

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 4(75), 2022

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 4(75)

Алматы, 2022

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№4(75), 2022

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг**
(АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2022

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де
тіркелген №10102 - Ж

Басуға 19.12.2022 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 43,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс ??.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

- Исмагулов Ұ.Ш., Исмагулова Д.М.** Сайлау құқығынан айыру-кеңестік қуғын-сүргін саясатының бір көрінісі ретінде (XX ғ. 20-30 жж.) (Ақтөбе архиві материалдары бойынша)..... 7
Ismagulov U.Sh., Ismagulova D.M. Disenfranchisement-as one of the types of the soviet repressive policy in the 20-30s of the XX century (by the materials of the Aktobe archive)
- Мамытова С.Н., Шаяхмет Н.У., Файзуллин А.М.** XX ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық тарихы 3D реконструкциялауда: мүмкіндіктер мен перспективалар..... 18
Mamytova S.N., Shayakhmet N., Faizullin A.M. History of famine in Kazakhstan in the 30s of the XX century in 3D reconstruction: opportunities and prospects
- Базарбаев К.К., Гумуш Н., Ақдениз Е.** Issues of the continuity of the history of the movement of the young turks and the national liberation movement of Turkestan in the xx century..... 33
Bazarbayev K.K., Gumush N., Akdeniz E.
- Базарбаев К.К., Гумуш Н., Ақдениз Е.** XX ғасырдағы Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы мен жастүріктер қозғалысы тарихындағы сабақтастықтар мәселесі
- Расулов Б.М., Каримов К.С., Якубов Н.С.** (г. Андижон, Узбекистан) Влияние российской империи на систему местного самоуправления в Туркестане..... 41
Rasulov B.M., Karimov K.S., Yakubov N.S. (Andijon, Uzbekistan) The influence of the russian empire on the system of local self-government in Turkestan
- Байсарина Қ.Қ., Токишкадыров Б., Мамырбеков А.М.** Голощекиннің «кіші қазан саясаты» және жайылымдық-шабындық жерлерді қайта бөлу науқаны..... 53
Baisarina K.K., Tokishkadyrov B., Mamyrbekov A.M. Goloshchyokin's "little october" policy and the campaign to redistribute pasture and hayland
- Сайфулмаликова С.** Ташкент қыздар гимназиясының құрылу тарихынан (1876-1917)..... 62
Saifulmalikova S. From the history of the Tashkent Women's Gymnasium (1876-1917)
- Габдулина А.Ж., Ахметова Р.Д.** Социально-экономическое развитие Степного Края: благотворительная и предпринимательская деятельность купечества в Казахстане во второй половине XIX-начале XX вв..... 75
Gabdulina A.Zh., Akhmetova R.D. The steppe region: charitable and entrepreneurial activity of merchants to Kazakhstan in the second half XIX- first quarter XX centuries.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

- Сейтов Р.М., Балакаева Л.Т.** Особенности и механизмы династийной передачи мест в Японском парламенте..... 84
Seitov R.M., Balakayeva L.T. Features and mechanisms of dynastic transfer of seats in the Japanese parliament

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки»,
№4(75), 2022

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг
(США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы
(Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2022

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 19.12.2022.
Формат 60x84 1/8.
Объем 43,75 уч.-издл.
Тираж 300 экз. Заказ ???.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

- Муратказин М.М., Берікболова А.Ж., Мухаметжанова Н.А. Батыс Еуропа елінің мәдениетіне үлес қосқан ұлы Карлдың «Каролингтік өрлеу» кезеңі..... 94
- Muratkazin M.M., Berikbolova A.Zh., Mukametzhanova N.A. The period of the "Carolingian ascent" of charlemagne, who contributed to the culture of the western european country
- Мусаева Э.А., Аубакирова Ж.С., Сейфуллина Г.Р. Қазіргі Қазақстандық және Сингапурлық жоғары білім беру модельдерінің тарихи өзара байланысы..... 104
- Mussayeva E.A., Aubakirova Zh.S., Seifullina G.R. The historical connections between the modern Kazakh and Singapore models of higher education
- Сутеева Х.А., Ермуканов Е.Н., Рүстем К.М. Орталық Азиялық аймақтағы Қытай Халық Республикасының 1992-2001 жж. жүргізген экономикалық саясаты..... 116
- Suteeva H.A., Ermukanov E.N., Rustem K.M. The economic policy pursued by the people's republic of china in the central asian region in 1992-2001.
- Чокатова А.М., Батырхан Б.Ш. Иранның ұлттық бірегейлігі және мәдени мұрасы..... 130
- Chokatova A.M., Batyrhan B.Sh. National identity and cultural heritage of iran
- Турекулова Ж.Е., Оғарбаева Г.К. Мысырдағы модернизациялық үдерістердің негізгі мәселелері (XIX ғасырдың 40-70 жж.).... 139
- Turekulova Zh.E., Otarbayeva G.K. The main problems of the modernization process in Egypt (40-70 years of the XIX century)

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Қабыл А.Ә., Оразхан Н.О. 20-30 жылдардағы ауа көшу: Өзбекстан бағыты..... 149
- Kabyl A.A., Orazkhan N.O. Migration 20-30 years: Uzbekistan direction
- Симтиков Ж.К., Давлетбаева Ж.Ж., Загребин А.В. Формы вовлечения стейкхолдеров (заинтересованных сторон) в систему противодействия коррупции в Республике Казахстан..... 160
- Simticov Zh.K., Davletbayeva Zh.Zh., Zagrebin A.V. Forms of involving stakeholders (stakeholders) in the anti-corruption system in the republic of Kazakhstan
- Исибаева Е.И., Нұрыш З.З. Гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің мемлекеттік саясатын зерттеудің тарихи-әдіснамалық негіздері және тұжырымдамалық аспектілері..... 172
- Isibayeva E.I., Nurysh Z.Z. Historical and methodological foundations and conceptual aspects of the study of the state policy of ensuring gender equality
- Найманбаев Б.Р., Орынбасарова Г.Ж. История создания и принципы деятельности всемирной торговой организации..... 183
- Naimanbayev B.R., Orynbasarova G.Zh. Creation history and activity principles of the world trade organization

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№4(75), 2022

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. doctor of historical sciences, professor (editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. candidate of historical sciences, associate professor,
Dalaeva T.T. candidate of historical sciences, associate professor, (responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. doctor of historical sciences, professor,
Zhumagulov B.S. candidate of historical sciences, professor,
Virginia Martin. professor, PhD (USA),
Claudia Chang professor, PhD (USA),
Kara Abdiyapap doctor of historical sciences, professor (Turkey),
Osmonov O.D. doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),
Kozmenko B.M. doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),
Zhumagulov K.T. doctor of historical sciences, professor,
Mayer M. doctor of historical sciences, professor (Germany),
Sokolov A.B. doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama doctor of historical sciences (Japan),
Khodjaogly T. doctor of historical sciences, professor (Turkey)
Karasayev G.M. doctor of historical sciences, professor

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2022

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 19.12.2022
Format 60x84 1/8.
Volume 43,75 уч.-изд.л.
Issue 300. order ???.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical
University

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ÖnderDuran M. (*Uşak Üniversitesi, Türkiye*) “Sibiryameleği”:
elsabrändström’untürkistanizlenimleri..... 192
Onder Duran M. (*Uşak University, Turkey*) “Angel of siberia”:
Elsabrändström impressions of turkistan

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Монтанай Э.Э., Ахметбекова А.К. Түрік киімдерінде жасалынған реформалық өзгерістер..... 199
Montanay E., Akhmetbekova A.K. A manifestations of reforms related to the process of europeanization in kazakh and turkish clothing
Бердыгужин Л.Б., Сарсенов А.С., Жумагулов Б.С. Исторические этапы развития нефтяной промышленности..... 211
Berdyguzhin L.B., Sarsenov A.S., Zhumagulov B.S. Historical stages of development of the oil industry
Бекешов С.С. Ерте және орта ғасыр көшпелілер мәдениеті және сәулет өнері..... 224
Bekeshov S.S. Early and medieval nomadic culture and architecture
Кенжебаев Д.А. Основополагающий фактор казахских национальных традиций..... 236
Kenzhebayer D.A. Fundamental factor of kazakh national traditions
Түлегенов Т.Ж., Железняков Б.А., Исабекова К.Б. Алматы облысы музейлерінің қорларындағы сак-үйсін дәуірінің музейлік жинақтарының атрибуциясы мен мәдени интерпретациясы.... 244
Tulegenov T.Zh., Zheleznyakov B.A., Isabekova K.B. Attribution and cultural interpretation museum collections of the saka and wusunerafrom museums funds in Almaty region

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY

Тлемисова Ж.М., Болатова Қ.Б., Рамазанова Ф.С. Қазақстанның халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарының Қазақстан тарихында оқытылу ерекшеліктері: Германия мысалында..... 255
Tlemisova Zh.M., Bolatova K.B., Ramazanova F.S. Features of teaching international socio-cultural priorities of Kazakhstan in the history of Kazakhstan: in case of Germany

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Токжигитова М.А., Исабек Б.Қ., Нуржанова А.М. Зиялылық және Оңтүстік өлке зиялыларының өмір жолы (XX ғасырдың I жартысы)..... 266
Tokzhigitova M.A., Isabek B.K., Nurzhanova A.M. Intelligentsia and the way of life of the intelligentsia of the southern region (i half of the twentieth century)

Закирова И.Г. (Республика Татарстан) Художественная специфика концепта исторической личности.....	276
Zakirova I.G. (Republic of Tatarstan) Artistic specifics of the concept of a historical personality	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Abdrzakova L.N. Foreign policy elite of Kazakhstan, Turkey and the EU in the terms of migration flow issue.....	291
Абдразакова Л.Н. Көші-қон ағыны мәселесінде Қазақстанның, Түркияның және ЕО-ның сыртқы саяси элитасы	
Алшыкенова А.Т., Асанова С.С. Оңтүстік Қазақстан облысында денсаулық сақтау ісінің қалыптасуы мен даму тарихы (1932-1991).....	301
Alshykenova A.T., Assanova S.M. The history of the formation and development of healthcare in the South Kazakhstan region (1932-1991)	
Жалмагамбетов Е.А. Соғыс жылдарынан кейінгі шаруалардың тұрмысы мен табысы.....	312
Zhalmagambetov Y.A. Incomes and social status of peasants post-war decades	
Камза А.Т. «Кейінгі сталинизм» тұсындағы қазақстандағы билік және интеллигенция мәселесінің тарихнамалық классификациясы.....	318
Kamza A.T. Historical classification of the problem of authority and intelligence in kazakhstan in the years of «late stalinism»	
Базарбай Е.М. Жастар-қоғамдағы өзгерістердің басты факторы және ондағы масс медианың алатын орны.....	327
Bazarbay E.M. Youth is the main factor of changes in society and the place of mass media in it.	
Тұралин Е.М. Қазақстанның Түркиямен мәдени қарым-қатынасының алғашқы кезеңдегі табысты қадамдары (1991-2000 жылдар аралығы).....	339
Turalin E.M. Successful steps in the early stages of cultural relations of Kazakhstan with Turkey (1991-2000)	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality - 0700 00)

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

ӘӨЖ: 94(574)
ҒТАМР: 03.20.00

<https://orcid.org/0000-0003-0587-8982>

Ұ.Ш. Исмагулов^{1*}, Д.М. Исмагулова²

¹Т.ғ.д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: uzakbai_is@mail.ru

²Тарих магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: dinara-muratovna@inbox

**САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ-КЕҢЕСТІК ҚҰҒЫН-СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ
БІР КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ (XX ғ. 20-30 жж.)
(АҚТӨБЕ АРХИВИ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)**

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдары Ақтөбе өңірінде өткен сайлау науқаны кезінде азаматтардың сайлау құқығынан айыру мәселелері жан-жақты қарастырылады. 1918 және 1925 жылдардағы Конституцияларда сайлау құқығынан айырылған азаматтардың санаттары нақты көрсетілген. Олардың негізін құлатылған қанаушы таптардың өкілдері құрады. Кейінгі жылдары азаматтардың бұл санаттары сайлау және қайта сайлау науқандарында үнемі өсіп жатқаны байқалды. Көп жағдайда бұл шаралар сайлау ережелері мен нұсқауларынан тыс жүргізілді. Жергілікті сайлау комиссияларының жұмыстарында қайшылықтар көп болды. Сайлау құқығынан айыру шарасына бұрын осы жазаға ұшыраған азаматтың отбасы мүшелері де, яғни әйелдері, бала-шағалары тартылды. "Айырылғандар" отбасы мүшелері жұмысқа орналасуда қиыншылықтарға тап болды, оларға әлеуметтік көмек те тие бермеді, мектепте білім алуда барысына, жоғары оқу орындарында оқуда үнемі кедергілер кездесіп отырды, тіпті Қарулы Күштер қатарында қызмет ете алмады. Мұндай қасіретті жағдайда әйелі күйеуінен ажырасуға, ұлы мен қызы әкесінен бас тартуға мәжбүр болды. Мақалада жаңа архив деректері мен материалдары негізінде Ақтөбе өңіріндегі оқиғалар мысалында азаматтарды сайлау құқығынан айыру науқанының барысы және салдары егжей-тегжейлі ашылып, талданады.

Кілт сөздер. Кеңес өкіметі, сайлау, сайлау құқығынан айыру, кеңестік құғын-сүргін.

Исмагулов У.Ш.¹, Исмагулова Д.М.²

¹Д.и.н., профессор, Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова,
Ақтөбе, Казахстан
E-mail: uzakbai_@mail.ru

²Магистр истории, Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова,
Ақтөбе, Казахстан
E-mail: dinara-muratovna@inbox

**ЛИШЕНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ – КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ СОВЕТСКОЙ
РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ В 20-30-е гг. XX в.
(ПО МАТЕРИАЛАМ АКТЮБИНСКОГО АРХИВА)**

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются вопросы лишения избирательных прав граждан во время предвыборных кампаний Актюбинского региона, проводившихся в 20-30 гг. XX века. В Конституциях 1918 и 1925 годов конкретно были указаны категории граждан, которые должны быть лишены

избирательных прав. Их основу составляли представители свергнутых угнетающих классов. В последующие годы было замечено, что эти категории граждан в предвыборных и перевыборных кампаниях непрерывно возрастают. В большинстве случаев эти меры проводились вне положения и инструкции избирательных правил. Были допущены противоречия в работах местных избирательных комиссий. Лишению избирательных прав были подвергнуты члены семьи гражданина, ранее подвергшиеся данному наказанию. Члены семей "лишенцев" столкнулись с трудностями в трудоустройстве, они не могли получить социальной помощи, постоянно встречались препятствия в обучении в школе, в вузах, они не могли даже служить в рядах Вооруженных сил. В такой трагической ситуации жена была вынуждена развестись с мужем, а сын и дочь вынуждены были отказаться от отца. В статье на основе новых архивных источников и материалов подробно раскрываются и анализируются последствия кампании лишения граждан избирательных прав на примере события в Актобинском регионе.

Ключевые слова. Советская власть, выборы, лишение избирательных прав, советские репрессии.

Ismagulov U.Sh.*¹, Ismagulova D.M.²

¹ *Doctor of History, Prof., Aktobe Regional University named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: uzakbai_@mail.ru*

² *Master of History, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: dinara-muratovna@inbox*

DISENFRANCHISEMENT-AS ONE OF THE TYPES OF THE SOVIET REPRESSIVE POLICY IN THE 20-30s OF THE XX CENTURY (BY THE MATERIALS OF THE AKTOBE ARCHIVE)

Abstract

The article comprehensively examines the issues of deprivation of voting rights of citizens during the election campaigns of the Aktobe region, which were held in the 20-30s. of XX century. The Constitutions of 1918 and 1925 specifically specified the categories of citizens who were to be disenfranchised. They were based on representatives of the overthrown oppressive classes. In subsequent years, it was noticed that these categories of citizens in the pre-election and re-election campaigns are continuously increasing. In most cases, these measures were carried out outside the provisions and instructions of the electoral rules. Contradictions were made in the work of local election commissions. Members of the citizen's family who had previously been subjected to this punishment were subjected to disenfranchisement. The family members of the "disenfranchised" faced difficulties in finding employment, they could not receive social assistance, there were constant obstacles in studying at school, in universities, they could not even serve in the ranks of the Armed Forces. In such a tragic situation, the wife was forced to divorce her husband, and the son and daughter were forced to abandon their father. Based on new archival sources and materials, the article reveals in detail and analyzes the consequences of the campaign to deprive citizens of voting rights on the example of an event in the Aktobe region.

Keywords. Soviet power, elections, disenfranchisement, Soviet repressions.

Кіріспе. Қазан революциясы нәтижесінде орнаған Кеңес өкіметі мен большевиктер партиясы алғашқы күндерден бастап таптық мүдде тұрғысынан бұрынғы үстем таптардың азаматтық құқықтарын шектей бастады. 1918 жылы қабылданған РКФСР алғашқы Конституциясында сайлау құқықтарынан айырылуға жататын азаматтардың сегіз санаты көрсетіліп беріледі. Осы санаттар 1925 жылы қабылданған Конституцияда да сақталады. Дегенмен РКФСР, оның ішінде ҚазАКСР жүргізілген сайлау, қайта сайлау науқандарында ол санаттар саны кейде заңды, кей жағдайда заңсыз түрде толықтырылып отырды. Оның бір айғағы 1924 жылғы сайлау нәтижесінің күшінің жойылуы еді.

Сайлау құқығынан айыру төңірегіндегі туындаған қайшылықтарды жою бағытында 1930 жылы сәуір айында үкіметтің арнайы жарлығы шығады. Халық басына зор қасірет әкелген осы науқан кеңестік қуғын-сүргіннің бір қыры болып табылады деп айтуға болады.

Өзектілігі. Бұрынғы КСРО-да азаматтарды қуғын-сүргінге салудың бір жолы олардың конституциялық құқықтарының саяси-әлеуметтік мазмұнды әрекеттермен шектелуінде көрінді. Бұл шара халықтың қудалануында ерекше қасіретті орын алды. Қоғамнан бөліп тастау жұмыстары әдейі жүргізілді.

Сондықтан да ХХ ғ. 20-30 жылдарында жүргізілген азаматтарды сайлау құқығынан айыру әрекеттерінің мән-мазмұнын жан-жақты ашып көрсету маңызды мәселе болып табылады.

Мақсат мен міндеттері. Жұмыс мақсаты кеңестік қуғын-сүргіннің қасіретті, қайшылықты мән-мазмұнын ашу болып табылады. Осы бағытта мәселенің зерттелу деңгейі, сайлау құқығынан айыру мәселесінің билік пен партия тарапынан халықты қуғындауға ыңғайластырылуы және оның қолдану механизмдері, осы бір саяси шараның салдары талданады.

Материалдар мен әдістемесі. Мақаланы дайындау барысында мұрағат материалдары кеңінен пайдаланылды. Қажетті материалдар мен деректер Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві қорларынан алынды. Құжаттардың барлығы дерлік жаңа, тың деректер болып табылады. Мақалаға сондай-ақ КСРО Орталық Сайлау Комиссиясы Президиумының қаулылары, БОАК сайлау өткізу жөніндегі декреті, сайлауға қатысты нұсқаулықтар, т.б. материалдар пайдаланылды.

Зерттеу әдісіне тарихилық, объективтілік принциптері негізге алынды. Мәселені кеңінен ашу бағытында салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Тақырыптың ерекшелігі ХХ ғ. 20-30 жылдарындағы сайлау құқығынан айыру мәселесінің Ақтөбе өңіріндегі жүрісінің алғаш рет зерттеліп отырғандығы болып табылады.

Жалпы, осы мәселе тәуелсіздіктен кейінгі жылдары Қазақстанда кеңінен қарастырыла қоймаса да тақырыпқа қатысты арнайы зерттеулер болғанын айтып өткен жөн. Аталмыш бағытта зерттеуші А.К. Булғынбаеваның мақалалары жарық көрген. Зерттеушінің бір мақаласы кеңестік биліктің алғашқы жылдарынан сайлау құқықтарынан айыру, осы бағыттағы заң-жарлықтар мазмұндарын талдауға арналса [1], келесі бір мақаласында Шығыс Қазақстан облысы

айыру мәселесі талданады [2].

ХХ ғ. 20-30 жылдарында азаматтарды сайлау құқықтарынан айыру мәселесі ресейлік тарихшылар тарапынан жан-жақты зерттелген. Олардың қатарынан Н.А. Федорованы, О.Б. Панкратова мен С.С. Писановты, М.С. Саламатованы және т.б. атап өтуге болады. Зерттеуші Н.А. Федорованың мақаласында большевиктік режимнің әлеуметтік саясатының бір қыры-азаматтарды сайлау құқықтарынан айыру мәселесі және оның әлеуметтік-экономикалық зардаптары талданса [3], келесі бір ғалымдардың еңбектерінде шаруаларды сайлау құқығынан айыру бағытындағы большевиктер партиясының саясаты қарастырылады [4].

Осы мәселемен арнайы айналысқан М.С.Саламатованың монографиясының 3-тарауында сайлау құқығынан айыру мәселесінде осы шараға тартылатын жандар санаты, заң-жарғылар және құқықтан айыру іс-тәжірибелері нақты талданады [5].

Шетел ғалымдарының еңбектерінде де сайлау құқықтарынан айыру мәселесі қарастырылатынын айтып өткен жөн. Мысалы, американдық зерттеуші Ш.Фицпатрик өзінің мақаласында 20-шы жылдары кеңестік қоғамда тұрғындардың кулактар, нэпмандар, діни қызметкерлер және "бұрынғылар" сияқты шеттетілген топтары болғандығы, қоғам қабылдамаған топтарға жататын осы адамдар сайлау құқығынан айырылған адамдар болып саналғаны және олардың барлығы да соның салдарынан зардап шеккендігін көрсетеді [6, с.136].

Келесі бір шетелдік ғалым В.Бровкин өз еңбегінде шаруалардың большевиктерге еш сенбегені, сайлау науқанында коммунистердің өтуіне қарсылық жасағандары, коммунистердің құр сөзден басқа ештеңе істемей жатқаны, керісінше, жақсылықты сол ауқатты шаруалардан көргендері, сайлау құқығынан айырылғандардың мәртебесі қалпына келтірілуі керектігі жайында айтады [7, с.77]. Шындығына келгенде, биліктің ауқаттыларды сайлау құқықтарынан айыруының бір қыры осы мәселеде жатты деп айтуға болады.

Зерттеу нәтижелері. ХХ ғ. 20-30 жылдарындағы халыққа қарсы жүргізілген науқан ішінде тұрғындарды сайлау құқығынан айыру мәселесінің орны ерекше болып табылады. Осы шара кеңестік билік пен большевиктер партиясының қайғылы да қасіретті қуғын-сүргін саясатының бір қыры деп айтуға болады.

Кеңес үкіметінің алғашқы заң-жарғыларынан-ақ халықтың белгілі бір тобын шыққан тегі, әулеті, жиған-терген дәулетіне, саяси ұстанымдарына байланысты сайлау құқықтарынан шектеу қолға алынды. 1918, 1925 жылғы РКФСР Конституцияларында олардың санаттары нақты көрсетіледі:

- а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;
- б) еңбексіз табыспен өмір сүретін адамдар: капиталдан пайыздар, кәсіпорындардан түскен кірістер, мүліктен түсетін түсімдер және т. б.;
- в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;
- г) монахтар және шіркеу қызметшілері, діни наным-сенімдерге табынушылар;

д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері, бұрынғы жандармдар корпусы мен күзет бөлімшесінің барлық қызметкерлері және Ресейде билік еткен үйдің мүшелері

е) есі ауысқан немесе ақыл-есі кем деп танылған адамдар;

ж) пайдакүнемдік және иезиян келтіретін қылмыстары үшін заң жүзінде және сот үкімімен сотталған адамдар.

Сайлау құқығынан айыру жөніндегі осы көрсетілген санаттар кеңестік биліктің сайлау, қайта сайлау шараларына арналған басқа да заң-жарлықтары, нұсқауларынан орын алып отырды және жетілдіріліп отырды. Алғашқы санаттар, негізінен бұрынғы қанаушыларға, Кеңес үкіметіне қарсы күрескен топтарға арналғанмен, кейінгі жылдары олардың тізімі үкімет тарапынан, республикалық, сондай-ақ жергілікті сайлау комитеттерінің тарапынан заңды, кей жағдайда заңсыз түрде өз беттерімен толықтырылып отырғанын айтып өтуіміз керек.

Көңіл аударарлық жай 1924 жылы болған сайлау дұрыс жүргізілмеді деп есептелді. Сайлау қорытындыларының күшін жаппай жою шаралары көтерілді. Соған байланысты КСРО ОАК Президиумының 1924 жылдың 24 желтоқсанында «Сайлау комиссияларының жұмыстары дұрыс жүргізілмеген аудандарда Кеңестерге қайта сайлау өткізу жөнінде» атты қаулысы, ал 1925 жылы 16 қаңтарда осы қаулы негізінде «Кеңестерге қайта сайлау өткізу» атты арнайы нұсқауы шығады. Оларда сайлау құқығынан айырылғандар тізімін жасақтау және құқықтарынан айырылғандардың арыз беру жолдарына өзгерістер енгізу қарастырылады. Нұсқауда арыз беру жолдары қайшылықты жағдайда қалады. Арызды қарау сайлау комиссияларының төменгі буындары үшін 24 сағат, ал жоғары деңгейде қаралуы 48 сағат болып белгіленгенді [8]. Осы арыз беру, оның қаралу мерзімінің жекелей жанның және де бүтін бір отбасының қоғамның толыққанды мүшесі ретінде өмір сүрудегі тағдырын шешуде тым қысқалығына байланысты наразылықтар туындағаны түсінікті еді. Кейін, 1925 жылдың 13 қазанындағы БОАК нұсқауымен арыздардың қаралуы тиісті орындар бойынша 3,7 күндер болып белгіленеді [9].

Осы, 1925 жылы ҚазАКСР алдағы жылы болатын Кеңестерге қайта сайлау науқанына дайындық жұмыстарына байланысты Орталық сайлау комитеті губернияларға нұсқаулық жібереді. Онда 1924 жылғы сайлау барысында жіберілген кемшілік көрсетіледі. Түрлі кемшіліктер қатарында азаматтарды сайлау құқығынан айыру мәселесі айтылады. Онда сайлау құқығынан айыру ҚазАКСР директиваларының бұзылуымен жүргізілгені, яғни санаттардың жөнсіз көбейтілуі, айыру құжаттық негіздемесіз болғандығы, соның кесірінен сайлау құқығынан айырылғандар тізімін тексеру нәтижесінде олардың 80% құқығы қайта қалпына келтірілгені ескертіледі [10, 21-п.].

Дегенмен атқарушы биліктің өзі әр сайлау, қайта сайлау науқаны алдында сайлау құқығынан айырылушылар санаттарына өзгерістер енгізіп отырды.

1925 жылдың шілде айының басында Ақтөбе губаткомына ҚазОАК Президиумының 1925 жылдың 26 маусымында бекітілген циркуляры жіберіледі. Онда РКФСР Конституциясының 65-бабы және КСРО ОАК 1925 жылдың 16 қаңтарындағы нұсқауы негізінде сайлау құқығынан айырылғандар қатарына төмендегідей топтарды қосу керектігі тапсырылады:

1) аудандық, кіші аудандық қоныстандыру басшылары, революцияға дейін ҚазАКСР территориясында шаруалар бастығы қызметін атқарғандар;

2) Имамдар, хазіреттер, муфтилар, мұсылмандық дін басқармасы мүшелері (қазы), мұхтасибтар, сондай-ақ осы ұйымдағы ресми қызметтегі адамдар;

Мұсылмандық білімі бар, бірақ дінге тікелей қызмет етпейтін, ауыл шаруашылығымен айналысатын немесе тек сауат ашуға немесе діни сауаттылыққа ғана оқытатын молдалар сайлау құқықтарынан айырылмайды деп саналды.

Сонымен қатар жалдама жұмысын тек маусымдық кезеңге ғана пайдаланатын қазақ қожалықтары да құқықтарынан айырылмайды деп көрсетіледі [11, 17-п. және келесі жағы].

1925 жылдың 9 қазанында ҚазАКСР ОАК 5-шақырылымының 11-сессиясында қабылданған «Қала, ауыл, селолық кеңестеге сайлау және кеңестер съезін шақыру» жөніндегі нұсқауында осы сайлау құқығынан айыру санаттарының кейбіреулері республика ерекшелігіне байланысты нақтыланып көрсетіледі. Мысалы, ірі мал иелері жалдама еңбекті өздерінің кіріс алу мақсатына пайдаланғандар, сондай-ақ малдарын кедейлерге табыс табу үшін тапсырғандар, дін қызметкерлеріне байланысты имам, ишан, қалпе, хазірет, муфти, қазы, мұхтасиб, бақсылар, егер олар өздері де сол бапқа сай келіп жатқан жағдайда сайлау құқығынан айырылған жандардың отбасы мүшелері, бұрын патшаға қызмет еткен болыс басқарушылары, билер, патшадан «құрметті азамат» атағын алғандар құқықтарынан айырылатын болды [12, 38-39-пп.].

Осы жағдай губерниялық атқару комитетінің қаулысы бойынша (№30 хаттама, 23.10.1925 ж.) 1925 жылдың 1 қарашасынан 1926 жылдың 1 наурызы аралығында жүргізілетін Ақтөбе округінде қайта сайлау науқанында ескерілуі керек болды [10,18-п.].

Осы 1925/26 жылғы сайлау қарсаңында сайлау құқығынан айырылғандар саны өткен,1924/25 жылға қарағанда анағұрлым қысқарады және тізімі дұрысырақ болды деп саналды. Мысалы, Ақтөбе уезі бойынша дауысынан айырылғандар саны 1924/25 жылғы науқанда 2785 жан болса,1925/26 жылы науқанда 1029 жан, ал осы көрсеткіш Шалқар уезінде тиісінше 446 және 370 , Торғай уезінде 467 және 95 болады[12,181-п.].

Алайда сайлау құқығынан айырылғандар санының күрт төмендегенімен де қайшылықтар жоқ емес еді. Егер өткен жылғы сайлау науқанында қазақ тұрғындары арасында жақ-жақ болып таласушылар мен атқамінерлер жаппай құқықтарынан айырылуына жол берілсе, бұл жолғы науқанда ҚазАКСР ОАК нұсқаулықтарында оларға көңіл аударылмай атқамінерлер сайлау құқықтарына қайта ие болып, байлармен тізе қосып әрекет етеді.

1925/26 жылғы қайта сайлау науқанының қорытындысы бойынша қабылданған қарарда байлар мен атқамінерлер әрекеттерінің күшейгені және соның әсерінен Кеңеске көп жағдайда солардың қолдаушыларының өгіп кеткеніне назар аударылады. Ақтөбе губаткомының ІҮ сессиясында атқамінерлерге сайлау құқығының берілуін жою үшін ҚазОАК қайта сайлау нұсқауын қайта қарау керектігі жайында сұраныс түсіру қарастырылады.

Айта кетер жай сайлау құқығынан айырылғандар қатарындағы ең көп жандар еңбексіз кірістен пайда көретіндер (қазақ тұрғындары үшін байлар) мен дін қызметкерлері санатында болып табылады. Мысалы, 1924/25 жылғы мәліметте олардың саны Шалқар уезіндегі 445 жанның 260 және 48, Ақтөбе уезіндегі 2787 жанның 847 және 659, Торғай уезіндегі 467 жанның 242 және 82 құраса, 1925/26 жылғы мәлімет бойынша Шалқар уезінде 370 жанның 51 және 240, Ақтөбе уезінде 1026 жанның 256 және 355, Торғай уезінде 95 жанның 42 және 42 болғанын айғақтайды [12,160-п.].

1926/27 қайта сайлау науқанына байланысты партия мен үкімет алдына қойылған міндеттер қатарында бұқара арасында байлар мен атқамінерлер ықпалын тежеу, кулак-байларға, басқа да жат элементтерге қарсы үзілді-кесілді күрес жүргізу болды [13,25-п.].

1926 жылдың 8 желтоқсанында Ақтөбе губаткомы құпия түрде барлық уаткомдар мен Ақтөбе қалалық Кеңеске алдағы қайта сайлау науқанын өткізу барысында назар аударылуы тиіс нұсқау түсіреді. Онда Қазақстан үшін сайлау құқығынан айырылатындар тізімі ауыл және село тұрғындарын малдарын, ауыл шаруашылығы машиналары мен құрал-жабдықтарын, несиелер беру арқылы қанайтындар, атқамінерлер, отбасы мүшелері, ауыл саудагерлері мен делдалдар, алыпсатарлар, маклерлер, молдалар, бұрынғы және кейінгі діни наным-сенімдерді ұстануды уағыздаушы қызметкерлер, мұсылмандық білім оқытушылары, имамдар, ишандар, қалпелер, мүфтилер, мұсылмандық діни басқарма мүшелері (қазылар және мұқтасиндар), хазіреттер, тәуіптер, бақсылар, бұрынғы болыс басқарушылары мен ауыл старшындары, билер, қазақ халық судьялары, патшаға қызметі үшін «құрметті азамат» атағын алғандар санаттарымен (ескерер жай бұл санаттардың кейбіреуі өткен сайлау науқанында көрсетілді) толықтырылады [14,7-п.].

Ақтөбе уезі бойынша 1926 жылы сайлау құқығынан айырылғандар саны-1029 болды. Ал 1927 жылы ол көрсеткіш 4788 жанды құрады. Олардың 40% сайлау құқығынан айырылғандардың отбасы мүшелерінен тұрды. Темір уезінде бұл көрсеткіш тиісінше 95 және 1878 санды көрсетті. 1925/26 жылы Шалқар уезінде сайлау құқығынан айырылғандар 370 болса, келесі жылы бір ғана Бірғыз болысында 435 жан тіркеледі. Мұндай өзгерістер себебі, өткен жылы атқамінерлер, сайлау құқығынан айырылғандар отбасы мүшелері осы шараға тартылмағандықтан еді. Сонымен қатар еңбек шаруашылығына басқаша қарау септігінен орташаларды және руаралық тартыстарына бола қазақ болыстарындағы кедейлерді сайлау құқықтарынан айыру шарасы жүргізілді. Сондықтан да құқықтан айыру дұрыс еместігі бағытындағы арыз-шағымдар тұрғындардың дәл осы топтарынан түседі. Ақпан айының 15 күні ішінде Ақтөбе уездік сайлау комитеті тарапынан 108 арыз-шағым қаралып, оның 39, яғни үштен бірінен астамы сайлау құқығынан негізсіз айырылуына байланысты құқықтарын қалпына келтіру жөнінде болады.

Архив деректерінде кейбір қазақ болыстарындағы кедейлер сайлау комиссияларының жұмыстарындағы келеңсіздіктерге байланысты «осы жылы талас-тартыстарды байлар мен ақсақалдар емес, олардың кедейлері, сайлау комиссиясының құрамындағы партия және Қосшы одағының мүшелері жүргізуде. Олар бір топтың мүддесіне бола қарсы топ жақтастарын сайлау құқықтарынан айыруда» деп көрсетеді. Ал жалдама еңбек пайдаланушылар есебінде сайлау құқықтарынан айырылған шаруалар «Ауыл шаруашылығын көтеру жөнінде көп айтады. Ал сол көтерушілерді құқықтарынан айырып жатыр. Жұмыс күшін

пайдаланбау үшін қожалықтарымыздың жартысын сатып, кедей болуымыз керек шығар» деген пікірлерде наразылықтарын білдіреді [13,27-28-пп].

1926/27 жылы жүргізілген қайта сайлау науқанының қорытындысының (16.03.1927 ж.) 5 тармағында сайлау құқықтарынан айыру шараларындағы қайшылықтар былай беріледі: «Сайлау құқықтарынан айыру барысында нұсқау тармақтарына тіптен келмейтін жандарды айыруға жол берілді. Сондықтан да сайлау нұсқауындағы мысалы, еңбек шаруашылығы белгісін анықтау мәселесінде түрлі ұстанымдар болды. Сонымен қатар нұсқау баптарындағы санаттарға келетін жандарды сайлау құқықтарынан айырмау әрекеттері де көрініс алды. Осылармен қатар қазақ болыстарында руаралық тартыстарға бола кедейлерді сайлау құқықтарынан айыру жағдайлары да кездесті» [13,31п].

Сайлау құқығынан айыру жұмыстары болыстарда да қарқынды жүргізілді. Темір-Орқаш болысы №1 ауылында Кеңеске қайта сайлау нәтижесі бойынша дайындалған баяндамада (9.03.1927 ж.) тұрғындар саны 1355 (728-ер, 627-әйел), 18 жастан асқандар саны 876 (385-ер, 491-әйел), сайлау құқығынан айырылғандар саны 97 (44-ер, 53-әйел) екендігі жайында мәлімет келтіріледі. Сайлауға қатыспайтындар құрамы байлар, дін қызметкерлері, саудагерлер, атқамінерлер және сайлау құқығынан бұрын айырылғандар отбасы мүшелерінен тұрды [13,22-п.].

Темір-Орқаш болысы 12 әкімшілік ауылдан тұрды, орыс поселкелері жоқ. Болыстағы сайлау бөлімшелері саны 55 болды. Сайлауалды науқаны қаңтар айында, ал қайта сайлау науқаны 1-14 ақпан аралығында өткізіледі. Болыстағы жалпы тұрғындар саны 9125 (5210-ер, 3915-әйел) жанды құрады. 18 жастан асқандар саны 5295 (3186-ер, 2109-әйел) болды. Ал сайлау құқығынан айырылғандар саны 525 (269 ер, 256-әйел) көрсетті. Олардың құрамы мынадай болды: жалдама еңбек пайдаланатындар - 109 (59-ер, 50-әйел), атқамінерлер - 186 (101-ер, 85-әйел), діни қызметкерлер - 144 (95-ер, 49-әйел), бұрынғы болыс басқарушылары мен байлар-44 (24-ер, 20-әйел), саудагерлер - 27 (17-ер,10-әйел), сотталғандар - 8 (4-ер, 4-әйел), бұрынғы полицейлер мен жандармдар - 2 (1-ер,1-әйел), бақсылар - 5 (3-ер, 2-әйел) [13, 22-п. келесі жағы].

Ақтөбе уезі бойынша 1927 жылы Кеңестерге қайта сайлау науқаны қарсаңында сайлау құқығынан айырылғандар жөніндегі ведомоста (1927 жылдың 30 мамырында жасақталған.) 4788 адамның ішінде тәуіптер (54 жан), бақсылар (42 жан),кезінде патшадан марапат алған бұрынғы байлар (124 жан) болған [13,109-110-пп.].

Міне, осындай жағдайларға байланысты тиісті орындар сайлау құқығынан айырылғандар тізімін қайта қарауға мәжбүр болды. Оның нәтижесін 1927 жылдың 10 маусымындағы мәліметтен көруге болады:

Ақтөбе уезі бойынша сайлау құқығынан айырылғандар саны-4788, қалпына келтірілгендер саны-77,қалғаны-4711, Шалқар уезі бойынша бұл көрсеткіш тиісінше 1760,8,1752, Темір уезі бойынша 4309,8,4301, Ақтөбе қаласы бойынша 916,8,908 [13,111-п.].

Уездер бойынша сайлау құқықтарынан айырылғандардың 1924/25 және 1925/26 жылдардағы көрсеткіші төмендегідей қалыпта болды [12,160-п.].

жылдар уездер	Сайлау құқығынан айырл.	Еңбексіз кіріс пайд.	Кәсіпкерлік пен айналыс.	Саудагерлер мен делдалдар	Дін иелері	Полиция агенттері,т.б.	Ақыл-есі кем жандар	Сотталғандар
1924/25 ж.								
Шалқар	445	260	-	-	48	9	-	7
Ақтөбе								
Қазақ (ер, әйел)	868/819	404/-	33/-	23/-	380/-	22/-	3/-	3/-
Орыс (ер, әйел)	828/272	272/171	96/46	122/12	240/39	21/1	4/1	131/2
Торғай								
Қазақ (ер, әйел)	426/1	240/1	-	18/-	79/-	16/-	1/-	72/-
Орыс (ер, әйел)	40/-	1/-	-	33/-	3/-	3/-	-	-
1925/1926								
Шалқар								
Қазақ	345	51	-	42	237	9	5	1
Орыс	25	-	-	19	3	3	-	-
Ақтөбе								
Қазақ (ер, әйел)	460/1	114/-	32/-	15/-	289/-	1/-	4/-	5/-
Орыс (ер, әйел)	470/95	115/27	12/-	227/55	58/8	26/-	7/-	25/4
Торғай								
Қазақ	86	41	-	-	40	1	3	1
Орыс	9	1	-	4	2	1	-	1

Ал, жалпы Ақтөбе округі бойынша сайлау құқығынан айырылушылардың үш жылдық (Ново-Алексеевка, Хобда, Шынғырлау, Темір аудандары және Темір қаласынан мәлімет алынбаған) мәліметтерін берілген кестеден көруге болады: [15,142-п.].

Жылдар	Уездер жалпы сайлаушылар саны	Сайлау құқығынан айырылғандар саны	Жалдам еңбекшілер саны	Еңбексіз кіріс	Жеке меншік саудагерлер	Дін қызм.	Полиция агент., жандарм., болыс басқ.	Ақыл-есі кем жандар	Сотталғандар	Отбасы мүшелері
1925/26	242019	2430	425	54	845	877	64	28	136	-
1926/27	248215	13228	2522	560	1666	1391	686	65	218	6090
1928/29 округтің 10 ауд., Ақтөбе, Шалқар қал.	136346 13021	5744 1817	1319 -	194 -	441 -	763 -	188 -	33 -	128 -	2678 -
10 ауд., 2 қала бойынша	149367	8748	1977	494	884	1432	365	45	202	3345

Кестеден байқағандай 1925/26 жылғы көрсеткішке қарағанда одан кейінгі жылдардағы сайлау құқықтарынан айырылғандар саны күрт өскен. Оның себебі, кейінгі жылдары отбасы мүшелері де сайлау құқықтарынан айыру шараларына тартылғандықтан еді. Әсіресе, 1926/27 жылы олардың санының көп болғандығы көрінеді.

1928/29 жылғы сайлауға байланысты округтегі сайлаушылар есебі 25.12.1928 жылы аяқталады, ауылдық жерлерден 193028, Ақтөбе қаласы бойынша 9994, Шалқар қаласынан 3027, Темір қаласынан 1268, барлығы 208317 жан тіркеледі [16,92-п.]. Сайлау құқығынан айырылғандар тізімін ауылдық-селолық сайлау комитеттері жергілікті кеңес орындарымен бірлесіп жасақтайды. Негізгі нысана ретінде 1927 жылы сайлау құқығынан айырылғандар тізімі алынады. Ондай жандардың бар-жоғы анықталғаннан кейін, тізімге жаңадан ҚАЗАКСР ОАК 1928 жылғы нұсқауы негізінде сайлау құқығынан айырылуға тиісті жандар қосылды. Бұл жұмыс желтоқсан айының екінші жартысында аяқталады және қайта сайлау науқанына 20 күн қалғанда ілінеді.

1928/29 жылғы тазарту жұмыстарына байланысты қазақ аудандарында, мысалы, Темір, Шалқар аудандарында сайлау құқықтарынан атқамінерлер, Қарабұтақ ауданында сопылар айырылады. Нәтижесінде сайлау құқықтарынан ауылдық жерлерде 8748, Ақтөбе қаласында 1391, Шалқар қаласында 436, Темір қаласында 270, барлығы 10845 жан айырылады [16,93-п.]. Осы әрекетке қарсы кей жерлерде, нақтырақ айтар болсақ Ақбұлақ, Елек, Новороссей, Ақкемер аудандарда сайлау құқықтарынан айырылғандардың ашық наразылықтары болды.

1928 жылдың 16 желтоқсанында Ақтөбе қаласы бойынша 1926 жылы болатын сайлауға қатысу құқығынан айырылғандар тізімін жасақтайды. Жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей тізімге 1391 жан тіркеледі [17,5-43-пп.]. Олар 20 жуық санаттар бойынша жасақталған Ішінде жер аударылған байлар, дін қызметкерлері, жалдама еңбек пайдаланушылар, жеке кәсіп иелері санаттары барлығын айтып өтуге болады. Осы тізімдегі жан саны көбі саудагерлер болып табылады. Көп жағдайда сайлау құқығынан айырылғандар қатарында бүтін отбасы мүшелері жүргенді назар аудартады. 1928 жылдың 24 желтоқсаны мен 1929 жылдың 14 қаңтары аралығында құқықтарын қалпына келтіру жөніндегі берілген 24 өтініштің 3 қанағаттандырылады.

1928 жылдың 6 желтоқсанында Ақтөбе қалалық сайлау комитетінің отырысы болады. Екінші мәселеде сайлау құқығынан айырылғандар тізімі қаралып, тізімнен тыл жасақтары есебінде тіркелген Я.В. Мошенскийді, С.Мазохинді, И.Федоровты нұсқауда қарастырылмаған, сондықтан сайлау құқығынан айыруға жатпайды есебімен шығарылады. Сондай-ақ еңбекпен түзеу үйінде отырған И.Блинников, А.Блинников, Я.Березовский және Бабичтер де тізімнен алынады.

Үшінші мәселеде 1926/27 жылғы қайта сайлау барысында сайлау құқығынан айырылғандар тізімі қайта қаралады. Алдағы болатын сайлауға жіберілмейтіндер қатарына сол 1926/27 жылғы тізімдегі барлық саудагерлерді, дін қызметкерлерін қосу жайында шешім қабылданады. Әкімшілік жер аударылғандар, бұрынғы офицерлер және сотталғандардың қалада тұратындығы не тұрмайтындығы, құқықтары-

ның шектелу мерзімі мәселелерінің тексерілуі керектігі, ал жалдама еңбек пайдаланатындардың бәрін анық-қанығын анықтау үшін жинау қажеттігі көтеріледі [17,70-п].

Бір көңіл аударарлық мәселе, - ол дін өкілдерін қудалау боып табылады. Ақтөбе округі бойынша 1926-1927 жылдардағы діни қоғамдар бойынша тізім жасақталған. Онда қалаларда әрекет еткен 3 дінге сенушілер тобы, 7 діни қоғамдар (оның 3 мұсылмандық), 6 құлшылық ететін ғимараттар (3 мұсылмандық) болғандығы көрсетіледі. Ал ауыл-селолық жерлерде есепті жылы ашылғандарын есептегенде 289 діни қоғамдар (192 мұсылмандық), 135 құлшылық ететін ғимараттар (92 мұсылмандық) тіркелген [18,29-п].

Бір айта кететін жай, осы кезде аудандастыруға байланысты Адай округіне кіргізілген Темір, Жиделі-Сағыз, Құмды-Ойыл, Қайыңды болыстары ауылдарында табылған мұсылмандық дін қоғамдары жөніндегі 14 істен тұратын мәліметтер Ойылға, Адай округінің әкімшілік бөліміне жіберіледі [18,21-іс, 28-п].

Ақтөбе қаласы бойынша 1928 жылы 25 қарашада жасақталған 1928/29 жылғы қайта сайлау науқанында сайлау құқығынан айырылғандар тізімі [18,27-п].

№/№	Аты-жөні	Жасы	Жынысы	Әлеум. жағдайы		Қазан рев.дейін Айналысты	ұлты	Қазір немен айналысады	Сайлауға қатыстырмау себебі
				Шығу тегі	Жеке Жағдайы				
1	Мордвов Николоай Иванович	50	ер	шаруа	священник	-	-	Александро-Невский Собор.священнигі	Дін қызметкері
2	Калашников Яков Иванович	37	ер	шаруа	священник	-	-	сонда	-//-
3	Сморчков Алексей Иванович	54	ер	шаруа	дьякон	-	-	Сонда дьякон,псаломщик	-//-
4	Брехтов Филипп Григорьевич	40	ер	шаруа	дьякон	-	-	Сонда дьякон	-//-
5	Егоров Семен Егорович	44	ер	шаруа	священник	-	-	Владимир шіркеуінің священнигі	-//-
6	Морозов Василий Михайлович	44	ер	шаруа	священник	-	-	Владимир шіркеуінің священнигі	-//-
7	Бурцов Павел Федорович	24	ер	шаруа	дьякон	-	-	Сонда дьякон	-//-
8	Ишмеев Нуры Ахмед	54	ер	шаруа	діни қоғам имамы	-	-	Татар мешітінің имамы	-//-
9	Анваров Гарифулла	49	ер	шаруа	азаншы	-	-	Татар мешітінің азаншысы	-//-
10	Байжумашев Макш	37	ер	шаруа	азаншы	-	-	Ештемемен айналыспайды	Әкімшілік жер аударылған есебінде

Ескерер жай қалалардағы сайлау құқығынан айырылушылар құрамы негізінен сауда-саттықпен айналысатындардан тұрды. Мысалы, 1928 жылдың 16 желтоқсанында Ақтөбе қаласы бойынша жасақталған 1391 жанның тізіміндегі жандардың басым бөлігі сол саудагерлер болған [17,5-43-пп.].

1928 жылдың 6 желтоқсанында Ақтөбе қалалық сайлау комитетінің отырысында алдағы болатын сайлауға жіберілмейтіндер қатарына 1926/27 жылғы тізімдегі барлық саудагерлерді, дін қызметкерлерін қосу жайында шешім қабылданады. Әкімшілік жер аударылғандар, бұрынғы офицерлер және сотталғандардың қалада тұратындығы не тұрмайтындығы, құқықтарының шектелу мерзімі мәселелерінің тексерілуі керектігі, ал жалдама еңбек пайдаланатындардың бәрін анық-қанығын анықтау үшін оларды жинау қажеттігі көтеріледі [17,70-п].

Айта кетер жай, сайлау құқығынан айырылған азаматтар мен оның отбасы мүшелері заңды түрде қарастырылмаған, бірақ "жергілікті бастамадан", "революциялық заңдылық" рухынан туындаған бірқатар

басқа да шектеулерге ұшырады. Осы бір шара азаматтарды нағыз бейшаралық жағдайға қалдырды деп айтуға болады. Оны БОАК 1930 жыл 10 сәуірдегі қаулысының 9-тармағында келтірілген нұсқаулардан көруге болады. Онда заң, қаулы, нұсқауларда көрсетілмеген қосымша шектеулер белгілейтін, атап айтқанда сайлау құқығынан айырылған адамдарды және олардың отбасы мүшелерін

- пәтерлерден, қалалардан, жұмысшы поселкелерінен, ауылдық және басқа да жерлерден шығару,
- азық-түлік алуға құқық беретін кітапшаларынан айыру,
- медициналық және заңгерлік көмектен айыру,
- шағымдар беру мен анықтамалар алудан айыру,
- балаларды мектептерден шығару,
- кәсіпшілік артелдер мүшелігінен алып тастау,
- кулак, бай ретінде қудалау,
- жекелей алым-салық салу,
- құрылыс салу құқығынан айыру, т. б. жөнінде шығарылған барлық қаулылардың, циркулярлар мен

өкімдердің күшін жою ұсынылады.

Сайлау құқығынан айырылғандар

- Қызыл Армия қатарында қызмет ете алмады, тек тыл жасақтары құрамына алынды,
- жоғары оқу орындарына түсе алмады,
- ауыл, село жұмыстарына (шаруалар) тартылмады,
- қосымша үстеме салық төлеуге міндеттенді,
- жұмысқа қабылданбады және жұмыстан ең алдымен босатылды [19].

Жоғарыда көрсетіліп кеткендей үкімет қаулылары мен сайлау жөніндегі нұсқаулықтар бойынша сайлау құқықтарынан айырылған шаруалардың «белгілі бір санаттағы азаматтар» тобы кулак, байлар болып табылды. Олар бірыңғай ауыл шаруашылығы салығының орнына оның мөлшерінен жоғары болып келетін жекелей салық төлеуге мәжбүр болды. Төлеу шаруашылықты күйзелтті, төлей алмаған жағдайда РКФСР ҚК 60-бабы (салықты төлемегені үшін), 61-бабы (мемлекеттік маңызды болып саналатын салықты төлеуден бас тартқаны үшін) бойынша сотталып, жер аударылды.

Сайлау құқығынан кәмілет жасына келген отбасы мүшелері де айырылды. Отбасындағы балалар оқу орындарына түсуде кедергілерге тап болды, жұмысқа орналаса алмады. Армия қатарына шақырылмады. Анықтамаларда «КСРО қолына қару алып қорғау құқығынан айырылған» деген сөз тұрды, тыл жасақтарына тіркелді. Түрлі ауыр жұмыстарға жегілді. Оларға ақ билет берілді. Оның мәні қазір денсаулығына байланысты әскер қатарына бара алмайтындарға берілетін билеттен түбегейлі өзгеше еді.

Күн көріс үшін бәліш, шемішке, балмұздақ, квас сатқандар, пәтер бөлмелеріне адам алғандар сайлау құқықтарынан айырылды.

Шаңырақ иесінің сайлау құқығынан айырылуы отбасы мүшелеріне зардабын тигізді. Олар да сайлау құқықтарынан айырылып, қалыпты өмір сүре алмады. Сондықтан сол кездегі газеттерде әйелі ерінен, баласы әкесінен бас тартуы жөніндегі ашық хабарламалар көптеп кездеседі [20].

1930 жылдың 8 қазанында қалалық Кеңеске Ожиганова Александрадан (бұрынғы фамилиясы Гаврилова) арыз түседі. Онда кезінде саудагердің әйелі есебінде сайлау құқығынан айырылғандығы, бірақ 1929 жылдан бері ол кісімен тұрмайтындығы, сол себепті өзін құқығынан айырылғандар тізімінен алып тастау және жұмысқа тұруға мүмкіндік берулері жөнінде көрсетіледі [21, 370-п.].

Келесі бір деректе Ақтөбе қаласында кезінде ұзақ жылдар бойы темір жол саласында жұмыс істеген, 1922 жылы қысқаруына байланысты тамақтанатынорын ашқан, 1929 жылға дейін темекі, сіріңке, өзі қайнатқан сабын сатқан жанның үйінен кетіп қалған, машинистка болып қызмет істейтін қызын саудагердің қызы есебінде сайлау құқығынан айырған. Қызының берген арызы қаралып, шешім бұзылып, оған жалпыға бірдей негізде барлық мемлекеттік мекемелерге жұмысқа кіре алуына рұқсат беріледі [21, 6-8 пп.]. Айта кетер жай, сайлау құқығынан айырылғандардың балалары ғана емес, тіпті немерелері де осы осындай жайды кешкен. Мысалы, Петропавл округінен Ақтөбе өңіріне жер аударылған бай есебінде сайлау құқығынан айырылған жанның немересі де осы осы жағдайға тартылғанын, 1930 жылдың 23 наурызындағы КСРО «Сайлау заңдылықтарының бұзылуын жою» жөніндегі қаулысы бойынша сайлау құқығын қалпына келтірілуі жөнінде өтініш береді [21, 368 п.].

Сайлау құқығынан айырылғандарға жоғары мөлшерде жекелей салық салынуына байланысты адамдар бұрынғы қызметтерінен де бас тартқан жайттар да кездеседі. Мысалы, Қобда ауданы №15 (бұрынғы №3 ауыл) ауылының азаматы Ғабделуахит Бекмухамедов 1928 жылы қараша айында Ақтөбе округтік Әкімшілік бөліміне өзін муазиндік және Қобда ауданы діни басқармасының мүшелігінен босату жөнінде арыз береді [22, 24-п. Және келесі жағы]. Осындай арыз 1929 жылдың қараша айында Елек ауданы №27

ауылының молдасы Сағи Жұмағалиевтан да түседі. Үкімет орындары оны діннің күйреуі есебінде карап, газет бетінде («Кедей», «Степная Правда» газеттері) жариялауды ұсынады [22,8-п.].

Мұндай елеулі шектеулер адамды сайлау құқығын қалпына келтіруге ұмтылдырды. Қалпына келтіру туралы өтініш беруге негізінен, мүмкіндігі бар деп саналған адамдар (бес жылдық еңбек өтілі бар, Кеңес өкіметіне адалдығын дәлелдей алған, кәсіподақ мүшесі болған және т.б.) ғана жүгіне алды. Дегенмен оның өзі тез арада шешіліп болмады. Тіпті бірнеше ай, жылдарға созылып кетіп отырды. Мысалы, 1930 жылдың 26 қыркүйегінде Ақтөбе қаласының тұрғыны А.Жаппаровтан қалалық Кеңеске арыз түседі. Онда наурыз айында ҚазАКСР ОАК сайлау құқығын қалпына келтіру жайында өтініш түсіргенін, жоғары жақ қалалық Кеңестен қажетті құжаттарды сұратқаны, бірақ әлі жіберілмегені айтырғаны жайында көрсетіледі және осы істі жеделдетулерін сұрайды [21,350-п.]. Бұдан байқағанымыз наурыз айында берілген арыз қараша айында дейінгі кезеңнің өзінде қаралып болмаған.

Ақтөбе өңірінде кейінгі жылдары да азаматтарды сайлау құқықтарынан айыру шараларында қайшылықтар кездеседі. Облыс бойынша 1934-1935 жылғы қайта сайлау науқанында Темір ауданында құқықтарынан айырылған 82 жанның 52-і тізімге еш себепсіз, тек басбұзарлықтары, тентектіктері үшін ғана тіркелген. Степной ауданының Қызылсу, Яковлев, Исаев және Сарыбұлақ ауылдарында 50 адам заңсыз «атқамінер», «бұзақы», «астық тапсыруға қарсы» жандар есебінде сайлау құқықтарынан айырылған. Осы жазаға Қарақтысай ауылында бір азамат газет бетінде ауылдық Кеңес жұмысын, оның хатшысын сынағаны үшін киліккен. Ал Батбаққара ауданында сайлау құқықтарынан айырылғандар тізімінде 50 кедей, тіпті батырақтар болған [23,3-4-пп.].

Қорытынды. Сонымен қорыта келгенде Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы Конституцияларда бұрынғы езуші тап өкілдерінің азаматтық құқықтарын шектеу жөніндегі баптар енгізілді. Алайда Кеңестерге сайлауға дайындықтар барысында сайлау құқығынан айырылуы тиіс жандар кіретін санаттарға құжаттық дәлелдемелері болмаса да жазықсыз жандар кіргізіліп кетті және санаттар саны жергілікті комиссиялар тарапынан өз бетінше көбейтіліп отырды. Нәтижесінде сайлау құқығынан айырылуы тиіс жандар қатарына кедейлер мен орташалар, дінге тікелей қатысы болмаса да тәуіптер, бақсылар, күнкөріс үшін ұсақ-түйек сатумен айналысқандар, сайлау құқығынан айырылғандардың әйелі, бала-шағасымен қатар, немерелері де тіркелді. Ауқатты адамдар мал-мүлкінен ғана емес, осы азаматтық құқықтарынан да айырылды.

1930 жылдардан кейін сайлау құқығынан айыру шаралары бәсеңдейді. 1937 жылғы жаңа Конституция қабылданғаннан кейін тоқтады деп айтуға болады. Дегенмен анкеталарда бұрын сайлау құқығынан айырылған не айырылмаған деген баған 1961 жылға дейін қалып қояды.

Сөйтіп, үкімет пен партияның азаматтарды сайлау құқығынан айыру шаралары сол кеңестік кұғын-сүргіннің бір қыры болып табылды деп түйіндеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Булғынбаева А.К. XX ғасырдың 20-30 жылдары шаруаларды сайлау құқығынан айыру жөніндегі мемлекеттік саясат//Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(60), 2019 – 51-57 б.

2. *ыру (XX ғасырдың 20 жылдардағы Шығыс Қазақстан мұрағат материалдары негізінде)* <https://cyberleninka.ru/article/n/din-yzmetkerleri-moldalardy-sai-lau-y-ynan-ai-yru-hh-asyrды-20-zhyldarda-y-shy-ys-aza-stan-m-ra-at-materialdary-negizinde>

3. Федорова Н.А. Лишенцы 1920-х годов: советское сословие отверженных//Журнал исследований социальной политики. История и археология. 2007, т.5, №4. – С.483-496

4. Панкратова О. Б., Писанов С. С. Политика лишения крестьянства избирательных прав в 20-е - 30-е годы XX века и ее последствия//Вестник КГУ, исторические науки и археология. №3, 2018. – С.52-55.

5. Саламатова М. С. Выборы в Советской России: законодательство и практика реализации (1918–1936 гг.): монография. 2-изд., испр. и доп. - Новосибирск : НГУЭУ, 2018. - 340 с. ISBN 978-5-7014-0856-0

6. Ш.Фицпатрик «Приписывание к классу» как система социальной идентификации// Россия и современный мир. 2003, №2, с.133-151/<https://cyberleninka.ru/article/n/pripisyvanie-k-klassu-kak-sistema-sotsialnoy-identifikatsii/viewer>

7. Brovkin V. Russia After Lenin: Politics, Culture and Society, 1921-1929. London-New York : Routledge, 1998. - VIII, p.266

8. Постановление Президиума ЦИК СССР от 16 января 1926 г. «О пере выборах в Советы» /СЗ СССР.1925.№6. –С.55,25.

9. Декрет ВЦИК от 13 октября 1925 г. «Об утверждении инструкции о выборах городских и сельских Советов и о созыве съездов СССР»//СУ РСФСР.1925.№79. – С.603

10. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві,3-қ.,1-т.,115-іс (бұдан былай АО МА)

11. АОМА,3-қ.,1-т.,114-іс

12. АОМА,3-қ.,2-т.,60-іс

13. АОМА,3-қ.,1-т.,522-іс

14. АОМА,30-қ.,1-т.,8-іс

15. АОМА,9-қ.,1-т.,190-іс

16. АОМА,63-қ.,1-т.,84-іс

17. АОМА,63-қ.,2-т.,103-іс

18. АОМА,57-қ.,1-т.,21-іс

19. Об устранении нарушений избирательного законодательства Союза ССР/ Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 год, стр. 360-361

20. Забытые люди: "лишеницы"/<https://diana-225.livejournal.com/19852.html>

21. АОМА,30-қ.,1-т.,34-іс

22. АОМА,57-қ.,1-т.,22-іс

23.АОМА,85-қ.,1-т.,245-іс

References:

1. Býl ġynbaeva A.K. XX ġasyrdyń 20-30 jyldary sharyalarydý sailay quqy ġynan auyry jónindegi memlekettik saiasat [State policy on the deprivation of the right to vote of peasants in the 20-30s of the XX century] / A.K Býl ġynbaeva //Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы.- 2019.- №1(60).- 51-57 б.[in Kazakh].

2. Шығыс Қазақстан мұрағат материалдары негізінде) [Deprivation of the clergy of the right to elect mullahs (based on archival materials of the East Kazakhstan region of the 20s of the twentieth century)]/A.K.Býl ġynbaeva//Mirbolshogo Altaia.-2018.-№4(3).-454-462b.[https://cyberleninka.ru/article/n/din-yzmetkerleri-moldalardy-sai-lau-y-ynan-ai-yru-hh-asyrdy-20-zhyldarda-y-shy-ys-aza-stan-m-ra-at-materialdary-negizinde\(Qaral ġan kúni 14.06.2022\)](https://cyberleninka.ru/article/n/din-yzmetkerleri-moldalardy-sai-lau-y-ynan-ai-yru-hh-asyrdy-20-zhyldarda-y-shy-ys-aza-stan-m-ra-at-materialdary-negizinde(Qaral ġan kúni 14.06.2022) [in Kazakh].) [in Kazakh].

3. Fedorova N.A. Lishentsy 1920-h godov: sovetskoe soslovie otverjennyh [The Dispossessed of the 1920s: the Soviet class of outcasts]/N.A. Fedorova //Журнал исследования социальной политики. История и археология.-2007.- т.5,№4.- С.483-496[in Russian].

4. Pankratova O. B.,Pisanov S. S. Politika lishenua krestianstva izbiratelnyh prav v 20-e - 30-e gody XX veka i ee posledstvua [The policy of disenfranchisement of the peasantry in the 20s- 30s of the XX century and its consequences]/ O. B Pankratova, S. S.Pisanov //Vestnik KGU, istoricheskie nauky i arheologia.- 2018.- №3.- S.52-55[in Russian].

5. Salamatova M.S. Vybory v Sovetskoj Rossii: zakonodatelstvo i praktika realizatsii (1918–1936 gg.): monografiya[Elections in Soviet Russia: legislation and implementation practice (1918-1936): monograph] / M.S. Salamatova.- 2-izd.,ispr. i dop.- Novosibirsk : NGUEU,2018. - 340 s. ISBN 978-5-7014-0856-0[in Russian].

6. Fitspatrik Sh. «Pripisyvanie k klassy» kak sistema sotsialnoi identifikatsii. ["Attribution to class" as a system of social identification]/ Sh.Fitspatrik//Rossiya i sovremennyy mir.-2003, №2.-S.133-151/[https://cyberleninka.ru/article/n/pripisyvanie-k-klassu-kak-sistema-sotsialnoy-identifikatsii/viewer\(Data obrasheniya 10.06.2022\)](https://cyberleninka.ru/article/n/pripisyvanie-k-klassu-kak-sistema-sotsialnoy-identifikatsii/viewer(Data obrasheniya 10.06.2022) [in Russian].) [in Russian].

7. Brovkin V. Russia After Lenin: Politics, Culture and Society, 1921-1929./V. Brovkin.-London-New York : Routledge, 1998. – VIII.-266 p.

8. Postanovlenie Prezidyuma TsIK SSSR ot 16 yanvaria 1926 g. «O perevyborah v Sovety» /SZ SSSR.-1925.- №6.-ss.55,25. [in Russian].

9. Dekret VTsIK ot 13 oktjabrya 1925 g. «Ob ýtverjdenii instrýktsii o vyborah gorodskih i selskih Sovetov i o sozyve sezdvov SSSR»//SÝ RSFSR.-1925.№79.- s.603[in Russian].

10. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві,3-қ.,1-т.,115-іс (АО МА)

11. АОМА,3-қ.,1-т.,114-іс

12. АОМА,3-қ.,2-т.,60-іс

13. АОМА,3-қ.,1-т.,522-іс

14. АОМА,30-қ.,1-т.,8-іс

15. АОМА,9-қ.,1-т.,190-іс

16. АОМА,63-қ.,1-т.,84-іс

17. АОМА,63-қ.,2-т.,103-іс

18. АОМА,57-қ.,1-т.,21-іс

19. *Ob ústranenu narýshenu izbiratel'nogo zakonodatel'stva Soiúza SSR/ Sobranie zakonov i rasporajenu Raboche-Krestianskogo Pravitel'stva SSSR za 1930 god.-S.360-361.*

20. Zabytye lyúdi: "Ishentsy"[Elektronnyy resýrs]/ <https://diana-225.livejournal.com/19852.html>

(Data obrasheniya 11.06.2022)

21. АОМА,30-қ.,1-т.,34-іс

22. АОМА,57-қ.,1-т.,22-іс

23. АОМА,85-қ.,1-т.,245-іс

ҒТАХР: 03.20:55

ӘОЖ 94 (574).02./08

????????

С.Н. Мамытова *¹, Н.У. Шаяхмет², А.М. Файзуллин³

¹Әлеуметтік ғылымдарының департаментінің профессоры, Astana IT University, Астана, Қазақстан
E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

²Әлеуметтік ғылымдарының департаментінің профессоры, Nazarbaev University, Астана, Қазақстан
E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>

³«Electrical engineering» мамандығының 3 курс студенті, Nazarbaev University, Астана, Қазақстан
E-mail: assylkhan.fazullin@nu.edu.kz

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТАРИХЫ 3D РЕКОНСТРУКЦИЯЛАУДА: МҮМКІНДІКТЕР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 30-жылдарындағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін трагедиясының кейбір беттерін 3D реконструкциялау мәселесі қарастырылған. Қазақ халқына қатысты Кеңес мемлекетінің қуғын-сүргін саясатына отандық ғылымда әлі күнге дейін толыққанды тарихи-құқықтық баға берілген жоқ. Осыған байланысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мәселесі өзекті болып табылады.

Сонымен бірге, мақалада ақпараттық технологиялар негізінде жүзеге асырылған тарихи-мәдени нысандар мен процестерді визуалды және виртуалды қайта құрудың шетелдік тәжірибесі де қарастырылады.

Зерттеу барысында виртуалды 3D реконструкциялаудың әдістерін сипаттауға, сондай-ақ дереккөздердің түрлеріне, негізінен архив құжаттары мен фотоқұжаттарға көп көңіл бөлінеді. Дереккөздерді 3D форматында өңдеу арқылы оны насихаттаудың тиімділігі назарға алынды. Бұл ретте зерттеудің құрылған дереккөздік базасы кеңестік тоталитарлық режим кезеңіндегі оқиғалар мен фактілерді ғылыми негізделген виртуалды 3D қайта құру үшін оның жеткілікті ақпараттық әлеуеті туралы қорытындыға келуге мүмкіндік берді.

Жұмыстың нәтижесі XX ғасырдың 30-жылдарындағы қазақ халқының ашаршылық қасіретінің CloudPano, Pano2VR, 360degrees, 3 DVista және басқа бағдарламалық қамтамасыз етудегі фотограмметрия арқылы алынған виртуалды түрдегі қайта жаңғыртылған көріністері болып табылады.

Кілт сөздер: қуғын-сүргін мен ашаршылық трагедиясы; тарихи реконструкциялау; виртуалды тарих; тарихи деректі 3D модельдеу әдістері; XX ғасырдың 30-шы жылдары.

Мамытова С.Н.*¹, Шаяхмет Н.У.², Файзуллин А.М.³

¹профессор Департамента социальных наук, Astana IT University, Астана, Қазақстан
E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

²профессор Департамента социальных наук, Nazarbaev University, Астана, Қазақстан
E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>

³студент 3 курса специальности «Electrical engineering», Nazarbaev University, Астана, Қазақстан
E-mail: assylkhan.fazullin@nu.edu.kz

ИСТОРИЯ ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА В РЕКОНСТРУКЦИИ 3D: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В статье рассматривается процесс 3D реконструкции трагедии голода и политических репрессий в 30-е годы XX в. До сих пор не дана полная историко-правовая оценка репрессивной политики Советского государства по отношению к казахскому народу. В этой связи актуальной является проблема восстановления исторической справедливости.

В работе проанализирован зарубежный опыт

Большое внимание уделяется описанию использованных методов виртуальной 3D реконструкции, а также различным видам источников, в основном, фотодокументам. Выявляются особенности использования различных видов источников в 3D формате. Сформированная источниковая база исследования позволила прийти к выводу о ее информационном потенциале, достаточным для создания научно обоснованной виртуальной 3D реконструкции событий и фактов периода советского тоталитарного режима.

Результатом работы являются виртуально реконструированные сцены трагедии голода казахского народа в 30-е годы XX века, полученные посредством фотограмметрии в программном обеспечении CloudPano, Pano2VR, 360degrees, 3DVista и других.

Ключевые слова: трагедия репрессий и голода, историческая реконструкция, виртуальная история, 3D моделирование, методы, 30-е года XX века.

Mamytova S.N.*¹, Shayakhmet N.U.², Faizullin A.M.³

¹Professor of the Department of Social Sciences, Astana IT University, Astana, Kazakhstan
E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

²Professor of the Department of Social Sciences, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz

³3rd year student of electrical engineering major, Astana, Kazakhstan
E-mail: assylkhan.fazullin@nu.edu.kz

HISTORY OF FAMINE IN KAZAKHSTAN IN THE 30S OF THE XX CENTURY IN 3D RECONSTRUCTION: OPPORTUNITIES AND PROSPECTS

Abstract

The article deals with the process of 3D reconstruction of the tragedy of famine and political repressions in the 30s of the XX century. Until now, a complete historical and legal assessment of the repressive policy of the Soviet state in relation to the Kazakh people has not been given. In this regard, the problem of restoring historical justice is topical.

The work analyzes the foreign experience of visual and virtual reconstructions of historical and cultural objects and processes implemented based on information technologies.

Much attention is paid to the description of the used methods of virtual 3D reconstruction, as well as various types of sources, mainly photographic documents. The features of using various types of sources in 3D format are revealed. The formed source base of the study made it possible to conclude that its information potential is

sufficient to create a scientifically substantiated virtual 3D reconstruction of events and facts of the period of the Soviet totalitarian regime.

The result of the work are virtually reconstructed scenes of the tragedy of the famine of the Kazakh people in the 30s of the XX century, obtained through photogrammetry in the software CloudPano, Pano2VR, 360degrees, 3DVista and others.

Keywords: tragedy of repression and famine, historical reconstruction, virtual history, 3D modeling, methods, 30s of the XX century.

Кіріспе. Қоғамдық сананы жаңғыртудың жүргізіліп отырған саясаты ата-бабаларымыздың тарихи-мәдени мұрасына сүйенбей, еліміздің азаматтарының бірнеше ұрпағының санасында терең сіңірілген идеологиялық догматтар арқылы тарихи жадымыздан жоспарлы түрде өшірілген адамдарға қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтірмейміз үмкін емес.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қалың жұртшылық миллиондаған адамның өмірін қиған жаппай саяси қуғын-сүргін мен аштыққа байланысты отандық тарихтың қайғылы беттері туралы білуге мүмкіндік алды. Дегенмен, қазақ халқына қатысты кеңестік саяси режимнің күштеп ұжымдастыру мен жаппай қуғын-сүргін саясатына отандық ғылымда әлі күнге дейін толыққанды тарихи-құқықтық баға берілген жоқ. Осыған байланысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру **мәселесі өзекті болып табылады.**

2021 жылғы қарашада құрылған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия үлкен жұмыс жүргізуде. Қазақстанда алғаш рет осы оқиғалар мен процестерге толық тарихи-құқықтық баға беруге бағытталған жетекші ғалым-сарапшылардың кешенді зерттеулері іске асырылуда.

Сонымен бірге, ғылыми еңбектерді, әсіресе жастар арасында насихаттау бойынша жұмыс жүргізу талап етіледі. Бұл бағытта сандық технологиялар баға жетпес рөлге ие. Жиналған архивтік, сондай-ақ этнографиялық дереккөздерді талдаудың, синтездеудің және репрезентациялаудың жаңа мүмкіндіктері үш өлшемді модельдеу технологияларын береді. Олар тарихи зерттеулердің мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді.

Алайда, Қазақстанда қуғын-сүргін және ашаршылық тарихы бойынша тарихи дереккөздерді жинау және ірі монографиялық еңбектерді жазу процесі қарқынды және жемісті дамып жатса да тарихи ғылыми еңбектерде берілген тарихи ақпаратты сандық технологиялардың көмегімен қайта құру процесі айтарлықтай артта қалып отыр. Себебі, Қазақстанда «Сандық тарих» немесе тарихи информатика әлі күнге дейін қалыптасу сатысында.

Осыған байланысты тарихи зерттеулерде әртүрлі сандық технологияларды пайдаланатын шетелдік ғалымдардың тәжірибесіне жүгіну өзекті болып табылады. Тарихты дәріптеуге септігін тигізетін 3D реконструкциялау технологиясы ерекше назар аудартады. Бұл тарихи білімге қызықтыруға және оның мән-мағынасын жақсы қабылдауға көмектеседі. Оқиғалар мен процестерді визуалды және виртуалды көрсете отырып, бұл технология шындыққа жақын нақты тарихи кезеңге уақытша бойлаудың эмоциялық әсерін қамтамасыз етеді.

Бұл мақалада біз кеңестік тоталитарлық кезеңдегі Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мен ашаршылық тарихының кейбір беттерін виртуалды 3D реконструкциялау жұмысы мен нәтижелері арқылы көрсетеміз. Хронологиялық реконструкция 1930 жылдарға, яғни КСРО-ның қуғын-сүргін саясатының шырқау шегіне жеткен кезіне жатады.

Тақырып бойынша тарихи реконструкциялаудың **басты мақсаты** - ашаршылық пен қуғын-сүргін қасіреті туралы тарихи жадыны қазіргі заманғы сандық технологияларды қолдану арқылы сақтау, насихаттау және жастардың назарын тарих сабақтарына аудару болып табылады.

Жұмыстың міндеттері:

- Сандық тарих мәселесіне қатысты отандық және шетелдік тарихнамаға талдау жасау;
- Қазақстандағы ашаршылық пен қуғын-сүргін қасіреті туралы деректерді сандық форматта өңдеудің әдістерін айқындау, деректер базасын 3D реконструкциялаудың мүмкіндіктерін зерделеу;
- ашаршылық пен қуғын-сүргін қасіреті туралы ғылыми жинақтар, фото және архив деректері негізінде 3D реконструкциялауды жүзеге асыру.

Әдістер мен әдіснамасы. Жұмыс пәнаралық зерттеу әдіснамасы мен әлеуметтік-мәдени құбылыс ретіндегі ақпараттандыру теориясына негізделеді. Қазіргі қоғамдағы ақпараттандырудың қарқынды гуманитарлық және компьютерлік ғылымдардың пәнаралық интеграциясын сапалық тұрғыда жаңа деңгейге шығарып отыр. Бұл өз кезегінде жаңа ғылыми бағыттардың туындауына алғышарт болады.

XX ғасырдың 30-жылдарындағы саяси қуғын-сүргін мен ашаршылыққа байланысты өткен шындықтың неғұрлым шынайы бейнесін қалыптастырудың әдіснамалық негізі ғылыми объективтілік пен тарихилық ұстанымдары болды. Объективтілік принципі фактілер мен оқиғаларды шынайылық пен

кешенділік тұрғысынан қарастыруда көрінеді. Тарихи шындық тұрғысынан жинақталған тарихнамалық тәжірибе және зерттелетін тақырып бойынша анықталған жаңа мәліметтер талданды.

Тарихилық ұстанымы трагедиялық салдарға алып келген процестер мен оқиғаларды себеп-салдар байланысында қарастыруға мүмкіндік берді. Ол, сондай-ақ, даму динамикасын анықтауға, нақты тарихи жағдайларды ескере отырып және хронологиялық ретпен жалпы тарихи мән-мәтінінде басқа құбылыстармен байланыс орнатуға ықпал етті.

Зерттеу негізінде тарихи әдістер мен IT-технологиялардың интеграциясы болды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық және тарихи-жүйелік әдістер, сондай-ақ сандық медиа және 3D тарихи реконструкциялау технологиясы қолданылды. 1930 жылдардағы мұрағаттық суреттерді реконструкциялау кезінде панорамалық фотосуреттерді мамандандырылған платформаларда түсіру және қосу принципі қолданылды.

Талқылау. Қазақстанда үш өлшемді модельдеуді зерттеу мен енгізудің тәжірибесі кең таралмаған. Бұл әдістеменің маңыздылығы мен болашағы бірқатар ғылыми пікірталас алаңдарында атап өтілді.

Бұл мәселе қозғалған алғашқы ірі конференция 1999 жылы Алматы қаласында өтті. Оны «Интернет Трейнинг орталығы» мен Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты бірлесіп ұйымдастырды. «Тарих ғылымындағы заманауи ақпараттық технологиялар» атты конференция тақырыбы тек қазақстандық қана емес, сонымен қатар шетелдік ғалымдардың да назарын аударды. 1992 жылы Мәскеуде құрылған «Тарих және компьютер» қауымдастығының мүшелері ерекше белсенділік танытты.

Ағымдағы жылдың сәуір айында М.С. Нәрікбаев атындағы ҚазМЗУ базасында өткен «Қазақстанның тарихи урбанистикасы» халықаралық ғылыми-практикалық форумында 3D модельдеу мәселесі қаралды, сондай-ақ Ақмола және Қостанай қалаларының тарихи орталықтарын XIX-XX ғасырлар аралығында 3D реконструкциялаудың таныстырылымы ұсынылды.

Конференциялар мен «дөңгелек үстелдерде» Қазақстан ғалымдары арасында ең көп талқыланған мәселелердің ішінде зерттелетін проблеманы ақпараттық қамтамасыз етуде 3D тарихи реконструкциялаудың орындылығының ғылыми негіздемесін әзірлеу, сондай-ақ сапалы виртуалды елестету өлшемдері мен тәсілдерін әзірлеу болды.

Республикадағы тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қалпына келтірудегі алғашқы қарлығаштар археологтар, өлкетанушылар, музей қызметкерлері және IT-мамандары болды. Бұл жұмысқа 2019-2020 жылдары «Киелі Қазақстан» жобасын іске асыру барысында үлкен серпін берілді. Қазақстанның 27 архитектуралық ескерткіші 3D сандық форматқа түсірілді. Сонымен қатар, 1643 жылы болған және жоңғарлармен соғыста маңызды тарихи мәнге ие болған Орбұлақ шайқасына тарихи реконструкция жасалды.

Өңірлік деңгейде тарихи орындарды сандық форматқа көшіру бойынша үлкен жұмыстар жүзеге асырылуда. Мысалы, Алматы облысында «Zhetysu 360», Қарағанды облысында «Қымыз фест», Солтүстік Қазақстан облысында 21 киелі нысан бойынша виртуалды 3D-туры әзірленді, сондай-ақ Қызылорда облысында 3D форматында 150 ескерткіштің интерактивті картасы жасалды. «Туған жер» бағдарламасын жүзеге асыру аясында Шығыс Қазақстанда Д.Серікбаев атындағы ШҚМУ базасында Кенді Алтай бойынша экспедиция кезінде фото-бейне түсірілімнің қорытындылары бойынша 3D-модель және толықтырылған шынайылық жасалды.

Павлодар облыстық тарихи-өлкетану мұражайында фотограмметриялық сканерлеуді қоса алғанда, түрлі әдістермен 3D реконструкциялау тәжірибесі сәтті қолданылуда.

Осы жүргізілген жұмыстардың барлығы тарихи кешендердің сыртқы келбетін көрнекі түрде көрсету әдістемесін жетілдіруге мүмкіндік берді. 3D модельдеудің құралдары мен әдістерін дамыта отырып, зерттеушілер сызбалықтан «реалистік» деп аталатын реконструкциялауға көшті.

Жыл сайын 3D-реконструкцияның сапасы артуда. Олар қалпына келтірілген объектінің мәнін ашатын әртүрлі идеялар мен тәсілдерді визуализациялау; қоғам өмірінің ерекшеліктерін түсінуге көмектесетін нақты тарихи дәуірге «батыру»; объект туралы ақпаратты үнемі толтыру және беру мүмкіндігін ашу сияқты қосымша функцияларды қамтиды. Сонымен, ең құнды функция – бұл бірқатар себептерге байланысты санадан өше бастаған немесе жақсы сақталмаған тарихи нысандарды қазіргі ұрпақ жадына сіңіру және сақтау.

Осы мүмкіндіктердің барлығы, сондай-ақ «Тарихи информатика» пәнаралық бағытының келешегі қазақстандық ғалымдар Ж.Б. Абылхожиннің (Абылхожин, 1991), С.А. Жакишеваның (Жакишева, 2011), С.И. Ковальскаяның (Ковальская, 2007), А.С. Балапанованың (Балапанова, 1999) және т.б. еңбектерінде көрініс тапқан.

Математикалық-статистикалық әдістерді қолдану Ж.Б. Абылхожиннің қазақ ауылының колхозға дейінгі кезеңдегі жіктелу проблемалары зерттеуінде орын алған. Джини-индекстің көмегімен ол 1922/23, 1924/25, 1926/27 және 1928 жж. қазақ ауылында малды бөлу туралы жиынтық статистикалық деректерді талдады және 1920 жылдың соңына қарай орташаға айналдыру ісінің орындалмауы, Қазақстанның байырғы халқының маргиналдану және пауперизация үрдісі өсе түскені туралы қорытынды жасады (Абылхожин, 1991: 128-142).

Бұл бағыттағы зерттеу белсенділігі С.А. Жакишеваның еңбектерінде көрініс тапты. Оның «1928 жылы бай шаруашылықтарын тәркілеу» тақырыбындағы диссертациясы ЭЕМ көмегімен ашылды және статистикалық деректерді математикалық талдауға негізделді (Создание структурной модели, 1994; База данных по конфискации, 1995; Исследование механизма конфискации, 1996; Личные дела казахских баев, 1998; Конфискация байских хозяйств, 1997; Применение математических методов, 1997).

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында жинақталған практикалық және әдістемелік тәжірибе негізінде 1998 жылы С.А. Жакишеваның белсенді қатысуымен шамамен 100 мың есім бойынша мұрағат материалдарын қамтитын 1920-1950 жылдардың басында Қазақстанда кеңес мемлекетінің қуғын-сүргін саясаты бойынша республикалық деректер банкі әзірлеу басталды.

2000-2004 жылдары Ресей Федерациясындағы Форд қорымен қаржыландырылатын бағдарлама шеңберінде посткеңестік кеңістіктің барлық республикаларында жарияланған еске алу кітаптары мен мартирологтардың материалдары бойынша «Қайтарылған есімдер» бірыңғай электрондық деректер банкі құрылды.

Қазақстанда «Әділет» тарихи-ағартушылық қоғамының материалдары негізінде қалыптасқан XX ғ. 20-50 жж. қуғын-сүргінге ұшырағандар бойынша «Қайтарылған есімдер» қазақстандық деректер базасы осы жобаның құрамдас бөлігі болып табылады.

Кеңестік тоталитарлық режимнің ашаршылық пен қуғын-сүргін қасіреті тарихы мәселесіне қатысты цифрлық технологиялар қолданылған ғылыми жұмыстар өте аз. Тағы бір ғылыми еңбек – 1999 жылы тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін Д.Ш. Орынбаеваның 1937-1938 жылдардағы «Үлкен террор» тарихы бойынша қорғалған диссертациясы (Орынбаева, 1999). Ізденуші математикалық-статистикалық тәсілдердің көмегімен ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті мұрағаты мен ҚР Президенті жанындағы мұрағат қорларындағы құжаттарды талдауға әрекет жасады. Негізінен тарихшы ғалымдар мұрағат дереккөздеріндегі сандық көрсеткіштерді компьютерлік өндеуге көп көңіл бөлетінін атап өткен жөн.

Виртуалды 3D реконструкциялауға келетін болсақ, бұл бағыттағы жұмысты негізінен музей қызметкерлері, сондай-ақ өлкетанушылар IT-мамандармен бірлесіп жүргізеді. Олар тарихи ескерткіш туралы шамамен ғана түсінік беретін «экскурсиялық және туристік реконструкциялау» жасайды. Бұл олар қолданатын деректер базасының жеткілікті түрде талданбағанына байланысты. Бұл жағдай тарихшы-ғалымдардың, музей қызметкерлерінің, өлкетанушылардың және IT мамандардың күш-жігерін біріктіруді өзектендіреді.

Осы олқылықтың орнын толтыру үшін мамандандырылған, атап айтқанда, 3D графикасы бойынша дайындық жүргізетін ірі орталықтардың бірі Astana IT University базасында тарихшы ғалымдар мен студенттер «XX ғасырдың 30-жылдары Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мен ашаршылыққа байланысты тарихтың қасіретті сабақтарын репрезентациялау, визуализациялау» ғылыми-зерттеу жобасын іске асыруға бастамашылық жасады. Осы тарихи зерттеу мысалында үш өлшемді модельдеу технологиясын қолдану 3D құралдарымен жұмыс істеу әдістемелерінің ғылыми базасын әзірлеуге, тарихтың қайғылы сабақтары бойынша материалдарды талдауға, синтездеуге және репрезентациялауға жаңа тәсілдерді қалыптастыруға бағытталған. Ғылыми-аналитикалық маңыздылығымен қатар бұл жоба студенттік аудитория арасында ағарту жұмыстарын жүргізуге бағытталған.

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстанда тарих ғылымында 3D технологиясын зерттеу және енгізу қалыптасу сатысында. Сондықтан, виртуалды реконструкциялау әдісін ұғыну үшін шетелдік зерттеушілердің осы салада жинақталған тәжірибесі маңызды.

XX ғасырдың 80-ші жылдарының соңында Батыста үш өлшемді анимациялық компьютерлік графиканы құру құралдары белсенді зерттелді немесе басқаша 3D графикасы деп аталды. Оны әзірлеу бірнеше кезеңдерден тұрды. Біріншісі – модельдеу, яғни «модельдер деп аталатын әртүрлі нысандардан (компьютерлік мүсін, виртуалды сәулет нысандары және т.б.), сондай-ақ виртуалды жарық көздерінен, бейнекамералардан және кейде басқа да арнайы нысандардан тұратын көріністер» жасау. Екінші кезең – материалдың мақсаты, «сахнаның әр объектісімен (ең алдымен модельмен) оның бетінің қасиетін - түсін, құрылымын, мөлдірлігін, басқа нысандарды бейнелеу мүмкіндігін және т.б. анықтайтын кейбір ақпарат

пакеті байланысады. Материалдың бір бөлігі цифрланған түрдегі графикалық бейне болуы мүмкін, ол арнайы құралдардың (компьютерлік командалар) көмегімен модель бетіне «салынады» (Реконструкция исторического прошлого, 2014).

Үшінші кезең – бейне форматында ұсынылуы мүмкін графикалық файлды жасау арқылы анимациялық көріністі визуализациялау. Одан әрі ол бірнеше рет өңделуі мүмкін. Объектілердің жағдайын, сондай-ақ олардың сандық түрде көрсетілген қасиеттерін өзгертуге рұқсат етіледі.

Батыста, әлемнің барлық басқа аймақтарындағыдай, виртуалды тарихи реконструкциялауды жасау археологтардың белсенділігімен басталғанын айта кету керек. «Виртуалды археология» бағытының негізін қалаушы американдық ғалым П.Рейлли болды (Reilly, 1988; Reilly, 1990; Reilly, 1992). Ол алғаш рет бірқатар ғылыми еңбектерде нақты археологиялық артефактіні «сандық» аналогпен алмастыру тәсілдерін тұжырымдап баяндап берді. Оны виртуалды реконструкциялау үшін эксперименттік үлгі ретінде пайдалану ең шынайы атмосфераны қалпына келтіруге және сонымен бірге зерттеу барысында түпнұсқа объектіні зақымданудан сақтауға ықпал етті.

Тарих ғылымының міндеттерін шешуде 3D технологияларды зерттеу мен қолданудың жетекші базалары жоғары оқу орындары болды. АҚШ-та Гарвард, Калифорния, Колумбия, Стэнфорд және Вирджиния университеттерінің ғалымдар ұжымы осы бағытта сәтті жұмыс істеді.

Олардың зерттеу нәтижелерінің бірі қолданушыға бағдарламаның компьютерлік интерфейсімен өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін «виртуалды шындыққа бойлау» технологиясын жасау болды. Виртуалды дулыға, кейінірек адамның қозғалыс сенсорлары бар LCD бейне-көзәйнектері, сондай-ақ төрт қабырғаға проектордың көмегімен қоршаған ортаның үш өлшемді бейнесі жасалынған «виртуалды бөлме» интерактивті ортаға айналады. Бұл технологияның тарихи тамыры ХХ ғасырдың 60-шы жылдарында Гарвард университетінің ғалымдары виртуалды шындыққа «батыру» үшін алғашқы қарабайыр көлемді құрылғыны жасаған кезде пайда болды.

3D модельдеу саласындағы зерттеулердің жалғасы ретінде Браунов университетінің базасында орындалған «A New Methodology for Archaeological Analysis: Using Visualization and Interaction to Explore Spatial Links in Excavation Data» тақырыбындағы Eileen Louise Vote докторлық диссертациясы болды (Eileen Louise, 1990). Автор археологтар мен бағдарламашылар үшін зерттеу алаңына айналған ғибадатхананың үш өлшемді моделін жасады. Соның арқасында олар ғибадатхананы аралап жүрген адамдардың сандық және сапалық құрамын талдады, осы діни ғимараттың дәліздері бойымен қозғалу жылдамдығын анықтады және басқа да проблемалық мәселелерді шешті.

Тарихи процестер мен құбылыстардың компьютерлік модельдерінің классификациясын Калифорния университетінің профессорлары Дж.Р. Холлингсворт және Р.Ханнеман жасады (Hollingsworth, Hanneman, 2011). Тарихи және әлеуметтік процестерді зерттей отырып, олар шартты түрде модельдердің үш класын ұсынды: статистикалық, имитациялық, аналитикалық. Модельдердің соңғы түрлері, олардың пікірінше, белгілі бір хронологиялық шеңберде зерттелетін процестің динамикасы туралы жетіспейтін мәліметтерді реконструкциялауда үлкен маңызға ие болды.

Вирджиния университетінде Гуманитарлық ғылымдардағы алдыңғы қатарлы технологиялар институтында профессор Б.Фришер 1990-шы жылдардың соңында Дүниежүзілік мұра зертханасын құрды (Frischer, 2006). Ол құрған тарихи-мәдени мұра объектілерін виртуалды реконструкциялау мектебі тарихи оқиғаларды сақтау және өзектендіру, сондай-ақ тарихи гипотезаларды верификациялау үшін ғылыми және әдістемелік негіздер кешенін жасады.

Батыс Еуропадағы виртуалды тарихи реконструкциялау саласындағы ең ірі орталықтар Лондон, Париж, Рим және т.б. университеттері болды. Батыс Еуропадағы тарихи және әлеуметтік процестерді модельдеудің танымал мамандары ретінде ғалымдар Forte M., Pietroni E., Rufa C., Bizzarro L., Fleury P., Madeleine S., Leon A.G., Abdelhafiz A., Zimmermann N., Efier G., Mayer J. саналады (Forte, Pietroni, Rufa, Bizzarro, Tilia, 2001; Abdelhafiz, Zimmermann, Efier, Mayer, 2009).

Батыс ғалымдары 3Ds Max және Maya арнайы қосымшаларын әзірлеу кезінде бірқатар жетістіктерге қол жеткізді. Олар Интернет пен электронды БАҚ үшін иллюстрациялық қатарларды жасау кезінде үлкен танымалдылыққа ие болды. Тарихты зерделеу мен дәріптеуде 3D технологиясын қолданудың жаңа тәжірибесінде тарихи-мәдени зерттеулерде ГАЖ-қосымшаларды әзірлеу кеңінен қолданылды. Олардың ерекшелігі Кембридж университеті ғалымдарының Ян Грегори мен Пол Эллдің 2007 жылы жарық көрген «Тарихи ГАЖ: технологиялары, әдіснамасы және гуманитарлық ғылымдар» атты ұжымдық монографиясында толық ашылған (Gregory, 2007).

Цифрлық қызметтерді тұтынушылар арасында қарқынды таратылатын 3D-модельді пайдаланудың тағы бір нысаны HD-экскурсиялар болып табылады. Оны әзірлеушілер көптеген опциялар санын ұсына

отырып, тарихи орындарға онлайн турларды ұсынады. Пайдаланушының орналасқан жері көрсетілген жергілікті жердің картасы немесе жоспары беріледі. Нысандар тек фотоға түсірілмеген, негізінен модельденген. Қосымша опция ретінде интерактивті сілтемелер мен навигация мүмкіндіктерін кеңейту қолданылады.

Батыс ғалымы Johannes Kopf навигацияны жеңілдету арқылы 3D моделімен жұмыс істеу мүмкіндігін жетілдірді (Kopf, 2013).

Дөңгелек траекториямен навигацияны шектеу, бекітілген нүктеден панорамалық көрініс жасау, сонымен қатар объектіні айналдыру арқылы зерттеуші суреттер арасындағы ауысуларды әлдеқайда тегіс және табиғи етіп жасады. Бүгінгі таңда виртуалды көздіріктер көбірек енгізілуде, бұл көзбен шарлауға мүмкіндік береді және экранға қарағанда күшті байланыс әсерін береді. Сонымен қатар, қазіргі заманғы 3D турларының маңызды айырмашылығы фотосуреттерді ажырату сапасын арттыру болып табылады.

3D модельдеу технологиясы шығыс елдерінде, әсіресе Жапонияда тез дамып келеді. Осы саладағы жетекші мамандардың арасында мұрағат құжаттары бойынша Киота қаласының 3D тарихи реконструкциясын жасаған зерттеуші Y. Isoda-ны атауға болады (Isoda, 2009).

Сандық гуманитарлық ғылым саласындағы соңғы зерттеулер қатарындағы ұжымдық еңбектердің бірі «Defining Digital Humanities. A Reader» (Melissa Terras, 2013)

Аталған хрестоматиялық еңбекте «гуманитарлық информатика» ұғымының «сандық гуманитарлық ғылымдар» саласына ұласуына тарихи шолу жасалып, оның мазмұны мен маңызына қатысты пікірталастар қарастырылған. Сонымен бірге бұл еңбек 2017 жылы орыс тіліне аударылды.

Академиялық ортада King's College London Сандық гуманитарлық ғылымдар департаментінің жетекшісі Стюарта Даннның (Stuart Dunn) еңбектері кеңінен белгілі (Stuart Dunn, 2019).

Кейінірек Ресейдің тарих ғылымындағы «Digital history» бағыты бойынша жұмыс басталды. 3D модельдерінің ерекшелігі мен типологиясын академик И.Д. Ковальченко зерттеді (Ковальченко, 2003). Ол, сондай-ақ, тарихи модельдеудің мәні мен мақсаттарына сипаттама берді. Виртуалды 3D реконструкциялаудың жалпы теориялық және практикалық аспектілері Л.И. Бородкин, С.С. Буянов, А.А. Гасанов, Г.Б.Захарова, Р.Б. Кончаков, Д.И. Жеребетьев және т.б. еңбектерінде бар (Бородкин, 2020; Буянов, Гасанов, Захарова, Кончаков, Жеребетьев, 2010).

Л.И. Бородкин мен Д.И. Жеребетьевтің жұмысында 3D-модельдеу технологияларын қолдануға негізделген тарихи-мәдени мұра объектілерін виртуалды реконструкция жасаудың халықаралық тәжірибесі жинақталған (Бородкин, Жеребетьев, 2014). Олар сонымен бірге тарихтағы модельдеудің ерекшелігін, деңгейлерін және типологиясын, сондай-ақ өздері жасаған модель типологиясының құрылымындағы 3D модельдеудің орнын анықтауға тырысты. Сонымен қатар, бұл зерттеушілер тарихи зерттеулерді үш өлшемді модельдеу технологияларын қолдану әдістері мен тәсілдерінің эволюциясын қарастырды, 3D тарихи реконструкциялаудың негізгі үрдістері мен проблемаларын анықтады.

Ресейдің тарихи-мәдени ескерткіштерін виртуалды реконструкциялау шынайылығының жоғары деңгейін Д.И. Жеребетьев монографиялық зерттеуінде ұсынды (Жеребетьев, 2014). Үш өлшемді модельдеу технологиясын қолдана отырып, ол Мәскеу әйелдер монастырының 1894 жылдан 1909 жылға дейінгі эволюциясына виртуалды реконструкция жасады.

Е.В. Логдачева мен С.В. Швембергердің жұмысында тарихи дереккөздерді верификациялау мен виртуалды үш өлшемді ортадағы өзара әрекеттесудің виртуалды интерфейстерін жасаудың жаңа тәжірибесіндегі проблемалар айқын көрінеді (Логдачева, Швембергер, 2018).

3D әдістемесін зерттеушілер арасында танымал етуге биылғы жылы 30 жылдық кезеңді атап өтетін «Тарих және компьютер» қауымдастығы үлкен әсер етеді. Ресей тарихшыларының бастамасымен құрылған ол 200-ден астам тарихшыларды және Еуразия елдеріндегі барлық мүдделі тұлғаларды ақпараттық технологиялар арқылы тарихи және мәдени мұраны сақтау ісіне біріктіреді. Қауымдастыққа мүше мемлекеттер арасында Қазақстан 1993 жылы осы қоғамдық ұйымға мүше болып белсенді қатысуда.

Нәтижелері. Саяси қуғын-сүргін мен аштық құрбандарын ақтау мәселелері бойынша отан тарихында «ақтандақтардың» болуы, сондай-ақ кеңес өкіметі геноцидінің құрбандарына қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру қажеттілігі ғылыми орталықтар мен мемлекеттік органдардың бірлескен іс-қимылдарына алып келді. Олар 2020 жылғы қарашада ҚР Президентінің Жарлығы бойынша құрылған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия шеңберінде дамытылды. Бір жарым жыл бойы бірнеше бағыттар бойынша ауқымды жұмыс атқарылды. Бірнеше жұмыс тобының күшімен жаппай ашаршылыққа және туған жерлерінен тыс жерлерге мәжбүрлі көші-қонға әкеп соққан күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыру, мүлікті тәркілеу және «тап ретінде кулактар мен

байларды» жою кезеңіндегі Қазақстан халқының тағдыры зерттелуде. Бұл республика азаматтарының 70 пайыздан астамын, негізінен қазақтарды жоғалтуға әкелген нағыз геноцид болды (Кабульдинов, 2018).

Өкінішке орай, қуғын-сүргінге ұшырағандардың жеке істерін ұдайы жою саясатының салдарынан қазір қуғын-сүргін құрбандарын ақтауды негіздеу өте қиын. Сондай-ақ, әлі күнге дейін құпиясы ашылмаған істер бар. Зерттеушілер бұл мәселенің жылдам шешілуін үлкен үмітпен күтуде. Мұрағаттық құжаттардағы үзік-үзік мәліметтер бойынша жаппай ашаршылық қасіретінің қорқынышты көрінісі там-тұмдап қалпына келтірілуде. Халық арасында аталып кеткен «Ұлы жұт» 1932 жылға сәйкес келді. Осы жылы бұл қайғылы оқиғаларға 90 жыл толады. Осы трагедияны виртуалды реконструкциялау процесіне кіріспес бұрын, оның тарихына қысқаша тоқталайық. Мұрағаттық құжаттар айғақтағандай, бұл қасіреттің қайнар көзі ауыл шаруашылығы тауарын дайындау науқанымен тікелей байланысты. 1929 жылдың қаңтар айында Павлодар округінде 1 300 000 пұт астық тапсыру айлық тапсырмасы қойылды (ПОМА Қ. 9. О. 1. Іс 18. Б. 172).

Бұл ретте, олар негізгі тұрғындары мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар болды. Жоспарларды орындау үшін олар қалған малдарын орыс селоларында астыққа ауыстыруға мәжбүр болды. «Белсе ділер» (советтік белсенділер) адамдарды аштық өлімге қалдырып, зорлықпен жергілікті тұрғындардан қаңтар айының соңына қарай 139068 пұт астықты мәжбүрлеп алды. Нан дайындаудың ақылға сиымсыз жоспарларын орындау құны өте ауыр болды: 1929-1930 жылдары округ үшін - 2 млн.300 мың пұт, ал 1930-1931 жылдары - 7 млн. 750 мың пұт (ПОМА Қ. 11. О. 1. Іс. 41. ББ.36, 36 об., 37).

Осы жоспарларды жүзеге асыруда «байлар мен кулактардың», көбінесе орта шаруалардың мүлкін толық тәркілеуге басты назар аударылды. Бұл науқанның ресми өкілдерінің пікірлері сақталған. Мысалы, БКП(б) ОК уәкілі Коноваловтың 1930 жылы Максим Горький ауданындағы кулактарды тап ретінде жоюдың алдын-ала қорытындылары туралы баяндамасында былай делінген: «Жою мәселелеріндегі директивалардың өте жиі өзгеруі, мұндай жағдайда жергілікті жерлердегі жұмысқа нақты басшылықты қамтамасыз етудің мүмкін еместігі... басшылықтың асыра сілтеуімен кейбір ауылдарда бірқатар кулак және орта шаруа қожалықтарынан мүлік заңсыз алып қойылды. Михайлов ауылдық кеңесінде 35 шаруашылықтан мүлік алынды, олардың 8-і орта шаруа болды. Кеңселік а/кеңесте 14 шаруашылықтың, жартылай орта шаруалардың мүлкі тәркіленді. Тартып алу үй тұрмысындағы ең ұсақ заттар (жаялықтар) мен азық-түлік қорына дейін жүргізілді» (ПОМА Қ. 8-п. О. 1. Іс. 293. Б. 43-48).

Кеңестік басқару жүйесінің цинизмі дайындықтар жоспарын орындау қуғын-сүргіннен босатпайтындығында болды. «Тәркіленген кулактарға» ату жазасы немесе, ең жақсы жағдайда, жер аудару жазасы қолданылды. Павлодар қалалық Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (БМСБ-ОГПУ) бөлімшесінің 1931 жылғы 2 сәуірдегі мәліметінде жер аударылғандардың апатты жағдайы сипатталады: «бөлінген колонияға (№1 ауыл)...200 адам келді, орыстар да, қазақтар да балаларымен бірге әр қыстауға 5 отбасынан орналастырылды, кейбір отбасыларда бір фунт нан, сондай-ақ басқа да өнімдер жоқ, балалар аш отырады, шай қайнатуға арналған ыдыс жоқ. Шығарылғандардың көпшілігі, егер мұндай құбылыс болашақта жалғаса берсе, онда біз балаларымызды тағдыр тәлкегіне тастаймыз және біз олардың балалары әлі де қамтамасыз етіледі деп үміттеніп, аштықтан өлмеу үшін жан-жаққа қашатын боламыз...» (ПОМА Қ.1-п. О. 1. Іс 39. ББ.34-39).

Шынында да, осы қайғылы жылдары, мұрағаттық құжаттардан көрініп тұрғандай, панасыз қалу және ауылдардағы балаларды қалаға жаппай қалдырып кету күрт артып кеткен.

Ауыл өмірінен мықты қожайындарды алып тастау, сөзсіз, жаппай аштықтың себептерінің бірі болды. Дәстүр бойынша, олар аштық кезінде кедейлерге көмекші болды. Тіпті қатты қуғын-сүргін кезінде олардың кейбіреулері туыстарына көмектесуді жалғастырды. Олардың бүкіл ауылдарды Ресейдің шекара аймағына көшірген жағдайлар да болды. Бірақ, бұл бірді-екілі жағдайлар еді. Қазақтардың негізгі бөлігі кеңес басшылығы ұйымдастырған «қолдан жасалған ашаршылықтың» құрбаны болды.

Павлодар облысының мемлекеттік мұрағатының материалдары бойынша халықтың қандай азаптан қаза тапқанын байқауға болады. БКП(б) Павлодар аудандық комитеті жабық бюросының 1932 жылғы 31 қаңтардағы қаулысында: «...Аудандық комитет бюросы: а) халықтың қазақ бөлігінде аштықтан 498 адамның өлгендігі туралы фактілерінің бар екендігін...; б) колхозшылардың иттерді, қой терісін және тіпті адам етін жеу фактілерінің болуын; в) колхоздардың ыдырауы және аштық негізінде малдың жойылуы (1-2-ші ауылдарда 627 бас малдың 36, 11-ші ауылда 2396-дан 806 бас қалғанын белгіледі...» (ПОМА Қ. 1-п. О. 1. Іс 54. ББ. 77.57, 31 об.).

1932 жылы жасалған «Павлодар ауданының ауылдарындағы халықтың ашығуы туралы мәліметте» сұмдық фактілер ашылады: «№1 ауыл: ауылдағы барлық шаруашылықтар 39, қойлар 12 қыстақта орналасқан. 1931 жылдың қараша айынан бастап ауылда түрлі жұқпалы аурулар кеңінен тарады, іш сүзегі,

шешек және күшейтілген тамақтанудың болмауына байланысты бұл аурулар аштыққа айналады. ... комиссия жерленбеген 44 мәйітті тапты. Жерленбегендерді көбіне қорымдарға тастаған, кейін мұны жасауға әлдері жетпегенде мал қораға шығарып тастап отырған.

...№ 2 ауыл: осы ауылда өлім желтоқсан айында басталды (1931 ж.). Бірқатар азаматтардың қалаға баруға жиналып жолға шыққанда ауыл кеңестерінің кеңсесі мен өз шаруашылық ауылдарының арасындағы жолда өлген. Ауылда ит етімен, өлімтікпен және қой қоздағанда қалған қалдықтармен тамақтану кеңінен дамыды. Қой фермасы орналасқан шаруашылық ауылында қашып кеткен кулак Бакин Сламбектің 3 жасар қызы мен анасы қайтыс болды, олардың мәйіттері аулаға шығарылды, ал осы үйде тұратын екі бала И/Г. түнде қыздың мәйітінен ет пісіріп, жей бастады, осы көріністі көрген Темірбаев Ишимнің әйелі сол түні қой фермасының меңгерушісі Савдабаевқа келіп, осы факті туралы хабарлады. Таңертен комсомол ұяшығының хатшысы шопанмен бірге С.-ға барып, оларды адам етін қайта пісіру сәтінде үстерінен түсті. Алайда, балтамен және пышақпен қаруланған С. мәйітті бермеді. Тексеру кезінде Сламбектің анасының мәйітінде бір аяғы болған жоқ. С. олар бұл әрекетке аштық пен өлімнен қорқып, болашақта тіпті тірі адамды жеуге дайын екендіктерін айтты....

№ 6 ауыл: ауылдағы барлық шаруашылық 126, ауыз саны 598. Ауылдың жағдайы ауыр. Бұл ауылда ит етін жеу жағдайлары көп.... Қалған тұрғындар мәйіттерді көшеге шығаруға мүмкіндігі жоқ үйлерде 3-4 күн бойы мәйіттердің жатып қалу жағдайлары бар. Аулаға шығарылған кейбір мәйіттердің бет-әлпетін тышқандар кемірген....

№ 14 және 15 ауыл: бұл ауылдың жағдайы №12-ші ауылмен салыстырғанда әлдеқайда нашар.... Көптеген үйлерде барлық тұрғындар төсектерде жатыр. Шаруашылықта жүре алатын бірде-бір адам жоқ. Азаматша Исабекова Рахиманың күйеуі - Исабек үйде жатыр, ашығып отырғандардың бір бөлігі терінің қиқымымен тамақтануда. Бұл үйден екі ер адам отбасын тастап, беті ауған жаққа кеткен. Бұл ауылда мұндай фактілер көп. Сонымен, 5 ауыздан тұратын отбасыдан 4 әйел қалды. Көмілмеген мәйіттер - 12. Бұл мәйіттер үйде барлық жағынан қармен жабылған. Үйге шатырдан кіруге тура келді, үй қараусыз қалған, суық, қараңғы» (ПОМА Қ. 1-п. О.1. Іс 70. ББ. 2,2 об., 3, 3 об.).

Бұл құжаттарды күйзеліссіз оқу мүмкін емес. Біз қазіргі ұрпақтың бұл туралы ешқашан қайталанбауы үшін білгенін және есте сақтағанын қалаймыз. Бұл іске үлес қосу үшін біз 3D тарихи реконструкция жасау арқылы осы оқиғаларды визуализациялау бойынша жұмысты бастадық.

Бұл процесі кезең-кезеңмен ашамыз. Басында жұмыс өткен ғасырдың 30-жылдарындағы жаппай аштыққа байланысты визуалды және деректанулық материалдарды анықтауға, іріктеуге және сипаттауға бағытталды.

Негізделген виртуалды 3D реконструкция үшін дереккөз базасы тандалды және негізделді. Бұл әртүрлі дереккөз түрлерінің кешенін қамтиды. Олардың ішіндегі ең маңыздылары визуалды реконструкция үшін фотоқұжаттар болды. Кішігірім бұрмалануларды ескере отырып, фотосуреттер өткеннің бейнесіндегі объективті дереккөздердің бірі ретінде пайдаланылды. Негізінен павлодарлық өлкетанушы, өткен ғасырдың 30-шы жылдарындағы қасіретті оқиғалардың куәгері Дмитрий Багаевтың фотосуреттері пайдаланылды. Павлодар қаласындағы Багаев мұражайында жиналған он үш фотосурет, осы қорқынышты трагедияның көрінісін жасауға көмектеседі. Фотосуреттердің үлкен кешені республиканың басқа мұражайларының қорларынан алынды. Электрондық ресурстардан бірқатар фотосуреттер алынды. Қазақстанның түрлі өңірлерінде түсірілген фотосуреттер трагедияның ірі ауқымын айғақтайды.

Әрине, мұрағаттық құжаттар тарихи реконструкция үшін құнды болып табылады. Олар негізінен Павлодар облысының мемлекеттік мұрағатының қорынан алынды.

Дереккөздер кешенінде ашаршылық құрбандарының естеліктері, олардың ұрпақтарының куәліктері ерекше орын алды.

Пайдаланылған дереккөз базасы реконструкция үшін жеткілікті түрде репрезентативті деп айта аламыз. Сипаттамалық және бейнелеу сипатындағы дереккөздер синтезі бірнеше уақыт бөліктері бойынша виртуалды реконструкциялауға мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде зерттелетін процесі динамикада ашуға және әр кезеңнің ерекшелігін анықтауға ықпал етті.

Екінші кезеңде міндеттерді қою және жиналған дереккөздерді талдау жұмыстары жүргізілді. Ең алдымен, зерттелетін мәселе бойынша 3D тарихи реконструкциялау мүмкіндігі анықталды. Содан кейін нақтылаудың мүмкін деңгейі анықталды. Соңында, компьютерлік үш өлшемді реконструкциялауды жасау кезінде оларды пайдалану үшін қолда бар дереккөздерге талдау жүргізілді.

Үшінші кезеңде 3D тарихи реконструкциялау технологиялары мен әдістері зерттелді, ең оңтайлы бағдарламалық қамтамасыз ету анықталды. Осы кезеңнен бастап тарихшылардың 3D технологияда біліктілігі бар IT-мамандармен бірлескен жұмысы басталады.

Біздің тарапымыздан үш өлшемді модельдеуге арналған бірқатар бағдарламалар зерделенді. Әдебиеттерді талдау көрсеткендей, визуализацияның алғашқы технологияларының бірі өткен ғасырдың 70-ші жылдарында жасалған америкалық бағдарламалар болып табылады. Бұл Джим Блинн жасаған Blinn, сонымен қатар Бе Тюн Фонг әзірлеген Phong Shading бағдарламалары. Соңғы бағдарлама объектінің бетіндегі әр нүктеде жарықтың қарқындылығымен есептелген жарықтандыру моделін ұсынады. Неғұрлым жетілдірілген бағдарламалар – 3D қосымшалары 90-шы жылдары пайда болды. 3 DS Max, Maya, SOFTIMAGE/XSI, LightWave 3D сияқты бағдарламалар үлкен танымалдылыққа ие болды.

Бастапқыда 3D модельдеу инженерлік жобалардан өтті. Алдымен «ауыр» САПР-пакеттері (CATIA, Unigraphics, Pro/ENGINEER) қолданылды. Содан кейін оларды «жеңіл» және үйренуге оңай 3D пакеттер-Solid Works, Solid Edge, Inventor алмастырды. Қазір құрылымдық CAD/CAE/CAM пакеттері кеңінен қолданылады, олар бөлшектер мен құрылымдардың модельдерін жасауды қамтиды. Олардың арқасында СӨҚ машиналары мен 3D принтерлеріне арналған бағдарламаларды есептеу және кейіннен қалыптастыру жүзеге асырылады.

Бірте-бірте модельдеу технологиясы басқа салаларда, атап айтқанда, тарих ғылымында қолданыла бастады. Модельдердің әр түрлі түрлерінің ішінде селективті статистикалық дереккөздер негізінде динамикалық процестерді компьютерлік реконструкциялау және үш өлшемді нысандарды виртуалды реконструкциялау кең таралған. Бұл модельдер тарихи дереккөздердің жоғалған деректерін қалпына келтіруден тұратын жалпы мақсатты бағытқа ие. Олардың арасындағы айырмашылық қолданылатын зерттеу құралдарымен анықталады. Екінші модель 3D модельдеуге, сондай-ақ графикалық және визуалды материалдарға негізделген. Виртуалды тарихи реконструкциялау негізінен Autodesk 3D Max, Quest3D, ArhiCAD, AutoCAD, Catiya бағдарламаларында жүзеге асырылады.

Фотосуреттерді талдау мәселесін шешу үшін фотограмметрия бағдарламалары қолданылады. Басқа компьютерлік технологиялармен салыстырғанда фотограмметрия қол жетімді. Зерттелетін уақыттың атмосферасын қалпына келтіру, суреттердің анағұрлым дәлірек орналасуы, жарықтандыруды дұрыс орнату үшін, біздің ойымызша, Camera match және Unity технологиялары ыңғайлы. Секундына 60 кадр жиілігі бар HD ажыратымдылықтағы суреттер негізінде панорамалық бейне жасалады. Оның көмегімен көрермен өзін тарихи оқиғалар мен процестердің куәгері ретінде сезіне алады.

Неғұрлым күрделі технология Photosynth болып табылады. Бұл бағдарлама суреттерді байланыстырады, сонымен қатар синттың бірнеше түрін жасайды: айналдыру, панорама, серуендеу және қабырға, оның көмегімен синт ішінде қозғалуға немесе оны ось бойымен айналдыруға болады.

IT саласындағы жаңа жылдам дамып келе жатқан бағыт Virtual Reality болып табылады. Бұл технология 3D-box көмегімен жұмыс істейді және пайдаланушыға үш өлшемді әлем бойынша қозғалуға, сондай-ақ артефактілермен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді.

Виртуалды 3D турлары қатысудың күшті әсеріне ие. Олар «цилиндрлік, сфералық панорамалардан тұратын, фотосуреттерден, үш өлшемді нысандардан және белсенді сілтеме-өтулерден (хотспоттардан) тұратын нақты үш өлшемді кескін» (История возникновения, 2016). Бұл технология «қозғалуға», «жаңа жерге кіруге», жарқын әсер алуға мүмкіндік береді. Ол үшін интерактивті пернелер қолданылады. «XX ғасырдың 30-жылдарындағы өлі дала» виртуалды өткелі арқылы келушілер фотокөрмені қарағаннан кейін осы қайғылы жағдай туралы толық ақпарат ала алады. 3D Max және 3D Quest бағдарламалары интерактивті үш өлшемді тарихи реконструкциялаудың негізі бола алады. Оларды пайдалану нәтижесінде тарихи шындықтың жоғары деңгейі, визуализация сапасы және кеңістіктің интерактивтілігі бар қарапайым интерфейс ала аласыз.

Ұсынылған фотосуреттер туралы қосымша ақпаратты фотосуреттердің жанында орналасқан QR-кодтардың көмегімен алуға болады. Сонымен қатар, WIFI арқылы Android Market немесе App Store-да «RM GUIDE» бағдарламасын орнату арқылы аудио нұсқаулықты тыңдай аласыз, фотосуретте көрсетілген оқиғалар туралы аннотацияны оқи аласыз немесе осы тақырыптағы бейне үзінділерді көре аласыз. «Кеңейтілген шындықты» жасау кезінде контентті мұқият таңдау керек.

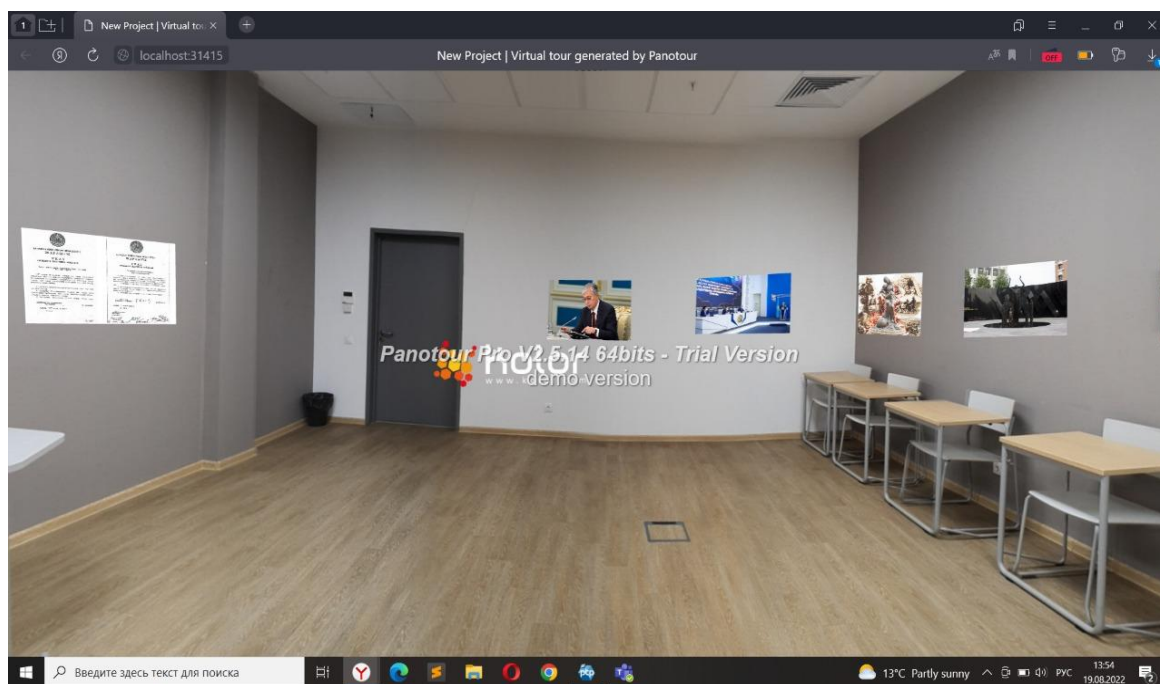
Сонымен, төртінші кезеңде XX ғасырдың 30-шы жылдары Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мен ашаршылыққа байланысты тарихтың қасіретті сабақтарының тікелей репрезентациясы мен визуализациясы жүзеге асырылды. Осы кезең барысында алдын ала іріктелген мұрағаттық материалдар таңдалған локацияда орналастырылып, панорамалық фотосуреттер жасауға арналған бағдарламалар көмегімен түсірілді. Келесі кадам - оларды «желімдеу». Мұрағат құжаттарының панорамалық фотосуреттері кеңістіктің 3D моделін құра отырып, белгілі бір жалпы нүктелерге қосылды. Мұның бәрі шынайы дәлме-дәл визуализацияны жасауға мүмкіндік берді.

Жұмыстың практикалық бөлігі кезінде kolor panatour, р360 панорамас және басқа да құралдар пайдаланылды. Тақырып бойынша 3D моделі арқылы 5 виртулды залы жасалды: 1 – кіріспе, 2 – ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау науқаны, 3 – тәркілеу, байларды тап ретінде жою саясаты, 4 – күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру және балалар трагедиясы, 5 – куәгерлер естелігі.

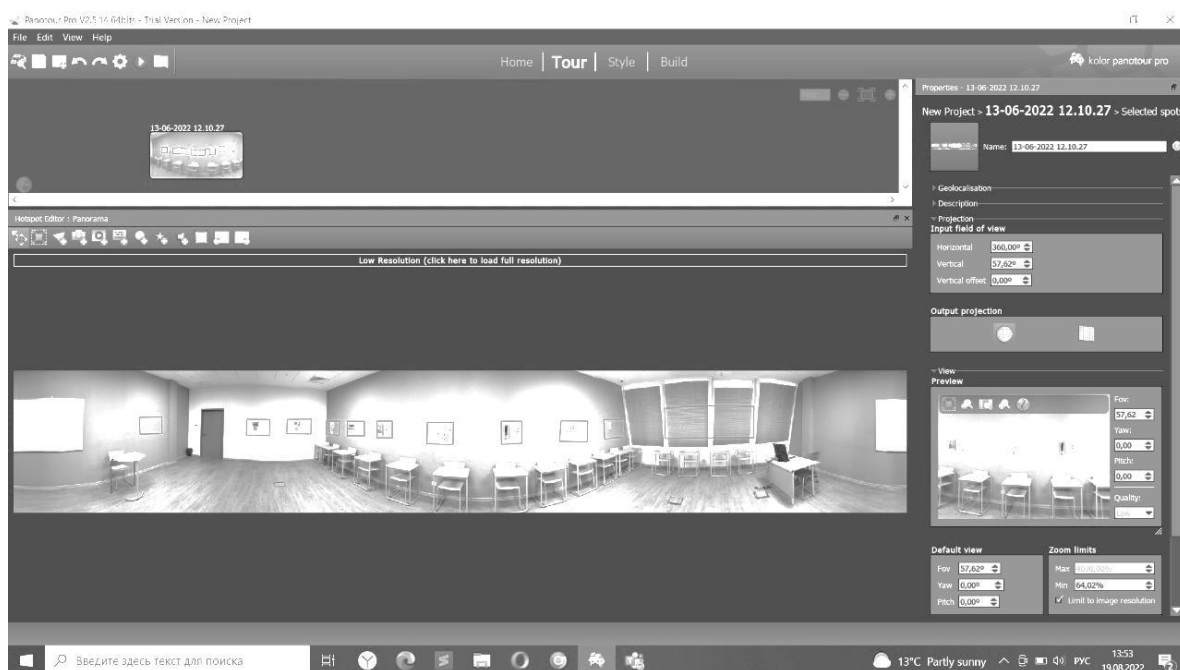
Әрбір зал фото суреттер мен архив құжаттары арқылы баяндалады және qr-код арқылы қалаған мақалаға, фотоға немесе құжатқа сілтеуге болады.

Төмендегі суреттерде кейбір виртуалды залдардың көрінісі берілген.

Сурет 1

Сурет 2

Қорытынды. Түйіндей айтқанда, зерттеу жұмысының нәтижелері бойынша ХХ ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мен ашаршылыққа байланысты тарихтың қайғылы сабақтарын виртуалды үш өлшемді реконструкциялау жасалды.

Жұмыс кезең-кезеңмен жүргізілді. Бірінші кезең – өткен ғасырдың 30-жылдарындағы жаппай аштыққа байланысты визуалды және деректанулық материалдарды анықтау, іріктеу және сипаттау. Екінші кезең – міндеттер қою және жиналған дереккөздерді талдау. Үшінші кезең – 3D тарихи реконструкциялау технологиялары мен әдістерін зерделеу. Төртінші кезең – тарихтың қайғылы сабақтарын репрезентациялау және визуализациялау, панорамалық кеңістікті көрсету.

3D тарихи реконструкциялау үшін негізінен фотоқұжаттар, мұрағаттық және басқа да деректер мен материалдар пайдаланылды.

Тарихи ақпараттың кеңістіктік репрезентацияларын құру үшін Camera match, CloudPano, Pano2VR, 360degrees, 3DVista бағдарламалық жасақтамасындағы фотограмметрия технологиясы, 3D-box, 3D Max және 3D Quest бағдарламалық жасақтамасындағы Virtual Reality технологиясы сияқты бірқатар компьютерлік бағдарламалар қолданылды.

Жасалған виртуалды өнім өткен тарихи дәуірге «енуге», осы қасіретті трагедияның тереңдігін сезінуге мүмкіндік берді. 3D реконструкциялаудың артықшылықтарының қатарына мыналар жатады: шындыққа мейлінше жақындық, оны өткізудің қысқа мерзімі және интерактивті қосу мүмкіндігі.

Жобаны жүзеге асыру барысында жиналған деректер мен материалдар қайғылы оқиғаны тарихи санада сақтау үшін маңызды. Ол Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның тиімді қызметі үшін маңызды қосымша ресурс бола алады.

Қазақстан тарихындағы күрделі және маңызды кезең бойынша панорамалық 3D-кеңістік, сөзсіз, білім беру мен ағарту-тәрбие мақсаттарында сұранысқа ие болады.

Сонымен бірге, ұсынылған виртуалды тарихи реконструкциялау тәжірибесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы инновациялық технологияларды одан әрі дамыту үшін таралуға лайық. Ол тарихи-мәдени мұраны сақтау үшін тарих ғылымы мен компьютерлік технологиялардың пәнаралық өзара байланысына шартты алгоритм бере алады.

Пайданылған дебиеттеріміз:

1. Abdelhafiz, A., Zimmermann, N., Eber, G., Mayer, I. (2009) *Generating a photo realistic virtual model for the large Domitilla-catacomb in Rome // 9-th Conf. Optical 3-D Measurement Techniques. Vienna, July 1-3. – P. 38-47.*

2. Абылхожин, Ж. Б. (1991) *Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.). Алма-Ата: Ғылым, 240 с.*

3. *A new methodology for archaeological analysis: using visualization and interaction to explore spatial links in excavation data. (1990). Houston: Rice University, 134 p.*

4. Балапанова, А.С. (1999) *Проблемы истории и культуры казахов по материалам героического эпоса: историко-статистический анализ: автореф. дис... канд. ист. наук. Алматы. 29 с.*

5. Бородкин, Л. И. (2020) *Технологии 3D-моделирования и виртуальной реальности в проектах реконструкции исторических городских ландшафтов // Электронный научно-образовательный журнал «История». Т. 11. Выпуск 3 (89).*

6. Бородкин, Л. И., Жеребятъев, Д. И., Мироненко, М. С., Моор, В. В. (2014) *Комплексные проекты по виртуальной реконструкции историко-культурного наследия: логистика, методы и технологии // Историческая информатика. № 4. С. 15–30.*

7. Буянов, С.С. (2014) *Перспективы использования 3D-технологий для развития информационно-аналитической платформы «История современной России» // Genesis: исторические исследования. № 6. – С. 75–97.*

8. Forte, M., Pietroni, E., Rufa, C., Bizzarro, A., Tilia, A., Tilia, S. (2001) *DVR-Pompei a 3D information system for the house of the Vettn in open GL environment // Proceedings of the 2001 Conference on Virtual Reality, Archeology, and Cultural Heritage. Glyfada. P. 307-314.*

9. Frischer, B. (2005) *New Directions for Cultural Virtual Reality a Global Strategy for Archiving, Serving, and Exhibiting 3D Computer Models of Cultural Heritage Sites // Proceedings of the Conference, Virtual Retrospect. Bordeaux. P 168 – 175.*

10. Гасанов, А. А. (2021) *Виртуальная реконструкция индустриального наследия: опыт 3D-реконструкции архитектурного облика производственного корпуса Трехгорного пивоваренного завода в Москве рубежа XIX–XX вв. // Историческая информатика. № 2. – С. 88–114.*

11. Hollingsworth, J.R., Hanneman, R. (2011) *Centralization and Power in Social Service Delivery Systems: The Cases of England, Wales, and the United States*. London. 218 p.
12. Gregory, I., Ell, P. (2007) *Historical GIS: Technologies, Methodologies and Scholarship*. Cambridge: University Press. 250 p.
13. Isoda, Y. (2009) *Reconstruction of Kyoto of the Edo Era based on arts and historical documents: 3d urban model based on historical Gis data // International Journal of Humanities and Art Computing*. № 1. – P. 21–38.
14. Dunn, S. (2019) *History of Place in the Digital Age*. London Imprint Routledge. 172 p.
15. Schuster, K., Dunn, S. (2020) *Handbook on Research Methods in Digital Humanities*. London Imprint Routledge. 120 p.
16. *История возникновения и развитие виртуальных туров* (2016) / <https://blog.flexyheat.ru/istoriya-vozniknoveniya-i-razvitiie-virtualnykh-turov/>
17. Жакишева, С.А. (2011) *Историческая информатика в Казахстане: теория, историография, методика и технологии*. Алматы: КазАТУСО. 336 с.
18. Жакишева, С.А. (1994) *Создание структурной модели проблемно-ориентированной базы данных «Баи - «полуфеодалы» в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.» // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. № 10. – С. 18–20.
19. Жакишева, С.А. (1997) *Применение математических методов и компьютерных технологий в исследовании истории репрессий в Казахстане в 20–30-е годы XX в. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: Проблемы и перспективы исследования: материалы к летнему университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (Алматы, 4-23 августа 1997 г.)*. – Алматы. – С. 145–160.
20. Жеребятьев, Д. И. (2014) *Методы трёхмерного компьютерного моделирования в задачах исторической реконструкции монастырских комплексов*. – М.: МАКС Пресс. – 224 с.
21. Kopf, J. (2013) <https://www.eg.org/wp/eurographics-awards-programme/the-young-researcher-award/young-researcher-award-2013-johannes-kopf/>
22. Кабульдинов, З.Е. (2018) *Голод среди казахов и массовые откочевки населения в начале 30-х годов XX века // e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239/*
23. Ковальская, С. И. (2007) *Историческая информатика: учебно-методическое пособие*. Астана: Изд-во ЕНУ. 120 с.
24. Ковальченко, И. Д. (2003) *Методы исторического исследования*. 2-е изд., доп. М.: Наука. 486 с.
25. Кончаков, Р.Б., Жеребятьев, Д. И. (2010) *Технологии трехмерного моделирования в ракурсе исторической информатики // Круг идей: Методы и технологии исторических реконструкций*. Под ред. Л.И. Бородкина, В. Н. Владимирова, Г. В. Можсаевой. – М.: Изд-во МГУ. – С. 145–175.
26. Логдачева, Е. В., Швембергер, С.В. (2011) *Проблемы и методики трехмерной реконструкции // http://www.neredita.ru/3D/article.htm*.
27. Орынбаева, Д. Ш. (1999) *Политические репрессии в Казахстане в 1938–1939 гг.: сравнительно-исторический анализ проблемы: Дис. ... канд. истор. наук*. – Алматы. 180 с.
28. ПО МА (Павлодар облыстық мемлекеттік архиві). Қ. 9. О. 1. Іс 18. – Б. 172.
29. ПО МА Қ. 11. О. 1. Іс. 41. Из протокола № 6 заседания президиума Павлодарского окрисполкома «О хлебозаготовках». г. Павлодар, 26 января 1929 г. ББ.36, 36 об., 37.
30. ПО МАҚ.8-п. О. 1. Іс.293. Доклад уполномоченного окружкома ВКП(б) Коновалова о предварительных итогах ликвидации кулачества как класса в Максимо-Горьковском районе. г. Павлодар, не позднее 5 апреля 1930 г. – ББ.43-48
31. ПО МАҚ.1-п. О. 1. Іс 39. Сводка № 12 фактов Павлодарского городского отделения ОГПУ по ликвидации кулачества как класса на основе сплошной коллективизации. ББ.34-39
32. ПО МАҚ.1-п. О. 1. Іс 54. Постановление закрытого бюро Павлодарского райкома ВКП(б) о проделанной работе по выявлению голодающего населения и оказании ему помощи. г. Павлодар, 31 января 1932 г. ББ. 77.57, 31 об.
33. ПО МАҚ.1-п. О.1. Іс 70. Сводка фактов о голодовке населения в аулах Павлодарского района (Из материалов бригады Райкома ВКП(б). г. Павлодар, 1932. ББ.2,2 об., 3, 3 об.
34. Reilly, P. (1990) *Computer Analysis of an Archaeological Landscape: Medieval Land Divisions on the Isle of Man*. - Oxford, 1988; Reilly P. *Towards a virtual archaeology // Computer Applications in Archaeology / ed. by K. Lockyear and S. Rahtz*. Oxford. – P.133-139.

35. Reilly, P. (1992) *Three-Dimensional modelling and primary archaeological data* // *In Archaeology and the Information Age* / ed. by P. Reilly and S. Rahtz. London. – P.147-173.
36. Реконструкция исторического прошлого в виртуальной среде компьютера (2014) / <https://poisk.ru.ru/s51265t22.html>
37. Захарова, Г.Б. (2018) *Технологии визуализации культурно-исторических объектов* http://old.archvuz.ru/PDF/%23%2064%20PDF/%2364_27_Zakharova.pdf/
38. Zonneveld, Johannes F.W. (2001) *Applications and pitfalls of ct-based 3-d imaging of hominid fossils* // *Three-Dimensional Imaging in Paleoanthropology and Prehistoric Archaeology Acts of the XIV-th UISPP Congress, 2-8 September 2001. Belgium.* URL: <http://foveaproject.free.fr/BAR.0901.zonneveld.pdf>.

References:

1. Abdelhafiz, A., Zimmermann, N., Eber, G., Mayer, I. *Generating a photo realistic virtual model for the large Domitilla-catacomb in Rome* [9-th Conf. Optical 3-D Measurement Techniques] Vienna, July 1-3, 2009. P. 38-47.
2. Abylhozhin, ZH. B. *Tradicionnaya struktura Kazahstana. Social'no-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii (1920–1930-e gg.)* (Alma-Ata: Gylym, 1991, 240 p.), [in Russian].
3. *A new methodology for archaeological analysis: using visualization and interaction to explore spatial links in excavation data* (Houston: Rice University, 1990, 134 p).
4. Balapanova, A.S. *Problemy istorii i kul'tury kazahov po materi-alam geroicheskogo eposa: istoriko-statisticheskij analiz: [avtor'ef. dis... kand. ist. Nauk].* Almaty, 1999. 29 p., [in Russian].
5. Borodkin, L. I. *Tekhnologii 3D-modelirovaniya i virtual'noj re-al'nosti v proektah rekonstrukcii istoricheskikh gorodskih landshaftov* [Elektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal «Istoriya»]. 2020. T. 11. Vypusk 3 (89), [in Russian].
6. Borodkin L. I., ZHerebyat'ev D. I., Mironenko M. S., Moor V. V. *Kompleksnye proekty po virtual'noj rekonstrukcii istoriko-kul'turnogo naslediya: logistika, metody i tekhnologii* [Istoricheskaya informatika]. 2014. №4. P. 15–30, [in Russian].
7. Buyanov S.S. *Perspektivy ispol'zovaniya 3D-tekhnologij dlya razvi-tiya informacionno-analiticheskoy platformy «Istoriya sovremennoj Rossii»* [Genesis: istoricheskie issledovaniya]. 2014. № 6. P. 75–97, [in Russian]
8. Forte M., Pietroni E., Rufa S., Bizzarro A., Tilia A., Tilia S. *DVR-Pompei a 3D information system for the house of the Vettn in open GL environment* [Proceed-ings of the 2001 Conference on Virtual Reality, Archeology, and Cultural Heritage]. Glyfada, 2001. P. 307-314.
9. Frischer V. *New Directions for Cultural Virtual Reality a Global Strategy for Archiving, Serving, and Exhibiting 3D Computer Models of Cultural Heritage Sites* [Proceedings of the Conference, Virtual Retrospect]. Bordeaux, 2005. P 168 – 175.
10. Gasanov A. A. *Virtual'naya rekonstrukciya industrial'nogo naslediya: opyt 3D-rekonstrukcii arhitekturnogo oblika proizvodstvennogo korpusa Trekhgornogo pivovaren'nogo zavoda v Moskve rubezha XIX–XX vv.* [Istoriche-skaya informatika]. 2021. № 2. S. 88–114, [in Russian].
11. Hollingsworth J.R., Hanneman R. (2011) *Centralization and Power in Social Service Delivery Systems: The Cases of England, Wales, and the United States* (London, 2011, 218 p.).
12. Ian Gregory, Paul Ell. *Historical GIS: Technologies, Methodologies and Scholarship* (Cambridge: University Press, 2007, 250 p.).
13. Isoda Y. *Reconstruction of Kyoto of the Edo Era based on arts and historical documents: 3d urban model based on historical Gis data* [International Journal of Humanities and Art Computing]. 2009. № 1. P. 21–38.
14. Dunn, S. (2019) *History of Place in the Digital Age.* London Imprint Routledge. 172 p.
15. Schuster, K., Dunn, S. (2020) *Handbook on Research Methods in Digital Humanities.* London Imprint Routledge. 120 p.
16. *Istoriya vozniknoveniya i razvitie virtual'nyh turov.* Available at: <https://blog.flexyheat.ru/istoriya-vozniknoveniya-i-razvitie-virtualnyx-turov> [in Russian] (accessed) 16.08.2016.
17. Zhakishева S. A. *Istoricheskaya informatika v Kazahstane: teoriya, isto-riografiya, metodiki i tekhnologii* (Almaty: KazATiSO, 2011, 336 p.), [in Russian].
18. Zhakishева S. A. *Sozdanie strukturnoj modeli problemno-orientirovannoj bazy dannyh «Bai - «polufeodaly» v Kazahstane na rubezhe 20–30-h gg. HKH v.»* [Informacionnyj byulleten' Associacii «Istoriya i komp'yuter»]. 1994. № 10. P. 18–20, [in Russian].

19. Zhakisheva S.A. *Primenenie matematicheskikh metodov i komp'yuternykh tekhnologij v issledovanii istorii repressij v Kazahstane v 20–30-e gody HKH v. [Kul'tura i istoriya Central'noj Azii i Kazahstana: Problemy i perspek-tivy issledovaniya: materialy k letnemu universitetu po istorii i kul'ture Central'noj Azii i Kazahstana]* Almaty, 1997.- P. 145–160, [in Russian].
20. Zherebyat'ev D. I. *Metody tryohmernogo komp'yuternogo modelirovaniya v zadachah istoricheskoy rekonstrukcii monastyrskih kompleksov* (M.: MAKS Press, 2014. 224 p.), [in Russian].
21. Johannes Kopf. Available at: <https://www.eg.org/wp/eurographics-awards-programme/the-young-researcher-award/young-researcher-award-2013-johannes-kopf/> (accessed) 2013.
22. Kabul'dinov Z.E. *Golod sredi kazahov i massovye otkochevki naseleniya v nachale 30-h godov XX veka* Available at: e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239, [in Russian] (accessed) 29.10.2018.
23. Koval'skaya S. I. *Istoricheskaya informatika: uchebno-metodicheskoe po-sobie* (Astana: Izd-vo ENU, 2007. 120 p.), [in Russian].
24. Koval'chenko I. D. *Metody istoricheskogo issledovaniya* (M.: Nauka, 2003. 486 p.), [in Russian].
25. Konchakov R.B., ZHerebyat'ev D. I. (2010) *Tekhnologii trekhmernogo modelirovaniya v raketse istoricheskoy informatiki [Krug idej: Metody i tekhnologii istoricheskikh rekonstrukcij. Pod red. L.I. Borodkina, V.N. Vladimirova, G. V. Mozhaevoy]* (M.: Izd-vo MGU, 2010. P. 145–175), [in Russian].
26. Logdacheva E. V., SHvemberger S.V. *Problemy i metodiki trekhmernoj re-konstrukcii*. Available at: <http://www.nereditsa.ru/3D/article.htm>, [in Russian] (accessed) 2011.
27. Orynbaeva D. SH. *Politicheskie repressii v Kazahstane v 1938–1939 gg.: sravnitel'no-istoricheskij analiz problemy: [Dis. ... kand. istor. Nauk]* (Almaty, 1999. 180 p.), [in Russian].
28. Reilly P. *Computer Analysis of an Archaeological Landscape: Medieval Land Divisions on the Isle of Man*. - Oxford, 1988; Reilly P. *Towards a virtual archaeology [Computer Applications in Archaeology / ed. by K. Lockyear and S. Rahtz]* (Oxford, 1990. P.133 – 139).
29. Reilly P. *Three-Dimensional modelling and primary archaeological data [In Archaeology and the Information Age / ed. by P. Reilly and S. Rahtz]* (London, 1992. P.147 – 173).
30. *Rekonstrukciya istoricheskogo proshlogo v virtual'noj srede komp'yutera*. Available at: <https://poisk-ru.ru/s51265t22.html>, [in Russian] (accessed) 2014.
31. SA PR (State archive of Pavlodar region). К. 9. О. 1. Is 18. B. 172.
32. SA PR (State archive of Pavlodar region) К. 11. О. 1. Is. 41. Iz protokola № 6 zasedaniya prezidiuma Pavlo-darskogo okrispolkoma «O hlebozagotovkah». g. Pavlodar, 26 yanvarya 1929 g. BB.36, 36 ob., 37.
33. SA PR (State archive of Pavlodar region) К. 8-p. О. 1. Is. 293. Doklad upolnomochennogo okruzhkoma VKP(b) Kono-valova o predvaritel'nyh itogah likvidacii kulachestva kak klassa v Maksimo-Gor'kovskom rajone. g. Pavlodar, ne pozdnee 5 aprelya 1930 g. BB. 43–48
34. SA PR (State archive of Pavlodar region) К.1-p. О. 1. Is 39. Svodka № 12 faktov Pavlodarskogo gorodskogo otde-leniya OGPU po likvidacii kulachestva kak klassa na osnove sploshnoj kollektivizacii. BB.34-39
35. SA PR (State archive of Pavlodar region) К. 1-p. О. 1. Is 54 Postanovlenie zakrytogo byuro Pavlodarskogo raj-koma VKP(b) o prodelannoj rabote po vyyavleniyu golodayushchego naseleniya i okazanii emu pomoshchi. g. Pavlodar, 31 yanvarya 1932 g. BB. 77.57, 31 ob.
36. SA PR (State archive of Pavlodar region) К.1-p. О.1. Is 70. Svodka faktov o golodovke naseleniya v aulah Pavlo-darskogo rajona (Iz materialov brigady Rajkoma VKP(b). g. Pavlodar, 1932. BB. 2,2 ob., 3, 3 ob.
37. Zaharova G. B. *Tekhnologii vizualizacii kul'turno-istoricheskikh ob'ektov*. Available at: http://old.archvuz.ru/PDF/%23%2064%20PDF/%2364_27_Zakharova.pdf, [in Russian] (accessed) 2018.
38. Zonneveld F.W. (2001) *Applications and pitfalls of ct-based 3-d imaging of hominid fossils // Three-Dimensional Imaging in Paleoanthropology and Prehistoric Archaeology Acts of the XIV-th UISPP Congress, 2-8 September 2001. Belgium*. Available at: URL: <http://foveaproject.free.fr/BAR.0901.zonneveld.pdf>, [in Russian] (accessed) 2001.

УДК958.4
МРНТИ 03.20.

K.K. Bazarbayev*¹, N.Gumus², E.Akdeniz³

¹*PhD, Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
Kazakhstan, Turkistan, orcid.org/0000-0003-0058-2322*

E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²*Doctoral (PhD) student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
Kazakhstan, Turkistan, orcid.org/0000-0001-7490-4801*

E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³*Doctoral (PhD) student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
Kazakhstan, Turkistan*

<https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>

E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

ISSUES OF THE CONTINUITY OF THE HISTORY OF THE MOVEMENT OF THE YOUNG TURKS AND THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF TURKESTAN IN THE XX CENTURY

Abstract

The idea of creating a developed state united the national liberation movements in Turkey and Turkestan, despite the similarities and differences in their development. These movements can be considered as a movement that seeks to preserve respect for their homeland, respect for human rights, freedom of cultural development, the solution of the agrarian problem, to enter the world arena, to establish economic cooperation with European and Asian countries. The Turkestan national liberation movement has become an international phenomenon in nature, content and influence, not limited to the regional scale. After all, historical data show that the national liberation movements abroad had a direct and indirect influence on its ideological and organizational formation. Among the factors that directly influenced the impact of the youth movement. Historiographical analysis and factual evidence allow us to draw such a conclusion. Political and cultural ties between Turkey and Turkestan brought the idea of Turkish unity to the political arena in the twentieth century. The development of Turkish-Turkestan relations in the informal way in the early twentieth century influenced the development of these relations. The contacts of Turkestan intellectuals, who were educated in Turkey and went there for various purposes, will form the basis for the development of Jadid, Muslim and Turkic ideas.

Keywords: Turkey, young Turks, Central Asia, Ottoman Empire, Turkestan, Soviet power, economics, national liberation movement, Turkism, jadids.

K.K. Базарбаев*¹, Н.Гумуш², Е.Акдениз³

¹*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
Түркістан қ., Қазақстан*

E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²*PhD докторант. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қ.*

E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³*PhD докторант. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қ.*

E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

XX ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ МЕН ЖАСТҮРІКТЕР ҚОЗҒАЛЫСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Түркия мен Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың өз дамуындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерінің болуына қарамастан дамыған мемлекет құру идеясы біріктірді. Бұл қозғалыстарды өз отанына құрмет сезімін сақтауға, адам құқықтарының сақталуы, мәдениеттің дамуына еркіндікті қамтамасыз етуге, аграрлық мәселені шешуге, әлемдік аренаға шығуға, Еуропа және Азия елдерімен экономикалық

ынтымақтастық орнатуға ұмтылған қозғалыс деп бағалауға болады. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы аймақтық көлеммен шектелмей сипаты, мазмұны және ықпал-әсері бойынша халықаралық құбылысқа айналды. Өйткені, оның идеялық және ұйымдық қалыптасуына шет елдердегі ұлт-азаттық қозғалыстардың тікелей де жанама да ықпалы болғандығы тарихи деректер айғақтап отыр. Тікелей ықпал еткен факторлардың қатарында жастүріктер қозғалысының ықпал-әсерін бөліп айтуға болады. Тарихнамалық талдаулар мен деректік, дәйектік айғақтар осындай тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Түркия мен Түркістанның саяси-мәдени байланыстары XX ғ. бас кезінде түркілік бірлік идеясын саясат сахнасына шығарды. XX ғ. басындағы Түркия мен Түркістан байланыстарының бейресми емес жолдармен дамуы осы қатынастар дамуына өз әсерін тигізді. Түркияда білім алған, онда түрлі мақсаттармен барған Түркістандық зиялылардың байланыстары жәдитшілік, мұсылмандық және түрікшілдік идеялардың дамуына негіз қалады.

Кілт сөздер: Түркия, жастүріктер, Орта Азия, Осман империясы, Түркістан, Кеңестік билік, экономика, ұлт-азаттық қозғалыс, түрікшілдік, жәдиттер.

Базарбаев К.К.*¹, Гүмуш Н.², Акдениз Э.³

*¹PhD, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

*²PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

*³PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

ВОПРОСЫ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ИСТОРИИ ДВИЖЕНИЯ МЛАДОТУРОК И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ТУРКЕСТАНА В XX ВЕКЕ

Аннотация

Идея создания развитого государства объединила национально-освободительные движения в Турции и Туркестане, несмотря на особенности их развития. Эти движения можно назвать движением, которое стремится сохранить уважение к своей родине, правам человека, свободе культуры, решению аграрной проблемы, выйти на мировую арену, установить экономическое сотрудничество с европейскими и азиатскими странами. Туркестанское национально-освободительное движение стало международным явлением по своему характеру, содержанию и влиянию, не ограничиваясь региональным масштабом. Ведь исторические данные показывают, что национально-освободительные движения за рубежом оказали прямое и косвенное влияние на его идеологическое и организационное становление. Среди факторов, которые непосредственно повлияли на это, влияние молодежного движения. Историографический анализ и фактические данные позволяют нам сделать такой вывод. Политические и культурные связи между Турцией и Туркестаном в начале XX века вывели на политическую арену идею турецкого единства. Развитие неформальных отношений между Турцией и Туркестаном в начале XX века повлияло на развитие этих отношений. Контакты туркестанской интеллигенции, получившей образование в Турции и отправившейся туда с различными целями, составляют основу для развития джадидских, мусульманских и тюркских идей.

Ключевые слова: Турция, младотурки, Средняя Азия, Османская империя, Туркестан, Советская власть, экономика, национально-освободительное движение, тюркизм, джадиды.

Introduction. If we compare the Alash movement, which formed the core of the national liberation struggle in the Kazakh land, with the phenomenon of the Turkestan national liberation movement, "the national liberation movement in the Turkestan region was characterized by political diversity and social diversity. The Turkestan movement can be considered as an organized active action of political forces united in the struggle for freedom and independence in the region on the basis of the idea of national, Muslim, Turkic unity. We see that the government of Alashorda and the government of Turkestan autonomy have a common goal, a common character, complementary national, social, political phenomena in the national liberation movement [1, p.53] and their

interaction. Now, the assessment of these two phenomena in terms of the impact of the ideas of the youth movement also allows us to draw new conclusions.

The first similarity was the dissatisfaction of the national intelligentsia of Turkey and Turkestan with the system of government. This protest mood was reflected in the specific actions that chose the tasks, directions and approaches to the modernization of society. For example, this can be seen in the desire of Turkestan Jadids, as well as young people, to legitimize Islam through religious reform. In doing so, they sought to introduce a new education system, promote new technologies in production, and justify and justify the enlightenment movement based on the principles of the Qur'an.

The youth approved all the measures taken, including the introduction of the constitution, with reference to the Koran and the history of Islam. The introduction of governing lifestyles in their press was justified by Muslim traditions [2, p.18].

This position is due to the fact that in Turkestan, as in Turkey, Islam has lost its true philosophical significance and has become conservative.

The second similarity is reflected in the program documents of the national liberation movement in Turkestan and the youth movement under the political and ideological influence, the principles of the political struggle, the continuity of propaganda work. The Ottoman idea of uniting all nations into one nation, the Turkic idea of uniting all nations around the Turkish nation and the idea of pan-Turkism putting the interests of the Turkish nation above other nations were not on the agenda of the political struggle in Turkey. Such a complex national issue is also reflected in the programs of Jadids in Central Asia in the form of uniting all ethnic groups in Turkestan. Although this idea seemed too simplistic, their national consciousness was closely linked to ethnic concepts. They clarified ethnic concepts with the terms «Nation», «Muslims», «Turkestans», «Turanians». According to them, the term «nation» means the Turkic-speaking and Iranian-speaking peoples living in Turkestan, Bukhara and Khiva. The concept of «Muslims» was similar. The term has taken on a religious connotation, meaning that Turkestan is a Turkic-speaking and Persian-speaking population. However, Jadids refer to the «Muslim community» as ethnic rather than religious.

Methods and materials. In the theoretical and methodological justification of the study of the topic, the authors relied on the achievements of modern historical sciences. In the course of the study, such general scientific methods of research as induction and deduction, historical-comparative, system-structural, theoretical knowledge of historical events and phenomena, socio-political activities of individual persons of the liberation movement were formulated. Political history requires maximum realism in the generalization of historical, political and socio-cultural arguments of the past, taking into account the diverse and contradictory state of political and ideological phenomena. Therefore, such features as the uniqueness of the research object, their relationship and internal dependence were taken into account. The study used a method of restoring historical truth through historiographical analyses that complement the knowledge of traditional historical knowledge, refute or confirm certain conclusions.

We see this research in the Central Asian scholar M. Behbudi's use of the term «Muslim» in conjunction with the ethnic terms «Russian» and «Jew» in his article «Bayuni Haqiqat» [3, p.71]. At the same time, the term «Muslim» is used in conjunction with the term «Christian» in a religious sense. In this regard, the Uzbek professor D. Alimova states: «Thanks to the Jadids, the concept of Islam has been transformed from a religious to an ethnic content. The consolidation of political ideas and progressive forces as the main condition for a successful struggle against colonialism has led to ethnic unity» [4, p.12].

The content of this issue was not considered at all in Soviet historiography. D. Alimova, one of the first in the history of Central Asia (Turkestan) to write this line as a separate concept, writes: The basis of their common interests the same and it was Turkism. This idea was a golden pillar of the youth movement, as well as the views of Turkestan progressives, who called themselves «National Progressives.» The reasons for the movements were similar. «First of all, we can compare the reasons for the emergence of these movements. In this regard, we can note the conclusion of the Central Asian scholar Z.H. Gabidullin, who first studied the history of the youth revolution: «The Turkish bourgeoisie could not develop freely for the reasons of foreign competition». The national bourgeoisie, which began to form in Central Asia in the late nineteenth century, was able to significantly improve its position with the inflow of Russian capital into the region and its integration into the Russian economic system. On the other hand, the region became the raw material base of the empire, and the development of industries that produced only the raw materials needed for the metropolitan industry began to limit the opportunities of national entrepreneurs and oust local products from the market. Such a one-sided situation in the economy of Turkestan in Turkey in the form of England, France, Germany took a multi-vector direction, while in Central Asia (Turkestan) it was limited to a unilateral Russian direction.

In the course of this succession, the socio-political influence of the Jadid movement increased. This influence in the form of enlightenment was initially widespread among the urban population of the region. Prior to the First World War, the political documents of Turkestan Jadids identified the evidence of feudal backwardness and the struggle against colonialism in the region, and the idea of constitutional reform of the institutions of power was established. At that time, the unification of the local peoples in the common struggle against foreign exploiters on a pan-Turkic, Muslim basis was strictly controlled and persecuted by the tsarist government.

Similarly, Turkish youth have supported all measures, including the introduction of the constitution, by referring to Islamic history. The introduction of governance in their press was backed by Muslim traditions.

This position is due to the fact that in Central Asia (Turkestan), as in Turkey, Islam has lost its true philosophical significance and has become conservative. Even in Turkey during the Kemalist period, Islam was used as an «ideological cement» [5, p.11].

«In Turkestan and Bukhara, the Islamic justification for modernizing society is stronger and more transparent than in Turkey,» he said. Examples of this are the brief historical works of Islam by the Jadids Mahmudhoja Behbudi and Abdrauf Fitrat, entitled «Mukhtasari Historical Islam». The commonalities and similarities of the movements in Turkey and Central Asia (Turkestan) stem from the issue of religious tolerance in their formulation. The leaders of this movement understood that restricting peoples on the basis of religion would not achieve political results. Although Turkestan was a colony of Russia, it was clear that allowing religious divisions between peoples would separate them from political unity, despite the differences between the Ottoman Empire and other regions that united many peoples. The youth understood that in order to successfully fight against the rule of Abdulhamid, they needed the support not only of the Turkish people, but also of other peoples in the empire. Therefore, the ideology of the youth movement focused on the support of non-Turkish peoples. The social structure of the Turkish youth and the Central Asian (Turkestan) national liberation movements turned out to be similar. The social basis of both movements was common. This situation was central to their political divisions and disturbed the common struggle. For example, the Unity and Development Committee split a group called the Free Thoughts Division, which accused the committee of violating the principle of national equality and favoring Muslims. The consequences of such divisions were reflected in the parliamentary elections.

The reasons for this similarity in the Jadid and youth movements were as follows. First, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the ideas of Turkism and Muslim nationalism as a Bukhara movement against the economic, political and cultural aggression of the Western powers became widespread and colonial.

One of the main features of the similarities between the two movements is that the youth movement had a significant impact on the Turkestan national liberation movement. It is known that the visits of Central Asian intellectuals and businessmen to Turkey are widespread. Many Jadids studied in this country. According to some archival data, 250 students from Bukhara studied in Turkey in 1913. The main feature of both movements arises from the social basis of its representatives. At the heart of the youth movement were members of the military class. Officers formed the leading and cultural part of society and defended the interests of the national bourgeoisie. Most of them were educated in Germany and took a Germanophile stance in foreign policy. The Turkestan, Bukhara, and Khiva Jadids, on the other hand, stayed away from the military. They are mainly the humanitarian elite. However, the common one-sidedness on both sides is clearly reflected in their actions [6, p.14].

The spread of the idea of youth in Central Asia (Turkestan) can be concluded in the following ways:

1. Educated in Turkey, lived there and witnessed the socio-political changes. Representatives of this group were M. Behbudi, A. Fitrat, G. Yunusov and others.

2. It spread through the socio-political activities of the youth movement, which came to Central Asia from Turkey under various circumstances. Prominent representatives of them are Enver Pasha, Subhi and others

3. It was spread through the activities of Turkestan figures who were educated in Russia and were involved in the All-Russian Muslim movement. Representatives of this group are Ubaydulla Khodjaev and others. The position of the Jadids on economic issues is also interesting. For example, they believed that the creation of new economic institutions should be aimed not only at improving the social situation of the population, but also be one of the key factors in achieving independence. The Jadids called on businessmen to unite to help the people out of the economic crisis as a way to achieve these goals [7, p.43]. The Jadids not only analyzed the causes of the agricultural crisis in the region, but also used every opportunity to find a way out and call on landowners to protect their rights.

Discussion. In many cases, they also began to take concrete steps to solve mature problems. For example, when the Provisional Government passed a law banning the sale and purchase of land, Mustafa Chokai visited Petrograd on July 27, 1917 and met with A. Kerensky. As a result of this meeting, the decision on Central Asia

(Turkestan) was annulled, leaving the land in the hands of its owners and preventing it from falling into the hands of settlers [8, p.63].

Progressives have developed their own concept of economic development of the region. These ideas were advertised in Jadid newspapers and magazines.

Among those ideas is the protection of the political, national and economic interests of the local people of Turkestan. According to them, the country's economic independence was directly linked to freedom in politics, law and religion. For this reason, the Jadids, first of all, in connection with the land and its use, turned the water into the property of the people, the management of industry, agriculture, trade and construction in the hands of the Turkestan people. Establishment of production of necessary products for the region, construction of factories, development of new lands, increase of irrigated arable lands, orchards, etc. Offered to implement.

This view is shared by Mahmudkhoja Behbudi, a prominent member of the Turkestan national elite, in the post-October Revolution period. His outspoken opposition to the transfer of grain production to the state's food committees was fundamentally incompatible with the Bolshevik position. According to him, the market should be free, and grain should not be exported from the regions and districts, and there should be no monopoly on grain prices. Behbudi also demanded the repeal of the decree on the closure of private bakeries. According to him, before the transfer of land to state ownership, a statistical analysis of the condition of land and landowners was carried out, including the construction of mills, workshops, etc. State ownership should be stopped [9, p.19]. In general, Turkestan historians believed that the development of a democratic society is possible only in a free market economy [10].

Behbudi, who traveled to Turkey, Egypt and other Arab countries, recorded his impressions of those countries and analyzed the factors that contributed to or hindered their development. According to N.Boldauf, «Mahmudhoja Behbudi writes in his memoirs with the intention that trade relations between countries on geography and trade will develop and travel links will be established» [11]. Behbudi himself was a private owner. Behauiddin, the owner of the Behbudiya Publishing House, ran bookstores in Samarkand, Bukhara, Kokand, Namangan, Tashkent, and Andijan [12]. He, along with other foreign cities, offered books published in Istanbul in bookstores.

Results and analysis. The results of the study show that there are many similarities in the formation and development of the Central Asian (Turkestan) and Turkish youth movements and national liberation movements. In general, the common laws that formed the basis for the development of national liberation movements were characteristic of both movements. The similarities between these two political movements are defined as follows:

1. The transformation of medieval social institutions into a deterrent in the Ottoman Empire and Central Asia (Turkestan). In particular, the backwardness of the education system is reflected in the obsolescence of traditional social and political relations, which is reflected in the medieval Ottoman regime that held the despotic rule of Abdulhamid II [13, p.49].

2. The basis for the emergence and formation of the two movements began with the ideas of the Enlightenment. As a result, the Enlightenment ideas became sharper in both movements. 3. In both movements, there were ideological continuities in the policy documents adopted by the political movements, which substantiated the arguments of the liberation struggle that formed the national ideas. Ideological continuity took place in the similarities in the structure of political organizations. For example, there are significant similarities among the political positions of the Turkish Unity and Development Party and the Turkestan Shuroi Islamiya movement, the Ahrar party and the Shuroi Ulema.

Political and cultural ties between Turkey and Turkestan at the beginning of the XX century brought the idea of Turkic unity to the stage of politics. This idea was the basis of the poems of not only politicians, educators, but also poets. Among the poets of Central Asia at the beginning of the century, one of the first to convey this idea was the poet Magzhan Zhumabayev.

In the poems "Prophet", "Kunshygys", "Turkestan", "Ural Mountains", Magzhan adds the idea of Turkic unity to the poem. In the poem "Prophet", he raised this idea of unity to the countries of the East as a slogan :

Dawn comes from the East - I come,
The sky is blue: I'm blue, too.
The face of the Earth is covered with darkness,
I give light to the earth, I give the Sun!
The bag is a black night. Sad heavy earth Psalm!
The bag is a black night. Son of a night.
There is a white gold single line in the sun:

I will come, I am the Prophet, the son of The Sun – [14, p.4]. It is a symbol of unity of the Turkic peoples in the poem "Turkestan". Turkestan is the door of two worlds,

Turkestan is the cradle of the Turkic people.

Born in a beautiful Turkestan region,

That the Turkic Tengri gave gift. He added with special inspiration [14, p.18]. In this poem, The historical place of Turkestan is written: "when many Turks move away, there is no black shanyrak left in the Kazakhs?" the Kazakh is determined by one of the heirs of the same male Turk.

In the poem "Ural mountain" by the turkishil poet, the Ural mountain is a symbol of the entire Turkic world.

One day your Lord was a Turk,

They were nomads

Turkic people were brave and tricky

Er Turk was the beauty of the steppe

And were free

When the bird of happiness stands on its head,

The foundation was strong, without wind, without sun [14, p.56-57].

Here, the poet says that "ER Turk" is a consolidated image of the entire Turkic world. What is the current state of these peoples, which were once the beauty of the steppe? Magzhan focuses on these political events and put them in the language of poetry. This concept of M. Zhumabayev, the participation of the Ottoman state in the First World War, its defeat and the suffering of the Turkish people in the war, was of great concern to the poet Magzhan Zhumabayev among the jadidists of Turkestan. The poet, who responded to the national liberation movement of his brothers in Anatolia and considered it in unity with the fate of his people, wrote in his poem" distant bauyryma:

My brother, who suffered greatly in the distance,

My brother faded like a snowdrop,

In the middle of a thick enemy

"I am the brother who shed tears over the lake [14, p.72-73].

The national liberation struggle started by Mustafa Kemal Pasha in Anatolia ends with a victory, despite various difficulties. The jadidists of Turkestan welcomed with great joy the unprecedented feat of the Turkish troops, who entered the war without funds, weapons and any training, the victory of Mustafa Kemal Pasha and the masses who followed him. The national liberation struggle in Turkey had a strong impact on the jadidists of Turkestan. After all, the Government of the Turkish parliament, based on the national liberation struggle and the national spirit, was an example for the jadidists of Turkestan. The victory in Anatolia aroused the hopes of the jadids. They thought that we could win a major victory in Turkestan as well as in Turkey. We think that this Main article should have been written by the editor of the magazine M. Shokai. Mustafa Shokai, the head of the Turkestan mukhtariyat, was one of those who closely followed the course of the National Liberation Movement and provided spiritual support to it. Mustafa Shokai supported the National Liberation Movement and published a newspaper called "Shafak" ("Tansari"-B. K.). In addition, he wrote an article entitled "Anatolian letters" under the pseudonym, based on the data obtained as a result of his meetings with Kazim Bey, a representative of the National Army in Tbilisi. The American general, who also served as a representative of the Allied forces in Yerevan in those years, made a statement about Turkey and the pro-Turkish movement. Mustafa Shokai exposed these unfair slander on the pages of newspapers and gave a decent answer [15, p.36].

Conclusion. The connections of the Youth Movement with the Turkestan National Liberation Movement were also reflected in the specific actions of their individual representatives. An example of this is the actions of Turkestan figures such as Munavar Kari, M. Shokai, S. Lapin, Ubaidulla Khojaev, Z.U. Togan, and Turkish figures such as Enver Pasha and Subhi. Such personal connections established the continuity of political ties and the integration of the two movements.

As the results of the study show, we are convinced that there are many similarities in the formation and development of the youth Turkic movement and the Turkestan national liberation movement. In general, both movements were characterized by the general principles underlying the development of national liberation movements. The similarities between these two political movements are defined as follows:

1. To become a deterrent force of medieval social institutions in the socio-political development of the Ottoman Empire and the Turkestan Territory. In particular, the backwardness of the education system, the exhaustion of traditional socio-political relations, this position was reflected in the medieval power structures that supported the despotic rule of Abdul-Hamit II in the Ottoman Empire, and instead of updating the traditional society and outdated reactionary institutions of the colonial power of the tsarist government in Turkestan, with

arbitrariness typical of the Russian Empire, manifested itself in the form of the creation of chauvinist, colonial structures.

2. At the heart of the emergence and formation of both currents were the ideas of enlightenment. As a result, in both movements, the ideas of enlightenment acquired an acute character with a national orientation.

3. Ideological continuity took place in program documents adopted by political movements, based on the arguments of the liberation struggle, which formed the national ideas of both movements. The continuity of ideas was evident from similarities in the structure of political organizations. For example, the political positions of the Unity and Development party and the Shuroi Islamia movement, as well as the “Ahrar” and “Shuroi Ulema” parties, have significant similarities. Despite these radical similarities, the youth movement and the Turkestan national liberation movement had unique roots. These differences are due to the fact that Turkey is an independent state and Turkestan (Central Asia) is a colony of tsarist Russia. In this context, the political goals of the two movements are reflected in the objectives and tactics and strategies for its implementation. While this issue is aimed at freeing Turkey from the influence of Abdulhamid II's despotic rule and the colonial actions of foreign powers, it is in the form of modernizing the medieval social structure in Turkestan and freeing it from the pressure of colonial rule. In this regard, the young Turks were able to boldly put on the agenda the idea of creating a renewed Turkish state instead of the Ottoman Empire. And this idea of the youth came true during the socio-political changes in Turkey. Under the political and military pressure of the colonial Soviet authorities, the leaders of the Turkestan national liberation movement boldly raised the idea of national statehood and independence.

It should be noted that despite the establishment of Soviet power in Turkestan, Turkey-Turkestan relations have not lost their new meaning. In the course of political relations between the Soviet government and Turkey, we see that concrete actions have been taken to influence the ethno-political processes in Turkestan. In this case, the issue around the ideas of Turkish and Muslim unity had been boldly raised. As a result, the Soviet government, through the policy of national state demarcation, dismantled the idea of Turkish unity and created states with the most limited political will, «socialist in kind.» As a result, the independence of the peoples of Central Asia (Turkestan) as a nation-state was postponed until the end of the twentieth century. It is known that the peculiarities of the two movements were significantly influenced by the level of historical, cultural and economic development of these countries and the international situation in these countries. At the same time, we can see from the historical data that there are many similarities in the national mentality of the peoples of Turkey and Turkestan.

In short, with the strengthening of Soviet power in Turkestan, the Turkestan national liberation movement, which is the collective name for the struggle of local peoples for independence, continued to weaken politically and ideologically. Now it was the turn of the Soviet authorities to decide the question of nationality in the national liberation movements. Although the Soviet government seemed to solve the national question of Turkestan through national-state delimitation, it removed the issue of state independence from the agenda. Thus, the ideas of the Turkestan national liberation movement became popular, the real influence of the youth movement in Turkestan became a part of history, and the realization of the idea of independence was postponed for a long time.

References:

1. Tursyn, H.M. *Turkistan ult-azattyk kozgalysy zhane Turkistan Mukhtariaty. [Turkestan National Liberation Movement and Turkestan Autonomy]. - Almaty: Nurlyalem, 2006. - 128 p. [in Kazakh].*
2. Gabidullin, H.Z. *Mladoturetskaiarevoliutsiia. [Young Turk Revolution]. - Moskva; Sotsekiz, 1936. - 170 p. [in Russian].*
3. Sherif, M. *Jöntürklerin siyasi fikirleri. 1895-1908. [The political ideas of the Young Turks. 1895-1908]. - Ankara, 1964. - 340 p. [in Turkish].*
4. Alimova, D.A., Rashidova, D.A. *Makhmudkhodzha Bekhbudii i ego istoricheskie vozzreniia. [Mahmudhoja Behbudi and his historical thinking]. - Tashkent: Maienaviat, 1998. - P.38. [in Russian].*
5. Hostler, Ch. *Turkism and the Soviets (The Turks of the world and their political objectives). - London: 1957. - 167 p. [in English].*
6. Abdullayev, R.M. *Iz istorii natsionalnogodvizheniia v Turkestaneposlefevralia 1917 g [From the history of the national movement in Turkestan after February 1917 y.]. - Tashkent, 1993. //ONU. № 4. [in Russian].*
7. Castagne, J. *Les «Basmatschi»: Le mouvement national des inkligenes Asie Centrale depuis la revolution octobre 1917 jusugen octobre 1924 [The “Basmatchi”: The National Movement of Central Asian Inkligenes since the October 1917 Revolution jusugen octobre 1924]. - Paris, 1925. - 88 p. [in French].*
8. Rywkin, M. *Moscow's Muslim challenge: Soviet Central Asia. - New York, London, 1990. - 192 p. [in English].*

9. Bekhbudi, M. «Galla, askerlikervataminotikharoi» [The policy of grain army land supply]. - Tashkent, 2 avgust 1918. [in Uzbek].
10. Lagerd, H.A. The revolt of the Basmachi according to Red Army Journals (1920-1922). Central Asian Survey, 1987. - P.21. [in English].
11. Baldauf, N. Makhmudkhodzha Bekhbudii Falostynda // Uzbekiston adabeti va sanieati. [Mahmudhujabekhbudi in Palestine // Literature and Art of Uzbekistan]. - Tashkent: 1993. -12 p. [in Uzbek].
12. Alimova, D.A., Rashidova, D.A. Makhmudkhodzha Bekhbudii va uining terikhii tafakidri. [Makhmudkhodzha Bekhbudi and his family's history]. - Tashkent: Akademiya, 1999. -53 p. [in Uzbek].
13. Kocaoglu, T. Turkistanda Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 y. [Innovation Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924y.]. - SOTA. Harlem, 2001. - 256 p. [in Turkish].
14. Zhumabayev, M. Shygarmalar. I tom. [Works. I volume]. - Almaty: «Bilim» -1995. -P.9. [in Kazakh].
15. Benzing, J. Sovyetler Birliđi Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları [Political Publications of the Turks of the Soviet Union in Berlin]. - Türkiye: Haziran 1985. -p.179. [in Turkish].

Пайдаланган адабиеттер тізімі:

1. Тұрсын Х.М. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарияты. – Алматы: Нұрлы алем, 2006. –128 б.
2. Габидуллин Х.З. Младотурецкая революция. – Москва: Соцэкиз, 1936. – 170 с.
3. Şerif. M. Jön türklerin siyasi fikirleri. 1895-1908. – Ankara, 1964. – 340 s.
4. Алимова Д.А., Рашидова Д.А. Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. – Ташкент: Маънавият, 1998. –38 с.
5. Hostler Ch. Turkism and the Soviets (The Turks of the world and their political objectives). – London: Preface, 1957. -167 p.
6. Абдуллаев Р.М. Из истории национального движения в Туркестане после февраля 1917 г. – Ташкент: 1993. //ОНУ. № 4.
7. Castagne J. Les «Basmatschi»: Le mouvement national des inkligenes Asie Centrale depuis la revolution oktber 1917 jusugen october 1924. -Paris: 1925. -88 p.
8. Rywkin M. Moscow's Muslim challenge: Soviet Central Asia. -New York, London: 1990. -192 p.
9. Бехбуди М. «Ғалла, аскерлик ер ватаъминоти хароий». -Ташкент. 2 август, 1918.
10. Lagerd H.A. The revolt of the Basmachi according to Red Army Journals (1920-1922). Central Asian Survey. 1987. – P.21.
11. Балдауф Н. «Махмудходжа Бехбудий Фалостында». Узбекистон адабети ва санъати. – Ташкент: 1993. -12 б.
12. Алимова Д.А., Рашидова Д.А. «Махмудходжа Бехбудий ва уининг терихий тафакидри». – Ташкент: 1999. Академия. -53б.
13. Kocaoglu T. Türkistan'da Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 yу. - SOTA. Harlem, 2001. – 256 s.
14. Жұмбабаев М. Шығармалар. I том. -Алматы: «Білім». 1995. -Б.9.
15. Benzing J. Sovyetler Birliđi Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları. -Türkiye: Haziran 1985. – S.179.

УДК: 94:342.56(575.1)

Б.М. Расулов*¹, К.С. Каримов², Н.С. Якубов³

¹ Доктор исторических наук, профессор кафедры Андижанского государственного института,
г. Андижон, Узбекистан

E-mail: qahramonjob876@iutail.uz

² PhD, доцент кафедры Кокандский государственный педагогический института, г. Коканд, Узбекистан

E-mail: qahramonjob876@iutail.uz

³ Преподаватель кафедры Андижанского государственного института, г. Андижон, Узбекистан

E-mail: qahramonjob876@iutail.uz

ВЛИЯНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА СИСТЕМУ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация

В мировом масштабе особое внимание уделяется изучению истории права, динамики и этапов формирования правосудия, судопроизводства в доктринах, изучению рукописных источников и архивных документов по легализации правовых норм. В частности, в соответствии с рекомендациями «Киевской конференции по вопросам независимости судебной власти в странах Восточной Европы, Южного Кавказа и Центральной Азии» в качестве одной из актуальных задач определено освещение практической значимости истории судов, в том числе истории деятельности народных судов в Туркестане в конце XIX – начале XX вв.

В настоящее время в ряде ведущих высших учебных заведений и научно-исследовательских институтов мира проводятся многочисленные исследования по сравнительному анализу исторических процессов, связанных с деятельностью народных судов, юридически обоснованных общественных отношений в рамках таких вопросов, как традиции религиозного культа, система собственности национальных и религиозных ценностей, выработка предложений и рекомендаций на основе полученных научных результатов. Признание формирования высокой правовой культуры в качестве одного из приоритетных направлений в политике современных государств порождает необходимость исследований в данной области. Поэтому важное значение приобретает дальнейшее углубление научно-теоретических знаний о судебной-правовой деятельности, изучение ее истории.

Ключевые слова: наследование, право наследования, выборов народных судей(казиев), обязательная доля в наследстве.

Б.М. Расулов*¹, К.С. Каримов², Н.С. Якубов³

¹ тарих ғылымдарының докторы, Андижан Мемлекеттік институты кафедрасының профессоры,
Андижон қ., Өзбекстан

E-mail: qahramonjob876@iutail.uz

² PhD, кафедра доценті Қоқан мемлекеттік педагогикалық институты,
Қоқан қ., Өзбекстан

³ Андижан Мемлекеттік институты кафедрасының оқытушысы,
Андижон қ., Өзбекстан

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНЕ ӘСЕРІ

Аннотация

Дүниежүзілік ауқымда құқық тарихын, сот төрелігінің қалыптасу динамикасы мен кезеңдерін, доктриналардағы сот ісін жүргізуді, құқықтық нормаларды заңдастыру бойынша қолжазба дереккөздер мен мұрағаттық құжаттарды зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Атап айтқанда, Шығыс Еуропа, Оңтүстік Кавказ және Орталық Азия елдеріндегі сот билігінің тәуелсіздігі жөніндегі Киев конференциясының

ұсынымдарына сәйкес соттар тарихының, оның ішінде халық соттарының тарихының практикалық маңызын қамту. Түркістанда XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында.

Қазіргі уақытта әлемнің бірқатар жетекші жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарында діни Культ дәстүрлері, ұлттық және діни құндылықтардың меншік жүйесі, алынған ғылыми нәтижелер негізінде ұсыныстар мен ұсыныстар әзірлеу сияқты мәселелер шеңберінде халықтық соттардың қызметіне байланысты тарихи процестерді, заңды негізделген қоғамдық қатынастарды салыстырмалы талдау бойынша көптеген зерттеулер жүргізілуде. Жоғары құқықтық мәдениеттің қалыптасуын қазіргі мемлекеттердің саясатындағы басым бағыттардың бірі ретінде тану осы салада зерттеу қажеттілігін тудырады. Сондықтан сот-құқықтық қызмет туралы ғылыми-теориялық білімді одан әрі тереңдету, оның тарихын зерттеу маңызды болып табылады.

Түйінді сөздер: мұрагерлік, мұрагерлік құқығы, халық судьяларын сайлау (Қазиев), мұрадағы міндетті үлес.

B.M. Rasulov*¹, K.S. Karimov², N.S. Yakubov³

¹ *Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Andijan State Institute, Andijon, Uzbekistan
E-mai: qahramonjob876@umail.uz*

² *PhD, Associate Professor of the Department of Kokand State Pedagogical Institute, Kokand, Uzbekistan
E-mai: qahramonjob876@umail.uz*

³ *Lecturer of the Department of Andijan State Institute, Andijon, Uzbekistan
E-mai: qahramonjob876@umail.uz*

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE SYSTEM OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN TURKESTAN

Abstract

On a global scale, special attention is paid to the study of the history of law, the dynamics and stages of the formation of justice, legal proceedings in doctrines, the study of handwritten sources and archival documents on the legalization of legal norms. In particular, in accordance with the recommendations of the Kyiv Conference on the Independence of the Judiciary in the Countries of Eastern Europe, the South Caucasus and Central Asia, coverage of the practical significance of the history of courts, including the history of the people's courts in Turkestan at the end of the XIX - early XX centuries.

Currently, a number of leading higher educational institutions and research institutes of the world are conducting numerous studies on the comparative analysis of historical processes related to the activities of people's courts, legally justified public relations in the framework of such issues as the traditions of religious worship, the system of ownership of national and religious values, the development of proposals and recommendations based on the scientific results. The recognition of the formation of a high legal culture as one of the priorities in the policy of modern states generates the need for research in this area. Therefore, it is important to further deepen scientific and theoretical knowledge about judicial and legal activity, study its history.

Keywords: inheritance, right of inheritance, election of people's judges(kaziyeв), mandatory share in inheritance.

Введение. В мировом масштабе особое внимание уделяется изучению истории права, динамики и этапов формирования правосудия, судопроизводства в доктринах, изучению рукописных источников и архивных документов по легализации [1, с. 133] правовых норм. В частности, в соответствии с рекомендациями «Киевской конференции по вопросам независимости судебной власти в странах Восточной Европы, Южного Кавказа и Центральной Азии» в качестве одной из актуальных задач определено освещение практической значимости истории судов, в том числе истории деятельности народных судов в Туркестане в конце XIX – начале XX вв.

Материалы и методы. В процессе исследования были использованы такие методы, как принцип историчности, сравнительный анализ, систематизация, классификация, проблемно-хронологический и междисциплинарный подход.

Результаты и обсуждение. За прошедшие годы в Узбекистане проведены комплексные судебные реформы, создана правовая основа демократического государства. В частности, второе направление «Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан» посвящено

обеспечению законности и дальнейшему реформированию судебной системы, в котором решаются задачи повышения уровня доступа граждан к правосудию и обеспечение подлинной независимости судебной власти, что открыло широкий путь для развития отрасли. Ведь не случайно «Историко-духовный фактор, который станет прочной опорой и поддержкой новой стратегии Узбекистана, то есть наше самое большое богатство – огромное культурное наследие нашего народа», определяется как основа каждой из наших реформ.

Данная научно-исследовательская работа в определенной степени служит реализации задач, определенных в Указах Президента Республики Узбекистан № УП-2789 от 17 февраля 2017 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности Академии наук, организации, управления и финансирования научных исследований», № УП-5415 от 17 апреля 2018 года «О мерах по коренному совершенствованию деятельности органов и учреждений юстиции в проведении государственной правовой политики», в Постановлениях Президента Республики Узбекистан № ПП-3160 от 28 июля 2017 года «О поднятии на новый уровень повышения эффективности духовно-просветительской работы и развития сферы», № ПП-4038 от 28 ноября 2018 года «Об утверждении концепции дальнейшего развития национальной культуры в Республики Узбекистан», а также других нормативных правовых документах, относящихся к сфере.

Целью исследования является раскрыть деятельность народных судей (казиев) в Туркестане в конце XIX – начале XX века и историю легализации правовых норм.

Задачи исследования:

Изучение и анализ истории деятельности судебных учреждений, являвшихся важной частью института казийства;

Исследование и введение в научный оборот первичных архивных документов о деятельности народных судей;

Системный анализ процесса преобразований, осуществленных Российской империей в Туркестанской судебной системе;

Исследование участия должностных лиц и местного населения в процессе избрания и назначения народных судей (казиев) в Туркестане;

Составление документов в Туркестане, таких как вакуф, васика, признание (или письмо о признании вины), мандат (или письмо о делегировании), раскрытие процедур их оформления;

Сравнительный анализ исторических процессов, связанных с деятельностью народных судей (казиев) в Туркестане, на основе рукописных источников, архивных документов и вновь собранных научных данных, разработка предложений и рекомендаций на основе полученных научных результатов.

Объектом исследования является история деятельности народных судей (казиев) в Туркестане в конце XIX – начале XX веков и легализация используемых ими правовых норм.

В качестве предмета исследования была определена историческая интерпретация рукописей, архивных документов и научно-исторической литературы.

Практические результаты исследования заключаются в том, что были собраны и систематизированы данные о деятельности народных судей(казиев) Туркестана в конце XIX – начале XX веков, о должностях, входящих в состав судебных учреждений, о политической, социально-экономической, правовой, культурной жизни;

На примере документов судебных учреждений Туркестанского края, в частности, Сармазарского района изучены такие вопросы, как единицы измерения, структура текста, стиль написания, трансформация документов;

Разработаны научные рекомендации по введению в научный оборот архивных документов, написанных на персидском и староузбекском языках, созданию вариантов современного узбекского языка и передаче их будущим поколениям.

Земля Туркестанская – одна из древних земель. Поэтому история Туркестана тоже древняя. Узбекский народ, его история государственности, местного управления, правовых основ появились не вчера. История узбекского народа такая же длинная, как и история земли Туркестанской.

В нашей стремительно развивающейся во всех отношениях стране земля является национальным богатством, которому с незапамятных времен уделяется особое внимание. Как основу жизни, деятельности и благосостояния народа Республики Узбекистан необходимо использовать с умом и охранять государство.

Основными целями и задачами земельного законодательства являются собственно рациональное использование земли в интересах нынешнего и будущих поколений, сохранение и улучшение природной

среды, создание условий для развития всех форм хозяйственного ведения на основе равноправия и защиты прав юридических и физических лиц на земельные участки, регулирование, а также укрепление законности в этой сфере, в том числе профилактика правонарушений коррупционной направленности.

Ислам глубоко укоренился в жизни нашего народа на протяжении веков. Он впитал в себя человеческие нравственные нормы и национальные ценности и возродил их. Он оказал большое влияние на культуру. Он очищал людей и возвышал их. Он дал им силы преодолевать жизненные испытания и трудности. Ислам глубоко укоренился в нашей крови и сознании.

Если оглянуться на небольшой исторический период, то можно увидеть, что отношения собственности строились на основе официально-правовых принципов на государственном уровне. В соответствии с законами мусульманских стран имущество и рвы, выделенные государством и отдельными лицами для религиозных нужд и благих целей в период ханства на земле Туркестанской, о которой идет речь, считаются вакфной собственностью. Имеются также земли, озера и холмы, принадлежащие сельской общине, которые, в отличие от собственности, используемой населением на общих основаниях, отведены под дарственные земли - мечети, могилы, дома, медресе и мавзолеи.

Практика письменного документирования в Туркестане прошла стадию совершенствования в испытательном историческом процессе в связи с историей государственности, созданием нормативно-правовых процедур в процессе личных социально-экономических, политических, торгово-торговых отношений, возникновение международных дипломатических отношений и их развитие.

С годами официальные документы стали средством общественно-политического управления государством, международной дипломатии, строительства общества и государства, гарантирующим законность и надежность отношений между людьми, а также обеспечивающим их реализацию. Виды официальной письменности различаются также в зависимости от форм прошлого общественного хозяйствования и экономических, политических, общественных отношений.

В истории государственности восточных стран, в том числе и Туркестана, часть официальных письменных документов, относящихся к судебным учреждениям, созданным в конце 19 - начале 20 веков, касающихся общественных отношений, до конца не изучена и не включена в научную проблему.

Достоверность результатов исследования обусловлена тем, что в исследовании использованы современные подходы и методы, признанные в исторической науке, использованы многие виды архивных документов, источниковедческая и историческая литература, материалы периодической печати, приведенные материалы основаны на первоисточниках, выводы, предложения и рекомендации внедрены в практику, полученные результаты подтверждены компетентными структурами.

Научная значимость результатов исследования объясняется прежде всего новыми междисциплинарными подходами в областях исторической науки, исламского права, архивоведения, источниковедения, комплексным подходом к проблеме, системностью методов исследования и обобщения истории Туркестана времен период колониализма Российской империи.

Практическая значимость результатов исследования заключается в том, что обобщенные выводы по работе могут быть использованы в процессе чтения лекций студентам высших учебных заведений, при организации спецкурсов по религиоведению, правоведению, архивоведению, общественно-политической и культурной истории Туркестана конца XIX – начала 20 вв., при написании учебников и учебных пособий по соответствующим разделам истории Средней Азии, при изучении и популяризации рукописных источников и архивных документов в Узбекистане, а также в пополнении музейных фондов.

На основании результатов, полученных в процессе изучения процессуальных и нотариальных документов, касающихся деятельности народных судей(казиев) Туркестана в конце XIX-начале XX вв.:

Министерство культуры Республики Узбекистан использовало научные достижения исследования о торговых сделках, имущественных отношениях и порядке их оформления, предоставления права постоянного или временного владения имуществом в деятельности казиев по вопросам регулирования общественных отношений конца XIX и начала XX века в реорганизации выставки экспонатов и материалов отдела истории литературы Государственного Кокандского музея-заповедника и обеспечении его документами и материалами первоисточников (справка Министерства культуры Республики Узбекистан №03-12-08-398 от 27 января 2021 года). Информация, представленная в качестве научных выводов исследования, служит для раскрытия исторического значения предметов, находящихся в коллекциях, при написании документов по вопросам правового регулирования общественных отношений конца XIX – начала XX вв., научной классификации фонда материальных ценностей в музейно-заповедной системе;

на основе научных результатов, полученных по вопросам правового регулирования общественных отношений в Туркестане в конце XIX и начале XX века, были рассмотрены: история деятельности народных судей(казиев) и легализации правовых норм в Туркестане, изменения в системе управления и определения причин их возникновения, влияния Российской империи на судебную систему Туркестанского края, а также вопросы нотариальной деятельности, связанные с общественными отношениями в деятельности судей, исследование процессов легализации правовых норм в документах, торговых сделках, имущественных отношениях и их оформлении в деятельности судебных учреждений, научные выводы о порядке предоставления постоянного или временного права владения недвижимым имуществом были использованы в процессе подготовки передачи «Такдимот» на телеканале «Узбекистон тарихи» (НТРК Узбекистан, телеканал «Узбекистон тарихи», Справка № 02-40/1224 от 3 декабря 2020 года) и передачи «Мавзу» телеканала «История Узбекистана» (Справка № 02-40/615 от 26 апреля 2021 года НТРК Узбекистана). Представленная информация служит для доведения до широкой общественности информации о деятельности судебных учреждений в Туркестане в конце XIX-начале XX веков;

выводы о преимуществах законов в политической, социально-экономической, правовой и культурной жизни народов Туркестана в средние века, об управлении и регулировании общества через судебную систему казиев, которые занимали важное место в политической, социально-экономической, правовой и культурная жизнь народов Туркестана в конце XIX-начале XX веков использовались при реорганизации выставки экспонатов и материалов отдела истории литературы Государственного Кокандского музея-заповедника Министерства культуры Республики Узбекистан (справка Государственного музея-заповедника «Коканд» №61 от 28 декабря 2020 года). Информация, предоставленная музею, послужила дополнительному обогащению его фонда и развитию исторического видения посетившей его аудитории.

Практические результаты исследования заключаются в том, что были собраны и систематизированы данные о деятельности народных судей(казиев) Туркестана в конце XIX – начале XX веков, о должностях, входящих в состав судебных учреждений, о политической, социально-экономической, правовой, культурной жизни;

На примере документов судебных учреждений Туркестанского края, в частности, Сармазарского района изучены такие вопросы, как единицы измерения, структура текста, стиль написания, трансформация документов;

Важно изучить историю возникновения и развития государства и права в нашей республике. Потому что эти вопросы важны для формирования политико-правового сознания не только будущих юридических кадров, но и для формирования политико-правового сознания других слоев общества, для правильного понимания роли и роли государства и права в жизни общества, важность защиты жизненно важных интересов личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз, помогает государственным органам в реализации правовых норм в своей деятельности, поиске эффективных решений существующих проблем.

Особое место занимает либерализация судебной системы, направленная на защиту прав и свобод граждан, которая рассматривается как важное направление в череде реформ, последовательно проводимых в нашей стране. Создание в Узбекистане независимой и справедливой судебной власти является одним из приоритетов государственной политики и находится в постоянном центре внимания главы государства и работников отрасли.

Личностное юридическое образование занимает важное место в процессе правового воспитания. Эта форма юридического образования является существенно эффективной. Личностное правовое воспитание осуществляется путем формирования у гражданина уважения к закону, неукоснительного соблюдения правовых норм путем самовоспитания, самостоятельного анализа правовой действительности и личной практики. Личное правовое образование может осуществляться и в иных формах. Например, юридическая служба государственного органа, конкретной организации или хозяйствующего субъекта рассматривает проект правового документа, вносит в него соответствующие предложения, вносит изменения и дополнения в целях исправления юридических ошибок, либо соответствующий отдел (раздел, возвращение на службу) служит в определенной мере повышению правосознания и культуры чиновника и служащих там. Мнения и возражения, высказанные юридической службой по проекту правового документа, рассматриваются соответствующим руководителем, начальником отдела (отдела, службы) или специалистом, а недостатки устраняются. В результате будет создана почва для того, чтобы они не совершали подобных ошибок в будущем.

Ислам занимает важное место в общественной, культурной, духовной жизни, обычаях и традициях узбекского народа. Исламская религия на протяжении тысячелетий внедрялась в нравственные нормы и национальные ценности, и они имели большое значение в формировании культуры взаимодействия людей и правил поведения. Он давал людям духовные и душевные силы для преодоления жизненных испытаний и трудностей. Именно поэтому Ислам стал надежным спутником людей и частью их жизни. Одной из уникальных особенностей узбекского народа является то, что религия ислам укоренилась в нашей крови и занимает глубокое место в нашем сознании. Представления об истории Коканского ханства и Туркестанской губернии в конце 19-начале 20 веков отражают ряд научных новшеств, а некоторые из них имеют спорные моменты. Анализ литературы по теме показывает, что актуальной задачей является изучение вопроса политического, экономического, правового и культурного развития Туркестанского края с исторической точки зрения. Правоведы и судьи, работавшие в исламской правовой системе VIII-XIX вв., пытались с правовой точки зрения установить, урегулировать и укрепить имущественные, торговые, общественные и нравственные отношения.

Кокандское ханство вошло в состав Российской империи намного раньше, чем другие регионы Средней Азии. Установление Туркестанского генерал-губернаторства и российской власти на месте Коканского ханства поначалу не привело к серьезным политическим изменениям. Колониальное управление было преобразовано из управления землями, находящимися в ведении Коканского ханства, в Туркестанское генерал-губернаторство, которым управляли русские колониальные администраторы.

В ранний период правления русских интервентов в общественной жизни также не было замечено существенных изменений. В последние годы колониального господства Российской империи произошли серьезные изменения в социально-экономической жизни Туркестанского края, в частности Ферганской долины, в том числе в сфере образования, собственности, налоговой политики в сторону приспособления к интересам колониальной администрации через принцип субординации. Исламская культура и правовые ценности, сформировавшиеся в историческом процессе в Туркестане, представляют собой различные стороны общественной жизни: юриспруденцию, народное образование, язык, религию, нравственные нормы и ряд других сторон общественной жизни.

Разработаны научные рекомендации по введению в научный оборот архивных документов, написанных на персидском и староузбекском языках, созданию вариантов современного узбекского языка и передаче их будущим поколениям.

Эта статья озаглавленной, анализируются такие вопросы, как избирательная система, осуществлявшаяся в стране в конце XIX – начале XX веков, и официальные документы, касающиеся выборов народных судей (казиев), отражение принципа законности в процессе избрания и назначения.

Проект Положения «О пограничной области Средней Азии», разработанный под руководством губернатора Туркестанской области М.Г. Черняева [2, с. 237] был утвержден Александром II 6 августа 1865 года в виде «Временного положения об управлении Туркестанской областью», согласно которому судебная система Туркестанской области состояла из двух инстанций.

Первая – военные суды, которые брали под свою юрисдикцию все уголовные дела, связанные с убийствами, кражами и грабежами граждан, за исключением дел, связанных с военнослужащими;

Вторая, представляла собой суды казиев для оседлого населения и суды биев для кочевого населения, которые подчинялись представителю колониальной администрации, который управлял местным населением. Чиновники империи в ранние времена пытались сохранить суды казиев и биев, чтобы избежать народных протестов [3]. Но решения, вынесенные казиями и биями [4, с. 26], находились под пристальным вниманием царской России, и этот вопрос был включен отдельной статьей в «Положение» об управлении краем [5, с. 62].

Сведения о народном судье Ультармы и приложения к ним, содержащиеся в письме № 292, направленном прокурором Ферганской области в областную контору от 22 февраля 1894 г., свидетельствуют об усилении контроля колониального правительства над судьями в крае [7, л. 12].

Некоторые правительственные чиновники разными способами пытались убрать неудобных им чиновников. Также правительство ввело новые процедуры, чтобы постоянно держать местное население в подчинении интересам империи. В частности, каждый родившийся младенец заносился в специальный реестр и регистрировались все браки [8, с. 34]. В то же время был создан их список для определения численности населения. По данным 1867 года, общая численность населения Туркестанской области составляла 963 115 человек, в том числе кочевников 527 860 и оседлых жителей 435 855 человек [9, с. 24].

Как видно из источников [10, с. 35], назначение местных чиновников на должности путем выборов в конце XIX-начале XX веков в Туркестанской области также привело к следующим в определенном смысле положительным результатам [11, с. 6]. Например:

- процесс выдвижения кандидатов публично проводился ранее зарегистрированными избирателями;

В качестве положительного результата можно отметить следующее:

- закрытая форма голосования применялась к кандидатам, в некоторых случаях только один кандидат баллотировался в народные судьи [12, с. 324];

- в случае обнаружения предвзятости в избирательном процессе существовало право подачи жалобы региональным властям;

- сложилась практика использования избирательных бумаг, имеющих официальную юридическую силу, в которых отражались списки кандидатов и результаты выборов;

- в ходе выборов также изучалось мнение местных жителей;

- новые избирательные порядки публиковались в местной периодической печати [13]. Но несмотря на это, в большинстве случаев население не было знакомо с требованиями нового Положения [14, с. 195].

В выборах каждый избиратель мог участвовать лично или же при необходимости, воспользоваться правом голоса посредством доверенного лица [15, с. 7]. После упразднения районных судов стране были созданы областные суды. Были введены должности прокурора [16, л. 3], подчинявшегося областному управлению Туркестана, его помощника заместителя и судебного следователя. Наказания, налагаемые по отношению к народным судьям, приводились в исполнение областным судом [17, л.5].

В последующие годы в соответствии с Указом Туркестанского генерал-губернатора за №16243 от 1910 г. об избирательном процессе был издан специальный указ о проведении выборов в Сырдарьинской области на 1911-1913 гг. сроком на три года. При наличии вакансий новые выборы проводились досрочно [18, с. 126].

В Туркестанское генерал-губернаторство поступало много обращений, связанных с вопросом о выборах. Однако заявления вовремя не рассматривались, и это вызывало у населения чувство недовольства по отношению к политике колониальной администрации. На самом деле, в соответствии со статьей 9 «Положения» от 14 сентября 1888 г. жители могли сначала обращаться к уездным начальникам с заявлениями и жалобами [19, с. 15]. В случае ненадлежащего рассмотрения жалоб, написанных населением, нижестоящими должностными лицами, они рассматривались среди населения вышестоящими чиновниками [20, с. 51]. На основе полученных жалоб возбуждалось специальное дело [21, л. 5].

С другой стороны, должностным лицам рекомендовалось агитировать представителей населения и членов их семей не заниматься противоправной деятельностью, не объединяться с людьми, склонными к преступлению, и узаконено проведение такой пропаганды в общественных местах, мечетях и на базарах [21, с. 18]. Кроме того, местные периодические издания предоставляли информацию по религиозным вопросам [22], порядку проведения хаджа [23], процедуре бракосочетания [24] и рекомендации по организации свадьбы [24].

Злоупотребления, допущенные судами, привели к искреннему недовольству людей, жалобам [26] в различные ведомства, петициям и апелляционным письмам. Если некоторые из них удовлетворялись, то другие годами оставались без ответа.

Несмотря на протесты местного населения, Российская империя при назначении судей руководствовалась прежде всего принципом «верности» правительству. В результате традиционная судебная система, сложившаяся на протяжении тысячелетий, пришла в упадок, и они стали служить интересам колониального режима.

Дескриптивные и прескриптивные интерпретации документов в деятельности казийских учреждений Туркестана (на примере вакуфного имущества), процедуры предоставления права постоянного или временного владения имуществом (на примере байги-бот, признательных писем, соглашений, материалов вакуфов), выборный процесс и деятельность медресе.

В начале XIX века в Кокандском ханстве действовало 37 медресе [27, с. 181]. По некоторым данным, их было 40, но документы, относящиеся к ним, до сих пор не найдены полностью [28, с. 218]. По данным В.Пшениникова [29, 96], в 1842 году в Кокандском ханстве было 15 медресе, из которых самыми известными были медресе Мадалихана, Нарбутабека, Джами, Олий, Хакимойим, Султан Мурадбека, Ходжа додхох, Мингойим. В этих медресе имелось от 38 до 108 комнат [29, 96].

В.В. Бартольд считал, что хотя в XIX веке Туркестан, в отличие от средневековья, не занимал высокого положения в мусульманском мире, но Бухарское ханство сохранило свой прежний статус центра религиозного образования и привлекало учеников не только из туркестанских губерний, но и из

Поволжья [30, с. 124]. Медресе были одним из главных учебных заведений для жителей, где также преподавали известные судьи [31, с. 60]. Одним из таких людей являлся Кази Мирза Хикматуллах, который жил и работал в Бухаре и написал около 300 трудов помимо своей работы в качестве судьи [32, с. 121].

В медресе строго соблюдались религиозные догматические принципы, основанные на диалектике и дедукции. А в преподавании фикха (права) оно основывалось на религиозных и правовых традициях и схоластическом подходе [33, с. 19].

В процессе обучения, помимо постоянных мударрисов, действовали также судьи и мутавалли. в соответствии с законодательством Российской империи должности мударрисов, казиев и мутавалли были выборными. В письме № 2330 от 25 июня 1911 г. из Кокандского уезда на имя Главного инспектора учебных заведений Туркестанской области извещалось о том, что выборы учителей в медресе Мингойим были проведены неправильно. Это отправленное письмо, как и письма из других уездов, было написано на белой бумаге объемом 23x23 сантиметра и без печати, без штампа, был только пятизначный номер (например, 25211 в том же письме), а также подпись [34, с. 17].

В некоторых случаях поверх пятизначных чисел записывались слова. В ответ на это письмо Главный инспектор края направил в Ферганский областной Совет письмо от 8 августа 1911 г. № 7140 с просьбой уточнить достоверность данного обстоятельства [34, с. 6].

В деле, составленном 6 июля 1913 г. [35, с. 1-5], содержится информация о выборах мударрисов, проведенных в медресе «Мир» в Коканде. Кроме этого в письме № 17385 главы Кокандского района сообщается об избрании старших преподавателей (2 кандидата) медресе «Мир». Это письмо было зарегистрировано 11 июля 1913 года и подтверждено подписью начальника уезда. Но на нём не проставлено ни местных, ни российских государственных печатей. [35, с. 1-5]

Вышеуказанные письма были отправлены на имя главного инспектора учебных заведений Туркестанского края и на них было получено ответное письмо 10 ноября 1915 года под номером 15124. В ответном письме указано, что он просил разрешения передать известие об избрании начальника медресе в кокандское медресе «Мир» и что он им доволен. В ответ на письмо генеральный инспектор области направил военному губернатору Ферганской области для отправки в медресе «Мир» акта выборов мударрисов, проведенных в течение 7 дней. [35, с. 1-5]

По традиции регистрации мусульманских документов, письменное решение и вердикт судьи должны были быть запечатаны, а доказательство или фетва, основанные на письменном решении, должны были написаны на поля [36, с. 20]. Фетвы могли быть разными. Например, о молитвах “нафл” [37, с. 26], временных браках, искуплении [38, с. 379], представительстве, свидетельствовании, тяжбах [39, с. 232] и прочем. В начале документа проставлялась дата его составления [40, с. 8].

В судах общей юрисдикции подлинность документов заверялась «штампом», «печатью», «значками» [36, с. 35].

В учреждениях колониальной администрации документы пишутся специальными секретарями в рукописном виде, такие документы, как акт, приказ, объявление, в большинстве случаев пишутся на машинке. Приказы подписывал лично генерал-губернатор [41, с. 574]. Обычно сведения, присылаемые уездными начальниками, посылались секретарем в рукописной форме [42, с. 4]. Отправляемые письма оформлялись почтовой службой специальными штемпелями [43, с. 189]. Письма по серьезным вопросам закреплялись сургучем [43, с. 371]. В документах администрации Российской империи часто встречаются гербы, узоры, названия областей и организаций, типографские элементы [44, с. 4].

Дела, связанные с продажей имущества, требовали предъявления соответствующего документа, дающего право собственности, чтобы уточнить, продана ли земля или имущество полностью или частично, после чего подверждалась их законность [45].

Нотариальные действия, совершаемые судьями, регистрировались через реестры (летописи) [46]. Каждое нотариальное действие регистрировалось отдельным порядковым номером.

В судебной книге, именуемой «дафтар», фиксировались количество мытарей, списки потребленных продуктов (преимущественно, мяса), подарков, преподнесенных военным и придворным чиновникам. Кроме них, включаются размеры земельных участков, подлежащих обложению налогом, а также фамилии военнослужащих [47, с. 9].

В документах судебных учреждений встречаются не только имена судей, ученых, свидетелей, но и названия географических, топографических, этнографических мест.

На основании результатов исследования были разработаны следующие предложения и рекомендации:

– необходимо более широкое изучение документов легализации правовых норм народными судьями (казиями) Туркестанского края конца XIX и начала XX века и создание на их основе исторических хрестоматий;

– необходимо по-новому, интересно и просто донести до нашего народа информацию об изученном периоде, в том числе наладить работу по созданию высокоуровневых телепередач, документальных и исторических фильмов;

– обогащение экспозиций, посвященных Туркестанскому периоду, в исторических музеях городов Узбекистана информацией, раскрывающей историю легализации правовых норм народными судьями (казиями);

– применение новой информации и выводов, собранных по судебным документам, в учебниках, учебных пособиях, преподаваемых студентам направления «История» бакалавриата, для предоставления дополнительной информации студентам, обучающимся на бакалавриате и магистратуре.

Закключение. На основании результатов исследования были сделаны следующие выводы:

Изучение деятельности народных судей(казиев) и процессов легализации правовых норм в Туркестане, занимающих важное место в истории узбекской государственности, еще больше расширяет знания о социальной, политической, экономической и культурной жизни конца XIX начала XX веков. Историю Узбекистана нельзя изучать отдельно от истории народных судей (казиев). На основе проведенных исследований по вопросам деятельности народных судей(казиев) и легализации правовых норм в Туркестане были разработаны следующие научные выводы:

Судейские учреждения формировались в Центральной Азии до XIII века в три этапа в виде районных, областных и высших судейских учреждений, в которых действовали судьи, муфтии, секретари, ясаулы. В этих судах оформлялись документы по таким вопросам, как вакуф, наследство, купля-продажа движимого и недвижимого имущества, брак. На должность судьи мог быть назначен каждый здравомыслящий мусульманин, не испачкавший своей репутации, проницательный, хорошо разбирающийся в законах шариата и местных обычаях, обладающий достаточными знаниями в области юриспруденции, не имеющий явных физических недостатков, и им выплачивалось жалованье из государственной казны.

Исторические события конца XIX – начала XX веков в Туркестане привели, в частности, к тому, что установление Российской империей колониальной политики в стране повлекло за собой значительные изменения в государственном управлении, а завоеванные ими территории управлялись по уставу. В частности, реформирована сложившаяся на протяжении тысячелетий судебно-правовая система, введены новые порядки. С 1886 года «бийские» суды, основанные на шариате и обычаях, применимых к оседлому и кочевому населению, назывались «народными судьями». Сначала были учреждены уездные суды, а затем вместо них участковые мировые (примирительные) суды.

Для занятия таких должностей, как народные судьи, судьи, мударрисы, мутавалли была введена трехгодичная избирательная система. Местные должностные лица несли ответственность за избирательный процесс и имели право участвовать во всех мероприятиях, связанных с проведением выборов, а также в процессе голосования в день выборов.

В выборах мударрисов медресе принимали участие лица, имеющие право голоса, и уездные начальники информировали о проведении выборов на имя главного инспектора учебных заведений Туркестанского края. В некоторых случаях выборы были предвзятыми, и такие случаи уточнялись региональным инспектором образовательных учреждений.

Исламские документы в частности, документы казийских учреждений были составлены на основе определенной традиции, и они должны были содержать печать судьи, письменное решение, доказательства по этому вопросу. В процессе легализации правовых норм народными судьями (казиями) в Туркестане, несмотря на сохранение этих обстоятельств, наблюдаются и некоторые изменения. Например, документы пишутся в рукописном виде или на машинке специальными секретарями. Письма и сообщения отправлялись через почтовую службу с наклеенными на них специальными марками, а уведомления серьезного содержания закреплялись сургучом. На документах и бумагах, относящихся к администрации Российской империи, встречаются печатные гербы, узоры, названия территорий и организаций, типографские элементы.

Изученные в процессе исследования рукописные источники, нормативно-правовые акты, отчеты, переписка, статистические данные, материалы периодической печати систематизированы в рамках темы, что позволило достоверно и правильно оценить исторические реалии.

Первичные источники, такие как прошение, доверенность, письмо-признание, завещание, судебная книга, называемая «дафтар», предоставляют важную информацию о должностных лицах, социальных слоях населения, управлении, налогах, льготах и обязательствах, праве на неприкосновенность частной жизни, собственности. Эти источники также важны для определения местоположения, исторической географии и топографических географических названий.

Таким образом, углубленное изучение пути развития системы местного управления в Туркестанском крае, социального, политического, правового, исторического наследия, их идеологических направлений, нотариальной лаборатории судебных учреждений позволит глубже представить историю узбекской государственности, в частности, картину отражения национального духа узбекского народа в правовом управлении в конце XIX и начале XX веков.

Список использованной литературы:

- 1 Қодиров Б.Х., Матякубов Х.Х., Қодиров Б.Б. *Ўзбекистон тарихидан мавзулар бўйича изоҳли лугат*. Тошкент: 2014. – Б. 133.
- 2 Туркестанский сборник. 1867. Т. 1. – С. 237.
- 3 *Эргашева Д. Қозига ҳам осон бўлмаган. (Электрон ресурс) (кириш вақти 19.04.2021й соат 16:54)*
<http://hudud24.uz/qoziga-ham-oston-bolmagan/>
- 4 Қонун. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 730. 26-варақ.
- 5 Туркистон вилоятидаги халқларни забот ва рабт қилмоқ яъни боиқармогининг низоми – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 9542. 65-варақ.
- 6 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-3845, Лист-12.*
- 7 Дастур ул-амал. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 571. 34-варақ.
- 8 Туркестанский сборник. 1867. Т. 1. – С. 24.
- 9 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-7910, Лист-35.*
- 10 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-34480, Лист-6.*
- 11 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-10014, Лист-324*
- 12 *Вақт газетаси. 1907. – 13 июнь. – 182-сон.*
- 13 Маҳмудхўжа Беҳбудий. *Танланган асарлар. Ж.1 – Тошкент: Академнашр, 2018. – Б. 195.*
- 14 *Отчет... К.К.Палена. Уездной управление... – С. 7.*
- 15 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-4093, Лист-3.*
- 16 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-13935, Лист-5.*
- 17 *Й.С.Путинсов. Календар ахбороти. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 748. 126-варақ.*
- 18 Дастур ул-амал. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 571. 15-варақ.
- 19 Дастур ул-амал. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 571. 51-варақ.
- 20 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-3993, Лист-5.*
- 21 Дастур ул-амал. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 571. 18-варақ.
- 22 *Садои Фаргона газетаси. 1914. – 6 ноябрь, 80-сон.*
- 23 *Шухрат газетаси. 1907. – 11 декабрь, 2-сон.*
- 24 *Тараққий газетаси. 1906. – 9 февраль, 9-сон.*
- 25 *Садои Туркистон газетаси. 1914. – 29 апрель, 6-сон.*
- 26 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-3988, Лист-2.*
- 27 *Остроумов Н.П. Исламоведение. Введение в Курс Исламоведения. Тип. Турк. Ген-Губернатора. – Ташкент: 1914. – С. 181.*
- 28 *Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 218.*
- 29 *Топилдиев Н. Қўқон хонлиги ва Россия империяси тарих чорраҳасида. – Т.: Академнашр, 2012. - Б. 96.*
- 30 *Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград. Издательство академии наук СССР, 1927. – С. 124.*
- 31 *Отчет... К.К.Палена. Краевой управление. С.Петербург. Омская топография. 1910. – С. 60.*
- 32 *Шарифжон Маҳдум садр Зиё. Таржима. «Аҳволе қози Абдушукур ва боиқалар». – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 1304. – Б. 121^б.*
- 33 *Ismatov A. Legal Education in Uzbekistan: Historical Overview and Challenges of Transition. Nagoya University Co-operative Association. 2019. – P. 19.*
- 34 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-18011, Лист-17.*
- 35 НАУ, ф-И-19, *Опись-1, Дело-19062, Листы-1-5.*
- 36 *Бекмирзаев И.И. Қозилик маънавияти. – Тошкент: Маънавият, 2019. – Б. 20.*

- 37 Мир Ҳабибуллоҳ Мирзалол ал-Ҳисайний. «Фатвойи Мир Ҳабибуллоҳ». – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 9019. 26-варақ.
- 38 Бурхониддин Марғинович. «Ҳидоя». – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 1707. 379 варақ.
- 39 Жомеъ ал-фатво. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 1388. 232-варақ.
- 40 Урунбаев А. Хориқаева Т. Файзиев Т. Джураева Г. Исогай К. Каталог Хивинских казийских документов XIX-начало XX вв. Киот: «Дайшин-инсатү» 2001.-VIII-стр.
- 41 НАУ, ф-И-19, Опись-35, Дело-42, Лист-574.
- 42 НАУ, ф-И-18, Опись-1, Дело-1800, Лист-4.
- 43 НАУ, ф-И-19, Опись-1, Дело-10014, Лист-189.
- 44 НАУ, ф-И-17, Опись-1, Дело-7041, Лист-4.
- 45 Қўқон давлат музей қўриқхонаси. КП(кирим китоби)-3568, ДП(хужжатли ёдгорлик)-2331, 52/8-коллекция.
- 46 Қўқон давлат музей қўриқхонаси. КП(кирим китоби)-3568, ДП(хужжатли ёдгорлик)-2331, 52/10-коллекция.
- 47 Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – Москва: «НАУКА», 1968. – С. 9.
- 48 kizi Ergasheva G. I. et al. Gender Concepts in the Phraseological World Picture of the English and Uzbek Languages //Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT). – 2021. – Т. 12. – №. 13. – С. 4035-4044.
- 49 СИФАТИДАТ., УСУЛЛАРИГ. Т. Т. TERMINOGRAPHY AS A MEDIUM OF A DISCOURSE CONSTRUCTION: DESCRIPTION METHODS OF GENDER TERMS. – 2020.
- 50 Эргашева Г.И. Структура общества и структура языка в гендерном аспекте //Internationalscientificreview. – 2016. – №. 3 (13). – С. 130-132.
- 51 Кахрамон К. XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA XALQ SUDYA (QOZILAR) FAOLIYATIGA KIRITILGAN O 'ZGARISHLAR //Yosh Tadqiqotchi Jurnal. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 240-245.
- 52 Содиқович К. Қ. МУҲАММАД АЗИЗ МАРФИЛОНИЙНИНГ “ТАРИХИ АЗИЗИЙ” АСАРИДА ҚОЗИЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ ТАЛҚИНИ //Современное образование (Узбекистан). – 2020. – №. 11 (96). – С. 52-59.
- 53 Содиқович К.Қ., Иброхимов С.М. Ў. ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ: МАДРАСАЛАР ФАОЛИЯТИ (XIX XX АСР) //Современное образование (Узбекистан). – 2020. – №. 10 (95). – С. 54-59.
- 54 Содиқович К.Қ., Мелибоев А.Н. Ешларда ахлоқий сифатлар шаклланишида тарихий маълумотлардан фойдаланиш //Современное образование (Узбекистан). – 2019. – №. 6 (79). – С. 78-84.
- 55 Содиқович К.Қ. Тарих дарсларида Абу Али ибн Сино ёзган фалсафий қиссалардан фойдаланишнинг тарбиявий аҳамияти //Современное образование (Узбекистан). – 2018. – №. 1. – С. 29-34.

References:

- 1 В.Н.Қодиров, Н.Ҳ.Матақубов, В.В.Қодиров. Ўзбекистон тарихидан mavzular бйиича izoxli lugat. – Тошкент: 2014. – В. 133.
- 2 Turkestanski sbornik. 1867. T. 1. – S. 237.
- 3 Ergasheva D. Qoziga xam oson bylmagan. (Elektron resurs) (kiriş vaqti 19.04.2021i soat 16:54) <http://hudud24.uz/qoziga-ham-oston-bolmagan/>
- 4 Qonun. – Тошкент: FAŞÍ. – Qylözma № 730. 26-варақ.
- 5 Turkistonviloiatidagihalqlarnizabtvarabtqilmoqianiboşqarmoğiningnizomi – Тошкент: FAŞÍ. – Qylözma № 9542. 65-варақ.
- 6 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-3845, List-12.
- 7 Dastur ul-amal. – Тошкент: FAŞÍ. – Qylözma № 571. 34-варақ.
- 8 Turkestanski sbornik. 1867. T. 1. – S. 24.
- 9 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-7910, List-35.
- 10 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-34480, List-6.
- 11 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-10014, List-324
- 12 Vaqt gazetasi. 1907. – 13 iün. – 182-son.
- 13 Махмудхўжа Веҳбудӣ. Танланган асарлар. J.1 – Тошкент: Akademnaşr, 2018. – В. 195.
- 14 Ocheta... К.К. Palena. Uezdnoi upravlenie... – S. 7.
- 15 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-4093, List-3.
- 16 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-13935, List-5.

- 17 I.S.Putinsov. *Kalendarahboroti*. – Toʻshkent: FAŞI. – Qylozma № 748. 126-varaq.
- 18 *Dastur ul-amal*. – Toʻshkent: FAŞI. – Qylozma № 571. 15-varaq.
- 19 *Dastur ul-amal*. – Toʻshkent: FAŞI. – Qylozma № 571. 51-varaq.
- 20 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-3993, List-5.
- 21 *Dastur ul-amal*. – Toʻshkent: FAŞI. – Qylozma № 571. 18-varaq.
- 22 *Sadoi Farğona gazetasi*. 1914. – 6 noiabr, 80-son.
- 23 *Şuxrat gazetasi*. 1907. – 11 dekabr, 2-son.
- 24 *Taraqqi gazetasi*. 1906. – 9 fevral, 9-son.
- 25 *Sadoi Turkiston gazetasi*. 1914. – 29 aprel, 6-son.
- 26 AU, f-İ-19, Opis-1, Delo-3988, List-2.
- 27 *Ostroumov N.P. İslamovedenie. Vvedenie v Kurs İslamovedenia. Tip. Turk. Gen-Gubernatora*. – Taşkent: 1914. – S. 181.
- 28 *Bobobekov X.N. Qyqon tarihi*. – Toʻshkent: Fan, 1996. – B. 218.
- 29 *Topildiev N. Qyqon honligi va Rosia imperiasi tarix chorrahasida*. – T.: Akademnaşr. 2012. – B. 96.
- 30 *Bartöld V.V. İstoria kulturnoi jizni Turkestana. Leningrad. İzdatelstvo akademii nauk SSSR*, 1927. – S. 124.
- 31 *Ochet... K.K.Palena. Kraevoi upravlenie. S.Peterburg. Omskaia tepografia*. 1910. – S. 60.
- 32 *Şariffon Maşdum sadr Ziö. Tarjima. «Axvole qozi Abduşukur va boşqalar»*. – Toʻshkent: FAŞI. – Qylozma № 1304. – B. 121b.
- 33 *Ismatov A. Legal Education in Uzbekistan: Historical Overview and Challenges of Transition. Nagoya University Co-operative Association*. 2019. – P. 19.
- 34 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-18011, List-17.
- 35 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-19062, Listy-1-5.
- 36 *Bekmirzaev İ.İ. Qozilik manaviati*. – Toʻshkent: Manaviat, 2019. – B. 20.
- 37 *Mir Xabibullox Mirzalol al-Xisaini. «Fatvoii Mir Xabibullox»*. – Toʻshkent: FAŞI. – Qylozma № 9019. 26-varaq.
- 38 *Burhoniddin Marğinoni. «Xidoia»*. – Toʻshkent: FAŞI. – Qylozma № 1707. 379 varaq.
- 39 *Jome al-fatvo*. – Toʻshkent: FAŞI. – Qylozma № 1388. 232-varaq.
- 40 *Urunbaeva A., Horikaeva T., Faiziev T., Juraeva G., İsogai K. Katalog Hivinskikh kaziskih dokumentov XIX-nachalo HH vv. Kiot: «Daişin-insatsu» 2001.-VIII-str.*
- 41 NAU, f-İ-19, Opis-35, Delo-42, List-574.
- 42 NAU, f-İ-18, Opis-1, Delo-1800, List-4.
- 43 NAU, f-İ-19, Opis-1, Delo-10014, List-189.
- 44 NAU, f-İ-17, Opis-1, Delo-7041, List-4.
- 45 *Qyqon davlat muzei qyriqhonasi. KP(kirim kitobi)-3568, DP(xujjatli ödgorlik)-2331, 52/8-koleksia.*
- 46 *Qyqon davlat muzei qyriqhonasi. KP(kirim kitobi)-3568, DP(xujjatli ödgorlik)-2331, 52/10-koleksia.*
- 47 *Troiskaia A.L. Katalog arhiva Kokandskih hanov XIX veka*. – Moskva: «NAUKA», 1968. – S. 9.
- 48 *kizi Ergasheva G. I. et al. Gender Concepts in the Phraseological World Picture of the English and Uzbek Languages //Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*. – 2021. – T. 12. – №. 13. – S. 4035-4044.
- 49 **SİFATİDAT., USULLARIG. T.T. TERMINOGRAPHY AS A MEDIUM OF A DISCOURSE CONSTRUCTION: DESCRIPTION METHODS OF GENDER TERMS. – 2020.**
- 50 **Ergasheva G. İ. Struktura obşestva i struktura iazyka v gendernom aspekte //International scientific review. – 2016. – №. 3 (13). – S. 130-132.**
- 51 **Kaxramon K. XIX ASROXIRIVA XX ASRBOSHLARIDATURKISTONDAXALQSUDYA (QOZILAR) FAOLIYATIGAKIRITILGANO ‘ZGARISHLAR //Yosh Tadqiqotchi Jurnalı. – 2022. – T. 1. – №. 5. – S. 240-245.**
- 52 **Sodiqovich K. Q. MUXAMMADAZİZMARGİLONİNİNG “TARİHİ AZİZİ” ASARIDA QOZILARFAOLIATİNİNG TALQİNİ //Sovremennoe obrazovanie (Uzbekistan). – 2020. – №. 11 (96). – S. 52-59.**
- 53 **Sodiqovich K. Q., İbrohimov S. M. Ş. TURKİSTONŸLKASİDATALİMTİZİMİ: MADRASALARFAOLIATI (XIXXXASR) //Sovremennoe obrazovanie (Uzbekistan). – 2020. – №. 10 (95). – S. 54-59.**
- 54 **Sodiqovich K. Q., Meliboev A. N. Eşlarda ahloqiusiflatlar şakllanişidatarihimalumotlardan foidalanış //Sovremennoe obrazovanie (Uzbekistan). – 2019. – №. 6 (79). – S. 78-84.**
- 55 **Sodiqovich K. Q. Tarihdarlarida AbuAli ibn Sino özgan falsafiqissalardan foidalanışning tarbiavi axamiati //Sovremennoe obrazovanie (Uzbekistan). – 2018. – №. 1. – S. 29-34.**

ӘОЖ 94(574)
ҒТАМР 03.20.01

Қ.Қ. Байсарина*¹, Б.Токишкадыров², А.М. Мамырбеков³

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Қазақстан, Семей қ.

E-mail: bkksemey@mail.ru

²докторант Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ.

E-mail: botabek87@mail.ru

³тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Әлихан Бөкейхан университеті,

Қазақстан Семей қ.

E-mail: arafat_kz@mail.ru

ГОЛОЩЕКИННИҢ «КІШІ ҚАЗАН САЯСАТЫ» ЖӘНЕ ЖАЙЫЛЫМДЫҚ-ШАБЫНДЫҚ ЖЕРЛЕРДІ ҚАЙТА БӨЛУ НАУҚАНЫ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жж. қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығының Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жж. қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығының күйреу үрдісі, қазақ ауылындағы түбегейлі өзгерістер, кедейлену, ашаршылық жалпы айтқанда қазақ елінің әлеуметтік – экономикалық және саяси тарихына өзінің айтарлықтай зардабын әкелген «Кіші Қазан» саясаты жайында баяндалады. «Кіші Қазанның» басталуы 1925 жылы Филипп Исаевич Голощекиннің БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшылығына тағайындалуынан басталды. Қазақ ауылында социалистік өзгерістерді жүзеге асыруға бағытталған саясат, «Қоныс аударушылар ауылындағы азаматтық татулық және қазақ ауылындағы азаматтық соғыс» ұранымен жүзеге асты. Голощекиннің негізі жоқ социализмнің утопиялық мақсаттарына жету үшін қолданылған зорлық, қысым көрсету әдістері арқылы жүзеге асқан «Кіші Қазан» саясатының адам факторын аяққа таптағандығы белгілі, мақалада сол әділетсіздікті дәлелдер арқылы ашып көрсетуге тырыстық. ХХ ғасырдың 20-30-жылдарында Қазақстанда кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген «Кіші Қазан» саясатының, байларды тәркілеу, шаруаларды күштеп ұжымдастыру сияқты төтенше саяси-шаруашылықтық науқандарына мұрағат құжаттары мен отандық және шет елдік ғалымдардың ғылыми еңбектері негізінде талдау жасалған. Қазақ ауылдарын кеңестендіру, Егістік-шабындық жерлерді қайта бөлу, Бай шаруашылықтарын тәркілеу бағыттарында жүргізілген саясаттың нәтижелері анықталған.

Кілт сөздер: Голощекин, «Кіші Қазан», ұжымдастыру, шаруалар, отрықшыландыру, тәркілеу.

Байсарина К.К. *¹, Токишкадыров Б.², Мамырбеков А.М.³

¹доктор исторических наук, профессор Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан

E-mail: bkksemey@mail.ru

²докторант Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан

E-mail: botabek87@mail.ru

³кандидат исторических наук, Университет им Алихана Бөкейханова города Семей, Казахстан

E-mail: arafat_kz@mail.ru

ГОЛОЩЕКИНСКАЯ ПОЛИТИКА «МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ» И КАМПАНИЯ ПО ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЮ ПАСТБИЩНО-СЕНОКОСНЫХ УГОДИЙ

Аннотация

В статье рассказывается о тенденции краха традиционного животноводства казахов в 20-30 гг. ХХ века, радикальных изменениях в казахском селе, обнищании, голоде, в целом, о политике «малого Казани», которая повлекла за собой значительные последствия для социально – экономической и политической истории казахского народа. Начало "малого Казани" началось в 1925 году с назначения Филиппа Исаевича Голощекина в первый Секретариат казахского краевого комитета СП(б)п. Политика, направленная на реализацию социалистических преобразований в казахском селе, осуществлялась под

девизом «гражданский мир в селе переселенцы и гражданская война в селе казахское». Известно, что политика «малого Казани», осуществляемая методами насилия, угнетения, применявшимися для достижения утопических целей социализма без основания Голощекина, постигла человеческий фактор, в статье мы постарались раскрыть эту несправедливость с помощью доказательств. В 20-30-е годы XX века в Казахстане был проведен анализ политики «малого Казани», проводимой советской тоталитарной системой, чрезвычайных политико-хозяйственных кампаний по конфискации богатых, насильственной коллективизации крестьян на основе архивных документов и научных трудов отечественных и зарубежных ученых. Выявлены результаты проводимой политики в направлениях советизации казахских сел, перераспределения пашни и сенокосов, конфискации богатых хозяйств.

Ключевые слова: Голощекин, "Малый Октябрь", коллективизация, крестьяне, отрешение, конфискация.

K.K. Baisarina*¹, B.Tokishkadyrov², A.M. Mamyrbekov³

¹*doktor of Historical Sciences Professor Shakarim University of Semey, Kazakhstan, Semey
E-mail: bkksemey@mail.ru*

²*doktoral student of the specialty History Shakarim University of Semey, Kazakhstan, Semey
E-mail: botabek87@mail.ru*

³*candidate of Historical Sciences, Alikhan Bokeikhanov Semey University, Kazakhstan
E-mail: arafat_kz@mail.ru*

GOLOSHCHYOKIN'S "LITTLE OCTOBER" POLICY AND THE CAMPAIGN TO REDISTRIBUTE PASTURE AND HAYLAND

Abstract

The article describes the trend of the collapse of the traditional livestock breeding of Kazakhs in 20-30 years. XX century, radical changes in the Kazakh village, impoverishment, famine, in general, about the policy of "small Kazan", which entailed significant consequences for the socio-economic and political history of the Kazakh people. The beginning of the "small Kazan" began in 1925 with the appointment of Philip Isaevich Goloshchekin to the first Secretariat of the Kazakh regional Committee of the Joint Venture (b)P. The policy aimed at implementing socialist transformations in the Kazakh village was carried out under the motto "civil peace in the village of settlers and civil war in the village of Kazakh". It is known that the policy of "small Kazan", carried out by methods of violence, and oppression, used to achieve the utopian goals of socialism without the basis of Goloshchekin, comprehended the human factor. In the article, we tried to reveal this injustice with the help of evidence. In the 20-30s of the XX century, Kazakhstan analyzed the "small Kazan" policy conducted by the Soviet totalitarian system, extraordinary political and economic campaigns to confiscate the rich, forced collectivization of peasants based on archival documents and scientific works of domestic and foreign scientists. The results of the policy in the direction of Sovietization of Kazakh villages, redistribution of arable land and hayfields, and confiscation of prosperous farms are revealed.

Keywords: Goloshchekin, "Little October", collectivization, peasants, abolition, confiscation.

Кіріспе: Кез-келген халық үшін мемлекеттік ең басты мәселесі ол - жер, себебі жер халық үшін ешқашан әлеуметтік-экономикалық мәнін жоғалтпайтыны анық. Ертеден Қазақ қоғамында жер мәселесі тек руаралық қақтығыстарға негіз болса, патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты, артынша Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі мемлекеттік саясат елдегі жер проблемасын одан әрі қиындатты.

XIX ғ. соңында патша үкіметі қазақ жерін зерттеу мақсатында Қоныстандыру басқармасы арқылы Қазақстандағы жергілікті уездерге экспедициялар жібергені белгілі. Ол саясаттың негізгі мақсаты қазақтардың құнарлы жерлерін игеріп, өздерін құмдақ және шөлейт жерлерге қарай ығыстыру еді. Артынша бұл мақсатқа көшпелі қазақ ауылдарын отырықшыландыруда қосылған.

Кеңес өкіметінде коллективтендіру процесімен қатар жартылай көшпелі шаруа қожалықтарын отырықшыландыру мәселесінде бірге көтерілген еді.

Өзектілігі: 1991 жылы Қазақстанның тәуелсіздік алуымен елде бірте-бірте декоммунизациялау процесі басталды: бір кездері кеңестік атаулармен аталған қалалар мен әкімшілік аудандар белсенді түрде қайта аталды, социализм дәуірі қайраткерлерінің ескерткіштері жойылды, оқулықтарда Қазақстан тарихының кеңестік кезеңі ашық түрде көрсетіліп, өскелең ұрпаққа Кеңестік Қазақстанның 70 жылдық

тарихын нақты фактілермен оқыту қолға алынды. Дегенмен де бұл жылдардағы өзекті тарықыптар әлі толық зерттеліп, кеңестік саясатқа толық баға берілмеді.

Толық зерттелмеген тақырыптардың бірі Голощекиннің «Кіші Қазан» саясаты. Бұл тақырыпқа көп жылдар бойы кеңестік тарихшылардың көз-қарасымен баға беріліп келді. «Кіші Қазанның» жүзеге асуы барысында өрескел қателіктерге жол беріліп, салдары үлкен қатерлерге апарды. Голощекин саясатының құрбаны болған қазақ халқының саны күрт азайып, мал басы қысқарып, жайылымдық жерлер тарылды. Бір емес бірнеше салада қатар көрініс тапқан бұл процесстің әлі күнге статистикалық мәліметтері нақты емес. Сондық бұл тақырыпты әлі де жан-жақты зерттеу, шет елдік ғалымдардың осы тақыптағы жаңа зерттеулерімен танысу және оларға талдау жасау өте маңызды. Жарық көрген еңбектердегі статистикалық мәліметтердің нақтылығын анықтау, «Кіші Қазан» туралы айтылып келген «аңыздарды» шындық тұрғысынан дәлелдеу мәселелері бұл тақырыпты әлі күнге өзекті етеді.

Мақсаты: Зерттеу жұмысының мақсаты – Голощекиннің Кіші Қазан саясаты және жайылымдық-шабындық жерлерді қайта бөлу науқанының зардаптарын мұрағат құжаттары негізінде тоталитарлық жүйенің қалыптасу кезінде қазақ шаруаларының көрген қасіреттеріне тарихи шындық тұрғысынан зерттеу. Шаруаларды күштеп тәркілеудің, коллективтендірудің және көшпелі шаруаларды жаппай отырықшыландырудың зардаптарына жан-жақты талдау жасай отырып экономикалық және саяси зардаптарын айқындау.

Материалдар мен әдістер: Аталған мақалада Ф.И. Голощекиннің «Кіші Қазан саясатының» салдары мен себептеріне тарихи шынайы баға берілді. Тарихи зерттеудің логикалық тәсілімен тығыз байланыстылығы тарихилық, объективтілік, сабақтастылық, ғылыми таным принциптеріне негізделі отырып, ғылыми тұрғыдан ашып көрсету. Ғылыми танымдағы тарихи-сараптамалық принципті қолдану арқылы ұжымдастыру мен отырықшылыққа көшіру жылдарындағы жайылымдық-шабындық жерлерді қайта бөлу науқанының салдарларына дау жасалып, кеңестік саясаттың мәнін анықтауға талпыныс жасалды.

Нәтижелерді талқылау: Ғасыр басындағы саяси өзгерістерге байланысты мемлекетте аграрлық саланы да өзгерістерге дайындау қажет болды. Соған байланысты зерттеулерде ауыл шаруашылығын дамыту жоспарын анықтауға сәйкес екі түрлі көзқарас болды. Бірі «1925 жылға дейін қазан төңкерісінің ауылмен ісі болмады», «Қазан дауылы ауылға соқпай, оны жанап өтті» деген көзқарспен, көшпелі шаруаларды өте аз уақыт ішінде отырықшыландыру керек деп санады.

80-жылдардың аяғында отандық зерттеуде тұңғыш Ш.Ш. Ұалиханов атындағы Тарих және этнология институтының зерттеушілері байларды тәркілеу, күшпен ұжымдастыру, саяси қуғын-сүргін, 1931-1933 жылдарда орын алған ашаршылық, көшпелі шаруашылықты, сонымен қатар барлық дәстүрлі шаруашылықты құлату жағдайларымен байланысты қайғылы жағдайларды жүйелі түрде зерттеп бастады. 1988 жылы тұңғыш рет академик М.Қ. Қозыбаевтың бастауымен «Қазақстанда және Орта Азия республикаларында ауылшаруашылығын ұжымдастыру: тәжірибе мен проблема» тақырыбындағы Бүкілодақтық ғылыми конференция ұйымдастырылып, ол жерде 20-30-жылдардағы оқиғалардың себептері мен салдары талқыланды.

Жалпы алғанда, Қазақстан тарихнамасында бұл тақырыптың айналасында және ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы оқиғалар туралы зерттеу жүргізіп, іргелі еңбектер жазғандардың қатарына М.Қ. Қозыбаев, К.Нұрпейісов, Ғ.С. Сапарғалиев, Ж.Б. Әбілғожин, М.К. Қойгелдиев, К.С. Алдақұманов, Т.О. Омарбеков, М.Б. Тәтімов, В.К. Григорьев, Ю.И. Романов, М.Ж. Хасанаев сияқты тағы басқаларын айтсақ болады.

Аталған мәселеге қатысты шетелдік тарихнамаға тоқталатын болсақ, Ресейлік тархшы-ғалым В.П. Данилов еңбектерінде қарастырылған. «Қазақтар» деген еңбектің авторы, атақты американдық зерттеуші, саясаткер М. Олкоттың қазақтар туралы еңбегі негізінен кеңес тарихшыларының зерттеулері негізінде жазылған. Алайда шет елдік зерттеушілердің еңбектерінде тарихи деректер мен құжаттар негізгі зерттеу нысанасына алынбаған. Мәселен, француз зерттеушісі И.Ойяның қазақ шаруаларын отырықшыландыру және Қазақстан мен Орта Азия шаруаларын коллективтендіру тақырыбындағы монографиясында («La sédentarisation des Kazakhs dans L'URSS de Staline. Kollektivisation et changement (1928-1945)» Maisonnuve et Larose. -2006. -p.416) [1] ұжымдастыру мен отырықшыландыру барысындағы шаруалардың тұрмыс жағдайы, отырықшылыққа бейімделуі және шаруалардың наразылық қақтығыстары туралы баяндалған.

Зерттеу нәтижесі: Бұл науқан 1926 ж. 20 мамырда қабылданған “Жерге орналаспай жер пайдаланатын көшпелі және жартылай көшпелі аудандардың шабындық және егістік жерлерін уақытша қайта бөлу туралы” заңы негізінде басталды. Кейін ұжымдастыру, бай шаруаларды тәркілеу, ет және астық салығымен жалғасын тапты. Ұжымдастыру және отырықшыландыру саясаты жүргізілген уақытта елімізде дәс-

түрлі мал шаруашылығы күйзеліп, меншігінен айырылып, баспанасыз әрі аш қалған шаруалар мемлекет саясатына мойын иуге мәжбүр болды. Ұжымшарға мүшелікке еркісіз кіріп жатқандарына қарамастан алғашқы бесжылдықтың жоспары түгелдей орындалмады, орындалмаған жоспарды өкімет келесі бесжылдықтың жоспарына енгізді.

1925 жылы 13 қыркүйекте келіп 1933 жылдың 21 қаңтарына дейін Өлкелік партияның басына келген Ф.И. Голощекин «ауылды кеңестендіру» ұранымен ауылдағы тап күресін шиеленістіру жолын таңдап алды. Бұған қарсы болған ұлттық жетекшілер БК(б)П Орталық Комитетіне шақыртылып алынды, ал басқаларына (С.Сейфуллин, С.Сәдуақасов, Ж.Мынбаев, С.Қожанов) ұлтшыл деген айып тағылды [2, 132 б].

Ғасырлар бойы қат-қабат қатпарласқан жер, ел тағдырының мәселелері көтерілді. Еңбекшілердің мүддесіне сай Ертіс пен Жайық бойындағы және Орал мен Сібірдегі казак әскерлерінің жерлері казак шаруаларына қайтарылды, Жетісу, Сырдария облыстарында жер-су реформалары жүргізіліп, кулактардың 100 мың десятина жері Қазақ АКСР-індегі станицалар мен поселкелердің пайдалануындағы артық жерлер еңбекші казак халқының тұрақты пайдалануына берілді. 1926-1927 жылдары егістік және жайылым жерлер қайта бөлінді, 235536 ауыл шаруашылығы жерлері бөлінді. Қайта бөлу нәтижесінде казак даласына 1136 мың га шабындық және 1250 мың га егістік жер қайта казак шаруаларына берілді. Кедейлер мен батырақтар еңсесін көтере бастады. Кооперативтік қозғалыс өрістей түсті. 1927 жылы ауыл шаруашылығының кооперация жүйесі 135 мыңнан астам мүшесі бар 12 одақты, 738 төменгі ұйымды қамтыды [3]. Республика халқының материалдық әл-ауқаты артып, сапалық жаңа биіктерге көтерілді. Орта есеппен бір казак қожалығына 40,1 бас, ал егіншілікпен айналысатын орыс, тағы басқа ұлттардың шаруашылығына 15,5 бас мал келетін. Ал ауылдағы таптық жіктелу айтарлықтай жоғары еді, орта шаруалар негізгі тұлғаға айналды. Бірақ бұның барлығы Голощекин күткендей нәтиже бермеді. Кедейлерге үлестіріліп берген жайылымдық жерлер олардың пайдасына жарамады, осылайша қарапайым шаруалар жерді бұрынғы иесіне қайтаруға мәжбүр болды.

Голощекиннің келуімен казак ауылдарындағы өлкелік партия ұйымы нығая түсті. Ауыл коммунистінің қалыптасу процесі жедел жүріп жатты. 1927 жылдың аяғына қарай Қазақстан партия ұйымындағы жұмысшылардың үлес салмағы 33,3 процентке, ал казак коммунистерінің саны 37,9 процентке жетті. Ауылда советтендіру саясаты іске асырылды. Ұлтшылдарға, шовинизмге қарсы күрес өрістеп, халықтар достығы нығая түсті.

Сонымен қатар өлкеде 1925 жылдан бастап кейбір келеңсіз құбылыстар бой көрсетті, олар кейіннен ұжымдастыру жылдарында елді үлкен арандатушылыққа ұшыратқан, басына қайғы әкелген оқиға еді.

1927-28 жж. елде астық дағдарысы басталды. Егер 1927 жылы үкіметке 430 миллион пұт астық өткізілсе, келесі жылы небәрі 300 миллион пұт жиналды, егіс алқаптарының жалпы азаюы басталды. Шаруалардың үкіметке астықты аз өткізуінің себебі, мемлекеттің сатып алу бағасы нарықтан үш есеге аз болатын. Бұған жауап ретінде билік ұжымдастыру науқанын бастады.

1928 жылы 28 тамызда «Бай-кулактарды кәмпескелеу туралы»жаулы қабылданып, оның соңы күштеп тәркілеуге ұласып, совет өкіметі ірі байлармен қатар орта шаруалардың малын да зорлықпен тартып алып жатты. «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» ұранымен басталған процесс барысында, 1928 жылдың күзінде өлкеде 696 ірі бай жартылай феодалдардың мал-мүлкін тіркілеу іске асырылды. Байлардан тартып алынған мал-мүлік (150 мың бас мал және ауыл шаруашылығы құралдары) 206 26-дан астам кедей қожалығын нығайтуға, 293 жаңа мал шаруашылығы артельдерін, 5 совхоз құруға мүмкіндік берді. Ұжымдастыру өзінің негізгі мақсатын шаруаларды өндіріс құралдарынан толықтай шеттете отырып, колхоздар (ұжымшарлар) жүйесін құруды және осы өндірістің нәтижелерін бөлуді көздеді. Кеңес үкіметі ауыл шаруашылығы саласын дамытудан түскен қаражатты үдемелі индустрияландыруды жүзеге асыруға жұмсаймыз деп шешті. Жеке меншікке, жерге, малға негізделген дәстүрлі экономика аз уақытта қажетті қаражатты қамтамасыз ете алмады. Мүлігінен айырылған колхозшы іс жүзінде төлқұжаты да жоқ мемлекеттің құлына айналды. Бұрындары колхоздық жүйе өндірілген астықтың тек 15%-ын ғана қарулы күшпен жинап алған болса енді ол мөлшер 40%-ға дейін өсті. Осылайша ұжымдастыру социалистік құрылыс жүйесінде маңызды рөлге ие болды. Бұл саясат индустрияландыруды жүзеге асыруға қажетті қаражатты жинаудағы проблеманы шешуге бағытталды. Қазақстанда ұжымдастыру негізінен 1932 жылы аяқталуы керек еді, алайда Голощекин бұл процесі тездетті. Ол бұл мерзімдерді қандай да бір жолмен секіру керек жолақ ретінде қабылдады. Осылайша ол "БК(б) П Қызылорда округтік комитетінің V Пленумының қаулыларында 1930 жылдың аяғында округтің ауыл шаруашылығын толығымен ұжымдас-тыруды аяқтау міндетін тікелей қойды. Ұжымдастыру процесінде еріктілік пен заңдылық принципін бұзу кең етек алды. Көбінесе қарсы болған шаруаларды жерінен қуып жіберу, ұрып-соғу, қамауға алу сияқты мәжбүрлеу тәсілдері қолданылды. Осы бір науқанның нәтижесі туралы сол кездің өзінде-ақ екі түрлі пікір қалып-

тасты. Өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекин болса, бұл істі ауылдағы Қазан дауылының басы, алда жүргізілетін реформалардың үлгісі ретінде қарастырды. М.И. Калинин бүкіл Қазақстан халқының ат төбеліндей азғана тобы, цифр тілімен айтқанда не бары бес-ақ проценті ұстаған миллиондаған малды тұтас, не азғана шығынмен социалистік секторға өткізе алмауы партия, кеңес ұйымдарының нашар жұмысының нәтижесі деп баға берді [4]. Біздің пікірімізше, ірі жартылай феодал-байларды тәркілеуді өлкелік партия ұйымы ғылыми негіздемей, зорлықпен өткізді, коллективтендіруді жүргізу барысында тап тартысын шиеленістіре түсті.

Коллективтендірудің алғашқы жылдарында алдыда тұрған мәселенің бірі – өкіметке астық пен ет өткізу шаралары еді. Ұжымдастырумен бір мезгілде астық дайындау науқаны белсенді жүргізілді. Колхоздарда астықтың барлық қоры, оның ішінде тұқым қоры іріктеліп алынды, мал шаруашылығы аудандарына да астық тапсыру міндеттемелері қойылды, ал қазақтар оларды орындау үшін малды нанға ауыстыруға мәжбүр болды. Ірі қара мал союға әкеліп соқтырған ет пен жүн жинау науқаны кең көлемде жүргізілді. 1930 жылдың қысында қосымша жүн жинау тобы келіп, көптеген қойлардың суықтан өлуіне әкелді. Бұл кезде ауқатты шаруаларды иеліктен айыру үрдісі күшейе түсті. 1930-31 жылдары иеліктерінен айырылған 6800-дей шаруа республикадан тысқары жерлерге жер аударылды. Сонымен бірге КСРО-ның басқа аймақтарынан Қазақстанға 180 мың иеліктен айырылған және күнкөріс құралдарынан айырылған адам қоныстандырылды. 1931 жылы елімізде астық өнімі 69 млн. тоннаны құрады, өз кезегінде астық жинау бойынша 22,8 млн. тонна, яғни үштен бірі тәркіленді. Осылайша, мемлекет өзінің ауқымы бойынша бұрын-соңды болмаған шаруаларды тонауды жүзеге асырды. Мемлекеттің бұл жыртықшылық саясаты колхоздардың қарсылығын тудырмай қоймады. Шаруалар астық пен етті жасырып қалуға тырысты. Тіпті жол жанындағы астық алқаптары да шабылмай, егістікте жүгері масақтары қалды. Алайда, 1932 жылы "Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздар мен кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық меншікті нығайту туралы" заң қабылданып, оған сәйкес мұндай әрекеттерге барған шаруаларға қатаң жазалау шаралары жүргізілді, тіпті астық пен етті жасырғаны үшін ату жазасы қойылды. Ал «жеңілдететін жағдайларда» 10 жылға бас бостандығынан айырылып барлық мүлкі тәркіленді. Осы заңның бірінші жылында 33 мың адам сотталды. Әрине, Қазақстан халқы күштеп ұжымдастыруға, ауыл шаруашылығы өнімдерін тәркілеуге қарсы тұруға тырысты. Сол мақсатта, 1929-1931 жж. Елімізде ірілі-ұсақты 400-ден астам көтеріліс болып, оған 80 мыңнан астам адам қатысты. Тәртіпсіздіктің кең өріс алғаны сонша, Голощекин Сталинге Қызыл Армияның бөлімшелерін олармен күресу үшін пайдалануға рұқсат сұрап жүгінді, өйткені бұл үшін ОГПУ әскерлері жеткіліксіз болды. Көтерілістерге қатысқаны үшін 5500-ден астам адам сотталып, оның 883-і атылды. Сотсыз өлтіру құрбандары одан да көп болды. Ұжымдастыру процесі қазақтардың күштеп қоныстануымен қатар жүрді. Сонымен қатар, еріктілік принциптері мүлдем ескерілмеді: бүкіл аудандар тек әкімшілік тәртіпте және мәжбүрлі қарқынмен отырықшы болды. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшы өмірге көшіру науқаны мынадай динамикаға ие болды: 1930 жылы – 78136, 1931 жылы – 77508, 1932 жылы – 77674 және 1933 жылы – 24208 шаруашылық отырықшыландырылды. Отырықшыландыру барысында бір елді мекенге бірнеге малшаруашылық ауылдары көшіріліп, нәтижесінде бір жерге жиналған малдарға су және шөп тапшылығы пайда болды. Соның салдарынан малдар қырыла бастады.

Негізінде ұжымдастыру, отырықшыландыру процестері бұндай заң бұзушылықпен емес мемлекет белгілеген деңгейде жүзеге асырылуы тиіс еді. Алайды ұжымдастыру, астық тиіп, жөнелту мәселесі күрделі жағдайда болды. Семей округіндегі аталған жағдайларға қатысты 1928 жылы 15 қарашада Қызылордадан жіберілген обком төрағасы Құлымбетовтың шұғыл баяндамасында былайша айтылады:

«Две пятидневки в ноябре дают катастрофические, необоснованные падения хлебозаготовок. Ваш месячный план выполнен на 17%, что создает явную угрозу его невыполнения. Ряд падающих пробелов. Отмечаем недопустимо низкие показатели отгрузки хлеба, которые составляют 20% в первое десятилетие. Мы считаем такую ситуацию неприемлемой. Категорически требуем: 1. Принять меры по выполнению ноябрьского плана закупок. Для этого направить в районы ответственных уполномоченных для выяснения политического значения, а также для усиления приготовлений. 2. Добиться полного изъятия средств села путем агитации за досрочную сдачу сельскохозяйственного налога. Примите меры по укреплению компании, чтобы распространить меры правоприменения. 3. Обязать заготовителей предъявить совхозам, колхозам требование о полном исполнении до 20 ноября всех обязательств по договору корневой закупки».

Көзделген мақсатқа жету үшін арнайы бестіктер астық дайындау мекемелерінің жұмыстарын нығайту үшін әртүрлі аумақтарға жіберілді. Мысалы, Кеңестік болысқа Швиденко, Өскемен уезінің

Қызыл Октябрь болысына Кириллин, Семей уезінің Калинин болысына Варлей, Тархан болысына Шевкопляс, Бородулихинге – Разуменко, Советтікке – Зеленцов сияқты өкілдер жіберілді [5, 6 б.].

Жоғарыдағы хатта жазылғандай, бастықтар жоспарды жүзеге асыру үшін жергілікті колхоз басшыларын күштеу әдістерін пайдалануға нұсқау берген сыңай танытқан. Сонымен қатар бұл науқанның «саяси» мәнге ие екендігін анық байқатқан. Аштықта отырған халықты одан әрі күйзелтіп, соңғы асына дейін тартып алған. Күштеуге қарамастан 1929 жылдың қаңтарындағы 5 күндіктегі астық өткізу жоспары төмендей түсті деуге болады. Себебі жоспарда көрсетілген астықтың, мүліктің мөлшері халықтың қолында онсызда жоқ еді. Соның нәтижесінде қаңтардың екінші 5 күндігіне жоспарланған жұмыс алдыңғыға қарағанда кеміген, нақтырақ айтсақ жоспарды орындау 30,19 пайызға кеміген. [6, 5 б.]

Ахмет Байтұрсынұлы «Қу жак» (Голощекин – голая щека) деп атаған сол Шая Ицкович (Филипп Исаевич Голощекин) аймақтық көсемшілдікті, бонопротизмді асқан ұтымдылықпен жүзеге асырып, коллективтендіруді қанға бояды.

Кәмпескелеу науқанының зардабы мейлінше қатты болды. Негізінде кәмпескеленушілердің мөлшері шаруашылықтардың 3-5 пайызынан артылмауы керек еді. Көптеген аудандарға бұл көрсеткішке қол жеткізу қиынға соқты. Алайда «бас алғыштар» көп ойланып, бастарын қатырмады. Сондықтан кәмпескелеушілердің саны қажетті «жоғары деңгейге жеткізілді». Ал, кейбір жерлерде, тіпті 2-3 есе асып түсті. Мысалы, Петропавл дуанының Красноармейск ауданында барлық қожалықтардың 7 проценті (496 қожалық) кәмпескеленді. Ал, Қостанай дуанындағы Боровское ауданының, селоларының бірінде 37 қожалық иесі жер аударылды [7].

Бұл жетістіктердің «сырын» түсіну оңай: себебі бай шаруалармен бірге сәл-пәл мүлкі бар орташаларда қосақталып кетті [8]. Сонымен қатар мынаны ескеру керек, кәмпескелеу туралы шешімді кедей-кепшіктер мен жалшы-батырақтардың ауыл жиыны айқындайтын. Ал кәмпескеленгендердің дүние-мүлкі жарлы-жақыбайлардың мүшелік жарнасы ретінде колхоздың ортақ қорына айналатынын зердеге түйсек, 1930 жылдың жазында қазақ шаруаларының бөлінбейтін жиынынан жиналған жылжымайтын мүліктің мөлшері 25,2% болды, оның бір бөлігі кедейлерге таратылатын [9]. Мұның өзі таптық талаптардың түп-төркінін түсіндіреді.

1930 жылдың 15 наурызында яғни Қазақ АКСР ОАК мен ХКК-нің «Жаппай ұжымдастыру аудандарындағы ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруды нығайту және бай-кулактармен күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулысы қабылданғаннан кейін бір айдан соң республикада 3113 адам қамауға алынып, сотталса, ал, 2450 отбасы жер аударылды [10]. Келесі айларда жазалау шаралары бұдан да қалың қауымды қамтыды деп нық сеніммен айтуға болады. Сол кездегі кейбір ресми деректер де оны растады. Солардың бірі бойынша, 1930 жылдың ортасында 4073 адам түрмеден босатылып, 1160 жанұя аударылған жерлерінен қайтарылған, 2664 адамның ісі тоқтатылған, 1618 адамға сайлау құқығы берілген, 1266 қожалықтың төлеген айыбы тоқталыған, 9533 қожалыққа тіркелген мүліктері қайтарылған. Мұның өзі жоғарыға арызданып, шағым айтуға батылы барғандар ғана.

Көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру мен шаруашылық өнімдерін жинау барысында көп қателіктерге жол берілген нәтижесінде оның зардабы орасан зор аймақты қамтыды. Кейбір аудандарға орындалуы мүмкін емес тапсырмала берілген, оның себебі жоспарлар барысында жіберілген қателіктер мен қосып жазулар еді. Мысалы, өрісінде 173 мың бас мал жайылған Балқаш ауданына 300 мың бас мал әзірлеу тапсырылды [10].

20-жылдардың II жартысында Қазақстанда әкімшілдік-қысымшылдық, үркітіп-қорқыту жұмыс тәсілі мен әдісі кеңінен қалыптаса бастады. Қазақстан өлкелік партия комитетінің I хатшысы кезінде жауыздығымен атағы жер жарған профессионал революционер Ф.И. Голощекин қазақ сахарасында Ұлы Қазан социалистік революциясы болып өткен жоқ, оның «тынысын ауыл сезбеді де» [11]. «Қазақ ауылында кеңес өкіметі жоқ» [11], «ауылдың Қазаны болмады» [11] деген жалған концепцияны уағыздады. Ол өзінің басшылығымен Қазақстанда «біздің кіші Қазанды» өткіземін, қазақ еңбекшілерін «азаттық жолына, Қазан жолына» [11], саламын деген қайшылықты жолды ұстанды. Ауылдағы нағыз Қазан байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу деп білді [10]. Теориядағы қателіктер іс жүзінде толып жатқан келеңсіз құбылыстарды тудыра бастаған кезде көп жерлерде өлкелік партия комитетінің жұмыстарына наразылардың көбейгенін байқаған Ф.И. Голощекин 1927 ж. күзде И.В. Сталинге хат жазды. Онда Голощекин нағыз ауыл коммунистін дайдаумен қатар еңбекшілердің советтерін ұйымдастыру, қазақ коммунистерінің ұлтшылдарға, оның басшыларына қарсы күресін күшейту, аппаратты жергіліктендіру, ауылдағы кедей шаруаларға қол ұшын созу, білім мен мәдениет саласына өзгерістер енгізу, мұғалімдер даярлау, сауатты коммунист қазақ интеллигенциясын ауылға жіберу, ауылдағы шаруаларға тазалықты, дастархан мәдениетін үйрету жұмыстары жүргізіліп жатқандығын хабарлады. Кешікпей Москвадан «Жолдас Голощекин!

Менің ойымша, осы хатта белгіленген саясат негізінен бірден-бір дұрыс саясат. И.Сталин» деген жауап та келді. Ф.И. Голощекин өлкелік партия ұйымының VI конференциясында (қараша, 1927 ж.) бұл хатты көпке жария етті. Партияның XV съезінде В.М. Молотов кеңестік шығыста «Кеңестерді жандандыру емес, оларды құру саясатын қолдап қана қоймай, оны одан әрі дамытып, шын мәніндегі нағыз Кеңес өкіметі жасалу үшін бізге бірнеше жылдар керек», – деген тұжырымға келді [10].

1927 жылы қарашада БК(б)П Өлкелік VI партия конференциясында БК(б)П Орталық Комитетінің секретары А.А. Андреев: «Менің ойымша, жолдас Голощекиннің баяндауынша, партия басшылығы айтарлықтай мықты, өктемді, қысымшыл емес» – деген пікір білдірді [10]. Міне, осындан кейін жолдас Ф.И. Голощекин өзінің дұрыс деп тапқан әкімшіл-әміршілдік әдетіне бастады. Голощекин VI партия конференциясында 7 сағат бойы баяндама жасап, онда: «Зиновьевтің маған не дегенін сіздер білесіздер ме: «Қазақстан Голощекиннің еншісіне басыбайлы берілген» – Ал бұл болса Мыңбаевтың сөзі емес пе? – деді. Мұнымен де тоқтамай қыза-қыза келіп: «Қашан, қай жылдары, Қазақстан партия ұйымы осындай қанатын кең жайып, өсіп-өркендеп еді? Өлкелік комитет соңғы екі жылдағыдай беделге бұрын-соңды бөленіп көріп пе еді? Қандай да болмасын топтың «көсемдері» Өлкелік комитетке қарсы шығып көрсін, олардың бәрі бір аптаның ішінде жаншылады», – деп күш көрсетті [10].

Ф.И. Голощекин іс жүзінде осылай істеді де, ол өзіне қарсы пікір айтқандардың бәріне бірде ұлтшылдық айдарын тақты. Ал І.Құрамысов сияқты оның жақтастары «Партия ұйымының барлық жетістіктеріне Ф.И. Голощекиннің сіңірген еңбегі зор», – деп дәріптеді [12]. Патша үкіметіне, буржуазия үстемдігіне қарсы күресте шыныққан, азамат соғысының от-жалынында сыннан өткен профессионал-революционер бейбіт өмірде ұлт аймақта ұлы В.И. Лениннің барынша төзімді, барынша байыпты, барынша диалектик болуды аманат еткен өсиетін орындай алмай, әкімшілдік, даурықпа кеңсешілдік, қысымшыл жолға түсті, өз басшылығымен «кіші Октябрь» жүргізуді ойлап тауып, өлкенің көсемі атануды көздеген желөкпе ойдың жетегінде кетті. Амал нешік; БК(б)П Орталық Комитетінің Бас хатшысы И.Сталин бастаған, секретарьлары В.М. Молотов, А.А. Андреев, т.б. Ф.И. Голощекинді қолдап, оның гегемондық өктемділігін өршітуге дем берді, «көсемдік» талабына жол ашты. Қазақ сахарасына сергелдең әкелген шешуші факторлардың бірі осылай орнықты.

Жаңа хатшы революция талқандаған империяның артта қалған шет аймағында тұратын, капитализмге соқпай, бірден социализмге бет алып келе жатқан бұл халықтың өзіндік ерекшеліктері бар екендігін елеп-ескеріп жатқан жоқ. 1927 жылдың өзінде-ақ Голощекин «10 лет Советской власти» және «Казахстан на Октябрьском смотре» деген екі бірдей кітап шығарып, онда «қазақ ауылы Октябрь желін көрген жоқ» [13] деп дәлелсіз байбаламға салғаны барлығына белгілі.

Қазақстан өлкелік атқару комитетінің екінші хатшысы І.Құрамысовта Голощекиннің соңынан бірден еріп кетті. Ол өзінің «Национальная политика партии в Казахстане» (Алма-Ата, 1932) атты еңбегінде; «Қазан лебі қазақ ауылын сәл ғана желпіп өтті. Дәлірек айтсақ, бұл кезде Қазақстанда бірегей де біртұтас партия ұйымы болған емес», деген жаңалық ашты. Қазақстандағы Кеңес өкіметінің 10 жылдың тарихын осылайша жоққа шығарған Голощекин енді ауылда «Кіші Қазан» өткізу керек деген ұран көтерді.

Ұлы Қазан мен конфискация науқанын сапырылыстыру мағынасыз әрекет екенін, мәселен, шаруаларға 150 мың бас мал берілгеннен-ақ көруге болады. 696 ірі феодалдық мал-мүлкінің конфискациялануы туралы жер жарған хабар байлармен қатар қарапайым шаруалардың да мазасын қашырды. Конфискация бітпей жатып, ұжымдастыру науқаны киліксе, қазақтың қараңғы шаруаларын «саяси өрісі төмен» деп кінәлауға негіз бар ма? Шындығында орта шаруа байдың басына түскен күн енді бізге келетін болар деп шошынды. Оқырманның менің ойымды дұрыс түсінуін қалар едім. Шабындық жерлер мен егістік алқаптарын қайта бөлу, жартылай феодал байлардың мал-мүлкін конфискациялау науқаны ауыл шаруасына саяси тәрбие беруде орасан зор роль атқарғаны даусыз. Әңгіме біз, тарихшылар, бүгінгі таңда альтернативалық жауап іздеуге тиісті мәселелер турасында болып отыр. Голощекин мен оның нөкерлері лениндік НЭП саясатынан бас тарта отырып, нақты аймақ ерекшеліктерін есепке алмастан, коллективтендіру екпінін екілендіре еселей түсті. Зерттеушілердің ішінде мұны «революциялық төзімсіздік» деп бағалайтын бірден-бір адам жоқ. Ендеше, біз мынандай сұрақтарға альтернативалық жауап іздеуге тиіспіз: жерсу реформасы, ірі байларды конфискациялау; шаруаларды коллективтендіру, отырықшылыққа көшу сияқты маңызды саяси экономикалық шараларды қазақ даласында қай кезде, қандай ретпен, қандай диалектикалық байланыстар арқылы, қалай өткізу тиімді болар еді? Мұндағы өкінішті бір жайт – тарихи оқиғаларға шартты райды қолдану мүмкін емес. «Егер – онда» сияқты грамматикалық формалар тарихшылар үшін белгілі оқиғаның басқаша даму мүмкіндігін ғана көрсете алады. Ал Голощекиннің апат әрекетін ашық райдың өткен жағында ғана сипаттауға мәжбүрміз... Үнемі өзінің әрекеттерімен Сталинның көзіне түсуге тырысатын Голощекин коллективтендірудің лениндік принциптерін дөрекілікпен

бұрмалай бастады. 1929 жылғы бір сөзінде Голощекиннің екінші хатшысы І.Құрмасов Қазақстандағы ұжымдастыру қозғалысы одақтың басқа аудандарына қарағанда қарқынды жүріп жатқанын айтып: «Қазақстан кенже дамыған өңір екені белгілі, бірақ соған қарамастан бұл жердегі ұжымдастыру қарқыны бүгінгі таңда орасан зор. Бұл тұрғыдан одақтың басқа облыстарынан қарағанда алдыдамыз», – деп лепірді ол. Асыра сілтеу саясатының салдарынан көптеген қазақ ауылдары жапа шекті, мысалы Әулиеата ауданында 1929 жылы 1,5 миллион бас қой болса, 1934 жылы оның 7-ақ мыңы қалған... Сарысу ауданының тұрғыны Сарыбаев дегеннің екі түйесі, бес қойы болғанына қарамастан, оған төрт сиыр, 80 қой салық салынған. Мұндай бассыздықтарға келтірер мысалдар шаш етекпен. Оның үстіне асыра сілтеу фактілері лаулаған өрттей үдей түсіп, ұзамай бүкіл республикаға лап қойды. О.Исаев Қазақстан өлкелік комитетінің VI Пленумында 1929 жылы 40 миллион бас малдан, 1933 жылы 4-ақ миллион бас мал қалғанын мойындауға мәжбүр болды.

Голощекиннің қарыспа «бас асаулығы» соншалық, осындай сыңаржақ теориясымақтарынан бас тартпай-ақ кетті. Алайда, сол уақытта Голощекинге қарсы пікір білдірген, оның саясатына қарсы болған ешкім болмады деп айту қате болар еді. Солардың бірі Қазақстан компартиясының көрнекті қайраткері С.Сегізбаев пленумда сөз сөйлеп, Филипп Исаевичтің қолдан туғызған қуыршақ қисынына күйрете соққы берді. «Біз ең алдымен пролетариат диктатурасы жағдайында бір әлеуметтік-экономикалық формациядан екіншісіне, мысалы, көшпенді өмірден отырықшылыққа ауысу процесінде құрбандықтар болмай қоймайды дейтін саяси қате пікірге жол бермеуіміз керек» – деді ол [10]. Төртіншіден, Ф.И. Голощекин Қазақстанда аймақтық ерекшеліктерге байланысты туындаған қиындықтарды 1925-1930 жылдар арасында жойылды деген пікір туғызуға тырысты. Басқаша айтқанда, ол басқарған жылдары «Қазақстан бүкіл Одақпен тең дәрежеге жеткен» [10]. Филипп Исаевичтің мұндай теориялық «негіздемелері» қазақ жеріндегі коллективтендіру қарқынын еліміздің дамыған аудандарындағыдай шапшаңдықпен «тез арада» жүргізу үшін қажет еді. Голощекин жартылай феодалдық қатынастарды қирату процесінде тап тартысы шиеленісе түседі, бұл тартыс, әсіресе ауылда күшейе бермек деген жаңсақ ойды жоғарыдан заңдастырмақ болып жанталасты [12]. Осылайша ол қуғын-сүргін науқанына бұқараны теориялық һәм психологиялық тұрғыдан әзірледі. Бесіншіден, Филипп Голощекин қазақ ұлтынан шыққан коммунистерге сенімсіздікпен қарады.

Голощекиншілдік-сталиншілдіктің Қазақстан топырағындағы «заңды» перзенті. Экономика саласында голощекиндік саясат аштыққа, мал басын он есе (мүмкін 20 есе деуге болар) азайтып жіберуге, халық шаруашылығының көптеген салаларындағы дағдарысқа, В.И. Ленин негізін салып берген жаңа экономикалық саясаттың беделін түсіруге әкеп соқты.

Бұл күндері газеттер мен журналдар 1932-1933 жылдардағы аштықтың зардаптары жайында аз жазып жатқан жоқ. Осы орайда айта кетейік, әрбір жаңа материал жарияланған сайын азая түсуге тиісті болып көрінетін мәселелер саны, көрісінше күрт түсуде. Бұл жағдайдың бірнеше себебі бар. Біріншіден, қазірше архив материалдарына зерттеушілердің қолы жете алмай отыр. Екіншіден, республикада маман демографтар жоқтың қасы. Үшіншіден, жиі-жиі қызбалық жетегінде кететін зерттеушілер сол жылдардың оқиғаларын көрсетуде бір жақтылыққа ұрынып қалатын жағдайлар бар. Осының әсерінен аштық құрбандарының саны жөніндегі мәліметтерде әркелкілік пайда болды.

Тарихшы ғалым Р.Медведев еліміз бойынша 10 миллион адам опат болған десе, А.Рыбаковтың «Арбат балалары» романындағы кейіпкерлердің бірі құрбандар саны 13 миллион болған деп тұжырымдайды. Қазақстанда аштықтан өлген адамдардың санын анықтауда да осындай кереғар цифрлар кездеседі. Біреулер адам шығыны 1 миллион 300 мың болған десе, екіншілер 1 миллион 750 мың, үшіншілер – 2 миллион 20 мың цифрларын атайды.

Біздің ойымызша, бұл аса күрделі, ыждағатпен қарауды талап ететін өткір проблема. Оған тек ғылыми тұрғыдан келу қажет. Қалай десек те, аталмыш проблема жөнінде қорытынды сөзді архившілермен тізе қосқан демографтар айтатын сияқты. Мұнда қызбалықтың еркінде кетуге болмайды. Бұның Қазақстаннан өзге жерлерге де қатысы бар.

«Правда» газеті «Көбік сөз және ақиқат» («Фраза и истина») атты мақаласында орыс халқын 30-40-жылдардағы жалпы мемлекеттік трагедиядан дін аман қалды деп жүрген кейбір ғалымдарға тойтарыс берді. Қырым татарларының жағдайы, «1948 жылы Еуропаның бүкіл профессионал зиялыларының жойылып кетуі», («Батыс Украинада, Батыс Белоруссияда, Молдавада ұлттардың таңдаулы бөлігінің құртылуы») сияқты трагедиялық жағдаяттармен салыстырғанда жекелеген оқымыстылар «орыстардың мұртын балта шапқан жоқ» деген жалған тезис ұсынған еді.

«Комсомолец» газеті сталинизм барлық республикалар халқының «жоғарғы бөлігін», яғни зиялыларын саналы түрде, өз мақсаттарына сәйкес қырып-жойып отырды деген пікір айтады да, іле-шала өз

пікіріне өзі түзету енгізеді: «Сірә, Россиядан өзге барлық республикалардың интеллегенциясы жойылып кеткен болуы керек». («Комсомолец» (Армения), 1988, 1 қараша).

Тарихты, коллективтендірудің тәжірибесі мен проблемаларын зерттеу үстінде халықтарды әдейі қақтығыстыруға итермелейтін «идеялар плюрализмімен» күресуге, зерттеу жұмысын историзм мен партиялық принциптері негізінде, социализм мүдделерін көздей отырып жүргізуге тиіспіз және міндеттіміз.

Қалай болғанда да, дау тудырмайтын бір шындық бар: сталинизм-күллі кеңес халқына есепсіз зар-мұң алып келді. Осы зардың ішінде Қазақстан халқының көрген зәбір-жаласы да бір төбе. Сондықтан да бұл мәселені тереңдетіп зерттеудің қажеттілігіне зәредей күмән болмауға тиіс. Аталмыш-тақырыпты зерттеуге барған ғалымдар тарих ғылымының принциптерімен қаруланып, бүкіл шындықты қалпына келтіру керек. БК(б)П Қазақстан өлкелік партия комитетінің 1934 жылы өткен VIII конференциясында 1917 жылдан партия мүшесі Левон Исаевич Мирзоян республика партия ұйымының бірінші хатшысы болып сайланды. Қазақстан социалистік дамудың жаңа кезеңіне қадам басты.

Ұжымдастыру барысында шаруаларды отырықшыландыру жұмыстары да қатар жүргізілді. Ешқандай дайындықсыз, аймақтық ерекшеліктерді ескермеден ұжымдастырумен қатар болған отырықшыландыру саясаты елді ауыр жағдайға алып келді. Әсіресе, көшпелі және жартылай көшпелі аудандар ауыр халге түсті. 1930 жылы осындай 15 ауданда 6 миллион мал болса, 1933 жылы бар болғаны 91,8 мың ғана қалды. (Қараңыз: БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің VI Пленумы. Стен. есеп. 142, 231-б).

Коллективтендіруде лениндік принциптерден шегіну бүкіл Одақ экономикасына кері әсер етті. Ал осы процесте Қазақ АССР-інің үлесі ерекше еді. Мысалы, 1928-1932 ж. Одақ бойынша жылқы 10:4 миллион басқа кемісе, оның 3,6 миллионы, ал 53,5 миллионға азайған қойдың 22 миллионы, 21,8 миллион сиырдың 6,3 миллионы Қазақстан еншісінен кеміген еді [10].

Қорытынды. Жайылымдық шабындық жерлерді қайта бөлу науқанына барлығы 400 мың шаруашылық қамтылды, ол 2 млн адам [14]. Голощекиннің «Кіші Қазаны» өзі ойлағандай нәтиже бермеді. Қолдағы деректерге сүйенсек ауыл шаруашылығын қайта құрудың тиімсіз болғанын байқауға болады. Бірақ «Кіші Қазанды» дұрыс жүргізе алмаса да, Голощекиннің қолынан қазақтың дәстүрлі шаруашылығын құрту келді. Шабындық жерді қайта үлестіруден бастап өзінің ісін күштеп тәркілеумен жалғастырып, елді аштыққа жақындатты. Дәстүрлі шаруашылық құрылымы күйреді, малынан айырылған қазақтар әлеуметтік-экономикалық күйзеліске, жаппай қайыршылыққа бет бұрды. Міне Голощекин саясатының нәтижесі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. «*La sédentarisation des Kazakhs dans L'URSS de Staline. Collectivisation et changement (1928-1945)*» *Maisonnuve et Larose. -2006. -p.416*
2. ШҚО ҚЗТҚО. Қор 74. Т. 1. Іс 291. – 54 парақ.
3. *Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 32 б.*
4. «*Известия*» // 1931, 19 қыркүйек
5. ШҚО ҚЗТҚО. Қор 74. Т. 1. Іс 319. – 106 парақ.
6. ШҚО ҚЗТҚО. Қор 74. Т. 1. Іс 374. – 13 парақ.
7. Галузо П.Г. *Колониальная система Российского империализма в канун Октябрьской революции. – Алма-Ата, 1968. – 160 с.*
8. «*Дала шаруасы*», Қостанай, 17.11.1930
9. Сатыбекова Г.А. *Переселенческий вопрос в освещении журнала «Айқап» // Общественные науки. - 1963. - Т.4. – С. 28-36.*
10. Қозыбаев М.Қ. *Ақтандақтар ақиқаты. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992 – 272 б.*
11. Субханбердина Ү. «*Айқап*» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар. – Алматы. – 1961.
12. Голощекин Ф.И. *Партийное строительство в Казахстане. - Сб. речей и статей 1925-1930 гг. – М., - 1930. – С.16.*
13. Алексеенко Н.В. *Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав). – Алма-Ата: Наука, 1981. – 115 с.*
14. Дахилейгер Г.Ф. *Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана, 317-б.*

References

1. "*La sédentarisation des Kazakhs dans L'URSS de Staline. Collectivisation et changement (1928-1945)*" *Maisonnuve et Larose. -2006. – P. 416.*
2. *EKRCOMHD. Fund 74, group 1, case 291, item 54.*
3. *Concept of formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Kazakhstan, 1995. – 32 p.*

4. "Izvestia" // 1931, September 19
5. EKRCOMHD. Fund 74, group 1, Case 319, item 106.
6. EKRCOMHD. Fund 74, group 1. Case 374, item 13.
7. Galuzo P.G. The colonial system of Russian imperialism in the canon of the October Revolution. – Alma-Ata, 1968. - 160 p.
8. "Field Farmer", Kostanay, 17.11.1930
9. Satybekova G.A. The immigration issue covered by the magazine "Aikap" // Social sciences. - 1963. - Т.4. - S. 28-36.
10. Kozybaev M.K. - Truth of the righteous. Educational tool. - Almaty: Kazakh University, 1992 – P. 272.
11. Subhanberdina U. Articles and correspondence on "Aikap" page. –Almaty. - 1961.
12. Goloschekin F.I. Party building in Kazakhstan. - Sat. speeches and articles 1925-1930. – М., 1930. – P. 16.
13. Alekseenko N.V. Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, location, composition). – Alma-Ata: Nauka, 1981. - 115 p.
14. Dakhschleiger G.F. Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan, 317 p.

МРНТИ 03.20

ӘОЖ 373.5 (575.1-25) (091)

С.Сайфулмаликова *¹

¹*тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан, Алматы қаласы
E-mail: sabirasha@mail.ru*

ТАШКЕНТ ҚЫЗДАР ГИМНАЗИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНАН (1876-1917)

Аңдатпа

Мақалада Түркістан генерал-губернаторлығының оқу басқармасына қараған Ташкент қыздар гимназиясының тарихы қарастырылған. Оқу орны алғаш прогимназия, кейін гимназия дәрежесін алды және Халық Ағарту министрлігіне бағынды. Жұмыста қыздар гимназиясына қатысты қабылданған 1870, 1880 жылғы Ереже баптары талданады және Ташкент гимназиясына қатысты баптардың ерекшеліктері көрсетілген. Гимназияда оқытылған міндетті және міндетті емес пәндер, оқуға қабылдану талаптары, қабылданған қыздардың ұлттық, діни, әлеуметтік құрамы айқындалған. Қыздар гимназиясының оқу тәрбие жұмысында діни, адамгершілік тәрбиесі басты ұстаным болғандығы талданады.

Ташкент қыздар гимназиясына бөлінген қаражат көздері, оқу ақысы, Түркістан генерал-губернаторының, әр түрлі қоғамдар мен жеке тұлғалардың қыздардың білім алуына жасаған қайырымдылық әрекеттері, гимназияның материалдық әлеуеті, ішкі тәртібі, оқу үрдісі, педагогикалық курстар мен ата-аналар комитетінің қызметіне қатысты мәселелер де көрсетілген. Автор Ташкент қыздар гимназиясындағы білім алушылар қатарында орыс қыздарының, православ дініндегілердің басым болғандығын анықтаған. Мақалада қыздар гимназиясының үй мұғалімі, үй тәлімгері дәрежесіндегі педагогтардары даярлаудағы ролі де көрсетілген. Гимназия мұғалімдері, қадағалаушылар құрамы, Педагогикалық Кеңес жұмысы, педагогикалық үйірме, педагогикалық оқулардың жұмыстары да қарастырылған.

Кілт сөздер: Түркістан генерал-губернаторлығы, қыздар гимназиясы, Ташкент, Ереже, оқу-тәрбие жұмысы, мұғаліма, қадағалаушы, пәндер.

Сайфулмаликова С. *¹

¹*доктор исторических наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан.
E-mail: sabirasha@mail.ru*

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ТАШКЕНТСКОЙ ЖЕНСКОЙ ГИМНАЗИИ (1876-1917)

Аннотация

В статье рассмотрена об истории создания Ташкентской женской гимназии, открывшейся в учебном управлении Туркестанского генерал-губернаторства. Учебное заведение открылось как прогимназия, затем было переименовано в гимназию и подчинялось в Министерство Народного просвещения. В работе

анализируются принятые правило в отношении женских гимназии от 1870, 1880 годов, указываются особенности статей, касающихся Ташкентской женской гимназии. Определены обязательные и необязательные предметы изученные в гимназии, требования к зачислению, также национальный, религиозный, социальный состав зачисленных девочек. Анализируется, что в учебно-воспитательной работе женской гимназии главным принципом было религиозное, нравственное воспитание.

Отражены источники средств, выделяемых Ташкентской женской гимназии, плата за обучение, благотворительные действия Туркестанского генерал-губернатора, различных обществ и частных лиц на образование девочек, материальный потенциал гимназии, внутренний распорядок, учебный процесс, педагогические курсы и вопросы, касающиеся деятельности родительского комитета. Автором установлено, что в числе обучающихся Ташкентской женской гимназии преобладали русские девушки, исповедующие православие.

В статье определена роль женской гимназии в подготовке домашнего учителя, домашнего наставника. Также рассмотрена состав учителей, надзирателей, работа Педагогического Совета, педагогического кружка и педагогических чтений.

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторства, женские гимназии, Ташкент, Положение, учебно-воспитательная работа, учительницы, надзирательницы, предметы.

Saifulmalikova S. *¹

¹Doctor of History, Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan.

E-mail: sabirasha@mail.ru

FROM THE HISTORY OF THE TASHKENT WOMEN'S GYMNASIUM (1876-1917)

Abstract

The article examines the history of the creation of the Tashkent women's gymnasium, which opened in the educational department of the Turkestan Governor-General's Office. The educational institution opened as a progymnasium, then was renamed a gymnasium and was subordinated to the Ministry of Public Education. The paper analyzes the accepted regulations regarding women's gymnasiums from 1870, 1880, and specifies the features of articles concerning the Tashkent women's gymnasium. The responsibilities of the Board of Trustees, the Pedagogical Council and the director are described. The studied disciplines of compulsory and optional subjects, enrollment requirements, as well as the national, religious, and social composition of enrolled girls are highlighted. The article analyzes the educational process and everyday life in a women's gymnasium. The author concludes that much attention was paid to religious and moral education in the women's gymnasium.

The sources of funds allocated to the Tashkent Women's Gymnasium, tuition fees, charitable actions of the Turkestan Governor-General, various societies and individuals for the education of girls, the material potential of the gymnasium, internal regulations, educational process, pedagogical courses and issues related to the activities of the parent committee are reflected. The author has established that Russian girls professing Orthodoxy predominated among the students of the Tashkent Women's Gymnasium.

The article defines the role of the women's gymnasium in the preparation of a home teacher, a home mentor. The composition of teachers, supervisors, the work of the Pedagogical Council, the pedagogical section and pedagogical readings are also considered.

Keywords: Turkestan Governor-General, women's gymnasiums, Tashkent, Board of Trustees, regulations, educational work, teachers, supervisors, subjects.

Кіріспе. XVIII ғасырда Ресейде әйелдердің білім алуына қарсылықтар болды, өйткені білім алған әйел моральдық тұрғыдан өзгереді деген көзқарасқағамда басымырақ болатын. 1764 жылы II Екатеринаның қабылдаған жарлығы негізінде бірінші қыздар институты құрылып, Ресейдегі әйелдердің білім алу жүйесінің негізі қаланды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ресей империясының әлеуметтік-экономикалық, мәдени қатынастарындағы өзгерістер әйелдердің білім алуына деген талап, сұранысты өзгертті. Орыс демократтары әйелдердің ерлермен бірге тең құқықтық дәрежеде білім алуын және оларға арналған оқу орындарының жабық емес, ашық болуын талап етті. XIX аяғы – XX ғасырдың бас кезеңінде әйелдер саяси өмірде белсенді бола бастады, олар әр түрлі қоғамдық қозғалыстарға араласты. Әйелдердің бастауыш, орта, жоғары білім алуына мүмкіндіктер ашылғанымен, бірақ әлі де діни, ұлттық жағынан кейбір шектеулер сақталынды.

Түркістан генерал-губернаторлығында қыздарға арналған орта оқу орындары XIX ғасырдың екінші жартысында ашыла бастады, соның бір жүйесі прогимназия мен гимназиялар болатын. Батыс Сібір, Орынбор, Түркістан генерал губернаторлығында Орынбор қыздар гимназиясы (1868); Семей қыздар прогимназиясы (1871); Троицк қыздар гимназиясы (1873); Ташкент қыздар прогимназиясы (1876); Верный қыздар прогимназиясы (1877); Қостанай орыс-қазақ қыздар прогимназиясы (1898), Павлодар қыздар гимназиясы (1901), екінші Ташкент қыздар гимназиясы (1912) ашылды.

Ресейдегі барлық оқу орындары ер балаларға, қыздарға арналған деп бөлінді, яғни дәстүрлі қоғамдағы гендерлік ұстаным негізінде жүрді. Гимназияға барлық таптың өкілдерінен шыққандар оқи алады деп көрсетілгенімен, белгілі бір дәрежеде әлеуметтік, діни, ұлттық құрамы жағынан алғанда шектеулер болды. Қыздар гимназиясы орта білім берумен қатар кейбір қыздардың жоғары білім алуына жол ашты. Сонымен бірге гимназия түлектері қалалық училищелердегі мұғалімдер, үй мұғалімдері, тәлімгерлер қатарын қалыптастырған еді. Осы тұрғыдан алғанда Ташкент қыздар гимназиясының қалыптасу тарихын зерттеу өзекті деп көрсетеміз.

Түркістан генерал-губернаторлығында алғаш ашылған Ташкент қыздар гимназиясы мен Верный қыздар гимназиясы болатын. Халық Ағарту министрлігіне бағынған аталған гимназиялардан бөлек, Ташкентте жеке меншіктегі екі қыздар гимназиясы ашылды, оның біріншісі О.М. Михайловский (1905 жылы), екіншісі Л.Ф. Гориздроның (1907 жылы) меншігінде болатын. XX ғасырдың бас кезінде Ташкенттегі қыздар гимназиясында оқитын шәкірттер санының көп болуына байланысты екінші гимназия ашу мәселесі қаралған еді, нәтижесінде бұл гимназия 1912 жылы ашылады. Мақалада негізінен Ташкенттегі бірінші қыздар гимназиясының тарихы қарастырылған.

Мақсаты мен міндеттері. Мақаланың басты мақсаты Ташкентте ашылған бірінші қыздар гимназиясының ашылуы мен қалыптасуын талдау. Осыған байланысты мынадай міндеттер қойылады:

- Ташкент қыздар гимназиясы ашылуының алғы шарттарын көрсету;
- Қыздар гимназиясындағы оқу-тәрбие жұмысын және қыздарға қойылған талаптарды талдау;
- Қыздар гимназиясындағы мұғалімдер, шәкірттер құрамын анықтау,
- Қыздар гимназиясына қатысты қабылданған Ережелер, оқу бағдарламасын талдау.

Материалдар мен әдістемесі. Мақала Халық Ағарту министрлігінің қыздар гимназиясына қатысты қабылданған Ережелерге, оқу бағдарламасына, Түркістан оқу округінің есептеріне, Сырдария облысының статистикалық мәліметтеріне, мәселеге арналған зерттеу жұмыстарына, мерзімдік басылым деректеріне дәйектелген.

Жұмыс тарих ғылымындағы тарихилылық, объективтілік, жүйелілік принциптеріне негізделді. Ресейдің имперлік саясатындағы қыздарға орта білім беру мен әйелдер білімін реформалауға қатысты мәселе гендерлік ұстаным тұрғысынан зерттелді. Зерттеуде тарихи-талдау, жүйелік - талдау, тарихи-салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау. Қыздар гимназияларының құрылуы мен қалыптасу тарихы төңкеріске дейінгі тарихнамада А.И. Добросмыслов [1], Н.П. Остроумов [2] еңбектерінде қарастырылған. А.И. Добросмысловтың зерттеуі Ташкент қаласының тарихына арналғандықтан, автор қыздар гимназиясын басқа оқу орындарымен салыстыра атап өтеді. Түркістан мұғалімдер семинариясы, Ташкент ерлер гимназиясының директоры қызметін атқарған Н.П. Остроумовтың зерттеу еңбегінің негізгі бөлігі Түркістан өлкесіндегі оқу орындарының тарихына арналған. Автор Түркістан генерал-губернаторы фон К.К. Кауфманның Ташкент қыздар гимназиясын ашудағы еңбегіне ерекше тоқталған. Кеңестік тарихнаманың ерекшелігі кеңестік идеологияға негізделгендіктен, арнайы қыздар гимназиясының тарихын зерттеуге арналған еңбектер болмады, өйткені бастауыш мектеп тарихын зерттеуге басымдылық берілді. Түркістан генерал-губернаторлығындағы оқу орындарының тарихына арналған К.Е. Бендриковтың [3] зерттеуінде Ташкент қыздар гимназиясы қысқаша баяндалады. Ол қыздар гимназиясының кітап қоры, материалдық жағынан жабдықталуы, қыздардың оқу үлгерімдеріне қатысты сұрақтарды талдайды. Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында С.А. Урашев [4], Айтмухамбетов А.А. [5] және тағы да басқа зерттеулершілердің еңбектерінде Семей, Верный қыздар гимназиясының тарихы қарастырылған. Жалпы Ташкент қыздар гимназиясына арналған жеке зерттеу жұмысы жазылмағандығын атап өткен жөн.

Зерттеу нәтижесі. 1877 жылы Ресей империясында Халық Ағарту министрлігіне қараған гимназиялар қатары 72, прогимназиялар саны 159 болатын [6, 1-б.]. Бірінші қазыналық Ташкент қыздар гимназиясы 1876 жылы 1 қазанда прогимназия болып ашылып, Халық Ағарту министрлігіне бағынды. 1877 жылы 1 шілдеде прогимназия педагогикалық курсы бар гимназияға айналды. Гимназияны бітірген қыздарға үш түрлі дәрежедегі аттестат табысталды: 1) гимназияның толық курсы аяқтаған; 2) үй тәлімгері; 3) үй мұғалімі.

Гимназия 1870 жылы қабылданған «Халық Ағарту министрлігінің қыздар гимназиясы мен прогимназиясы туралы Ережеге», 1880 жылы наурыздағы «Түркістан өлкесіндегі Халық Ағарту министрлігіне бағынышты қыздар гимназиясы мен прогимназиясына арналған Ережеге» бағынды. Соңғы 46 параграфтан тұратын Ереже жобасын Түркістан генерал-губернаторы фон К.К. Кауфман бекіткен болатын. Ереже Түркістан өлкесінде ашылған барлық қыздар гимназиясына арналды.

1870 жылы 24 мамырдағы қыздар гимназиясына қатысты қабылданған Ережеге сәйкес барлық гимназиялар Халық Ағарту министрлігіне бағындырылып, Ресей императрицасының қамқорлығына өтті. Ережеде қыздар гимназиясына барлық сословиенен шыққандар мен барлық діни сенімдегілерді қабылдауға мүмкіндік беріледі деп көрсетілді. Қыздар гимназиясы, прогимназиясы оқу округінің попечителіне бағынды және оқу орны қоғамдық, жеке қайырымдылық қор есебінен ашылуы тиіс болды. Гимназияда оқу мерзімі жеті жыл болғанымен, егер де оқу орны қыздарды педагогтік қызметке дайындау мүмкіндігі болса, қосымша сегізінші сынып ашу құқы берілді [7, 4-б.].

Әрбір гимназияның өз Кеңесі құрылды: а) Қамқорлық (попечительный) Кеңесі гимназия мен прогимназияға қоғам тарапынан ықпал ете алатын топтан тұрды; б) Педагогикалық Кеңес құрамына гимназиядағы оқу-тәрбие жұмысын жүргізетін басшылық пен мұғалімдер кірді. Гимназия және прогимназия директорын Қамқорлық Кеңес сайлап, кейін Халық Ағарту министрлігі бекітті. Қамқорлық Кеңесінің құқы мен міндеттері мынадай болды: а) қамқоршы мен бастықты таңдау; б) гимназияның материалдық жағдайын көтеруге қаражат көзін табу; в) гимназия мен прогимназияның жылдық шығындарының сметасын шығару; г) бастықтың және қызметкерлердің жалақысын белгілеу; д) оқу орнындағы қаражаттың дұрыс жұмсалып қана қалуы; е) оқу ақысын анықтау; ж) оқу ақысын төлемеген қыздарды оқудан шығару; з) жақсы оқитын және тәртібі үлгілі кедей отбасынан шыққан қыздарға жәрдем ақы беріп, қамқорлыққа алу; и) гимназия мен прогимназиядағы тәртіп ережелерін анықтау және тәртіпті бақылауға алу [7, 7-8 б.]. Қамқорлық Кеңес төрағасы үш жылға сайланды. Гимназия мен прогимназиядағы барлық тәрбие жұмысы директор пен қадағалаушының бақылауында болды [7, 5-б.].

Гимназия мен прогимназияның Қамқорлық Кеңес құрамына барлық таптан, қоғам өкілдерінен, жеке тұлғалардан үш жылға сайлану құқы берілді. Гимназияның материалдық қаражаты көтерген жағдайда директорға көмекші қадағалаушы (надзирательница) бекітілді. Оны гимназия бастығының ұсынысымен Оқу округінің попечителі (қамқоршысы) тағайындады. Гимназия бастығы, қадағалаушының үй тәлімгері куәлігі болса, прогимназияда және гимназияның үшінші сыныптарына дейін өз таңдауы бойынша бір пәнді жүргізу құқы беріледі деп көрсетілді Ережеде [7, 5-б.].

Жоғарыдағы 1870 жылғы қыздар гимназиясына қатысты қабылданған Ереженің баптарына және оның Ташкент қыздар гимназиясына қатысты қолданыс аясына енген өзгерістері болды. Бірінші өзгеріс қаржыландыруға қатысты еді. Мысалы, 1870 жылғы Ережеге сәйкес, Ресейдегі Халық Ағарту министрлігіне бағынышты гимназияларды Қамқорлық (попечительный) Кеңесі қаржыландыруы тиіс болатын. 1883 жылы 28 мамырда қабылданған Ережеге сәйкес Ташкент қыздар гимназиясын қаржыландырды: а) Түркістан генерал-губернаторының бөлген қаражаты есебінен; б) ата-аналардың оқуға төлеген қаражатынан; в) қоғамдар мен жеке тұлғалардың қайырымдылыққа берген ақшасынан [8, 36-б.]. Мысалы, 1877 Түркістан генерал-губернаторлығы интендат сметасынан қыздар гимназиясына 23.725 рубль бөлген [9, 19-б.].

Гимназияның келесі бір қаржы көзі, ата-аналардың қыздарына төлеген оқу ақысы болатын. Бұл ақы үнемі өсіп отырды. Алғаш ашылған жылы оқу ақысы дайындық сыныбында 25 рубль, ал басқа сыныптарда 40 рубль болды. 1880 жылы 28 тамызда гимназиядағы параллельді сыныптың ашылуына байланысты, инспектор 40 рубль оқу ақысын 55 рубльге өсіруді сұрады [9, 304-б.]. Шәкірт қыздар оқу ақысынан бөлек, қосымша музыка, биге қатысса, жылына музыка сабағына 20 рубль, биге 10 рубль ақша төледі [10, 113-114-б.].

1905 жылы гимназиядағы қыздар санының көбеюіне байланысты оқу ақысы қайта өсті. Ғылыми ілімдер бойынша жоғары сыныптарда-75 рубль, төменгі сыныптарда-60 рубль, қосымша ән-би сабақтары үшін-50 рубль төледі, егер де мұғалімдер ерлер гимназиясынан келсе оларға 75, 90, 100 рубльден төленуі тиіс болды. Әрине, мұндай қаражат төлеп оқытуды көп ата-аналардың қалтасы көтермейтін. Сондықтан да, жыл сайын гимназиядағы ата-анасынан айрылған, кедей отбасынан шыққан қыздардың оқу ақысына қатысты мәселе Педагогикалық Кеңес талқысына түсіп отырды. 1884 жылы 22 қыркүйекте Сырдария облысының мал дәрігері, кеңесші Смиронов қызы Еленаға, стат кеңесші Зундштермнің жесірі қызы Лидияға, артиллерияның штабс капитаны Еникевтің жесірі қызы Ғайшаға, отставкадағы прапорщик Евдокимов қызы Екатеринаға шәкіртқа тағайындау жөнінде өтініш білдірген [11, 1-б.].

Қыздар гимназиясындағы шәкіртақы тағайындау ұсынысын директор да Педагогикалық Кеңес талқысына салу құқы болды. Гимназия директоры штабс-капитан Галушкиннің жесіріне қызы Елизаветаға, поручик Капитолиннің жесіріне қызы Линаға, прапорчик Суридің жесіріне қызы Еленаға, подполковник Яковлевтің жесіріне қызы Александраға шәкіртақы тағайындау туралы өтініш білдірген [11, 1-б.].

1880 жылғы Ережеге сәйкес мынадай категориядағы ата-аналар гимназияға оқу ақысынтөлеуден мүлдем босатылды: біріншіден; Түркістан өлкесінің оқу ведомствосында он жылдан қызмет жасаған шенеуліктер мен қызметкерлердің қыздары; екіншіден; Педагогикалық Кеңес шешіміментолық емес отбасынан шыққанқыздар. Бұл категорияға енген қыздар барлық шәкірттер санының 20% ғана құрауы тиіс болатын [12,1507-б.].

Қыздар гимназиясының үшінші қаржы көзі,қоғамдар мен жеке тұлғалардың қайырымдылыққа бөлген қаражаты болды.1885 жылы генерал-губернатор гимназиядағы оқуға - 870 рубль, қыздар пәтеріне-1920 рубль, округтің бас қолбасшысы - 1877 рубль, қыздар пәтерінің шығынына - 360 рубль бөлген [13,174-б.]. 1895 жылы Ташкенттегі кедей шәкірттерді қолдау қоғамы қыздар гимназиясына - 595 рубль, Самарқанд қайырымдылық қоғамы-55 рубль, Ташкент көпестер қоғамы-110 рубль қаражат аударды [14, 291-б.]. Сонымен бірге Ташкент шәкірттеріне көмек қоғамы қыздар гимназиясында оқитын 26 қызға - 737 рубль 50 тиын, ал 12 қыздың оқу құралы, аяқ-киімі және тағы да басқа қажеттері үшін 136 рубль, 28 тиын бөлген [15, 154-б.].

Оқу орнындағы қыздарға қайырымдылық көрсетуде гимназия мұғалімдері де белсенді болды. Мысалы, гимназиядағы емтихан қабылдаушыларына төленген заңды 67 рубль 50 тиынды, олар үш шәкірттің оқу ақысына аударған [14, 291-б.].

Гимназия шәкірттеріне қаржылай көмектен бөлек қайырымдылықтар ұйымдастыруда генерал-губернатордың отбасы да белсенді болды. 1885 жылы 25 наурызда Түркістан генерал-губернаторы Н.О. Розенбах Ташкент ер, қыздар гимназиясының шәкірттеріне Шван театры труппасының балалар қойылымына 45 билет сатып алған. 26 наурызда генерал-губернатордың әйелі Ольга Розенбах ерлер, қыздар гимназиясының 9-15 жастағы шәкірттеріне арналған кеш өткізді. Балаларға кешкі ас ұйымдастырылып, соны бимен аяқталды [16, 52-б.].

XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың бас кезінде Түркістан өлкесіндегі генерал-губернатор, әскери губернаторлардың қоғамдағы әлеуметтік белсенділігі өте жоғары болды. Олар өздері жасаған қайырымдылық әрекеттерінен бөлек, орта оқу орындарының шәкірттерін де қайырымдылық іске араластыру арқылы, қоғамдағы зайырлы істерге ерекше мән берді. 1880 жылы 28 қыркүйекте генерал-губернатор фон Кауфманның үйінде Ташкенттегі балалар үйіне қаржылай көмек көрсету мақсатында арнайы концерт өтті. Концерттің басты орындаушылары Ташкент қыздар гимназиясы, Ташкент мұғалімдер семинариясының шәкірттері және осы оқу орындарының музыка, ән сабақтарының мұғалімдері болатын [17, 128-б.].

1893 жылы 26 желтоқсанда генерал-губернаторы барон Александр Борисович Вревский өз үйінде қайырымдылық базарын ұйымдастырды. Жиналғандар қатарында қаланың ақсүйектері, жергілікті әкімшілік билік, Ташкент оқу орындарының шәкірттері және балалар хоры болды. Балалар хоры мен оркестр орыс халқының әндерінен поппури орындады. Осы концертте өнер көрсеткендердің бірі - Ташкент қыздар гимназиясының шәкірті сұлтан ротмистр Асфендияровтың қызы Үммі-Гүлсім болды. Ол Герстің «Rondo all cosassa» шығармасын асқан шеберлікпен орындап шығады. Газетке концерт туралы автор: - «Асфендиярованың орындау шеберлігі, білімі, жетістігі қолпаштауға тұрарлық, бұл қазақ халқының дарындылығының куәсі» - деп жазды [18, 7-б.]. Концертке қатысқан саяхатшы Свен Хедин, Бұхар әмірінің елшісі Шәдібек мырза да Асфендиярованың орындауындағы музыканы қызыға, рақаттана, таңдана отырып тыңдаған болатын [18, 7 б.]. Міне осылайша Әбілқайыр ханның ұрпағы, Санжар Жаппар ұлы Асфендияровтың әпкесі Үммі-Гүлсім жиналған қауымды өзінің өнерімен тәнті еткен еді.

Генерал-губернаторлардың осындай ұйымдастырған концерт, базарлары кешке келген қонақтардың жетім балаларға, оқу ақшасын төлей алмаған шәкірттердің оқу ақысын төлеуге және әр түрлі қайырымдылық іс-шараларына жұмсалды.

1870 жылғы Ережеге сәйкес ҚамқорКеңес төрайымына қаладағы ықпалды ханым қамқоршы (попечитель) ретінде сайланып, гимназия, прогимназияның өміріне ықпал жасауы тиіс болды. Түркістан өлкесіндегі қыздар гимназиясының Қамқор Кеңесінің төрайымы-қамқоршы Түркістан генерал-губернаторының, ал Верныйда Жетісу облысы әскери губернаторының әйелдері ұсынылып бекітілді. Ташкент қыздар гимназиясының алғашқы қамқоршысы (попечительница) фон Кауфманның жұбайы Юлия Мавриневна фон Кауфман, Ольга Ивановна Розенбах, кейін Лидия Ивановна Иванова және тағы да басқа

әйелдер болды. Түркістан генерал-губернаторы әйелдерінің ішіндегі ең белсенділері Ольга Ивановна Розенбах, Устина Александровна Тевяшева еді.

Ережеге сәйкес Ташкент қыздар гимназиясын директор басқарды, оның көмекшісі бас қадағалаушы болды. Оларды Түркістан өлкесіндегі училищелердің бас инспекторының ұсынысымен, Халық Ағарту Министрі бекітті. Ташкент қыздар гимназиясының директоры Педагогикалық Кеңес төрағасы болды. Ол оқу орнындағы оқу мен пен тәртіпке басшылық жасады. Педагогикалық Кеңестің міндеттері мен құқықтары мынадай болды. а) шәкірттерді оқуға қабылдау, сыныптан сыныпқа көшіру; б) курсты жақсы бітірген шәкірттерге аттестат беру, үй тәлімгері куәлігін беру; в) жақсы оқитын, тәртіпті шәкірттерге берілетін марапаттарды анықтау; г) мұғалімдер арасынан Кеңес хатшысы мен кітапханашысын белгілеу; д) кітапханадан кітап алу мен сақтау ережесін жасау; е) оқу ісі бойынша жылдық есепті қарау; ж) шәкірттерді жазалау ережелері; з) әрбір мұғалімнің беретін тапсырмаларының көлемін анықтау [8, 9-б.].

Қыздар гимназиясы және прогимназиясының мұғалімдерін Педагогикалық Кеңес төрағасы келісімімен ер балалар гимназиясы, прогимназия және уездік училище мұғалімдері арасынан, ал мұғалімалар үй тәлімгері немесе мұғалімдері арасынан таңдалады. Оларды оқу округінің попечителі бекітуі тиіс болды [8, 9-б.]. Құдай Заңы пәнінің мұғалімін, басқа мұғалімдер мен мұғалімаларды, сынып қадағалаушыларын, дәрігерді Түркістан генерал-губернатор бекітті. Сонымен бірге Құдай Заңы пәнінің мұғалімі жергілікті Епархиялық басшылық келісімімен ғана тағайындалды [12, 1506-б.]. Бас қадағалаушы ханымқыздардың денсаулығына, қауіпсіздігіне, адамгершілік тәрбиесіне, әдебіне бақылау жасап қадағалауы тиіс болды. Сынып қадағалаушылары мен бас қадағалаушы ханымның дәрежелері үй тәлімгері дәрежесінде сақталды. 1870 жылғы Ережеге сәйкес, Ресей империясында гимназияның төрт сыныбында үй тәлімгері мен үй мұғалімі дәрежесіндегілер, ал шет тілдерін үй мұғалімдері дәрежесіндегілер, қалған пәндерді қалалық училище мұғалімі дәрежесіндегілердің жүргізу құқы болатын [12, 1506-б.]. Ташкент қыздар гимназиясында бұл баптарға қатысты да өзгертулер енді. Өлкедегі орта оқу орындарына мұғалімдердің жетіспеуіне байланысты, 1881 жылғы Ережеге сәйкес 1882 жылдан бастап үй тәлімгері, үй мұғалімі дәрежесіндегі мұғалімдерге Ташкент, Верный қыздар гимназиясында жоғары сыныптарда сабақ жүргізу құқы берілді, бірақ сынақ қабылдағанда міндетті түрде ерлер гимназиясының мұғалімдері қатысуы тиіс болатын [12, 471-472-бб.].

Гимназиядағы оқу, тәрбие, шаруашылыққа қатысты мәселелер Педагогикалық Кеңесте талқыланып шешілді. Педагогикалық Кеңес төрағасы директор, ал оның құрамына бас қадағалаушы ханым, барлық мұғалімдер мен мұғалімалар кірді. Тәрбие мен гигиена мәселесіне қатысты сұрақтарды шешу үшін Педагогикалық Кеңес мәжілісіне сынып қадағалаушылары мен дәрігер шақырылды [12, 1506-б.]. Директордың қызметтік құқы Халық Ағарту министрлігіне бағынышты барлық ерлер гимназиясымен тең болды. Гимназиядағы сынып мұғалімдерінің құқы ерлер гимназиясы мұғалімдерінің құқымен, ал үй мұғалімдері дәрежесіндегілердің құқы қалалық училище мұғалімдерінің құқымен теңестірілді [12, 1507-б.]. Сыныптарда сабақ жүргізетін және тәрбие ісімен айналысатын үй тәлімгері мен мұғалімалар Қызметтік Ереженің 255 бабындағы жеңілдіктер мен Зейнатақы Ережесіндегі 261 бабқа сәйкес қосымша мүмкіндіктерді пайдалану құқы болды [12, 1507-б.].

Қыздар гимназиясы директорының алғашқы міндетін Санкт-Петербург университетінің физика-математика факультетінің түлегі Константин Иванович Грацианский, кейін Василий Федорович Ошанин, Михаил Петрович Дьяконов атқарды. Мәскеу университетінің жаратылыстану факультетінің түлегі В.Ф. Ошанин Қаратегін, Бадахшан, Сельсудың мұздықтарын зерттеп, өмірінің отыз жылын Орта Азияға, ал жиырма жылын 1887 жылдан-1906 жылға дейінгі кезеңді қыздар гимназиясын басқаруға арнаған еді.

Гимназияның алғашқы бас қадағалаушы міндетін С-Петербург Николаевск жетімдер институтының түлегі сурет пәнінің мұғалімі Надежда Федоровна Бардовская, кейін Евдокия Ивановна Сумерокова атқарды. Құдай заңы сабағын шіркеу қызметкері Калуга діни семинариясының түлегі Василий Гаврилович Покровский, Е.Ширяев, 1880 жылдан кейін шіркеу қызметкері Александр Николаевич Екатеринбургский, Г.Я. Брицкий жүргізді. Физика мен математика пәнін С-Петербург университетінің физика-математика пәнінің түлегі В.И. Лукин, И.М. Травчетов, В.В. Городецкий, тарих пен географияны А.И. Левитский, П.А. Прилежаев, А.В. Шельтинг, А.В. Панков, орыс тілін Н.П. Знаменский, В.Ф. Преображенский, Г.А. Кислицин, П.О. Девин, француз тілін Э.И. Мюллер, княжна О.Н. Мещерская, С.А. Пятницкая, Ж.Гюард неміс тілін А.Н. Вышнегорский, А.Сидорская, Р.А. Пфених, Э.Э. Топорина, А.Д.Эрмь, М.Ф.Мазин, сурет пен көркем жазуды И.А.Титов, М.К.Смирнов, әнді А.И. Неудачин, Мәскеу Екатеринбург институтының түлегі П.И. Крюкова, музыканы О.Скасси, А.Ф. Дулова, О.П. Афанасьева, В.В. Лейсек, О.П. Афанасьева, би мен гимнастиканы - В.Васильева, А.Ф. Артамонова, Л.Ф. Добрынин жүргізді. Алғашқы гимназия дәрігерінің қызметін Дерпт университетінің медицина факультетінің түлегі

К.Ф. Иогансон атқарды. Е.И. Сумеркова, Э.Розенберг, Е.Колокольцева, Н.Завиходско-Ляцкая, А.Г. Заинчиковская, А.Муравьева, Э.Р. Пфених, Н.Ф. Бордовская сынып қадағалаушылары болды.

Гимназия мұғалімдері, сынып қадағалаушылары қызметіне жергілікті оқу орындарынан және Орынбор, Батыс Сібір оқу округтерінен де арнайы шақырылды. 1879 жылы Орынбор қыздар гимназиясының тарих және география пәнінің мұғалімі Эмилия Розенберг Ташкент қыздар гимназиясына қадағалаушы [19, 6-б.], ал Смоленск институтының курсы бітірген Эшь гимназияға штаттан тыс қадағалаушы ретінде қабылданды [20, 149-б.]. 1893 жылы Ташкент қыздар гимназиясында 9 ер мұғалім, 17 әйел мұғалім қызмет жасады [21, 13-б.]. Гимназиядағы штаттағы мұғалімдер қатарында әйел адамдардың саны басымырақ болды.

Гимназия мұғалімдерінің әлеуметтік мәртебесін көтеру мақсатында Мемлекет тәрпынан және Романовтар үйі әулетінің атынан оқу орнының басшылығы, оқытушыларды адал еңбегі үшін марапаттап және шендерін көтеріп отырды. 1894 жылы қыздар гимназиясының директоры В.Ф. Ошанин Қасиетті Анна орденінің екінші дәрежесімен, 1906 жылы Қасиетті Владимирдің үшінші дәрежесіндегі орденімен марапатталды [22, 71-б.]. 1894 жылы 24 қаңтарда Ұлы княгиня Мария Павловна гимназияның қадағалаушысы Евдокия Сумеркованы адал қызметі үшін бриллиант және розамен бедерленгеналтын білезікпен марапаттаған [23, 16-б.]

Ташкент қыздар гимназиясының штат құрамы мен олардың жалақылары мынадай болды. Директор V шенде, жалақысы - 2000 рубль. Гимназияның бас қадағалаушысы V шенде, жалақысы - 900 рубль. Құдай Заңы пәнінің мұғалімі V шенде, жалақысы - 900 рубль. Орыс тілінен штаттағы екі мұғалім, математика, жаратылыстану, физикадан - екі мұғалім - V шенде, барлығының жалақысы - 5430 рубль. Штаттағы француз тілінің екі мұғаліміне - 1740 рубль, неміс тілінің екі мұғаліміне-1740 рубль, сурет, сызу, көркем жазу пәнінен штаттағы бір мұғаліміне - 1000 рубль, музыка мен ән сабағының штаттағы екі екі мұғаліміне - 300 рубль, би мен гимнастикадан штаттағы бір мұғалімге - 450 рубль, қол еңбегі пәнінің штаттағы бір мұғаліміне - 450 рубль, штаттағы VIII шендегі жеті сынып қадағалаушыларының әрқайсысына - 450 рубль жалақы белгіленді. Дәрігер VIII шенде, жалақысы 450 рубль, X шендегі хатшы-есепшіге 600 рубль жалақы берілді [12, 1508-б.]. Ресейдің ішкі аймақтарындағы гимназияларда ең жоғарғы V шен директорға ғана берілсе, Ташкент қыздар гимназиясында бұл шен бас қадағалаушы, Құдай заңы пәнінің мұғалімі, пән мұғалімдеріне де берілетін. Гимназия мұғалімдері мемлекеттік қызметте болғандықтан қазыналық оқу орындарының міндеттерін атқаруы тиіс болды.

1876 жылы гимназия ашылған жылы жеке өз ғимараты болмағандықтан, оқу орны жалдамалы үйлерге орналасты, 1879 жылы қазына қаржысына үш ғимарат салынды. Ғимараттар Ташкент қаласының орыс тұрғындары тұратын бөлігіндегі Константиновск алаңында ашылды. Мереке салтанатты өтті, оған уақытша Түркістан генерал-губернаторының міндетін атқарған Колпаковский, Сырдария облысының әскери губернаторы Троцкий, жергілікті қала әкімшілігінің басшылары, гимназия шәкірттері қатысқан болатын. Гимназия ғимаратын салған К.М. Максимович жиналғандарды таңға асқа шақырды деген ақпарат берілді мерзімдік басылым беттерінде [24,128-б.]

1876-1877 оқу жылында қыздарға арналған пәтер ашылды. Пәтерге Түркістан генерал-губернаторының жарлығымен жергілікті жердегі земстволық салық есебінен 1200 рубль субсидия бөлінді [2,31-б.]. 1877 жылы пәтерде 23 қыз тұрды [2,32-б.]. Олардың оқу-тәрбие ісін қадағалау сынып қадағалаушылары Пфених пен Щербакованың бақылауында болды. 1888 жылы пәтер гимназия ғимаратына көшіріліп, оқу орнының бақылауына өтеді. [1, 226-б.]. 1895 жылы пәтердегі қыздар саны 35-ке жетті. Олардың 23-і генерал-губернатор бөлген қаражат есебінен, 1 қыз генерал-лейтенант Абрамов атындағы шәкіртақының пайыздық көрсеткішінен, 10 қыз ата-аналарының қаражатына, 1 тұлдыр жетім қыз тегін экономикалық пансионер ретінде тұрды [14, 290-б.]. Деректер пәтердегі қыздардың негізгі бөлігінің жергілікті әкімшілік бөлген қаражаты есебінен тұрғандығын айғақтайды. 1906 жылы гимназияда оқитын қыздардың көбеюімен оқу ғимараттарының тарылуына байланысты, қыздар жеке пәтерге көшірілді. 1907 жылы қыздардың пәтерге төлейтін қаржысының болмауына байланысты пәтер мүлдем жабылды [1, 226-б.].

Гимназияда діни тәрбиеге ерекше көңіл бөлінді. Ташкенттегі барлық оқу орындарының шәкірттеріне қойылған талаптың бірі, жексенбі, мейрам күндері қаладағы Иосиф пен Георги ғибадатханасында құлшылық ету болатын. Орталық ғибадатханадағы құлшылыққа келетін адамдардың көп болуына байланысты, 1885 жылы қыздар гимназиясының өз шіркеуі ашылды. Шіркеу іші қайырымдылыққа бөлінген қаражат есебінен жабдықталды [25,191-б.].

Зерттеуші Бендриков Ташкент қыздар гимназиясы кітапханасының кітаппен жабдықталуы басқа оқу орындарымен салыстырғанда қанағаттанғысыз болды деп көрсетеді. Жалпы автордың бұл пікірімен келіспеуге де болады. 1895 жылы Ташкент қыздар гимназиясының кітапханасында 4009 атаумен 9202 том

кітап, физикадан - 214, жаратылыстану тарихынан - 34, басқа пәндерден 1546 оқу құралдары болған [15, 168-169 бб.].

Ташкент қыздар гимназиясына қабылдау Ережесіне сәйкес дайындық сыныбына 8-11 жас, бірінші сыныпқа 9-12 жас, екінші сыныпқа 10-13 жас, үшінші сыныпқа 11-14 жас, төртінші сыныпқа 12-15 жас аралығындағы қыздар қабылданатын. Дайындық сыныбына орыс тілі мен арифметикадан, бірінші сыныпқа Құдай Заңы, орыс тілі, арифметика, екінші, үшінші сыныпқа Құдай заңы, орыс тілі, математика, география, неміс, француз тілдері, төртінші сыныпқа қосымша тарихтан, бесінші сыныпқа түсушілер қосымша жаратылыстанудан тапсырды [26,113-114 бб.].

Прогимназия болып ашылған 1876-1877 оқу жылында оқу орнына 77 қыз құжат өткізді, 30 қыз дайындық сыныбына, 30 қыз бірінші сыныпқа, 9 қыз екінші сыныпқа, 8 қыз үшінші сыныпқа тапсырғанымен, түскені - 73 қыз. 1877-1878 оқу жылында дайындық сыныбына 20 қыз, бірінші сыныпқа 19 қыз, екінші сыныпқа 4 қыз, үшінші сыныпқа 5 қыз тапсырса, 4 қыз емтихан сынағынан өтпей қалған. Жыл сайын гимназиядағы оқитын қыздар саны өсіп отырды. 1885 жылы қыздар гимназиясында оқитын 295 қыздардың ішінде дайындық сыныбында - 50, бірінші сыныпта - 56, екінші сыныпта - 43, үшінші сыныпта-51, төртінші сыныпта - 38, бесінші сыныпта - 20, алтыншы сыныпта - 25, жетінші сыныпта 12 қыз оқыды, курсы жоғарылаған сайын қыздар саны кеміп отырды. 1877-1885 жылдар аралығында гимназияда 2278 қыз оқыса, оның 223 оқудан шығып кеткен [27,170-б.]. Гимназияда оқитын қыздар саны көп болғанымен, оқудан шығып кетушілер саны да аз болмады. 1878 жылы - 12 қыз, 1879 жылы - 20 қыз, 1880 жылы - 22 қыз, 1881 жылы - 15 қыз, 1882 жылы - 18 қыз, 1883 жылы - 23 қыз, 1884 жылы - 49 қыз, 1885 жылы - 64 қыз оқудан шығарылды. 1878-1885 жылдар аралығында 223 оқудан шығарылған болатын [27,170-б.].

Статистикалық деректер гимназиядағы оқитын қыздардың басым бөлігі орыс ұлтынан және христиан дініндегі, дворян отбасынан болғандығын көрсетеді. 1878 жылы гимназияда оқыған 108 қыздың, 96-сы православ, 2-уі рим-католик, 2-уі лютеран, 5-уі мұсылман, 3-уі йудей дінінде болатын. Мұсылман қыздарының 4 татар, 1 сарт болды деп көрсетіледі-архив деректерінде [28,120-б.].

1885 жылы Ташкент қыздар гимназиясында 293 қыздың, 282 христиан, 6 мұсылман, 5 йудей дінінен еді [29, 339-б.]. 1893 жылы гимназиядағы білім алушы қыздардың саны - 374 жетті, оның 344 - православ, 17 - рим-католик, 4 - лютеран, 6 - мұсылман, 13 - иудейлік болды [3, 128-б.]. 1904 жылы гимназияда - 564, 1909 жылы - 690 қыз оқыды. Гимназиядағы оқитын қыздар санының өсуінің негізгі себептері: біріншіден Халық Ағарту министрлігіне бағынышты Верный, Самарқанд гимназиялары сұраныс талабына сай болмады. Екіншіден, аймақтағы қоныстанушылар санының өсуі, Орынбор-Ташкент темір жолының салынғаннан кейін аймақтағы христиан дініндегі орыс халқының санының қайта көбеюі. Үшіншіден, Ташкенттегі екінші қыздар гимназиясының ашылуы қаражат көзінің болмауынан жыл сайын кейінге қалдырылды.

Гимназия алғаш ашылған кезде дворян отбасынан шыққандар саны басым болды. 1878 жылы гимназиядағы 108 қыздың әлеуметтік құрамы бойынша: 88-дворян, шенеулік, 3 діни, 17 қаладағы көпес, мещан, төменгі әскери шенділер отбасынан еді. 1904 жылғы Халық Ағарту Министрлігінің есебі бойынша әлеуметтік құрамы бойынша дворян, шенеуліктер-59, 8%, дін өкілдері-2,9 % , қала сословиесі-27,8%, село сословиесі отбасынан-9,2 % көрсеткішке жетті [3, 120-б.]. Оқу орнындағы қыздардың әлеуметтік тегін талдай келе дворян, шенеуліктер отбасынан шыққандардың және христиан дініндегілердің пайыздық көрсеткіші басым болғанын көреміз. 1912 жылы Ташкенттегі екінші қыздар гимназиясы ашылған соң, қыздар саны кеми бастады.

Гимназиядағы қыздар санының көбеюі сынып бөлмелерінің жетіспеуіне, оқу сапасына, шәкірттердің денсаулықтарына кері әсерін тигізді. 1890 жылы қыздар гимназиясында жұқпалы скарлатинамен 9 қыз ауырса, 1 қыз қайтыс болған, 5 қыз іш сүзегімен, 3 қыз дифтериямен ауырып, оның 1-уі қайтыс болған [31, 192-б.]. 1894 жылы гимназиядағы қыздар көз ауруы, өкпе, тыныс алу жолдары, асқазан, ішек ауруларымен ауырған. Қыздарға гимназия дәрігері кеңес беріп, ал материалдық жағдайы төмендерге дәрігер рецептімен дәріханадан тегін дәрі алуға рұқсат берілген [14, 290-б.].

Қыздар гимназиясы және прогимназиясындағы оқытылатын пәндер міндетті, міндетті емес деп бөлінді. Міндетті пәндер Құдай Заңы, орыс тілі (грамматика), арифметика, жалпы география мен орыс географиясы, жалпы тарих пен орыс тарихы, жаратылыстану, физика, үй шаруасы мен гигиена, көркем жазу, қол өнері, гимнастика болды. Міндетті емес пәндер педагогика, француз, неміс тілі, сурет, музыка, ән мен би еді [8, 11-б.]. Бұл пәндердің оқытылуына шәкірттер оқу ақысынан бөлек ақша төледі, оның нақты көлемін Қамқорлық Кеңесі шешті [8, 11-б.]. Ән, би сабақтары қыздардың бос уақыт кездерінде өткізілді және сабақтар аптасына екі рет бір сағаттан өтті [1, 24-б.]. Гимнастика сабағы аптасына 4 рет,

жарты сағаттан жүрді. 1895 жылы 10 қарашадан кейін қыздар гимназиясында латын тілі оқытылатын болды. Аптасына үш рет өтетін сабаққа қыздар гимназиясының шәкірттері және бұрын бітірген шәкірттер мен басқа да оқу орындарының қыздарына оқуға рұқсат берілді [32,340-б.]

Гимназия сынақтарына, бітірушілердің емтихандарына және күнделікті сабақтардың жүргізілу барысы генерал-губернатор, облыс губернаторы, оқу округі басшылығының тарапынан қатаң бақылауда болды. 1885 жылы Түркістан генерал-губернаторы Розенбах Николай Оттанович, гимназия директоры бесінші сыныптың жаратылыстану, қол еңбегі сабақтарына қатысып, әрбір шәкірттің жұмысымен танысады. Ол алтыншы сыныптың алгебра, үшінші сыныптың сурет, екінші сыныптың Құдай заңы, жетінші сыныптың география сабақтарына қатысып, гимназияның жалпы жағдайына көңілі толған генерал-губернатор, директорға шәкірттердің білім деңгейінің жақсарғандығын айтқан [33,179-б.]

1880 жылы қабылданған Ережеге сәйкес гимназияның өз ішкі тәртібі болды. Қыздардың гимназиядағы, оқу орнынан тыс жерлердегі әрекеттері де қатаң бақылауда болды және рухани-адамгершілік қасиеттерге, моралдық қағидаттарға, діни тәрбиеге ерекше мән берілді. Олар сабақ басталғанға дейін гимназия залына жиналып, таңертеңгілік дұға және Евангелиядан үзінділер оқуы тиіс болды. Демалыс күндері, мейрамдарда және осы күндердің әрбір кештерінде ғибадат орындарына баруға міндеттелді [3, 138-б.]

Сабақ болған күндері театрларға баруға тиым салынды. V, VI, VII сыныптың қыздарына мейрам күндері театрға баруға рұқсат берілгенімен, бірақ олар оқу орны басшылығының рұқсатын алуы тиіс болды. Ереженің 38 бабына сәйкес гимназия қыздарына маскарад, клуб, трактир, кофехана, кондитерлік орындарға, жалпы көпшілік жерлерге, ойын сауық орындарына баруға тиым салынды [3, 138-б.]. Ереженің 22 бабына сәйкес қыздар оқу орны басшыларына, сынып ханымдарына, мұғалімдерге, тәрбие және оқу ісі жөніндегі жауаптыларға да бағынуы тиіс болды [3, 139-б.]. Гимназияның тәртібіне бағынбағандар жазаланды

Ресей империясындағы гимназиялар тарихында шәкірттерді өлкенің, басқа аймақтардың тарихымен таныстыру мақсатында ұйымдастырылатын экскурсияларға ерекше мән берілді. «Туркестанские Ведомости» мерзімдік басылымында осындай сапар туралы мынадай мәліметтер беріледі: «Қыздарға Самарқандтағы тарихи орындарға баруды ата-аналар комитетінің бір мүшесі көтерді. Сапарға шығуға 34 қыз, 3 мұғалім, 3 сынып қадағалаушысы келісім берді. Экскурсияға шығатын қыздарға 45 орынға лайықталған пульмандық вагонға билет алынды. 24 сәуір күні қыздар Ташкент-Самарқанд бағытында жүрді. Самарқандқа келген қыздардың алғашқы тоқтаған жері қаладағы қыздар гимназиясының ғимараты болатын. Олар Әмір Темір, Шахи-Зинда, Данияр мавзолейлерін, Регистан алаңын, Биби-ханум мешітін көреді. Қыздарды Самарқанд облысының әскери губернаторы қонаққа шақырып, өз бағын аралатып, таңғы ас ұйымдастырады» [34,128-129 б.]. Бұл сапар шәкірттердің Самарқанд тарихымен танысуына және қаладағы қыздар гимназияның шәкірттерімен де араласуына мүмкіндіктер берді.

1870 жылғы Ережеге сәйкес қыздар гимназиясының шәкірттері курсты өте жақсыға аяқтаса кітап, алтын, күміс медальдармен марапатталды. Әр сыныптағы бітірушілерге медаль тапсыруда шектеулер қойылды, екі алтын, үш күміс медальдан аспауы қажет болатын [7, 44-б.]. Гимназияны бітірген шәкірттер арнайы курс өтсе ғана, қосымша үй тәлімгері дәрежесі берілді [1, 16-б.]. Медаль алмаған түлектер жалпы курс аттестатын алды, егер де олар арнайы қосымша сыныпты бітірсе үй мұғалимасы дәрежесі берілді [8, 16-б.]. Гимназияның жеті сыныбын бітірген қыздар ерекше сынақ емтихандарын тапсырмай-ақ, үлгерімдері жақсы болған пәндері бойынша үй мұғалімі дәрежесіндегі аттестат алды. Медальмен бітірген шәкірттер емтихан сынағын тапсырмай-ақ үй тәлімгері дәрежесін алды [8,16-б.].

Ұлты еврей қыздарына гимназияның толық курсы аяқтаған соң, үй тәлімгері, үй мұғалімі дәрежесі берілгенімен, бірақ оларға өз дініндегі шәкірттерге ғана сабақ беруге ғана рұқсат берілді [8, 16-б.]. Өз дініндегілерге сабақ беру талабы мұсылман қыздарына да қойылды. Медаль алмаған, бірақ гимназияның жалпы курсы толық аяқтаған қыздарға халықтық училище, бастауыш оқу орнының мұғалимасы дәрежесі ғана берілді. Прогимназияның толық курсы бітірген және аттестаты мақұлданған, немесе гимназияның төменгі үш сыныбын бітірген қыздар да халықтық училищелерде сабақ беру құқы болды. Олар 16 жасқа толған соң жарты жылдай міндетті түрде бастауыш училище мұғалімінің немесе мұғалимасының көмекшісі қызметін атқаруға тиіс болатын [8, 16-б.].

1894 жылы оқу жылының мәліметтеріне сүйенсек, гимназияда оқитын 345 қыз емтихан тапсырса, оның 280 жоғары сыныптарға өтіп, 22 шәкірт гимназияның жетінші сыныбын бітірді деген куәлік алып, 65 шәкірт оқу үлгерімдерінің төмен болуына байланысты өз сыныбында екінші жыл қайта оқуға қалдырылған. Жалпы оқу үлгерімі 81 % .

1-кесте. 1894 жылғы Ташкент қыздар гимназиясының оқу үлгерімі

	Келесі сыныпқа көшірілгені	1-ші дәрежелі дипломмен марапатталғаны	2-ші дәрежелі дипломмен марапатталғаны	3-ші дәрежелі дипломмен марапатталғаны	Екінші жылға орнында қалдырылғаны
Дайындық сыныбы	27				2
1 сынып	44	6	2	6	7
2 сынып	57	1	1	13	17
3 сынып	42	2	1	11	17
4 сынып	39	4	-	5	7
5 сынып	33	3	1	6	6
6 сынып	14	4	1	4	1
7 сынып	22 (бітіргені)				
		20	6	45	65

Жоғарыдағы кестеге сүйенсек, дайындық сыныбынан бірінші сыныпқа көшкен 27 қыз, шәкірттер арасындағы жақсы үлгерімі үшін Суторохина Екатерина сыйлыққа ие болса, екі шәкірт орнында қалдырылған. Бірінші сыныптан екінші сыныпқа 44 шәкірт өтсе, олардың арасындағы бірінші дәрежелі марапатқа - 6 қыз, екінші дәрежелі марапатқа 2 қыз, үшінші дәрежелі марапатқа - 6 қыз ие болса, 7 қыз орнында қалдырылған. Екінші сыныптан үшінші сыныпқа 57 қыз көшірілді. Оның ішінде 1 қыз бірінші дәрежелі, 1 қыз екінші дәрежелі, 13 қыз үшінші дәрежелі марапатқа ие болса, 17 қыз орнында қалдырылған. Үшінші сыныптан төртінші сыныпқа 42 қыз көшірілді. Бірінші дәрежелі дипломмен 2 қыз, екінші дәрежелі дипломмен 1 қыз, үшінші дәрежелі дипломмен 11 қыз марапатталып, 17 қыз орнында қалдырылған.

Үшінші сыныптан төртінші сыныпқа өткендердің қатарындағы үшінші дәрежелі дипломмен марапатталған мұсылман қыздары Асфендиярова Үммі-Гулсим мен Абдрахманова Биби-Зейнаб болды [14, 291-б.]. Қазіргі таңда Абдрахманова Биби-Зайнабтың ұлтына қатысты әр түрлі пікірлер айтылып жүр. Белгілі тарихшы Алмас Жүнісбай Биби Зейнаб Абдрахманованы ұлты татар, подполковник Садық Абдрахмановтың қызы деп жазады.

Гимназияның жетінші сыныбын бітірген 22 қызға, бітіру сынақ емтихандарын тапсырған соң, гимназияның толық сыныбын аяқтады деген аттестат табысталды. Бітірушілер арасындағы Поплавская Виктория, Филькенштейн Татьяна үй тәлімгері дәрежесі және алтын медалмен, ал Курдиновская Ольга, Цурикова Наталия, Остроумова Надежда күміс медальмен марапатталды. Гимназияны бітіруші Альбрейх Мария, Бажина Зинаида, Барковская Мария, Добошинская Александра, Дьякова Ольга, Иванова Лидия, Краснослодовская Вера, Лахтина Мария, Лукшевич Мария, Мейер Райса, Милованова Александра, Мирес Мария, Ортенберг Татьяна үй мұғалімі дәрежесімен, ал Козьмина Анна, Склепова Лидия, Седова Людмила, Тутина София гимназияның курсын толық аяқтады деген аттестат қана алды [14, 291-б.].

Қыздар гимназиясында педагогика, тәрбие мәселесі жиі талқыланатын тақырыптардың бірі болды. Гимназияда педагогикалық үйірме, педагогикалық оқулар мен педагогикалық курстар ұйымдастырылды. Педагогикалық курстарда тәрбие, пәндерді оқытудың әдістері, қыздар гимназиясының мұғалімдері мен мұғалімаларының басшылығымен Халық Ағарту министрлігі бекіткен Ережеге сәйкес практикалық сабақтар жүргізілді [8, 11-б.]. Гимназия мұғалімдері ұдайы педагогикалық оқулар жүргізді. Мұндай оқуларға шәкірттердің ата-аналары, туыстары қатыстырылатын. Француз тілінің мұғалімі Н.П. Немар «Мектептің отбасынан қандай құқықтық көмек алу құқы бар?» деген тақырыпта лекция оқыған. Лекция туралы арнайы мақала жазған автор гимназиядағы кемшіліктерді былай көрсетеді. «Біріншіден, гимназиядағы кейбір қыздардың клубтарға барып, түнгі 12-ге дейін отыруына тиым салуына байланысты ата-аналар қарсы шыққан. Екіншіден, қыздарының оқуына қаражаты болмаған ата-аналар әр түрлі қайырымдылық қорлары қыздарын оқуға кіргізгенімен, кейін міндетті, міндетті емес пәндердің барлығын да оқытуды талап ете бастаған [35,139 б.]. Жалпы ата-аналар қыздар гимназиясының өміріне өте белсенді араласты. XX ғасырдың бас кезеңінде олардың белсенділігі күшейе түсті.

1905-1906 жылғы Ресейдегі революция жылдарында қоғамдағы белсенділіктің өсуімен бірге оқу орындары мен отбасы арасындағы қарым-қатынас күшейді. 1905 жылы 13 қарашада Министрлер Кеңесінің шешіміне байланысты орта оқу орындарында ата-аналар комитеті құрылды. Әрине, бұл үдеріс

шеткері жатқан аймақтағы оқу орындарына да тарады. 1905, 1907 жылғы Халық Ағарту Министрлігінің нұсқаулықтарына сәйкес құрылған ата-аналар комитетінің негізгі мақсаты қоғам тарапынан оқу орындарындағы оқу-тәрбие ісін қадағалауға бағытталды. 1906 жылы Ташкент қыздар гимназиясында құрылған ата-аналар комитеті қыздардың мәселесіне қатысты әр түрлі мәселелерге араласа бастады. 1906 жылы 5 ақпандағы Шешімге байланысты гимназияның Кеңес отырысына ата-аналар комитетінің мүшелері де қатысатын болды. Олар шәкірттердің оқу материалын игере алмауы, қыздардың үлгерімінің төмен болуы, кітапханадағы наразылықтар мен шәкірттерге берілетін тапсырмалардың тақырыптарын талдауға да қатысты [36,130-б.]. Егер бұрын ата-аналар қыздардың гимназиядан тыс тәртібіне қатысты әрекеттеріне араласса, енді оқу ісіне де араласатын болды.

Қорытынды. Ташкент қыздар гимназиясы Халық Ағарту Министрлігіне бағынған орта оқу орындарының бірі болды. Гимназия үй мұғалимасы, үй тәлімгері, халықтық училище, бастауыш училище мұғалималарын даярлады және шәкірттердің басқа бағыттағы мамандықтар бойынша жоғары оқу орындарында өз білімдерін жалғастыруға мүмкіндік берді. Гимназияның мұғалімдер семинариясынан ерекшелігі, мұғалімдерді кәсіби тұрғыдан дайындамады, өйткені педагогика, дидактика пәндері міндетті емес пәндер қатарында болды. Қыздарға мұғалима болу міндеттілігі қатаң түрде қойылмады. Қыздар гимназиясының оқу бағдарламасы жан жақты білім беруге және діни-адамгершілік, патриоттық тәрбие беруге бағытталды. Гимназиядағы оқу-тәрбие үрдісі әр түрлі дәрежедегі әкімшілік биліктің бақылауында және ықпалында болды.

Ресей империясында мемлекет негізінен ер балалардың оқу орындарын қаржыландыруға көбірек көңіл бөлсе, керісінше қыз балалардың оқу орындары аймақтағы әкімшілік, әр түрлі қайырымдылық қорлар, ата-аналардың оқу ақысын төлеген ақшасынан қаржыландырды.

Ташкент қыздар гимназиясында оқитын шәкірттердің негізгі бөлігі орыс ұлтының және христиан діні ұстанымындағы шәкірттер болды. Орыс қыздары Ташкент қаласындағы әр түрлі әкімшілік сатысында қызмет жасайтын дворян, діни, әскери шенділердің отбасынан шыққандар еді. Гимназияға түскен мұсылман қыздары қаладағы әскери шенділер, көпес отбасынан болды. Үммі-Гүлсім Асфендированың әкесі Сейітжаппар Асфендияров Түркістан генерал-губернаторлығының кеңсесінде ротмистр шенінде қызмет жасады. Сондықтан да гимназияда оқыған мұсылман қыздары негізінен қала қыздары болатын.

Қыздар гимназиясының түлектеріне ұлтына, дініне қатысты шектеулер қойылды. Олардың орыс қыздарына, христиан дініндегілерге сабақ беруіне рұқсат берілмеді, өзінің ұстанған дініндегі қыздарға ғана сабақ беру құқы болды. Бұл шектеулер мұсылман, иудаизм, рим-католик дініндегі қыздардың мұғалима болып жұмыс жасауында да көп кедергілер туғызып отырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Добросмыслов А.И. *Ташкент в прошлом и настоящем: Исторический очерк.* – Ташкент, 1912. – 520 с.
2. Остроумов Н.П. *Константин Петрович фон-Кауфман – устроитель Туркестанского края: личные воспоминания Н. Остроумова (1877-1881 гг.) / Н. Остроумов.* – Ташкент: Типо-лит. Ф. и Г. бр. Каминских, 1899. – 286 с.
3. Бендриков К.Е. *Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы).* – М.: издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960. – 257 с.
4. Урашев С.А. *Верный на рубеже XIX и XX веков (Исторические очерки).* – Алматы, 2006. – 274 с.
5. Айтмухамбетов А. А. *Народное образование и формирование казахской интеллигенции северо-западного Казахстана во второй половине XIX - начале XX вв. : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / Костанайский гос. ун-т им. А. Байтұрсынова.* – Омск, 2000. – 30 с.
6. *Извлечение из Всеподданнейшего отчета г. Министра Народного Просвещения за 1877 год. Женские гимназии и прогимназии // Журнал Министерства Народного просвещения. Часть ССVII.* – Санкт-Петербург. Типография С.Балашева.-1879.
7. *Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного Просвещения. 1858-1905. Издание Департамента Народного Просвещения. С-Петербург.-Типография М.М.Стасюлевича.* – 1905. – 138 с.
8. *Сборник правил и программ для женских гимназии и прогимназии ведомства Министерства Народного Прсвещения. С приложением министерских распоряжений и постановлений по разным вопросам, относящимся до учебно-воспитательного дела в женских гимназиях и прогимназиях, а также постановлений, касательно лиц женского пола, занимающихся частного педагогическою деятельностью. Составил В.Юрьев. Вятка: «Типография Куклина».* –1885. – 124 стр
9. *Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края 1880-1881 уч. год.* - Ташкент: Типография Арендующая Ф.В. Базилевским, 1882. – Книга 3. – 336 с.

10. Правила испытания и условия при поступлении учениц в Ташкентскую женскую гимназию // Туркестанские Ведомости -1878.-№29. – 113-114 стр.
11. От управления учебными заведениями Туркестанского края //Туркестанские Ведомости . –1885. – №1. – 1 стр.
12. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Александра III 1881-1883. – СПб.: Типография Высочайше утвержд. Товарищ. «Общественная польза», 1892. - Т. 8. – 1758 с.
13. Общество вспомоществования учащихся в русских учебных заведениях //Туркестанские Ведомости. - 1885. - № 44. – 174-б
14. Акт в женской гимназии //Туркестанские Ведомости. - 1895. - №68
15. Обзор Сырдаринской области за 1895 год. Приложение к Всеподданейшему отчету военного губернатора.-Ташкент: Типо-литография торг. дома Фи Г.Бр. Каменские. – 195 стр
16. Известия и заметки// Туркестанские Ведомости. - 1885; - №13
17. Известия и заметки //Туркестанские ведомости. - 1880. - №41
18. Местные известия .Концерт//Туркестанские Ведомости. - 1894. - №1
19. Приказ по Туркестанскому генерал-губернаторству. Учебное ведомство //Туркестанские Ведомости. - 1879. - №5
20. Приказ по Туркестанскому генерал-губернаторству. Учебное ведомство. //Туркестанские Ведомости. - 1879. - №38
21. Число учебных заведений в Туркестанском крае, учащихся и учащихся в них в 1893 году // Туркестанские Ведомости. - 1894. 13(25). - №3
22. Приказ по учебному ведомству // Туркестанские Ведомости. - 1906. - №12.
23. Приказ по учебному ведомству //Туркестанские Ведомости. - 1894. - №8.
24. Известия и заметки //Туркестанские Ведомости. - 1879. - №32.
25. Внутренние известия // Туркестанские Ведомости. - 1885. -№48.
26. Правила испытания и условия при поступлении учениц в Ташкентскую женскую гимназию // Туркестанские Ведомости. - 1878. - №29
27. Недорица Е. Отдел неофициальный. Число учащихся в Ташкенте без вечерных курсов для взрослых// Туркестанские Ведомости. - 1885. - № 43
28. Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив (ӨРОМА), 47-қор, 1-тізбек, 41-іс
29. Смирнов Е.Сыр-Дарьинская область. Описание составленное по официальным источникам Е.Смирновым.-С-Петербург:Типография М.М.Стасюлевича.-1887. -355 стр
30. Обзор Сыр-дарьинской области за 1893 год. Приложение к Всеподданейшему отчету военного губернатора.- Ташкент: Типо-литография Бр.О и г.Порцевых.-1897.-140 с
31. Обзор Сыр-дарьинской области за 1890 год. –Ташкент: Тип. при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора.-1892. 306 с
32. Местные известия //Туркестанские Ведомости. - 1895. - №80
33. Внутренние известия //Туркестанские Ведомости. - 1885. - №45
34. Поездка учениц Ташкентской гимназии в г. Самарканд для осмотра его исторических памятников// Туркестанский сборник. Т.421. – Ташкент,1907
35. Педагогическая беседа в Ташкентской женской гимназии //Туркестанские Ведомости. - 1885. - №10
36. Местные известия //Туркестанские Ведомости. - 1906. - №21

References

1. Dobrosmyslov A.I. Tashkent v proshlom i nastoyashem: Istoricheskii ocherk. - Tashkent, 1912. - 520 s.
2. Ostroumov N.P. Konstantin Petrovich von Kaufman - ustroitel' Turkestanskogo kraya: lichniye vospaminiya N. Ostroumova (1877-1881)/N. Ostroumov. - Tashkent: Typo-lith. F. et G[^]. Br. Kaminskih, 1899. - 286 s.
3. Bendrikov K.E. Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924). - M.: izdatel'stvo Akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR, 1960, 1960 s.
4. Urashev S.A. Verny na rubezhe XIX i XX vekov (istoricheskkiye ocherki) - Almaty.-2006.-274 s.[15:00, 26.10.2022] Молдұр: avtoreferat dis. ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.02 / Kostanayskiy gos. Univ. A.Baitursynova. – Omsk, 2000. – 30 s.
6. Izvlechenie iz Vsepoddanneishego otcheta g. Ministra Narodnogo Prosvetaniya za 1877 god. Zhenskiye gymnasii i pro-gymnasii // Zhurbal Ministerstvo Narodnozgo prosvesheniya. Part CCVII.-Saint Petersburg. Typographia S. Balasheva.-1879.

7. *Zhenskiye gymnasii i pro-gymnasii Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya 1858-1905. Izdanie Departamenta Narodnogo Prosvesheniya, St.Petersburg.-Typographiya M.M.Stasyulkevicha.-1905.-138 s.*
8. *Sbornik pravil i programm dlya zhenskih gymnasii i pro-gymnasii vedomstva Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya. S prilozheniem ministerskih rasporyazhenii i postanovlenii po raznim voprosam, otnosyashimsya do uchebno-vospitatel'nogo dela v zhenskih gimnaziayah i progimnaziayah, a takzhe postanovlenii kasatel'no lic zhenskogo pola, zanimaushihsiya chastnoi pedagogicheskoi deyatel'nost'u. Sostavil V. Yuryev. Vyatka: "Typographia Kuklina".-1885.-124 str*
9. *Pamyatnaya knizhka po upravleniu uchebnimi zavedeniyami Turkestanskogo kraya 1880-1881 uch. god. - Tashkent : typographia Rented by F.V. Basilevsky, 1882. - Kniga 3. - 336 s.*
10. *Pravila ispitiya i usloviya pri postuplenii uchenic v Tashkentskuyu zhenskuyu gymnasiiu // Turkestanskije Vedomosti -1878.-№29.-113-114 s.*
11. *Ot upravleniya uchebnimi zavedeniyami Turkestanskogo kraja// Turkestanskije Vedomosti. -1885.-№1. 1- str*
12. *Sbornik postanovlenii po Ministerstvu narodnogo prosvesheniya. Tsarstvovanie imperatora Alexandra III 1881-1883.- Spb.: Typographia Vysochayshe utverzhd. Tovarish'. "Obshestvennaya pol'za", 1892. - Vol. 8. - 1758 s.*
13. *Obshestvo vspomishestvovanya uchashihsiya v russkih uchebnih zavedeniyah// Turkestanskije Vedomosti.-1885.-№ 44.- s.*
14. *Akt v zhenskoj gymnasii //Turkestanskije Vedomosti.- 1895.- №68*
15. *Obzor Syrdainskoj oblasti 1895 god. Prilozhenie k Vsepoddaneishemu otchetu voennogo gubernatora. - Tashkent: Tipo-litographia torg.doma Phi G. Br. Kamenskie.- 195 str*
16. *Izvestiya i zametki// Turkestanskije Vedomosti, - 1885; - №13*
17. *Izvestiya i Zametki // Turkestanskije vedomosti.- 1880. - №41.*
18. *Local News .Concert//Turkestanskije Vedomosti.- 1894.- №1*
19. *Prikaz po Turkestanskomu general-gubernatorstvu. Uchebnoe vedomstvo//Turkestanskije Vedomosti.-1879. - №5*
20. *Prikaz po Turkestanskomu general-gubernatorstvu. Uchebnoe vedomstvo//Turkestanskije Vedomosti.-1879.- №38*
21. *Chislo uchebnih zavedenii v Turkestanskom krae, uchashih i uchashihsiya v 1893 godu// Turkestanskije Vedomosti. — 1894. 13(25).- №3*
22. *Prikaz po uchebnomu vedomstvu// Turkestanskije Vedomosti.-1906.- №12*
23. *Prikaz po uchebnomu vedomstvu // Turkestanskije Vedomosti.-1894. №8*
24. *Izvestiya i Zametki //Turkestanskije Vedomosti.-1879. - №32*
25. *Vnutrennie izvestiya// Turkestanskije Vedomosti.-1885. - №48*
26. *Pravila ispitiya i usloviya pri postuplenii uchenic v Tashkentskuyu zhenskuyu gymnasiiu // Turkestanskije Vedomosti. - 1877. - №29*
27. *Nedoritsa E. Otdel neoficial'ni. Chislo uchashihsiya v Tashkente bez vexhernih kursov dlya vzroslih// Turkestanskije Vedomosti. -1885.- №43*
28. *Uzbekistan Respublikasinin Ortalik memlekettik arhivi (UROMA) - 47-qor, 1-tizbek, 41-is*
29. *Smirnov E. Syr-Darinskaya oblast'. Opisanie sostavlennoe po oficial'nim istochnikam E.Smirnovim.- St.Petersburg: Typographia per M.M.Stasyulevich. - 1887. - 355 str*
30. *Overview of the region of Syr-Darya 1893 god. Prilozheniye k Vsepoddaneishemu otchetu voennogo gubernatora.— Tashkent: Typo-lithographiae Br.O i g.Porcevih 1897. -140 s*
31. *Overview of the region of Syr-Darya for 1890. -Tashkent: Tip pri koncelyarii Turkestanskogo general-gubernatora.-1892. 306 s*
32. *Mestniye izvestiya//Turkestanskije Vedomosti. - 1895. - №80.*
33. *Vnutrenniye izvestiya // Turkestanskije Vedomosti. - 1885. - №45.*
34. *Poezdka uchenic Tashkentskoj gimnazii v g. Samarkand dlya osmotra ego istoricheskikh pamyatnikov.// Turkestan collection. T. 421. – Tashkent,1907*
35. *Pedagogicheskaya beseda v Tashkentskoj zhenskoj gymnasii// Turkestanskije Vedomosti. - 1885. - №10*
36. *Mestniye izvestiya// Turkestanskije Vedomosti. - 1906. - №21.*

УДК 94:796.075(045)
МРНТИ 3.20.00

Габдулина А.Ж. *¹, Ахметова Р.Д.²

¹к.и.н., и.о. ассоциированного профессора кафедры истории Казахстана
КазАТУ им. С.Сейфуллина
г. Астана, Казахстан
E-mail: ainur2005@mail.ru

²к.и.н., ст. преподаватель кафедры Истории и права, Университет имени Шакарима г. Семей
г. Семей, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СТЕПНОГО КРАЯ: БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУПЕЧЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX вв.

Аннотация

В работе рассматривается предпринимательская и благотворительная деятельность торгово-промышленной буржуазии в Казахстане, особое внимание уделено процессу создания железнодорожной магистрали и развитию электричества.

Авторы придерживаются позиции, что купечество сыграло большую роль в развитии инородческих окраин во второй половине XIX века. В те далекие времена, часто именно купцы были основателями торговой инфраструктуры, они открывали торговые дома, типографии, винокуренные и пивоваренные заводы, паровые и мукомольные мельницы, а также были у истоков продвижения строительства железнодорожных путей, развития судоходства, золотопромышленности и др. Кроме того, такие плоды цивилизации, как электричество, водопровод, телефония, также стали во многом доступны для казахского общества благодаря торговой деятельности купцов. Деятельность купцов способствовала также прогрессу просветительской деятельности в казахской степи, поскольку купцы вкладывали достаточно много финансовых средств, выступали меценатами в строительстве и содержании народных училищ, школ, лечебных учреждений, библиотек и др.

Ключевые слова: купечество, Казахстан, Российская империя, Степной край, торговля, благотворительность, меценатство, железная дорога, электричество, школа, гимназия, церковь.

А.Ж. Габдулина*¹, Р.Д. Ахметова²

¹т.ғ.к., Сәкен Сейфуллин ат. ҚазАТУ Қазақстан тарихы кафедрасының қауымд. профессоры м.а.,
Астана қ., Қазақстан
E-mail: ainur2005@mail.ru

²т.ғ.к., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Тарих және құқық кафедрасының аға оқытушысы Семей қ., Қазақстан

ДАЛА ӨЛКЕСІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ: XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПЕСТЕРДІҢ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы сауда-өнеркәсіптік буржуазияның кәсіпкерлік және қайырымдылық қызметі қарастырылады, теміржол магистралін құру және электр энергиясын дамыту процесіне ерекше назар аударылады.

Авторлар XIX ғасырдың екінші жартысында көпестер қазақ қоғамының дамуында үлкен рөл атқарды деп пайымдайды. Заманында көпестер сауда инфрақұрылымының негізін қалаушылар болды, олар сауда үйлерін, баспаханаларды, шарап және сыра қайнату зауыттарын, бу және ұн диірмендерін ашты, сонымен қатар теміржол құрылысын ілгерілету, кеме қатынасын дамыту, алтын өнеркәсібі және т.б. дамуына үлес қосты. Сонымен қатар, электр, су құбыры, телефон жүйесі сияқты өркениеттің жемістері де көпестердің сауда қызметінің арқасында қазақ қоғамы үшін қол жетімді болды. Көпестердің

қызметі қазақ даласындағы ағартушылық қызметтің ілгерілеуіне де ықпал етті, көпестер халықтық училищелер, мектептер, емдеу мекемелері, кітапханалар және т.б. салу мен күтіп-ұстауда көп қаржы жұмсап меценаттық қызметтер атқарды.

Түйінсөздер: көпестер, Қазақстан, Ресей империясы, Дала өлкесі, сауда, қайырымдылық, меценаттық, темір жол, электр, мектеп, гимназия, шіркеу.

Gabdulina A.Zh.*¹, Akhmetova R.D.²

¹ *Candidate of Historical Sciences, act. Associate Professor,
The Kazakhstan History Department, S.Seifullin KazATU, Astana, Kazakhstan
E-mail: ainur2005@mail.ru*

² *Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer,
The History and Law Department, Shakarim Semey University, Semey, Kazakhstan*

THE STEPPE REGION: CHARITABLE AND ENTREPRENEURIAL ACTIVITY OF MERCHANTS TO KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF XIX- FIRST QUARTER XX CENTURIES

Abstract

The paper examines the entrepreneurial and charitable activities of the commercial and industrial bourgeoisie in Kazakhstan, special attention is paid to the process of creating a railway and the development of electricity.

The authors adhere to the position that merchants played a major role in the development of foreign suburbs in the second half of the XIX century. In those distant times, merchants were often the founders of the trade infrastructure, they opened trading houses, printing houses, distilleries and breweries, steam and flour mills, and were also at the origins of the promotion of railway construction, the development of shipping, gold industry, etc. In addition, such fruits of civilization as electricity, water supply, telephony, have also become largely accessible to Kazakh society thanks to the trading activities of merchants. The activity of merchants also contributed to the progress of educational activities in the Kazakh steppe, since merchants invested a lot of financial resources, acted as patrons in the construction and maintenance of public schools, schools, medical institutions, libraries, etc.

Keywords: merchants, Kazakhstan, Russian Empire, Steppe region, trade, charity, patronage, railway, electricity, school, gymnasium, church.

Введение. Середина XIX века стала временем, когда начались процессы социально-экономического, культурного переустройства Российской империи, но война с Турцией приостановила эту модернизацию. Преобразования начали входить в активную фазу к концу этого столетия, когда царская Россия начала активно работать над преодолением социально-экономической, технической отсталости страны. Одним из ключевых факторов развития торговли и промышленности было строительство железных дорог и соединения востока страны с западом, южных территорий с северной частью, то есть это предполагало открытие периферийных регионов через железнодорожные магистрали к центральной части государства. Российская империя считалась аграрной страной, несмотря на увеличение транспорта и путей, расширения территорий она все равно оставалась преимущественно аграрной империей. Однако уже к концу XIX века была создана Государственная Программа, которая способствовала ускоренному расширению промышленного развития за счет территорий с богатыми полезными ископаемыми, в том числе территории Казахстана. Такой политико-экономический курс давал возможность России освободиться из-под зависимости от промышленного импорта, в то же время давал толчок экономическому развитию страны.

Законодательные акты – это важнейшие документы архивных фондов Казахстана, которые важны для изучения вклада буржуазии в торгово-экономическое развитие Казахстана, так как они дают возможность рассмотреть положение экономики страны, в том числе действия официальной политики Российского правительства, проводимой на территории Казахстана.

Квинтэссенцией колонизаторской политики был фактический захват казахской степи, заселение территории, подходящей для ведения земледельческого хозяйства, используемой в качестве рынка сбыта и источников дешевого сырья.

Материалы и методы. Ценность данного исследования заключается в анализе архивных источников из фондов ЦГА РК, помимо которого, использованы документы музейного фонда города Семей.

Архивные источники представляют собой дипломатические письма, приказы, отчеты комитетов. В работе авторы использовали материалы периодической печати. При помощи методов общенаучного анализа (обобщающий, аналитический и логический), а также специальных методов исторического анализа была воссоздана картина обыденной, ежедневной жизни купечества.

Обсуждение. Документы предпринимательской, торговой и меценатской деятельности буржуазных слоев общества того времени показали их участие и роль в строительстве первой железной дороги в сибирском и степном крае, особенно проходившей через Сибирь и Казахстан.

В середине XIX генерал-губернатор Восточной Сибири предложил проект строительства железнодорожного пути от Дальнего Востока между Амуром и заливом Чихачев в Сибирь с соединением Казахстана и выходом в Среднюю Азию. Целью такого проекта стало соединение иногородческих окраин России с центральной ее частью. Однако его и другие подобные предложения были отклонены и отложены в долгий ящик, в том числе проекты иностранных инвесторов.

Середина XIX века царское правительство выдвигало различные проекты строительства железнодорожного транспорта, соединяя все дальние регионы империи, промышленно-купеческая элита рассматривала это как огромный шаг вперед для расширения сфер торговли со всеми регионами государства. В связи с этим, одним из решений правительства было соединение Западной части Сибири, охватывая Казахстан, пролегая через всю европейскую часть империи. После отклонения этого вопроса Александром II, проблема сооружения рельсового пути через эти территории и на Дальний Восток лишь будет рассматриваться спустя 30 лет.

Грандиозное железнодорожное соединение регионов империи выдвигалось в первую очередь, для экспорта природных залежей Сибири и Казахстана, поднятия производительных сил центральных районов европейской части России. К несчастью, начавшаяся в конце 1870-х гг. война с Турцией задержала осуществление Уральской железной дороги через Западную Сибирь, Урал и т.д. В 80-х годах «золотого века» стало возможным приступить к сооружению линии Екатеринбург-Тюмень и открывая в конце 1885 года, конечным своим участком вступила в пределы Тобольской губернии и явилась, таким образом, первой рельсовой линией в Сибири [1].

7 ноября 1909 года спорный вопрос о строительстве Семипалатинско-Уральской железной дороги был рассмотрен у Председателя Совета Министров П.А. Столыпина [2].

В 1911 году царская власть намеревается построить за счет меценатства железнодорожные линии, которые будут проходить через всю Сибирь и восток Казахстана. В это же время Совет Министров принимает решение о строительстве за счет бюджетных средств Южно-Сибирской магистрали, соединяющие регионы, удобные для дальнейшего освоения природных богатств региона. Летом 1911 года Постановления Совета Министров были утверждены царским указом. В течение 1910-1912 гг. начато строительство.

Начальная линия предполагалась быть в качестве главного участка Турксиба еще в 1900-х годах [3]. 30 января 1912 года в Петербурге была образована Особая комиссия для решений по строительству Южно-Сибирской и Алтайской железных линий [4].

28 мая того же года был принят Указ обреквизиции земли для строительства широколинейной железнодорожной линии общего пользования Сибирской железной дороги к г. Семипалатинск [5].

Таким образом, царское правительство, в большей степени благодаря постоянным ходатайствам, переговорам со стороны буржуазных слоев общества Сибири и Казахстана обратил свои взоры на периферию империи. В дальнейшем, это дало толчок для создания условий и включения этих территорий в торгово-экономические связи со всеми регионами.

Результаты исследования. Середина XIX века, наряду с активным в т.ч., военным продвижением колонизаторской политики в Казахстане, стала периодом активной фазы развития торгово-экономических отношений с коренным населением и переселенцами.

Купечество оставило о себе историческую память не только своим вкладом в генезис развития торговых связей, но и меценатской, благотворительной и просветительской деятельностью среди православного населения. В прошлом купец, сегодня предприниматель, бизнесмен социально озабочен развитием своего дела и, несомненно, должен был участвовать в решении социальных проблем, совмещая их со своими интересами. На том зиждилось «слово купца» тогда, на том и держится сегодня - «слово делового человека».

Относительно благотворительности в Сибири и Казахстане известно, что оно начало развиваться с начала XIX века. Объектами вложения были религиозные учреждения, больницы, библиотеки, школы и медресе. Активность меценатов в обществе отмечается с 1860-х годов под влиянием экономического

развития и в целом духовной атмосферы в обществе. Основными объектами общественной благотворительности были народное образование и просветительская деятельность.

Зачастую многие купцы, которых негласно люди обвиняли в обманных действиях, доведении до нищеты своих конкурентов, открытых грабежах, разбогачев, раскаивались в своих грехах и пытались их загладить посредством благотворительной помощи социально уязвимым слоям общества. Основными направлениями такой поддержки были социальные слои неимущих: старые люди, инвалиды, сироты, ссыльные, организации поддержки религиозных, образовательных учреждений. В качестве оказания благотворительности купцы выбирали постройку церквей, мечетей, приютов, больниц, а также попечительскую деятельность и т.д.

Таким образом, купец, пожертвовавший определенную часть денег на общественные нужды, надеялся, что в памяти потомков его имя будет связано с добрыми делами, будет иметь материальное воплощение, и увековечено в истории народа и страны. Часто купцы в своих завещаниях отдельно оговаривали щедрые пожертвования в виде домов, или крупных денежных средств для больниц, приютов, школ, указывая, что эти учреждения должны носить их имя.

На формирование мотивации и направленности благотворительной деятельности оказала влияние и система ценностей, преобладавших как в славянском обществе края, так и среди мусульманских купцов и состоятельных людей.

Что касается православного купеческого общества, то в период царизма для приобретения какого-либо звания или предоставления к награде купец мог рассчитывать только в том случае, если он обратил на себя внимание определенной помощью обществу. В обществе ценилось признание заслуг перед государством, оно давало, кроме материальных благ и карьерной лестницей, также выгоды морального удовлетворения, признания. Каждый уважающий себя купец являлся не просто подданным, его патриотизм выражался в благотворительной деятельности обществу.

Поэтому поддержка правительственной политики являлась выполнением гражданского и общественного долга. Такая моральная ценность, как служение государству могла стать одним из мотивов поведения в купеческой среде и сосуществовала с такими ценностями как вера, религия.

Говоря о влиянии общества, необходимо учесть не только государственное начало, но и те идеи и настроения, которые господствовали во второй половине XIX-начале XX вв. в общественном сознании Казахстана. Наибольшее распространение благотворительная деятельность получила в областях, борющихся за самостоятельность региона и выступавших за переустройство степной жизни. Купечеству было небезразлично развитие грамотности, образование среди православного населения. Так появляется просветительское направление благотворительности, которое выражалось в помощи только семьям мещан, крестьян-переселенцев, коренные жители к ним не относились. Все вышеназванное прямо относится и к династии Плещеевых, Москвиных и др., которые начали свою деятельность именно со строительства религиозных учреждений. Так, купец Второй гильдии Федор Петрович Плещеев, начал строительство часовни в Казахстане, на «Святом ключе», вблизи Семипалатинска, где проходил ключ серебряной, родниковой воды.

Семипалатинская Воскресная (казачья) церковь была построена в 1870 году. В связи с песчаной местностью с каждым годом каменная часовня все глубже погружалась в грунт и на стенах стали появляться трещины, поэтому в 1900 году на ее замену была построена деревянная церковь, а часовня была полностью разобрана и осталась лишь на сохранившейся фотографии в архиве [6].

В конце 1879 года местные купцы написали прошение военному губернатору Семипалатинской области А.П. Проценко об их желании построить в честь восшествия на престол и 25-летия царствования императора Александра Николаевича в городе Семипалатинске на площади Городской Управы и домами купцов. Их заявление было рассмотрено положительно 29 января 1880 года, и пока шло строительство церкви, 1 марта 1881 года Александр II был убит революционерами, и почти все купцы отказались вести далее строительство, однако в итоге она была сооружена. Эта практически единственная церковь в то время по Казахстану и Сибири, строительство которой началось в 1882 году в честь 25-летия восшествия на престол Александра II [7].

13 ноября 1885 года военный губернатор Семипалатинской области генерал-лейтенант В.С. Цеклинский в донесении Степному генерал-губернатору докладывал: «В Семипалатинске построена каменная церковь на 50 человек в честь Невского, церковь построена на средства Семипалатинского купца Федора Плещеева, израсходовано 10 000 руб.» [8].

Строительство колокольни было завершено 14 марта 1887 года. Общая сумма средств на эту церковь была сумма около 50 000 руб. [9].

В 1899 году купец Плещеев возобновляет строительство церквушки в Святом ключевблиз Семипалатинска. Ее строительство продолжалось с 1899 по 1904 гг. В 1902 году после перевода ее в женскую общину Плещеев расширил храм, добавив в 1904 году особый корпус и помещение для женщин [10].

В это же время уездный начальник Д.Алексинский проявил инициативу в производстве исследования берега Иртыша, так как ежегодно сильно подмывался водой, берег постепенно обваливался. Поэтому уездный чиновник пригласил областного инженера, архитектора, в том числе, купцов для решения этого вопроса. Общая сумма сметы укрепления берега Иртыша составляла 20 000 руб., из которых 7000 руб. были пожертвованы общим сбором среди купцов региона. Из не менее пятистакупцов, пожертвовавших самое большое вливание денег были семьи Плещеевых, Москвиных.

Так, при строительстве мужской гимназии, которая велась с 10 октября по 18 октября 1899 года, было собрано более 3000 руб.:

ФИО купцов, участвовавших в сборе денег на строительство мужской гимназии	Сумма в руб.
Карпов А.Ф.	25 руб.
Москвин А.В.	1000 руб.
Плещеев П.Ф.	600 руб.
Плещеев С.Ф.	400 руб.
Березницкий П.И.	300 руб.
Красильников М.А.	100 руб.
Высоцкий, Медведев, Сваровский, Степанищев и др.	50 руб.
Дормидонтов, Маевский, Зуев, Плещеева Е.С., Хабаров, Хаймович	25 руб.

[11]

Купеческое сословие Казахстана занимались разными видами благотворительности. Так, действовавшая торговля, которая приносила им доход, от него ежегодно для поддержания мужской и женской гимназий жертвовались суммы, которые стали для школ хорошей помощью. Далее последовало строительство приходской школы (в советское время — это средняя школа №4), открытие которой состоялось 17 октября 1893 года. В первые годы XX столетия Омский училищный совет ходатайствовал перед городским обществом о присвоении четырем тогда существовавшим семипалатинским приходским школам: Знаменской, Александро-Невской, Воскресенской и Никольской почетных наименований:

1. Знаменской в честь А.В.Москвина, построившего для школы здание стоимостью 18 тыс. руб.;
2. Александро-Невской в честь Ф.П.Плещеева, здание стоимостью 10 000 руб., пожертвование на ее содержание 5000 руб.;
3. Воскресенской в честь П.У. Березнацкого, израсходовавшего на здание 6000 руб.;
4. Никольской в честь купеческой вдовы Марии Ложкиной, устроившей здание для школы стоимостью 6000 руб.

Городская Управа и Степное генерал-губернаторство поддержало ходатайство «...в виду значительных пожертвований указанных лиц на устройство церковно-приходских школ и в поощрении дальнейшей благотворительности, были присвоены наименования сих школ...» [12].

6 октября 1902 года в здании построенной школы открылись бесплатные воскресные мужские и женские классы. Из бюджета городского совета было выделено для школьных товаров 200 руб., славянское купечество взяло на себя содержание этих школ. Директором народной школы была избрана В.И.Соколовская, дочь губернатора, наблюдателем И.Никольский – законоучитель мужской гимназии. Всего в народной школе обучалось 102 учащихся, 25 преподавателей; возраст обучающихся был от малолетства до взрослых, все они были из мещанского и крестьянского сословия и все православного вероисповедания [13].

Далее при винокуренном заводе и паровой мельнице купца Плещеева были открыты школы для детей заводских служащих, а также для жителей окрестных деревень. Одним из способов оказания помощи является попечительская деятельность, когда человек, будучи избранным попечителем учреждения, инвестирует определенную сумму в его развитие и содержание. Купечество активно принимало участие в разных формах благотворительности, так, они состояли в областном тюремном комитете, куда регулярно вносили пожертвования в виде продуктов, денежных средств.

В 1907 году городская управа по ходатайству сибирских купцов выразила согласие и выделение земли для постройки новой городской больницы. Постройка больницы по сметному исчислению обошлась в 40 000 руб.

Кроме того, жены купеческой знати сами часто являлись попечителями школ, больниц. Так, Мария Плещеева была утверждена попечителем школы им. Достоевского и вкладывала денежные средства в размере 50 руб. для теплой одежды бедным учителям. Также, 5 ноября 1908 года городская дума избрала Анну Красильникову, Елизавету Плещееву, Петра Березницкого, Михаила Красильникова, Прокопия Плещеева членами попечительского Совета женской гимназии. В 1913 году к ним присоединяется жена молодого Николая Плещеева Анна Алексеевна.

16 декабря 1904 года супруга вице-губернатора Ницкевич Е. стала во главе «Дамского комитета», целью которого был поиск пожертвований для оказания помощи семьям запасных нижних чинов, которые отбывали воинскую службу на обширной территории Семипалатинского уезда. Также активными членами этого Комитета были Мария Михайловна Москвина, Елена Григорьевна Александрова, Анна Семеновна Вдзенконская, Анна Захаровна Красильникова, Мария Степановна и Елизавета Степановна Плещеевы [14].

Вклад местной православной буржуазии среди мещан и переселенцев расширился в области краеведения и научно-исследовательской деятельности. Такие купцы, как А.В. Москвин, М.Ф. Степанов, С.И. Хабаров, С.С. Никитин, Ф.П. Плещеев с сыном П.Ф. Плещеевым являлись членами Статистического комитета, а также были учредителями или членами Семипалатинского подотдела ЗСО ИРГО в 1902 году [15]. Но к 1920 году после установления Советской власти они будут лишены гражданских прав и автоматически вычеркнуты из членов РГО.

Для развития краеведения постоянно выделялись не только денежные средства на экспедиции, но также для публикаций в типографиях научных работ ученых, писателей, поэтов, спирт для консервации или различные исторические экспонаты. Например, в 1903 году А.Н. Седельникову - члену Западно-Сибирского Отдела РГО были выделены 100 руб. для изучения озера Зайсан [16]. Или, в качестве исторических экспонатов в музей подотдела РГО были выделены первые чугунные пушки, установленные еще при строительстве Семипалатинской крепости [17]. Так, к примеру, в 1904 году был издан сборник стихотворений М.В. Глебова «Сибирь», часть выручки которого поступила в пользу вдов и сирот убитых солдат на войне с Японией, а другая часть в Общество попечения начального образования [18]. Также в 1907 году типолитография ТД «П.Плещеев и К» издает небольшую брошюру «Абай Кунанбаев (некролог)», написанную Алиханом Букейхановым [19].

Примерно в это время священник Борис Герасимов в 1909 издает на средства купеческой благотворительности, тиражом 1000 экземпляров свой труд. Степан Белослюдцев под редакцией Н.А. Дикого издает из типографии на средства благотворительности книгу-пьесу «Из-за корысти...» [20].

В начале XX века (1902 г.) на средства А.В. Москвина и П.Ф. Плещеева открываются первые ясли (приют для малолетних детей) [21]. В 1905 году территория Сибири пострадала от засухи и Казахстан должен был оказать помощь этому региону, в том числе пожертвованиями. В октябре были созданы Комитеты по приему помощи голодающим: крупные казахские баи, татарская купеческая знать, в редакциях типографий (к примеру, «Семипалатинский листок»), ТД «Плещеев и К», Городской Управе, конторе купца М.А. Красильникова. Так, известно, что только от служащих и мастеровых торгового дома «Плещеев и К» было пожертвовано 210 руб. [22]

В повседневной, хозяйственной жизни Казахстана было много социальных тягот, уровень жизни населения края был крайне низким. Православных переселенцев, рабочих, служащих, мастеровых купцы обеспечивали жильем, бесплатными дровами и углем на зиму, выдавали бесплатный керосин для освещения комнат и квартир. На средства купцов были построены библиотеки, читальни, был создан собственный театр, где из среды рабочего класса ставились спектакли, пьесы, водевили. Так, в январе 1905 года в Казахстане проходили популярные среди русских мещан и рабочих спектакли Н.Островского «В чужом пиру похмелье», «Бедность не порок», водевили Нестеровского «На волосок от смерти», Аисенко-Коллич «Приемный день», «Привидение» и т.д. [23].

Снабжение электрической энергией волновало местные власти давно. Первые предложения по данному вопросу были рассмотрены Думой еще в январе 1900 года, когда горный инженер Николай Владимирович Коншин подал ходатайство в Городскую Управу.

Наиболее интересным был проект Коншина, который «предлагал устроить электрическое освещение концессионным порядком на условиях:

- введение завода электрической энергии сроком на несколько десятков лет (в течение этого времени он должен пользоваться исключительным правом проводить электрические токи по пространствам, принадлежащим городу).

- взамен город получает бесплатное освещение в течение договорного времени, 12 амперных дуговых фонаря, что оказалось значительно экономнее, чем соответствующее количество более слабых фонарей.

- оплата в размере 5 коп за 100 Ватт для частных лиц и 4 коп. для города.

- горение дуговых фонарей назначается плата за час:

Физ или юрид лицо	5 ампер	8 ампер	10 ампер	12 ампер
Для частных лиц	10 коп.	12 коп.	15 коп.	18 коп.
Для города	6 коп.	8 коп.	10 коп.	12 оп.

- установление внутри домов и усадебных мест частных лиц и общественных производится за их счет [24].

Н.Коншин уже имел опыт по установке электрического освещения, проводил в Сибири. Городская Дума, внимательно изучив условия, приняла их некоторыми поправками и пригласила инженера для рассмотрения. Однако вопрос строительства был отклонен и в последующем отложен. В декабре 1906 года электротехник И.Ф. Жиро приехал из Барнаула для помощи в строительстве Семипалатинской электростанции. Однако, так или иначе шло время, а строительство электрической станции по разным причинам откладывалось [25].

В архиве было найдено еще одно ходатайство от 31 марта 1908 года об устройстве электрической станции от купца Макария Васильевича Артамонова со следующими условиями:

- предоставление ему в пользование на несколько десятков лет 4 городские лавки на Гасфортофской площади с правом постройки центральной электрической станции...

- Семипалатинское Городская Управа разрешает строительство по городским улицам и площадям воздушных и подземных проводов для рассылки электрической энергии потребителям [26].

В результате рассмотрения комиссией 7 мая 1908 года было принято решение предоставить ему концессию.

«М.В. Артамонов задумал устроить в центре города электрическую станцию для снабжения горожан электрической энергией. Оборудованная станция со всей сетью через 35 лет должна перейти городу. Городская Дума согласилась на довольно выгодные условия, предложенные господином Артамоновым.

Заседания группы местных коммерсантов имело целью окончательное детальное обсуждение выгоды предприятия, для чего собственно и выписан был специально столичный гость...».

Однако город отставал в обеспечении лампочек платных абонентов. Расход по детальной смете представился в таком виде:

Центральная станция – 18485 руб., сеть, магистраль и счетчики – 19149 руб. 20 коп., дуговые фонари и сеть – 600 руб., монтаж центральной станции и 4 фонарей 6000 руб., хозяйственные расходы 7000 руб., а всего 53925 руб. 50 коп.

Конечно, город не мог даже с большой прибылью покрыть эти расходы, так как мало потребности в электрической энергии, нет промышленных предприятий, нуждающихся в ней, а для одного только освещения с остановкой работы днем – непроизводительная трата сил.

Предприятие по подсчету могло бы еще давать 2 % прибыли, но гораздо ниже той, которая считается коммерсантами и купцами. И дело закрылось за невыгодностью» [27].

В 1911 году в Думу поступило сразу несколько заявлений об устройстве электрического освещения. Инженер-строитель Сигизмунд Феликсович Дудин-Марценкевич предложил устроить электрическое освещение на условиях, выдвинутых купцом М.А. Артамоновым. С таким же ходатайством обратился механик телефонной станции Кабыкин, который предложил условия на паевых товарищеских началах». Кроме того, промышленное товарищество «Прогресс» тоже решило принять участие в электрическом освещении города. Созданная Думой комиссия 22 июня 1911 года рассмотрела эти предложения и решила отдать концессию С.Ф. Дудину-Марценкевичу. Однако все предложения на такой длительный период до 1912 года не нашли своего положительного решения [28].

После вмешательства купцов А.Москвина, П.Плещеева в городе появился свет. 20 августа 1911 года купцы обратились с ходатайством в городскую Управу и предлагали дать энергию от нее всем желающим, при чем провода проводились через улицы и вдоль улиц по столбам, ходатайствовали о проведении

столбов по улицам для проводов ввиду того, что станция по своим размерам незначительная и свободной энергии будет иметь немного.

Внимательно обсудив данное ходатайство Городская Дума решила разрешить строительство столбов по городу для электрических проводов, желающих передавать электрическую энергию по улицам города, как равно и с за провод энергии на телефонную станцию» [29].

Известно, что П.Ф. Плещеев еще в 1906 году начал использовать электрическую энергию на своей мукомольной мельнице и винокуренном заводе, которые находились вне черты города. Однако только в 1918 году Совет городского народного хозяйства принял решение об установке оборудования городского станции в здании бывшей уже тогда мельницы Красильникова [30].

А 16 декабря 1918 года электростанция дала первый ток, для чего «...акционерное общество паровых мельниц во главе с Ядрышниковым уступило для этого на арендных условиях мощный автомобиль «Ланц» [31].

Закключение. В целом социально-экономическое развитие края развивалось динамично. Безусловно, военно-политический кризис, колониальный гнет вносил свои жесткие коррективы, однако это было, скорее в отношении коренного населения, чем прибывшего из регионов России, Украины. Что касается казачества, пришлых крестьян-переселенцев, рабочих, служащих, они находились в наиболее выгодном положении и имели больше возможностей для улучшения своего положения. Такая ситуация складывалась вплоть до революционных событий 1917 года, условий гражданского противостояния, после которых понятие «благотворительность», «меценатство», по причине насаждения большевиками политики «уровниловки», ликвидацией купцов-промышленников как класса, канули в лету, став историей.

Список использованных источников:

- [1] *Азиатская Россия.* – Санкт-Петербург, 1914. – С. 513.
- [2] *Сибирская жизнь.* – 1909. - № 254.
- [3] *Азиатская Россия, 1914:* 551-552,554,557.
- [4] *Примечание о торгово-экономическом положении Семипалатинской области, граничащей с Китаем.* - Семипалатинск, 1912. // Краеведческий музей г. Семей.
- [5] *Семипалатинские областные ведомости.* – 1912. – № 30.
- [6] *Каиляк В.Н. Храмы Семипалатинска: прошлое и настоящее.* - Семипалатинск, 2004. - 610 с.
- [7] ЦГА РК. Ф.64, Оп. 1. Д.2827. Л.Л. 20-21.
- [8] ЦГА РК. Ф.500, Оп. 1. Д.47. Л.Л. 4-5.
- [9] ЦГА РК. Ф.64, Оп. 1. Д.2827. Л.Л. 73.
- [10] *Каиляк В.Н. Семипалатинские купцы.* – Семей, 2013. – С. 270-271.
- [11] *Семипалатинские областные ведомости.* – 1899. - № 41.42. 16 октября // *Обзор Семипалатинской области, -1910.*
- [12] *Семипалатинские областные ведомости.* – 1901. – № 28.
- [13] *Отчет Совета Попечительского общества о начальном образовании в Семипалатинске за 1903 год* // *Вольфсон Д. Сибирские воскресные школы.* – Томск, 1903.
- [14] *Семипалатинские областные ведомости.*-1904. - № 8, 21 февраля.
- [15] *Семипалатинские областные ведомости.* – 1904. – № 11, 13 марта. // *Отчет Семипалатинского областного статистического комитета за 1900 год.*
- [16] *Отчет Западно-Сибирского отделения Русского географического общества за 1903 г.* – Омск, 1904. – С.2.
- [17] *Протоколы Западно-Сибирского отделения Русского географического общества за 1902-1915 гг.* - *Областной музей.* – С. 236.
- [18] *Семипалатинские областные ведомости.* – 1904. – № 44, 30 октября.
- [19] *Отчет о типографии ЗПО РГС* // Краеведческий музей г. Семей.
- [20] *Каиляк В.Н. Семипалатинские купцы.* – Семей, 2013. – С. 280.
- [21] *Семипалатинские региональные ведомости.* – 1902. – № 12, 23 марта.
- [22] *Семипалатинская жизнь.* – 1907. – № 48, 14 февраля.
- [23] *Семипалатинская жизнь.* – 1907. – № 24,31,41.
- [24] ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.38. Л.Л. 12-12 об.
- [25] ЦГА РК. Ф.434. Оп. 1. Д.38. Л.Л.124-125 об.
- [26] ЦГА РК. Ф.434. Оп. 1. Д.46. Л.Л.104-106 об.
- [27] *Сибирская жизнь.* – 1908. - № 223, 18 декабря.

- [28] ЦГА РК. Ф.434. Оп. 1. Д.50. Л.11.
[29] ЦГА РК. Ф.434. Оп. 1. Д.50. Л.223.
[30] ЦГА РК.Ф.1416. Оп.1. Д.11. Л.14.
[31] Степная правда. – 1918. - № 275, 16 декабря.

References:

- [1] *Asian Russia*. - St. Petersburg, 1914. - P. 513.
[2] *Siberian Life*. – 1909. - No.254.
[3] *Asian Russia, 1914*: 551-552,554,557
[4] *Note on the trade and economic situation of the Semipalatinsk region bordering China*. - Semipalatinsk, 1912. // *Local Lore Museum of Semey*.
[5] *Semipalatinsk regional statements*. – 1912. - No.30.
[6] *Kashlyak V.N. Temples of Semipalatinsk: past and present*. - Semipalatinsk, 2004 - 610 pp.
[7] *CSA RK. F.64, Op. 1. D.2827. L.L. 20-21*.
[8] *CSA RK. F.500, Op. 1. D.47. L.L. 4-5*.
[9] *CSA RK. F.64, Op. 1.D.2827. L.L. 73*.
[10] *Kashlyak V.N. Semipalatinsk merchants.–Semey, 2013*. - P. 270-271
[11] *Semipalatinsk regional statements*. – 1899. - No.41.42. October 16 // *Overview of the Semipalatinsk region, -1910*.
[12] *Semipalatinsk regional statements*. – 1901. - No.28.
[13] *Report of the Council of the Trust Society on Primary Education in Semipalatinsk for 1903* // *Wolfson D. Siberian Sunday Schools*. - Tomsk, 1903.
[14] *Semipalatinsk regional statements.-1904*. - No.8, February 21.
[15] *Semipalatinsk regional statements*. – 1904. - No.11, March 13. // *Report of the Semipalatinsk Regional Statistical Committee for 1900*.
[16] *Report of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society for 1903*. - Omsk, 1904. - P.2.
[17] *Protocols of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society for 1902-1915*. - *Regional Museum*. – P.236.
[18] *Semipalatinsk regional statements*. – 1904. - No.44, October 30.
[19] *Account of the printing house of the ZPO RGS.// Museum of Local Lore of Semey*.
[20] *Kashlyak V.N. Semipalatinsk merchants.-Semey, 2013*. - P. 280.
[21] *Semipalatinsk regional statements*. -1902. - No.12, March 23.
[22] *Semipalatinsk life*. - 1907. - No.48, February 14.
[23] *Semipalatinsk life*. – 1907. - No.24,31,41.
[24] *CSA RK. F.434. Op.1.D.38. L.L. 12-12 about*.
[25] *CSA RK. F.434. Op. 1.D.38. L.L.124-125 rev*.
[26] *CSA RK. F.434. Op. 1.D.46. L.L.104-106 vol*.
[27] *Siberian life*. – 1908. - No.223, December 18.
[28] *CSA RK. F 434.Op. 1. D.50. L.11*
[29] *CSA RK. F 434.Op. 1. D.50. L.223*
[30] *CSA RK. F. 1416. Op. 1. D. 11. L. 14*
[31] *SteppeTruth*. – 1918. -No.275, December 16.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

УДК 328.188.5
МНТИ 11.15.83

Сеитов Р.М. ^{*1}, Балакаева Л.Т. ²

¹магистрант КазНУ им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан
E-mail: seitofuruslan@gmail.com

²Кандидат исторических наук, и.о. профессора,
КазНУ им. аль-Фараби Алматы, Казахстан
E-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

**ОСОБЕННОСТИ И МЕХАНИЗМЫ ДИНАСТИЙНОЙ ПЕРЕДАЧИ МЕСТ
В ЯПОНСКОМ ПАРЛАМЕНТЕ**

Аннотация

В статье рассматривается феномен династийных политиков в Японии – *Сэсю: гиин* (世襲議員), его механизмы и лежащие в их основе социокультурные и институциональные особенности общества. Выявлены и проанализированы уникальные механизмы японской политической системы, формальные и неформальные институты. К ним относятся система «три бан» (三バン): *дзибан* (地盤) – электоральная база, *камбан* (看板) – узнаваемость имени или репутация, *кабан* (鞆) – финансовые ресурсы. Другим механизмом поддержки кандидатов, в том числе династийных, является *ко:энкай* (後援会) – группы поддержки. Выявлено, что в ходе предвыборной борьбы династийные кандидаты, унаследовавшие округ от родственника, имеют больше шансов быть избранными и переизбранными в парламент. Важную роль в этом процессе играют не только сами политики, но также и бюрократия, бизнес, и группы поддержки из избирателей. Более того, данный феномен формально согласуется с демократическими институтами и не вызывает недовольства широких масс японского общества. В то же время династийные политики сильнее связаны с участниками политического процесса и могут участвовать в более неравномерном распределении ресурсов. За последние несколько десятилетий предпринималось несколько попыток ограничить влияние династийных политиков – избирательная реформа 1994 г. и запрет на выдвижение династийных политиков партией ДПЯ в 2009 г. Эти попытки не дали ощутимых результатов по снижению количества династийных парламентариев, однако в последние несколько лет этот институт подвергается всё большей критике.

Ключевые слова: Политические династии, Япония, демократия, парламент.

Р.М. Сеитов^{*1}, Л.Т. Балакаева²

¹ал-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты, Алматы, Қазақстан
E-mail: seitofuruslan@gmail.com

²ал-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих ғылымының кандидаты, профессор м.а.
Алматы, Қазақстан
E-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

**ЖАПОН ПАРЛАМЕНТІНДЕГІ МАНДАТТАРДЫҢ ДИНАСТИЯЛЫҚ БЕРІЛУІНІҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МЕХАНИЗМДЕРІ**

Аннотация

Мақалада Жапониядағы династиялық саясаткерлер феномені – *Сэсю: гиин* (世襲議員), оның механизмдері мен қоғамның әлеуметтік-мәдени және институционалдық ерекшеліктерін қарастырады. Жапондық саяси жүйенің, формальды және бейресми институттардың бірегей механизмдері анықталып,

талданады. Оларға «үш бан» жүйесі (三バン) жатады: *дзибан* (地盤) – сайлау базасы, *камбан* (看板) – атақнемесе бедел, *кабан* (鞆) – қаржылық ресурстар. Кандидаттарды, соның ішінде династиялықтарды қолдаудың тағы бір механизмі *ко:энкай* (後援会) – қолдау топтары болып табылады. Сайлау науқаны кезінде ауданды туысқаннан мұра етіп алған әулеттік кандидаттардың парламентке сайланып, қайта сайлану мүмкіндігі жоғары екені анықталды. Бұл үдерісте саясаткерлердің өзі ғана емес, бюрократия, бизнес, сайлау округтерін қолдау топтары да маңызды рөл атқарады. Оның үстіне, бұл құбылыс формальды түрде демократиялық институттарға сәйкес келеді және жапон қоғамының қалың бұқарасының наразылығын тудырмайды. Сонымен қатар, әулеттік саясаткерлер саяси процеске қатысушылармен көбірек байланысты және ресурстарды неғұрлым тең емес бөлуге қатыса алады. Соңғы бірнеше онжылдықта династиялық саясаткерлердің ықпалын шектеуге бірнеше әрекет жасалды - 1994 жылғы сайлау реформасы және 2009 жылы ЖДП династиялық саясаткерлерді ұсынуға тыйым салу. Бұл әрекеттер санын азайтуда нақты нәтиже бермеді. династиялық парламентарийлердің саны, дегенмен, соңғы бірнеше жылда бұл институт уақыт өткен сайын көбірек сынға ұшырады.

Кілт сөздер: Саяси династиялар, Жапония, демократия, парламент.

R.M. Seitov*¹, L.T. Balakayeva²

¹Master student of al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

E-mail: seitofuruslan@gmail.com

²Candidate of Historical Sciences, Acting Professor of al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

E-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

FEATURES AND MECHANISMS OF DYNASTIC TRANSFER OF SEATS IN THE JAPANESE PARLIAMENT

Abstract

The article deals with the phenomenon of dynastic politicians in Japan - Seshu: giin (世襲議員), its mechanisms and underlying socio-cultural and institutional features of society. The unique mechanisms of the Japanese political system, formal and informal institutions are identified and analyzed. These include the three-ban system (三バン): jiban (地盤) - electoral base, kamban (看板) - name recognition or reputation, boar (鞆) - financial resources. Another mechanism for supporting candidates, including dynastic ones, is koenkai (後援会) - support groups. It was revealed that during the election campaign, dynastic candidates who inherited the district from a relative are more likely to be elected and re-elected to parliament. Not only politicians themselves play an important role in this process, but also bureaucracy, business, and constituency support groups. Moreover, this phenomenon is formally consistent with democratic institutions and does not cause discontent among the broad masses of Japanese society. At the same time, dynastic politicians are more connected to the participants in the political process and can participate in a more unequal distribution of resources. Over the past few decades, there have been several attempts to limit the influence of dynastic politicians - the electoral reform of 1994 and the ban on the nomination of dynastic politicians by the DPJ in 2009. These attempts have not yielded tangible results in reducing the number of dynastic parliamentarians, however, in the last few years, this institution has been subjected to increasingly more criticism.

Keywords: Political dynasties, Japan, democracy, parliament.

Введение. Потомственные, или династийные, политики – это политики, которые связаны родством или браком с действующим или бывшим членом парламента и баллотировуются в том же избирательном округе. В Японии их называю *сэсю*: *гиин* (世襲議員) – потомственные парламентарии. За последние 20 лет до 30% всех парламентариев в Японии были связаны с политическими кланами, и это число существенно возрастает среди министров и премьер-министров [1, 456]. В 2022 г. на выборах в верхнюю палату советников было избрано 14 династийных политиков на 248 мест, что составляет всего около 6%. Однако учитывая, что всего было 19 династийных кандидатов, процент их успеха на выборах составляет 73%, что намного выше среднего процента успеха в 22% [2]. При этом на выборах в нижнюю и ключевую Палату представителей в 2021 г. было избрано 108 династийных политиков, что составляет 23.5% [3].

Некоторые знаменитые политические династии ведут своё начало ещё с конца XIX в., и имеют большой финансовый капитал или состоят в родстве с богатыми и влиятельными кланами. У многих

таких политических династий есть свои «вотчины» – избирательные округа, которые передаются по наследству и где почти гарантированно раз за разом выигрывает определённая семья и партия [4].

Одними из ярких представителей политических династий можно назвать премьер-министров Синдзо Абэ и Юкио Хатояма, представителей третьего и четвертого поколения политических династий соответственно. Дед С. Абэ Нобусукэ Киси был премьер-министром в 1957–1960 гг., его отец Синтаро Абэ – секретарём Кабинета Министров. Синдзо Абэ начал свою политическую карьеру с поста секретаря своего отца в его бытность министром иностранных дел. Политическая история династии Хатояма начинается ещё в эпоху Мэйдзи, а саму семью часто называют «Японскими Кеннеди» [5]. Дед Юкио Итиро Хатояма был премьер-министром в 1954–1956 гг. и одним из основателей Либерально-Демократической партии. К известным представителям политических династий относятся также такие «тяжеловесы» японской политики, как бывший премьер-министр Дзюнъитиро Коидзуми, нынешний премьер-министр Фумио Кисида, Таро Коно, Ясухиро Накасонэ, Рютаро Хасимото, Асо Таро и другие.

Несмотря на то, что политические династии существуют не только в Японии, но и в других демократических странах, японские политики выработали своеобразные механизмы для поддержания наследования парламентских мест. Многие из них основываются на особенностях японской политической системы и социокультурных особенностях японского общества. Большое количество династийных политиков тесно связаны не только со своими политическими кланами, но также и с бюрократической и бизнес-элитами. Они создают относительно закрытый политический класс, в котором ротация кадров значительно снижена по сравнению с другими демократическими странами. В этой связи значительная часть западных исследователей задаётся вопросом, не является ли обилие политических династий угрозой демократии в Японии. Как отмечают в своей работе М.Исибаси и С.Рид, «относительно закрытый потомственный политический класс не обязательно должен означать конец эффективной демократии. Пока политическим элитам приходится конкурировать за благосклонность электората, демократия может процветать. Однако если электорату не будет предоставлен значительный выбор, демократия может стать простой видимостью» [6, 368]. Данная проблема, в частности, её причины и динамика, являются малоизученными в отечественной научной литературе.

Актуальность. Япония гармонично интегрировала традиционные социально-политические институты и современную демократию. Такая политическая система если не способствовала, то, по крайней мере, не помешала бурному экономическому росту страны во второй половине XX в. Изучение сочетания традиционных особенностей и современной политической системы Японии может быть полезно для Казахстана как для молодого независимого государства.

Материалы и методы. В исследовании применяется антропологический метод исторического институционализма, которые помогают определить степень влияния социокультурных особенностей, формальных и неформальных институтов японского общества на распространение феномена политических династий. Кроме того, в работе были использованы общенаучные методы исследования, в частности дескриптивный, компаративистский, аналитический. Основными материалами являются статьи и книги исследователей из разных стран, проводивших эмпирические исследования феномена политических династий. Кроме того, использованы газетные статьи с обсуждением современного состояния политических династий в Японии.

Цели и задачи. Целью исследования является рассмотреть особенности и механизмы династийной передачи мест в японском парламенте.

В соответствии с методами были поставлены следующие задачи:

– Проанализировать культурные особенности японского общества и их влияние на политическую систему страны

– Проследить изменение восприятия династийных политиков в современном японском обществе.

Обсуждение. Больше всего династийных политиков состоит в рядах крупнейшей и ныне правящей Либерально-демократической партии (ЛДП). В этой связи большинство работ западных и японских авторов по политическим династиям изучают только данные ЛДП и нечасто затрагивают другие партии. Тема потомственных политиков в русскоязычной политологии практически не раскрыта. Однако стоит отметить статью П.А. Антонова [7] 2018 г., в которой он делает предположение о возможном приходе Ф.Кисиды на пост премьер-министра, что и произошло в 2021 г.

Гораздо больше материала по теме потомственных политиков и, шире, механизмов японской политики, можно найти у западных исследователей и журналистов. Отдельно следует отметить статью М.Исибаси и С.Рида [6] как основополагающую работу для целого ряда дальнейших исследований. В

частности, в ней исследователи поднимают вопрос соответствия обилия потомственных политиков в Японии демократическому развитию страны.

Японский исследователь Х.Фукуда [8] критически рассматривает феномен потомственных политиков как угрозу японской демократии. Автор размышляет о неравенстве в распределении голосов в избирательных округах как о проблеме превалирования коллективных интересов над индивидуальными правами человека, что несовместимо с современной демократической системой, основанной на равенстве всех перед законом. Такая постановка проблематики отражает конфликт политических идеалов, привнесённых в страну извне, и традиционных социально-политических реалий страны. В контексте нашего исследования также интересно его рассуждение о превалировании коллективных интересов: «Реальность в Японии такова, что даже люди с опытом юристов, которые должны играть важную роль в защите основных гражданских свобод, пришли к такому образу мышления».

Американский исследователь Д.Смит [9] применил сравнительный метод спроса и предложения для выявления причин распространения явления наследственных политиков в Японии. Он выявил, что значительную часть успеха потомственных политиков составлял спрос на них среди политических партий из-за особенностей избирательной системы. Но даже после избирательной реформы среди избирателей остался спрос на потомственных кандидатов, а также сохранились институты, помогающие им избираться.

Результаты. Отличительными чертами японского менталитета, влияющими на политическую систему, являются патернализм, коллективизм, стремление любой ценой избежать конфликтов и достичь компромисса, децентрализация в принятии решений и распределении ответственности [10].

Политическая культура Японии в значительной степени находится под влиянием конфуцианства, заимствованного из Китая и переработанного с учётом особенностей японского общества. В частности, конфуцианство в Китае ставило внутрисемейные отношения отца и сына выше отношений подданного и императора, в результате чего даже император мог быть свергнут. В Японии же отношения власти и подданных считались выше семейных, а правящая императорская династия никогда не прерывалась. Конфуцианская этика формировала отношения подданного и господина не на основе контрактов и формальных договорённостей, а на основе морального долга и полной преданности. К этому примешивалась буддийская этика возвращения долга, которая укрепляла неформальные отношения между властью и подданными. В современном японском обществе эти моральные категории выражаются в понятии *гири* (義理) – долг чести, который предписывает обязательно возмещать оказанную услугу [11].

По мере модернизации Японии, привнесённые институты интегрировались в традиционную культуру и ассимилировались. Этому способствовало и то, что Япония, в отличие от многих других стран, не была колонизирована и проводила модернизацию своими силами и по своей воле. Даже во время оккупации после Второй мировой войны стране удалось по большей части сохранить свою традиционную культуру. При этом баланс между иностранным и традиционным достигался за счёт сочетания формальных и неформальных институтов, причём последние могут неизменно использоваться даже на высшем политическом уровне. Так, например, заседания Кабинета министров до сих пор проходят на основе обычая и не регулируются формальным регламентом.

Подобные моральные установки и историческое развитие обуславливают специфику т.н. «консенсусной демократии». Суть этого понятия состоит в том, что для японской политики главное – не демократический процесс, а учёт мнений и желаний всех сторон политического процесса, достижение компромисса и ослабление публичного контроля. [12, 138] В процессе принятия решений политики долго согласовывают свои действия с бюрократией и бизнесом. В подобных условиях не последнюю роль играет личность политика и его связи.

Таким образом, сохраняя формально статус демократической страны, которая, к тому же, занимает высокие места в международных рейтингах восприятия коррупции, Япония всё же часто подвергается критике за свои «антидемократические» политические институты, к которым относится и феномен *сэсю: гиин*.

Современная политическая система Японии оформилась в 1947 г. с принятием новой конституции, а первые послевоенные выборы в ключевую нижнюю палату парламента состоялись ещё в 1946 г. Довольно быстро основные консервативные партии страны, Либеральная партия и Демократическая партия объединились в Либерально-демократическую партию, которая безраздельно находилась у власти с 1955 по 1993 г. В стране сложилась практически однопартийная система, называемая «система 1955 г.», и по сей день ЛДП остаётся крупнейшей партией.

Эта же партия чаще всего подвергается критике за nepoтuзuм и недемократичность, поскольку именно от неё в парламент проходит большинство потомственных политиков. С одной стороны, это связано с тем, что ЛДП в принципе занимает большинство мест в парламенте. Кроме того, привлечение потомственных кандидатов часто является выигрышной стратегией для победы партии в округах, где они известны и откуда избирались их родственники, оставившие им в «наследство» место в партии. Таким образом, с помощью привлечения потомственных политиков партия может выиграть сложные округа, которые иначе она бы потеряла. Стоит отметить, что подобное практикуется не только в ЛДП, но и в других крупных партиях, в частности, оппозиционных.

Перед всеобщими выборами 2009 г. крупнейшая на тот момент оппозиция Демократическая Партия Японии (ДПЯ) заявила, что больше не будет назначать *сэсю: гиин* и исключает подобную практику из своей политической деятельности. По большей части, это был выпад в сторону ЛДП, которая в то время подвергалась критике в СМИ за обилие династийных кандидатов и превращение политики в семейный бизнес. Стоит также отметить, что исам лидер ДПЯ Юкио Хатояма, в 2009 году ставший премьер-министром, является политиком в четвёртом поколении и основывал ДПЯ вместе со своим братом Кунио Хатояма, который затем перешёл в ЛДП.

Сама ЛДП также пыталась ограничить у себя практику назначения потомственных политиков, но встретила сопротивление среди членов партии, многие из которых были потомственными политиками или надеялись в будущем передать своё место детям. В конце концов, в партии заявили, что не могут ограничивать людей в праве на выдвижение кандидатуры только на основе их родства с другими политиками. Даже несмотря на усилия партии по ограничению приёма новых потомственных кандидатов на выборы в течение нескольких последующих лет множество уже действующих *сэсю: гиин* продолжали успешно переизбираться. Таким образом, усилия по ограничению практики потомственных политиков дали относительно слабые результаты.

Д.Смит [9, 102] указывает, что большой разброс количества династийных политиков в разных партиях – большая доля в ЛДП и меньшие доли в других партиях – говорит о том, что уникальные черты японской культуры не могут быть источником такого распространения феномена династийных политиков. Тем не менее, мы считаем, что нельзя игнорировать роль менталитета и культуры в формировании неформальных институтов, на которых базируется, в том числе, и политическая культура. Кроме того, традиционные моральные нормы соблюдаются в бизнес-сообществе, которое тесно связано с политиками. Сочетание современной демократии и традиционных, неформальных способов решения проблем порождает множество особенностей японской политической системы. Все они, так или иначе, связаны друг с другом, и династийные политики являются составной частью этой системы.

Так, например, для японской политической системы вообще характерна ориентация на сохранение преемственности. Сама парламентская система Японии полагается на политический стаж и опыт кандидатов. Именно политический стаж помогает действующим депутатам легче переизбираться и продвигаться на высокие партийные посты. Это отличает Японию от, например, Тайваня с его смешанной республиканской системой, где в предвыборной кампании большее значение имеют конкретные политические взгляды и заслуги кандидата. Некоторые японские партии даже издали правила, поддерживающие действующих членов парламента. Например, они автоматически переназначаются кандидатами от своего округа на следующие выборы [13]. В такой системе предпочтение отдаётся преемственности, и в некоторых случаях эта преемственность может сохраняться через поколения. Таким образом, избирательные округа, в которых сильны позиции определённой партии, часто "закреплены" за соответствующими им действующими членами парламента, и внутрипартийная борьба в этих округах не одобряется.

У «системы 1955 г.» было несколько структурных особенностей, которые активно поддерживали потомственную передачу парламентских мест. Во-первых, т.н. «железный треугольник» – система взаимоотношений между политиками, бюрократами и крупным бизнесом. В этой системе большую роль играют неформальные личные знакомства и контакты, и многие заинтересованы в сохранении этих отношений и договорённостей на как можно больший срок. Династийные политики являются в этом случае оптимальным вариантом продолжения отношений, поскольку они зачастую сохраняют и продолжают знакомства и негласные договорённости своего предшественника. Бизнесу, заинтересованному в поддержке определённого политика или политической группы, было бы выгодно спонсировать группу поддержки таких династийных политиков.

Важными инструментами, которые японские политики используют в предвыборной борьбе, являются т.н. «три бан» (三バン): *дзибан* (地盤) – электоральная база, *камбан* (看板) – узнаваемость имени или репутация, *кабан* (鞆) – финансовые ресурсы.

Финансовые ресурсы *кабан* – это очевидное преимущество для кандидатов и самое простое для наследования. Кроме того, зачастую члены семьи династийного политика не только имеют влияние в политическом мире, но и владеют каким-либо бизнесом, что благотворно сказывается на финансовом состоянии политика. Обладание большими ресурсами помогает проводить предвыборную кампанию, но кроме того, может даже отпугнуть других кандидатов участвовать в предвыборной гонке [14, 352].

Важность финансовых ресурсов для предвыборной гонки понимают не только японские политики. Так, в англоязычной политологии существует термин «warchest», который можно перевести как «финансовые ресурсы» или «политический капитал». Однако в Японии ресурсы *кабан* тесно связаны с другими инструментами наследственной передачи власти и также требуются для поддержания своей электоральной базы.

Для создания и усиления своей электоральной базы также используют группы поддержки – *ко:энкай* (後援会). В эти группы входят бизнесмены, главы муниципальных организаций и другая местная элита. *Ко:энкай* – это личный политический капитал каждого политика, не связанный с политической партией. Они институционализировались в 1960-е гг. для обхода запрета на проведение предвыборных кампаний в период между выборами. В настоящее время это легальный и подотчётный инструмент. Эти группы поддержки могут передаваться по наследству, когда действующий парламентарий выходит на пенсию или умирает [6, 369]. Более того, до 1993 г. именно *ко:энкай* нередко убеждали родственника отошедшего от дел политика продолжить его дело и вступить в партию.

У членов *ко:энкай* мог быть финансовый интерес к избранию потомственного преемника, поскольку это могло помочь им обеспечить постоянный доступ к ресурсам центрального правительства. Централизованный процесс распределения бюджета и крайне патерналистская политика ЛДП создали стимулы для местных организаций, кандидатов и избирателей присоединиться к ЛДП, чтобы получить доступ к перераспределению ресурсов центрального правительства. Члены *ко:энкай* и местные политики, оказывавшие поддержку на выборах политикам ЛДП национального уровня, должны были наладить прочные отношения с этими политиками, чтобы получить доступ к центральному правительству и поддерживать потоки ресурсов. Когда политик уходил на пенсию или умирал, *ко:энкай* мог обеспечить себе постоянный доступ к центральному правительству, назначая преемника. Потомственные кандидаты идеально подходили для поддержки, поскольку они были знакомы большинству основных сторонников и избирателей.

Тот факт, что династические кандидаты наследуют ранее существовавшие неформальные связи с избирателями, влияет на их предвыборные кампании. Поскольку электоральная база, унаследованная от членов их семей, является ключевым элементом их успеха на выборах, поддержание прочных связей с членами этих «кланов» становится важнейшим аспектом их кампаний. Здесь лучшая стратегия для династических кандидатов для достижения этой цели состоит в том, чтобы сделать акцент на распределении ресурсов в своих кампаниях. Обещая определённые блага членам своей базы поддержки, они могут укрепить унаследованные покровительственные связи и продолжать получать поддержку электората. Таким образом, природа унаследованных связей влияет на стратегические расчеты династических кандидатов, тем самым делая их более склонными подчеркивать распределение ресурсов в своих кампаниях [1, 454].

Поддержание *ко:энкай* – крайне трудозатратный и ресурсоёмкий процесс. Кроме того, предвыборная кампания династийного кандидата, который унаследовал группу поддержки, подразумевает поддержание более тесного общения с заинтересованными лицами и распределение между ними ресурсов. Нединастийным политикам приходится создавать свой *ко:энкай* с нуля, но с течением времени, если политик служит в парламенте несколько сроков подряд, усилия, затрачиваемые на их поддержания, сравниваются с усилиями династийных политиков.

Узнаваемость имени *камбан* также важна для предвыборной гонки японских политиков. Для японского консервативного электората принадлежность кандидата к определённой семье может стать существенным фактором отдать за него свой голос. Кроме того, важным фактором может стать сочувствие людей к сыну или дочери внезапно умершего депутата, в связи с чем даже кандидат без политического опыта может обогнать в предвыборной гонке более опытных кандидатов [9, 17].

Для усиления своего *камбан* современные политики могут прибегать к традиции усыновления взрослого мужчины, зачастую зятя. Эффект такого инструмента можно увидеть в моделях брака в

политических семьях. Японский закон требует, чтобы супружеская пара брала одну фамилию. Примерно в 95% браков жена берет фамилию мужа. Однако когда отец жены обладает властью или у него нет собственного биологического сына, муж часто берет фамилию жены. Пример подобного усыновления – бывший министр обороны Японии Танака Наоки, изначально носивший фамилию Судзуки. В 1963 г. он женился на Танака Макико – дочери влиятельного политика и будущего премьер-министра Танака Какуэй, не имевшего наследника. При этом и сама Танака Макико была влиятельным политиком и дважды занимала министерские посты.

Вместе с политическим капиталом «трёх бан» и *ко:энкай* часто наследуются и обязательства, данные политиком и политику [15]. Таким образом, наследственная передача парламентского места является ещё и способом поддержать преемственность неформальных связей.

Большую роль в продвижении династийных политиков играет также избирательная система. Избирательная система «средних округов», использовавшаяся в 1947–1993 гг., привела к внутривнутрипартийной конкуренции в ЛДП и СПЯ, двух крупнейших партиях. В результате кандидаты проводили предвыборную кампанию преимущественно на основе своих личных качеств или поведения, а не на приверженности своей партии или ее политике. В таком случае династийные кандидаты могли использовать свои преимущества в предвыборной гонке и получать больше голосов избирателей. Кроме того, процесс отбора кандидатов в ЛДП был крайне децентрализован. Когда кандидат от ЛДП уходил на пенсию или умирал, его или ее фракция и *ко:энкай* кандидата играли самую большую роль в поиске преемника.

В 1993 г. закончилось непрерывное правление ЛДП, и большинство в парламенте заняла коалиция оппозиционных партий. В 1994 г. была проведена избирательная реформа, которая была направлена против нерепрезентативного распределения голосов и династийности. Эта реформа резко сократила внутривнутрипартийную конкуренцию, сократила влияние *ко:энкай* и привлекательность династийных кандидатов для ЛДП, но так и не смогла полностью искоренить эти явления. Дело в том, что у действующих политиков нет причин менять свои предвыборные стратегии и отказываться от такого действенного инструмента, как *ко:энкай* [16, 241], и у действующих *сэю: гиин* нет причин отказываться от дальнейших попыток переизбраться. Кроме того, может проявиться черта японской традиционности, когда старые политики оказываются не готовы быстро отказаться от привычных для них стратегий и инструментов. И всё же, новые кандидаты имеют меньшую склонность к использованию *ко:энкай* в своих стратегиях. Возможно, в скором времени количество династийных политиков в японском парламенте уменьшится.

Таким образом, значительное отличие династийных и нединастийных политиков состоит в том, что династийные могут проводить более независимые кампании и получать больший доступ к распределению ресурсов среди заинтересованных сторон, в то время как нединастийные политики должны в большей степени придерживаться политической линии своей партии. Это приводит к тому, что потомственные политики получают больше голосов, и далее, в соответствии с патерналистскими установками общества, распределяют эти ресурсы среди своих избирателей. Как выяснили исследователи, династийные политики действительно могут получить больше ресурсов для своего округа, однако распределение их происходит непрозрачно, и может затрагивать только относительно небольшую группу приближенных к политику избирателей, например, его *ко:энкай*. [17]

Поиск и назначение новых кандидатов также в значительной степени подвержено неформальным институтам общества. До избирательной реформы 1994 г. не существовало формального и открытого способа набора кандидатов на парламентские выборы. Каждая партия искала и назначала кандидатов через её внутреннюю систему, крупные партии поручали эту работу каждой фракции в отдельности. Среди крупных партий, преимущественно ЛДП, нередким был поиск кандидатов среди чиновников или наследников бывших депутатов. Таким образом, большую роль играли личные связи и принадлежность кандидата.

ДПЯ, главная оппозиционная партия, в начале 2000-х гг. испытывала нехватку кандидатов для участия в выборах в парламент, и она 5 раз разворачивала кампании по привлечению кандидатов из числа местных жителей, т.н. *Ко:бо* (公募, букв. «открытая вербовка»). Так же, как и в ЛДП, при отборе кандидатов для предвыборной гонки в первую очередь обращали внимание на их личные качества, а не на политические взгляды. Немаловажными были личные связи и репутация в избирательном округе, которые могли обеспечить кандидату более высокие шансы на победу в предвыборной гонке. В первую очередь это происходило потому, что ДПЯ не была ориентирована на какую-то конкретную политику, а

скорее была партией всех оппозиционно настроенных политиков, и имела главной целью забрать власть у правящей ЛДП.

Политическое наследование также влияет на карьерный путь политиков. Так, династийные политики раньше начинают карьеру и, следовательно, имеют больше шансов подняться до высших политических постов. Часто они начинают знакомиться с устройством политической работы на посту секретаря своего родственника. Как пример подобного явления можно привести назначение Ф.Кисидой своего сына Сётаро на пост секретаря по политическим вопросам 4 октября 2022 г. [18]. Полученный опыт вкупе с покровительством родственников и заинтересованных групп позволяют династийным политикам быстрее подниматься по карьерной лестнице и чаще занимать важные партийные и министерские посты.

Пример Кисиды особенно показателен в современную эпоху постепенного изменения политической системы Японии. Сначала его приход на пост премьер-министра в 2021 г., а затем назначение сына секретарём своего кабинета вызвало в японском обществе бурные обсуждения проблемы nepotизма и наследования политических мест. В политике послевоенной Японии процедура назначения сына или другого родственника своим секретарём довольно обыденная, и в разное время через неё прошли Юко Обути – дочь премьер-министра Кейдзо Обути, Синдзиро Коидзуми, сын премьер-министра Дзюнъитиро Коидзуми, бывший премьер-министр Синдзо Абэ [4]. Тем не менее, нынешнее назначение Сётаро Кисиды вызвало волну критицизма и возмущения в адрес премьер-министра и правящей партии в целом [19]. Несмотря на формальные заявления некоторых сторонников Кисиды о приемлемости и законности подобных действий, даже его однопартийцы говорят о неуместности такого назначения и «неспособности премьер-министра слушать» [20].

Обвинения премьер-министров в nepotизме со стороны оппозиции раньше были не редкостью в японской политике, однако нынешнее общественное освещение и осуждение подобных действий может сигнализировать об изменяющихся нормах и запросах японского общества. Причиной такого изменения запросов может стать и накопившийся эффект от избирательной реформы 1994 г., направленной в том числе и против династийности в политике, и изменение отношения к династийным кандидатам в предвыборной программе ДПЯ в 2009 г. В конце концов, Япония, как и любая другая страна, подвержена изменениям, и необходимость в них возрастает в условиях экономического и демографического кризиса, в котором уже долгое время пребывает Япония.

Закключение: Таким образом, мы увидели, что японская политическая система имеет ряд характерных особенностей, формальных и неформальных институтов, прямо или косвенно вытекающих из менталитета и традиций общества. Когда это необходимо для удобства или по юридическим причинам, некоторые из них институционализируются и формализуются, как, например, *ко:энкай*. Другие остаются в неформальной сфере.

Эти особенности позволяют Японии уверенно входить в число мировых лидеров по количеству династийных парламентариев, сохраняя при этом все демократические институты и свободу выбора. Некоторые элементы политической культуры Японии базируются на общественных институтах, отличных от западных, в связи с чем к ней нельзя в полной мере применять западные критерии оценки демократичности общества. И всё же, стоит отметить, что возрастающий интерес к феномену династийных политиков со стороны японских исследователей и СМИ может сигнализировать о том, что в японском обществе меняются взгляды и растёт запрос на более индивидуалистический подход к политическим процессам.

Список использованной литературы:

1. Muraoka, T. (2018). *Political Dynasties and Particularistic Campaigns*. *Political Research Quarterly*, 71(2), 453–466.
2. 「世襲」19人、自民が6割弱【22参院選】2022年6月22日 [19 наследственных политиков, из них от ЛДП 60% (22 выборы в палату советников). 22.06.2022] [Электронный ресурс] <https://www.jiji.com/jc/article?k=2022062201136&g=pol>. Дата обращения 21.09.2022
3. 衆院選、自民世襲候補が続々名乗り. 2021年7月25日. [Выборы в Палату представителей, потомственные кандидаты от ЛДП один за другим. 25.07.2021] [Электронный ресурс] <https://www.sankei.com/article/20210725-LDDRZZC73JPRNHYZU7CKQXENA/> (Дата обращения 28.09.2022)
4. Дела семейные: какие кланы существуют в японской политической элите. 12.10.2021 [электронный ресурс] <https://profile.ru/abroad/dela-semejnye-kakie-klany-sushhestvujut-v-yaponskoj-politicheskoy-elite-940463/> (Дата обращения 06.11.22)

5. Itoh, Mayumi. (2003). *The Hatoyama dynasty : Japanese political leadership through the generations*. New York : Palgrave Macmillan, 286 p. <http://www.loc.gov/catdir/toc/hol041/2003040543.html>
6. Ishibashi, M., & Reed, S. R. (1992). *Second-Generation Diet Members and Democracy in Japan: Hereditary Seats*. *Asian Survey*, 32(4), 366–379. <https://doi.org/10.2307/2645152>
7. Антонов П. А. - анализ. *Сравнительная политика*, 10 (2), 152-164. doi: 10.24411/2221-3279-2019-10022
8. Hiroshi Fukuda (2009) *Why Are There So Many Hereditary Politicians in Japan?*, *Asia-Pacific Review*, 16:2, 1-14, DOI: 10.1080/13439000903381352
9. Smith Daniel M. — *Dynasties and Democracy : The Inherited Incumbency Advantage in Japan*. Stanford, Stanford University Press, 2018, 359 p.
10. *Политическая система современной Японии / Под ред. Д. В. Стрельцова*. – М.: Аспект-Пресс, 2013. – 384 с.
11. А.А. Родионова. *Культурные особенности Японии как фактор формирования корпоративной этики*. [Электронный ресурс]. http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=277 (Дата обращения 17.09.2022)
12. Сосковец, Л.И. *Политическая система Японии : учебное пособие для вузов / Л.И. Сосковец*. – Москва : Издательство Юрайт, 2022. – 164 с.
13. Batto, N. F., Huang, C., Tan, A. C., & Cox, G. W. (Eds.). (2016). *Mixed-Member Electoral Systems in Constitutional Context: Taiwan, Japan, and Beyond*. University of Michigan Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1gk08h7>
14. Vox-Steffensmeier, J. M. (1996). *A Dynamic Analysis of The Role of War Chests in Campaign Strategy*. *American Journal of Political Science*, 40(2), 352–371. <https://doi.org/10.2307/2111628>
15. Usui, Chikako & Colignon, Richard. (2004). *Continuity and Change in Paths to High Political Office: Ex-Bureaucrats and Hereditary Politicians in Japan*. *Asian Business & Management*. 3. 395-416. 10.1057/palgrave.abm.9200106.
16. Carlson, M. M. (2006). *Electoral Reform and the Costs of Personal Support in Japan*. *Journal of East Asian Studies*, 6(2), 233–258. <http://www.jstor.org/stable/23417903>
17. Asako, Y., Iida, T., Matsubayashi, T., & Ueda, M. (2015). *Dynastic Politicians: Theory and Evidence from Japan*. *Japanese Journal of Political Science*, 16(1), 5-32. doi:10.1017/S146810991400036X
18. Kishida appoints his son, 31, to be his executive secretary. 04.10.2022 [Кисида назначил своего сына своим исполняющим секретарём] [электронный ресурс] <https://www.asahi.com/ajw/articles/14734693> (Дата обращения 04.10.2022)
19. *Nepotism and Japan's political dynasties*. 12.10.22 [Непотизм и японские политические династии] [электронный ресурс] <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2022/10/12/commentary/japan-commentary/kishidas-son-appointment/> (Дата обращения 21.12.22)
20. *Frankly: Nepotism is Built Into the Japanese Political System*. 14.10.21 [Откровенно говоря: кумовство встроено в японскую политическую систему] [электронный ресурс] <https://www.tokyoweekender.com/2021/10/frankly-nepotism-is-built-into-the-japanese-political-system/> (Дата обращения 21.12.22)

References:

1. Muraoka, T. (2018). *Political Dynasties and Particularistic Campaigns*. *Political Research Quarterly*, 71(2), 453–466.
2. 「世襲」19人、自民が6割弱【22参院選】2022年6月22日[19 hereditary politicians, of which 60% are from the LDP (22 House of Councilors elections). 22.06.2022] [Electronic resource] <https://www.jiji.com/jc/article?k=2022062201136&g=pol>. (Accessed 21.09.2022) [In Japanese]
3. 衆院選、自民世襲候補が続々名乗り。2021年7月25日。 [Elections to the House of Representatives, hereditary LDP candidates one after another. 25.07.2021] [Electronic resource] <https://www.sankei.com/article/20210725-LDDRZZC73JPRNHYZU7CKOXENA/> (Accessed 28.09.2022) [In Japanese]
4. *Family business: what clans exist in the Japanese political elite*. 12.10.2021 [Electronic resource] <https://profile.ru/abroad/dela-semejnye-kakie-klany-sushhestvujut-v-yaponskoj-politicheskoj-elite-940463/> (Accessed 06.11.22) [In Russian]

5. Itoh, Mayumi. (2003). *The Hatoyama dynasty : Japanese political leadership through the generations*. New York : Palgrave Macmillan, 286 p. <http://www.loc.gov/catdir/toc/hol041/2003040543.html>
6. Ishibashi, M., & Reed, S. R. (1992). *Second-Generation Diet Members and Democracy in Japan: Hereditary Seats*. *Asian Survey*, 32(4), 366–379. <https://doi.org/10.2307/2645152>
7. Antonov P. A. (2019). "Hereditary parliamentarians" ("Seshu: giin") in the political system of modern Japan: a comparative historical analysis. *comparative policy*, 10 (2), 152-164. doi: 10.24411/2221-3279-2019-10022[In Russian]
8. Hiroshi Fukuda (2009) *Why Are There So Many Hereditary Politicians in Japan?*, *Asia-Pacific Review*, 16:2, 1-14, DOI: 10.1080/13439000903381352
9. Smith Daniel M. — *Dynasties and Democracy : The Inherited Incumbency Advantage in Japan*. Stanford, Stanford University Press, 2018, 359 p.
10. *The political system of modern Japan / Ed. D. V. Streltsov. – Moscow: Aspect-Press, 2013. – 384 c. [In Russian]*
11. A.A. Rodionova. *Cultural features of Japan as a factor in the formation of corporate ethics*. [Electronic resource]. http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=277 (Accessed 17.09.2022) [In Russian]
12. Soskovets, L. I. *The political system of Japan: a textbook for universities / L. I. Soskovets. - Moscow: Uwrite Publishing House, 2022. — 164 c. [In Russian]*
13. Batto, N. F., Huang, C., Tan, A. C., & Cox, G. W. (Eds.). (2016). *Mixed-Member Electoral Systems in Constitutional Context: Taiwan, Japan, and Beyond*. University of Michigan Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1gk08h7>
14. Box-Steffensmeier, J. M. (1996). *A Dynamic Analysis of The Role of War Chests in Campaign Strategy*. *American Journal of Political Science*, 40(2), 352–371. <https://doi.org/10.2307/2111628>
15. Usui, Chikako & Colignon, Richard. (2004). *Continuity and Change in Paths to High Political Office: Ex-Bureaucrats and Hereditary Politicians in Japan*. *Asian Business & Management*. 3. 395-416. 10.1057/palgrave.abm.9200106.
16. Carlson, M. M. (2006). *Electoral Reform and the Costs of Personal Support in Japan*. *Journal of East Asian Studies*, 6(2), 233–258. <http://www.jstor.org/stable/23417903>
17. Asako, Y., Iida, T., Matsubayashi, T., & Ueda, M. (2015). *Dynastic Politicians: Theory and Evidence from Japan*. *Japanese Journal of Political Science*, 16(1), 5-32. doi:10.1017/S146810991400036X
18. Kishida appoints his son, 31, to be his executive secretary. 04.10.2022 [Electronic resource] <https://www.asahi.com/ajw/articles/14734693> (Accessed 04.10.2022)
19. *Nepotism and Japan's political dynasties*. 12.10.22 [Electronic resource] <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2022/10/12/commentary/japan-commentary/kishidas-son-appointment/> (Accessed 21.12.2022)
20. *Frankly: Nepotism is Built Into the Japanese Political System*. 14.10.21 [Electronic resource] <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2022/10/12/commentary/japan-commentary/kishidas-son-appointment> (Accessed 21.12.2022)

ӘӨЖ94
ХҒТАР03.81.99

М.М. Муратказин*¹, А.Ж. Берікболова², Н.А. Мухаметжанова³

¹т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің әлем тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры,
Алматы, Қазақстан,

E-mail: muratkazin@bkl.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистр, оқытушы, Алматы, Қазақстан,

<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>

E-mail: berikbolova1995@mail.ru

³т.ғ.к., ЕҰУ доценті, Астана, Қазақстан

E-mail: nurgaisha72@mail.ru

БАТЫС ЕУРОПА ЕЛІНІҢ МӘДЕНИЕТІНЕ ҮЛЕС ҚОСҚАН ҰЛЫ КАРЛДЫҢ «КАРОЛИНГТІК ӨРЛЕУ» КЕЗЕҢІ

Аңдатпа

Кез келген халықтың күнделікті өмірі мен мәдениетінде тарихи шығу тегі мен орындалу бөлімдеріне байланысты көптеген құбылыстар бар. Осындай құбылыстардың жарқын және көрнекті көріністерінің бірі франктермонархиясындағы каролингтік қайта өркендеу болды. Ұлы Карлдың таққа келуімен каролингтік жаңа өркенет пайда болды. Карл сол замандағы барлық мәдениетті жинақтап, халыққа ыңғайлы қылып жасауға тырысты. Ол – антикалық мәдениет пен ерте ортағасыр мәдениетін жалғастырушы. Ұлы Карл дінді, білімді, сурет өнерін, архитектураны қатар дамытты. Өзі жазуды үйрене алмаса да, жалпыға ортақ монатрлар мен шіркеулерде кітап жасап шығаруды қолға алып, мемлекетке қызмет атқаратын кез келген тұлғаның білім алуына көмектесті. Күрделі мәдениетті қарапайым, ыңғайлы, қолжетімді қылып қайта жасады. Әсіресе, сол заманда пайда болған жаңа пән сабақтарын бәріне ортақ латын тілінде жаздыртқанын айта кету керек. Каролингтер кезіндегі жазушылардың шығармалары кейінгі ортағасырларда білімге жаңа жол салып, кейінгі ғасырлардағы білімді адамдарға үлкен әсер етті. Келесі X-XI ғасырларда батыс елдерінде білімді адамдардың жаңа оқу орындарын ашып, мәдениетке жаңа толқын алып келуіне әсер етті.

Кілт сөздер: антика, «жеті еркін өнер», каролинг, қайта өркендеу, шіркеулік мектеп, монастырлық скрипторий, кітап, архитектура.

Муратказин М.М. *¹, Берикболова А.Ж. ², Мухаметжанова Н.А. ³

¹кандидат исторических наук, ассоциированный профессор КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

E-mail: muratkazin@bkl.ru

²магистр, преподаватель КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>

E-mail: berikbolova1995@mail.ru

³к.и.н., доцент ЕНУ, Астана, Казахстан

E-mail: nurgaisha72@mail.ru

ПЕРИОД "КАРОЛИНГСКОГО ВОСХОЖДЕНИЯ" КАРЛА ВЕЛИКОГО, ВНЕСШЕГО ВКЛАД В КУЛЬТУРУ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ СТРАНЫ

Аннотация

В повседневной жизни и культуре любого народа существует множество явлений, связанных с разделами исторического происхождения и исполнения. Одним из ярких проявлений этого стало Каролингское Возрождение франкской монархии. С приходом на престол Карла Великого возникла новая цивилизация Каролингов. Карл попытался собрать воедино всю культуру того времени и сделать ее более удобной для людей. Он является продолжателем античной культуры и культуры раннего средневековья. Карл Великий параллельно развивал религию, образование, искусство рисования, архитектуру. Хотя он сам не мог научиться писать, он продолжал создавать книги в общественных

монастрах и церквях, помогая любому человеку, служащему государству, получить образование. Также правитель воссоздал сложную культуру простым, удобным, доступным способом. Особенно стоит отметить, что новые предметные уроки, появившиеся в те времена, были написаны на общей для всех латыни. Произведения писателей во времена Каролингов проложили новый путь к образованию в позднем Средневековье и оказали большое влияние на образованных людей более поздних веков. В последующие X-XI века образованные люди в западных странах открыли новые учебные заведения и оставили свой значительный вклад в культуре.

Ключевые слова: античность, «семь свободных искусств», каролингский, возрождение, церковная школа, монастырский скрипторий, книга, архитектура.

М.М. Muratkazin*¹, A. Zh. Berikbolova², N.A. Mukametzhanova³

¹candidate of historical sciences, associate professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: muratkazin@bkl.ru

²master's degree, teacher, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>

E-mail: berikbolova1995@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of ENU, Astana, Kazakhstan

E-mail: nurgaiasha72@mail.ru

THE PERIOD OF THE "CAROLINGIAN ASCENT" OF CHARLEMAGNE, WHO CONTRIBUTED TO THE CULTURE OF THE WESTERN EUROPEAN COUNTRY

Abstract

In the daily life and culture of any nation, there are many phenomena associated with sections of historical origin and execution. One of the brightest and brightest manifestations of such phenomena was the Carolingian Revival of the Frankish monarchy. With the coming to the throne of Charlemagne, a new civilization of the Carolingians arose. Karl tried to bring together the whole culture of that time and make it more convenient for people. He is the successor of the ancient culture and the culture of the early Middle Ages. Charlemagne simultaneously developed religion, education, the art of drawing, architecture. Although he could not learn to write himself, he continued to create books in public monasteries and churches, helping anyone serving the state to get an education. Recreated a complex culture in a simple, convenient, accessible way. It is especially worth noting that the new subject lessons that appeared at that time were written in Latin common to all. The works of writers during the Carolingian era paved a new path to education in the late Middle Ages and had a great influence on the educated people of later centuries. In the subsequent X-XI centuries, educated people in Western countries opened new educational institutions and brought a new wave to culture.

Keywords: antiquity, "seven liberal arts", Carolingian, renaissance, church school, monastery scriptorium, book, architecture.

Кіріспе. Кез-келген халықтың өмірі мен мәдениетінде тарихи шығу тегі мен функциясын орындауда күрделі көптеген құбылыстар бар. Осы жердегі ең жарқын және көрнекті құбылыстардың бірі ол – франк мемлекетіндегі монархиялық каролингтік әулеттің өркендеу кезеңі. Бұл кезеңнің мәдениеті бір ерекше-Аспан мен жердің, нәзіктік пен дөрекіліктің, қорқыныш пен шаттықтың, өмір мен өлімнің өзі оғаш үйлесім тапқандай... Каролингтік кезеңнің ұлылығы мен кереметін бағалау үшін сол уақытты көз алдымызға елестету керек, үлкен франк монархиясында өмір сүргендей күй кешілу керек. Каролинг суретшісі Эйнхардтың "Ұлы Карлдың өмірі" атты еңбегінен біз Каролингтердің франк монархиясының мәдени жаңғыруына қосқан үлесін бағалай аламыз. Эйнхардтың шығармасынан император сотында батыстық білімнің ең жақсы өкілдері жиналғанын, сол замандағы ең мықтытеологтардың, ғалымдар мен жазушылардың өзі бүкіл ұрпақты тәрбиелеуге үлес қосқанын, ескі мәдени ошақтар аббаттық пен епископтық қалаларды қайта жандандырып, құруға ат салысқанын байқаймыз. Каролингтік қайта өрлеу кезеңінің өнері мінезді, жігерлі, оптимисттік, әлемге біртұтас көзқарасты, шынайылық пен қиялдың арасында тепе-теңдікті сақтау сияқты белгілерді жандандырды. Каролинг жазушыларының шығармалары ерте орта

ғасырлардан соң кейінгі ғасырлардағы жаңа білімді адамдардың көзқарастарын қалыптастыруға өз әсерін тигізді.

Бұл кезеңнің мәдениетін айтқанда көз алдымызға не елестеуі мүмкін? Көбіміздің елестетуіміз мүмкін ол – Ахендегі Ұлы Карлдың капелласы, каролинг дәуіріндегі көптеген соборлар және Алкуин мен Эйнхардтың туындылары. Бұл тақырып өте өзекті, соңғы жылдары адамдар білім жағынан қайта өрлеуге, дамуға қызығушылық таныта бастады, өйткені олардың көпшілігі рухани жаңғыруды өздері іздейді. Каролингтік қайта өрлеу кезеңі варварлық пен надандықтың қараңғылығындағы жарық сәулесі екендігі біз білеміз және бұл кезең бізді әлі де қызықтыруда. Каролинг дәуірінің өрлеуіне сол елдің халқы жаппай қатыспағанына қарамастан, білім беруі айтарлықтай өсіп кеңейді, әдебиет пен өнері дамыды, ежелден келе жатқан христиан сеніміндегі ойшылдардың өзі философиялық идеяға белсенді, ерекше қызуғушылық танытты. Франк мәдениетінің ілгерілеуі үшін бұлардың барлығы үлкен маңызға ие болды.

Римдік және варварлық әлемдердің біртіндеп бірігуінен жаңа әлем пайда болды. Бұл варварлық-христиан әлемінде шешуші бетбұрыс болды: дүниетанымдық көзқараста христиан компоненті өзінің индивидуалистік принципімен бірінші орынға шықты, алдымен Құдайдың абсолюттігіне сендіріп, барлығын соған шоғырландыруға тырысты. Ең бастысы, каролинг дәуірінде олар императордың жердегі әрекеттерін тарихи тағдырдың аяғы мен ақырзаман идеясымен үйлесімді түрде байланыстыруға тырысты. Аспан Иерусалимінің апокалиптикалық көрінісі, адамзат тарихының шекарасы мен прототипі, оның құтқарушысы Христос болды, оның бейнесі миниатюраларда, кітаптардың иллюстрацияларында үнемі кездеседі, олардың жасаушылары таңғажайып әдемі каролинг жазуын қолданды. Каролинг шіркеуінің құрылысындағы ең маңызды архитектуралық инновациялар біртұтас шіркеу мен империяға айналған дизайнмен байланысты. Барлығы Рим-Византия мәдени дәстүріне сәйкес келуге деген ұмтылысты сезінеді. Каролинг ғимараттарындағы монументалдылыққа деген ұмтылыс Рим империясының өркеніне сәйкес қылып жасауынан хбар береді. Ұлы Карлдың жасап кеткен еңбектерінен бірден Рим империясын қалпына келтіруді ойластырғанын байқауға болады. Сондықтан болар, жаңа діни және мемлекеттік идеяларының іске асуы классикалық формалардың өзара байланысып, енуі орын алған. Осы процестердің барлығын ескере отырып, каролингтік өркендеу кезеңін көне (антикалық)ренессанс кезеңі деп атауға болады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында авторы XX ғасырдың соңында және қазіргі таңда батыстық білім мен мәдениетті талқылап, зерттеп жүрген еуропалық және ресейлік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жазды. Мақалада Ұлы Карлдың кезеңінен бізге жеткен материалдық және рухани мәдениеттердің ең ірісіне тоқталып кетті. Сол заманның атақты ғалымдары, ақын-жазушылардың мәдениетке қосқан үлесін барынша ашуға тырысты.

Негізгі бөлім. Каролинг Дәуірі. Геристаль Пипинінің ұрпақтары Біріккен Франк мемлекетінің шенеуліктері болған және Франк патшаларының жаңа әулетін бастады, олар өздерінің ең жарқын өкілі - Ұлы Карл - Каролингтердің атымен аталды. Олардың билігі кезінде олар Францияның, Германияның және Италияның барлық дерлік христиан халықтарын біріктіре алды және Рим папасы Лео III Карлдың Қасиетті Рим империясының алғашқы императоры етіп тағайындады. Франк мәдениеті бүкіл империя аумағында өз билігін нығайтуға ұмтылған Каролингтер әулеті кезінде халық әскери-саяси және әкімшілік міндеттерге едәуір бағынышты болды. [1, 62]

Варварлар мен римдіктер біртіндеп араласып кетті. Аралас неке саны біртіндеп өсті. Мәдениет те араласып кетті. Бізге жеткен VII ғасырдағы өнер туындылары сол кездегі талғамның ерекше өзгеруін көрсетеді. Дегенмен, тас архитектурасында ежелгі үлгілерге тәуелділік әлі де сақталады. Бірақ сәндік өнер-қабырғаларын безендіруде, кітаптарды иллюстрациялауда және зергерлік бұйымдарды зерделеуі - мүлдем басқаша көрініс тапқан.

Сол заманның шеберлер дене мүсінінің пластикасын барынша ебедейсіз қылып жеткізген. Алайда олар жануарларды, табиғатты, фантастикалық бейнелер мен ою-өрнектерді жақсы көрсете алған. Суреттерде бос орын қалдырмай, барынша бояулармен толтырған. Осылайша, христиандық сенімде байқампаз болуға тырысады және варварлық өнердің мүмкіндіктерін өз мақсаттары үшін пайдалана алған. Бұл ежелгі өнердің екінші тынысы қайта өрлеуі болды. Сәулет өнерінің өркендеуінің дәлелі – 768 жылдан 814 жылға дейін шамамен 27 собор, 232 монастырь, 65 сарай ансамблі. Каролинг империясында 400 жаңа монастырь салынды және 800 қолданыстағы монастырь кеңейтілді. Жалпы каролинг кезіндегі өнер монументалды мүсін қызықтырмаған. Меровингтер рухында жасалған кейбір тас рельефтер ғана белгілі. [1,224-225] Негізгі жаңалықтардың бірі шектеулі кеңістікте Литургияны жүзеге асырудың артықшылығы болды. Өнердің дамуындағы шешуші фактор жаңа империя мен шіркеудің келісіміне қол жеткізу болды. Бұл бейнелеу өнері мен сәулет өнерінің дамуы барысында да көрініс тапты. Стильдендірілген Жануарлар

фигураларынан, изоморфты скринсаверлермен безендірілген кітап миниатюрасы өнері дамуына жол ашылды. Каролинг дәуірі бізге кітап миниатюрасының керемет ескерткіштерін қалдырды. Монастырлық сценарийлер мен кітапханаларда діни және зайырлы мазмұндағы христиандық және ежелгі мәтіндер қайта жазылып, иллюстрацияланған және сақталып отырды. Сол кездегі кітап ескерткіштерінің ішінде ең танымал "Ұлы Карлдың Інжілі" (800 жылға дейін), "Ахен Інжілі" (нач. IX ғ.), "Утрехт Забуры" (шамамен 820 ж.), онда қалам мен сия Киелі кітаптағы тақырыптарға нақты графикалық түрде иллюстрациялар жасалынған. Егер алдыңғы дәуірдегі ирландиялық миниатюристтер қиял мен образдардың аласапыран көріністеріне ұмтылса, ал мұнда Ұлы Карлдың сотында олар сенімділікті артықшылықпен көрсеткен. Бұл өнер қабырғаларды безендіру және өткен оқиғаларды есте сақтау үшін қажет болды. 813 жылы 11 қыркүйекте Чарльз қайтыс болғаннан кейін, Луи тәж кийіп, империялық атаққа ие болды. Оның ұрпақтарының билеген уақыт мүлдем басқа дәуірді бастан кешірді.

Талқылау. Ұлы Карлдың Өмірі. Карл-Франк королі (768-814 жж.), 800 жылы Римде Батыс императоры болды. Ұлы Карл алғашқы ортағасырлық империяны құрады. VIII ғасырдың аяғынан бастап IX ғасырдың соңғы үштен біріне дейін. Карл қазіргі Франция, Германия және Италияны қамтитын үлкен держава құрды. Ол өте білімді монарх болды және шіркеуге жақсы қарады Ұлы Карлдың иелігіндегі басқару негізінен діни қызметкерлердің қолында болды. Діни қызметкерлер сол кездегі ең білімді адамдар болды, сондықтан Чарльз оларға өз мемлекетінде көптеген құзиреттіліктерді сеніп тапсырды.

Карлды орта ғасырлардағы ең ірі монарх ретінде санайы. Ол жауынгер, заң шығарушы, империяның негізін қалаушы, өнер мен ғылымның меценаты болған. Ақын Ғалым Эйнхард осылай сипаттайды: "Карлдың иығы кең және мығым болған, ұзын бойлы, бірақ шамадан тыс емес, шамамен жеті фут (190 см-ден сәл асады). Оның дөңгелек басы, үлкен жанды көздері, әдемі ұзын шашы, ашық көңілді беті болды. Осылайша, сыртта отырғанда да, тұрғанда да ол үстем және лайықты адам туралы ұмытылмас әсер қалдырды ... Ол сенімді кимылдармен, еркектік қалпымен ерекшеленді ...". [1,223-238]

Карл өзін шіркеудің адал ұлы және қызметшісі деп санады және ол өзінің империясын, ең алдымен, христиан дінімен біріктіргісі келді. Ол Батыс әлемін саяси тұрғыдан біріктіріп, рухани жағынан тазартып байланыстыруға тырысты. Бар күш-жігерін шіркеуге өмірін арнаған епископтардың, діни қызметкерлер мен монахтардың тәртібін жақсарту үшін жұмсады. Оның кезінде орта ғасырларға тән рухани жаңғыру және зайырлылықпен қатар араласқанын аңғартады. Сонымен қатар, сот ісі еркін түрде жүрген, алайда, сол кездегі өмір әдет-ғұрыптары артқа тартып отырды. Бірақ бұл да өз жағынан жақсы әсер қалдырып отыр, мысалы халық бір-бірімен жиі араласатын дәрежеге жетті, көбі сот ісіне жүгінетін болды. Карлдың төрағалығымен "Корольдік Академияның" отырыстары болып тұрды. Бұл егемендікке жақын адамдардың көңілінен шықты. Олар ежелгі өлеңдер мен өз шығармаларын оқиды және талқылайды, маңызды философиялық және теологиялық мәселелер туралы дауласады. Айналасына сол кездегі білімнің ең жақсы өкілдерін: англо-саксондарды, итальяндықтарды, испандықтарды және франктерді жинаған Карлдың қоршауында империяның аяқталуының әдеби әдет-ғұрыптары мен формалары өмірге келді. Ол өзінің ортасын ғалымдармен қоршап алды (Алкуин, Павел Дикон, Эйнхард, Рабан Мур, Теодульф) және олардың кеңестері мен көмегін пайдаланып, діни қызметкерлер мен халыққа білім беруге тырысты. Ол әсіресе шіркеулер мен монастырьлардағы мектептердің орналасуына қамқорлық жасады, өз сарайында академия құрды.

Карл өзі Алкуинге грамматика сабақтарын алып, неміс грамматикасын құра бастады. Ол Інжіл мәтіндерін түзету үшін де жұмыс істеді және қартайған жылдары каллиграфияның ауыр өнерін үйренуге тырысты. Ол шет тілдері мен санау өнерін үйренуге тырысты, бірақ көп күш жұмса да, жазуды ешқашан үйрена алмай кетті: "Ол үшін мен бос уақытымда қолымды әріптерді жазуға жаттықтыру үшін төсегімде жастықтың астына тақтайшалар мен жапырақтарды алып жүрдім, бірақ жұмыс сәтті болған, өз уақытынан кеш басталды" – дейді өмірбаяншы. [2,224] Ұлы Карл сонымен қатар ұлдары мен қыздары ретінде бірінші кезекте өзі айналысқан еркін өнерге үйрету үшін балаларының біліміне мән берді. Карл неміс эпостарын жазуды бұйырады және неміс грамматикасының қосылуына қамқорлық жасайды. Карл сарай ансамблін құрды, ансамбльдерді қатарынан тұрғызды, қатаң бағдарланған, оның кешенінде барлық қажетті бөлмелер біріктірілді. Ұлы Карл мерекелер ұйымдастырды және бала кезінен алған білімін пайдаланып, христиан дініне қатысты өлең жолдарын оқып беретін. Сондықтан да болар, ол Аахенде райхангүлдің ерекше сұлулығын көрсету үшін алтынмен, күміспен, шамдармен көмкеріп тұрғызды, сондай-ақ қатты қоладан жасалған қақпалар мен торлармен безендірді. Бұлай безендіру үшін бағандар мен мәрмәрді басқа жерден алуға болмайтындықтан, құрылыс заттарын Рим мен Равеннадан әкелінгеніне көз жеткізіп отырды. Карл көп уақыт осында өткізгендіктен, 807 жылдан бастап Аахен қаласын империяның нағыз астанасы болды. Дәл осы жерде ең ірі кеңестер, маңызды шешімдер қабылданды. Әр түрлі

елдердің жазу өнерінің дәстүрлері әр түрлі әсерлер бір-бірінен ажырату мүмкін болмайтындай етіп тоғысқан алыс жерлерге ауысуы сирек емес. Сирек кездесетін дәстүрлі жазу өнері әртүрлі елден осында әкелінді, олардың әртүрлігіне қарамастан, ұқсас болды. Мұндай хат каролинг Минуск (Каролинг әулетінің атымен) деген атпен белгілі. Минуск жолды үнемді етті, онда көптеген әріптер болды, ол латын жазуының барлық түрлерінің ішіндегі ең әдемі және жұмбақ болды.

Карлдың бұйрығымен, Алкуиннің басшылығымен монастырларда скрипториялар (қолжазбаларды жазуға және сақтауға арналған бөлмелер) қайта жанданды немесе құрылды, көшірмелер соншалықты жылдам қарқынмен жүргізілді, сондықтан ежелгі алып мұраның бір бөлігі бізге сол дәуірдің күшімен жетті. 810 жылға дейінгі кезеңде Карлдың сот шеберханасынан шыққан ескерткіштерде Жаңа рух жеңіске жетті. Годескальктың жұмысымен бірге олар Інжіл бойынша орындалған тозақтың аббаттары деп аталатын "тозақ тобына" біріктіріледі. Ұлы Карл берген стипендияның серпіні қайтыс болғаннан кейін бір ғасыр бойы жалғасты. [3,61-63]

Каролинг дәуірінің мәдениеті. Сәулет және кескіндеме өнері. Каролинг дәуірінің сәулеті римдік үлгілерге бағытталған. Бұл райхангүлдер, тастан, ағаштан немесе аралас техникадан жасалған орталық храмдар. Ішкі декор мозаика мен фрескадан тұрады. Храмдардың қорғаныс сипаты біртіндеп күшейе түседі (ғибадатханаларда мұнаралар пайда болады). Өнерде варварлық-христиан синтезі шешуші сынықпен белгіленді: әлемде христиан діні Құдайдың абсолютті жеке басына шоғырланған [3,138-139] Сол кезеңдегі сәулет ескерткіші-798 жылы құрылысы басталған Ахендегі Ұлы Карлдың капелласы. Ол Ахен соборының керемет бір бөлігі болып саналады. Шіркеудің құрылысшысы, шежірешілердің жауы бойынша, Метц сәулетшісі Одо деп аталады. Ғимарат құрылысы -он алтыбұрыштан тұрады, ішкі зал сегіз қырлы болып жасалынған. Капелланың қоймалары мен қабырғалары алтын фонды керемет мозаикамен жасалған. Капелла қабырғаларының қалыңдығына салынған спиральды баспалдақтар екінші деңгейдегі галереяға апарады, онда ғибадат кезінде император мен оның жақындары болған. Сондай-ақ, равеннадан Ахен капелласына Гота королі Теодориктің қираған сарайынан мәрмәр бағаналар мен Қаптау материалдары жеткізілді. Ахен капелласында алғаш рет еуропалық сәулет өнерінің мемлекеттік идеясы, оның күштілігі анық көрсетілген.

Ахендегі керемет дом соборының құрылысының тарихы туралы айта кетсек, Ұлы Карлдың әкесі, қортық Пипин Рим ғибадатханасының орнына кішкентай патша капелласын салған. 794-800 жылдары Ұлы Карлдың талабы бойынша мұнда ерекше собор салынады, ол сегізбұрыш (Октагон) түрінде болады. 8 саны кездейсоқ таңдалмады-айқышқа шегеленгеннен кейінгі сегізінші күні Христос қайта тірілді, ал Равеннадағы бұрынғы императорлық собор да сегізбұрышты болды. Бүйірлік капеллаларға, екі қабатты залдарға, хорлардың әдемі витраждарына және оның сызықтарының салтанатты қарапайымдылығына кіретін биік доғалары бар мәрмәр массивтік пилястрлар ешкімді бей-жай қалдыра алмайды. 27 метрлік тізбектегі собордың ортасында Ұлы Карлдың канонизациясына орай император Фридрих Барбаросса сыйға тартқан сегіз қырлы шам ілулі тұр. Бұл шамның пішіні мен филиграндық әшекейлері символдық мән ие: бұл дегеніміз сегіз қырлы тәж және Иерусалимнің бекініс қабырғалары мен мұнаралары. Собордың тереңдігінде саркофаг орнатылған, онда Ұлы Карлдың қалдықтары жатыр. Саркофаг көптеген күміс рельефтермен және асыл тастармен безендірілген. Хорларға қарама-қарсы және сәл жоғары, собордың бірінші қабатында Ұлы Карлдың мәрмәр тағы орнаылған. Қараңғы капелладан кейін собордың хоры жарықтың көптігімен таң қалдырады. Биіктігі 25 метр болатын он үш үлкен ланцет терезелері хор кеңістігін кемпіркосақтың барлық түстерімен толтырады: терезелерге түрлі-түсті витраждар салынған. Собордың зергерлік бұйымдарының ішінен X ғасырдың аяғында жасалынған, алтынмен соғылған және керемет асыл тастармен безендірілген Август мүсіні мен Лотарингиялық крест ерекше көзге түседі. [4, 304]

Бірінші рет базелик христандық храмы салынған. Өкінішке орай олардың бірде біреуі сақталмай бізге дейін сақталмаған. Тек қана өздерін баптистерміздеп атағандардың жеке үйлері (сегізбұрышты, крест формасында жасалынған) сақталған. Осы тектегі ғимараттардың кез-келгенінде Корвей аббаттығындағы Везердің Сент-Жермен дьосеруаға арнаған, кейінірек Хильдесхаймде орналасқан Әулие Майкл соборында айна симметриясындағыдай үй бірегей композициялық тепе-теңдікте салынған.

Каролинг дәуірінде крипт құрылысына шіркеу сәулетіне көбірек көңіл бөліне бастады. Крипт – бұл қасиетті қабірдің немесе оның жәдігерінің үстіне салынған екі шіркеудің бір ғибадатханаға біріктірілген салтанатты құрылыс. [5, 58]

Төртбұрыш бар үйлерден басқа, Иерусалимді еске түсіретін дөңгелек үйлер де кездеседі: Центулидегі Сент-Рикье, Ахендегі сарай капелласы, Милан капелласы Са-Сатира. Олардың ішкі безендіруінде ортағасырлық кескіндеменің негізгі белгілері мозаика мен фреска қолданылды: шындықтан алшақтық -

ежелгі дәстүр, символизм, осы бейненің конвенциясы, суреттердің ұлғаюы, дұға позалары, жест-ишаралар, рухани иерархияға сәйкес фигураларды бейнеленген. Мозаика өнері, соның ішінде иконографияда қайта жандану; мысал - Санта-Прасседе, Санта-Чечилия және Марк мозаикасы кездеседі. [6,144-147]

Римнің, папа қаласының және империяның басқа саяси орталықтарының мәдени өзара әсерінің көптеген мысалдарын атауға болады: Византия базиликасы аббаттықты салуда үлгі ретінде қолданылған Фулда, дәл осындай мотивтегі Сан-Паоло киелі кітабынан табуға болады. Біз қасиетті болған Мотекассино аббаттығының көркем циклдарының жоғалуын, 1071 жылы формистегі Сант ' Анджелодағы қабырға суретін зерттеу арқылы жоғалған нәрсені қайта жандануын көрсетеді. Бұл фрескалар циклі Дезидерия аббаттығының тапсырысы бойынша жасалған.

Әйгілі Эпифаниядан басқа Апсис Мәсіх пен үш архангелдің бейнелері бейнеленген, Орталық нефтің қабырғалары Христостың жердегі өмірі туралы егжей-тегжейлі баяндалған фрескалармен жабылған. Пайғамбарлардың фигуралары бұл суреттерді ескі Әсиеттің бүйірлік қабырға суреттерімен біріктіреді. Бұл циклдар оларда айтылған мағына тұрғысынан өте маңызды, бұл ертедегі христиандық тақырыбына оралу кезінде де, екі негізгі романдық базиликтің тұспалдауында да көрінеді. Бұл Жалпыға ұмтылу адамзат тарихын қамту, христиандыққа тән. Дәл осындай көркемдік принциптерді біз Италияның орталық және оңтүстігінде, Ехультет шиыршықтарында да, салернодағы собордың жартылай сақталған мозаикаларында да кездестіреміз. Бірақ ең тән мысал - Молизидегі Сан-Винченцо-Аль-Вольтурна аббаттығы, оның фрескалары. Бірақ сақталған әсерлі мысалдарға сүйене отырып (крипт Сен-Жермен-дьюксерр мен Трирдегі Әулие Максиминнің суреттері, Мюйстайрдағы Сент-Джон шіркеуінің және Маллесидегі Сент-Бенедикттің суреттері). Бұл фрескалар жұмсақ және ашық түстермен жасалған. Сонымен қатар, Әулие Проклус шіркеуінің табиғаттағы суреттері көбірек лангобардтық және ирландиялық дәстүрлермен байланысты, олардың варварлық өнерге тән ұмтылысы көрінеді.

Көркем өмірдің орталығы монастырлар болды. Олардың құрылысында стильдендірілген жануарлар фигураларынан изоморфты скринсаверлермен безендірілген кітап миниатюрасы өнері кең таралды. Императорлық соттың негізгі резиденцияларының бірі Аахен Ұлы Карлдың кезінде сәнді қолжазбалар жасаудың орталығы болған. Мұнда VIII және IX ғасырлардың басында екі шеберхана өркендеп келген. Олардың бірі көптеген әшекейленген кітаптар шығарумен, көптеген ою-өрнектермен, күлгін және алтынды мол қолданумен, мозаика мен түрлі-түсті тастардан жасалған әшекейлермен танымал. Басқа шеберхананың шығармаларында кейінгі антикалық өнердің ерекше күші байланыстырады. Ақ көйлек киген евангелистер ауа мен кеңістіктің тереңдігі берілетін пейзаждың фонында тыныш позаларда бейнеленген. Инжілдер негізінен геометриялық ою-өрнектермен әшекейленген. Бұл процестің бөлігі ретінде VIII ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Эббон Инжілі пайда болды, бұл шығармалар әйгілі Реймс мектебінің шеберлерінің қолынан шықты. Олар дәстүрлі классикалық кескіндеме стилін оның күшті түс контрасттарымен үйлестірумен ерекшеленеді. Монастырлық сценарийлер мен кітапханаларда діни және зайырлы мазмұндағы христиандық және ежелгі мәтіндер қайта жазылды, суреттелді және сақталды. Кітаптар әдемі безендірілген, миниатюралар, гуашь техникасында алтынмен жасалған. Сол кездегі кітап ескерткіштерінің ішінде ең танымал "Карлдың Инжілі" (800 жылға дейін), "Ахен Инжілі" (IX ғ. басы), "Утрехт Забуры" (шамамен 820 жыл), онда қалам мен сия нақты графикалық түрде Инжіл тақырыптарына иллюстрациялар жасалынған, қоңыр сиямен жасалған жүз алпыс бес суреттен тұрады. Мұнда аң аулау, шайқастар, банкеттер, шаруалардың бейбіт еңбегі, таулы пейзаждар, сәулеттік мотивтердің барлық түрлері бар. Батыста сақталған алғашқы суреттелген Забур жырларында да айқын көрінеді "... варварлық ою-өрнектің динамикасы баяндау бейнесіне көшкен кезде із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ ...". Монастырь құрылысы ерекше гүлденіп, монастырьлардың архитектуралық ансамбльдері қалыптасуда. Бірақ ескерткіштер өте аз сақталған. [7, 223]

Білім берудің өркендеуі. Аахен мәдени орталыққа айналады. Сарай академиясының білімі – латын және ежелгі грек тілдерін зерттеу, ежелгі дереккөздерді жинаумен айналысты. Көптеген глоссарийлер Батыс Еуропа ғылымы мен ерте орта ғасырлар мектебінің ерекшеліктерін түсіндірудің тамаша көзі болып табылды, мектеп мәтініне глоссарийден тұратын әрбір қолжазба белгілі бір уақытта жеке орталықтың қызметін тіркеп отырды. IX-X ғасырларда Альпинің солтүстігінде жасалған каролингтік глоссаларға жүгінейік. Каролингтік глоссарийлердің тақырыбы әр түрлі: сол кездегі барлық маңызды мәтіндерге - Киелі кітапқа, шіркеу әкелерінің шығармаларына, грамматика оқулықтарына (Донаттан Присцианға дейін) және логикаға, Грек сөздеріндегі Глостың Вергилий, Марциан Капелла, Боеция шығармаларына, жаратылыстану-ғылыми Трактаттарға түсініктемелер болды.

Зерттеу нәтижелері. Ұлы Карл жүргізген жазу реформасының нәтижесінде ежелгі авторлардың шығармалары ұлттық қаріптермен алмастырылған жаңа бірыңғай қаріппен қайта жазылды, бұл оның латын

әдебиетін сақтау тарихы үшін маңыздылығын түсіндірді. Көбінесе әр түрлі елдердің жазу өнерінің дәстүрлері алыс жерлерге ауыстырылды "... әртүрлі әсерлер бір-бірінен ажырату мүмкін болмайтындай етіп тоғысқан ... Бұл араласу, мүмкін, жалпыға бірдей танылған, біртұтас пайда болу үшін негіз жасады.." Каролинг Минусуласының атымен белгілі мұндай хат (Каролингтер әулетінің атымен) VIII ғасырдың соңына дейін бүкіл франк мемлекетінде ғана емес, сонымен бірге оның шетелдерінде де тез таралды. [8, 50]

Бұл жазудың түрлері жалпыхалықтық жазудың негізін қалады. Мұндай жазулар тарихта Каролингтік Минускулатымен VIII ғасырда біраз жерге таралды. Бұл жазулар қазіргі жазу жүйесінің негізі болды. Каролинг Минусуласының ең керемет көркемдік түрі IX ғасырда ұсынылған. Сол кездегі жазу ерекше және жеке әріптердің формаларымен көзге түскен, көбінесе көрші әріптер тек ұштарымен байланысқан, стильдің тазалығымен ерекшеленді. Осылайша, каролингтік Минускулалық хатта кіші әріптер жасалып, оларға сәйкес бас әріптер жасауға талпыныс жасалды. [8,47-51]

Сонымен қатар, қарапайым безендірілген кітаптар негізінен монастырь қабырғаларынан шықты. Олар сатуға арналған. Көптеген кітаптар алу үшін тәжірибелі оқырман мәтінді дауыстап айтты, ал 30-40 хатшы оны бір уақытта көшірді. Каролинг Минуск жазған кезеңнің ескі қолжазба кітаптары жазудың барлық белгілі нұсқаларын қамтиды. Каролингтік кітап баяндау иллюстрацияларының дамуымен сипатталады, онда ежелгі дәстүрлі қолданумен қатар динамика мен экспрессияның күшеюі байқалады. [9,36-38]

Көптеген каролингтік кодтар күлгін пергаментте алтын мен күміспен жазылған, миниатюралармен және инициалдармен безендірілген. Бояулар мен оларды бекіту техникасы осы уақытта ерекше жоғары деңгейге жетті. Олар ғасырлар бойы аман қалды және әлі күнге дейін бізді өзінің кемелдігі мен сұлулығымен таң қалдырады. Мұндай кітаптарда жеке жолдарды бөлектеу үшін күрделі және бірегей қараша қолданылды. Каролинг Минусуласының суреті жеңіл, айқын, оны арнайы қайралған құс қауырсынымен жазды. Бұл қағаз бетіне әртүрлі қысым жасау арқылы жазуға мүмкіндік берді. Ол классикалық антиквариат түрінде өзгеріссіз бүгінгі күнге дейін сақталды. Минуск жолды үнемді етті, онда көптеген әріптер болды, ол ең әдемі және латын жазуының барлық түрлерінен жасалған.

Оқыту шеңбері мектеп пен ғылымды үлкен құлшыныспен қорғаған Ұлы Карлдың тұсында айтарлықтай кеңейді. Орталықта латын тіліндегі Вульгата-Киелі кітапты зерттеу болды. Карл ежелгі және христиандық латын мәтіндерін қайта жазуды бұйырды, соның арқасында көптеген қолжазбалар сақталды. Ұлы Карлдың іс-әрекетінің маңызды бөлігі білім беру мәселесі болды. Монастырьларда мектептер құрылды, ал империялық сотта Академия ұйымдастырылды, онда Карл Еуропаның түкпір-түкпірінен ең білімді адамдарды шақырды. Каролинг сотының мәдениеті Теодорик немесе Сисебут сияқты варварлық патшалардан өзгеше болды. Корольдік академия егемендікке жақын адамдар үйірмесі берілген зайырлы көңіл көтерудің бір түрі болды, оны Давид, Гомер үшін келгендер деп атады. Император, оқуды үйренді, бірақ жазбады, бұл қарапайым адам үшін үлкен жетістік болды, балаша ол жасалған үлкен әріптермен қалай көңілді болды, ол түнде жастықтың астында жасырып, жазуға тырысты. Бұл уақытта мәдениет, өнер, білімге деген құрмет гүлденді. Карл қабылдаған оқу бағдарламасы бұрынғы шіркеу мектептерінің бағдарламасы ғана болды, оған сәйкес "әр епископия және әр монастырь жазу, мәді қолдану, ән айту, санау, грамматика және кітаптардың бірнеше данасын шығаруды үйренді. Ол жоғары қызметкерлердің әрқайсысы қарапайым мәдениетпен таныс болумен қамтамасыз етті. Каролингтік заңнама барлық епископтар мен барлық монастырьларда мектептер ашуды көздеді. [10, 144]

Монастырь және шіркеу мектептері орта ғасырлардағы алғашқы оқу орындарын ұсынды. Төменгі шіркеу мектептері негізінен приход діни қызметкерлерін дайындады. Ақылы оқыту латын тілінде жүргізілді. Мектепке феодалдардың, бай азаматтардың, ауқатты шаруалардың балалары келді. Оқыту дұғалар мен Забур жырларын (діни әндер) қысқартудан басталды. Содан кейін оқушылар латын әліпбиімен таныстырылып, кітап бойынша сол дұғаларды оқуға үйретілді. Көбінесе мұндай кітап мектепте жалғыз болды (қолжазба кітаптары өте қымбат болды және басып шығару кейінірек ойлап табылды). Жазуды үйрету үшін шамамен үш жыл қажет болды жазулар мен жазулар саусақтардың көмегімен сандарды бейнелеуді үйренді, көбейту кестесін үйренді, шіркеу әнінде жаттады және, әрине, католик дінінің негіздерімен танысты. Епископтық кафедраларда жақсы білім беретін үлкен мектептер пайда болды. Мұндай мектептерде қалыптасқан римдік дәстүр бойынша "жеті еркін өнер" (грамматика, риторика, диалектика, арифметика, геометрия, астрономия және музыка) зерттелді. Алкуин осы бағдарламаны жүзеге асыруда байланыстырушы басты түйін рөлін атқарды. Еркін өнер жүйесі екі деңгейден тұрды. Ең басында грамматика, риторика және диалектикадан тұрды, ал жоғарғысы басқалардың бәрін қамтыды. Мұндай мектепте оқу көбінесе 12-13 жылға созылды. XIII ғасырға дейін мектептер: монастырлық (аббаттықтар кезінде), епископтық (соборлар кезінде) және сарай ("палатий") болды. Монастырьлар мен

аббаттық мектептер варварлық мәдениеттің бір бөлгі классикалық мәдени ескерткіштерді сақтайтын жер тізім жасау орындары сияқты баспаналар мен қоймалар болды; епископтық мектептер негізінен бастауыш білім беру орны болды. Алайда, онда да ең үлкен жандану қарапайым халыққа ортақ білімді енгізді. Осындай мектептердің бірінің директоры, Ұлы Карлдың мәдениет және білім жөніндегі кеңесшісі Йорктік Алкуин (730-804) болды. Үш деңгейлі білім беру ұйымдастырылды:

1) оқу, жазу, қарапайым латын тілінің қарапайым ұғымдары, Киелі кітап пен литургиялық мәтіндердің жалпы көрінісі;

2) Жеті еркін өнерді зерттеу (алдымен грамматика, риторика және диалектика триосы, содан кейін арифметика, геометрия, астрономия, музыка квартеті),

3) жазбаларды терең зерттеу.[11]

Ғалым поэзия. Бұл кезеңдегі ақын-ғалымдардың міндеттері императорды және оның бастамаларын дәріптеу, сондай-ақ осы бастамаларға тікелей ықпал ету болып табылды. Императорлық шенеуніктердің көмегімен басқарылатын орталықтандырылған феодалдық мемлекет құруға ұмтылған Ұлы Карл монархқа берілген сауатты шенеуніктер мен діни қызметкерлердің қажетті кадрларын даярлау үшін бірқатар мектептерді ұйымдастыруға өте қызығушылық танытты. Сол кезеңдегі ғалымдардың барлығы дерлік осы іс-шараларға белсенді қатысты. Академия деп барлық ғалымдар жиналған қоғамда жетекші рөлді сол кездегі ең білімді адамдардың бірі англо-саксондық Алкуин ойнады. Ежелгі дәуірге жақындауға деген ұмтылыс каролинг кезеңіндегі әдебиетінде жазушыларына да тән болды. Ежелгі авторлардағы оқылымды академиктер білімнің маңызды белгілерінің бірі ретінде құрметтеді. Ақындардың ежелгі антикалық әдебиеттен хабардар болуы, оны жатқа білуі міндеттелген еді. Алкуин өзін Гораций деп атайды екен. Оның қызметі, сондай-ақ оның шығармалары оқытудың теориялық жағына емес, оның жүзеге, іске асырылу Гораций өте ұқсас. Асыл тұқымды англо-саксондық Алкуин шамамен 730-804 жылдары өмір сүрген. Йорк 778 жылы епископтық мектебінде білім алған. Римге сапар шегу кезінде Ұлы Карлмен кездесіп, ол оны өз сарайына тартты. 793 жылдан бастап Алкуин Ахендегі сот мектебінің жетекшісі және Академия басшысы болды. 796 жылдан бастап ол турдағы әулие Мартин монастырының аббаты. Алкуиннің белсенді қызметі Ұлы Карл сотының франк империясының негізгі мәдени орталығына айналуына үлкен үлес қосты. Білім беру мекемелерінің негізін қалаушы, Алкуин тәрбиеші ретінде де жігерлі іс-әрекетті дамытты. Оның қаламынан әртүрлі мазмұндағы шығармалар шықты: теологиялық трактаттар, философия, математика, астрономия, Риторика және грамматика бойынша оқулықтар, жеке және ғылыми тақырыптардағы үлкен хат-хабарлар, әулиелердің өмірі, Йорк шіркеуі туралы поэма, көптеген өлеңдер. Ежелгі білімнің жеке элементтерін қолдана отырып (осылайша, Йорк князьдері мен епископтары туралы өлеңін Алкуин Вергилийдің шығармаларынан үлгі алады), Алкуин да каролингтік өркендеу кезеңінде басқа қайраткерлер сияқты ортағасырлық діни көзқарастан асып кетпеді. Ежелгі антикалық мәдениет дін қызметкері үшін христиан догматикасын түсіндіру және тереңдету құралы ғана болды. Догматикалық канондармен аз шектелген Алкуиннің лирикалық поэзиясы:

Мені оқи берсін, егер де ежелгі ойды түсінгісі келсе,
Жабайылықтан мәңгілікке қоштасады, кім мені түсінсе.,
Мен оқырманымның алдамшы және ақымақ болғанын қаламаймын:
Адал, қарапайым жүрегіңнің кеңпейілділігін жақсы көремін.
Ғылымды сүйетін жан болсын, бірақ ол байлықтан жиіркенсін,
Алыстағы жолаушы оған Отанынан бір нәрсе әкелсін .[12, 12]

Оның поэзиясы нағыз лирикаға тән. Бұл тұрғыда әсіресе достық сезімге арналған өлеңдер сол кездегі махаббат лирикасын алмастырды. Табиғатты сипаттау арқылы дамыған сезімнің бөлек тұстарын көрсетуге тырысқан. Мұндай фольклорлық мотивтерге Алкуиннің "көктемнің қыс мезгілімен сөгуі" жатады: "... Көктемнің данышпаны жақындады, гүлді гирляндпен қоршалған, зұлымдық қыс пайда болды, мұздатылған қылшықтар шығып тұрды ..." – деген жолдарын келтіруге болады. Бұл шығарма, ең алдымен, патша үйі, сарайлар мен шіркеусарайларын мадақтайтын поэзиясы. Бұл сондай-ақ діни сипаттағы шығарма. Өзінің барлық "классикалық" тенденцияларымен ғалым-ақын ортағасырлық дүниетанымының тар шеңберімен шектелді.

Эйнхард және оның "Ұлы Карлдың өмірі" атты еңбегі. Императорлық сотта болған көрнекті жазушы сонымен қатар франк Эйнхард - "Карлдың өмірі" атты шығарманың авторы болды. Ол өз шығармаларын мемлекеттік тіл латын тілінде жазып шығарды. Латын тілінің қолдануы екі артықшылығы: Ұлы Карлдың үлкен империясы өз тілдерінде сөйлейтін көптеген тайпаларды қамтығандықтан, латын тілі барлық

жерлерді мәдени және саяси біріктіру құралы ретінде үлкен маңызға ие болды. Классикалық ежелгі өнерге тән сезімтал элемент оған өте алыс. Діни өлеңдерін жазушы құрылыс, шіркеу қызметін қатар алып жүрді. Эйнхард Сен-Вандрильде шіркеу салумен айналысты, ол кейіннен христиан стипендиясының маңызды орталықтарының біріне айналды және кітаптар шығару орындарының бірі болды. Бірақ Эйнхардтың сабақтары тек құрылыс пен сәулетпен байланысты емес еді. Ол классикалық латын мәтіндерін сүйетін және жинайтын. Эйнхардтан бізге дейін жеткен барлығы үш жұмысы қалды: "Ұлы Карлдың өмірі", "біздің әулиелеріміз Марцеллин мен Петрдің жәдігерлері мен ғажайыптарын көшіру туралы", "Крестті кастерлеу туралы кітап".

Эйнхард өзінің "Карлдың өмірі" атты еңбегінде оның атын атамайды. Оның авторлығы Эйнхард қайтыс болғаннан кейін осы жұмысқа қоса берілген Валафрид Страбонның прологы негізінде сенімді түрде белгілі: "әйгілі Император Карлдың өмірі мен істерін сол кездегі барлық соттардың ішіндегі ең құрметтісі Эйнхард сипаттағаны белгілі ..." [13]

Эйнхардты Карлдың тарихын жазуға итермелеген себептер, өз сөзімен айтқанда, императордың өмірінің егжей-тегжейлері туралы Жеке білімі ғана емес, сонымен қатар оның қожайынына қатысты алғыс парызы болды: "Мен әдеттегі қарапайым өмірімді сипаттау туралы шешім қабылдадым [conversacionem] және қожайыным мен тәрбиешімнің кейбір керемет әрекеттері мен бөліспекшімін".* Ол өз оқырмандарын Карл жер бетіндегі барлық билеушілердің ішіндегі ең қуаттысы, парасаттысы, тұрақтысы, бақыттысы, шешуші және күшті рухтың иесі екеніне үнемі сендіріп отырды.

Павел Диакон мен Теодульфтің шығармашылығы. Ұлы Карл Рим империясының тікелей мұрагері ретінде әрекет етті. Ұлы Карл "Рим императоры" атағын иеленді және римдік үлгі бойынша орталықтандырылған мемлекет құруға ұмтылды. Осыған байланысты Латын тілі мәдениет пен мемлекеттің ресми тілі ретінде ерекше мағынаға ие болды: екі империяның да тарихи туыстығын көрсеткендей болды. Байырғы халықтың және көшіп келген басқа халықтардың ортақ және мәдениеттің жоғары белгісі ретінде латын тілі бекітілді. антикалық поэзияны ары қарай жалғастыру үшін каролинг ақындары әртүрлі әдеби формаларды ұсынады. Бірақ, әрине, Ұлы Карлдың империясы ежелгі (антикалық) әдебиеттен әлдеқайда алыс болғаны анық. Каролингтік ақын-жазушылар ескі классикалық формаларыға ортағасырлық мазмұнды енгізуге тырысты. Кейде ғалымдар, ақындар ақсақалдар ретінде әрекет етіп, ақымақ билеушілерге немесе ескі католиктік дәстүрді ұстанып қалғандарға қарсы шығып отырды. Кейде ақындардың кейбір шығармаларында халық әдебиетінің жаңғырығы да естіліп отырды. Теодульфтің "жоғалған жылқы туралы" ертегісі Фабио есімді құтқарушы кейбір халықты қулықпен алдағандарды жазалаушы ретінде көрініс тапқан. Бірақ фольклорға жүгіну каролинг поэзиясының негізгі сипатын анықтамайды.

Теодульф-Испаниядан келген вестгот. Ол өз Отанында білім алған. Ол ақын, теолог, моралист, шіркеу князі (Орлеан архиепископы), өнердің меценаты болды. Оған жауапты әкімшілік және дипломатиялық тапсырмалар жүктелді. Ол "қазыларға қарсы" атты үлкен айыптау өлеңін жазды-бұл дәуірді зерттеу үшін өте маңызды ескерткіш, сонымен қатар ғылыми, теологиялық және моральдық мазмұндағы бірқатар хаттар мен басқа да өлеңдер, кейде сатираға бейімділікпен, бірнеше күлкілі өлеңдер, панегириялық хаттар, эпитафтар мен эпиграфтары да бар.

Сондай-ақ, каролингтік жаңғыруға Павел Диакон тікелей қатысты. Павел Диакон-асыл тұқымды лангобардтық (туған және қайтыс болған жылдары белгісіз). Лангобард патшасы Дезидерийдің сарайында қызмет етті. Ұлы Карл Ломбардияны жаулап алғаннан кейін, Павел 782 жылы тұтқынға түседі. Кейіннен ол Италияға оралады. Павелдің басты жұмысы - "Лангобардтардың тарихы" - бұл лангобардтардың тарихы мен олардың фольклорының құнды көзі болып табылады. "Лангобардтардың тарихында" ауызша дәстүр - тарихи халық аңыздары, рулық дәстүрлер, қаһармандық әндер кеңінен қолданылады. Бұл еңбектің жалпы сипаты тарихи-фантастикалық. Тарихи баяндау Италияның сипаттамалары, өнер және сәулет ескерткіштері, романтикалық әңгімелер, жер атауларының фантастикалық этимологиясы, кейде ғажайыптар мен ертегілермен үзіледі. Шығарманың тілі ашық және таза, классикаға жақын. Павелдің поэтикалық туындылары да үлкен қызығушылық тудырады. [14,10-15]

Қорытынды. Каролингтік жаңғыру (өркендеу) - бұл римдік және варварлық мәдениеттердің араласуы, сол кезеңдегі франк монархиясының барлық салаларында ежелгі дәстүрдің қайта жандануы. Сәулет пен кескіндеменің әр туындысында антикалық кезеңмен байланысты бар классикалық белгілер кездеседі. Миниатюралық тамаша туындыларында қайтадан реализм кездеседі, нақты бөлшектерге деген талғам, сызықты еркін қолдануы және түстің қанықтығымен ерекшеленеді. Ұлы Карлдың "Екінші Рим" деп аталатын империяны құруға деген ұмтылысы іс жүзінде ештеңеге әкелмеді. Алайда, каролингтік қайта өрлеу кезеңі сол заманға алып келді: жігерлілік, оптимизм, әлемге біртұтас көзқараспен қарау, нақтылық және қиялдың шегіне кетпеп, тепе-теңдікті сақтап қалу сияқты белгілерді жандандырды. Каролинг

жазушыларының шығармалары ерте орта ғасырлардан кейін кейінгі ғасырлардағы білімді адамдардың пайда болуына, білімнің жалпы қоғамға ортақ екенін көрсете білді. Ұлы Карлдың іс-әрекетінің маңызды бөлігі білім беру мәселесі болды. Соборлар мен монастырьларда кітапханалар мен скрипторийлер құрылды. Жаңадан қарапайым, ыңғайлы және қысқа жазу стилі "Каролингтік Минускул" жасалынды. Монастырьларда мектептер құрылды, ал империялық сотта Академия ұйымдастырылды, онда Карл Еуропаның түкпір-түкпірінен ең білімді адамдарды шақырды. Бұл уақытта мәдениет, өнер, білімге деген құрмет ерекше көрсетілді [15].

Каролингтік жаңғыру алға жылжуы Ұлы Карлдың қайтыс болуымен сәтсіз аяқталды. Алайда, бұл мәдениет жойқын және варварлық дәстүрлерден басқа, күш пен шығармашылыққа ие екенін көрсете отыра, X-XI ғасырларда қалыптасқан жаңа мәдениеттің ұзақ және тереңнен қайта өрлеу процесіне алып келді. Өз заманында Еуропада бар мәдениетті қайта жинақтап, сақтап қалуға мүмкіндік тудырды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Веймарн Б.В. *Всеобщая история искусств: Т.1.* – М., 1960. – С. 734.
2. Росспен В.К. *Историки Каролингской Эпохи.* – М., 1999. – С. 224
3. *История искусств Западня стран // Средневековое возрождение / Ред. Нессельштраце т.г.* – М., 1982. - С. 382.
4. *История мирового искусства / Ред. Сабашикова Е.* – М., 1998. – С. 718.
5. Тяжелов В.Н. *Малая история искусств // Искусство средних веков в Западной и Центральной Европе.* – М., 1981. – С. 58.
6. *История искусств Западня стран // Средневековое возрождение / Ред. Нессельштраце т.г.* – М., 1982. - С. 382.
7. Веймарн Б.В. *Всеобщая история искусств: Т.1.* – М., 1960. – С. 223
8. Утевская П. *Слов драгоценные клады.* – М., 1985. – С. 50
9. *Памятники мирового искусства. Энциклопедия: В 7 т. - Т. 7.* – М., 1982. – С.810.
10. Рамм Б.Я. *«Каролингское Возрождение» и проблемы школьной образованности в раннем средневековье // Учен. зап. / Ленингр. пед. ин-т им. М.Н. Покровского.* – Л., 1940.
11. Утевская П. *Слов драгоценные клады.* - М., 1985. - С. 287
12. Пуришев Б.И. *Зарубежная литература средних веков.* – М., 1974. – С. 12
13. Росспен В.К. *Историки Каролингской Эпохи.* – М., 1999. – С. 228.
14. Тяжелов В.Н. *Малая история искусств // Искусство средних веков в Западной и Центральной Европе.* - М., 1981. - С. 366.
15. *История мирового искусства / Ред. Сабашикова Е.* – М., 1998. – С. 144

References:

1. Veimarn B.V. *Vseobaia istorua isky'sstv: T.I.* - M., 1960. - S. 734.
2. Rosспен V.K. *Istoriki Karolingskoi Epohi.* - M., 1999. - S. 224
3. *Istorua isky'sstv Zapadnia stran // Srednevekovoe vozrojdenie / Red. Nesselshtratse t.g.* - M., 1982. - S. 382.
4. *Istorua mirovogo isky'sstva / Red. Sabashnikova E.* - M., 1998. - S. 718.
5. *Tiajelov V.N. Malaia istorua isky'sstv // Iskysstvo srednih vekov v Zapadnoi i Tsentralnoi Evrope.* - M., 1981. - S. 58.
6. *Istorua isky'sstv Zapadnia stran // Srednevekovoe vozrojdenie / Red. Nesselshtratse t.g.* - M., 1982. - S. 382.
7. *Veimarn B.V. Vseobaia istorua isky'sstv: T.I.* - M., 1960. - S. 223
8. *Ytevskaia P. Slov dragotsennye klady.* - M., 1985. - S. 50
9. *Pamiatniki mirovogo isky'sstva. Entsiklopedua: V 7 t. - T. 7.* - M., 1982. - S.810.
10. *Ramm B.Ia. «Karolingskoe Vozrojdenie» i problemy shkolnoi obrazovannosti v rannem srednevekovye // Ychen. zap. / Leningr. ped. in-t im. M.N. Pokrovskogo.* – L., 1940.
11. *Ytevskaia P. Slov dragotsennye klady.* - M., 1985. - S. 287
12. *Pyrishhev B.I. Zarubejnaiia literatúra srednih vekov.* - M., 1974. - S. 12
13. *Rosспен V.K. Istoriki Karolingskoi Epohi.* - M., 1999. - S. 228.
14. *Tiajelov V.N. Malaia istorua isky'sstv // Iskysstvo srednih vekov v Zapadnoi i Tsentralnoi Evrope.* - M., 1981. - S. 366.
15. *Istorua mirovogo isky'sstva / Red. Sabashnikova E.* - M., 1998. - S. 144

ӨӘЖ: 378.1
ҒТАМР 14.09.35

Э.А. Мусаева *¹, Ж.С. Аубакирова², Г.Р. Сейфуллина³

¹Магистр, аға оқытушы, әлемдік экономика және халықаралық қатынастар кафедрасы
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

E-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9006-6518>

²Тарих ғылымының кандидаты, С.Аманжолов атындағы ШҚУ «Алтайтану» ҒЗО директоры,
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен қ., Қазақстан

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8029-3135>

³Философия ғылымының кандидаты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің «философия және мәдениет теориясы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

E-mail: galiya-magavina@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3220-6233>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ СИНГАПУРЛЫҚ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ ТАРИХИ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада авторлар дамыған мемлекеттер қатарына кіретін Сингапур еліндегі жоғарғы оқу орындарындағы білім беру жүйесіне тарихи талдау жасайды. Алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттің Қазақстандық білім беру орындарымен ұқсас тұстары көп екенін осы мақаладан көруге болады. Сонымен қатар, авторлар Сингапур мен Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесіне қысқаша тоқталып, салыстырма жұмысын ұсынған. Сингапурлық және Қазақстандық ЖОО-ның жетістігімен білім әлеміндегі нәтижелеріне тоқталып, екі елдің білім беру жүйесінің тарихи кезеңделуін көрсетеді. Екі елдің жоғарғы оқу орындарының тарихи даму кезеңдері, қиыншылықтары мен жетістіктеріне қысқаша шолу жасалын-ды. Мақалада адами капитал экономикалық дамудың негізінде қарастырылып, инновациялық және сапалы білім алудағы алдыңғы қатарлы мемлекеттердің тәжірибесі де ескерілуі қажет екендігі тілге тиек етіледі.

Сингапур мен Қазақстандық білім беру мекемелерінің бәсекеге қабылетті ұрпақ тәрбиелеуде алатын рөлі мен орнын көрсетіп, жағымды және жағымсыз тұстары да көрініс табады. Қазақстандағы сингапурлық білім беру моделінің ұқсас тұстары мен болашақта даму жолдары көрсетіледі.

Қазіргі таңда Сингапурдың жоғарғы білім беру форматы әлем елдерін қызықтырып отырғаны баршаға мәлім, Азия елдері үшін де ол өте тиімді екендігі қарастырылады.

Кілт сөздер: ЖОО, тарихи талдау, білім беру жүйесі, модель, үрдіс, болашақ.

Мусаева Э.А.*¹, Аубакирова Ж.С.², Сейфуллина Г.Р.³

¹Магистр, старший преподаватель кафедры мировой экономики и международных отношений,
Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Казахстан,

E-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9006-6518>

²Кандидат исторических наук, директор НИЦ «Алтайтану» ВКУ им.С. Аманжолова, профессор
Восточно-Казахстанского университета им.С. Аманжолова. г. Усть-Каменогорск, Казахстан,

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8029-3135>

³Кандидат философских наук, ассоциированный профессор кафедры философии и теории культуры,
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан

E-mail: galiya-magavina@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3220-6233>

ИСТОРИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКОЙ И СИНГАПУРСКОЙ МОДЕЛЕЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье авторы проводят исторический анализ системы образования в вузах Сингапура, входящего в число развитых государств. В работе прослеживается сходство казахстанских образовательных учреждений с подобного рода учреждениями передовых стран. Кроме того, авторы кратко описали

системы образования в Сингапуре и Республике Казахстан и провели сравнительный анализ. Успехи сингапурских и казахстанских вузов отражают историческую периодизацию системы образования двух стран, подчеркивая результаты в мировой системе образования. Был проведен краткий обзор исторических этапов развития, трудностей и достижений вузов двух стран. В статье отмечается, что человеческий капитал должен рассматриваться через призму экономического развития, учитывая опыт передовых государств в получении инновационного и качественного образования.

В работе отражены как положительные, так и отрицательные моменты систем образования, а также роль образовательных учреждений в подготовке конкурентоспособного поколения. Авторы проследили сходства в моделях образования двух стран и рассмотрели пути их развития в будущем.

Безусловно, в настоящее время формат системы высшего образования Сингапура представляет интерес для всего мира, в свою очередь, страны Азии не являются исключением.

Ключевые слова: ВУЗ, исторический анализ, система образования, модель, тенденции, перспективы.

Mussayeva E.A.^{*1}, Aubakirova Zh.S.², Seifullina G.R.³

*¹MA, Senior Lecturer of the World Economy and International Relations Department,
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan, Karaganda*

E-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9006-6518>

²Candidate of Historical Sciences, Director of the SRI "Altaitanu" of the S.Amanzholov East Kazakhstan University, Professor of the S.Amanzholov East Kazakhstan University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8029-3135>

³Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, E.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan, Karaganda

E-mail: galiya-magavina@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3220-6233>

THE HISTORICAL CONNECTIONS BETWEEN THE MODERN KAZAKH AND SINGAPORE MODELS OF HIGHER EDUCATION

Abstract

In this article, the authors conduct a historical analysis of the education system in the universities of Singapore, which is one of the developed countries. The paper traces similarities of the Kazakhstani educational institutions with the ones of advanced country. In addition, the authors briefly described the education systems in Singapore and the Republic of Kazakhstan and conducted a comparative analysis. The success of Singaporean and Kazakhstani universities reflect the historical periodization of the education systems of the countries, emphasizing results of the global education system. The authors provided a brief overview of the historical stages, difficulties, and achievements of the universities in both countries. The article notes that human capital should be viewed through the prism of economic development, taking into account the experience of advanced countries in obtaining innovative and high-quality education.

The present work reflects both positive and negative aspects of education systems, as well as the role of educational institutions in preparing a competitive generation. The authors traced the similarities in the education models of both countries and considered the ways of their development in the future.

Nowadays it is commonly known that the format of Singapore's higher education system is of the great interest to the whole world, while Asian countries are no exception.

Keywords: HEI, historical analysis, education system, model, tendencies, perspectives.

Кіріспе. «Білімді жұрттарда білім жарысы деген болады. Ол жарыста бәйгеге түсе алатындар білімділер, зейінділер. Білімді жұрттардың білім жарысына келсек, оның мағынасы да, көздеген мақсаты да басқа. Неше түрлі ғылым, өнер – бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рақатын молайту үшін шығарған нәрселер. Ғылым, өнер артылған сайын дүниеда бейнет кемімекші. Осыған ақылы жетіп, есі енген жұрттар ғылым мен өнерді бірден-бірге асыруға тырысады. Асыру үшін әртүрлі істер істейді. Сол істердің бірі – білім жарысы» (Күзембаева, 2001;34). - деп, Ахмет Байтұрсынов айтпақшы қазіргі кезде Қазақстан Республикасында білім мен ғылымды бәйгеге қосуда. Саяси аренада Қазақстан Еуропа елдерінің білім

мен ғылым жүйесімен жұмыс жүргізсе, соңғы жылдары Азияның алдыңғы қатарлы жолбарыстары мен айдаһарларымен тәжірибе жинақтауда. Сондай мемлекеттер қатарында Сингапур да бар.

Өзектілігі. Сингапур елді мекенінің тарихы, білім беру жүйесі Қазақстанға ұқсас, ол елден алатын тәжірибеміз де мол болғандықтан зерттеу жұмысымыздың өзектілігіне айналып отыр.

Мақсаты мен міндеттері. Қазақстан Республикасы мен Сингапурдағы ЖОО-дағы білім беру жүйесін салыстырмалы талдау мақаланың масаты болып табылады. Екі мемлекеттің ұқсастығы мен ерекшеліктері қарастырылып, қазіргі кездегі Қазақстанның білім беру жүйесіндегі сингапурлық моделдің қолданысына баға беріледі. Мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегі міндеттерді ұсынуға болады:

- Сингапур мен Қазақстандағы жоғарғы оқу орындарының даму тарихына шолу жасау;
- екі елдің білім беру форматын анықтау;
- ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табу;
- Қазақстан үшін Сингапур мемлекетінің тәжірибесін қолдану мүмкіндігін қарастыру.

Материалдар мен әдістемесі. Сингапур және Қазақстан арасындағы білім саласындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтауға салыстырмалы- тарихи талдау әдісі қолданылады.

Талқылау. «Сингапур елді мекенінде балалар мектепке ақы төлемейді, тек ата-аналар мектепке қажетті зат сатып алу үшін 13 доллар ай сайын ғана төлейді» - деген, ақпарат құлаққа өте жағымды. Ал шын мәнінде ЖОО-да білім беру жүйесі қалай? - деген, сұраққа жауап беріп көрейік. Сингапурдың білім беру жүйесі бастауыш, орта және жоғары мектептерден тұрады. Маусымдық демалыс деген оларда жоқ, оқу екі семестрге созылады және бірнеше деңгейге бөлінеді. Жоғары оқу орындарында 17 жасқа толған азамат немесе азаматшасы дәріс ала алады. Қазақстан мен Сингапур мемлекеттерінің жоғарғы оқу орындарында білім алу үрдісі бір біріне өте ұқсас.

Озық технологиямен қамтамасыз етілген, бұл мемлекетте кәсіпорындар университет студенттерінің оқу ақысын төлейді. Арнайы бағдарламалар мен отбасылық жағдайы төмен студенттерге, сабақты үздік оқыған және бітірген шәкірттерге арналған тегін білім беру үрдісі сақталған.

Сингапурдағы білім беру жүйесінің қалыптасу кезеңдері. Сингапурдың білім беру жүйесіне қатысты «феномен» немесе «ғажайып» санаттары жиі қолданылады. Соңғы онжылдықта сингапурлық оқушылар TIMSS, PISA, PIRLS білім беру сапасын халықаралық зерттеулерде бірінші орындарды берік сақтап келеді, дегенмен жарты ғасыр бұрын олардың ата-бабалары сауаттылықты білмеген. Олай болса қысқаша Сингапур тарихына көз жүгіртсек, бұл мемлекет өте жас және пайдалы қазбалары мол мемлекеттер қатарына жатпайтыны ақиқат. Ұлыбритания мемлекетінің отары болған Сингапур білім беру жүйесін де осы мемлекеттің үлгісімен қалыптастырды (Сингапур, 2021).

1867 жылдан бастап Сингапур-Британ империясының отары, ал 1965 жылы Сингапур-тәуелсіз мемлекет ретінде өзін қалыптастыра бастады. Сингапур даму жолында ресурстары жоқ кедей мемлекет болды, тіпті олар ауыз суды әкелуге мәжбүр болды. Мемлекеттің сәтті орналасуына (бұл белсенді әлемдік сауда маршруттарының қиылысы) және адами капиталға ғана сенуге болады (Успешные, 2021).

Тәуелсіздігін алғаннан кейін мемлекет, кедейшілік пен жұмыссыздыққа қарамастан, адами капиталға инвестиция салуды ұйғарды – «зияткерлік жаңғыртуға» және біртұтас ұлт қалыптастыруға баса назар аударды. Сингапурдың білім беру жүйесі қазіргі уақытта халықтың сауаттылық деңгейінің ең жоғары деңгейін математика және жаратылыстану ғылымдары бойынша оқушылар әлемдегі ең үздіктер қатарынан алып отыр (Сингапур, 2021).

Білім беру саласында Сингапур 3 кезеңді басынан кешірді, бірінші кезеңнің өзінде-ақ жаңа мектептер ашылып, ұлттық оқулықтар әзірленіп, енгізілді, техникалық білім беру жүйесі құрылды. 1965-1978 жылдар аралығында бірыңғай білім беру стандарты туралы шешім қабылданды (Успешные, 2021).

Содан кейін екі тілділіктің пайдасына тағдырлы таңдау жасалды, ол қазір Сингапур мектебінің маңызды артықшылығы ретінде бағаланады ("Bilingual advantage"). Ағылшын тілін ана тілімен қатар оқыту енгізілді (негізінен қытай тілі). «Әрқайсысына арналған оқулық» бағдарламасын жүзеге асыру басталды. Оқытушы кадрлар тапшылығы мәселесі еңсерілді. Жастарға техникалық және кәсіптік білім беру жүйесіне баса назар аударылды.

Нәтижесінде, қазір барлық сингапурлықтар ағылшын және қытай тілдерін жетік біледі, бұл оларға еуропалық және азиялық өркениет арасында делдал ретінде сезінуге мүмкіндік береді.

Сингапурдың білім министрлігі екі тілділіктен басқа, оқушының жан-жақты дамуына, оқыту сапасына және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сабақта жұмыс істеуге баса назар аударады (Сингапур, 2021).

Екінші кезеңде 1978-1997 ж. жаңа білім беру жүйесі қабылданды. Балаларға өз қабілеттеріне сәйкес білім беру сатысымен алға жылжуға мүмкіндік беретін ағындық оқыту жүйесі мен реформаның тағы бір

бағыты мұғалімнің әлеуметтік мәртебесін арттыру, сондай-ақ мұғалімдер мен мектеп әкімшілігі үшін біліктілікті жүйелі түрде арттыруды енгізді.

Үшінші кезең 1997 жылдан қазіргі уақытқа дейін білім беруде әр адамды өмір бойы оқуға, технологияны игеруге, инновация мен кәсіпкерлік рухын дамытуға, тәуекелге баруға және жауапкершілікті алуға ынталандыратын орта құрылды.

Сингапурда оқуға үш жылдық мектепке дейінгі, алты жылдық бастауыш және төрт жылдық орта мектеп кіреді. Сингапурдағы барлық балабақшалар жеке, көбінесе конфессиялық. Мектепке дейінгі білім беру 3 жастан 6 жасқа дейін жалғасады: бөбекжай, бірінші (К1) және екінші (К2) жылда бағдарлама бойынша қарым-қатынас ретінде ана тілі (қытай, малай немесе тамил), ағылшын тілі есепке алынады. Міндетті түрде тәжірибе сабағына өте көп уақыт және көңіл бөлінеді.

Білім министрлігі болашақ орта мектеп мұғалімдерін жоғары оқу орындарына мұқият іріктейді. Студенттердің білімі мықты болуы маңызды, мамандықтары бойынша әртүрлі студенттік ұйымдарға қатысуы да қажет болып табылады. Болашақ ұстаздар жұмыс істейтін мұғалімнің жалақысының 60%-ына тең стипендия алады және кемінде үш жыл ұстаздық етуге дайындалады (Успешные, 2021).

Мұғалімдер кадрларын іріктеу және даярлау жүйесін сарапшылар бірауыздан Сингапурдың табысты шешімі деп біледі, себебі барлық мұғалімдерді даярлауда бір университетке – Ұлттық білім беру институтына шоғырландырды, оған түсу де өте қиын. Сингапурдың білім министрлігі мұғалімдердің жұмысына деген жоғары ынтасын сақтауға, мұғалімдік мансаптың басқалардан өзгеше бейнесін жасауға көп көңіл бөледі (Сингапур, 2021).

Қазақстандағы білім беру жүйесінің қалыптасу кезеңдері. Қазақстандық білім беру жүйесі көне заманнан бастау алады. Қазақ даласында білім алу мұсылмандық діни сауат ашудан басталып, кейінен ортағасырларда бірнеше тілдерді меңгеру танымалдыққа айналды. XVII-XVIII ғасырларда қазақ жерінде 4 жылдық білім ордалары, кейіннен училищелер ашылды. Қазақстан Ресейге бодандыққа қабылданып, қазақ зиялылары ресейлік білім орталықтарынан дәріс алды.

XX ғасырда қазақ елінде орта, арнайы, кәсіби және жоғарғы оқу орындары ашыла бастады. Қазақ зиялылары білім мен ғылым ошақтарынан дәріс алып, КСРО-ның тәжірибесін жинақтады. 1990-шы жылдары он бес елдің басын біріктірген үлкен держава өмір сүруін тоқтатты. 1991 жыл Қазақстан Республикасы болып жарияланып, білім мен ғылым саласының алдында нақты міндеттер мен мақсаттар қойылды.

1991-1994 жж. аралығында мемлекеттік гранттар мәселесі мен «Білім туралы» заңның қабылдануы елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарай ыңғайластырылды, заңнамалық актілер енгізілген бірінші кезеңді қамтыды. Республикада нарық талабына сай мамандар әзірлеуге ден қойылды. Уақылы жалақының берілмеуі оқытушылардың бизнес әлеміне кетуіне, әсіресе ауылды жерлерде жұмыстың тапшылығы байқалды.

Екінші кезеңнен (1995-1999 жж.) бастап Қазақстандық білім беру жүйесі барлық экономика бағыттары бойынша маман әзірлеуге, мемлекеттік тапсырыс бойынша жоғарғы оқу орнына талапкерлерді қабылдауға көңіл бөлді. Бұл мерзім жоғарғы оқу орындарының қағидаларын өзгертті.

1999-2000 жылдар аралығы үшінші кезеңді қамтыды, бұл мерзімде басты назарды қаржыландыру мен академиялық ұтқырлыққа бөлді.

Төртінші кезең 2001-2010 жж аралығына тиісті болды, бес жылдық бағдарламалар мен тұжырымдар қабылданды. Бұл жылдар аралығында 12 жылдық білім беру бағдарламасын енгізу, кәсіби бағдар беру мен Болон жүйесіне көшу үрдісіне көшу қарастырылды. Ұлы хартияға Қазақстанның енуі үш деңгейлі білім беру жүйесін еуропалық бағытқа бағыттаумен сипатталды. 2007 жылдан бастап шет елде «Болашақ» бағдарламасы арқылы академиялық ұтқырлық екі дипломмен білім алуға мүмкіндік береді.

Бесінші кезең 2011жылдан қазіргі кезге дейінгі мерзімді қамтиды. 2011-2015, 2016-2020 жылдарға арналған бағдарламалар қабылданып, педагогтарға ерекше көңіл бөлінді. Педагогтарға жалақыны көтеру, білім беру бағдарламаларын біріктіру мен университеттерде зерттеу ауқымын көтеру көзделді.

Осы бағдарлама бойынша 2010 жылы әртүрлі меншік нысанындағы жұмыс істеп тұрған 140 университеттің тек 50 университетімен 30 институты ғана қалуы тиіс, қалғандары академиялар олардың жалпы саны 100 бірліктен аспауы тиіс болды (Балахметова, 2011:50).

Сингапурдағы жоғары оқу орны. Сингапурдағы жоғары білім беру жүйесі қызметі мен құрылымы, оқу үрдісі бойынша ерекшеленеді. Елде жоғары оқу орындарының төрт түрі бар:

- Политехникалық институттар
- Техникалық жоо (Ньянг технологиялық университеті)
- Тәуелсіз университеттер
- Ұлттық, мемлекеттік, жеке меншік ЖОО.

Жоғары оқу орындарына түсу кезінде талапкерлер емтихан тапсырады, оқыту қытай немесе ағылшын тілдерінде жүргізіледі. Дарынды және табысты балалар сынақтарсыз ерекше жағдай ретінде қабылдануы мүмкін. Орта мектеп түлектеріне А-деңгейлі аттестат ұсынады. Колледждер мен техникумдардың түлектері үлгерімі жәнетолық емес қосымша сабақтарға, секцияларға қатысуы туралы мәліметтер ұсынуы тиіс. Қабылдау комиссиясының қалауы бойынша талапкерге қосымша қабылдау сынақтары тағайындалуы мүмкін.

Сингапурлық жоғары оқу орындарында оқу халықаралық стандарттар бойынша жүзеге асырылады және де ол 3 сатыдан тұрады:

- Бакалавриат (3-4 жыл),
- Магистратура (1-3 жыл),
- Докторантура (2-5 жыл).

Ғылыми дәреже алу үшін және бір оқу деңгейінен екінші деңгейге өту кезінде студенттер емтихан тапсыруы керек, олардың тізімін әр нақты университет бекітеді. Сингапурлық жоғары оқу орындарының дипломдары бүкіл әлемде мойындалып отыр (Шульгина, 2021).

Соңғы жылдары сингапурлық білім беру жүйесі икемді және алуан түрлі бола бастады.

Кәсіби білім беру саласында елеулі өзгерістер болды. Дәстүрлі түрде Сингапурда халықтың ең аз қамтамасыз етілген және ең аз академиялық қабілетті топтары кәсіби білім алды. Қоғамда кәсіптік білім – бұл мектепте жетістікке жетпеген адамдардың тағдыры деген стереотиптік түсінік қалыптасқан болатын. Стереотиптің қалыптасуына Конфуций мәдениеті де ықпал етті, ол ғасырлар бойы білімді адамның мемлекеттік шенеунік немесе әкімшілік (кеңсе) қызметкері ретіндегі имиджін қалыптастырды.

Бірде-бір ата-ана баласының болашақта қарапайым жұмысшы болуын қаламады. Қоғамда кең таралған мұндай құндылықтар жүйесі Сингапурдың экономикалық даму мүмкіндіктерін шектеді.

Білім министрлігі кәсіптік білім берудің беделін арттыру бойынша бірқатар шараларды іске асырды. Біріншіден, 1992 жылы шашыраңқы кәсіптік білім беру мекемелерінен кампус жүйесі бойынша салынған техникалық білім беру институты құрылды.

Білім беру және спорт инфрақұрылымымен жабдықталған бірнеше институт ғимараттары салынды. Оқу зертханаларын жабдықтауда ең озық технологиялық әзірлемелер қолданылды, институтта оқу ыңғайлы және жағымды болды. Екіншіден, техникалық білім беру институтына түсушілерге қойылатын академиялық талаптар айтарлықтай көтерілді. 1992 жылдан бастап орта мектептерде арнайы техникалық ағын енгізілді, оған бастауыш мектепті бітіру емтиханын жақсы тапсыра алмаған оқушылар көшірілді. Еңбек нарығындағы білікті техникалық кадрлардың жетіспеушілігінен олардың орташа жалақысы едәуір өсті. 1994 жылы айына 700 SGD-ден 2005 жылы 1200 SGD-ге дейін, техникалық мамандықтарды танымал ету үшін маркетингтік технологиялар қолданылды, бұқаралық ақпарат құралдарында техникалық білім беру институты түлектерінің «сәттілік тарихы» белсенді түрде таратылды (Лесин., Н.Н. Шевелёва, 2020)

Сингапурда білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кездегі негізгі мақсаты әрбір адамды өмір бойы оқуға, жаңа білім мен дағдылар алуға, технологияларды игеруге, инновациялар мен кәсіпкерлік рухын дамытуға, білім алуға ынталандыратын орта құру болып табылады.

Қазақстандағы жоғарғы оқу орны. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі жоғары білім беру жүйесіне басшылықты жүзеге асырады. Қазақстанда жоғары білімді университеттер, академиялар, колледждер, институттар, жоғары мектептер мен колледждерді ұсынады. Қазақстандағы университеттер зерттеулерге емес, білімге баса назар аударады (Борисевич, 2022).

1991-2010 жылға дейінгі аралықта студент маман ретінде дәріс алатын болса, кейіннен ғылыми ізденуші, аспирант, докторант ретінде жалғастыра алатын болды. 2010 жылдан бастап бакалавриат - 4 жыл, магистратура - 1,2 жыл, докторантура - 3 жыл аралығын қамтыды.

Қазақстанда мемлекеттік және жеке университеттер бар. Университеттерде - бакалавр, магистр және докторантурада көптеген бағдарламаларды ұсынады. Сонымен қатар, университеттер таза және қолданбалы зерттеулер жүргізеді. Мекеменің бұл түрі білім беру және ғылыми-зерттеу қызметін жүзеге асырады.

Университеттермен қатар институттар бар ол жоғары оқу орнының кәсіптік білім беру курстарын ұсынады. Академияларжоғары оқу орнының бұл түрі жалпы 1 немесе 2 мамандық бойынша білім беру бағдарламаларын ұсынады. Сондай-ақ, Қазақстанда жоғары білім беретін жоғары колледждер мен мектептер, консерваториялар бар (Борисевич, 2022).

Қазақстан Республикасы 1991 жылдан бастап жоғарғы оқу орындарында бірнеше өзгерістерді енгізді олардың қатарына - мамандар әзірлеуде жоғарғы оқу орындарына 5-7 жылға студент қабылдаса, кейіннен

Болон жүйесіне енген соң 4 жылдық бакалавриатқа қабылдауға көшті. ЖОО-да білім алған маман таңдап алған мамандығын өз профилінде ала алатын болды.

ЖОО-на оқуға түсу үшін 2004 ж. дейін емтихан арқылы ал, кейін ҰБК арқылы білімін анықтап мемлекет тарапынан бөлінетін тегін оқуға конкурс негізінде қабылданды. Сингапур сияқты Қазақстанда да тегін оқуға түсе алмаған шәкірттержеке меншік немесе ақылы үлгіде 50 балдан артық жинаса оқуға түсе алады.

Жоғары білім беру саласы адами капиталдың сапасын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады. Қазақстан Республикасы экономикасының барлық салалары үшін құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби даярлауды қамтамасыз етуде отандық жоғары білім маңызды рөл атқарады. Өкінішке орай, жұмыс берушілердің көпшілігі жоғары оқу орындарын бітірген мамандарды даярлау сапасына қанағаттанбайды. Білікті кадрлар жоғары білім беру сапасын арттыру, жұмыспен қамту және тапшылық мәселесін шешуге көмегін тигізеді. Үздік халықаралық тәжірибе көрсеткендей, интеграцияланған ғылыми және білім беру құрылымдары еңбек нарығында сұранысқа ие сапалы жаңа мамандарды даярлауды қамтамасыз етеді (Kurbanova, 2020:121).

Қазіргі таңдағы екі елдің жағдайын салыстырмалы талдау. Сингапур басқаруға оңай ел. Көлемі бойынша кішкентай, халықтың тығыздығы жоғары, бірақ біркелкі, қолайлы географиялық жағдайы бар бұл елде кешенді жоспарлауға арналған өріс қалыптасқан. Білім беру мекемелері бір органға – Білім министрлігіне тікелей бағынып, реформалар жүргізуге, олардың тиімділігін арттыруға, басқаруға кететін шығындарды айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік беріп отыр.

Қазақстан Республикасы да біртұтас, унитарлы, зайырлы мемлекет, елде білім және Ғылым министрлігі бөлініп кетсе де, бірі орта және кәсіби ал, екіншісі ЖОО мен ғылым саласына бақылау жүргізеді. Реформалар желісі бірде оңтайлы, бірде көңіл қуантарлық нәтиже бере қоймаса да жоспарға сай орындалуда.

Сингапурдағы ағылшын тілі білім беру ордаларында ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде қабылданып, болашаққа үлкен қадам ретінде басып отырған жайы бар. Ол ең жақсы англо – саксондық оқыту тәжірибесін, бастысы әлемдік зияткерлік капитал мен сараптамананы пайдалануға мүмкіндік беруде. Академиялық ұтқырлық пенбатыс әлемімен ең жақсы идеялар, тәжірибемен алмасу үрдісі жоғарғы деңгейге қойылған.

Сонымен қатар, мектептерде әртүрлі этникалық топтардың тілдерін сақтау және зерттеу Азия әлемімен мәдени және экономикалық байланыстарды дамытуға, демек, оның қарқынды өсу мүмкіндіктерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Ал, Қазақстан Республикасына келетін болсақ бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім алуы мемлекеттік, орыс, қажет болған жағдайда және басқа тілдерде қамтамасыз етеді. Білім беру ұйымдарында мемлекеттік тіл және орыс тілі міндетті оқу пәндері болып табылады және білім туралы құжатқа енгізілетін пәндер тізбесіне кіреді (Закон, 2022).

Халықаралық деңгейде білім мен ғылым кеңістігінде отандастар ағылшын тілінің көмегіне жүгінеді. Әлемнің дамыған мемлекеттері әр түрлі бағдарламалар мен жобаларды осы тілде ұсынатын болғандықтан, отандастар ағылшын тілін де меңгеріп, академиялық ұтқырлық саясаты бойынша шет елдерден дәріс ала алу құқығына ие болуда. Оған дәлел «Болашақ», «Ерасмус +» және т.б. бағдарламалар.

Соңғы 50 жылда Сингапур көп нәрсеге қол жеткізді және оған жылдар өткен соң, Қазақстан да Сингапур тәжірибесіне негізделген 5-ке жуық бағдарламаны енгізді. Олардың қатарына «Болашақ» стипендиаттар қауымдастығы, «Самұрық-Қазына» егеменді қоры, зейнетақы реформасы кіреді.

«Болашақ» бағдарламасы аясында шетелде 857 қазақстандық білім алған. Академиялық ұтқырлық бағдарламасы бойынша 2019 жылы шетелдік жоғары оқу орындарына бюджет қаражаты есебінен 603 студент жіберілген. 1990-2010 жылдар ішінде білім алған қазіргі уақытта Қазақстан Республикасынан шетелге Малайзияға, Сингапурға, Қытайға, АҚШ-қа, Канадаға, ЕО елдеріне және т.б. кеткен, яғни өзге де мақсаттарды көздеген бұл бағдарлама Қазақстаннан зияткерлік эмиграция факторына айналууда (Болашақ, 2019).

Білім беру үрдісінде тәжірибеге бағдарланған тәсілді енгізу барабар білім беру технологияларын – стандартта мәлімделген құзыреттердің тиімді дамуын табысты іске асыруға мүмкіндік беретін студенттерді оқыту мен дамытудың құралдары мен әдістерінің жиынтығын іздеу қажеттілігіне байланысты. Сингапурда білім алушылар мен студент түлектер өздерінің құндылықтарын тәжірибеге бейімделген кәсіби маман болу миссиясына қатты көңіл бөледі.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында да мамандарды даярлау мәселесінде жоо-да тәжірибеге бағдарланған оқытуды іске асыру, біріншіден, өмір қажеттіліктеріне жақындауға бағытталғанын, екіншіден, бәсекеге қабілетті мамандарды мақсатты түрде қалыптастыру үшін жағдай жасауға мүмкіндік беретініне назар аударып отыр.

Қазақстан сонымен қатар Сингапурдың білім беру жүйесін зерттеп, өзінің жоғары лауазымды тұлғаларын Сингапурдың политехникалық және техникалық институттарына олардың білім беру жүйесі мен университетті басқаруды терең зерттеу үшін оқуға жіберді.

Қазақстандық «А корпусын» құру да Сингапурдың әкімшілік қызметіне ұқсас.

QS World University Rankings-2022 рейтингісінде Сингапур Ұлттық университеті 11 – орынға, ал Сингапурдың Наньян технологиялық университеті 12-орынға ие болды және бұл 2016, 2019 жылғы рейтингтік көрсеткішер бойынша өзгермегенін қарауымызға болады (Лучшие, 2022).

Қазақстан елді мекеніндегі ЖОО-ның жағдайы осы көрсеткіш бойынша алдыңғы қатарлыларда деп айта алмасак та, 175 -ші орынды эль-Фараби Қазақ ұлттық университеті иеленген. Бұл жас мемлекет үшін өте жақсы көрсеткіш деп санаймыз.

Сингапурда 2016 жылы 22 және 39-орындармен салыстырғанда, елде «жергілікті» дайындалған PhD докторларының саны 2011 жылғы 7522-ден 2015 жылы 7850-ге дейін өскен, бұл көрсеткіш 2016 жылғы жалпы жұмыс күшіндегі ғалымдар мен инженерлер де үнемі өсіп келе жатқандығын көрсетті.

Сингапур университеттерінің жетекші ҒЗИ ретінде өсуі озық тәжірибе мен күшті зерттеу инфрақұрылымына ерекше назар аударумен сипатталады. Университеттері әлемдік деңгейдегі ғалымдардың қуатты кафедрасын құра алды, сондай-ақ көрнекті сингапурлық ғалымдарды отанына қайтарып, оларға өз жұмыстарын динамикалық зерттеу ортасында жалғастыруға және келесі буын ғалымдарына тәлімгерлік етуге мүмкіндік берді (Современный, 2018).

Қазақстан болса ғылым саласына көңілді соңғы 5-7 жыл аралығында ғана бөле бастады деп айтсақ артық айтпаған болар едік. Еңбек ақы мен мемлекет тарапынан бөлінетін гранттық бағдарламалардың санының аздығы шет елге мамандарымыздың қоныс теуіп кеткенінің дәлелі бола алады.

Білім беру әлемдік жүйелерімен жалпы білім берудің жоғары сапасына қол жеткізу мәселелеріне назар аударғанына қарамастан, Сингапур құбылысының ерекшеліктері мен қазіргі кезеңдегі білім беру ерекшеліктері отандық педагогикалық қоғамдастықта жеткілікті зерттелген жоқ. Атап айтқанда, Сингапурдағы жалпы білім беру сапасының жоғары деңгейіне біріктіруші факторлардың әсерін, тәрбиелеу және оқытуды ұйымдастыру қағидаттарын, тәрбиелеу модельдерін, жоспарланып отырған нәтижелерге қойылатын талаптарды зерделеуге тиісті назар аударылмаған.

Мемлекеттердегі оқудың төлемақысы.

Сингапурдағы жоғары білімнің құны АҚШ-қа немесе Еуропа елдеріне қарағанда едәуір төмен, ал оның сапасы Англия мен Швейцарияның ең жақсы университеттерінен кем түспейді. Орташа алғанда, Сингапурдың жоғары оқу орнында бір жылдық оқу ақысы тандалған мамандыққа байланысты 4000 – 12000 USD аралығында өзгереді. Медициналық және стоматологиялық факультеттерде оқу ең қымбат болып саналады – оның құны 40 000 USD дейін болуы мүмкін.

Өкінішке орай, Сингапурдың бірнеше оқу орындары шетелдік студенттерге жатақханада тұруға мүмкіндік береді. Сондықтан студенттер көбінесе қалада баспана жалдайды. Орташа алғанда, қонақ бөлмесі мен бір жатын бөлмесі бар жақсы аудандағы пәтер айына 500-600 S\$ тұрады. Бір немесе бірнеше айға тұру ай сайынғы тұрғын үй төлемдерін айтарлықтай төмендетеді (Высшее, 2021).

Қазақстандағы білім беру құны жоо-ы орналасқан жерлерге байланысты болады. Мысалы Алматы және Астана қалалары бойынша нақты айтатын болсақ, Қазақстан-Британ техникалық университетінде 3,5 миллионнан жоғары болса, ал, Назарбаев университетінде 5-7 миллион шамасында болады.

2022 жылы Қазақстандағы ең арзан мамандық – «Бейнелеу өнері және сызу». Осы мамандық бойынша оқудың орташа құны 251 500 теңгеден аспайды(Сколько, 2022).

Түлектер студенттер қатарына қабылданған соң ЖОО-да жатақхана беріледі, жатақханамен қамтамасыз етіле алмайтын жағдай болса студенттер Сингапурдағы сияқты пәтер жалдай алады, орта есеппен алғанда 150-300 мыңның көлемінде ол болады.

Мемлекеттік гранттар арқылы оқу. Сингапурдың білім министрлігі университеттерді қаржыландырудың әртүрлі схемаларын жүзеге асырады, соның арқасында халықаралық студенттер оқу шығындарын едәуір азайтуға мүмкіндік алады. Сингапур министрлігінің гранттары-бұл шығындарды ішінара жабады. Дегенмен, жаңа елде тұруға келгенде, тіпті ішінара оқу ақысы да студенттің өмірін айтарлықтай жеңілдетеді. Сондықтан, егер студент Сингапурда айтарлықтай қаржылық үнемдеумен білім алуға байсалды

болса, онда білім министрлігінің сайтына үнемі мониторинг жүргізу бұған көмектесе алады. Онда стипендиялар мен Халықаралық бағдарламалар тізімі үнемі жаңартылып отырады.

Қаржыландыру өтінімі түсу емтихандарын сәтті тапсырып, университетке түскеннен кейін беріледі. Егер өтініш мақұлданса, онда студент бітіргеннен кейін Сингапурдың бір компаниясында бірнеше жыл жұмыс істеуге міндеттенетін келісімге қол қою қажет болады. Жасалған келісімшарт бұзылған жағдайда оқу ақысын өтеуге тура келеді.

Сингапурдың көптеген ірі компаниялары жұмысқа жас мамандарды тартуға мүдделі, сондықтан студент оқуды бітіргеннен кейін бірнеше жыл бойы осы кәсіпорында жұмыс істеуге міндеттелген жағдайда, оларға оқуға қаржылық қолдау көрсетуге дайын. Егер түлек басқа компаниядан тиімдірек ұсыныс алса және бұрынғы келісімді бұзғысы келсе, онда ол алдын-ала белгіленген мөлшерде айыппұл төлеуге мәжбүр болады (Высшее, 2021).

Қазақстанда білім беру гранты-бұл мемлекет білім алушыға магистратураға немесе бакалавриатқа түсу үшін ақы төлеуге беретін қаржылық қолдау. Сондай-ақ, ректорлық грант, шетелдік жоғары оқу орнында оқуға немесе тағылымдамадан өтуге стипендия алуға болады.

Қазақстанда жоғары білім гранты конкурсына қатысу үшін үміткердің орта, техникалық және кәсіптік немесе орта білімнен кейінгі білімі болуы керек. Грантқа үміткер Қазақстанда бағытты, мамандықты және оқыту бағдарламаларын анықтауы керек.

Шетелдік университеттерде оқу үшін бюджеттік негізде «Болашақ» стипендиясы көзделген. Гранттың арқасында магистратурада, резидентурада оқуға немесе доктор дәрежесін алуға болады. Стипендия тек оқуға ғана бөлінбейді. Ол қазақстандық мамандарға әлемнің жетекші коммерциялық компанияларында тағылымдамадан өту құнын өтейді.

Білім беру грантын беру туралы мәселені қарау кезінде «Алтын белгісінің» (мектепті үздік бітіргені), республикалық немесе халықаралық мектеп олимпиадаларында немесе спорттық жарыстарда жеңістердің болуы елеулі артықшылық береді.

Білім беру гранты-бұл жоғары немесе жоғары оқу орнынан кейінгі білім алудың тамаша мүмкіндігі. Бакалавриат оқу грантын ұтып алатын болса, Сингапурдағы сияқты міндетті түрде жұмыспен қайтару деген Қазақстанда қарастырылмаған. Қазақстанда жұмыспен қамту жағдайы қазіргі таңда өкінішке орай дұрыс жолға қойылмаған (Как поступить, 2022).

Соңғы 30 жылда экономикалық серпіліс жасап, Сингапур Шығыс Азияның алдыңғы қатарлы елдерінің біріне айналды, қарқынды дамып келе жатқан мемлекет және жас мамандарға өз мүмкіндіктерін іске асыру үшін үлкен болашақты ұсынатын коммуникациялар, технологиялар және зерттеулер орталығы болды. Сингапурда алған жоғары білім беделді ірі компанияда таңдаған мамандығы бойынша табысты жұмысқа орналасудың және мансаптық өсудің кепілі болып табылады (Высшее, 2021).

Онжылдықтар бойы білім беру жүйесі-ұлттық және әлемдік экономикаға сай өзгермелі қажеттіліктерге ұмтылды, біздің ойымызша ол негізгі жоғары институтционалды білім деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Сингапур және Қазақстанның білім беру жүйесіндегі ұқсастықтар мен ерекшеліктерді айта кету керек оларға:

Ұқсастықтары:

1. Сингапур сияқты Қазақстанда, білім беру жүйесін тәуелсіздік алған жылдардың басынан бастады.
2. Тәуелсіздік алған соң Сингапур білім беру жүйесінде бес жылдық реформаларды қабылдауды бастады, Қазақстанда бұл үрдісті басынан кешірді.
3. Тәуелсіздік жылдары оқытушылар басқа салаға кетіп жатқан жайттар екі елде де кездесті.
4. Сингапурлық мектеп оқушылары 1995 жылдан бастап математика және жаратылыстану ғылымдары бойынша салыстырмалы халықаралық тестілерден өтіп отырды (TIMSS). Қазақстан TIMSS (2007) және PISA (2009) сияқты халықаралық рейтингтерге қатыса бастады.
5. Сингапурлық мұғалімдерді даярлауда ең тиімді деп танылса, соңғы уақыттарда Қазақстанда сол мамандықтарда оқитын және оқуға түсетін шәкірттерге жоғарғы талап қолданыла басталды.
6. Сингапур сияқты Қазақстанда дәукімет, шетелдік инвестицияларды тарту және экспортқа бағдарланған экономиканы қалыптастыру үшін білікті кадрлар нарығын құрды.
7. Сингапур мен Қазақстанда білім бір маңызды қызметті орындады ол - ұлтты біріктіру болып табылады.
8. Білім мен ғылым министрліктерінің жиі ауысуы, аяқталмай қалған реформалар желісі екі елде де болды.
9. Екі ел арасында да, техникалық кадрлардың тапшылығы кездесті.

10. Бакалавр, магистратура, докторантура сияқты үш деңгейлі білім беру форматы екі елде де бар.
11. Сингапур мен Қазақстанда мамандарды жұмысқа қабылдау конкурстық негізде жүргізіледі.
12. Оқытушылардың біліктілігін арттыруға екі ел аса қатты көңіл бөледі.

Ерекшеліктері:

1. Сингапурда оқытушылардың 100 сағаттық біліктілікті көтеру курстары төленсе, Қазақстандық оқытушылар өкінішке орай өз қалтасынан төлеуге тиіс.

2. Сингапурлық ПОҚ-дың (Профессорлық-оқытушылар құрамы) жалақысы ел бойынша ең жоғары болып табылады, ал Қазақстанда бойынша олай айта алмаймыз.

3. Сингапурлық оқытушылар біліктілігін арттыруды әр апта сайын өтіп отырса, Қазақстандықтар ондай курстарды жылына бір немесе бес жылда бір өте алады.

4. Сингапурдағы жоғары білім беру жүйесі алдымен Ұлыбританияның университетінен үлгі негізінде алынды. Қазіргі таңда алдыңғы қатарлы Кембридж бен Оксфорд университеттерінің тәжірибесімен мамандар әзірлеуде, ал Қазақстан болса олай мақтана алмайды.

5. Сингапурда кәсіби білім алу жолында талаптар өте қатал қойылған, колледждерге оқуға түсу Қазақстандағы академия мен консерваторияларға түсу тәртібімен бірдей деп айтуға болады.

6. Әлемдік дәрежедегі сынақтар (TIMSS, PISA) тапсыру арқыры Сингапурлық оқушылар арнайы кәсіби және жоғары оқу орындарына түсуге өздерін әзірлейді. Қазақстандық оқушылар бұл бағдарламаны тапсырса да, оқу бағдарламаларының жиі өзгеруіне байланысты өте жақсы көрсеткіш көрсете алмай отыр, сол себепті де қосымша дайындықтың көмегіне жүгінуде.

7. Сингапур үкіметі білім беру жүйесіне инновациялық ыңғайлы жағдай жасай білді, сөйтіп имиджі құрылды, құндылығы артты. Қазақстан болса ол үрдісті енді ғана қолға ала бастады.

Нәтижелер. ЖОО-да Сингапурлық оқу әдістері қолданысқа енгізілсе де, моделін толық енгізу әзірге мүмкін болмай отыр, сондықтан бұл мемлекетпен тығыз жұмыс жүргізіп, тәжірибе жинақтау артық емес деп ойлаймыз.

Сингапурдың жоғары оқу орындары Азиядағы ең үздік университеттер болып саналады. Жергілікті оқу орындарымен қатар мұнда жетекші еуропалық жоғары оқу орындарының өкілдіктері жұмыс істейді. Сингапурда жыл сайын 150 мың шетелдік білім алады.

Сингапурда оқу өте тиімді болып келеді, неге? деген сұрақтың жауабы ол- 2 жыл ішінде диплом ала отырып, аттестат базасында бакалавриатқа түсу мүмкіндігіне ие бола алады. Бүкіл әлем Сингапурлық дипломдарды тани отырып, қазақстандықтар мен басқа да шетелдік студенттерге ағылшын тілінде білім алу мүмкіндігін ұсынады. Сингапурлық жоғарғы оқу орындары тиімді нұсқаны ұсыну арқылы:

- Үлкен білім беру бағдарламаларын таңдауы мүмкіндігіне ие болады,
- Тегін тренингтерге қатысу мүмкіндігі пайда болады,
- Кампус жатақханаларында тұру және инфрақұрылымды пайдалана алады,
- Қазіргі заманғы ғимараттар мен оқу залдарында дәріс алады,
- Жоғары оқу орындарына түсуде IELTS немесе TOEFL сертификатымен қабылдану ерекшеліктеріне ие болады.

Сингапурдың оқу орындарында қатаң тәртіп бар. Студенттерде әр дәрістің басында сканерлеуді қажет ететін арнайы карталар бар. Егер шетелдік студент дәрістердің 20% - жіберіп алса, олар оқудан шығарылып, студенттік визасын қайтарып ала алады.

Сингапурда оқу халықаралық білім беру стандарттарына сәйкес келеді. Бакалавр дәрежесін студенттер 2-3 жылдан, магистр - 1-2 жылдан, ғылым докторы - 2-4 жылдан кейін алады.

Сингапурдың көптеген университеттеріндегі докторантура екі түрге бөлінеді:

1. Зерттеу (research) тәуелсіз зерттеуден тұрады, оның негізінде студенттер дипломдық жұмысты тапсырады және ауызша қорғайды. Диссертацияларды ғылыми жетекшілер бақылайды. Сонымен қатар, студенттер 3-6 курс бойынша емтихан тапсырады. Курстар мен оқу жоспары университет пен бағдарламаға байланысты.

2. Курстық жұмыс (coursework) дәрістерден, жеке сабақтардан, семинарлардан, зертханалық жұмыстардан, жазбаша емтихандардан тұрады. Курстық жұмыстарға жобалық жұмыстар тапсырылады, соның негізінде студенттер диссертация жазады. Көптеген бағдарламалар ғылыми жұмыстың орнына бірнеше қосымша курстарды таңдауға мүмкіндік береді, сабақтар әдетте кешке өткізіледі.

Сингапурдың кейбір жоғары оқу орындарында біріктірілген PhD бағдарламалары ұсынылады. Олар сингапурлық және шетелдік жоғары оқу орындарының (Еуропа, Израиль, Үндістан) ынтымақтастығына негізделген. Сәтті аяқтағаннан кейін студенттер серіктес университеттердің екеуінің де мөрімен доктор дәрежесін алады.

Оқу кезінде көптеген бағдарламалар студенттің келесі кезеңге – диссертациямен жұмыс істеуге дайындығын растау үшін PhD біліктілік емтиханын өткізеді. Оны тапсыру екі кезеңнен тұрады: жобаны және тақырыпты презентация түрінде ауызша қорғау және тексеру комиссиясының алдында жазылған диссертацияны ауызша қорғау. Барлық талаптарды және ғылыми жұмысқа түзетулерді орындағаннан кейін университет студентке PhD дәрежесін береді.

Қазақстанның жағдайына келетін болсақ, жоғарыда атап кеткеніміздей ЖОО-на ҰБТ нәтижесімен қабылданады, 3-4 жылдық білім алу үрдісін аяқтап диплом алған түлек 1-2 жылдық магистратураға, кейінен 3 жылдық PhD докторантураға түсе алады (Обучение, 2021).

Магистратура мен докторантураға түсу ережесіне 2019 жылы өзгеріс енгізілгендіктен қазақстандықтар үшін де IELTS немесе TOEFL сертификаттарын көрсету керек болды. Мамандық бойынша сынақтан өтіп, емтихан тапсырылады. Жиналған балдық жүйе бойынша шешім қабылданады. Диссертация жазылып, ғылыми жетекшінің бақылауында болады. Докторлық ғылыми диссертациямен қоса шетелдік Скопус журналында мақала жарық көру керек. Диссертациялық кеңесте де өзгерістер енгізіліп, тұрақты және ауыспалы құрамы қорғауға ұсынылған диссертациялық тақырып бойынша жиналады. Диссертация қорғалған соң Ұлттық статусы бар жоғарғы оқу орындарында доктор дәрежесін беру үрдісі көп уақытты талап етпейді.

Қазіргі ХХІ ғасырдағы Қазақстан үшін үздіксіз кәсіби білім алу мен шет елдің тәжірибесін мамандардың бойына сіңіру бірінші орында тұр. Ал бұл дегеніміз, кәсіби білікті маман дамыған елдердің тәжірибесінде үздіксіз білім алып елімізде жаңа технологиялар мен ғылыми техникалық жетістіктерді ашуға мүмкіндік алады деген сөз.

Сингапур-бұл қатаң тәртіптің, шенеуніктердің еңбекқорлығы мен талапшылдығының, олардың кәсібилігі мен тамаша дайындығының салдары; меритократия қағидаты, сыбайлас жемқорлықтың төмен деңгейі, елдің саяси көшбасшыларының жоғары талаптары, кемелдікке ұмтылу және нақты нәтижелерге қол жеткізу негізінде ең қабілетті кандидаттарды жұмысқа қабылдау.

Сингапурлық білім беру кеңістігінде басты назар аударатын салалар бар оларға:

- инвестициялық холдингтік қызмет және электроника, ауыл шаруашылығы, тау-кен өнеркәсібі, теміржол және байланысты салалардағы индустрияландыру саласындағы қызметті қоса алғанда, бірақ онымен шектелмей, қорғаныс, инжинирингтік және соған байланысты қызметтер көрсету;

- аэроғарыш, кеме жасау және жол-жөндеу салаларындағы және қауіпсіздік саласындағы, негізінен қоғамдық қызметтері.

Қазақстанда мемлекеттік қызметкерлер сингапурлық моделді мұқият зерделеуі керек, өйткені ол белгілі бір қағидаттарға сүйене отырып, әлемдегі ең үздіктердің біріне айналды. Сингапурдан шынымен де үйренуге болатын нәрселер көп. Бұл Сингапурды тамаша басқарудың және оның әсерлі әлеуметтік-экономикалық жетістіктерінің негізі болып табылатын күшті, тиімді, адал және сезімтал ел екенін көрсетіп отыр.

Қазақстандық лауазымды тұлғалар 2008-2009 жылдар аралығында Сингапур елді мекенінде әсіресе мемлекеттік қызметкерлерді дайындайтын басқару мектебінде болып курстан өткен болатын, бұл сапардың мақсаты Сингапур мысалында индустриялық-инновациялық даму саласындағы үздік әлемдік тәжірибені және Қазақстанда осы тәжірибені қолдану мүмкіндігін зерделеу болды.

Оқу барысында бәсекеге қабілеттілікті арттыру, ғылымды, технологиялар мен инновацияларды дамыту саласындағы мемлекеттік саясат, ресурстарға бай елдердегі ұлттық әл-ауқат қорларының рөлі, сондай-ақ Сингапурдың ұлттық инновациялық жүйесін зерттеу мәселелеріне ерекше назар аударылды.

Қалай болғанда да, артықшылықтар мен кемшіліктер салыстырмалы ұғымдар екенін және шетелдік білім беру саласында кәсіби жұмыс жасай отырып, Сингапурда оқу – бұл болашақта мансабты лайықты таңдауға өз көмегін береді деп айтуға болады.

Сингапур университеттерінде білім алу, оны Қазақстанда қолданысқа енгізу - бұл саналы ұрпақты бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеуде көмегін тигізеді деген сөз. Әлемнің озық технологиясы мен ең жақсы дерісханаларында зерттеу жұмыстарын жүргізу, сұранысқа ие мамандық алу, әлемді өзгерте алатын үлкен ғылыми зерттеулерге қатысу, әрине, азиялық және еуропалық талғамды біріктіретін ерекше мәдениетке ену мүмкіндігіне ие болу деген сөз.

Сапалы білім, әлемнің түкпір-түкпірінде дипломдар танылып жатса, жоғары оқу орындары беделді халықаралық рейтингтерде жоғары орындарға ие болып, үздік 20 жоғары оқу орнының қатарына кіретін Қазақстандық жоғарғы білім беру моделін осы елдің үлгісімен жасасақ жаман болмас еді деп ойлаймыз.

Зерттеу жұмысын қорытындылай келе, Қазақстан мен Сингапур мемлекеттері бір бірін қайталай алатын, терезесі тең ұқсас деп айта алмаймыз, десек те, даму тарихы, білім беру сатылары, білім беру бағдарламалары мен қазіргі кезде сұранысқа ие мамандықтарды әзірлеуде қызығушылық танытып отырған тұстары сәйкес келіп жататын елдер ретінде қарастыра аламыз. Сингапур мен Қазақстанның жоғарғы білім беру жүйесінде мемлекет тарапынан бөлінетін оқу гранттары мен жеңілдіктер жағы да ұқсас. Айырмашылығы да жоқ емес. Сингапурлық студенттер мен қазақстандық студенттердің әлеуметтік-экономикалық жағын салыстыру мүлдем дұрыс емес шығар деп ойлаймыз. Сингапурлық білім беру жүйесіндегі инновациялық-технологиялардың даму қарқыны мен қазақстандық жоғары оқу орындарындағы мән-жай да көңіл толтырмайды. Айта беретін болсақ ондай тұстар көбеймесе азаймайтыны анық. Десек те, Сингапурлық жоғарғы оқу орындарының тәжірибесін қазақстандық ЖОО-на біртіндеп енгізу керектігі қазіргі таңның сұранысы мен ұсынысы ретінде қарастыруымыз керек.

Сингапурлық оқыту әдістемесі заманауи білім беру сұраныстарына жауап береді деп айта аламыз. Сингапурлық модель Қазақстандық білім беру үрдісі үшін оқу әдістемесіне: өз бетінше ойлауға, ұжыммен ынтымақтасуға, сыни ойлауға маңызды құзыреттерін дамытуға мүмкіндік береді. Сингапурлық моделді Қазақстанның үлкен қалаларында «Болашақ» гимназиялары арқылы ендіруде.

Сингапурлық тәжірибе білім беру жүйесін одан әрі реформалау тұжырымдамасын әзірлеу кезінде Қазақстан үшін қызығушылық тудыратынын атап өткіміз келеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Kurbanova G.S. *Modern ways of development of higher education in the Republic of Kazakhstan // Молодой ученый.* – 2020. – № 17 (307). – С. 119-122.
2. А.Конуратова. *Эффективное образование: азиатский опыт.* Вестник КазНПУ., 2017, Алматы. <https://articlekz.com/article/18085>
3. Күзембаева В.Қ. *Ұлттың ұлы ұстазы: Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсынұвқа арналады.* – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 267 бет.
4. Балахметова Г.К. *Этапы становления системы образования Республики Казахстан Вестник КазНПУ.* – Алматы, 2011. – С.48-51.
5. Шульгина Е. *Образование в Сингапуре: особенности и перспективы для иностранцев.* <https://evroportal.ru/obuchenie-za-rubezhom/obrazovanie-v-singapore-osobennosti-i-perspektivy-dlya-inostrantsev/>
6. Борисевич М. *Высшее образование в Казахстане 2022: особенности.* <https://www.nur.kz/family/school/1836616-vyssee-obrazovanie-v-kazahstane-osobennosti/>
7. Лесин С.М., Шевелёва Н.Н. *Ведущие образовательные системы мира: опыт Сингапура.* <https://edpolicy.ru/singaporeexperience?>
8. *Сингапур: система качественного образования.* <https://standard.kz/rw/post/singapur-sistema-kacestvennogo-obrazovaniya>
9. *Успешные мировые образовательные системы. Сингапур. Образовательная система республики Сингапур.* +987\ъхциџй,456+<https://infourok.ru/statya-na-temu-uspeshnie-mirovie-obrazovatelnie-sistemi-singapur-3120378.html?>
10. *Закон о языках в Республике Казахстан (2022).* <https://online.zakon.kz/>
11. «Болашақ»: отменить нельзя оставить-<https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-02/bolashak-otmenit-nelzya-ostavit>
12. *QS World University Rankings 2022: Лучшие мировые университеты.* <https://www.topuniversities.com>
13. *Современный Сингапур: «умная нация», порядок во всем и эволюция экономики.* <https://primeminister.kz/>
14. *Высшее образование в Сингапуре.* <https://www.globaldialog.ru/>
15. *Сколько стоит обучение в вузах Казахстана? Рейтинги.* <https://antiplagiat-killer.kz/>
16. *Как поступить на грант Казахстанцам в 2022 году: правила, документы.* <https://www.nur.kz/family/school/>
17. *Обучение в Сингапуре.* <http://www.postupionline.com/>

References:

1. Kurbanova G.S. *Modern ways of development of higher education in the Republic of Kazakhstan // Young Scientist*. — 2020. — № 17 (307). — Pp. 119-122.
2. A.Konyratova. *Effective education: the Asian experience. Bulletin Of Kaznpu.*, 2017, Almaty. <https://articlekz.com/article/18085>
3. Kuzembayeva V. K. *It is dedicated to the Great Teacher of the nation: outstanding public figure of the people, scientist, educator Akhmet Baitursynuly*. - Almaty: Central Science Library, 2001. -267 pages.
4. Balakhmetova G. K. *Stages of formation of the education system of the Republic of Kazakhstan "Bulletin of Kaznpu" Almaty*, 2011. - p. 48-51.
5. Shulgina E. *Education in Singapore: features and prospects for foreigners*. <https://evroportal.ru/obuchenie-za-rubezhom/obrazovanie-v-singapore-osobennosti-i-perspektivy-dlya-inostrantsev/>
6. Borisevich M. *Higher education in Kazakhstan 2022: features*. <https://www.nur.kz/family/school/1836616-vyssee-obrazovanie-v-kazahstane-osobennosti/>
7. Lesin S.M., Sheveleva N.N. *The world's leading education systems: Singapore experience* - <https://edpolicy.ru/singaporeexperience?>
8. *Singapore: quality education system*. <https://standard.kz/ru/post/singapur-sistema-kacestvennogo-obrazovaniya>
9. *successful world education systems. Singapore. The education system of the Republic of Singapore*. +987 \Kommersant,456+<https://infourok.ru/statya-na-temu-uspeshnie-mirovie-obrazovatelnie-sistemi-singapur-3120378.html?>
10. *Lex in Linguis, in Reipublicae Kazakhstan (2022)*. <https://online.zakon.kz/>
11. *"Bolashak": non potest cassari*-<https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-02/bolashak-otmenit-nelzya-ostavit>
12. *Qs (ix Mundi Universitas Nulla 2022: Mundi Optimum Universitates*. <https://www.topuniversities.com>
13. *Modern Singapore: a "nulla gens", ut in omnibus, et evolutionis de oeconomia*. <https://primeminister.kz/>
14. *Superiorum in Singapore*. <https://www.globaldialog.ru/>
15. *Quanti sumptus ad studia in universitatibus in Kazakhstan? Rating*. <https://antiplagiat-killer.kz/>
16. *Quam adhibere da Kazakhstanis in 2022: praecepta, documenta*. <https://www.nur.kz/family/school/>
17. *Stadium in Singapore*. <http://www.postupionline.com/>

УДК 9 (93).930
МРТНИ 16.21.25

Сутеева Х.А.*¹, Ермуқанов Е.Н.², Рүстем К.М.³

¹Казахский национальный государственный университет имени Абая, к.и.н., профессор,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: lyazzatdosim@mail.ru

²Казахский национальный государственный университет имени Абая, к.и.н., доцент,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: ermukan_erkin@mail.ru

³Казахский национальный государственный университет имени Абая,
к.и.н., ассоциированный профессор м.а.

г. Алматы, Казахстан

E-mail: kamshat_rustem@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА, ПРОВОДИМАЯ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ В 1992-2001 ГОДЫ.

Аннотация

В предлагаемой статье рассматривается возникновение новых независимых среднеазиатских государств в Центральной Азии после распада Союза Советских Социалистических Республик (СССР) и дается общая характеристика среднеазиатского региона в постсоветский период. Показано место нового актора международных отношений - постсоветской Центральной Азии, занимаемой во внешней политике Китая. Конкретно рассматриваются формирование, развитие и эволюция экономических связей Китайской Народной Республики с Казахстаном, Узбекистаном, Туркменистаном, Таджикистаном и Кыргызстаном в 1992-2001 годы. Дается общая характеристика инвестиционной политики Китая в центральноазиатских государствах, всесторонне анализируется, проводимая им конкретная инвестиционная политика в Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане и Узбекистане. Показаны положительные стороны этого процесса и угрозы, которые представляет экономическое «наступление» Поднебесной в регион, и предложены пути выхода стран Центральной Азии из превращения их в сырьевой придаток Китая.

Ключевые слова: Союз Советских Социалистических Республик, актор, регион, постсоветская Центральная Азия, Шелковый путь, импорт, экспорт, товарооборот, проектная деятельность, инвестиционная политика, сырьевой придаток, экономическое «наступление» мирная экспансия, угрозы, вызовы, эволюция, Содружество Независимых Государств, Шанхайская Организация сотрудничества.

Сутеева Х.А.*¹, Ермуқанов Е.Н.², Рүстем К.М.³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д., профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

E-mail: lyazzatdosim@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.к., доцент

E-mail: ermukan_erkin@mail.ru

Алматы қ., Қазақстан

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.

Алматы қ., Қазақстан

E-mail: kamshat_rustem@mail.ru

ОРТАЛЫҚАЗИЯЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 1992-2001 жж. ЖҮРГІЗГЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ

Аңдатпа

Ұсынылып отырған мақалада Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы(КСРО)-ның күйреуінен кейінгі Орталық Азияда жана тәуелсіз ортаазиялық мемлекеттердің пайда болуы қарастырылып, посткеңестік кезеңдегі ортаазиялық аймаққа жалпы сипаттама берілген. Халықаралық қатынастардың

жаңа акторы - посткеңестік Орталық Азияның Қытайдың сыртқы саясатындағы алатын орны көрсетілген. Орталықазиялық аймақтағы Қытайдың жүргізіп жатқан экономикалық саясаты талданып. Қытай Халық Республикасының нақты Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан және Қырғызстанмен 1992-2001 жылдардағы экономикалық байланыстарының қалыптасуы, дамуы және оның эволюциясы қарастырылады. Қытайдың орталықазиялық мемлекеттердегі инвестициялық саясатына жалпы сипаттама беріліп, оның Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан және Өзбекстандағы жүргізіп жатқан инвестициялық саясаты жан-жақты талданады. Бұл процестің оң жақтары мен Аспан асты елінің осы аймаққа экономикалық «шабуылының» туғызатын қауіптері көрсетілген және Орталық Азия елдерінің Қытайдың шикізат қосымшасына айналуынан шығу жолдары ұсынылған.

Кілт сөздер: Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы, актор, аймақ, посткеңестік Орталық Азия, Жібек жолы, импорт, экспорт, сауда айналымы, жобалық қызмет, инвестициялық саясат, шикізат қосымшасы, экономикалық «шабуыл» бейбіт экспансия, туғызатын қауіптер, эволюция, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы.

Suteeva H.A.*¹, Ermukanov E.N.², Rustem K.M.³

¹Candidate of Historical Sciences, professor, Kazakh National State University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

E-mail: lyazzatdosim@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, docent, Kazakh National State University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ermukan_erkin@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, associate professor, Kazakh National State University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

E-mail: kamshat_rustem@mail.ru

THE ECONOMIC POLICY PURSUED BY THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN THE CENTRAL ASIAN REGION IN 1992-2001

Abstract

The proposed article examines the emergence of new independent Central Asian states in Central Asia after the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and gives a general description of the Central Asian region in the post-Soviet period. The place of a new actor of international relations - post-Soviet Central Asia, occupied in China's foreign policy, is shown. The formation, development and evolution of economic relations of the People's Republic of China with Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan and Kyrgyzstan in 1992-2001 are specifically considered. The general characteristics of China's investment policy in the Central Asian states are given, the specific investment policy pursued by it in Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan is comprehensively analyzed. The positive aspects of this process and the threats posed by the economic "offensive" of the Celestial Empire in the region are shown, and ways are proposed for the Central Asian countries to exit from turning them into a raw material appendage of China.

Keywords: Union of Soviet Socialist Republics, actor, region, post-Soviet Central Asia, Silk Road, import. export. trade turnover, project activity, investment policy, raw materials appendage, economic "offensive" peaceful expansion, threats, challenges, evolution, Commonwealth of Independent States, Shanghai Cooperation Organization.

Кіріспе. Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін Орталық Азиядағы (ОА) посткеңестік кеңістікте бес тәуелсіз мемлекет – Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қырғызстан пайда болды. Сонымен қатар бұл оқиғалар ортаазиялық кеңістікте «геосаяси вакуумның» пайда болуына және бұл кеңістіктегі ықпалын өсіру үшін ұлы державалардың саяси ойындарының басталуын көрсетті. Ортаазиялық мемлекеттермен ортақ шекаралары бар Қытай да бұл жердегі ықпал ету аясын бөлісудің белсенді мүшесі бола бастады және бұл аймақ Қытай Халық Республикасының (ҚХР) сыртқы саясатының негізгі бағытына айналды. Қытай әр уақытта Орталық Азия аймағын өзінің геосаяси және сауда-экономикалық мүдделерін жүзеге асыратын кеңістік ретінде қарастырып отырды. Қытайдың бөтен әлеммен экономикалық байланыстарын жасап отырған «Жібек жолы» Орталық Азия аймағы территориясы арқылы өткені бәріне мәлім. XX ғ. екінші жартысындағы кеңес-қытай қатынастары шиеленіскен кезеңде, Қытай көршілеріне

территориялық претензияларын айтты, олардың қатарында Орта Азияның кеңестік республикалары мен Қазақстан да бар еді. Орталық Азияда Қытаймен шекаралас Қазақстан, Тәжікстан, Қырғызстан, олардың Аспанасты елімен негізгі территориялық және бөтен де мәселелерді реттеген екіжақты келісімдері бар. Және де бұл елдер халықаралық Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) шеңберінде бірігіп қызмет жасайды. Таяу географиялық орналасуы, шекаралардың ашықтығы және бұл мемлекеттер арасындағы дамыған транспорттық жүйенің болуы сияқты факторлар, Қытайдың бұл Орталық Азияда орналасқан мемлекеттеріне ықпалының артуына қолайлы жағдайлар жасап отыр. Сонымен қатар, жоғарыда аталған мемлекеттермен қазақтар, қырғыздар, тәжіктер, өзбектер көптеп мекендеген Қытайдың Шыңжаң-Ұйғур Автономиялық Ауданы (ШҰАА) шекаралас. Қазіргі заманғы қалыптасқан жағдай, мысалы, орыстілдес халықтарының Орталық Азиядан көшіп кетуі – жоғарыда аталған аудандағы этностардың бауырлас қазақ халқымен іскерлік қатынастарының жандануына серпіліс берді. Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытсақ, ҚХР Кеңес Одағы құйрегеннен кейінгі, Орталық Азиядағы пайда болған жаңа тәуелсіз мемлекеттерге ықпалын асыруға ұмтылған бір де бір мемлекет. Және де Қытайдың қазіргі заманғы орталық-азиялық саясатында маңызды орын алатын оның экономикалық саясаты.

Қытайдың қазіргі заманғы орталықазиялық саясатын, нақты оның ішінде бұл жерде жүргізіп жатқан экономикалық және инвестициялық саясатын, оны жүргізуде Аспанасты елінің көздеген мақсаттарын, бұл қытай экономикалық «шабуылының» орталықазиялық мемлекеттерге төндіретін қауіптерін, одан құтылудың жолдарын қарастыру өте өзекті және қажетті. Бұл талданып отырған мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Мақаланың негізгі мақсаты – Қытайдың қазіргі заманғы Орталық Азиядағы саясатын зерттеу және оның орталықазиялық мемлекеттердің экономикасына жағымды және жағымсыз жақтарын көрсету. Жұмыстың авторы алдына мынадай мақсаттарды қойды:

- КСРО-ның ыдырауы мен халықаралық қатынастардың жаңа акторы - «Орталық Азияның» пайда болуын көрсету;

- Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі жалпы орталықазиялық аймақтың жағдайына сипаттама беру;

- 1991 жылдан кейінгі ҚХР-ның бұл аймақтағы сыртқы саяси бағытының өзгеруіне талдау жасау;

- Қытайдың қазіргі заманғы Орталық Азиядағы саясатын, нақты оның ішінде экономикалық және инвестициялық саясатын жан-жақты зерттеу;

- Қытайдың Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Қазақстандағы инвестициялық саясатын зерттеп, Аспанасты елінің бұл инвестициялық «шабуылының» орталықазиялық мемлекеттерінің экономикасына төндіретін қауіптерін анықтап, олардың алдын алу жолдарын көрсету.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың деректік негізін құрайтын Қазақстан Республикасы Агенттігінің елдің 2001-2017 жылдар аралығында әлеуметтік-экономикалық дамуын сипаттайтын статистикалық мәліметтер; Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қырғызстан Республикаларының Ұлттық статистикалық комитеттерінің 2001-2017 жылдардағы бұл мемлекеттердің экономикалық дамуының негізгі көрсеткіштерін сипаттайтын мәліметтер. Бұл деректерге елеулі қосымша болған, ортаазиялық республикаларының Статистика бойынша Мемлекеттік комитеттерінің, елдеріндегі демографиялық ахуал туралы берген мәліметтері.

Қытайдың Орталық Азиядағы тұтастай экономикалық саясатын, оның ішінде инвестициялық саясатын жан-жақты зерттеуге арқау болған, ОА-ның Ұлттық статистикалық органдарының 1991-2016 жж. өздерінің елдерінің дамуына қатысты берген материалдарға сүйеніп жазылған Дамудың Азиялық Банкінің (ДАБ) уникалдық деректері болды. Бұл тақырыпты зерттеуге баға жетпес қайнар көз болған америкалық «Орталық Бақылау Басқармасының (ОББ/ЦРУ) әлем елдері бойынша Анықтамалығы». Онда Қытайдың Орталық Азиядағы инвестициялық саясатына, орталықазиялық мемлекеттердің экономикасын халықаралық финанстық институттардың қаржылау ерекшеліктеріне, қазіргі замандағы Орталық Азия елдерінің сыртқы қарыздық жағдайына қатысты өте құнды фактілік материалдар келтірілген. Бұл зерттеуге маңызды ақпараттық дерек болған баспасөз материалдары. Біз зерттеп отырған мәселеге, баспасөз құралдарында аса зор көңіл бөлген журналдар «Орталық Азия және Кавказ», «Экономикалық шолулар», «Қиыр Шығыс проблемалары», «Шығыс» және басқалары.

Зерттеу барысында жалпығылыми (логикалық, жүйелі-құрылымдық, индуктивтік, дедуктивтік, т.б.); тарихи (тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелілік, т.б.); тарихи талдау әдістері (тарихи-салыстырмалы, ретроспективтік және т.б.); салыстырмалы-педагогикалық зерттеу әдістері (жүйелілік-құрылымдық, жүйелілік-талдау, құрылымдық-функционалдық, ғылыми зерттеулерді және мұрағат материалдарын оқып-танысу және теориялық талдау, жұмыс нәтижелерін болжау, т.б.) сияқты тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Көп уақыт бойы Қытай мен Орталық Азия (ОА) арасында тығыз экономикалық байланыстар болды. Ұлы Жібек жолы гүлденген кезеңде Қытай және Еуропа ірі экономикалық және сауда орталықтары болды. Қазіргі заманғы Орталық Азияның территориясы мен оның маңында орналасқан нешестүрлі мемлекеттік құрылымдар, мысалы қазіргі Шыңжаң облысы, бұл екі ірі финанстық аймақты байланыстырып отырған буын болды. Осы уақытта Қытай Орталық Азия үшін ғылыми білімдер мен жетілдірілген технологияларлы тасушы ел болды. Кейінірек XIX ғ. Ресей империясы, одан кейін оның жалғасы болған КСРО Орталық Азияның территориясын өзіне қосып алып, оны өзінің территориясының бір бөлігіне айналдырғаннан кейін, Қытай мен ОА арасындағы экономикалық байланыстар әлсіреді. Бұл экономикалық байланыстардың одан әрі дамуы тек КСРО ыдырағаннан кейін ғана жалғасын тапты.

Қытай Халық Республикасының (ҚХР) посткеңестік Орталық Азиядағы экономикалық саясаты, Пекинді жаһандық экономика мен әлемдік саясаттың орталығына айналдыруға арналған стратегиясының бір бөлшегі және ол концептуалдық тұрғыдан әлі жасалып біткен жоқ [1,8 б.].

Посткеңестік кезеңдегі Қытай мен Орталық Азияның экономикалық қатынастарының дамуында өзбекстандық тәуелсіз сарапшылар В.Парамонов, А.Строков, ташкенттік тәуелсіз әскери аналитик О.Столповский 3 кезеңді жіктейді [2,121 б.].

Бірінші кезең 1992-1995 жж. қамтиды. КСРО-ның ыдырауы Қытай үшін күтпеген жағдай болды, сондықтан 1990-шы жылдардың басында Қытайдың бұл аудандағы ұзақмерзімдік мүдделері туралы толық түсінігі әлі қалыптаспады. Және өзі үшін «terra incognita» болған жерде Пекин концептуалдық ойластырылған саясатты жүргізуге әлі дайын емес еді. ОА-ғы жағдайдың тұрақсыздығы және кеңестік дәуірден мұраға қалған шешілмей қалған проблемалардың болу жағдайында, бұл аймаққа экономикалық енуді ҚХР өзінің приоритеттік мақсаты деп есептемеді.

Және де ол уақытта Қытайдың ОА белсенді түрде енуі мүмкіндіктері де жоқ еді, себебі оның экономикасы әлі әлсіз еді. Ал ортаазиялық мемлекеттер де ол уақытта ҚХР өздеріне перспективтік экономикалық серіктес деп қарастырмады: 1990-шы жылдардың басында олардың сыртқы экономикалық ұмтылыстары Ресейге, өнеркәсіптік дамыған Батыс елдеріне және мәдени бірлестігі бар мұсылман әлемінің ауқатты мемлекеттеріне бағытталған еді.

Осылайша, 1990-шы жылдардың басында Қытай ОА елдеріне қатысты «күту стратегиясын» ұстанды. Сондықтан Қытай бірінші кезекте тұрған мәселелерді шешумен айналысты: дипломатиялық қатынастарды орнату және кеңейту, Ресеймен бірігіп территориялық проблемалар мен шекаралас аудандарда әскери қатысу деңгейін төмендету және уйгурлық сепаратизм мәселесіне бірлескен ұстанымдарды жасау [2,130 б.].

XX ғ. 90-шы жылдарының басы Қытайдың өзін абайлап ұстау саясатымен сипатталды, ол жаңа ортаазиялық мемлекеттермен сауда қатынастарын орната бастады. Сауда қатынастары стихиялық түрде қалыптасты және басымдылыққа көбінесе ие болған челноктық бизнес. Орталық Азияға қатысты саясатта, ҚХР-ның саясатының күн тәртібінде ОА-мен толыққанды экономикалық қатынастар орнату қойылған жоқ, олар бұл аудандағы сауданы Орталық Азиямен шекаралас Шыңжаң-Ұйғыр Автономиялық Ауданының (ШҰАА) экономикасын дамытуға қосалқы мүмкіндік болады деп есептеді және ол жалпы Қытай және ШҰАА-ны үшін басымдылыққа ие бағыт болады деп есептемеді. Көбінесе ол бұл аймақтағы қытайдың ұзақмерзімдік мүдделерінің әлі белгіленбегенімен және ҚХР-ның бұл ауданға ену үшін экономикалық, саяси-дипломатиялық және бөтен де мүмкіндіктерінің шектеулігімен байланысты еді. Сондықтан Қытайдың бұл аймақта экономикалық қатысуы, көлемі өте аз болған, негізіннен стихиялық сипатта жүргізілетін саудамен ғана шектелді. 1992-1995 жылдары аралығында Қытайдың орталықазиялық елдерімен тауар айналымы жылына 360-512 млн долл. шеңберінде болды в год (1 кестені. қараңыз) [3,96 б.].

1-кесте

1992-1995 жылдар арлығындағы Қытайдың ОА елдерімен саудасы

Жылдар	Тауар айналымы, млн долл.	Қытайдың ОА экспорты млн долл.	Қытайдың ОА импорты млн долл.
1992	422	276	146
1993	512	244	268
1994	360	235	125
1995	486	285	201

Негізіннен сауда Қытайдың ШҰАА-на шекаралас Қазақстан мен Қырғызстанмен жүргізілді. Осылайша, ОА басында Қытайдың экономикалық қатынастарының объекті ретінде қарастырылмады, ол ШҰАА-ның экономикасының дамуының қосымша акселераторы ретінде қарастырылды.

Тұтастай алғанда, 1990-шы жылдардың басында ОА-мен экономикалық қатынастарды дамыту Қытайдың сыртқы саясатының маңызды мәселесе болған жоқ, олар бұл аудандағы сауданы Орталық Азиямен шекаралас Шыңжаң-Ұйғыр Автономиялық Ауданының(ШҰАА) экономикасын дамытуға қосалқы мүмкіндік болады деп есептеді және ол жалпы Қытай және автономдық ауданға басымдылыққа ие бағыт болмады.

Екінші кезең 1996-2001 жылдарды қамтиды. 1990-шы жылдардың екінші жартысында Қытай орталықазиялық бағытта белсенділік көрсете бастады. ОА-ның ҚХР үшін маңыздылығының артуы жаһандық және ұзақмерзімдік мақсаттарды шешумен қатар, мынадай себептерге байланысты болды: аймақтағы кешендік қауіпсіздік мәселелерін шешуге Қытайдың аландауы және өзінің ішкіконтиненталдық территорияларының, әсіресе ШҰАА-ның, экономикалық дамуын жеделдету мақсаты.

1990-шы жылдардың ортасына таман Пекин өзінің сыртқы саясатының принципалдық мәселелерін қайтадан қарастыруға мәжбүр болды. Негізіннен ол 1997-1998 жж Оңтүстік-Шығыс Азиядағы қаржы дағдарысымен байланысты болды.

Дәл осы уақытта, 1990-шы жылдары, ОА-мен шекаралас аудандардың экономикалық дамуының Қытайдың жағалаулық аудандарынан артта қалуы айқын көріне бастады және де ол өз кезегінде елдің «ұлттық аймақтарындағы» әлеуметтік жағдайының нашарлауына ықпалын тигізді

Екінші кезеңге Қытайдың бұл аймаққа белсенді экономикалық енуі тән, себебі Қытай бұл аумақты өзінің батыс аудандарының, оның ішінде ұйғыр ауданының, дамуының акселераторы ретінде көрді. Және бұл уақытқа таман Пекиннің ОА қатысты ұзақмерзімдік стратегиясы белгіленіп болды. Қытай Орталық Азияның табиғи ресурстарына, мысалы қазақстандық мұнайға қолын жеткізгісі келді, және өзінің өнімдерін бұл территорияға таратқысы келді. Осылайша, бұл кезеңде Аспан асты елі бұл аймаққа қатысты экономикалық саясатын активтендірді [4,56 б.].

Бұл аймақтың Қытай үшін маңыздылығының артуы мынадай себептерге байланысты еді: ШҰАА-ның экономикалық дамуының мүдделері. Қытайдың ішкконтиненталдық территориялары оның теңіздік территориялардан дамуы бойынша әжептәуір артта қалып отыр еді. Сондықтан, дәлелденген мұнай мен газдың бай қоры және бөтен де шикізаттық ресурстары мен, халық саны 55 млн жететін көлемді базары бар ОА-ны енді Пекин өзінің ішкконтиненталдық территорияларын жеделдете дамыту бғдарламасының - «Батысты үлкен игеру» ұлттық стратегиясының жүзеге асыру контекстінде қарастыра бастады. Және сонымен қатар Орталық Азия оның тауарларын сатуға жарайтын базар еді. Сондықтан бұл аумақты Пекин өзінің «Ұлкен Солтүстік-Батысты» (оның ішіне ШҰАА-да кіретін еді) игеру стратегиясын жүзеге асыру контекстінде қарастыра бастады,

Осылайша, 90-шы жылдардың ортасына таман Орталық Азия елдерімен қауіпсіздік саласындағы қарым-қатынастарды интенсификациялаумен қатар, оның ішінде «Шанхай бестігінің» ішінде, Қытай экономикалық қатынастардың дамуына да импульс берді. Ол ҚХР-ның ОА-ғы, негізіннен мұнай саласындағы, жобалық-инвестициялық қызметінің белсенденуінде және сауда көлемінің, оның ішінде челноктық сауда да бар, өсуінде көрінді.

Қытайдың Орталық Азия мемлекеттерімен сауда байланыстарының интенсификациялануына, ресей-орталықазиялық экономикалық қатынастарының масштабын күрт түсіріп жіберген, Ресейде 1998 жылы өтіп жатқан қаржылық-экономикалық дағдарыс да септігін тигізді. Аймақ елдері қытай импортының көлемінің өсуіне, негізінен тұтынушылық тауарлар мен машиналардың әкелуіне ынта білдіре бастады. ШҰАА-ны қытай-ортаазиялық сауданың 60-70% өз жері арқылы өткізе отыра, бұл аумақтың сауда площадқасы рөлін ойнайтын болды. Жоғарыда айтылғанның барлығы ҚХР-ның бұл аймаққа жеделделтілген экономикалық экспансиясын себебі болды.

Бөтен жағынан алғанда, 1990-шы жылдардың екінші жартысында ҚХР-ның ОА-ның тұтынушылық базарларына көңілі ауа бастады. Ол уақытқа таман аймақ елдері де қытай импортының көлемінің өсуіне, негізіннен тұтынушылық тауарлар мен машиналардың әкелуіне ынта білдіре бастады, себебі КСРО ыдырағаннан кейін оның шеңберінде болған мемлекеттердің дәстүрлі экономикалық байланыстары үзілді де олар тұтынушылық тауарлар мен машиналарға зару болып қалды. Бұл сұраныстың өсуі Қытайдың өндіріс көлемдерін өсірді. 1990-шы жылдардың екінші жартысында Қытай мен ОА аймағы елдері арасындағы сауда көлемі біршама өсті. 1996-2000 жылдары аралығында Қытайдың ОА елдерімен тауар айналымы 580-1 050 млн долл. шеңберінде еді, ол 1990 жылдың бірінші жартысындағы көрсеткіштен екі есе өскенін көрсетті (2 кестені қараңыз) [5,102 б.].

1996-2000 жж. аралығындағы Қытайдың ОА елдерімен саудасы

Жылдар	Тауар айналымы, млн долл.	Қытайдың ОА экспорты ЦА млн долл.	Қытайдың ОА импорты млн долл.
1996	674	357	317
1997	699	365	334
1998	588	390	198
1999	733	350	383
2000	1041	611	430

Бірақта Қытайдың аймақ елдерімен сауда құрылымы айқын түрде «шикі затты дайын өнімге айрбастау» формуласы ретінде қалыптаса бастады. ОА мемлекеттерінің ҚХР-на экспорттайтын тауарлар қатарында энергияны тасушылар, химиялық, тоқыма шикізаты (мақта талшығы, шикі жібек, былғары шикізаты), кара және түрлі-түсті металлдар (тіптен металл сынықтары да) және т.с.с т.п. Өз кезегінде Қытайдың ОА-ға экспорты негізінен кең тұтынылатын таурлардан тұрды, олар өңірдің бірқатар мемлекеттерінің тұтыну нарықтарын едәуір дәрежеде қанықтырды (бірінші кезекте Қазақстан мен Қырғызстанның).

Сонымен қатар, 1990-шы жылдардың ортасынан бастап Пекин табандылықпен ОА аймағына өзінің транспорттық-коммуникациялық жобаларын енгізіп отыр, мысалы автожолдық магистральдер желісін құру және «Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан» теміржолын салу. Бұл жобалардың барлығы ШҰАА мен жалпы Қытайдың экономикасының дамуында маңызды роль атқарар еді.

Нәтижесінде қарастырылып отырған кезең ҚХР-ның ОА-дағы саясатында маңызды болды, себебі экономикалық тұрғыдан алғанда Пекин өзінің «күту стратегиясынан» бас тартып «біртіндеп аймаққа ену» саясатына көшті. Сонымен бірге, ол 1990-шы жылдармен салыстырғанда, өзінің ОА-ғы басымдықтарын толық айқындап алған еді: ол бұл аймақтағы қытай компанияларының нәтижелі экономикалық қызмет жасауына қолайлы жағдайлар жасау.

Осылайша Қытай екінші кезеңде өзінің ОА қатысты күту стратегиясын аймаққа белсенді ену саясатымен айырбастады.

2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғалардан кейін басталған кезең - осы уақытқа дейін созылып жатыр. Ол ОА аймағының ҚХР-ның сыртқы экономикалық және сыртқысаяси стратегиясындағы маңыздылығының өсуімен сипатталады және соған байланысты Қытайдың бұл бағыттығы саясатының белсенділігінің артуын көрсетеді.

XXI ғ. басынан бастап Қытай Орталық Азияға экономикалық енуін жандандырды. Егерде бұған дейін Қытай мен ОА аймағының қарым-қатынастарында экономикалық қатынастар маңызды орын алмаса, жаңа ғасырдың бірінші онжылдығында Пекин ОА-ға экономикалық енуін өзінің ОА-ға қатысты стратегиясының өзегі деп есептейді. Және де Қытай, сауданың көлемін өсіру, жобалық-инвестициялық және қаржылық қызметін интенсификациялау арқылы, өзінің позицияларын аймақ елдерінің экономикасында бекітуге үмтылып отыр, ал ол үшін аймақ елдерінің экономикаларының өзіне қажетті салаларын қаржылап отыр.

ҚХР-ның сауда саясатының жандандыруына байланысты, ОА қытай өндірушілерінің қатысуының өсуі байқалады. 2001-2003 жылдары аралығында аймақ елдеріне қытай тауарлары мен қызметтерді жеткізу шамамен 2 есеге өсті – 0,8-ден 1,9 млрд. долларға дейін, ал жалпы тауар айналымы – 1,5 - 3,3 млрд. долларға дейін [6,17 б.].

2004 жылдан бастап, Пекин өзінің тауарларын, әсіресе машиналар мен құрал-жабдықтарды және қызметтерін бұл аумаққа жеткізу үшін көп күш салды. Нәтижесінде 2004–2008 жылдар аралығында қытай жеткізілімдерінің көлемі шамамен 6 есеге өсті – 1,9 - дан 11,6 млрд. долларға дейін, ал жалпы тауар айналымы 3,3-нан 20,2 млрд. долларға дейін. Әрі, нақты алғанда, қытай өндірушілерінің аймақта қатысуы, статистикалық деректерде көрсеткенінен едәуір жоғарырақ, себебі олар челноктық сауданы есепке алмайды. Бұл жағдайды Қытайдың орталықазиялық-қытайлық саудаға қатысты мәліметтері дәлелдейді. ҚХР-ның статистикалық мәліметтері бұл екі ел арасындағы сауда айналымын, аймақ елдерінің статистикалық мәліметтері көрсеткенінен 35-40% жоғары екенін көрсетеді [6,20 б.].

Қазақстан. Қытайдың орталықазиялық сауда саясатында принципалдық маңызды орын, ҚХР-мен дамыған көлік қатынасы бар, тұрғындарының жоғары сатып алушылық қабілеті бар және сонымен қатар

либералдық сыртқысаудалық режимге ие, онымен шекаралас және территориясы бойынша аймақтың ең ірі елі болған Қазақстанға тиесілі.

Дипломатиялық қатынастарды орнатқаннан бастап Қытай Қазақстанды өзінің Орталық Азиядағы экономикалық мүддесінің негізі объекті ретінде қарастырады. Бірақта 90-шы жылдардың басында Қытайдың Қазақстандағы қатысуы өте аз болды және тек саудамен шектелді. 1992–1995 жылдар аралығында қытай экспортының көлемі жылына 130-250 млн. долларға теңелді, ал жалпы тауар айналымының көлемі – 210-450 млн. долларды құрады [2,136 б.].

90-шы жылдардың екінші жартысында Қытайдың Қазақстанға экономикалық енуі әжептәуір өсті. Бір жағынан ол қытай өндірушілерінің қазақстандық тұтынушылық базарда қатысуының көбеюінде және сауда айналымының өсуінде көрінді: 1996-2000 жж қытай жеткізімдерінің көлемі шамамен жылына 250-460 млн. долларға жетті, ал екіжақтық сауда айналымы – жылына 490-825 млн. долларға жетті [2,137 б.].

XXI ғ. бірінші онжылдығының басталуына таман Қазақстанға Қытайдың экономикалық енуінің көлемі мен тереңдігінің арта түсуі толық айқындалды. 2001-2008 жж. Қытайдан елімізге тауарларды жеткізу 11,3 есе өсті – жылына 0,74-тен 8,4 млрд. долларға жетті, ал екіжақтық жалпы сауда айналымы 1,25-тен 16 млрд. долларға жетті [2,138 б.].

Тұтастай алғанда ҚХР-ның Қазақстандағы экономикалық қатысуының масштабтары әжептәуір. Астана қытай мүдделерін тауарды өңдеу салалары мен жалпы өнеркәсіптік және инновациялық ынтымақтастықты дамытуға бағыттағысы келгенімен, Қытай мен қытай компаниялары баяғыша тек қазақстан экономикасының шикізаттық салаларында ғана қызмет жасайды.

Нәтижесінде ҚХР-ның Қазақстандағы экономикалық қатысуы, оның тауарды өңдеу салалары мен жалпы өнеркәсіптік және инновациялық дамуына әсер етпей, республиканың Астан асты елінің экономикасының «шикізаттық қорына» айналуына әкеле жатыр. Ал Қытайдың Қазақстанда жүргізіп жатқан саясатының сипаты, Қазақстанның ұзақ мерзімдік мүдделері тұрғысынан қарағанда түсініксіздеу. Бір жағынан қарастырғанда қытайлық қаржылар әзірше қазақстандық экономикаға, әсіресе әлемдік дағдарыстар уақытында «суға батып кетпеуге» көмектеседі, Екінші жағынан бұл жағдай елдің біртіндеп Қытайға тәуелді болуын, әсіресе қаржы саласында және өзінің шикізаттық ресурстар мен стратегиялық өндірістерін бақылау құқынан айрылу қауіпін тудырады.

Сауда экономикасының салаларымен қатар, Қытайды ендігі кезекте қытай бағытына шикізаттық ресурстарды өңдеу мен таситын салалар қызықтырып отыр. Келешекте Пекиннің Астанамен ынтымақтастықты бекітуге тырысуы, оның қазақстандық қара және түрлі-түсті металдарды өндіруге, құрылыс материалдарын жасауға, жаңа электр генерациялайтын қуаттарды құруға және оған қажетті көліктік инфрақұрылымды құруға бағытталады.

Қырғызстан. Екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастарды орнатқаннан бастап, Қытай Қырғызстанды өзінің сауда өнімін өткізетін базар ретінде қарастырған жоқ, ол оны өзінің жалпы посткеңестік кеңістікке және Орталық Азияға экономикалық экспансиясын жүргізетін стратегиялық плацдарм ретінде қарастырды. 2004 жылға дейін қытай-қырғыз сауда айналымы мардымсыз болды.

Қытай мен Қырғызстан арасындағы сауда қатынастары 2004 жылдан кейін ғана күрделі түрде өзгерді. 1992-2004 жж. Қытайдан Қырғызстанда әкелінетін жеткізілімдердің көлемі шамамен жылына 26-100 млн. долларға теңелсе, ал жалпы тауар айналымы жылына – 30-125 млн. долларды құрса, 2008 ж. нәтижесі бойынша, қытай экспортының көлемі - 1186 млн. долларға жетті, ал жалпы тауар айналымы 1453 млн. долларға көбейді.

Қырғызстан өз базарларын арзан қытай өнімдерімен толтырғанымен бірге, оларды Орталық Азияның бөтен елдеріне, негізнен Өзбекістанға, одан әрі Ресейдің кейбір аудандарына реэкспорттау арқылы табыс тауып отыр. в остальные страны Центральной Азии (главным образом, в Узбекистан) и даже ряд областей России. Бұл табыстың толық сомасын бағалау қиын, бірақта кейбір сарапшылардың есептеуі бойынша, реэкспорт Қырғызстанға жылына 250 млн. доллар табыс әкеледі [7,137 б.].

Осылайша, Қытайдың Қырғызстандағы экономикалық қатысуы өте мардымсыз және сауда саласымен ғана шектеледі. Негізнен Пекин бұл оралықазиялық мемлекетке қытай өнімдерінің транзитер рөлін ойнатқызып отыр.

Теориялық тұрғыдан алғанда, Қытайдың Қырғызстандағы экономикалық мүддесінің объекті – гидроэнергетикалық және тау-кен өндіру және көліктік-коммуникациялық салалары болу керек. Бірақта іс жүзінде бұл ірі жобалардың Қырғызстанда орындалуына көптеген кедергілер бар және олар әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс жағдайында әрине жасалмайды.

Біздің ойымызша, қысқамерзімдік келешекте Қытайдың Қырғызстандағы экономикалық қатысуы қазіргі деңгейде қала береді, ал қытайлық экономикалық белсенділік сауда саласы шеңберінен шықпайды және Бішкек үшін маңызды әлеуметтік-экономикалық жобаларға қаржы берумен шектеледі.

Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысты еңсергеннен кейін, Орталық Азиядағы экономикалық ынтымақтастық интенсификацияланған жағдайында, аймақ үшін маңызды су-энергетикалық мәселесі шешілгеннен кейін ғана Қытайдың Қырғызстандағы экономикалық енуі активтенуі мүмкін

Өз кезегінде, Орталық Азиядағы Әлемдік Сауда Ұйымының(ӘСҰ) жалғыз-ақ мүшесі болған Қырғызстан, Қытай үшін өз өнімін сататын ел ретінде қызықтырмайды, ол оған өзінің сауда экспансиясын жүргізетін, қытай тауарларын реэкспорттайтын площадқа ретінде қызықтырады.

Өзбекістан. Қазақстан мен Қырғызстаннан айырмашылығы, 27 млн тұрғындары бар, үлкен тұтынушылық базары бар Өзбекістан Қытайдың сауда саясатында маңызды рөл ойнамайды, себебі бұл елдің сыртқы сауда режимі либералдық емес, тіптен консервативтік және Өзбекістанның Қытаймен ортақ шекарасы жоқ.

Тажікістан және Түркменістан. Жоғарыда көрсетілген елдермен салыстырғанда,Тажікістан мен Түркменістан Қытайдың сауда саясатында қарапайым орын алады. Себебі олар шағын елдер, базарларының көлемі азғантай, ал Түркменістан Қытайдан алыс орналасқан.

Нәтижесінде, 1992-2008 жж. аралығында сауда көлемінің жоғары деңгейі Қытай мен Қазақстан арасында байқалды, олар барлық қытай-орталықазиялық сауданың 86% қамтыды, Қытай мен Өзбекістанның саудасы - 6-9%, Қытай мен Қырғызстанның саудасы – 1%-8%, Қытайдың Түркменістанмен саудасы – 1%-2% және Қытаймен Тажікістанның саудасы – 0,1%-4% қамтыды. Және ОА елдері ҚХР үшін маңызды сауда серіктес емес, олар тек көмірсутегін Қытайға таситын елдер ғана. Ал Қытай өз кезегінде, ОА аймағы мемлекеттерінің ең басты сауда серіктесіне айналды [2,139 б.].

Жалпы сауда-экономикалық стратегиясы мен ҚХР-ның инновациялық-өндірістік дамудың ұлттық бағдарламасы шеңберінде жүргізіліп жатқан активтік кредиттік-финанстық және жобалық-инвестициялық саясатпен қатар, Қытай ШЫҰ-ның шеңберінде қарым-қатынастардың көпжақты форматы мен жаңа механизмдерін құрып жатыр.

XXI ғ. бірінші онжылдығының екінші жартысында ШЫҰ-ның шеңберінде Банктераралық бірлестік және Искерлік кеңес сияқты механизмдер мен площадқалар құрылды және оларда көшбасшылық Қытайдың қолында болды.

Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы Пекиннің ОА қатысты стратегиясына елеулі өзгерістер әкелмейді. Маңызды приоритеттер болып – көмірсутегі мен бөтен де шикізаттық кен орындарын игеру, өндірістік шикізатты тасуға қажетті көліктік инфраструктураны құру және орталықазиялық мемлекеттерге тауарларды импорттауды өсіру болып қала береді. Бұл мақсаттар қытай экономикасы үшін өте маңызды, сондықтан Пекин бұл жерде қысқамерзімдік конъюнктуралық мүдделерді емес, стратегиялық мақсаттарды көздейді. Бұл приоритеттер Қытай үшін экономикасы тұрғысынан ғана емес, саясат пен қауіпсіздік тұрғысынан да маңызды. Сондықтан Пекин бұл мәселеде басшылыққа қысқамерзімдік және коммерциялық мақсаттарды емес, аймақтың әрбір елінде өзінің ұзақмерзімдік мақсаттарына жетуді басшылыққа алады [8,56 б.].

Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастар саласындағы проблемалары. Көп ғасырлар бойы Қытай мен Орталық Азия елдері тығыз экономикалық қатынаста болды.

Ұлы Жібек жолының гүлденген уақытында, аймақ территориясында орналасқан мемлекеттік құрылымдар Қытай мен Еуропа арасындағы көліктік көпір болды. Олар жақсы дамыған сауда, қаржы және өнеркәсіптік орталықтар статусына ие болды. Және де Қытай ұзақ жылдар бойы бұл территориялар үшін сауданың локомотивы болды, ғылым мен білімнің және озық технологиялардың негізі болды.

XIX ғ. екінші жартысында ОА Ресей империясының құрамына кіреді де, оның Қытаймен экономикалық байланыстары әлсірейді. Кеңестік дәуірде де Орталық Азия КСРО-ның құрамына кіргендіктен оның өз еркімен Қытаймен байланыс жүргізуі тоқтатылды. КСРО-ның ыдырауынан кейін, Орталық Азия елдері тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, олардың ҚХР-мен экономикалық ынтымақтастықты орнатуға уникалдық мүмкіндіктер туындады, оның негізін құратын, жандандырылған Еуропа мен Азия арасындағы құрлықтық транзит жолы - Ұлы Жібек жолы болады.

Бірақта шын мәнінде солай ма? Бірақта қазіргі күні бәрі олай емес. КСРО-ның ыдырауы жалпы Қытайдың Орталық Азияда экономикалық қатысуын күшейтіп, қытай-орталықазиялық қатынастарын әжептәуір интенсификациялағанымен, ол «автоматикалық» түрде трансевразиялық құрлықтық транзитті реабилитациялап, Еуразияның ортасында тұрақты мемлекетаралық қатынастардың схемасын құра алмады.

Бұл тұрғыда айтып кететін мынадай жағдай, континенттегі бөтен күш орталықтары, мысалы Ресей мен Еуроодақ, ішкі Еуроазиядағы проблемаларды бірігіп шешуге тырыспақ түгіл, олар өзінің жүргізіп жатқан саясаттарымен оны ушықтыруға тырысады. Ресей өзінің ұтымды географиялық жағдайын пайдаланып Еуропа мен Азия арасындағы құрлықтық транзитті дамытуға асығып отқан жоқ ал Еуроодақ трансевразиялық көліктік дәлізді Ресейді айналып өтетін жерлерде салғысы келеді.

Өзбекстандық тәуелсіз сарапшылар В.Парамонов, А. Строков және ташкенттік әскери аналитик О. Столповскийдің пайымдауынша, жалпы алғанда Қытай мен Орталық Азияның экономикаалық қатынастарының болашағы тек оларға ғана байланысты емес, ол Ресейге де тікелей баланысты, себебі ол өзінің тарихи, геосаяси және геоэкономикалық потенциалымен посткеңестік кеңістіте серпін берілген орталықтан қашу тенденцияларына ықпал ете алады. РФ қол астындағы экономикалық реинтеграцияның маңыздылығы мынада, себебі тек біріккен уақытта ғана посткеңестік елдер өздерінің ортақ, ұзақ мерзімдік және стратегиялық мақсаттарын жасап, оларды қорғай алады және бұл жағдай оларды Қытаймен одақтастық қатынастарға келуге итермелейді. Бұлай болмаған жағдайда, Қытай тек өзінің ғана мүддесін қорғауды басшылыққа алған Ресеймен және Орталық Азиямен эгоистік қатынастар схемасын құрады. Бұл әбден мүмкін, егер олар өзінің қамын ойламаса, Пекин Мәскеу мен аймақ елдері астаналарының кейбір «стратегиялық және ұзақмерзімдік- мүдделерін неге ескеруі керек [8, 48 б.].

Сондықтан экономика саласында қалыптасып жатқан қытай-орталықазиялық қатынастар форматын осы призма тұрғысынан қарастыру керек. Тек осындай ғана үстаным «Кім кінәлі?» және «Не істеу керек?» деген сұрақтарға жауап бере алады.

ҚХР-ның Орталық Азияға қатысты жүргізіп жатқан экономикалық саясаты, Қытайды әлемдік экономиканың орталығына айналдырудың жалпы стратегиясының құрамдас бөлігі бола тұра, біртіндеп бұл аймақтың қытай экономикасына рөлінің артуына жылжып бара жатыр.

Пекин біртіндеп бұл аймақты өзінің геоэкономикалық ықпал ету аясына тартуды көздеп отыр. Ерекше атап кететін жағдай, Қытай бұл стратегиялық бағытын «өте абай және үнін шығармай» жүргізіп жатыр және өзінің ОА-ға көздеген саяси және геосаяси амбицияларын ешкімге жариялап жатқан жоқ. Және Қытайдың Орталық Азияға экономикалық енуі, негізіннен оның минералдық-шикізаттық, энергетикалық ресурстарын игеру мен импорттауға және бұл ауданға қытай тауарлары мен қызметін экспорттауды көбейтуге бағытталған. Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Бұған тек Қытай ғана кәналы ма, әрине жоқ? Оның негізгі себебі бұл аймақта біртұтас экономикалық кеңістіктің қалыптаспауы және олардың экономикалық интеграциялануға ұмтылмауы. Орталықазиялық экономика-лық кеңістіктің фрагментациялануы, баяғыда бір болған аймақтың өнеркәсіп-тік және көліктік инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлініп кетуі олардың Қытаймен қарым-қатынаста өздерінің ұзақмерзімдік экономикалық ынтымақтастығын жүзеге асыра алмауға және қалыптасқан жағдайды бекітуге көмектеседі.

Не істеу керек? Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды [8, 32 б.].

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Тек Еуроазияның ішкі кеңістіктерін бірігіп игеру приоритетін бөтен приоритеттерден жоғары қойғанда ғана Орталық Азияның, Ресей мен Қытайдың ішкіконтиненталдық кешенді дамуында ілгері жылжу байқалады. Сондықтан осыны айқын түсінген жағдайда ғана, «Ресей – Қытай – Орталық Азия» жүйесінде кешендік және бәріне тиімді көпжақтық ынтымастықтық механизмдерін жасау туралы, ал институционалдық деңгейде ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның іші мен арасында қатынастардың жандануы туралы айтуға болады [8,44 б.].

Қазіргі заманғы ҚХР-ның ОА-ға қатысты экономикалық саясаты – жаңғырту жоспарында жүйелі серпіліске қол жеткізу үшін барлық қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету, экономиканың тұрақты өсіп, Қытайдың жаһандық экономикалық күш орталығына айналыруға бағытталған Қытайдың жалпы стратегиясына қатаң бағынады

Қытайдың орталықазиялық стратегиясын «аймақты біртіндеп өзінің геоэкономикалық ықпалына енгізу» саясаты деп бағалауға болады. Және де ҚХР бұл стратегиялық бағытты айғайламай, өзінің ОА-ғы саяси, геосаяси амбицияларын әлемге жария етпей «абайлап, үнсіз» жүргізіп отыр.

- Қытайдың орталықазиялық саясатындағы экономикалық қатысудың түбегейлі өсуінің индикаторларының бірі – аймаққа берілетін қаржылық ресурстарының көлемінің өсуі. Егерде 1990 жылдардың аяғында ҚХР-ның ОА-ғы финанстық ресурстары 1 млрд долл. құрап, негізінен олар Қазақстанның мұнайгаз саласына салынса, ХХІ ғ. алғашқы сегіз жылында олардың көлемі 17 есеге өсті.

Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Қытайдың ОА-ға бұлай өсуінің сипаты мынадай объективтік себептерге байланысты, және оның маңыздылары - аймақтағы біртұтас экономикалық кеңістіктің болмауы, оның ішінде бірінше кезекте – өндірістік, одан кейін транспорттық, кедендік кеңістіктің және экономикалық интеграцияның болмауы. ОА-ның экономикалық кеңістігінің фрагментациялануы және баяғыдағы аймақтың біртұтас өндірістік, транспорттық инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлінуі, қытай компанияларының шикізатты өндеуге арналған жобалық-инвестициялық қызметінің ұзақ мерзімдік формаларын жүзеге асыруға кедергі болып отыр, сондықтан да аймақ қытай экономикасының шикізат қоры ретінде қарастырылып отыр.

Нәтижесінде ҚХР-ның ОА-ғы экономикалық қатысуының мас-штабтарының өсуі аймақ елдерін тек шикізат қорын беретін статусқа ие етеді

Қытайға бұл жағдай өте қолайлы, ал орталықазиялық елдер, өз кезегінде бұл статустарын өзгертуге асығып отқан жоқ. Ал оған тек аймақтық экономикалық интеграцияны тезірек құру арқылы жетуге болады, ол туралы көп айтылғанмен, ол жасалып жатқан жоқ.

Не істеу керек? Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды.

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Тек Еуроазияның ішкі кеңістіктерін бірігіп игеру приоритетін бөтен приоритеттерден жоғары қойғанда ғана Орталық Азияның, Ресей мен Қытайдың ішкіконтиненталдық кешенді дамуында ілгері жылжу байқалады. Сондықтан осыны айқын түсінген жағдайда ғана, «Ресей – Қытай – Орталық Азия» жүйесінде кешендік және бәріне тиімді көпжақтық ынтымақтықтық механизмдерін жасау туралы, ал институционалдық деңгейде ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның іші мен арасында қатынастардың жандануы туралы айтуға болады.

Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Бұған тек Қытай ғана кінәлі ма, әрине жоқ? Оның негізгі себебі бұл аймақта біртұтас экономикалық кеңістіктің қалыптаспауы және олардың экономикалық интеграциялануға ұмтылмауы. Орталықазиялық экономикалық кеңістіктің фрагментациялануы, баяғыда бір болған аймақтың өнеркәсіптік және көліктік инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлініп кетуі олардың Қытаймен қарым-қатынаста өздерінің ұзақмерзімдік экономикалық ынтымақтастығын жүзеге асыра алмауға және қалыптасқан жағдайды бекітуге көмектеседі.

Не істеу керек? Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды [8,32 б.].

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Қытайдың Орталық Азияға экономикалық өнуі екі жаққа да тиімді болу үшін және ҚХР мен аймақ елдерінің ұзақмерзімдік мүдделеріне сай келу үшін, Пекин ШЫҰ шеңберінде көпжоспарлық және толыққанды экономикалық ынтымақтастықтың механизмдерін құруға назарын аудару керек. Бұл мақсатқа қол

жеткізу үшін, қытайлық компаниялардың экономикалық қызметінің сипатын күрделі өзгерту қажет. Ол үшін ШЫҰ-ның басшылығымен аймақтағы бар шикізатты өңдейтін мекемелерді салуға қатысты жобаларды жүзеге асыру керек. Бұл іс-шара өз кезегінде Орталық Азия мен бүкіл посткеңестік кеңістікте экономикалық реинтеграция үрдісін жандандырып, ШЫҰ-н шынайы экономикалық одақ пен орталықазиялық аймақ пен оның төңірегінде кешендік қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін аймақтық структураға айналдырар еді.

Егерде бұл әрекеттер жасалмаса, Пекин, КСРО ыдырағаннан кейін көп жылдар бойы құруға тырысқан екіжақты және көпжақты қауіпсіздік жүйесі құйреуі мүмкін, ал оның нәтижесінде ҚХР-ның батыс аудандарында этникалық сепаратизм және исламдық радикализм сияқты проблемалар ушығуы мүмкін. Және де әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы бұл проблемалардың жандануының катализаторы болуы мүмкін. Оның көрінісі, бірінші қоңырауы болған - 2009 ж. Шыжандағы толқулар.

Тек Еуроазияның ішкі кеңістіктерін біргіп игеру приоритетін бөтен приоритеттерден жоғары қойғанда ғана Орталық Азияның, Ресей мен Қытайдың ішкіконтиненталдық кешенді дамуында ілгері жылжу байқалады. Сондықтан осыны айқын түсінген жағдайда ғана, «Ресей – Қытай – Орталық Азия» жүйесінде кешендік және бәріне тиімді көпжақты ынтымастықтық механизмдерін жасау туралы, ал институционалдық деңгейде ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның іші мен арасында қатынастардың жандануы туралы айтуға болады [8,44 б.].

Қытайдың қазіргі заманғы орталықазиялық саясатын және оның орталықазиялық мемлекеттердің экономикасына ықпалын жан-жақты және кешенді зерттеу нәтижесінде біз мынадай **нәтижелерге қол жеткіздік:**

- КСРО-ның ыдырау себептері мен «жаңа» Орталық Азияның пайда болуы жаңа методологиялық позициялар мен плюралисттік ұстаным негізінде талданған;

- Орталық Азия халықаралық қатынастардың дербес субъекті ретінде жіктеліп бұл жаңа аймаққа толық сипаттама берілген;

- қазіргі заманғы әлемдік тарихнаманың жетістіктері негізінде 1991 жылдан кейінгі Қытайдың орталықазиялық аймаққа қатысты негізгі бағыттары айқындалып, оның 3 кезеңіне сипаттама берілген;

- жалпыдан жеке мәселелерді талдау әдісін қолданып, басында Қытайдың орталықазиялық аймақтағы экономикалық саясатының негізгі бағыттары сипатталған, одан кейін ҚХР-ның Орталық Азиядағы инвестициялық саясаты талданып, оның Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан, Өзбекстан және Қазақстандағы жүзеге асырылуының ерекшеліктері көрсетілген және ол саясатқа баға берілген;

- зерттеу барысында, ағымдағы коммерциялық та, стратегиялық та мақсаттарды көздейтін, Қытайдың Орталық Азиядағы экономикалық және инвестициялық саясатының жүйелік, масштабтық және ұзақмерзімдік сипаты көрсетілген;

- Пекиннің бұл аймақтағы қаржылық белсенділігінің көздеген мынадай коммерциялық мақсаттары мен стратегиялық мүдделері айқындалған:

1) Қытайдың өсіп келе жатқан экономикасын - мұнай, газ, уран, алтын, алюминий және тағы с.с. шикізатқа қажеттілігін қанағаттандыру, себебі 2010 жылы Қытай АҚШ-н энергияны пайдалану деңгейі бойынша басып озды, 2015 жылға таман елдегі газға сұраныс қазіргі 130 млрд. - 230 млрд. куб. м өседі;

2) елдің импортының 90% құрайтын Таяу Шығыс пен Африканың энергоресурстарына тәуелділікті төмендету. Жер бетімен жүретін труба құбырлары арқылы, Пекин пираттар мен оған дос емес елдердің флоттарының өзінің теңіздік тасымдарына шабуылдақ қауіпін төмендеткісі келуі;

3) ШҰАА-ның шекарасы периметрі бойынша қауіпсіздік ортасын қамтамасыз еткісі келуі;

4) көршілес елдердің экономикаларын қаржылау арқылы, ол өзінің батыс аудандарының әлеуметік-экономикалық дамуына септігін тигізгісі келуі және оларда тұрақтылықты бекітуге тырысуы, себебі ұйғырлық сепаратизм проблемасы әлі быраз уақыт бойы Пекиннің саясатының күн тәртібінен түспейді;

5) аймақты өзінің Оңтүстік Азия, Таяу Шығыс, ТМД, Еуропа сияқты маңызды әлемдік базарларға шығу плацдармына айналдыру үшін, Қытайдың ОА елдерімен экономикалық, транспорттық және энергетикалық ынтымақтасуына қолайлы жағдайлар жасау;

6) ОА-да АҚШ мен Ресей Федерациясының бәсекелестігісіз, бұл аймақта дәйекті түрде өзінің саяси-экономикалық және энергетикалық мақсаттарына жететін, сыртқы күштердің өзіне қолайлы конфигурациясын құру.

- Қытайлық «шабуылдың» орталықазиялық республикаларға төндіретін мынадай қауіптері айқындалған:

1) елдердің Аспанасты елінің шикізат қорына айналуы;

- 2) экономиканың біржақты құрылымының консервациясы;
- 3) өндірісті модернизациялау мен диверсификациялауға стимулдардың төмендеуі;
- 4) қаржылық және макроэкономикалық тұрақтылықтың әлсіреуі;

5) сыртқы қарыздың өсіп, олардың қарыз алғанелге тәуелді болуы. Сонымен қатар, дағдарыстан шығуда Қытайдың көмегіне тым сенім арту, әсіресе ел алдындағы әлеуметтік-экономикалық міндеттемелерін шешу үшін, халық алдында тұрақтылықтың жалған сенімін туғызады, ал тек бұл көмекке сенім арту, ортаазиялық елдер алдында тұрған жүйелі мәселелерді шешуді кешеуілдете береді;

6) Пекиннің аймақтағы инфраструктуралық саясаты және бұл елдердің экономикасының бөтен векторларын елемей немесе дамытпауы, АО елдерін масштабтық түрде Қытайдың тек транспорттық және энергетикалық жүйесіне қосуы, келешекте ОА-ның баяғы КСРО/Ресейге тәуелділігінен ҚХР-на тәуелділікке әкеледі. Және оны болдырмауға бағытталған жолдар көрсетілген.

Қорытынды. Қытайдың қазіргі заманғы орталықазиялық экономикалық саясатын және оның орталықазиялық мемлекеттердің экономикасына ықпалын жан-жақты тарихи тұрғыдан ғылыми талдап, жүйелеу негізінде біз төмендегідей қорытындыға келдік:

- Жаңа саяси аймақ – Орталық Азия ХХ ғ. 90-шы жылдарының басында КСРО-ның ыдырауынан кейін пайда болды. Бұл аймақ, оған ірі державалар көзін тігетін әтүрлі табиғи ресурстарға бай. Әсіресе оларды бұл ауданда қызықтыратын - көмірсутегі, мұнай және газ.

Өз назарын бұл аймаққа жуырда ғана бұрған нақты Қытайға келетін болсақ, ол бұл өңірде белсенді экономикалық саясат және аймақтық қауіпсіздікті бекітуге қатысты саясат жүргізіп жатыр.

Қазіргі кезде қытай басшылығы – көздеген мақсаты – Қытайда реформаларды жүргізу үшін қолайлы жағдайларды жасауға, әлемдік лидерлермен конструктивтік қарым-қатынастарды орнатуға, Ресей және Орталық Азия елдерімен келіссөздерде тұрақтылықты орнатуға бағытталған жаңа экономикалық стратегияны жасады. Сондықтан ОА - аймағы Қытайдың ықпалын өсіруге және өзінің энергетикалық ресурстарының тапшылығы проблемасын шешу үшін өте жақсы кеңістік.

Жалпы ҚХР-ның орталықазиялық саясаты – аймақтың проблемаларын шешуге белсенді қатысуға, аймақ елдермен қарым-қатынастарды дамытуға, аймақтың гүлденуі мен дамуына көмектесуге және, сонымен қатар, өзінің АО-ның табиғи ресурстарын игеру мен өзінің экспортын бұл елдерге өсіруіне бағытталған.

Қытайдың ұлттық қауіпсіздігі мәселесі кем дегенде басымдылыққа ие. Ол үшін Қытай, шекарада тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін, негізінен ұйғыр аудандарындағы халықаралық терроризм, сепаратизм мен күресуге, ауғандық наркотрафикті қақпайлауға қатысты іс-шараларды жүргізіп жатыр. Қытай үшін күрделі стратегиялық проблема болып отқан – орталықазиялық аймақтағы американдық қатысудың өсуі.

Сондай-ақ ҚХР ШЫҒҰ-ның мүшелігіне кіреді және Ресеймен қатар оның көшбасшысы. ШЫҒҰ шеңберіндегі белсенділігі де оған сыртқыстратегиялық мақсаттарына жетуге көмегін көрсетіп отыр. ШЫҒҰ басында аймақтағы жағдайды тұрақтандыру, АҚШ-ның ықпалын шектеу үшін құрылған еді бірақта қазіргі кезде онда экономикалық ынтымақтастық пен әскери саладан басқа аядағы қауіпсіздікті қамту мәселелерінің шешілуі кеңейіп, бірігіп шешіліп отыр.

Жалпы КСРО ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі Қытайдың орталық-азиялық аймаққа үдемелі экономикалық ену үрдісі басталды және оның маңыздылығы ХХІ ғ. алғашқы онжылдықтарында арта түсті.

Қазіргі заманғы ҚХР-ның ОА-ға қатысты экономикалық саясаты – жаңғырту жоспарында жүйелі серпіліске қол жеткізу үшін барлық қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету, экономиканың тұрақты өсіп, Қытайдың жаһандық экономикалық күш орталығына айналыруға бағытталған Қытайдың жалпы стратегиясына қатаң бағынады

Қытайдың орталықазиялық стратегиясын «аймақты біртіндеп өзінің геоэкономикалық ықпалына енгізу» саясаты деп бағалауға болады. Және де ҚХР бұл стратегиялық бағытты айғайламай, өзінің ОА-ғы саяси, геосаяси амбицияларын әлемге жария етпей «абайлап, үнсіз» жүргізіп отыр.

- Қытайдың орталықазиялық саясатындағы экономикалық қатысудың түбегейлі өсуінің индикаторларының бірі – аймаққа берілетін қаржылық ресурстарының көлемінің өсуі. Егерде 1990 жылдардың аяғында ҚХР-ның ОА-ғы финанстық ресурстары 1 млрд долл. құрап, негізінен олар Қазақстанның мұнайгаз саласына салынса, ХХІ ғ. алғашқы сегіз жылында олардың көлемі 17 есеге өсті.

Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Қытайдың ОА-ға бұлай енуінің сипаты мынадай объективтік себептерге байланысты, және оның маңыздылары - аймақтағы біртұтас экономикалық кеңістіктің болмауы, оның ішінде бірінше кезекте – өндірістік, одан кейін транспорттық, кедендік кеңістіктің және экономикалық интеграцияның болмауы. ОА-ның экономикалық кеңістігінің фрагментациялануы және баяғыдағы аймақтың біртұтас өндірістік, транспорттық инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлінуі, қытай компанияларының шикізатты өндеуге арналған жобалық-инвестициялық қызметінің ұзақмерзімдік формаларын жүзеге асыруға кедергі болып отыр, сондықтан да аймақ қытай экономикасының шикізат қоры ретінде қарастырылып отыр.

- Нәтижесінде ҚХР-ның ОА-ғы экономикалық қатысуының масштабтарының өсуі аймақ елдерін тек шикізат қорын беретін статуска ие етеді

Қытайға бұл жағдай өте қолайлы, ал орталықазиялық елдер, өз кезегінде бұл статустарын өзгертуге асығып отқан жоқ. Ал оған тек аймақтық экономикалық интеграцияны тезірек құру арқылы жетуге болады, ол туралы көп айтылғанмен, ол жасалып жатқан жоқ.

Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды.

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Тек Еуроазияның ішкі кеңістіктерін біргіп игеру приоритетін бөтен приоритеттерден жоғары қойғанда ғана Орталық Азияның, Ресей мен Қытайдың ішкіконтиненталдық кешенді дамуында ілгері жылжу байқалады. Сондықтан осыны айқын түсінген жағдайда ғана, «Ресей – Қытай – Орталық Азия» жүйесінде кешендік және бәріне тиімді көпжақтық ынтымақтық механизмдерін жасау туралы, ал институционалдық деңгейде ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның іші мен арасында қатынастардың жандануы туралы айтуға болады.

Қытай мен орталықазиялық мемлекеттердің сауда қатынастары «дайын өнімді шикізатқа айырбастау» форматында толық қалыптасып бітті, ал Қытайдың Орталық Азияда қатынасуының өсуі келешекте бұл аймақтың Аспан асты елінің шикізат қорына айналу қауіпін артыра түседі.

Бұған тек Қытай ғана кәналы ма, әрине жоқ? Оның негізгі себебі бұл аймақта біртұтас экономикалық кеңістіктің қалыптаспауы және олардың экономикалық интеграциялануға ұмтылмауы. Орталықазиялық экономикалық кеңістіктің фрагментациялануы, баяғыда бір болған аймақтың өнеркәсіптік және көліктік инфраструктурасының ұлттық сегменттерге бөлініп кетуі олардың Қытаймен қарым-қатынаста өздерінің ұзақмерзімдік экономикалық ынтымақтастығын жүзеге асыра алмауға және қалыптасқан жағдайды бекітуге көмектеседі.

Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық қатынастарын жоғары деңгейге көтеру мәселесін бұл аймақтағы РФ көздеген мақсаттары мен саясатын ескере отырып жасау керек.

Бұл елдердің ынтымақтастық потенциалы ЕврАзЭС пен ШЫҰ-ның шеңберінде жатыр. Бұл ұйымдарда басшылық Қытай мен РФ қолында болғанымен Орталық Азияның рөлі де маңызды.

Тікелей Ресей мен Қытайдың шекарасына жақын жатқан орталықазиялық аймақ екі елдің экономикалық потенциалын күшейте алады, олардың дамуына қуатты серпіліс бере алады және ресей-қытай стратегиялық серкітестігінің маңызды факторы бола алады.

Қытайдың Орталық Азияға экономикалық енуі екі жаққа да тиімді болу үшін және ҚХР мен аймақ елдерінің ұзақмерзімдік мүдделеріне сай келу үшін, Пекин ШЫҰ шеңберінде көпжоспарлық және толыққанды экономикалық ынтымақтастықтың механизмдерін құруға назарын аудару керек. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін, қытайлық компаниялардың экономикалық қызметінің сипатын күрделі өзгерту қажет. Ол үшін ШЫҰ-ның басшылығымен аймақтағы бар шикізатты өңдейтін мекемелерді салуға қатысты жобаларды жүзеге асыру керек. Бұл іс-шара өз кезегінде Орталық Азия мен бүкіл посткеңестік кеңістікте экономикалық реинтеграция үрдісін жандандырып, ШЫҰ-н шынайы экономикалық одақ пен орталықазиялық аймақ пен оның төңірегінде кешендік қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін аймақтық структураға айналдырады еді.

Егерде бұл әрекеттер жасалмаса, Пекин, КСРО ыдырағаннан кейін көп жылдар бойы құруға тырысқан екіжақтық және көпжақтық қауіпсіздік жүйесі құйреуі мүмкін, ал оның нәтижесінде ҚХР-ның батыс аудандарында этникалық сепаратизм және исламдық радикализм сияқты проблемалар ушығуы мүмкін.

Және де әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы бұл проблемалардың жандануының катализаторы болуы мүмкін. Оның көрінісі, бірінші қоңырауы болған - 2009 ж. Шығандағы толқулар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Зотов О.В. Центральная Азия — регион глобальных геополитических интe - ресов // Интернет ресурс — *blshkekchamber.kg*. — 21.07.2000.
2. Парамонов В., Строчков А., Столповский О. Этапы экономической полити -политики Китая в Центральной Азии //В. Парамонов, А. Строчков, О. Столповский // *Центральная Азия и Кавказ// Том 13. Выпуск 1, 2010. – С.120-140.*
3. Данные Национального статистического комитета Республики Узбекистан за 2001-2017 годы. – Ташкент, 2017.
4. Песков Ю. С. Проблемы и перспективы сотрудничества России и Китая со странами Центральной Азии - членами СНГ // *Проблемы Дальнего Востока. - № 3, 1997. – С.50-58.*
5. Демографическая ситуация. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике (19 марта 2014). – Ташкент, 2014.
6. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. – Ташкент, 2016.
7. Данные Национального статистического комитета Республики Кыргызстан за 2001-2017 годы. – Бишкек, 2017.
8. Парамонов В., Строчков А. Столповский О. Проблемы в сфере экономических отношений между Китаем и странами Центральной Азии: кто виноват и что делать// Интернет ресурс — *blshkekchamber.kg*. 09:58 24.02.2011.

Reaerences:

- 1 Zotov O.V. Central Asia — a region of global geopolitical interests // Internet resource — *blshkekchamber.kg*. — 21.07.2000.
2. Paramonov V., Strokov A., Stolpovsky O. Stages of China's economic policy in Central Asia //V. Paramonov, A. Strokov, O. Stolpovsky // *Central Asia and the Caucasus// Volume 13. Issue 1, 2010. - pp.120-140.*
3. Data of the National Statistical Committee of the Republic of Uzbekistan for 2001-2017. – Tashkent, 2017.
4. Peskov Yu. S. Problems and prospects of cooperation between Russia and China with the CIS member countries of Central Asia // *Problems of the Far East. - No. 3, 1997. – pp.50-58.*
5. Demographic situation. The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics (March 19, 2014). – Tashkent, 2014.
6. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics.-Tashkent, 2016.
7. Data of the National Statistical Committee of the Republic of Kyrgyzstan for 2001-2017. – Bishkek, 2017.
8. Paramonov V., Strokov A. Stolpovsky O. Problems in the sphere of economic relations between China and Central Asian countries: who is to blame and what to do// Internet resource — *blshkekchamber.kg* . 09:58 02/24/2011.

УДК 94 «04/15»
МРНТИ 03.20.11

А.М. Чокатова *¹, Б.Ш. Батырхан ²

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail: ch.aliya@mail.ru

²PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті доценті м.а.,
Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail: hafizbolat@mail.ru

ИРАННЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада ирандық бірегейліктің тарихи және әлеуметтік аспектілері, тарихи өзгерістермен өзара әрекеттесу мәселелері, жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау проблемалары талданды. Сонымен қатар, Иранның ұлттық болмысының жүйелік ерекшеліктері мен негізгі құрамдас бөліктері анықталып, талданды. Ұлттық бірегейлік дағдарысына ықпал ететін себептер мен факторларды талдауға елеулі орын берілді.

Иран халқы тамыры терең этнос ретінде өзінің ұлттық болмысын қалыптастыру үшін тарих бойында ерекше үдерістермен бетпе-бет келді. Бұл халықтың терең тарихы, аумақтық географиясы, дінінің ежелгі және ислам дәуіріндегі қоғамдық өміріндегі таптырмас рөлі, оның тарих бойындағы сабақтастығы Иранның ұлттық болмысының негізгі құрамдас бөліктері болып саналады. Сол себепті, Иранның ұлттық болмысын қалыптастырған үш негіз бүгінгі иран халқының терең тұғыры болып тұр, олар: - ұлттық болмыстың тірегі болып табылатын көне Иран; - соңғы ғасырларда ирандық бірегейлікті қалыптастырушы элементтердің маңызды бөлігін нәрлендіріп тұрған ислам; - дәстүрлі ирандық идеяларға негізделіп, жаңа реңкке ие болған қазіргі заман. Ұлттық бірегейліктің бұл нышандары, шын мәнінде, қоғамдағы жеке, әлеуметтік және этникалық әртүрлілікке қарамастан, айқын айырмашылықтарды азайтуға, оларды біріктіруге көмектеседі. Осы айтылған элементтерге тоқталып, мақалада салыстырмалы-аналитикалық талдаулар жасалды.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, Иран, Иранның ұлттық болмысы.

Чокатова А.М.*¹, Батырхан Б.Ш.²

¹PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы,
E-mail: ch.aliya@mail.ru

²PhD, и.о. доцента Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы,
E-mail: hafizbolat@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ИРАНА

Аннотация

В статье проанализированы исторические и социальные аспекты иранской идентичности, проблемы взаимодействия с историческими изменениями, проблемы сохранения национальной идентичности в условиях глобализации. Кроме того, были выявлены и проанализированы системные особенности и основные компоненты национальной идентичности Ирана. Значительное место уделено анализу причин и факторов, способствующих кризису национального самосознания.

Иранский народ, как глубоко укоренившаяся этническая группа, на протяжении всей истории сталкивался с уникальными процессами формирования своей национальной идентичности. Глубокая история иранского народа, территориальная география, незаменимая роль религии в общественной жизни древней и исламской эпохи, ее преемственность на протяжении всей истории считаются основными составляющими национальной идентичности Ирана. По этой причине три основы, сформировавшие

национальную идентичность Ирана, являются сегодня глубинными основами иранского народа, это: - древний Иран, являющийся основой национальной идентичности; - ислам, который в последние века вскормил важную часть элементов, формирующих иранскую идентичность; - современность, основанная на традиционных иранских представлениях, приобрела новый тон. Эти символы национальной идентичности, по сути, способствуют уменьшению явных различий и объединению их, несмотря на индивидуальное, социальное и этническое разнообразие в обществе. Ориентируясь на указанные элементы, в статье был проведен сравнительно-аналитический анализ.

Ключевые слова: национальная идентичность, Иран, национальная идентичность Ирана.

Chokatova A.M.*¹, Batyrhan B.Sh.²

¹doctoral student, al-Farabi Kazakh national university,

Kazakhstan, Almaty,

E-mail: ch.aliya@mail.ru

²PhD, a.a.professor of al-Farabi Kazakh national university,

Kazakhstan, Almaty,

E-mail: hafizbolat@mail.ru

NATIONAL IDENTITY AND CULTURAL HERITAGE OF IRAN

Abstract

The article analyzes the historical and social aspects of Iranian identity, the problems of interaction with historical changes, the problems of preserving national identity in the context of globalization. In addition, systemic features and main components of Iran's national identity were identified and analyzed. A significant place is given to the analysis of the causes and factors contributing to the crisis of national identity.

The Iranian people, as a deeply rooted ethnic group, throughout history have faced unique processes in the formation of their national identity. The deep history of the Iranian people, territorial geography, the indispensable role of religion in the social life of the ancient and Islamic era, its continuity throughout history are considered the main components of Iran's national identity. For this reason, the three foundations that formed the national identity of Iran are today the deep foundations of the Iranian people, these are: - ancient Iran, which is the basis of national identity; - Islam, which in recent centuries has nurtured an important part of the elements that form the Iranian identity; - modernity, based on traditional Iranian ideas, has acquired a new tone. These symbols of national identity, in fact, contribute to the reduction of obvious differences and their unification, despite the individual, social and ethnic diversity in society. Focusing on these elements, a comparative analytical analysis was carried out in the article.

Keywords: national identity, Iran, national identity of Iran.

Материалдар. Бұл мақалада негізгі деректер көзі ретінде Иранның мерзімдік баспаларындағы мақалалар, ғылыми жұмыстар және ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс тақырыбына жазған иран авторларының (Мортеза Мотахари, Әли Шариати, Ахмад Ашрафи, т.б.) шығармалары қарастырылды.

Әдіснама. Бұл мақалада сипаттама-аналитикалық, салыстырмалы-тарихи әдістемелер қолданылды.

Мақсаты: Ирандағы ұлттық болмыстың қалыптасуына әсер ететін факторларды, жағдайлар мен қатынастарды түсіндіру және сипаттау; Ирандық ұлттық болмыстың қалыптасуы мен қалыптасу үрдісінің шығу тегі мен әдісін зерттеу (тарих бойы, көне дәуірден қазіргі дәуірге дейін). Иранның ұлттық болмысы мен ұлттық және аумақтық бірлігіне әсер ететін жаһандану үдерісінің жеделдеуінің себептері және оның салдары, соның ішінде: мәдени басқыншылық, бірегейлік дағдарысы, этникалық және діни бірегейліктер және т.б. туралы пікірталастарды талдау. Сонымен қатар, Иранның ұлттық болмысын қалыптастыратын және құрайтын ең маңызды элементтерінің сабақтастығы пен маңыздылығы тұрғысынан түсіндірілді.

Өзектілігі. Мақалада әлемдік саясатта ұлттық бірегейліктің өсіп келе жатқан рөліне қатысты жаһандық үрдістер контекстінде Иран аймағындағы ұлттық бірегейлік трансформациялары талданды. Осыжұмыста қамтылған негізгі ережелерді, жалпылаулар мен қорытындыларды ұлт, ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс, ұлтшылдық мәселелеріне арналған зерттеу жұмыстарында пайдалануға болады. Сонымен қатар, саясаттану, әлеуметтану, мәдениеттану және т.б. курстарды оқыту процесінде сұранысқа ие болуы мүмкін.

Зерттеу нәтижесі: Ирандағы ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс мәселелерінің қазіргі кезде өзекті болуы оларды дамытуға, сақтауға, нығайтуға қажетті құндылықтар қарастырылды. Құндылықтар мәдени

мұра көздері ретінде ұлттық болмыстың негізгі тірегі екеніне баса назар аударылды. Атап айтсақ, тілге, сенімге және мәдениетке баса көңіл аударылып, тарих бойындағы өзгерістер мен толықтырулар ескеріліп, ирандық ұлттық болмыстың мәселелері, заманауи көріністері қарастырылды. Сонымен қатар, Ирандағы ұлттық бірегейлік қатынастарының жаһандану үрдісінде дамуының проблемалары мен перспективалары талданды. Иран халқының бірегейлік болашағы Иранның бірлігі мен ынтымағына байланысты және бірлікті қамтамасыз етудің бірден-бір жолы – Иран халқының ұлттық, дәстүрлік құндылықтарын жаңғырту. Осыған байланысты, билік тарапынан болған әртүрлі ұсыныстарға тоқталып, қарастырылды.

Кіріспе. Бірегейлік болмыс дегеніміз – адамның белгілі бір жерге тиесілігін бекітетін және оның құндылықтары мен нормалар жүйесін заңдастыратын сипаттамалар жиынтығы. Сонымен қатар, ұлттық бірегейлік – барлық құндылықтардың, дәстүрлердің, естеліктердің үздіксіз жаңғыруы. Ол саяси және әлеуметтік жүйелердің тұрақтылығының маңызды факторларының бірі болып табылады.

Иран халқы тарихи тамыры бар ұлт ретінде өздерінің ұлттық болмысын ұйымдастыру үшін ерекше факторлармен бетпе-бет келді. Жалпы, ирандықтарды ата-бабалардан немесе мифтерден қалған ұзақ тарихы мен ортақ өмірі, тарихи аумақтық географиясы, біртұтас діні және оның ежелгі және ислам дәуіріндегі ирандықтардың ұжымдық өміріндегі орны толмас рөлі, үкімет институты және оның сабақтастығы сияқты элементтер тарих бойы Иранның ұлттық болмысының негізгі құрамдас бөліктері болып саналады.

Иран қоғамының жоғарыда аталған құрамдас бөліктері сонау өткен дәуірден бүгінгі күнге дейін біртұтас болмысқа ие және олар ежелгі иран халқының өмірінде орын алған үлкенді-кішілі оқиғалардың барлығын белгілі бір тәртіппен қабылданды.

Иран халқы тарихи, өркениеттік және мәдени сабақтастыққа ие біртұтас ел тарих бойы өзінің тұрақтылығын, болмысын сақтап, оны жалғастыра білген ежелгі және көне ұлттық болмыс иесі.

Тарихи үдеріс барысында Иран халқының ұлттық болмысының қалыптасуы мен жалғасуындакөне тарих, тіл, дін мен діни наным-сенімдер, әсіресе ислам, бай мәдениет, саяси мұра маңызды құрамдас бөліктер ретінде ерекше рөл атқарды. Бұл құрамдас бөліктер ирандық қоғамды сонау өткен заманнан бүгінгі күнге дейін біртұтас тұлғаға айналдырды.

Адамның белгілі бір жерге тиесілігін бекітетін және оның құндылықтары мен нормалар жүйесін заңдастыратын сипаттамалар жиынтығы ұлттық бірегейлік ұғымын анықтайды.

Ұлттық бірегейлік – қоғамдағы ұжымдық бірегейліктің ең жоғары деңгейі, ол бір жағынан қоғам ішінде оның мүшелері арасында ынтымақ пен бірлік тудырса, екінші жағынан басқа қоғамдардан ерекше біртұтас қоғам ретінде көрсетеді, ортақ құндылықтары және ортақ тарих туралы түсініктері мен сезімдерінің көмегімен өздерін белгілі бір топқа тиістілігін көрсетеді. Сондай-ақ ұлттық бірегейлік ұжымдық бірегейлікті сезінудің бір түрі ретінде қарастырылады.

Ұлттық бірегейлікті зерттеу – үлкен тарихи-әлеуметтік маңызы бар тақырыптардың бірі. Оның тарихи маңыздылығы, ең алдымен, бұл құбылыстың қоғамдағы уақыт процесінде қалыптасуымен және тарихи оқиғалар мен өзгерістердің ықпалында болуымен байланысты. Екіншіден, бүгінде қоғамда, әлеуметтік топтар арасында байқалатын кез келген сәйкестік әр кезеңдегі тарихи ағымдар мен өзгерістерден туындайды. Ұлт неғұрлым күшті және ұйымшыл болса, ынтымақ пен қоғамдық келісімнің негіздерін бекітуде соғұрлым табысты бола алады. Өткенді, бүгінді және болашақты біртұтас мәдени-өркениеттік кешенге байланыстыратын ұтымды интеграциялық бірегейлік мемлекет пен халықтың табысты дамуын, олардың алдында тұрған барлық мәселелер мен міндеттерді тиімді шешуді қамтамасыз ете алады.

Ұлттық бірегейлік ұлттық бірлік пен ынтымақты құрудың және ұлттың ұжымдық рухын қалыптастырудың маңызды факторы. Мортеза Мотахари «Ислам мен Иранның өзара қызметтері кітабындағы» анықтама бойынша ұлттық бірегейлік бір ұлтты құрайтын бірқатар адамдар арасында ортақ сезімнің немесе ар-ұжданның және ұжымдық сананың болуы деп анықтайды. Оның пікірінше, ирандық болмыстың екі негізі бар: 1- ирандық 2- исламдық [1].

Ұлттық-этникалық бірегейлік басқаларға қатысты күрес кезінде қалыптасады: Иран Аниранға немесе Тұранға, Аджам арабқа, тәжік түрікке қарсы. «Ирандық болмыстың» тарихи трансформациясының сабақтастығы факторлары, ұлттық болмыстың сабақтастығы патшалықтың тарихи мұрасы, парсы тілі мен әдебиеті мен исламға дейінгі (зороастризм) және исламнан кейінгі (шиа) ирандық діндердің қосындысының нәтижесі болып табылады. Ирандық болмысты Иран тарихына біздің эрамыздың үшінші ғасырынан бастап Сасанид патшалары енгізді: патшалықтың құрылуы және зороастризм діні (саяси және діни үкіметтің негізі болып табылады). Парсы тілі мен этникалық мифтердің сабақтастығы Иран мәдениетінің өміршеңдігін қалыпта ұстағанымен, Иранның біртұтас болмысында сефевид патшалары шиит дінінің

көмегімен және түрікмен тайпаларының қылыштарының көмегімен бұл бірегейлікті қайтадан қалпына келтіргенге дейін бірнеше ғасырлық дәуір өтті.

Иран бірегейлігі терминінің қалыптасуына қатысты пікірлер әртүрлі. Олардың кейбірі Иранның ұлттық бірлік, яғни тілдік, саяси және этникалық ерекшелігі бар ел ретіндегі идеясы Авеста дәуірінде қалыптасып, Ардешир Бабақан кезінде бейресми түрде өмір сүруін жалғастырды және оны рәсімдеді дей келе, Парфия және Ахеменид үкіметтері Иран атауымен ресми аталмаса да, «Ирандық болмыстың» тарихи трансформациясының сабақтастығы факторлары ретінде өзіндік ілгері орынға ие. Киани әулетіндегі Ки Хосро есімі Арий елдерінің батыры және империяны нығайтушы дегенді білдіріп, ұлттың болғанын көрсетеді. Сондай-ақ, Геродот жазбаларында Ахеменидтердің өздеріне бағынышты арийлік тайпалардың ирандық емес азаматтарға қарағанда төлейтін салық көлемі азырақ болған, сонымен қатар, әскери істерде көрнекті, құрметті жұмыстар берілген. Александр ирандық емес провинцияларды оңай бағындырып, ал Иранның шығысында қатты қарсылық көрген [1].

Негізгі бөлім. Тарихи реттілік тұрғысынан алғанда, Ахеменидтер дәуірінде Иранда өзіндік сананың енді туып, қалыптасып, даму динамикасының байқала бастап, ирандық болмыстың іргетасыбой көтере бастаған кезеңі еді. Иран жерін жаулап алған гректер елді тоқсан жыл бойы билеп, өздерімен бірге эллиндік (грек) мәдениетін де ала келді. Мидиялар мен ахеменидтердің туының астындағы халыққа тиесілі бүкіл бірлік элементтерін жою мақсатын көздеген Ескендіртіпті Иран халқының құрылымын да өзгертуге тырысты. Селевкилердің жеңілісінен кейін парфиялықтар ирандық болмысты қайта жаңғырту үшін ауқымды шараларды іске асырды, атап айтсақ, елде грек тілінің ықпалын әлсіретіп, парфиялық пехлеви тілінің кең таралуына күш салды. Монеталарда бейнеленген эллинизм белгілерін жою т.с.с. амалдар іске асырылды.

Сасанидтер кезеңінде Иран сөзі саяси мағынаға ие болды: Ираншахр ұғымы, патшалық территория, Иран Дабирбад немесе Иран Артештар сияқты титулдар осы саяси мағынаны көрсетеді. Иранды біріктіру және шетелдіктерге қарсы ұлттық мақтаныш сезімін ояту үшін сасанилер мифологиялық тарихқа негізделген дәстүрлі тарихты құрастырды.

Сасанидтер дәуірінде зороастризм дінін ресми етумен олар өздерін Ахеменид мәдениеті мен өркениетінің жалғасы деп есептеді. Ардешир Бабақан «Ардеширдің өмірбаянында» «Мен патшалардың ұрпағы, Селевкилер Иран мәдениетін жоюмен айналысқанда, біз Фарстаел мәдениеті пен болмысын қорғаушылары болдық». Осылайша, ежелгі Иран өркениетінің қайта жаңғыруы Сасанидтер дәуірінде айрықша көрініс тапты [2].

Сасанидтербилігі кезеңінде Иран 400 жылға жуық тұрақты үкіметті бастан кешіріп, Ираншахр сөзін саяси ұғым ретінде Сасанидтер дәуіріндегі жерлерді атау үшін қолдану осы кезеңде орын алды, ол бүгінгі күнге дейін тарих бойы ирандық болмыстың негізгі құрамдас бөліктерінің біріне айналды. Сондай-ақ, осы дәуірде Иран мен Тұран арасындағы шекаралық тіректердің жасалуы ұлттық бірегейліктің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады.

Дегенмен, аталмыш әулет билігінің соңғы жылдарындағы қоғамдағы дағдарыс исламның келуімен шешімін тапты. Өздерін зороастризм ғұрыпының мұрагері санайтын арийлік дінбасылары әлеуметтік иерархияның ең жоғарғы сатысына қойылып, өзінің саяси-әлеуметтік билігін нығайту үшін ғұрыптық каталдықты пайдаланды. Бұл догматизм халықтың наразылығын шарықтау шегіне жеткізді. Осы кезде Сасанидтер империясыныңирандық мәдениет пен болмысының плюралистік аспектілеріне мән бермеуі халық наразылығын өршіте берді. Сондықтан әртүрлі мәдениеттер мен діни әдет-ғұрыптардың плюралистік қоғамы болған және толеранттылықты өзінің болмыстық құрылымының маңызды бөлігі ретінде қарастырған Иран қоғамы бірте-бірте Сасанидтердің басқару жүйесімен бетпе-бет келді. Мұның салдары Сасанидтер әулетінің саяси құлдырауы және Иранның ұлттық бірлігінің әлсіреуі болды және ақырында мұсылман арабтардың шабуылы арқылы ұлттық бірлік пен тұтастықтың ыдырауына әкелді. Осылайша ирандықтардың ұлттық болмысы жаңа әрі маңызды кезеңге, яғни исламдық кезеңгеаяқ басты [3]. Ислам келген кезден бастап Сефевидтер кезеңіне дейін ирандық болмыс бір кезең мен дағдарысты бастан кешірді және ирандық болмыстың құрамдас бөліктері көптеген өзгерістердің куәсі болды. Біріншіден, Иранның географиялық құрылымы өзгерді, Ираншахрдың орнына ислам елі бой көтерді [4].

«Исламның келуімен ирандық болмыстың тәнінде жаңа рух пайда болды. Бұл діни көзқарастардың көптігін жойып,біртұтас ой, біртұтас мұрат-мақсат пайда болған діни бірлікпен алмастырылды», - деп жазды Мортеза Мотахари өзінің «Ислам мен Иранның өзара қызметтері кітабында».

Исламның енуімен Иран жеріндеирандық және семиттік мәдениеттер тоғысты. Исламмен бірге араб тілі де енді. Кейбір елдерде, әсіресе Солтүстік Африка елдерінде исламмен бірге араб тілін де қабылдап, төл тілдері ығыстырылып, бірте-бірте қолданыстан шығып қалды. Ал, Иран екі ғасыр «үнсіздікте» өткізсе

де, парсы тілі өзіндік құндылығын сақтап, ислам халқының екінші тілі мәртебесіне ие болып, ирандық болмыстың негізгі тіректерінің бірі ретінде әрі қарай өмір сүруін жалғастырды. Осы мәдени қоспадан он төрт ғасыр бойы ирандықтардың ұлттық болмысын, дүниеге көзқарасын, әлеуметтік және саяси мінез-құлқын қалыптастырған жаңа мәдениет орын алды [5].

Сефевидтер әулеті дәуірінде Иранда орталық биліктің орнауымен ирандық болмыс қайта жанданды. Иран үлкен және тәуелсіз ел ретінде қайта жаңғырып, иран халқының ұлттық болмысы шииттік реңкке ие болды. Шииттік дін Иранның болмысын жаңа элементпен толықтырып, иран халқын басқа ислам халықтарынан ерекшелендіріп, айрықша болмыс тудырды. Осылайша Иранды батыстағы Османлы дінінің сунниттік империясынан және батыстағы Үндістанның Тимуридтерінен айқын ажыратты. Сефевидтер билігі исламға дейінгі ирандық мәдениет пен исламдық Иранның діни мәдениетінің ұштасуының себепшісі болды. Осыған байланысты елде келесі шаралар атқарылды:

- Шекара ұғымын нақтылап, аумақтық интеграцияға ұмтылды;

- Иран патшалығын қалпына келтіру, Сефевид патшалары ирандық болмыстың қалпына келуін басқаларға қарағанда көбірек алаңдады, тіпті Шах Исмаил ұлының атын Тахмасб қойғаны осының дәлелі бола алады.

19-ғасырда иран халқының Батыстың заманауи өркениетімен танысуымен ерекшеленді. Қаджар әулеті билігі тұсында ирандықтардың еуропалық қоғамдар және құндылықтармен кездесуінің нәтижесінде ирандық болмыс жаңа өзгерістерді басынан өткерді. Осындай жағдайлардың нәтижесінде елде конституциялық төңкеріс орын алып, жаңа концепциясы бар ирандық бірегейлік негізі қалыптасты. Конституция жаңа құрылым мен жаңа идеяларды жобалау арқылы ұлт пен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың және ұлттық бірегейліктің жаңа үлгісін жасады.

Пехлеви патшалары ежелгі Иран тарихы мен қазіргі тәжірибе арақатынасын құруға, империялық жүйеге негізделген жаңа қоғам орнатуды көздеді.

Ислам революциясының жеңісі мен Иранда исламдық республика үкіметінің орнауымен исламдық және шииттік құндылықтарға негізделген жаңа бірегейлік негізінің орнағаны және «ирандық» элементтің аясы тарыла түскені белгілі. Исламдық және шииттік құндылықтар Пехлеви дәуіріндегі ұлттық бірегейліктің исламдық өлшемін әлсірету процесіне жауап ретінде пайда болған бағыттың негізі болып табылады және оның мақсаты елдегі ұлттық ынтымақ негіздерін құру болып табылды. Ислам республикасы исламдық болмысты нығайтып, Иранның ұлттық болмысының құрылымына өзгеріс енгізуді көздеді. Ислам республикасы теңдікке, әділдікке бағытталған қозғалыстардың және т.б. қазіргі дәуірдің ең ықпалды әрекеттерінің көрініс ошағы болып табылады. Жалпы, тарих бойындағы Иранның ұлттық болмысының элементтерінің арақатынасына байланысты «ираншылдық» пен «исламшылдық» арасындағы қарым-қатынас әлеуметтік, мәдени, ирандық, ираншылдықтың негізгі элементтерінің бірін құрайды десе де болады және Иран қоғамының саяси өмірінде иран халқы арасында үйлесімділік тауып, ирандық болмыстың бір бөлігіне айналды. Иранның ұлттық болмысының аталмыш құрамдас бөліктерінің артықшылығы – оның бабалары менбүгінгі ұрпақпен байланыста болуына себеп болып, оларға ерекше болмыс пен тиістілік сезімін беріп, ұлттық болмысына байлануына себеп болды.

Ежелден иран халқы өзін басқалардан ерекше ұлт ретінде санап келді, бұл олардың өзіндік ұлттық сананың бар екенін көрсетеді. Бұл көне тарихы, діні, саяси мұрасы, бай және озық мәдениеті, тілі сияқты факторларға негізделген. Иран тарихы халықтың күш-жігерін, ортақ болмысын көрсететін түрлі оқиғаларға толы.

Тағы бір мәселе, Иранның географиялық орналасуы көне тарих бойы ирандық болмыс пен оның эволюциясын анықтауда маңызды рөл атқарған көптеген саяси, діни және әскери оқиғалардың куәсі болды. Елдің басқа елдер және ірі державалармен қарым-қатынасына әсер етіп, аймақтық бәсекелестік тұрғысынан Иран өзіндік орынға ие болды және бұл мәселе оның әртүрлі шиеленістерге тап болуына себеп болды, алайда, жер және ирандық бірегейлік жоғалған жоқ, керісінше басқыншылардың Иран жеріне үздіксіз шабуылдары осы ел халқының ұлттық болмысын сақтап қалу үшін ынтымақтасуында маңызды рөл атқарды. Иран территориялық аумағы иран халқының мекен-қонысы ретінде ұлттық болмыс беретін тағы бір элемент.

Ежелгі дәуірде дін иран халқының қоғамдық және саяси өмірінде маңызды рөлге ие болып, оларды бір-бірімен ынтымақтастыратын күш ретінде және ел тұрғындары үшін бірегейлік элементтерінің негізгісі бола білді. «Жақсы ой, жақсы сөз және жақсы амал» деген үш категория зороастр дінінің негізгі қағидалары қатарында қарастырылған. Зороастр дінінің негізі исламға дейінгі иран халқының болмысын қалыптастырған элемент болып табылады.

Ислам Иранға тарағаннан кейін уақыт өте келе зороастризм діні бұрынғы ықпалын жоғалтып, Иран халқының басым бөлігі исламды қабылдауымен елдің саяси, әлеуметтік және экономикалық құрылымы өзгеріп, жаңа психикалық шеңбер мен мәдени бағыт-бадер енгізіп, Иранда ежелгі Иран мәдениеті мен исламды біріктірген жаңа халық болмысының негізі бой көтерді. Иран қоғамында исламды қабылдау ешбір жағдайда ирандық болмысқа қайшы деп саналмады. Иран мұрасы мен исламдық ілімдер арасындағы руханият, мемлекеттік және қоғамдық қатынастар саласындағы бар олқылықтарды Ислам ілімдері толықтырды. Сефевидтер династиясының билікке келуімен шийттік дін Иранда ресми сипатқа ие болып, қоғамының маңызды тетігіне айналды. Шиизм ілімдері ирандық шииттердің ұлттық және діни болмысын дайындап, қалыптастыруда басты маңыздылыққа ие болды, елдің саяси-әлеуметтік өмірінде шешуші рөл атқарып, халықтың жаңа ойы мен бағыт-бағдарын қалыптастырды. Олар исламды өздерінің мәдениеті ретінде қабылдап, мінез-құлқын оның құндылықтары мен ережелеріне бейімдеді. Сефевидтер әулеті негізін қалаған бұл дін жаңа өркениет түрінде ресімделіп, Иран мәдениеті мен болмысында исламға дейінгі діни элементті нақтылайтын және дамытатын тағы бір маңызды элемент ретінде пайда болды [6].

Иранның ұлттық болмысын қалыптастыру элементтері ретінде ежелгі әдебиет пен аңыз-әңгімелердің алатын орны да ерекше. Ирандықтардан олардың ұлты мен болмысының қалыптасуындағы аңыздардың рөлі туралы сұраса, көбі Сиаваш, Эфандияр, Ростам, Сохраб, Жамшид, Ферейдун, Киёмарс, Араш және т.б. сияқты аңыздық образдарды атап өтетіні сөзсіз және бұл есімдердің халық арасында ғасырлар бойы кеңінен таралуы аталмыш аңыз образдарының ирандық болмысты қалыптастыруда өзіндік үлесін қосқаны анық. Жалпы, патшалар мен әмірлердің, батырлар мен жауынгерлердің іс-әрекеттерін, жаугершілік оқиғаларын, жорықтарын суреттейтін эпикалық жырлар, діни аңыздар бүгінгі күнге жетіп отырған бағалы мұралар жинағы. Фердоусидің «Шахнамасы» Иранның ұлттық болмысының даму үдерісінде және оның тарихи сабақтастығында артықшылыққа ие болған Ирандағы эпикалық поэзияның ең үлкен, әрі маңызды туындысы, ирандық менталитеттің эволюциясының бір көрінісі. [7]

Әділеттікке қол жеткізу Иранның ұлттық болмысының элементтерінің бірі десе де болады. Зороастризмдік ой-пікірде «әділеттік» Ахура Мазданың атрибуттарының бірі болған. Ежелгі деректерде Курушпатшаның Вавилонға кіріп, бабыл тұрғындарының тіліне, діни сенімдеріне қол сұқпай, басып алушы емес, азат етуші ретінде қарым-қатынас жасауы арқылы өзі бағындырған алып кеңістікте әділеттік пен гуманизмге негізделген саясат ұстанып, тарихта әділ билеушісі сипатына ие болды. Куруш патшаның толеранттылық, әділеттілік және діни еркіндік саясаты тарих бойында көптеген билеушілерді шабыттандырған. Иранға исламның келуімен иран халқының әділеттілік рухы жаңа үрдіс алды. Қоғамда әділеттік орнатуға баса мән беретін жаңа дінді қабылдадық деп, елдің табиғи байлықтарын ұлттандыру арқылы халық өзінің ұлттық байлықтарына иелік ету керек деген қағида ұстанды. Иранның бүкіл ислам тарихында өмір сүрген ойшылдары, жыршылары мен жазушыларының туындылары билік басшыларын халықпен әділ, шынайы болып, қоғамдық тепе-теңдік орнатуға шақырған. Саадидің «Гүлстаны мен Бостаны», Фердоусидің «Шахнамасы», Ходжа Насыр Тусидің «Ахлақ Насри» және Ходжа Низам әл-Молктың «Сиясат Нама» сияқты өсиеттері, т.б. осыған дәлел бола алады.

Фердоуси ұлттық болмыстың бір тірегі болып табылатын парсы тілінің қайта жаңғыруында көлемді рөл атқарғаны даусыз. «Шахнаманың» бірінші мифологиялық бөлімі ирандық болмыстың мәнін, яғни ирандық халықтардың ұжымдық санасының қалыптасуын көрсетеді. Ахура Мазда Иран жерінде адамзат қоғамының алғашқы адамы және алғашқы патшалығын дүниеге әкеледі. Осы кезден бастап Ирадж патшалығындағы халықтың болмысы қалыптасып, ұлттық ирандық бірегейлік рухы орнады деп есептейді.

«Шахнама» кітабы сонымен қатар Иран мәдениетіндегі діндарлық, тақуалық, әділдік сияқты қасиеттерді де жақсы көрсететін құжаттардың бірі. Бұл ретте ирандық мәдениетті сол кездегі ислам идеологиясы негізіндегі өркениетті әлемге танытып, араб мәдениетінен айырмашылығын көрсету үшін тағы бір ерекшелік ретінде таңдап алынды [8].

Ұлттық бірегейлік ортақ құндылықтардан тұратыны сияқты, сондай құндылықтарға жоғарыда әділеттілікті атап өтсек, конституциялық кезеңде азаттық, еркіндік қоғамның ілгерілетуші күшіне айналды. Қаджарлар билігі кезінде еркіндік немесе либерализм идеясы (қазіргі батыс қоғамының ерекшеліктерінің бірі ретінде) ирандықтардың, әсіресе зиялылардың назарын аударды. Жалпы, сол кездегі ирандықтардың патшаның абсолютті билігін шектеу, халық хұқығын заңдастыру қажеттілігін сезінуі оларды парламент, үкімет кеңесі, партиялар құруға итермеледі. Конституцияны жақтаушылардың пікірінше, заң адам еркіндігін қамтамасыз етудің кепілі болды. Сондай-ақ иран халқының азаттыққа ұмтылу үрдісінде биліктің үстемдік әрекеттерінен туындаған ішкі мәселелермен қатар сыртқы фактор, яғни шетелдіктердің үстемдігі әртүрлі тарихи кезеңдердегі Иранның ішкі істеріне араласуы да маңызды рөл атқарды. Дәл осы

негізде мұнай өнеркәсібін ұлттандыру қозғалысы мен Ислам революциясының орын алуы шетелдіктердің билігі мен үстемдігінен босау әрекеттерін де азаттық пен тәуелсіздікке жету стратегиясы ретінде қарастыруға болады.

Әр ел халқы үшін өзіндік және дербес болмысының болуы халық өмірінің негізгі элементі болып саналып қана қоймайды, сонымен қатар адамның жеке және қоғамдық өміріне мән беріп, оған ерекше серпін береді. Елдегі тұрақты дамуға қол жеткізудің негізгі шарты қажетті мәдени және әлеуметтік тенденциялары бар тиімді адам ресурстарын дайындау болып табылады. Полиэтникалық қауымдастықтардағы мәдени әртүрлілік пен плюрализм мәселесі - этникалық, ұлттық және идеологиялық бірегейлік түсінігі болмаған қоғамда ұлттық бірліктегі мәдени олқылыққа әкеледі. Тиісінше, елдің бірлігі мен тұтастығының негізгі тінін құра алатын діни бірегейліктен, ұлттық мүдделерден, этникалық ерекшеліктерден туындаған ұлттық бірегейлік әлеуметтік қауіпсіздік кепілі бола алады [6].

Иран бүгінде жаһандану мен коммуникация дәуірінде және саясат, экономика және мәдениет салаларындағы жаһандық және аймақтық даму қарқын алған кезеңде халқының ұлттық бірегейлік негіздеріне мән беріп, көптеген ғылыми еңбектердің басты тақырыбы болып отыр. Бірқатар сарапшылардың пікірінше, жаһандану процесі ұлттық бірегейлік негіздерінің әлсіреуіне әкеліп соқса, басқа пайымдау бойынша, елдердің өз қоғамының бірлігінің, бірегейлігінің және біртұтастығының төл негіздерін нығайтуға тырысуына себеп болды.

Ирандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуы қандай тарихи үдерістен өтті деген сұраққа жауап беруге талпыныс жасалды. Ирандық болмыстың қалыптасуы үдерісі келесі кезеңдерді қамтиды:

1. Ежелгі кезең
2. Ислам дінінің енуінен Сефевидтер әулетінің билігінің басына дейін
3. Сефевидтер әулетінің билігі басынан конституциялық қозғалысқа дейін
4. Конституционализмнен Пехлеви әулетінің пайда болуына дейін
5. Пехлеви әулетінің дәуірі
6. Ислам революциясы дәуірі.

Бұл тарихи үдерістер ирандық болмыстың анықтамасы мен оның құрамдас бөліктерінің әр уақыт кезеңінде өзгеріп, ұлттық болмысты толықтырып отыруымен сипатталады.

Бірінші кезеңде ұлттық бірегейлік ұғымының бой көтере бастаған кезеңі; Екінші кезеңде исламның ежелгі ирандық болмысқа әсері; Сефевидтер дәуірінде ұлттық үкіметтің құрылуымен ұлттық бірегейліктің ирандық ұлт пен шиизм элементіне сүйенуі; Қаджарлар дәуірінде батыстық идеялар мен конституциялық қозғалыстың келуімен Иранның ұлттық болмысының дағдарысқа ұшырауы; Пехлеви дәуірі, исламшылдыққа қарсы ежелгі ирандыққа қайта оралу кезеңі; Ал Ислам революциясы дәуірі – дінге қайта оралу дәуірі [9].

Қаджарлар билігінің екінші жартысында негізгі мәдени элементтерді қайта қарау орын алды. Иран қоғамы Еуропада орнығып, Америка құрлығында дамыған жаңа өркениетпен кездесті. Модернизм толқыны Иранда Насер ад-Дин шах билігінің басынан бастап тарады. Біріншіден, бұл құбылыс қоғамның элиталық класында, кейінірек қалың жұртшылық арасында өсіп, конституциялық төңкеріске әкелді. Осылайша модернизацияға ұмтылу, дәлірек айтсақ, алға ұмтылу Иранның болмысы мен мәдениетіндегі жаңа элемент ретінде пайда болды [10].

Реза шахтың билігімен Ирандағы ұлтшылдық жаңа әрі өзгеше сипат пен негізге ие болды. Реза шахтың пікірінше, модернизацияға қол жеткізудің және ішкі қиындықтар мен шиеленістерді еңсерудің жалғыз жолы заманауи және қуатты ұлттық мемлекет құру болды. Осы себепті, Реза шах және саяси элита алдымен таза ирандық ілім негізінде ирандық болмысты орнатуға күш салды.

Реза шахтың заманауи ұлттық мемлекет пен ирандық ұлттық болмысты құру жолындағы тағы бір шарасы елдің атауын Парсыдан Иранға өзгертуі болды. 1936 жылдың сәуір айының басынан Парсы атауының орнына Иран атауын беруді бұйырды. Иран этникалық топтарының бірінің атауы болып табылатын Парсы немесе Парс басқа парсы емес этникалық топтардың елмен ынтымақтастық сезімін тудыра алмайды. Демек, Иран – Мидия, Парс және Парфия арийлік халықтарының ортақ тарихын еске түсіру, мұны халықтар арасындағы айырмашылықтарды жою мен ұлттық сезімді қалыптастырудағы ынтымақ мен жемісті ұлттық бірегейліктің негізгі көзі деп білді [4].

Бірінші Пехлеви дәуіріндегі бірегейлік саясатының тағы бір тармағы Иранның ирандық ұлттар мен рулар арасын біріктіруші фактор ретінде біртұтас және әмбебап тілді құруды ойластырды. Сол себепті, жергілікті этностар арасындағы тілдің алуан түрлілігін жойып, ұлттық бірлік тіліне ден қойып, түрлі әлеуметтік топтар мен жіктердің барлығын бір-бірімен біріктіріп, өзіндік сананың жаңа түрін жасауға мүдделі болды. Қаджарлар дәуірінің аяғында басталған архаизмге, арабизмге қарсылықтың, тілді

тазартудың және жат сөздерді жоюдың жаңа толқыны Реза хан билікке келген тұста жалғасын тапты. Білім министрлігінде түзетулер бірлестігін құрылды. Бұл ұйым парсы тілін түрік және араб сөздерінен тазарту мақсатында француз академиясының үлгісі бойынша құрылған [4].

Реза шах кезеңінде ұлттық дәстүрлер мен ежелгі ирандық мәдениет қайта жанданды. Қоғамда демократия арқылы және дәстүрлі мәдениетті заманауи мәдениетке айналдыру арқылы ілгерілеу қажет деген жаңа пікір қалыптаса бастады. Ұлттық жәдігерлер қауымдастығын құру (ежелгі және тарихи туындыларды жөндеу және қалпына келтіру); Фердоусидің мыңжылдығын тойлау; Ежелгі Иран орталығы мен Иран академиясының құрылуы; Ой өрісін өсіру ұйымы (архаизм мен арианизмді насихаттау) сияқты шаралар осының айғағы бола алады.

Екінші Пехлеви дәуірінде шахтың ақ төңкерісінің нәтижесінде ұлттық болмыстың негізгі тірегі ретінде көне дәстүрлерге баса назар аударылды. Соның нәтижесінде патшаның тәж кигізу рәсімі және 2500 жылдық Шахиншахи мерекелері өткізілді. Сол кезеңдегі ирандық қоғамдағы ұлттық бірегейлік дағдарысы ирандық, исламшылдық және батыстану деген үш негізгі мәселе төңірегінде болды. Кейбіреулер ирандық немесе Иранның көне мәдениетіне қайта оралу элементіне баса назар аударды; Ал кейбіреулері батысшыл болуды және батыс өркениетінің үлгілерін қабылдауды талап етті және екі топ Исламды даму жолындағы үлкен тежеуіш күш ретінде қабылдады [11].

Шах Иранның қоғамдық құрылымында жаңа тарау ашып, Иранды модернизацияның жаңа дәуіріне енгізіп, оны «Ұлы өркениет дәуірі» деп атады. Ол «Ұлы өркениет жолында» кітабында былай деп жазды: «Халқымыз дамыған әлемнің барлық ғылыми және өндірістік жетістіктерін, материалдық игілік пен жаңа өмір жетістіктерін пайдалануы тиіс. Болашақта Иран өркениетінің ізгілігі мен құндылықтарын сақтай отырып, ұлттық болмысымызға сүйене отырып, рухани және мәдени байлығымызды қолдау арқылы жас ұрпақтың ауытқулары мен жаңылыстарының алдын аламын деп сенемін». Тарих бойындағы өзгерістердің бәрі ұлттық бірегейлік негіздерін нығайтуда оң нәтиже берді деп айтуға болмайды. Иранда осы модернизация үдерісінің басталуымен бір жағынан бұрынғы дәстүрлі құндылықтар сынға ұшыраса, екінші жағынан жаңа құндылықтар толық қалыптаспады. Мұндай жағдайларда пассивті әрекет күшейіп, әлеуметтік құрылым өзгерді, яғни ұлттық бірегейлік негізі әлсіреді. Кейбір адамдар жаңа құндылықтарға бейімделе бастаса, екінші топ дәстүрлі құндылықтардың жетегінде қалып, жаңа құндылықтарды елемей, өзінің тұлғалық дамуын тежеді. Басқа топ бұл оқиғаларды таңданыспен бақылап отырды. Осылайша, тұлға дағдарысы өтпелі кезеңді бастан кешіріп, ұрпақтар алшақтығы айқын байқалды. Осы кезеңдегі қалам иегерлерінің еңбектері де әртүрлі ұстанымға ие болды. Садеғ Хедаяттың еңбектерінде ирандықты исламдық және шииттік идеологиямен алмастырады. Тағи Эрани, ЭхсанТабари және Халил Малекі сияқты жазушылар ежелгі ирандық болмысты алға тартты. Әл-Ахмадтың «Ғарбздегі» кітабындағы көзқарас Батысты сынау және діни дәстүрлерді қорғау болып табылады. Сонымен қатар, сол кездегі қоғамдағы тұлғасыздық құбылысымен айналыса отырып, шииттік діни бірегейлік жобасы туралы сөз еткен Шариатиді де айта кеткен жөн. Күш-жігерін діни болмысты қалпына келтіруге жұмылдырған топқа ислам ғалымдары мен ойшылдарының кең тобы кіреді. Бұл топтың ішіне имам Хомейнидің «Кашф әл-Асрар» еңбегін жатқызудың болады [12].

Халықтың тарихи жадын қалыптастырған жарқын дәстүрлерді бекіту және мәдени-ұлттық салт-дәстүрлерді қалпына келтіру, әрі жаңғырту да бір ел халықтарының бірлігі мен ынтымағын сақтауда тиімді рөл атқара алады.

Қазіргі жаһандану дәуірі иран халқының ұлттық болмысына қандай өзгерістер мен толықтырулар енгізеді деген сұраққа жаңашылдыққа ұмтылған жас буынмодернизацияны бүгінгі күннің қажеттілігі, әрі өмір құралы деп біледі. Сол себепті, олар әлемдік өркениеттің озық элементтерін өздерінің исламдық мәдениетіне сіңіріп, өз мәдениетінің элементтерінің біріне айналдыруы қажет деген пікірде [13].

Жаңа өркениет философиясы адамның табиғаттағы орнына жаңаша қарауға негізделген. Еуропа халқының наным-сенімдері мен мәдениетінде терең өзгерістер әкелген бұл өркениеттің жетістіктері үлкен үдеумен әмбебап болып, басқа қоғамдарды күтпеген жерден өзгертті. Өнеркәсіп саласында, әсіресе әскери және экономикалық өнеркәсіпте орын алған өзгерістер жаңа дәуірге басқаша реңк берді. Иранда және басқа да исламдық қоғамдарда батыстың техникалық білімі мен ғылыми ой-санасы және олардың жаңа құндылықтар жүйесінен туындайтын басқа да қасиеттер жаңашылдық ретінде осы қоғамдардың өмірінің әртүрлі салаларына өз ықпалын таратты. Иранға модернизм мен оның құндылықтарының келуі ұлттық және діни өлшемдерде мәдени бірегейлік саласында терең және кең таралған әсерлер қалдырды. [14]

Қорытынды. Жоғарыда айтылған ұлттық бірегейлік элементтері қазіргі ирандық ұлттық болмыстың негіздері ретінде ирандықтарға ерекше ұлттық болмыс пен тарихи сана қалыптастырды. Ирандық ұлттық болмыстың қоржыны тарихи даму контекстінде ежелгі және қазіргі мәдениеттер және өркениеттермен тоғысуы нәтижесінде толықты десе де болады.

Ұлттандыру немесе ұлттық бірегейлікті құру қазіргі үкіметтердің басты міндеттерінің біріне айналып отыр. Өйткені, модернизм азаматтық ұғым арқылы адамдар мен басқа институттардың үкіметпен

дәстүрлі қарым-қатынастарын жою ықтималдығы басым. Қоғамды біріктіру, бөліну мен бөлшектену үрдісіне қарсы тұру және әскерді қолдау және басқа мақсаттарға ынталандыру; үкіметке адалдықты күшейту; қоғамда ортақ сезім тудыру сияқты факторларды алға тарту арқылы ұлттық бірегейлік сезімін құру саяси билеушілерге көптеген артықшылықтар берер еді [15].

Жаһандану үдерісі өршіп тұрған кезеңде әр ұлтқа, сонымен қатар қазіргі Иранның парсы тілінен, исламдық тағылымдардан, тарихи оқиғалардан, парсы әдебиеті мен қазіргі және жаңашылдық элементтерден жүйеленіп, қалыптасқан ұлттық болмысын қайта-қайта жаңғыртып, Батыстықкөңіл-күйдіңөте әсершілдігін үнемі есте сақтауды қажет етеді.

Мәдени коммуникацияның артуы мен жаһандану үдерісі елдердің ұлттық бірегейлігінің күшін төмендете ме? Біртұтас ұлттық болмысы, бірлігі бар елдер жаһандануға қарсы тұра ала ма деген сұрақ әр қоғамды жиі ойландырады. Кейбір пайымдаулар бойынша, жаһандану бірегейлікті жоғалтуға, ұлттық мәдениеттердің теңестірілуіне, бір өркениеттік модельдің үстемдігіне әкеледі және бұл дінаралық, конфессияаралық, ұлтаралық және өркениетаралық диалогтағы шиеленістің күшеюіне әкеледі. Бұл өз кезегінде ғасырлар бойы қоғамның дамуын айқындаған дәстүрлі құндылықтар жүйесінің жойылу қаупіне әкелу қаупі бар. Екінші бір пікір бойынша, жаһандану өз болмысын сақтап қалғысы келетін елдердің әрекет етуіне және өз қоғамының бірлігінің, бірегейлігінің және біртұтастығының төл негіздерін нығайтуға тырысуына себеп болады. Осы орайда, олар әлемдік өркениеттің озық элементтерін өздерінің мәдениетіне сіңіріп, өз мәдениетінің элементтеріне айналдыруы керек деп есептейді [16].

Заманауи және прогрессивті ойлау бүгінгі Иран ұлтының болмысының бір бөлшегі болып табылады және өркениеттің ең жоғары деңгейлеріне жету және өткен өркениеттердің даңқы мен абыройын жаңарту талпынысы бүгінгі күні ирандықтардың тағы бір маңызды мақсаты болып табылады [17].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <http://sociologytehran.blogfa.com/post/30>
2. Hamid Ahmadi "Iranian national identity in the scope of history". *National Studies Quarterly*. N15(2004) pp. 9-47.
3. <http://sociologytehran.blogfa.com/post/30>
4. FarshidDilmaghani, Mohammad Ali GhasemiTurki "The position of national identity in Iran, a look at the historical development, patterns and policies of national identity", *Quarterly Scientific-Research Journal of History*, 2017-No52, pp44-97.
5. Rajaei, Farhaneh "The identity problem of Iranians today". Tehran. Ney Publishing (1611)
6. <https://4cp.olgou.ir/papers/146.pdf>
7. <http://bagrezaei.blogfa.com/post/5>
8. Mehdi Amir Kafi, Ibrahim Hajiani "The ratio of ethnic and national identity in Iran's multi-ethnic society: review and comparison of three theoretical approaches", *Strategy Quarterly / Year 22 / Number 66 / Spring 2013 / pp. 1-146*
9. <https://farsi.khamenei.ir/others-article?id=17052>
10. <http://safdari1346.blogfa.com/post/27>
11. <https://www.adyannet.com/fa/news/907>
12. <http://akhoondisociology.blogfa.com/post/31>
13. <https://www.adyannet.com/fa/news/907>
14. ensani.ir/fa/article/11012/%D9%87%D9%88%DB%8C%D8%AA-%D9%88%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B9%DB%8C%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B5%D8%B1
15. https://iranshenassisj.ut.ac.ir/article_77076_3bac7b81b3de56e27618236a7499bfdc.pdf.
16. Маджид Аббасзаде, Марзбали "Ирандағы ұлттық бірегейлік және оның элементтері мен құрамдас бөліктері", Тегеран қаласы, Андишеъ басылымы, 2002 ж.
17. Heshiti, Alireza "Iranian culture and identity, opportunities and challenges (table)", *National Studies Quarterly*, (2000); Vol. 4, pp. 11-61.

References:

1. <http://sociologytehran.blogfa.com/post/30>
2. Hamid Ahmadi "Iranian national identity in the scope of history". *National Studies Quarterly*. N15(2004) pp. 9-47.
3. <http://sociologytehran.blogfa.com/post/30>
4. FarshidDilmaghani, Mohammad Ali GhasemiTurki "The position of national identity in Iran, a look at the historical development, patterns and policies of national identity", *Quarterly Scientific-Research Journal of History*, 2017-No52, pp44-97.

5. Rajaei, Farhang "The identity problem of Iranians today". Tehran. Ney Publishing (1611)
6. <https://4cp.olgou.ir/papers/146.pdf>
7. <http://bagrezaei.blogfa.com/post/5>
8. Mehdi Amir Kafi, Ibrahim Hajiani "The ratio of ethnic and national identity in Iran's multi-ethnic society: review and comparison of three theoretical approaches", Strategy Quarterly / Year 22 / Number 66 / Spring 2013 / pp. 1-146
9. <https://farsi.khamenei.ir/others-article?id=17052>
10. <http://safdari1346.blogfa.com/post/27>
11. <https://www.adyannet.com/fa/news/907>
12. <http://akhoondisociology.blogfa.com/post/31>
13. <https://www.adyannet.com/fa/news/907>
14. ensani.ir/fa/article/11012/%D9%87%D9%88%DB%8C%D8%AA-%D9%88%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B9%DB%8C%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B5%D8%B1
15. https://iranshenassij.ut.ac.ir/article_77076_3bac7b81b3de56e27618236a7499bfdc.pdf.
16. Majid Abbaszadeh, Marzbali "National identity in Iran and its elements and components", Tehran, Andisheh publication, 2002.
17. Heshti Alireza "Iranian culture and identity, opportunities and challenges (table)", National Studies Quarterly, (2000); Vol. 4, pp. 11-61.

FTAMP 03.09.31.
ӘОЖ 94

Ж.Е. Турекулова ^{*1}, Г.К. Отарбаева ²

¹PhD доктор, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
E-mail: turekaulova74@mail.ru,

² тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан
E-mail: gul_4979@mail.ru

МЫСЫРДАҒЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ 40-70 жж.)

Аңдатпа

Әрбір мемлекеттің ұлттық жаңғыруы және дамуы үдерісіндегі билеуші топтардың атқаратын елеулі рөлі, тарихи маңызды мәселелердің қатарына кіреді. Бұл ең алдымен, ел билеушілерінің мемлекеттің саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени және рухани дамуындағы негізгі бағыттарды айқындаудағы кең мүмкіндіктерімен тығыз байланысты. Осы орайда, XIX ғасырдағы Мысыр мемлекетінің тарихи дамуы аясында, Мухаммад Али, Саид паша, хедив Исмаил-паша басқару кезеңіндегі елде жүргізілген әскери-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-ағарту салаларындағы қайта құрылымдар ерекше назар аударатын тарихи тақырыптың біріне жатады. XIX ғасырда Мысыр мемлекеті өндірісті, білім беру жүйесін және қарулы күштерді модернизациялаудың мемлекеттік бағдарламаларын жүзеге асыруды бастады. Еуропалық үлгідегі билік институттарын құру арқылы әлеуметтік қайта құрылымдар іске асырылды. Қарастырылып отырған кезеңде Мысыр мемлекеті Осман империясының құрамына кіргенімен, Таяу Шығыс және Солтүстік Африкадағы жетекші ұстанымға ие, дербес мемлекетке айналғанын ерекшелеуге болады. Еуропалық үлгідегі білім беру жүйесін ендіруін, өнеркәсіпті, ауылшаруашылығын жетілдіріп, дамыған армиясы мен әскери-теңіз флотының болуын модернизациялық өзгерістердің маңызды бөлігіретінде қарастыруға болады. Мақалада, Мухаммад Али және оның мұрагерлері билігі кезеңіндегі саяси, экономика, әлеуметтік өмір салаларындағы реформалар, жана кезеңдегі модернизациялық қайта құрылымдар аясында қарастырылады.

Кілт сөздер: Мысыр, модернизация, реформа, әлеуметтік – саяси даму, қайта құрылымдар, армия

Турекулова Ж.Е.*¹, Отарбаева Г.К.²

¹PhD доктор, ¹доцент, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
E-mail: turekaulova74@mail.ru,

²кандидат исторических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова,
Шымкент, Казахстан
E-mail: gul_4979@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В ЕГИПТЕ (40-70 гг. XIX СТОЛЕТИЯ)

Аннотация

Как свидетельствует история человечества, высшая правящая элита может сыграть определяющую роль в процессах национального возрождения целых народов. Это объясняется обширными возможностями, которыми она располагает в области определения основных векторов политического, социально-экономического, культурного и духовного развития своих стран. В этом контексте, заслуживает внимание деятельность правителей Египта XIX века, в особенности военно-политические, социально-экономические и культурно-просвещенческие преобразования, осуществленные при Мухаммаде Али, Аббас I, Саид-паше и хедиве Исмаил-паше, соответственно. В XIX веке Египет, приступил к реализации государственных программ модернизации производства, образования и армии. Создание институтов власти Европейского образца вызвало социальные преобразования. Следует также иметь в виду, что в тот период истории, несмотря на свою формальную зависимость от Османской империи, Египет фактически превратился в одно из ведущих во многом независимых государств Ближнего Востока и Северной Африки. Этот факт подкреплялся, прежде всего, наличием у страны сильной мобильной сухопутной армии, а также военно-морского флота. В статье рассматриваются реформы в сфере политики, экономики и социальной жизни, начатые Мухаммадом Али и продолженные его преемниками в контексте модернизационных преобразований Египта в новое время.

Ключевые слова: Египет, модернизация, реформа, социально-экономическое развитие, преобразования, армия

Turekaulova Zh.E.*¹, Otarbayeva G.K.²

¹ PhD Doctor, associate professor, M.Auuezov South Kazakhstan University
E-mail: turekaulova74@mail.ru,

² Candidate of Historical Sciences, associate professor, M.Auuezov South Kazakhstan University
E-mail: gul_4979@mail.ru

THE MAIN PROBLEMS OF THE MODERNIZATION PROCESS IN EGYPT (40-70 YEARS OF THE XIX CENTURY)

Abstract

As the history of mankind testifies, the highest ruling elite can play a decisive role in the processes of national revival of entire peoples. This is due to the extensive opportunities it has in determining the main vectors of the political, socio-economic, cultural and spiritual development of its countries. In this context, the activity of the rulers of Egypt of the XIX century deserves attention, especially the military-political, socio-economic, cultural and educational transformations carried out under Muhammad Ali, Abbas I, Said Pasha and Khedive Ismail Pasha. In the nineteenth century, Egypt began to implement state programs for the modernization of production, education and the army. The creation of European-style institutions of power caused social transformations. It should also be borne in mind that during that period of history, despite its formal dependence on the Ottoman Empire, Egypt actually turned into one of the leading largely independent states of the Middle East and North Africa. This fact was supported, first of all, by the presence of the country's strong mobile land army, as well as the navy. The article deals with the reforms in the sphere of politics, economy and social life, started by Muhammad Ali and continued by his successors in the context of modernizing transformations in Egypt in modern times.

Keywords: Egypt, modernization, reform, socio-economic development, transformation, army

Өзектілігі: Таяу Шығыс және Солтүстік Африка әлемдік тарихи және саяси үдерістерде маңыздылығын жоғалтпайтын аймақтар болып табылады. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында орын алған маңызды халықаралық қауіпсіздікке қатысты мәселелер де араб елдерімен байланыста. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Шығыс елдерінің қоғамдық – саяси дамуының бағдары ретіндегі тұжырымдамалар XXI ғасырда өміршеңдігін жоғалтуы, қазіргі таңдағы Таяу Шығыс елдеріндегі саяси дағдарыстарды, қақтығыстарды, діннің радикалдануын тудырып, Йемен, Ливия, Ирак, Сирия сияқты елдер өз дамуында саяси, тарихи, өркениеттік дағдарыстарды бастан кешіп отыр. Осы орайда, өркениеттік, тарихи және саяси дағдарыстардан шығудың жолы ретінде тарихи дамудың озық тәжірибелерін негізге ала отырып, бейімделудің маңыздылығы ерекшеленеді және XIX ғасырда мұсылман әлеміндегі саяси модернизациялық үрдістердің тарихи алғышарттарын қарастырудың өзектілігі артады.

Мақсаты мен міндеттері: XIX ғасырдың басындағы Мысырдағы Мухаммад Али және оның мұрагерлері билігі кезеңінде жүргізілген саяси-экономикалық, әлеуметтік және әскери реформалардың тарихи алғышарттары мен нәтижелерін кешенді зерттеу.

Кіріспе. XVIII ғасырдың соңында қалыптасқан дүниежүзілік әскери-саяси жағдай және Ұлыбритания мен Франция арасындағы отарлық бақталастық Солтүстік Африка және Таяу Шығыстағы геосаяси жағдайға елеулі ықпалын тигізді. Еуропалық елдердің осы кезеңдегі басты мақсаты – Осман империясына тиесілі Таяу Шығыс елдеріне өз үстемдігін орнатуға бағытталған саясатымен ерекшеленеді. 1798 жылы Наполеон Бонапарттың Мысырға жасаған жорығы нәтижесінде француз әскерлері елге басып кірді. Мысыр елі Франция үшін Шығыста жаңа отарлық жерлерді игеруге қолайлы жер ретінде және Ұлыбританияның Шығыстағы ықпалын шектеуге бағытталған саясат ретінде қарастырылды. Бұл мәселе Мысыр жеріндегі француз-ағылшын қайшылықтарының шиеленісін тудырды. 1798 жылы адмирал Нельсон Абукир түбінде француз әскерлерін талқандап, 1799 жылы Францияның Мысырдағы ықпалын жоюға бағытталған ағылшын-түрік келісімі жасалынды. 1802 жылы жасалынған Амьен келісімі бойынша Мысыр Осман империясының иелігі деп бекітіліні. Осындай күрделі саяси оқиғалар аясында албандық әскери басшы Мухаммад Али Осман империясының әскері құрамында Мысырға келді. Төрт мыңдық албан әскери жасағының қолбасшысы ретінде тағайындалған Мухаммад Али 1805 жылы мамыр айында Каир қаласына билігін орнатып, 1806 жылы Осман империясы тарапынан Мысыр пашасы болып жарияланды. Мысырдың мемлекеттілігінің құрылуы және қайта құрылымдар, модернизациялық өзгерістер осы Мухаммад Али және оның мұрагерлерімен тығыз байланысты. Аталған кезеңде басталған Мысыр елінің саяси, экономикалық, әскери салаларындағы қайта құрылымдардың негізгі үш кезеңін ерекшелеуге болады:

1 кезең – Мухаммад Али* билігі кезеңінде (1805-1848);

2 кезең – Мухаммад Саид† паша билігі кезеңінде (1854-1863);

3 кезең Хедив Исмаил паша‡ билігі кезеңінде (1863-1879).

Мысырдың XIX ғасырдағы тарихи дамуына, елдегі қайта құрылымдарға қатысты ғылыми әдебиеттер ауқымы өте кең. Ең алдымен сол кезеңдегі тарихи дамудың ерекшеліктерін мысырлық көзқараспен дәйектейтін араб тарихшыларының, оның ішінде Абд ар-Рахман ар-Рафиидің «Мухаммад Али дәуірі» [1] және «Исмаил дәуірі» [2] атты еңбектері, Абдель Азим Рамаданның «Абд ал-Насерге дейінгі Мысыр» [3] атты еңбектерін ерекшелеуге болады.

Батыстық зерттеушілердің ішінен Дж Хэйворт Даннның «Қазіргі Мысырдың білім беру тарихына кіріспе» [4] атты еңбегінде автор білім беру ісінің саяси қозғалысқа әсерін сипаттайды және Мысырдағы білім беру саласындағы қайта құрылымдар мен саяси күресті тығыз байланыста қарастыра отырып, Мысырлық студенттер қоғамның саяси белсенді бөлігі болды деген тұжырымдар жасайды. Оңтүстік Калифорния университетінің зерттеушісі Мохаммед Салехтің «XIX ғасырдағы Мысырдағы модернизация, дін және адам капиталы» [5] еңбегінде Мысырдағы модернизациялық үдерістердің адам капиталына және конфессияаралық қатынастарға ықпалы қарастырылады. Автор, Еуропалық, Азиаттық және Африкалық аймақтардың қиылысында, ұтымды географиялық аумақта орналасқан Мысыр елінде, XIX ғасырдың бірінші жартысында басталған модернизациялық үдеріс, араб-мұсылман дәстүріне сәйкес өрбіді деген тұжырымдар жасайды.

* Мухаммад Али (1769 – 1849) Македонияның Кавала қаласында дүниеге келген. Осман империясы батальонының басшысы- бекбаши ретінде Мысырды француздардан азат етуге келіп, елде билігін орнатқан.

† Мухаммад Саид паша (1822-1863) Мухаммад Алидің ұлы

‡ Исмаил паша (1830-1895) Мухаммад Алидің немересі

Зерттеушілер Панза Лаура және Джеффри Уильямсонның «Мухаммад Али Мысырдағы индустриалдануға ықпал етті ме?» атты еңбектерінде Мысырдағы индустриалдандыру үрдісін Мухаммад Али есімімен байланыстырып, билеушінің оң ықпалын айқындайды [6].

Шанхайлық халықаралық зерттеу және Еуропалық, Азиялық зерттеу Институтының профессоры Пань Гуанның «Мухаммад Али реформаларының Мысыр ұлттық басқаруындағы маңызы» атты мақаласында, «Мамлюктер кезіндегі саяси хаос, әлеуметтік тоқырау Мысыр елінің ең қиын кезеңіне жатады. Наполеон экспедициясы Мысыр окшаулығын жойды. Кейіннен билік басына келген Мухаммад Алидің еуропалық елдердің даму қарқынына бейімделуі, мемлекеттіліктің негізін қалап, табысты дамудың алғышарты болды», деген қорытындылар жасайды [7].

Ресейлік зерттеушілердің ішінен, С.А. Богомоловтың «XIX ғ. 20 жж. Мысырдағы Мухаммад Алидің әскери революциясы» атты мақаласында: «Мысырдың әскери реформалары, XIX ғасырдағы бүкіл Осман империясының әскери күштерінің модернизациясының бірден бір элементі болды», деп бағалайды [8]. Сонымен қатар, О.В. Москалецтің еңбегінде Мысырдағы діни білімнің модернизациясы және аль-Азхар университетін реформалау ісі қарастырылады [9].

Әдістеме. Мақалада тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы, Мухаммад Алиге дейінгі Мысыр жағдайы және Мухаммад Алидің мұрагерлері кезеңіндегі елдегі саяси-экономикалық жағдайдың барысын айқындау мақсатында, Батыс Еуропалық, Мысырлық, Азиялық, Ресейлік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне салыстырмалы талдау жасалынды.

Мақаланың желісі мәселелік-хронологиялық принцип негізінде құрылған. 1805 жылдан Мухаммад Алидің билігі орнауы кезеңінен бастап, 1879 жылға дейінгі Мысыр еліндегі модернизациялық үдерістер елдің тарихи дамуы аясында қарастырылады. Сонымен қатар, жеке тұлға, ішкі саясат және халықаралық жүйені қамтитын жүйелік әдіс қолданылған. Жүйелік әдіс арқылы Мухаммад Али династияларының билеушілерінің Мысырдағы қайта құрылымдардағы рөлі мен ішкі саясат байланыстырыла отырып зерттелінеді, сонымен қатар XIX ғасырдағы Еуропалық державалар Франция мен Ұлыбритания арасындағы отарлық бәсекелестік және саясаттарының Мысыр дамуындағы ықпалы қарастырылады.

Нәтижелер.

1 кезең – Мухаммад Али билігі кезеңіндегі (1805-1848) модернизациялық үдерістер:

1809-1815 жылдары Мухаммад Али жүргізген ауыл шаруашылығы саласындағы реформалар нәтижесінде илтизам жүйесі жойылып, вакуфтық жерлер мемлекет меншігіне өтіп, шаруаларға абадий жерлері үлестіру арқылы елдегі феодалдық жер иелігінің мазмұны мен сипаты өзгеріске түсті. Сыртқы және ішкі саудағы мемлекеттік монополия орнатылып, экспортқа шығарылатын және ішкі тұтынуға қажетті астық, қант, күріш, мақта өнімдеріне мемлекет бекіткен бағалар қойылды.

Мухаммад Али кезеңінде жүргізілген модернизациялық жобалардың ішінде су арналарын ашу арқылы ирригациялық жүйелердің құрылуы ауыл шаруашылығын жандандырудағы маңызды қадам еді. 1809 жылы Фараон каналы, 1820 жылы Махмудия каналы ашылды [10,168]. Модернизацияның алғашқы қадамы ретінде, 1816 жылы Мухаммад Алидің Мысырда тоқыма мануфактурасын ашуын қарастыруға болады, нәтижесінде Мысырда тоқыма, әскери, қағаз шығару, ағашты өңдеу түріндегі бірқатар өндірістік жобалар іске қосылды.

Мухаммад Алидің реформалары білім және ғылым саласын да кеңінен қамтыды. Еуропалық үлгіге негізделген үш сатылы құрылымдағы: бастауыш, орта және жоғары білім жүйесі құрылды. 1816 жылы Каирде, 1834 жылы Булакта инженерлік колледждер ашылды. 1827 жылы медициналық колледж ашылса, 1836 жылы «Тіл мектебі» ашылған. Елде білім министрлігінің құрылуы, білім беру жүйесін жетілдіруде маңызды рөл атқарды. Нәтижесінде, Бухейра, Гарбия, Минуфия, Дахаклия, Кальюбия, Гиза, Файюм, Бени-Суэйф, Асыют, Джирджа және басқа да Мысыр аумақтарында бастауыш мектеп кеңінен ашыла бастады. Мухаммад Али реформаларының нәтижесінде оқу орындары ашылып, жастар Еуропаға білім алуға жіберілді. Атап айтқанда, 1813 жылы Италияға әскери және инженерлік сала мен кеме жасау ісі бойынша алғашқы Мысырлық студенттер жіберілді [1, 105] 1826 жылы Францияға 40 студент [1, 107] 1828 жылы 44 студент, ал 1844 жылы – 70 студент оқуға жіберілді.

Қарастырылып отырған кезеңде Осман империясының құрамында болған Мысыр үшін елде қайта құрылымдар жүргізу үшін өзіндік армияны құру қажеттілігі басымдықтардың қатарында болды. Мухаммад Али өзінің реформаторлық қызметінде басты назарды армия құру ісіне аударып [11, 250], 1815 жылдан бастап тұрақты армияны құруды қолға алды [1,162]. 1825 жылы 500 әскерді дайындауға бағытталған Каср ал-Айнда әскери мектеп ашылып, 1834 жылы 1200 болашақ әскери қызметкерлер білім алса, деректерге сәйкес 1837 жылы оқушылардың саны 15 мың курсанттарды құраған [1, 333]. Ханакада жаяу әскерлер училищесі, Гизада атты әскерлер училищесі, Тархада артиллериялық училище,

Александрияда әскери-теңіз училищесі ашылып, Александрия, Абу-Кир, Рашидте қорғаныс бекіністері құрылған. 1810 жылы Мысырлық әскери-флотты құру бойынша жұмыстар жүргізіліп, 10 айдың ішінде 18 әскери су кемесі шығарылған, оның ішінде «Искандария», «Хомс», «Танта», «Азизия», «Халаб» және «Дамашк» әскери-теңіз кемелерінің шығарылуын ерекшелеуге болады. [12, б. 164]. Әскери кемелерді басқару үшін кадрларды дайындау ісі Раъс-тинде ашылған әскери-теңіз базасында жүргізіліп, нәтижесінде Исмаил-бей, Мухаррам – бей, Усман Нуриддин-паша, Мустафа Матуш – паша секілді адмиралдар шыққан.

Мухаммад Али реформалары шеңберінде мысырлық армия саны 291.773 әскеріге жеткізілді. Тұрақты армия саны 148.032 адамды құраса, тұрақты емес – 41.678 адам болды, ұлттық гвардияда – 47.840 әскерилер, әскери зауыттар жанынан құралған батальондар құрамында 15.000 адам болды, ал әскери училище курсанттарының саны 1200 адамға, теңіз флотының қызметкерлерінің саны 40.663 адамды құрады [13,16]. Жергілікті мысырлықтарды армияға алу туралы алғашқы қадамдар да Мухаммад Али кезеңінен бастау алады. 1822 жылдың 18 ақпанында Мухаммад Али Джирджи провинциясының басшысы Ахмад Тахир пашаға Жоғарғы Мысырдан 4 мың әскерді мысып шаруалары – феллахтардан жинақтауға бұйрық берді. Реформаның бастапқы кезеңінде 30 мың феллах әскерге шақырылды. Зерттеушілер мұндай қадамның маңызын жоғары бағалай келіп, жергілікті мысырлықтарды әскерге шақыру ұлттық бірегейліктің негізін қалауға бағытталған қадам болды деп ерекшелейді [5].

Мухаммад Алидің реформалары нәтижесінде Осман империясының құрамында болғанымен, де-факто тәуелсіз Мысыр әскери қуаты жоғары мемлекет құрылды. 1820 жылы Мухаммад Али Мысырлық армияны құру туралы мақсаттарына жетіп, 1820-1822 жылдары Суданға, 1823-1824 жылдары Крит аралдарына жорық жасады. 1831 жылы Палестина, Сирия, Киликияны жаулап алып, 1832 жылы Акка мен Хомсты басып алды.

1849-1854 жылдары Мысырды билеген Аббас паша кезеңінде Мухаммад Али бастаған модернизациялық үдерістер біршама баяу қарқынға ауысады. Аббас ел бюджетінің тұрақтылығын сақтауға, ішкі саяси жағдайды тұрақтандыруға, ел қауіпсіздігін нығайтуға ден қойып, білім беру, армияны дамыту сияқты мәселелерді назардан тыс қалдырады. Дегенмен, Аббас паша кезеңінде Мысырдың дамуында елеулі рөл атқарған мәселе – бұл темір жол құрылысының дамуы болды. 1851 жылы Мысыр пашасы Стефенсонға[§] мысырлық темір жол желілерін салуға рұқсат беріп, Каир-Александрия (Александрия – Кафр-эз-Зайят) темір жол желісі құрылысы 1854 жылы іске қосылды.

2 кезең – Мухаммад Саид паша билігі кезеңіндегі (1854-1863) модернизациялық үдерістер:

Еуропада білім алған, батыс өркениетін жоғары бағалайтын Саид паша мемлекет басына келгеннен кейін Мысырда бірқатар әлеуметтік реформалар жүргізілді. Ол Мысырда телеграфтық компанияны құрып, алғашқы банк құрылысын бастады. Саид пашаның кезінде Мысырға Батыс Еуропалық білім жүйесі кеңінен еніп, Каир, Александрия қалаларында француз мектептері ашылды. Мысыр тарихшылары Саид пашаның мұндай саясатын кемшілік деп танып, еуропалық білім беру мекемелерінің кеңінен ашылуы салдарынан ұлттық білім беру жүйесі назардан тыс қалды деп жазады [2, 143].

Саид паша билігі кезеңінде жүзеге асырылған маңызды мәдени-тарихи жобалардың бірі ретінде, ежелгі тарихи ескерткіштерді сақтау бойынша жүргізілген жұмыстарды ерекшелеуге болады. «Булак» деген атауға ие болған мекенде барлық тарихи ескерткіштерді жинақтап, тарихи ескерткіштерді қорғау бойынша жауаптылықты археолог Мариет-пашаға^{**} (1821-1888) жүктейді.

Саид паша Мысыр тарихында ауыл шаруашылығындағы прогрессивті реформалармен ерекшеленеді. 1858 жылы 5 тамыз күні «Саидтың Жобасы» атты заңға қол қойып, ол бойынша жерге иелік ету және салық мәселелерінің құқықтық негізі қаланды, Заң бойынша, Мухаммад Али кезінде негізі қаланған мемлекеттің алынған астыққа деген монополиясы жойылып, мысыр шаруалары алынған өнімді өз бетінше жұмсау құқығына ие болды. Саид паша реформалары кезінде салық азайтылуы нәтижесінде мысыр феллахтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы жақсарып, ел экономикасының дамуы оң қарқынға түсті. Саид пашаның кезінде мемлекеттік қызметкерлерге зейнетақы төлеу тәртібі енгізілді. Осы тәртіптің негізінде Мысыр мемлекеттік қызметкерлерінің еңбекақысы туралы Ереже әзірленді.

Саид паша кезеңінде Александриядан Кафр-эз-Зайят және Бенху арқылы темір жол құрылысы аяқталып, іске қосылып, кейіннен ол Каир-Суэц желісі бойынша ұзартылып, бұл желі 1858 жылы қолданысқа берілді [2, 111]. Суэц және Каир қалаларын жалғастыратын темір жол желісі кейіннен

[§]Роберт Стефенсон (1803-1859) ағылшын инженері

^{**}Мариет-паша-(Mariette), Франсуа Огюст Фердинан (11.II.1821 - 19.I.1881) – француздық мысырды зерттеуші ғалым-археолог

маңызды сауда жолына айналуы, елдің әлеуметтік жағдайына оң ықпалын тигізді. Александриядан Каирге және Суэцке созылған темір жол бойында телеграф желісі іске қосылды.

Саид паша кемеде жүзу бойынша екі компанияның (ішкі сауда және сыртқы сауда) негізін қалады. Ішкі сауда бойынша компания Нил бойындағы кеме жүзу істеріне бақылау жасаса, сыртқы сауда бойынша компания теңіздегі кеме қозғалысын бақылауда ұстады. 1857 жылы негізі қаланған «Маджидия компаниясы» теңіз тасымалымен айналысып, оның басшылығына эмир Мустафа Фазил ибн Ибрагим – паша тағайындалған. Басқарма құрамы мысырлықтар мен шетелдіктерден құралып, компания акционерлерінің қатарына армян ұлтынан шыққан, Мысырдың алғашқы премьер-министрі Нубар паша Нубарян, Александриядағы Голландияның Бас консулы Сэмюэль Уильям Руйсанерс, Саид пашаның еуропалық хатшысы-Роенг бей, француздық инженер Эжен Мужель бей сияқты сол кездегі көрнекті қайраткерлер кірген. Компания сол кездегі Осман империясының сұлтаны Абдулмажид құрметіне аталып, Жерорта теңізі мен Қызыл теңізде, парсы Шығанағы мен Үнді мұхитында кеме қатынасын жүргізген. Кемелер, Суэц және Хиджаз, Йемен, Касир, Масуд аралдары арасында жолаушылар мен жүктерді тасымалдау қызметімен айналысқан [3, 88].

Саид паша армияны, теңіз флотын жетілдіру істеріне ерекше назар аударып, бірқатар реформалар енгізді. Атап айтқанда, барлық мысырлықтар үшін жалпы әскери міндет енгізілді, әскерилерді тамақпен, киіммен, тұрғын үймен қамтамасыз ету бойынша шаралар жетілдірілді. Саид пашаға дейін әскери мансапта өсу түрік және черкес ұлтының офицерлеріне ғана тиесілі болған, ал Саид паша әскерилердің мансаптық өсуінде араб ұлтынан шыққан офицерлерге ерекше көңіл бөлді, нәтижесінде Мысырлықтардың бойында әскери міндетке деген қалыптасқан оң көзқарас әлеуметтік-саяси жағдайға қолайлы ықпалын жасады.

Каир қаласының қорғанысын күшейту мақсатында Саид паша Нил өзені жағалауында әскери цитадель құрды. 1856 жылы өзінің жарлығымен, қарулы күштердің құрылымын өзгерте отырып, 6 жаяу әскер батальонын, 3 атты эскадрильяны, 2 артиллериялық эскадрильяны құрды [3,97].

3 кезең Хедив Исмаил паша билігі кезеңіндегі модернизациялық үдерістер (1863-1879):

Хедив Исмаил билікке келген кезеңінен бастап, Мухаммад Али негізін қалаған модернизациялық үдерістерді жалғастыруға және Мысырды дамыған Шығыс еліне айналдыруға барлық күш жігерін жұмсады. Еуропада білім алып келген Исмаил адам құқығы және демократиялық ізгіліктерді жастайынан бойына сіңірген билеуші еді. 1879 жылы ол: «Мысыр енді Африкалық ел емес, ол өзінің даму жағынан Еуропаның бөлігіне айналып келеді, сондықтан біз бұрынғы даму жолынан бас тартып, жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделген жаңа жүйені қабылдауымыз керек» [2,118], деп айқындауы да Исмаил билігі кезеңіндегі Мысырдың даму бағытын ерекшелейді. Исмаил жетістіктерінің ішінде: өкілдер Кеңесі үшін сайлау жүйесін бекітуі, мысырлық әйел адамдардың білімге қол жетімділігі, мектептердің ашылуы, Еуропаға білім алу үшін жастарды жіберу, қала құрылысын дамыту, пошта қызметін құру, темір жол құрылысын дамыту, инфрақұрылымдарды құрып, өнеркәсіп орталықтарын ашу, құлдықты жою туралы заңды қабылдау, баспасөз қызметін жандандыру, опералық театрдың ашылуы және Суэц каналының 1869 жылы ашылуы болды.

Білім беру ісін дамытудағы маңызды қадам ретінде, 1866 жылы Аббасияда ашылған ирригация мен құрылыс саласындағы мамандарды дайындайтын жоғары оқу орнының ашылуын айрықшалауға болады. 1868 жылы «Құқық институты» ашылып, оның ректоры ретінде француздық саяси қызметкер Видаль (Vidal) Франсуа – (1814-1872) тағайындалды. Хедив Исмаил кезеңінде медицина Институты, «Мадрасат ас-Суюфи» колледжі, 1868 жылы өнеркәсіп Институты ашылды. 1863-1879 жылдары Мысырдың барлық өлкелерінде 21 бастауыш мектеп ашылып, 1872 жылы білім беру жүйесін жетілдіруге бағытталған «1872 жылдың Жобасы» атты арнайы құжат қабылданды. 1863 жылдан бастап мысырлықтарды білім алу үшін еуропалық елдерге жіберу бағыты қайтадан жалғасын тапты. Осы жылдары еуропада білім алуға жіберілген студенттер саны 172 адамға жетті [2,208].

Исмаилдың білім беру ісін модернизациялау бойынша қызметінде, Швейцария мемлекетінің азаматы Дор-бей, Роджерс-бей, Шериф паша және Али Мубарак пашалар сияқты педагогтардың рөлі жоғары болды. Лондондағы Исмаилдың агенті Роджерс білім беру істері бойынша инспектор болып тағайындалды. Исмаилдың Еуропаға жіберген миссиясының өкілі Али Мубарак Парижге сапарында француздық білім беру жүйесінің әдістері мен оқу жоспарлары, оқу әдебиеттерімен танысып, бұл әдістер Мысыр білім беру жүйесі енгізілді [11, 80]. 1873 жылдан бастап мектептер Департаменті «Мектептер мен вақфтар Министрлігі» деп атала басталды және оны Мысырлық саяси қайраткер Мустафа Рияд паша басқарды [14].

XIX ғасырдың 60 жылдарындағы Америка Құрама Штаттарындағы Оңтүстік және Солтүстік соғысының нәтижесінде, мақта өнімін өндіретін Американың Еуропаға мақтаны экспорқа жіберуін тоқтатуы

себебінен, Мысырлық мақта Еуропаға кеңінен экспортқа шығарыла бастады, бұл өз кезегінде Мысыр экономикасының табысты дамуына үлкен септігін тигізді. Ауыл шаруашылығы мәселесін де хедив Исмаил басты назарда ұстап, суғарылатын жерлерді кеңейту мақсатымен, 112 су каналдарын іске қосуға басшылық жасады [2,118]. Мұндай тұрғыдағы су каналдарының ішінде «Ибрагим каналын» ерекшелеуге болады. Ұзындығы 267 км құрайтын канал өз арнасын Асьюттан алып, Нилдің суы Бени-Суэфке дейін, Асьют, Миньи, Бени-Суэйф аймақтарының егістік жерлерін сумен қамтамасыз етуге рөлі жоғары болды. Тағы бір ұзындығы 129 км құрайтын «Исмаилия» каналы Каср ан Нилден бастау алып, Исмаилия қаласының жанынан өтіп, Суэц каналымен жалғастырылды. «Исмаилия» каналы Кальюбия, Шаркия жерлерін және Суэц каналы аумағын сумен қамтамасыз етуге арналды. Хедив Исмаилдің кезінде 426 су бөгеті салынып, оның ішінде 150 бөгет Жоғарғы Мысырда, 276 бөгеті Төменгі Мысырда орналасты. [2,118]. Мысырда осы кезеңде, ауыл шаруашылығын бақылау кеңестері ашылып, оның ішінде екі кеңес Жоғарғы мысырда, үш Кеңес орта және Төменгі Мысырда өз қызметін жүргізді. 1879 жылы Меджлис Шура қаулысымен ауыл шаруашылық Министрлігі құрылды.

Хедив Исмаилге дейін Мысырдағы темір жол желісі 245 мильді құраса, Исмаил кезеңінде темір жолдарының ұзындығы 1085 мильге дейін жеткізілді. Мысыр тарихшысы Абдуррахман ар-Рафии өзінің «Исмаил дәуірі» атты еңбегінде, коммуникациялық желілерді салуға жұмсалған қаржы ретінде 13 200 000 мысыр. ф. жұмсалған деп көрсетеді [2,119]. Елдің ішкі аумақтарын және Суданмен мысырды байланыстыратын телеграф желілерінің жалпы ұзындығы 5582 км құраса, өткізілген сымдардың ұзындығы 11951 км дейін жеткен [2,120] Исмаил кезеңіндегі пошта бөлімшелерінің саны 210-ға дейін жеткізіліп, Александрия қаласы арқылы теңіз жолымен келген пошта, темір жол арқылы Каирге жеткізіліп, кейіннен Мысырдың басқа да қалаларына таратылды.

Исмаил кезеңіндегі маңызды жетістіктердің бірі медицина ісін дамыту еді. 1865 жылы сүзек ауруынан зардап шекке Мысырда, 40 жуық ауруханалар құрылысы салынды. «Хедив Исмаил кезеңінде Каир және Александрияны еуропалық үлгідегі қалаларға айналдыруға басты назар аударылды. 1873 жылы 350 мың тұрғыны бар Каирде көшелер кеңейтіліп, жаңа аудандардың құрылысы басталды. Каир қаласында: Абидин, Гиза, Булак, Хелуан және Аббасия зәулім сарайлары салынды. 212 мың тұрғыны бар Александрия қаласында да көркейту жұмыстары жүргізіліп, Александрия қаласында Каср ан-Нил, Мусафирхана сарайлары тұрғызылды Александрия қаласы қаржы және мақта өнеркәсібінің сауда орталығына айналды. [15,б.78]

Кеме жүзу ісін жандандыру мақсатында маяктар құрылысы басталды, мысалы 1868 жылы Жерорта теңізінде «Берсиль», «Рашид», 1869 жылы «Думьят», «Порт-Саид», 1873 жылы «Аджами», 1876 жылы «Хаджиз ал-Минья», 1877 жылы «Кабари» маяктары іске қосылса, Қызыл теңізде 1878 жылы «Жирдани», 1879 жылы «Джазират аш-Шадуан» маяктары салынды. Мұндай қадам, кеме жүзу ісіне оң ықпал беріп және кемелердің қауіпсіздігін қамтамасыз етті [2,120].

Жалпы, хедив Исмаил кезеңін Мысыр ағартушылық кезеңі деп сипаттауға болады, аталған кезеңде «мұсылмандық модернизм» ілімі қалыптасып, араб ұлттық қозғалысы басталды 1866 жылы «Вади ан Нил», 1893 жылы француз тілінде «Le Progrès Egyptien», 1869 жылы «Нузхат аль-афкар», 1875 жылы «Аль-Ахрам» газеттері француз және араб тілдерінде шыға бастады. 1870 жылы «Раудат аль-мадарис» ғылыми-көпшілік журналы жарық көрді [2,120].

Қызыл теңіз және Жерорта теңізін жалғастыратын маңызды Жоба Суэц каналының құрылысы Саид пашаның кезінде басталып, хедив Исмаил кезеңінде 1869 жылы іске қосылды. Суэц каналы құрылысының идеясын сол кезеңдегі екі еуропалық ғылыми-идеологиялық үрдістердің көрінісі және модернизациялық үдерістердің символы ретінде қарастырамыз. Бірінші ғылыми-идеологиялық үрдіс ғылым мен техниканың дамуы және адамның табиғат күштерін бағындыра алуымен айрықшаланады. Бұл көзқарас тұрғысынан Суэц каналы тұтастай аймақтың табиғи ландшафтын өзгертіп, еуропалық ғалымдардың ғылыми прогресс мүмкіндігінің шексіздігі туралы пікірлерінің дәлелі болып табылады. Екінші үрдіс, еуропалық тарихшылар мен археологтардың зерттеулерімен тығыз байланысты. Мысыр өркениетін зерттеген ғалымдар, фараон Нехо II кезеңінде Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді жалғастыруға деген ұмытылыстары, парсы патшасы Дарии I, кейіннен Птоломейлер династиясының канал құрылысына қатысты тарихи жазбаларын тауып жариялауы, XIX ғасырда еуропалық инженерлердің еңбегі нәтижесінде жүзеге асырылды

Талқылау. Негізінен зерттеушілердің ішінде XIX ғасырдағы Мысыр қайта құрылымдары мен өркендеуіне қатысты қайшылықты пікірлер орын алады. Біріншіден, зерттеушілер арасында Мысыр модернизациясындағы Батыс Еуропалық елдерінің ықпалы арқасында ғана жүзеге асырылды деген отарлық прогресс идеясын ұсынады. Британдық саяси қайраткерлер мен зерттеушілер Э.Дайси, С.Белл,

Ф.Эджертон, Дж. Мак-Коан [20] еңбектерінде Мысыр қолындағы ресурстарды ұтымды пайдалануды білмейтін ел болған, тек қана Британдықтардың арқасында артта қалған ел, Шығыс мемлекеттерінің ішінде алдыңғы ұстанымдарға ие болды деген қорытындылар жасайды. Зерттеушілердің пікірінше, ағылшындар Мысырға прогресс идеяларын енгізіп, мемлекеттік құрылымдарды құруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, зерттеулердің басым бөлігінде, Мысырдағы модернизациялық үдерістер Наполеон Бонапарттың 1798-1799 жылдардағы Мысырға жасаған экспедициясынан бастау алады деген пікірлерді ұсынады [4]. Дегенмен, бұл пікірге қарсы уәждемелерде кездеседі. Мысалы, Луизиана штаты университетінің профессоры Александр Микаберидзе: «Наполеон жорығы Мысыр модернизациясы үшін елеулі ықпал жасаған жоқ, себебі француздардың Мысырға енгізбек болған революциялық принциптері радикалды тұрғыда болды, сондықтан жергілікті тұрғындар тарапынан қарсылық туындатты. Наполеон Мысырда саяси вакуум туғызып, оның орнын Мухаммад Али кейіннен толтырды» деген пікірді ұсынады [17].

Мысырлықтар тарапынан еуропалықтардың ғылым мен прогресстегі рөл тек батыс өркениетіне ғана тән деген ұстанымына қарсылық танытылады. Ахмад Фарис аш-Шидийяк бұл мәселе төңірегінде: «Еуропалықтар мұсылман халықтарынан ой, рухани өріс тұрғысынан басып озады деген жаңсақ пікір, біздің рухани дамуымыз оларға қарағанда әлдеқайда күшті» деп жауап береді [18].

Қорытынды.

XIX ғасырда орын алған Мысырдағы саяси, экономикалық, білім беру, ғылыми-ағартушылық, рухани-мәдени, әскери салаларындағы өзгерістерді модернизациялық даму ретінде қарастырамыз. Мысыр билеушілері еуропалықтардың алдыңғы ғылыми-технологиялық жетістіктерін енгізе отырып, оларды араб қоғамының рухани-мәдени менталитетіне бейімдеп, мұсылман қоғамына енгізілуі орын алды. XIX ғасырда Мысырда бастауыш, орта және жоғары білімнің негізі қаланды. Елдің экономикасының маңызды бөлігі - ауылшаруашылығы саласында жүргізілген өзгерістер нәтижесінде экспорттың дамуы импорт номенклатурасының кеңеюіне ықпал етті, оған ирригациялық желілерді жаңарту және жаңа ирригациялық желілерді құру, сондай-ақ кеме қатынасы маршруттарының инфрақұрылымын жаңарту үшін қажетті технологиялық жабдықтар кірді.

Мысыр тарихының қарастырылып отырған кезеңі елдің ішкі инфрақұрылымының қарқынды дамуымен сипатталды, бұл әсіресе жаңа құрлық жолдарының, теміржол желілерінің құрылысында, Ніл бойымен жүретін дәстүрлі желкенді кемелерді заманауи пароходтармен ауыстыруда, телеграф желілерін салуда, пошта қызметін жандандыруда көрініс тапты.

Мәдени-өркениеттік процестер қала құрылысы саласын да айналып өткен жоқ. Билеушілердің, әсіресе Хедив Исмаил пашаның бастамасымен Каир мен Александрия сияқты Мысырдың негізгі қалаларын шығыс және мұсылмандық бірегейлігін сақтай отырып, еуропалық үлгіде қайта құру және жаңғырту бойынша ауқымды жұмыстар жүргізілді. Порт-Саид және Исмаилия сияқты жаңа қалалар салынды. Мұның бәрі елдегі мәдени-өркениеттік қозғалысқа ерекше сипат берді.

Мухаммад Али династиясы тарапынан жүргізілген әскери реформалар Египеттің тұрақты армиясын құрудың алғышарты болды. Әскери саладағы модернизациялық үдерістер Мысыр мемлекетіне қаржылық ауыртпалық түсіргеніне қарамастан, әскери реформалар, елдің аумақтық тұтастығын қалпына сақтау және кең ауқымды мәдени-өркениеттік үдерістердің пайда болуы мен белсенді дамуындағы іргетас қалыптастыру үшін объективті жағдайларды туындатты.

Дегенмен, XIX ғасырдың басынан бастап өнеркәсібі дамыған, білім саласы жетілдірілген, қуатты әскери-теңіз күштері мен армиясы бар, урбандалу үдерістері табысты жүзеге асырылған Мысыр елі, XIX ғасырдың аяғында қарызға белшесінен батып, экономикасы тоқырауға ұшырап, саяси дағдарыстар туындаған және Ұлыбританияға тәуелділікке түскен елге айналғаны тарихи факт. Мысыр индустриалдандыру үдерісінің дағдарысқа ұшырауының себебі неде? Мысырдың өнеркәсіптік дағдарысындағы шетел державаларының рөлі қандай? Мысыр қоғамының тоқырауға ұшырауындағы негізгі себептер ішкі дамудан немесе сыртқы факторлардан туындайды ма? деген зерттеушілер арасында қызу пікірталас тудырып келе жатқан мәселелер.

XIX ғасырдың соңында Мысырда дағдарыс басталып, модернизациялық үдеріс тоқырауға ұшырап, нәтижесінде ел өзінің саяси тәуелсіздігінен айрылуының себептері сыртқы және ішкі факторлардан туындайды. Біріншіден, Мухаммад Алидің ұтымды саясатының нәтижесінде, Осман империясының араб иелігінде болашақ арабтық империясының өзегіне айналуға әлеуеті жоғары мемлекеттің қалыптасуы Еуропалық державалар мен Осман империясының мүдделеріне қайшы келді. 1869 жылы Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді жалғастыратын, әскери-саяси және сауда-экономикалық маңызы орасан Суэц каналының құрылысы аяқталды. Маңызды геостратегиялық аумақта орналасқан Мысырды бақылауға ұстауға

ұмтылған Осман империясы, Ұлыбритания, Франция мемлекеттерінің мүдделерінің қиылысуынан елдегі дағдарыстың басталуы туындайды.

Екіншіден, XIX ғасырдағы Мысырдағы дағдарысы Мухаммад Али династиясының кейінгі буын өкілдерінің билікті дұрыс деңгейде жүзеге асыра алмауымен тығыз байланысты. Олардың еуропалық банктерден қарызды алып, қаржыны тиімсіз жұмсауы елдің жартылай отарлық жағдайға тап болуының басты себебі болды. Суэц каналының құрылысының аяқталуын Мысыр билеушілері орасан зор құрметпен атап өтуі, канал құрылысына өте көп мөлшерде шығынды жұмсауы, еуропалық банктерден қарызды мөлшерден тыс алуы, Мысырдың еуропа елдеріне қаржылай тәуелділігін тудырды. Мухаммад Али кезеңінде сыртқы қарызы болмаған Мысыр мемлекеті 1862 жылы Еуропа елдерінен алғаш рет қарыз алып, 1876 жылы осы қарыздардың салдарынан Мысыр банкрот ел болып жарияланып өз тәуелсіздігінен айрылып, батыс державаларының халықаралық бақылауына өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Абдаррахман ар-Рафи. *Аср Мухаммад Али.* – Каир: Дар ал-маариф, 1989. – 595 б.
- 2 Абдаррахман ар-Рафи. *Аср Исмаил.* – Каир: «Дар ал-маариф», 1978. – 307 б.
- 3 Абдель Азим Рамадан *Миср қабла абд аль Насер.* – Каир: «Дар ал-маариф», 1995. – 368 б.
- 4 Heyworth-Dunne J. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt.* – London: Frank Cass, 1968. – 503 p.
- 5 Mohamed Saleh, “The Reluctant Transformation: Modernization, Religion, and Human Capital in Nineteenth Century Egypt”. [Electronic resource]. – 2012. – URL: https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/15736/1/wp_iast_1205.pdf (Accessed 12.09.2022)
- 6 Panza, Laura, and Jeffrey G. Williamson. “Did Muhammad Ali Foster Industrialization in Early Nineteenth-Century Egypt?” // *The Economic History Review*. 2015. – vol. 68. – N. 17 – P. 79–100.
7. Pan Guang. *Revelations of Muhammad Ali’s Reform for Egyptian National Governance* // *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*. – 2013. – Vol.7. – N 4. – P. 17 – 35.
- 8 Богомолов С.А. «Военная революция» Мухаммеда Али в Египте в 20-е гг. XIX в. // *Minbar. Islamic Studies*. – 2019. – N12(3). – С. 645-664.
- 9 Москалец О.В. *Эволюция системы просвещения и образования в Египте в контексте социально-политических преобразований (XIX – 20 -е годы XX в.): Дис. ... канд. Ист. Наук.* – М.: Институт востоковедения, 2021. – 308 с.
- 10 Ishida S. *Delta Barrages and Egyptian Economy in the Nineteenth Century* // *The Developing Economies*. – Tokyo (Japan), 1972. – №10 (2). – P.166–184.
- 11 Vatikiotis P. J. *The History of Egypt from Muhammad Ali to Mubarak.* – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991. – 546 p.
- 12 Абдул Хамид Батрик. *Аср Мухаммад Али.* – Каир: Дар ал-маариф, 1999. – 247 б.
- 13 Казарян Х.Г. *Реформы Мухаммада Али и их роль в социально-экономической жизни Египта в первой половине XIX в.: Автореф. Дис. ... канд. ист. наук.* – М.: ИВ АН РАН, 1999. – 22 с.
- 14 El-Nagar, AbdelHady M. and Krugly-Smolka, Eva “Modernization of Education in Egypt: The Liberal Movement Towards Dewey’s Ideas” // *Canadian and International Education / Education canadienne et internationale*. – “. [Electronic resource]. – 2011. – URL: <http://ir.lib.uwo.ca/cie-eci/vol40/iss1/5> (Accessed 12.09.2022)
- 15 Турекулова Ж., Жумабеков М. *XIX ғасырдағы Мысыр қалаларының даму тарихы* // *Л.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы.* – 2020. – №2 (131). – С. 77-84
- 16 Egerton F. *Great Britain, Egypt and the Suez Canal.* – London, 1883; MacCoan J.C. *Egypt under Ismail.* – London: Burns & Oates, 1889; Dicey E. *England and Egypt.* – London: Chapman & Hall. 1881; Bell, C. F. M. *Khedives and Pashas: Sketches of Contemporary Egyptian Rulers and Statesmen.* – London: S. Low, Marston Searle and Rivington, 1884
- 17 Mikaberidze A. *The Napoleonic Wars: A Global History.* – New York: Oxford University Press, 2020. – 936 p.
- 18 Кириллина С.А. *Ислам в общественной жизни Египта (Вторая половина XIX – начало XX в.).* – М.: Наука, 1989. – 203 с.

References:

- 1 Abdarrahan ar-Rafii. *Asr Muhammad Ali.* – Kair: Dar al-maarif, 1989. – 595 p.
- 2 Abdarrahan ar-Rafii. *Asr Ismail.* – Kair: «Dar al-maarif», 1978. – 307 p.

3 Abdel' Azim Ramadan *Misir qabla abd al' Naser*. – Kair: «Dar al-maarif», 1995. – 368 p.

4 Heyworth-Dunne J. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*. – London: Frank Cass, 1968. – 503 p.

5 Mohamed Saleh, “The Reluctant Transformation: Modernization, Religion, and Human Capital in Nineteenth Century Egypt”. [Electronic resource]. – 2012. – URL: https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/15736/1/wp_iast_1205.pdf (Accessed 12.09.2022)

6 Panza, Laura, and Jeffrey G. Williamson. “Did Muhammad Ali Foster Industrialization in Early Nineteenth-Century Egypt?” // *The Economic History Review*. 2015. – vol. 68. – N. 17 – P. 79–100.

7 Pan Guang. *Revelations of Muhammad Ali's Reform for Egyptian National Governance* // *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*. – 2013. – Vol.7. – N 4. – P. 17 – 35.

8 Bogomolov S.A. «Voennaya revolyuciya» Muhammeda Ali v Egipte v 20-e gg. XIX v. // *Minbar. Islamic Studies*. – 2019. – N 12(3). – S. 645-664.

9 Moskalec O.V. *Evolyuciya sistemy prosveshcheniya i obrazovaniya v Egipte v kontekste social'no-politicheskikh preobrazovanij (HIH – 20 -e gody HKH v.)*: Dis. ... kand. Ist. Nauk. – M.: Institut vostokovedeniya, 2021. – 308 s.

10 Ishida S. *Delta Barrages and Egiptian Economy in the Nineteenth Century* // *The Developing Economies*. – Tokyo (Japan), 1972. – №10 (2). – P.166 –184.

11 Vatikiotis P. J. *The History of Egypt from Muhammad Ali to Mubarak*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991. – 546 p.

12 Abdul Hamid Batrik. *Asr Muhammad Ali*. – Kair: Dar al-maarif, 1999. – 247 p.

13 Kazaryan H.G. *Reformy Muhammada Ali i ih rol' v social'no- ekonomicheskoy zhizni Egipta v pervoj polovine HIH v.*: Avtoref. Dis. ... kand. ist. nauk. – M.: IV AN RAN, 1999. – 22 s.

14 El-Nagar, AbdelHady M. and Krugly-Smolska, Eva “Modernization of Education in Egypt: The Liberal Movement Towards Dewey's Ideas” // *Canadian and International Education / Education canadienne et internationale*. – “. [Electronic resource]. – 2011. – URL: <http://ir.lib.uwo.ca/cie-eci/vol40/iss1/5> (Accessed 12.09.2022)

15 Turekulova ZH., ZHumabekov M. *HIH gasyrdagy Mysyr kalalarynyn damu tarihy* // *L.Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. Tarih seriyasy*. – 2020. – №2 (131).- S. 77-84

16 Egerton F. *Great Britain, Egypt and the Suez Canal*. – London, 1883; MacCoan J.C. *Egypt under Ismail*. – London: Burns & Oates, 1889; Dicey E. *England and Egypt*. – London: Chapman & Hall. 1881; Bell, C. F. M. *Khedives and Pashas: Sketches of Contemporary Egyptian Rulers and Statesmen*. – London: S. Low, Marston Searle and Rivington, 1884

17 Mikaberidze A. *The Napoleonic Wars: A Global History*. – New York: Oxford University Press, 2020. – 936 p.

18 Kirillina S.A. *Islam v obshchestvennoj zhizni Egipta (Vtorayapolovina HIH – nachalo HKHv.)*. – M.: Nauka, 1989. – 203 s.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ӘОЖ 930:(574)
ГТАХР03.20.00

А.Ә. Қабыл ^{*1}, Н.О. Оразхан ²

¹Оңтүстік Қазақстан медицина академиясының аға оқытушысы

Шымкент қ., Қазақстан

E-mail:Algabek-kabil@mail.ru

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы

Түркістан қ., Қазақстан

20-30 ЖЫЛДАРДАҒЫ АУАКӨШУ: ӨЗБЕКСТАН БАҒЫТЫ

Аңдатпа

Мақалада 1920-1930 жылдары Кеңес өкіметінің Қазақстанда жүргізген ауылшаруашылық реформаларын іске асырудан туындаған саяси қуғын-сүргінге наразылық ретінде туған жерін тастап, мәжбүрлікпен көршілес республикаларға ауакөшкен тұрғындардың тарихы жүйеленді. Ауакөшу Қазақстанның барлық аймағын қамтыған. Соның ішінде осы кезге дейін тарихи зерттеу нысанына айнала қоймаған оңтүстік өңірдегі тұрғындардың Өзбекстанға ауа көшуі және олардың тұрғылықты жерлеріне қайта оралу тарихы архив құжаттары негізінде ғылыми қалпына келтіріледі. Реформалар уақытындағы солақай саясатқа наразылық ретінде орын алған жаппай ауакөшуді тоқтата алмаған БК(б)П Қазақ өлкелік Комитеті, республика өкіметі мен үкіметі ауа көшкендерді қайтаруға байланысты ұйымдастыру, қаржылық және идеологиялық жұмыстарды қалай атқарғандығы баяндалады. Тақырыпқа қатысты тарихнамалық шолу жасалып, архив деректері айналымға ұсынылып, осы кезге дейінгі зерттеу еңбектерінде қалыптасқан тұжырымдар талданады. XX ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ халқының саяси қуғын-сүргін салдарынан Өзбекстанға ауа көшудің себептері мен салдарлары ғылыми негізде талданып, осы мақсатқа сай ауакөшушілер мен реэмигранттардың болжамды санын анықтау мәселесіне, сонымен бірге сол кездегі орталық және жергілікті биліктің саяси, ұйымдастырушылық жұмыстарына баға беріледі. Өзбекстан ертеден Қазақстанға іргелес орналасқан мәдени-шаруашылық байланыстағы ел болғандықтан халықтың барған жерге бейімделіп өмір сүру мүмкіндігі мол болды. Ауакөшушілердің туған жерге қайта оралуы біршама ұйымдасқандық сипат алды.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, Өзбекстанға ауа көшу, ашаршылық босқындары, реэмиграция.

Kabyl A.A. ^{*1}, Orazkhan N.O. ²

¹Senior Lecturer South Kazakhstan medical academy

Shymkent, Kazakhstan

E-mail:Algabek-kabil@mail.ru

²Senior Lecture Khoja Akhmet Yassawi International kazakh-turk ishuniversity

Turkestan, Kazakhstan

MIGRATION 20-30 YEARS: UZBEKISTAN DIRECTION

Abstract

The article describes the history of the migrated population, who left their native places in the 1920s and 1930s in protest against political repression caused by the implementation of agricultural reforms by the Soviet government in Kazakhstan. The migration covered all regions of Kazakhstan. The history of migration to Uzbekistan and the return to their homeland of residents of the southern regions has not yet been fully investigated and will be scientifically restored on the basis of archival documents. About how the Kazakh Regional Committee of the UCP(b), the authorities and the government of the republic carried out organizational, financial and

ideological work related to the return of those who migrated, who could not stop the mass exorcism that occurred during the reforms in protest against such a policy. Within the framework of this topic, a historiographic review was compiled, archival data are presented in circulation and the conclusions formulated in the research work to date are analyzed. In the 20-30 years of the XX century, on a scientific basis, the causes and consequences of migration to Uzbekistan as a result of the political repression of the Kazakh people were analyzed, an assessment was made of the issue of determining the estimated number of emigrants and re-emigrants, as well as the political, organizational activities of the central and local authorities of that time. Uzbekistan is a country of cultural and economic connection adjacent to Kazakhstan. The return of hikers to their place of birth acquired a rather organized character.

Keys words: political repression, migration to Uzbekistan, famine refugees, re-emigration.

Кабыл А.А.*¹, Оразхан Н.О.²

¹старший преподаватель Южно-Казахстанской медицинской академии

г. Шымкент, Казахстан

E-mail:Algabek-kabil@mail.ru

²старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясауи,

г. Туркестан, Казахстан

ОТКОЧЕВАНИЕ В 20-30-е ГОДЫ: УЗБЕКИСТАНСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Аннотация

В статье описана история откочевавшего населения, покинувшего родные места в 1920-1930-е годы в знак протеста против политических репрессий, вызванных осуществлением Советской властью в Казахстане сельскохозяйственных реформ. Откочевка охватила все регионы Казахстана. История откочевки в Узбекистан и возвращения на родину жителей южных регионов до сих пор не до конца исследованы и будут научно восстановлены на основе архивных документов. О том, как Казахский краевой Комитет ВКП (б), власти и правительство республики провели организационную, финансовую и идеологическую работу, связанную с возвращением откочевавших, которые не смогли остановить массовую откочевку, произошедшее во время реформ в знак протеста против такой политики. В рамках данной темы составлен историографический обзор, представлены в обращение архивные данные и анализируются выводы, сформулированные в исследовательском труде до настоящего времени. В 20-30 годы XX века на научной основе анализируются причины и последствия откочевки в Узбекистан вследствие политических репрессий казахского народа, дается оценка вопроса определения предполагаемого количества откочевавших и реэмигрантов, а также политической, организационной деятельности центральных и местных властей того времени. Узбекистан является страной культурно-хозяйственной связи, прилегающей к Казахстану. Возвращение откочевников к месту рождения приобрело довольно организованный характер.

Ключевые слова: политические репрессии, откочевание в Узбекистан, беженцы голода, реэмиграция.

Кіріспе. Отан тарихының мазмұнында кеңестік тарихнамада «ақтаңдақ» болып келген тақырыптардың бірі – Қазақстанда өткен ғасырдың 20-30 жылдары іске асырылған кеңестік реформалардың тарихы. Бұл тақырыптың зерттелмеу себебі тоталитарлық биліктің реформалардың салдары ауыр әлеуметтік-экономикалық және ең бастысы демографиялық апатқа ұрындырғандығын бүркемелеуден туындаған идеологиялық тиым салуға байланысты болатын. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлығы саяси қуғын-сүргін құбылысын зерттеуді мемлекеттік бағдарламаға ұластырды. Осы бағдарламада қамтылуы тиіс зерттеу бағыттарының бірі 1916-1930 жж. Мемлекеттің жазалаушылық әрекеттері мен биліктің саяси қуғын-сүргін кезіндегі түрлі зорлық-зомбылық, саяси науқандар мен аштық кезінде Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған қазақстандық босқындарды ақтау бойынша зерттеу, ұсыныстарды дайындау және енгізу болып белгіленген. Осы бағытқа сай Қазақстанның оңтүстігі мен батыс өңірлерінен көршілес Өзбекстанға ауа көшкендердің тарихы деректік негізде талдауды қажет етеді. Өйткені, ғасырлар бойы тарихи байланыстары үзілмеген өңірге ауакөшіп және ашаршылық кезіндегі босқыншылықта жан сауғалаған қазақтардың саны басқа аймақтармен салыстырғанда

барынша көп болуы да мәселені жан-жақты ғылыми бағалауға мұқтаж. Шекаралас, этникалық тегі бір, тілі мен ділі туыс, тарихы мен мәдениеті ортақ мемлекеттер ретінде қазақ-өзбек тарихи байланыстарының тарихы қазіргі заманғы стратегиялық серіктестікті жаңа деңгейге көтеруге қызмет ететін болғандықтан да екі елдің арасындағы байланыстардың тарихын зерттеудің өзектілігі жоғары деп білеміз.

Зерттеу тақырыбының басты мақсаты 20-30 жылдардағы Өзбекстанға ауа көшудің себептері мен салдарларын айқындап, партия, кеңес органдарының ауақөшушілермен жұмыс және оларды елге қайтару, орналастыру мәселелерін қалай шеше алғандығын деректік негізде ғылыми қалпына келтіру. Осы мақсатқа сай ауақөшушілер мен реэмигранттардың болжамды санын анықтап, орталық және жергілікті биліктің саяси, ұйымдастырушылық жұмыстарына баға берілетін болады.

Материалдар мен әдістер: Зерттеу тақырыбының деректік негізі архив құжаттары болғандықтан да археографиялық тәсілге жүгінеміз. Отандық және шетелдік архив құжаттарымен жұмыс жүргізілгендіктен дежаңа деректерді ғылыми айналымға ұсынғанда оларға текстологиялық талдау жасалды. Сонымен бірге тарихнамалық шолуда отандық және шетелдік зерттеушілердің қолданған методологиялық ұстанымдары мен жасаған қорытындылары тарихи-салыстырмалы талдау тәсілдерінің мүмкіндіктері қолданылды.

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы мемлекеттік архивы, Қазақстан Республикасы Президент архивы, Түркістан облыстық мемлекеттік архивы, Түркістан облыстық қоғамдық-саяси тарих архивы және Ресей Федерациясы мемлекеттік архивының қорлары құрайды.

Талқылау. XX ғ. 20-30 жылдардағы отан тарихының “ақтандар” тақырыптары бойынша тәуелсіздік жылдары көптеген зерттеулер жүргізілді. Сол зерттеулердің арасында ауылшаруашылық реформаларын іске асырудың саяси қуғын-сүргіндік себептерімен туған жерін тастап, көрші республикалар мен шетелдерге ауа көшу және ашаршылық босқыншылығы жайлы жүргізілген зерттеулерге ғана арнайы талдау жасалды. Отан тарихының өзекті мәселелерінің бірі ретінде осы тақырыпты алғаш рет зерттеу нысанына айналдырған тарихшы ғалымдардың арасында М.Қ. Қозыбаевтың [1], М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Әбілғожин және Қ.С. Алдажұмановтардың [2] зерттеулері кейінгі буын тарихшылардың ізденістеріне жол ашып, бағыт-бағдар қалыптастырды. Тақырып бойынша іргелі зерттеулер жүргізген Т.Омарбековтің [3, 4, 5] еңбектеріне арнайы тоқталуға болады. Тарихшы ауақөшу құбылысын Қазақстанда орын алған көтерілістердің басты салдарларының бірі ретінде қарастырады. Отандық архивтердің қорларымен жұмыс жасаған зерттеушінің ауа көшу үдерісін 20-30 жылдардағы реформалардың себеп-салдарлы байланыстарының кешенінде қарастыруы тақырыпқа қатысты тың тұжырымдар жасауына негіз болған. Тақырыпты тарихи-демография тұрғысында қарастырған М.Тәтімөвтің [4, 6] статистикалық талдауларға негізделген іргелі зерттеулері ауақөшушілердің болжамды санын анықтауға мүмкіндік берген. Тақырыпқа қатысты соңғы зерттеулердің арасында Б.Қалшабаеваның [5,7] мақаласы Өзбекстан бағытындағы миграциялық процестердің саяси-әлеуметтік факторларын талдауымен құнды. Тәуелсіздік кезеңде ауақөшушілер тарихы бойынша бірқатар диссертациялық деңгейде зерттеулер жүргізілгендігін атап айтуға болады. Дегенмен, тақырып тарихнамасына жасалған шолу Өзбекстанға ауақөшушілердің тарихы барынша аз қарастырылғандығын көрсетеді. Тақырыпқа қатысты шетелдік зерттеушілер арасында Р. Дэвис, С. Уиткрофт [6,8], Сара Камеронның [7,9], Д.Верхотуровтың [10] еңбегіне арнайы тоқталамыз. Мақаламызды осы жете зерттелмеген тақырыпқа арнауымыз зерттеудің жаңалығын айқындайды және жаңа тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақтың туған жерінен өзге елдерге ауа көшіп, босқыншылыққа ұшырауы әлі терең зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі. Кеңестік биліктің солақай саясаты салдарынан қиын-қыстау уақыттарда ұлтымыз сырт жұрттан пана іздеп, дүрбелеңге түсті, аман қалуы үшін ежелден мекен болып, кіндік қаны тамған орындарынан амалсыздан қозғалуға мәжбүр болды. Бұл ақтандақтақырып халқымыздың басынан өткен сол кездегі зұлматты тарихын деректі мәліметтер негізде ғылыми тұрғыдан саралауды қажет етеді. Өмірлік күнкөрістері мен ерте заманнан дәстүрлі шаруашылықтарына айналған жеткілікті мал басына ие қазақ қауымы тәркілеуге, қуғын-сүргінге, апатты жағдайға тап болғанда амалсыздан іргелес аймақтарға, сондай-ақ КСРО аумағынан шет жерлерге босып кетті. Олардың жүріп өткен жолдарын, көрген қиыншылықтары мен тіршілік үшін күрестерін кейінгі ұрпаққа шынайы тұрғыдан жеткізу, сабақ алу тарих тағлымы болмақ. Ауақөшу – көшпелілердің дәстүрлі қоғамда жан сақтау мен ел сақтауда ежелден қолданған тәсілі. Еліміз қынадай қырған ауру мен індеттен қоныс аударып құтылған. Жайсыз билеушіден, зәбір берген рубасыдан да ауыл-аймағы, бота-тайлағымен ауақөшіп бас сауғалаған. Сүттей ұйыған дәстүрлі қоғамның тұрмыс-салты мен рухын шыңдаған тарихы мен мәдениетіне кеңестік биліктің жасаған зорлығына халықтың қарсылығы осы тарихи үдеріске алып келді.

1925 жылы Қазақ Өлкелік партия комитетіндегі биліктің ауысуымен байланысты туындаған «Кіші Қазан» идеясы, тарихта қасіретті ізді қалдырған ұжымдастырудың әкімшілік-террорлық сипаттағы салдары, ірі байлардың мал-мүліктерін тәркілеу туралы декрет, оларды жер аудару, ет және астық дайындаудағы асыра сілтеушілік сияқты солақай саясаттың нәтижелері ертеден өмір сүріп отырған жергілікті ұлттың амалсыздан ауа көшу мәжбүрлігіне алып келді.

Зерттеуімізде тақырыпты үш бағытқа топтастырып қарастырдық. Бірінші бағыт – ауакөшудің себеп-салдары мен болжамды санын анықтауға арналды. Ауакөшу елдің демографиялық жағдайына кері әсер етіп үлкен шығын әкелді. Кейінгі жылдардағы есептеулерге қарап қазақтардың көрші аймақтарға көптеп қоныс аударуының айғақты дәлелін көруге болады. Қазақстанға көршілес республикаларда өмір сүретін қазақ халқының саны бойынша санақаралық кезеңдегі артық көрсеткіш 453 мың адамды құраған. Нақты айтқанда 1926 жылғы санақ бойынша көршілес республикаларда 314 мың қазақ ұлты тұрса, 1939 жылғы санақ бойынша 794 мың болды [1, 254]. Яғни арадағы он жылдан аса мерзімде сырттағы қазақтар саны 2,5 есеге өседі.

Қазақ халқының ата-бабадан мұра болып келе жатқан туып-өскен мекенінен өзге жерлерге үдере көшудің себеп-салдарларды ашып көрсету тарих шындығын ғылыми-зерттеу тұрғысында көпшілікке, әсіресе келешек жас буын өкілдеріне зерделік түйсіну үшін аса маңызды болып табылады.

1937 және 1939 жылдардағы халық санағы 1926 жылғы халық санағының қорытындыларымен салыстырғанда Қазақстандағы мынадай демографиялық өзгерістерді көрсетеді (мың адам)[8, 416]:

№ 1 кесте. Жылдар бойынша жалпы халық және қазақтар санының көрсеткіші.

	Жалпы халық	Қазақтар	Қазақстаннан тыс жерлердегі қазақтар	КСРО-дағы қазақтардың жалпы саны
Желтоқсан 1926	6 079	3 465	503	3 968
Қаңтар 1937	5 120	2 182	680	2 862
Қаңтар 1939	6 151	3 101	741	3 842

Дегенмен Т.Омарбеков «Ашаршылық» кітабында жоғарыдағы Бүкілодақтық санақта берілген цифрлық көрсеткіштердің шындыққа сәйкес келмейтінін, бұл санақтарда қазақтардың саны бұрмаланып көрсетілгенін жеткізеді. Мұны дәлелдеу үшін 1897 жылғы халық санағына жүгінгенде бұл кезде қазақтардың саны – 3,5 млн адамды құраған. Егер 1921-1922 жылғы Ашаршылықта қазақтардың 30 пайызы қырылғанның өзінде де 1926 жылғы халық санағының қазақтардың санын толық қамтымағаны байқалады. 1916 жылғы патша үкіметінің еспке алу санағынан қаймыққан қазақтар 1926 санақтан жасырынып қалуға тырысқан. Сондықтан ғалым аталмыш Бүкілодақтық санақ мәліметтері мұрағат қойнауындағы әртүрлі мекемелердің ресми мәліметтерін талдауда қосымша, жалпылама және жанама деректер ретінде ғана пайдалануға болатынын баяндады. 1928 жылы қазақтардың барлық қожалықтарының саны – 826 мың (яғни 4 млн. 836 мың адам) екен. Бұлардың 120 мың қожалығы отырықшы болса, 700 мыңнан астамы көшпелі және жартылай көшпелі болды. Қазақ халқының саны 1928 жылғы ірі байларды тәркілеу науқанынан кейін қысқара бастайды [3, 15].

Аталған кезеңдерде іргелес жақын орналасқан, бұрыннан барыс-келіс жасалып жүрген әрі қуғын-сүргіннің мұндай басымдық түрде белең ала қоймаған мемлекет болғандықтан халық оңтүстік аймақтан Өзбекстанға ауа көшкен. Қазақтардың бұл жерге босып көшуі 1921-1923 жылдары болған ашаршылық тұсында да болған еді.

Ұжымдастырудың алғашқы кезеңіндегі Қазақстаннан ауа көшуде шаруа қожалықтарының иелігінде белгілі бір мөлшерде малдарының, күш-көліктерінің болуы олардың барған жерлерінде өздігінше шаруашылық жүргізуіне жүргізуге мүмкіндік берді.

Адамдардың 1928 жылдан бастап шаруашылықтары, мал-мүліктерімен ауа көшудің мұндай әрекеттері келесі жылдардан, атап айтқанда 1930 жылдың көктемінен бастап республиканың шығыс және оңтүстік аудандарында да көбейе бастайды. Мысалы 1930 жылы 14 мамырда ҚАКСР ХКК-не Самарқандтан «Алынған мәліметтер бойынша Өзбекстанның Кенимех ауданына біздің рұқсатымыздан басқа келе беру жалғасып, тіркеуді, нан, азық-түлікпен қамтамасыз етуді талап еткен Қызылорда округынан сіздердің 1000-нан асашаруа қожалықтары қоныстанды. Осыны хабарлай отырып, аталған мәселені Кенимехте, өз орнында біздің өкілмен бірлесіп ретке келтіру үшін дереу ҚАКСР ХКК өкілін жіберуді өтінеміз» деген мазмұндағы жеделхаты келіп түседі [11]. 1931 жылдың 9 тамызында республика

Өлкелік партия комитетіне Қазақстанның Қаржы халық комиссариатының жолдаған мәліметіне қарағанда 1930 жылы және 1931 жылдың 5 тамызына дейін Қазақстанның тек 27 ауданынан ғана (қалған 47 ауданның мәліметтері есептелмеген) Орта Азиядағы көрші республикаларға, оның ішінде Өзбекстанға 3436 қожалық 187 909 малымен өтіп кеткен. Бұл мәліметтер әрине толық емес [12].

Көрші орналасқан мемлекеттерде 1926-1939 жж. санақтар аралығындағы кезеңде ауа көшушілер есебінен қазақтар саны – РКФСР-де – 2,3 есе, Өзбекстанда – 1,7 есе, Қарақалпақияда – 2,5 есе, Түркіменияда – 6 есе, Тәжікстанда – 7 есеге, ал Қырғыз Республикасында – 10 есеге дейін өскен. Осы уақытта көрші республикаларда тұратындардың пайызға шаққандағы көрсеткіші 8-ден 26-ға дейін жоғарылайды. Ауа көшудің салдарынан шекарадан тыс жердегі қазақтар саны екі есеге көбейген [13]. Жоғарыда көріп отырғанымыздай ауа көшулерге байланысты Өзбекстанда қазақтар саны 1,7 есеге артты. 1933-1934 жылдары қазақ жұртшылығының біразы босқыншылықпен Өзбекстаннан Қарақалпақ АКСР-нің жеріне де өтіп жатты.

Ауакөшушілердің тарихын қатысты деректерді талдағанда шынайы дәйектердің өңін айналдарып, оған басқа мән беруге тырысқан тұжырымдар да кездеседі. Айталық, ресейлік саясаттанушы Д.Верхотуров «Ауакөшушілер жергілікті тұрғындарды тонап, олардың малдарын өздерімен бірге ала кетті, ауданды аштыққа ұрындырды» [10,144] деген дәлелсіз тұжырым жасайды. Сонымен бірге, қазақ жеріндегі ашаршылықтың басты факторларының бірі ретінде осы ауакөшушілерді атайды. Демек, ауакөшу тарихын ғылыми қалпына келтіруге де ұлттық мүддемен қараудың қажеттігі туындайды. Ал шовинистік көзқараспен ауакөшушілерді «өз отанын қиын сәтте тағдырдың тәлкегіне тастап кеткендер» деген сыңаржақ бағадан арашалай алмаймыз.

Мәселенің екінші қыры шет жерлерге қоныстанғандардың орналасуы мен жергілікті жағдайға бейімделуіне арналады. 1932 жылдағы аштық зобалаңынан бас сауғалап барғандардың күйі өте нашар болды. Қазақстан босқындарының Өзбекстан жеріне аууындағы бір ерекшелік олардың негізінен қалаларға көптеп шоғырланып, баспанасыз, көшеде өмір сүруі еді. Бұлар негізінен мал-жаннан жұрдай болған, аштық апатының нақ аузында тұрған бейшара жандар болатын. Бірінші кездері Өзбек КСР-нің үкіметі қазақ жұртының келуін уақытша құбылыс деп қарастырып, оларға азық-түлік өнімдерімен көмек көрсетуді шектеген еді. Жағдай адам төзгісіз ауырлап кеткендіктен Өзбекстан үкіметі 1933 жылы қаңтарда шұғыл шаралар қолдануға мәжбүр болып, Өзбек Қызыл жартыай қоғамына 515 мың сом ақша бөліп, баспанасыз босқындарды тамақтандыру орындарын көптеп ашуды тапсырды.

Қысқа мерзімде Өзбекстанның қазақтары босып жүрген Әндіжан, Маргелан, Хаваст, Самарқанд-Икрамов, Қаттақорған, Ново-Бухарский, Янги-Юль аудандарында және Ташкент қаласында 22 тамақтандыру орындары ашылды. Олар нанмен және басқа да азық-түлікпен үздіксіз қамтамасыз етілді. Бұл орындар талай адамдарды өлім аузынан аман алып қалды [12, 147].

Өзбек үкіметі аштарды тамақтандырумен шектеліп қана қойған жоқ. Босқындар ішінен еңбекке жарамды 6.050 адам совхоздар мен колхоздарға, қоғамдық жұмыстарға жөнелтілді. Ал Қазақстанға 2.683 адам қайтарылды, сондай-ақ ауруханаларға 547 адам, балалар үйлеріне 8.975 бала (олардың ішінде Т.Омарбековтің жазуында қазақтар 3.095 – авт.) орналастырылды. Оқшаулайтын үйде аштықтан және аурудан әбден әлсіреген, күш-қуаттары тусылған 346 адам жан тапсырды. Жалпы, босқындарды аман алып қалуға 340 мың сом қаражат жұмсалған [12,148].

Өзбекстандағы қазақтардың қалыптасуындағы саяси әлеуметтік факторлардың бірі болған осы ұжымдастыру, ашаршылық және саяси қуғын-сүргінде мәселен, Шыршық қаласы мен Бостандық ауданындағы, Ангрен, Ахангаран аумағын мекендеген орта жүз қазақтары (бүгінде олардың негізгі бөлігі тарихи Отанға оралған) 1931-1933 жж. ашаршылық жылдары келгендігін айтады. Ашаршылықтан аман қалуды ойлаған олар Өзбекстанға келген. Олар сонау Қоқан, Марғұлан қалалары мен Ташкент аралығында кірекештікпен (1-2 түйемен жүк тасу) айналысып, күн көргендігін айтады. Бұл жылдары келген қазақтар жергілікті халықтан бөлек қоныстанды [7, 96].

1933 жылы Өзбекстанға аштық салдарынан босып барған қазақтардың тағдыры туралы Ермұхамедовтің орталыққа жолдаған хаттарында осынадай мәлімет бар: «Аштықтан босқан 500 отбасы Өзбекстанның Камир қаласына көшіп келді... Қазақтарға базардан азық-түлік сатып алуға тыйым салынды... Мұндай әрекетке шыдамаған қазақтар ауылдан-ауылға көшіп жүреді. Ауылда да қазақтарға жұмыс табылмайды... Сондықтан біз, Қазақстанның жұмысшылары, Өзбекстандағы қазақстандықтарды ажалдан құтқару үшін қонысқа жер беруді және ашыққандарға тиісті көмек көрсетуді, жұмыссыздарды жұмысқа орналастыруды сұраймыз». Мұндай мазмұндағы хаттар Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен Халық комиссарлар кеңесінің төрағасына да жолданған.

Ашыққан қазақтар аман қалуды ойлап, іліп алар дүние-мүлкін сатты. Қазақстанды тастап, Катта-Қорған, Кітап, Жылыбұлақ, Қызылтөбе, Каршы, Сталинабад, тіпті Шығыс Ауғанстан шекарасына дейін босты. Олар 4-5 ірі қарасын асырайтын жер таппай, бір жерден екінші жерге көшіп жүрді. Көпшілігі тонауға ұшырап, ұрыларға жем болды. Өзбекстанда орналасқан мыңдаған қазақ отбасының біразы сонда қайтыс болды. Ал қалғаны жұмыс таба алмай, қыстақтан-қыстаққа көшіп жүрді. Жол бойы қазақты тонамаған басмашы қалмады. Осындай қылмыстық істердің көрінісін толық бейнелеу мүмкін емес [14].

Мәселені зерттеудің үшінші қыры – ауакөшушілерді елге қайтарудың жайына арналады. Голощекин әлі билікте отырған кезіндегі 1932 жылдан бастап ауа көшушілерді қайтару мәселесі қолға алына бастады. БКП (б) Қазақ өлкелік комитеті бюросының отырысында тиісті облыстық комитеттерге ауа көшкен аймақтарда сол аудандарға ауа көшушілерді шаруашылықтарға орналастыру мен көмек көрсету бойынша жүргізілген шараларды тексеру үшін жедел түрде арнайы уәкілдерді іс-сапарға жіберу ұсынылды. Көрсетілген аудандардың аудандық комитет хатшылары мен Аудандық атқару комитетінің төрағаларына шаруа қожалықтарының ауданнан тыс жерлерге әрі қарай ауа көшуіне жеке жауапкершілік алатыны да ескертіледі [15,8-п.].

1933 жылы 21 қаңтарда Саяси бюро Голощекиннің отставкаға кету туралы «өтінішін қанағаттандырып», оны Л.И. Мирзоянмен ауыстырды [16, 9-п.]. Ал 25 қаңтарда осыған байланысты Қазақ Өлкелік комитетінің отырысында екі шешім қабылданды: Голощекинді босату туралы БКП(б)ОК-нің қаулысын назарға алып қабыл алу және Қазақ Өлкелік комитетінің бірінші хатшылығына Мирзоянды бекіту [17, 4-п.]. Билік басына, Қазақстанның партия ұйымына жауапты хатшы болып келген Левон Мирзоян Өлкелік партия комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесін ауа көшуші босқындарды елге қайтару және орналастыру істерін ұйымдастыруға күш салды. Осыған байланысты «Халық Комиссарлары Кеңесінің жанынан босқыншылыққа байланысты барлық мәселелермен айналысатын жеке секретариат құру» туралы шешім 1933 жылы 22 ақпанда БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитеті хатшылығының отырысында қабылданады [15,104-п.]. Аталған жылы 13 сәуір айында өткізілген Қазақ өлкелік партия комитетінің мәжілісі бойынша Халық Комиссарлары Кеңесінің жанындағы отырықшыландыру мен босқындарды орналастыру бойынша құрылған комиссияларды облыстық атқару комитеттерінің жанынан ұйымдастыру жөнінде шешім қабылдаған. Оның алдында өз жұмыстарын жалғастырып келе жатқан Өлкелік партия комитетінің жанынан құрылған отырықшыландыруға байланысты комиссия таратылады [15, 76-п.]. Осы 1933 жылы 28 қарашада Қазақ өлкелік БКП(б) комитеті бюросының Ауа көшушілерді қоныстандыру және шаруашылық орналастыру бойынша міндеттер туралы қаулысы қабылданған болатын. Қаулыда Еділден, Қарақалпақтан, Сібірден, сондай-ақ орта Азиядан елге оралғандардың легі көбейе түскендіктен, оларды қоныстандыру, орналастыру бүкіл партия ұйымдарының ең маңызды міндеті болып белгіленді.

Партия ұйымдары мен кеңес органдары 1933 жылы ауа көшушілерді қоныстандыру және шаруашылыққа орналастыру бойынша атқарылған ауқымды жұмыстардың нәтижесінде 50 мыңнан астам ауа көшушілер отбасы мақта, астық, сонымен бірге мал шаруашылығы аудандарына жіберіліп, колхоздарға, ТОЗ-ға (жерді өңдеу серіктестігі) қоныстандырылған. Бұл шаруашылықтардың көпшілігі көктемгі және жазғы ауыл шаруашылығы жұмыстарына қатысады. Көптеген ауа көшушілер ұйымдастырылған дербес ТОЗ-дарда, мемлекет, МТС және совхоздардың көмегімен өздерін егістікпен қамтамасыз етіп, егін жинау жұмыстарын жүргізеді. Ауылшаруашылық артельдер мен ТОЗ-дарға қоныстандырылған ауа көшушілердің шаруашылығы негізінен астықпен қамтамасыз етілген. Бұл ауа көшушілердің 70 пайызы мемлекеттің көмегімен мал алып, өздерін баспанамен қамтылған.

Мал шаруашылығын дамыту және малсыз шаруашылықтарға мал алу мақсаты үшін, бірінші кезекте ең алдымен бұрынғы ауа көшушілерді қамтамасыз ету үшін мемлекет пен партия совхоздардан, колхоздың тауарлық фермаларынан және басқа жерлерден сатып алынған 600 мыңға жуық мал басын бөліп, оның орасан зор бөлігі бұрынғы ауа көшушілердің пайдалануына беріліпті. Дегенмен, ауа көшуді жою және барлық ауа көшушілерді шаруашылық орналастыру міндеті мұнымен шектелмейді. Облыстар мен көптеген аудандарда ауа көшушілердің қоныстанбаған, орналаспаған отбасыларының әлі де болса айтарлықтай саны бар, ауылшаруашылық артельдері мен ТОЗ-дар бойынша орналасқан олардың бір бөлігі түпкілікті бекітілмеген, шаруашылықтардың едәуір бөлігінде қысқы баспаналары жоқ, үйлерді жөндеуге үлгермеген және т.б. [18].

1934 жылдың көктемінде КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Қоныстандыру комитетіне ауа көшуші қазақтардың 5000 шаруа қожалықтарын ішкі-қазақстандық қоныстандыру ретімен орналастыруды, осы шараға қажетті қаражат пен қорды бөлуді ұсынған 1933 жылдың 9 желтоқсанындағы КСР Одағы Халық комиссарлар кеңесінің қаулысы ҚАКСР-ның Оңтүстік Қазақстан облысындағы мақта егетін колхоздарды шаруашылық тұрғыдан нығайту мақсатында қабылданған болатын.

Қазақстан Халық комиссарлар Кеңесінің төрағасы О.Исаевтың 1933 жылы 5 желтоқсан күні В.М. Молотовқа жазған хатында соңғы бірнеше жылда жүзеге асырылған көшпелі және жартылай көшпелі халықты отырықшыландыру қазақ ауылын социалистік қайта құрудағы маңызды шаралардың бірі екенін айта отырып, сол жылы негізінен ауа көшушілердің үлкен бөлігін орталық малшаруашылығы аудандарынан шаруа қожалығына орналастыру шарасы жүргізілгені жөнінде баяндайды. Ауа көшуді жойып, тоқтату және ауа көшушілерді шаруа қожалықтарына орналастыру қазақ ауылындағы кезекті шара екендігін негізге ала отырып, 47 мың ауа көшушілерді орналастыру 1933 жылға арналған және өткен жылдардағы отырықшыландыру шаралары бойынша қамтылған 15 мың шаруашылық қожалықтарын қоныстандыру бойынша жұмыстарды аяқтау жоспарланады. Ауа көшушілерді ауылдық шаруашылық жұмыстарына тарту негізгі міндет болып саналды [19].

Келесі 1934 жылдың 8 қаңтарында Мирзоян жергілікті басшылардың «асыра сілтеулері мен қателіктері» туралы айтып «Ауа көшу, әрине, негізінен Орталық Қазақстандағы ұжымдастыру мен отырықшыландыру саласында біздің ұйымдардың жіберген ерекше шектен шығулар мен қателіктердің салдарлары» деп баяндады [20, 457]. VIII Қазақ өлкелік партия конференциясында «Өлкелік партия комитетінің өткен жылдағы басты міндеттерінің және толғандырған мәселелерінің бірі ауа көшуді тоқтату және ауа көшушілерді шаруашылық орналастыру жұмыстарын кеңінен өрістетуге болып табылды» деген ол мұндағы хал-жағдайларды біле, таныса келе ауылдар және аудандардағы шаруаларға көмек көрсету шараларын жүзеге асыра бастады.

Әрине, ауа көшушілерді қоныстандыру және шаруашылыққа орналастыру бойынша атқарылған мұндай үлкен жұмыстардың бәрі керемет орындалды деп біржақты айтуға болмайды. Ауа көшуді әрі қарай болдырмау және ауа көшушілердің шаруашылығын қалыпқа келтіруде үлкен ықпалы болған бұл шаралардың кемшін тұстарына да назар аударылды. Босқындарды шаруашылық орналастыру ісінде әлі де көп кемшіліктер бар екендігі, ауа көшушілерді түпкілікті қоныстандыруға және шоғырландыруға бағытталған шараларды жан-жақты күшейтуі керектігі айта отырып, «Көшпелі және жартылай көшпелі аймақтарға оралған халықтың көптігін ескермеуге болмайды, керісінше, олардың осы аймақтарға қоныстануына жан-жақты көмектесуіміз керек, ең алдымен малмен, нанмен және ең болмағанда тұтыну нормасы шегінде егіс жұмыстарын ұжымдастырумен көмектесуіміз керек» деген Л.Мирзоян барлық нашар орналастырылған шаруашылықтарды және әсіресе күтілетін оралушыларды толық орналастыру қажеттігі туралы айқын және нақты міндет қойылғандығын баяндайды [21, 1-п.].

Ауа көшуші-оралушыларды орналастыру туралы БК/б/П Оңтүстік Қазақстан обкомы бюросының хаттамалары және 1933 ж. бюро хаттамаларының көшірмесінде Обком ауа көшуші-оралушыларды орналастыру бойынша аудандық партиялық және кеңестік ұйымдардың жұмысын қанағаттанарлықсыз деп санайтыны жазылған. Көптеген аудандық, партиялық және кеңестік ұйымдар бұл жұмысқа тіптен кіріспегені, көпшілігі жарты жолда тоқтаған – тамақтануды ұжымдастырған, осымен шектелген; қайта көшіп келушілерді колхоздарға, кәсіпорындарға, артельдер мен ЖЭС-терге (Жерді бірлесіп өңдеу бойынша серіктестік) ұжымдастыру ісінде нақты басталмағаны, сонымен бірге облыстық кеңестік және шаруашылық ұйымдары (Облснаб, ОблОНО, Трактороцентр, Облпотребсоюз және Тресттер) қайта көшіп келушілерді орналастыру ісінде аудандарға көмек көрсетпеген. Обком бұл істі негізгі жұмыстардың бірі ретінде барлық облыстық және аудандық ұйымдарға ауа көшушілерді орналастыру бойынша жұмысқа бірден қосуды міндеттейді, Обком аудандық және облыстық ұйымдарға ол ұйымның жұмысын тек тікелей жұмыс көрсеткіштерінің орындалуымен ғана емес, сонымен бірге қоныс аударғандарды орналастыруға қатысу бойынша да бағалайтынын ескертеді [22, 43-п.].

Өлкелік комитет ауа көшушілерді орналастыру бойынша орасан зор және оңды жұмыстармен қатар, бірқатар партия және кеңес ұйымдары осындағы және қайта оралған ауа көшушілерді игере алмағанын, яғни, оларды қоныстандыру мен шаруашылық орналасуын дер кезінде қамтамасыз етпегенін де атап өтеді. Көптеген партиялық және кеңестік органдар ауа көшушілерді шаруашылық жұмыстарына (егін жинау, мақта дайындау, балық аулау, жаңа құрылыстар, совхоздар және т.б.) қосу жолындағы жүйелі күреспен бірге тек азық-түлік көмегіне сүйеніп, еңбекке жарамды, бірақ әлі реттеліп орналаспаған ауа көшушілерді әртүрлі шаруашылық жұмыстарына пайдалануға байланысты нақты шараларды қабылдамайды.

Аудандық, ауылдық кеңес және партия ұйымдары, көптеген МТС және облыстық ұйымдар ауа көшушілерді орналастыру және бекіту, оларды баспанамен қамтамасыз ету, мал алу және т.б. бойыншатұрақты түрде қамқорлық танытпайды. Облыстық және аудандық партия және кеңес ұйымдары ауа көшушілерді суару және құрылыс жұмыстарына кеңінен тарту, ауа көшушілерден балық аулау және аңшылық артелдерін, сондай-ақ халық тұтынатын тауарларды өндіруге арналған қолөнер кәсіпорындарын ұжымдастыру үшін азық-түлік көмегін пайдаланбаған. Осының негізінде Өлкелік партия комитеті Халық Комиссарлары

Кенесі жанындағы ауа көшушілерді орналастыру жөніндегі комиссияның облыстық атқару комитеттерімен бірлесіп, қысқа мерзімде мақта, балық және астықты аудандардағы пункттер мен орындарға қайта оралған ауа көшушілерді орналастырып қайда жіберу керектігін белгілеу, аудандық атқару комитеттері мен өлкелік комитеттер МТС-тің саяси бөлімдерімен бірлесе отырып, аудан шегінде қоныстандырылатын ауа көшушілердің санын қысқа мерзімде анықтау мәселелері бойынша қаулы қабылдайды.

Жанадан ұйымдастырылған ТОЗ саны мен олардың орындарын көрсете отырып, ауа көшушілерді орналастыру және қоныстандыру жоспарын екі апта мерзімде облыстық атқару комитеттеріне ұсыну міндеті де қойылады. Партияның аудандық комитеттері мен атқару комитеттері ауа көшуді жақын кезеңдегі уақытта тоқтату тиістігін, ал барлық ауа көшушілерді колхоз өндірісіндегі белсенді жұмысшыларға айналатын ауылшаруашылық және басқа да жұмыстарға қосу үшін мемлекеттің азық-түлікпен берілудегі көмегін айқын түсіне білу керек екендігін нақтылайды. Сонымен бірге облыстық және аудандық ұйымдардың алдына қысқы кезеңде мемлекеттік азық-түлік көмегін алатын ауа көшушілерді оңтүстік облыста - суару желісін ретке келтіру, бас құрылыстарды, магистральдық каналдарды, сондай-ақ шағын желіні (арықтарды тазалау, тереңдету және т.б.) жақсарту сияқты жұмыстарға пайдалану міндеті қойылады [18, 51].

Сондықтан да бірінші кезекте ауа көшушілерді күшейтілген колхоздарға, артельдерге және ТОЗ-дарға жұмыс қолының болуын есептей отырып бөліп орналастыру, өнеркәсіп мекемелері мен совхоздардың басшыларын қара жұмыс күшіне қажеттілік кезінде ауа көшуші-оралушыларды қабылдауда басымдық беруді, сондай-ақ Ауком және Саяси бөлім жетекшілеріне колхоздардағы кең таралған көпшілік жұмыстар арқылы колхоздар Басқармасы мен колхозшылар жағынан көшіп келушілерге ұқыпты және қамқорлық қатынас орнатуды міндеттеуге мән беріледі [22, 112-п.]. 1933 жылдың 24 ақпанындағы ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесі қаулысында теміржол станцияларында жиналған ауа көшуші қазақтарға азық-түлігіндегі медициналық көмек көрсету және темір жол станцияна түсіру туралы тыңдалым болады.

Қабылданған шешімде Алматы және Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитеттердің, сондай-ақ аудандық атқару комитеттер тарапынан темір жол станцияларында жиналған ауа көшуші қазақтарға көмектің жоқтығы ескеріледі. Осы жағдай ауа көшушілердің арасында өлім-жітімнің артуына және әртүрлі эпидемиялық аурулардың таралуына әкелді, сонымен қатар теміржол станцияларында күрделі жағдай қалыптасқаны, темір жол станциясы әкімшілігінің немқұрайлы көзқарасы станцияларда жиналған ауа көшуші қазақтарға деген контрреволюциялық ұлыдержавалық шовинизмнің айқын көрінісімен қабысатыны берілген.

Осыны негізге алған ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесі қаулысында Алматы және Оңтүстік Қазақстан Облыстық атқару комитеттеріне тез арада үш күндік мерзімде ауа көшушілерді ыстық тамақпен қамтамасыз ету үшін жұмыс істеп тұрған тамақтану пункттерінде асханаларды дереу ұйымдастыру, Үштөбе, Отар және Луговой станцияларында асханасы бар тамақтану пункттерін қосымша ұйымдастыру қажет деп санауды тапсыру, сонымен бірге асханаларды ұйымдастыруға және қажетті өнімдерді (ет, балық, көкөністер) сатып алуға байланысты шығындарға 20000 рубль және 10000 рубль Оңтүстік Қазақстан Облыстық атқару комитетіне, 10000 рубльді Алматы облыстық атқару комитеттеріне жіберуді, осы Облыстық атқару комитеттерін осы мәселеге облыстық бюджеттен бір мезгілде бірдей мөлшерде бөлуді міндеттейді.

Денсаулық сақтау Халық Комиссариатына, жекелей Козлов жолдасқа келесі пункттердегі станцияларда табылған науқас ауа көшушілерді емдеуді ұйымдастыру үшін дереу арнайы стационарлық барактарды ұйымдастыру тапсырылады, олар: 1) Арыс 2) Алматы 3) Луговое 4) Үштөбе 5) Аягөз.

Сондай-ақ Денсаулық сақтау Халық Комиссариатына қосалқы темір жол станцияларындағы ауа көшушілердің толып жиналған жерлерінде медпункттер ұйымдастыру, облыстық атқару комитеттерінің өкілдеріне ауа көшушілерді орналастыруды ұйымдастыруда жан-жақты көмек көрсету туралы Түркісіб басқармасына Түркісібтің бүкіл желісі бойынша нұсқаулар беру тапсырылады [22, 4-п.].

Өзбекстан жеріндегі қазақтарды елге қайтару жұмысын Қазақстанның Халық Комиссарлары Советі төрағасының орынбасары Ұ.Құлымбетов басқарды. Оның басшылығымен қазақстандық үгітшілер, босқындарды елге қайтқан жағдайда қажетті жағдайлар жасалатыны айтылған қазақ үкіметінің қарарымен босқындарды таныстырумен болды. Құлымбетов Өзбекстан Компартиясы Орталық Комитетінің секретариатын 1933 жылдың ақпан айында, осы жылдың 1 мамырына дейін Өзбекстандағы барлық баспанасыз балаларды алып кетеміз деп сендірді. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін Ташкентке жақын қазақ аудандарында 1.000 адамды орналастыра алатын 3 балалар үйі ашылды. Бірақ Өзбекстандағы жетім балалар бұл саннан әлдеқайда көп болғандықтан, балаларды алып кетуді біртіндеп орындауға тура келді. Өзбекстан жерінде қазақ балаларына арналған уақытша бірнеше балалар үйі ашылады [12, 148].

1934 жылы наурыз айындағы мәлімет бойынша сол кезде ауакөшуші қазақтардың көп бөлігі Қарақалпақ АКСР-де өмір сүріп, 4837 шаруашылық болған. Олардың ішінде 2696 шаруа қожалығы ауыл шаруашылығына орналасады. РКФСР ХКК-і қарақалпақ жеріндегі ауакөшуші қазақтардың шаруа қожалықтарын барлық мемлекеттік салықтар мен мемлекеттік заттай жеткізілімдерден (ет, астық) 1934 жылдан 1935 жылдарда екі жыл мерзімде босатуды сұранады. Бұл қожалықтарды нығайту мақсатындағы жасалуы тиіс бірқатар іс-шаралардың қажеттілігін көрсетеді [19].

Облыстар мен өлкелер бойынша бригадалар жасақталып, ауа көшкен қазақтардың қайта оралуларын жүзеге асырып, елге келулері үшін әрекеттер жасалады, арнайы іс-сапарлар да ұйымдастырылады. Мысалы Түркіменстан, Қарақалпақстан, Қырғыз жеріне, Орынбор мен Паволжьеге, сондай-ақ Сібірге баруды мақсат тұтқан бригадалармен қатар Тәжікстан мен Өзбекстанға да бару жоспарланды [11, 2-п.].

Осы кезеңдерде Өзбекстан жеріне ауа көшіп барған қазақтар қолында біршама малы бар шаруа қожалықтарына ие болды. Архив деректерінде 1936 жылы Жер шаруашылығы Халық Комиссарлар өкілеттілігінің мәліметі берілген.

№ 2-кесте. Өзбекстандағы қазақ шаруа қожалықтары [11, 5-п.]

№	Ауа көшуші-қазақтардың орналасқан жерлері	Ауа көшкен аудандары	Шаруашылықтар саны	Ескерту
1.	Қашқадария округі	Қызылорда, Қазалы, Қармақшы, Әулие ата, Шу, Арыс, Түркістан, Жаңақорған және т.б.	1250	Басым көпшілігі бұрынғы көшкен жерлеріндегі өздерінің аудандарына қоныс аударуға ниет білдіреді. Бұл шаруа қожалықтарында 30-35% шамасында малы болды.
2.	Сурхандария округы	Қарсақпай, Қазалы, Жаңақорған, Қызылорда.	600	35-40% шамасындағы малға ие (оның ішінде негізінен түйелер)
3.	Наманган округы	Оңтүстік облыс	68	418 шаруа қожалықтарынан Қазақстанға көшу туралы өтініштері бар, бірақ іс жүзінде бұл аймақтарда тұратындардың саны одан да көп
4.	Қоқан округы	Оңтүстік облыс	130	
5.	Әндіжан округы	Оңтүстік облыс	220	
6.	Піскент, Жантақ, Аққорған, Жоғарғы Шыршықаудандары	Оңтүстік облыс	1500	Ташкент қаласына жақын жерде орналасқан, шамамен 30 % малға ие (түйелер)

Өзбекстан жерінен қайта оралған ауа көшушілерді оңтүстік өлкеге орналастыру жұмыстары қарқынды жүзеге аса бастаған.

«Оңтүстік Қазақстан Облыстық Атқару Комитеті Президиумының Қаратас ауданындағы «Жұма» атты жерінде уақытша тұрып жатқан оралушылардың 60 шаруа қожалығын орналастыру туралы 1936 жылдың 20-ақпанындағы № 151 Қаулысында (Облыстық Атқару Комитеті Төрағасының орынбасары Орумбаев, Жауапты хатшы Кузбанов) олардың 1935 жылы қазан айында Өзбекстаннан оралған ауа көшушілердің Қарсақпай ауданынан барғандар екені айтылған. Облыстық Атқару Комитеті аталған шаруа қожалығы өкілдерінің сұраныстарын қанағаттандырып, оларды Арыс ауданына орналастыруға рұқсат беруді, бұл шаруа қожалықтарын ауданның қабылдауға мүмкіндіктері бар «Октябрь», «Жаңа жол», «Қызыл әскер», «Мақташы» және «Исаев» колхоздарының біріне көшіріп алып келуді ұсынады [21, 15-п.]».

1935 жылғы желтоқсан айында Жер шаруашылығы Халық комиссариатының отырықшы және қоныстану бөлімі Қазақстаннан шет жерлерде орналасқан қазақ шаруа қожалықтары мен Қазақстан аудандарына қоныс аударуға ынта білдіріп, келгісі келетіндер және осындай ауа көшу бойынша хат алмасу туралы мәлімет берген. Бұл жерде қазақтардың туған жерлеріне қайта оралуы бойынша жүргізілетін іс-шаралар қатарында қоныстанушылар үшін ауыл шаруашылығы салығынан босату сияқты жеңілдіктер болғаны айтылады. Облыстар мен өлкеде Қазақстанға қайта оралатын қазақтарға барлық қоғамдастырылған мүлкімен, үлестік жарнасымен қайтаруды міндеттейтін шешім шығару, қоныстанатын шаруа

кожалықтарына шаруашылық орналастыру және мал алу бойынша бағытталған шараларды жүзеге асыру жоспарланады [11,1-п.]».

Бұл жұмыстарды жүзеге асыру үшін, сондай-ақ орналастыруға кететін шығындардың орнын толтыру мақсатында белгілі көлемде арнайы қаржы бөліп отырды. Мысалы «1936 жылы 14 ақпандағы ҚАКСР Халық комиссарлар Кеңесінің № 123 – қаулысында Оңтүстік Қазақстан облысының Талас ауданына Өзбекстаннан келген 375 шаруашылық санындағы оралушыларды орналастыру бойынша ұйымдастырушылық шығынға Мирзоян қаласынан 15.000 рубль қаржы бөлініп, сондай-ақ Орта Азиядан келген 110 шаруашылықты Келес ауданына бастапқы орналастыру және ұйымдастырушылық шығын үшін 20.000 рубль, Сайрам ауданының мақталық колхозына 80 шаруашылықты аударып орналастыруға 8000 рубль және 37 шаруашылықты Қазалы ауданына орналастыру үшін 8000 рубль, оралушылардың 300 шаруашылықты Қызылқұм ауданына орналастыруға 10000 рубль қаржы бөлу жөнінде қаулы қабылдайды [21,29-п.]».

Осындай істердің қатарында совхозға жұмысшы күшін тарту бойынша қабылданған БКПб Оңтүстік Қазақстан Обком Бюросының 1933 жылдың 8 қыркүйегіндегі шешімінде Ташкентке қызметкер жіберу және Өзбекстаннан Қазақстанға жіберілетін барлық ауа көшушілерді ұстай тұру немесе Сырдария станциясына қайтарып, совхозға жіберу сияқты міндетті шаруалар жазылған. Мысалы Пахта-Арал және Қызылқұм аудандық комитеттеріне және «Пахта-Арал» кеңшарының дирекциясына осы аудандардың маңайында орналасқан барлық ауа көшушілерді мақта жинауға жалдап пайдалану ұсынылады [22,265-п.]

Ауа көшушілерді орналастыру бойынша Үштік төрағасы Құдайқұловтың Шымкент қалалық Кеңес төрағасы Сейтбек Кенбаевқа баяндалған жазбасында ауа көшушілердің жағдайы туралы Өзбекстаннан 35 шаруашылық келгені, олардың тұрғылықты жері Шаян ауданы, кейбір бөлігі Ленгер ауданында болып табылатыны берілген [21,14-п.]

1936 жылы 1935 жылдағы сияқты қайта оралған шаруа кожалықтарының үлкен саны Өзбек КСР-нен келгендерді құрап, олар Пахта-Арал, Қызылқұм, Келес, Қаратас, Арыс, Шымкент, Шәуілдір, Қызылорда, Қармақшы, Ленгір аудандарына, Қырғыз жерінен келгендер Меркі, Мирзоян, Сарысу, Талас, Сайрам аудандарына орналасты. Ал Қарақалпақтан оралған ауа көшушілер Қазалы ауданына келіп орналасты [21,2-п.]

1933 жылдан кейінгі кезеңде өз жерлеріне оралған ауа көшкендер 400 мыңнан асады, оларды колхоздарға орналастыру мүмкіндіктері жасалды. Бірақ 1937-38 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге байланысты ауа көшкендерді туған жерге қайтару істері тоқтап қалады. Шет жерлерден түгел қайтпай, атамекеніне келе алмай қалған қазақ ұлтының өкілдері көп болды.

Қорытынды. XX ғасырдың 20-30-жылдары миграциялық қозғалыстарға толы болды. Ұжымдастыру мен оның салдарлары әсіресе қазақ халқы санының кемуіне қатты әсер етіп, демографиялық дағдарысқа ұрындырды. Мұндай еркіндік қағидаларын бұзуға, саяси қысымға негізделген мал-мүліктерін күшпен тартып алу, халықты ұжымшарларға мәжбүрлі түрде тездетіп қосу сияқты жағдайда қарсылық көрсету түрлерінің бірі ретінде Қазақстаннан тыс жерлерге, оның ішінде Өзбекстанға ауа көшу белең алды. Ашаршылық басталғанда босқыншылық арта түсті. Осы уақыттарда оларды елге қайтару ісі күн тәртібіне өткір мәселе болып қойылды.

Аталған жылдар Қазақстандағы күрделі әлеуметтік-экономикалық қиындықтарымен күресе отырып, жергілікті халыққа және сырт елдерден елге оралған қазақтарға жағдай жасау мәселелерін күн тәртібіне қойған, оларды өз Отанында өмір сүруіне ықпал жасаған кезең еді. Қазақ Өлкелік комитетінің тапсырмасымен ауа көшуді жою және оралған қазақтарды шаруа қожалығына орналастыру бойынша атқарылған ауқымды істер халықты отырықшыландырудағы маңызды шаралардың біріне айналды.

Дәстүрлі қазақ қоғамының іргесін шайқалтқан 20-30 жылдардағы реформалардың ауыр салдарларының бірі ретінде туған жерін тастап ауа көшушіліктің мәселелері соғысқа дейінгі жылдары толықтай шешімін таба қойған жоқ. Ауа көшушілерді елге қайтару мәселесі 1960 жылдары қайтадан өз жалғасын тапқанымен биліктің ұстанған саясатының жартыкештігінен миллиондаған ауа көшушілер туған жеріне орала алмады. Халқымыздың генофондын сақтап қалуға аса елеулі факторға айналған ауа көшушілер мәселесі тәуелсіздік жылдары да толық шешімін таба алмады. Алдағы уақытта үкіметтің тарапынан қандастарымыздың туған Отанына оралуын қамтамасыз ету - саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтаумен бірге саяси қуғын-сүргіннің зардаптарын жоюға қызмет ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Козыбаев М.К. *История и современность.* – Алма-Ата: Гылым, 1991. – С. 254

2. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. – Алма-Ата, 1992 г.
3. Омарбеков Т. Зобалаң: (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-1931 жылдары болған халық көтерілістері). – Алматы: Санат, 1994. -272 б.,
4. Омарбеков Т. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. – 480 б.
5. Омарбеков Т. Ашаршылық. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2019. – Б.14, 15.
6. Тәтимов М. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қаиан, қайдан қуылған, қырылған және атылған?). – Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993. – 160 б., Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 128 с.
7. Б. Қалишабаева. XX ғ. 20-50 жж. Орта Азиядағы қазақтардың қалыптасу тарихындағы саяси-әлеуметтік факторлар. Отан тарихы № 4 (92) 2020. – Б. 96
8. Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931-1933 / Р.Дэвис, С.Уиткрофт; [пер. с англ. О.Ю. Вздорик; под ред. Л.Ю. Пантиной.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 416.
9. Сара Камерон. «Аштық жайлаған дала» Ашаршылық, Озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Print House Gerona баспаханасында басылған 2020. Ағылшын тілінен аударған Сәуле Батаева, Зәуре Батаева.
10. Верховуров Д.Н. «Казахский геноцид», которого не было. ООО «Издательство Родина», 2021. – С.144
11. ҚР ОМА 30-қ, 2-міз. 162-іс. 59-н., 1179-қ. 1-міз. 18-іс. 8-н., 5-міз. 3-іс, 104, 76-пп., 5-қ. 16-т. 365-іс. 2, 5, 1-пп.
12. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. ББ.136, 147, 148.
13. Татимов М.Б. Демографические последствия перегибов в коллективизации: «белые пятна» в исторической демографии Казахстана. Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: Опыт и проблемы. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – С.108
14. Р. Оразов. Қазақ қалай босқынға айналды? <https://www.astana-akshamy.kz/qazaq-qalaj-bosqyngha-ajnaldu-2/> Қаралған мерзімі: 27.08.2022 ж.
15. ҚР ОМА 30-қ, 2-міз. 162-іс. 59-н., 1179-қ. 1-міз. 18-іс. 8-н., 5-міз. 3-іс, 104, 76-пп., 5-қ. 16-т. 365-іс. 2, 5, 1-пп.
16. РМӘСТА 17-қ. 3-міз. 914-іс. 9-н.
17. ҚР ПА 141-қ. 1-міз. 6545 сақт.бірл. 4-н.
18. Ром Я.М., Ряднин М.С. Всеказакастанское дело Казпартиздат. – Алма-Ата-1934. – СС.49, 51
19. РФМА 5446-қ. 15-міз. 851-іс, 857-іс.
20. Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом. – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2021. – С. 457
21. ТОМА 121-қ. 1-міз. 297-іс. 1 н., 249-қ. 1-міз. 105-іс. 15-н., 74-қ, 1-міз. 297-іс. 29-н., 121-қ. 1-міз. 195-іс. 14-н., 240-қ. 2-міз. 114-іс. 2-н.
22. ТОҚСТМА 40-қ. 1-міз. 456-іс. 43-н., 204-іс. 112-н., 227-іс. 4-н., 203-іс, 265-н.

References:

1. Kozybaev M.K. İstoria i sovremenöst. – Alma-Ata: Gylym, 1991. – S. 254
2. Kozybaev M.K., Abylhojin J.B., Aldajumanov K.S. Kolektivizasia v Kazahstane: tragedia krestänstva Alma-Ata, 1992 g.
3. Omarbekov T. Zobalañ: (Küştep üjymdastyruğa qarsylyq. 1929-1931 jylдары болған halyq köterilisteri). - Алматы: Санат, 1994. – 272 б.,
4. Omarbekov T. 1929-1931 jylдардағы halyq köterilisteri: Zertteu. – Almaty: «Arys» baspasy, 2018. -480 b.
5. Omarbekov T. Aşarşylyq. – Almaty: «Arys» baspasy, 2019. BB.14, 15.
6. Tätimov M. Qazaq älemi (Qazaqtyñ sany qanşa? Qazaq qaşan, qaidan quylğan, qyrylğan jäne atylğan?) – Almaty: Qazaqstan – Atamūra, 1993. – 160 b., Tatimov M.B. Sosiälnaia obuslovlennöst demograficheskikh prosesov. - Alma-Ata: Nauka, 1989. – 128 s.
7. B. Qalşabaeva. HH ğ. 20-50 jj. Orta Aziadaғы qazaqtardyñ qalyptasu tarihyndaғы saiasi-äleumettik faktorlar. Otan tarihy № 4 (92) 2020. B. 96

8. Devis R., Uitkroft S. *Gody goloda: Selskoe hozäistvo SSSR, 1931-1933* / R. Devis, S. Uitkroft; [per. S angl. O. Äu. Vzдорik; pod red. L. Äu. Pantinoi.]. – M.: Rosiskaia politicheskaia ensiklopedia (ROSPEN), 2011. S. 416.
9. Sara Kameron. «Aştyq jailağan dala» Aşarsylyq, Ozbyrlyq jäne Keñestik Qazaqstandy ornatu. *Print House Gerona baspahanasynda basylğan 2020. Ağylsyn tilinen audarğan Säule Bataeva, Zäure Bataeva.*
10. Verhoturov D.N. «Kazahski genosid», kotorogo ne bylo. *ООО «İzdatelstvo Rodina», 2021. S.144*
11. QR OMA 30-q. 2-tiz. 162-is. 59-p., 1179-q. 1-tiz. 18-is. 8-p., 5-tiz. 3-is, 104, 76-pp., 5-q. 16-t. 365-is. 2, 5, 1-pp.
12. Qoigeldiev M., Omarbekov T. *Tarih tağylymy ne deidi?* – *Almaty: Ana tılı, 1993. BB.136, 147, 148.*
13. Tatimov M.B. *Demograficheskie posledstvia peregibov v kolektivizasii: «belye pätna» v istoricheskoi demografii Kazahstana. Kolektivizasia selskogo hozäistva v respublikah Srednei Azii i Kazahstane: Opyt i problemy.* – *Alma-Ata: Gylym, 1990. S.108*
14. R. Orazov. *Qazaq qalai bosqynğa ainaldy?* <https://www.astana-akshamy.kz/qazaq-qalaj-bosqyngha-ajnalady-2/> Qaralğan merzimi: 27.08.2022 j.
15. QR OMA 30-q. 2-tiz. 162-is. 59-p., 1179-q. 1-tiz. 18-is. 8-p., 5-tiz. 3-is, 104, 76-pp., 5-q. 16-t. 365-is. 2, 5, 1-pp. 16. RMÄSTA 17-q. 3-tiz. 914-is. 9-p.
17. QR PA 141-q. 1-tiz. 6545 saqt.burl. 4-p.
18. Rom Äa.M., Rädnin M.S. *Vsekazakstanskoe delo Kazpartizdat Alma Ata-1934 SS.49, 51 19.RFMA 5446-q. 15-tiz. 851-is, 857-is.*
20. Akimbekov S. *Kazahi mejdu revolüsiei i golodom.* – *Almaty: TOO «İnstitut Aziatskih issledovani», 2021. S. 457*
21. TOMA 121-q. 1-tiz. 297-is. 1 p., 249-q. 1-tiz. 105-is. 15-p., 74-q, 1-tiz. 297-is. 29-p., 121-q. 1-tiz. 195-is. 14-p., 240-q. 2-tiz. 114-is. 2-p.
22. TOQSTMA 40-q. 1-tiz. 456-is. 43-p., 204-is. 112-p., 227-is. 4-p., 203-is, 265-p.

ӘӘЖ 32:001.12/18

МРНТИ 23.00.01, 07.00.10

Симтиков Ж.К. ^{*1}, Давлетбаева Ж.Ж. ², Загребин А.В. ³

¹доктор политических наук, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: zhomart-67@mail.ru

<https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.10>

²кандидат социологических наук, профессор

Национальной школы государственной политики Академии

государственного управления при Президенте Республики, Казахстан, Нур-Султан, 010000, Казахстан

E-mail: Zhuldyz.Davletbayeva @ara.kz

³магистр антикоррупционной политики, заместитель руководителя,

управление предпринимательства и промышленности Акмолинской области

Кокшетау, 020000, Казахстан

E-mail: alexandr.zagrebina80@gmail.com

ФОРМЫ ВОВЛЕЧЕНИЯ СТЕЙКХОЛДЕРОВ (ЗАИНТЕРЕСОВАННЫХ СТОРОН) В СИСТЕМУ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье представлены результаты изучения некоторые формы вовлечения стейкхолдеров (заинтересованных сторон) в систему противодействия коррупции в Республике Казахстан.

Система противодействия коррупции строится на основании ожиданий заинтересованных сторон, таких как государство и общество, акционеры, высшее руководство, работники, партнеры и так далее. При любых существенных изменениях контекста функционирования и ожиданий заинтересованных сторон должна быть проведена оценка соответствия политик в области противодействия коррупции новым условиям. А также обсуждая, как коррупция может препятствовать зрелости электронного правительства, какие процессы тормозят его развитие, а также то, насколько данное утверждение

корреспондирует с основными теоретическими взглядами. Общество должно обеспечивать соответствие целей в области противодействия коррупции общим стратегическим целям. Основное внимание уделено вопросам исследования методологии, применяемой в различных исследованиях феномена коррупции, а также анализ различных методологических подходов научных исследований с участием стейкхолдеров (заинтересованных сторон) в контексте повышения качества. Основной исследовательский акцент сделан на сопоставлении интересов и были изучены и сделаны выводы по методам измерения коррупции. Показатели коррупции выступают своего рода индикаторами политической, экономической и социальной ситуации, что имеет большое значение для реализации антикоррупционной политики.

Ключевые слова: стейкхолдеры, процессы цифровизации, электронные правительства, уровень коррупции, восприятия коррупции, повышения качества жизни и благосостояния граждан, реализации антикоррупционной политики, инфляция, конкурентоспособность, качество жизни.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Модернизация антикоррупционной политики в контексте повышения качества жизни и благосостояния граждан Республики Казахстан», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант ИРН АР08857262).

Ж.Қ. Сымтиков*¹, Ж.Ж. Дәулетбаева², А.В. Загребин³

¹ саяси ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

E-mail: zhotart-67@mail.ru

² әлеуметтану ғылымдарының кандидаты,

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Мемлекеттік ұлттық саясат мектебінің профессоры, Нұр-Сұлтан, 010000, Қазақстан

E-mail: Zhuldyz.Davletbayeva @apa.kz

³ сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат магистрі, басқарманың басшысы,

Ақмола облысының кәсіпкерлік және өнеркәсіп басқармасы, Көкшетау, 020000, Қазақстан

E-mail: alexandr.zagreb80@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ЖҮЙЕСІНЕ МҮДДЕЛІ ТАРАПТАРДЫ (МҮДДЕЛІ ТҮЛҒАЛАРДЫ) ТАРТУ НЫСАНДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жүйесіне мүдделі тараптарды (мүдделі тұлғаларды) тартудың кейбір нысандарын зерделеу нәтижелері берілген.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүйе мемлекет пен қоғам, акционерлер, жоғары басшылық, қызметкерлер, серіктестер және т.б. сияқты мүдделі тараптардың үміттері негізінде құрылады. Жұмыс контекстінде және мүдделі тараптардың күтуінде елеулі өзгерістер болған жағдайда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың жаңа шарттарға сәйкестігіне баға беру қажет. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлық электрондық үкіметтің жетілуіне қалай кедергі келтіруі мүмкін, оның дамуына қандай процестер кедергі келтіреді және бұл тұжырымның негізгі теориялық көзқарастарға қаншалықты сәйкес келетіні талқыланады. Компания сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы мақсаттардың жалпы стратегиялық мақсаттарға сәйкес келуін қамтамасыз етуі тиіс. Сыбайлас жемқорлық феноменін әртүрлі зерттеулерде қолданылатын әдістемені зерделеуге, сондай-ақ сапаны жақсарту жағдайында Мүдделі тараптардың (мүдделі тұлғалардың) қатысуымен ғылыми зерттеулердің әртүрлі әдістемелік тәсілдерін талдауға басты назар аударылады. Зерттеу жұмысының негізгі бағыты мүдделерді салыстыруға бағытталған және сыбайлас жемқорлықты өлшеу әдістері зерттеліп, қорытындылар жасалды. Сыбайлас жемқорлық көрсеткіштері сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асыру үшін үлкен маңызы бар саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайдың өзіндік көрсеткіштері ретінде әрекет етеді.

Түйін сөздер: мүдделі тараптар, цифрландыру процестері, электронды үкіметтер, сыбайлас жемқорлық деңгейі, сыбайлас жемқорлықты қабылдау, азаматтардың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын арттыру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асыру, инфляция, бәсекеге қабілеттілік, өмір сапасы.

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитет іқаржыландыратын «Қазақстан Республикасы азаматтарының өмірсүру сапасы мен әл-ауқатын арттыру жағдайында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жаңғырту» жобасы аясында дайындалды. Қазақстан Республикасы (IRN Грант АР08857262).

Simticov Zh.K.^{*1}, Davletbayeva Zh.Zh.², Zagrebin A.V.³

¹ doctor of political sciences, KazNPU named after. Abaya, Almaty, Kazakhstan
E-mail: zhomart-67@mail.ru

² candidate of sociological sciences, Professor of National School of Public
Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: Zhuldyz.Davletbayeva @apa.kz
³ Master of Anticorruption Policy, Deputy Head, Department of Entrepreneurship and Industry
of Akmola Region, Kokshetau, Kazakhstan
E-mail: alexandr.zagrebin80 @gmail.com

FORMS OF INVOLVING STAKEHOLDERS (STAKEHOLDERS) IN THE ANTI-CORRUPTION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article presents the results of studying some forms of involving stakeholders (interested parties) in the anti-corruption system in the Republic of Kazakhstan.

The anti-corruption system is built on the basis of the expectations of stakeholders, such as the state and society, shareholders, senior management, employees, partners, and so on. In case of any significant changes in the context of operation and expectations of stakeholders, an assessment should be made of the compliance of anti-corruption policies with the new conditions. And also discussing how corruption can hinder the maturity of e-government, what processes hinder its development, and how this statement corresponds with the main theoretical views. The company must ensure that the goals in the field of combating corruption correspond to the general strategic goals. The main attention is paid to the study of the methodology used in various studies of the phenomenon of corruption, as well as the analysis of various methodological approaches of scientific research with the participation of stakeholders (stakeholders) in the context of quality improvement. The main research focus is on the comparison of interests, and conclusions have been studied and drawn on methods for measuring corruption. Corruption indicators act as a kind of indicators of the political, economic and social situation, which is of great importance for the implementation of anti-corruption policy.

Keywords: stakeholders, digitalization processes, e-governments, level of corruption, perception of corruption, improvement of the quality of life and welfare of citizens, implementation of anti-corruption policy, inflation, competitiveness, quality of life.

The article was prepared within the framework of the project "Modernization of anti-corruption policy in the context of improving the quality of life and welfare of citizens of the Republic of Kazakhstan", funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN Grant AR08857262).

Введение. В изучении современные подходы взаимосвязь уровня коррупции с уровнем социально-экономического развития стран а также основные механизмы модернизации антикоррупционной политики были исследованы в достаточной мере научным сообществом, то формы вовлечения заинтересованных сторон в систему противодействия коррупции в Республике Казахстан на сегодняшний день – тема достаточно слабо изученная и актуальная.

Актуальность. В условиях глобализации в современном мире коррупция имеет место в любом обществе и в любом государстве. Практически нет стран, которые могли бы заявить об её полном отсутствии. Более того, спецификой современного этапа её состояния является ярко выраженный международный характер. Все государства мира сталкиваются с таким злом, как «Коррупция». Более того, в современных условиях коррупция постепенно превращается из внутригосударственной проблемы в глобальную проблему. Сейчас все страны, включая самые передовые, пересматривают свои модели борьбы с коррупцией с учетом новых вызовов, принимают новые законы и нормы об ужесточении ответственности за коррупцию. По уровню антикоррупционной деятельности Казахстан занимает одну из лидирующих позиций среди стран СНГ.

Особенную актуальность данный вопрос приобретает в свете послания К.К. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2022 года, где одной из ключевых целей своей работы обозначил обеспечение благополучия народа. Он подчеркнул: «Мы станем сильной и успешной нацией, когда каждый из нас

будет всемерно укреплять единство и твердо следовать принципам справедливости» [1]. Поручил Правительству разработать новую административную реформу для повышения результативности и ответственности государственных органов. Он предвыборной программе на пост президента подчеркнул: «Справедливый Казахстан, в первую очередь, подразумевает честное правосудие, результативную борьбу с коррупцией и эффективную работу полиции. Реформы в этих сферах обеспечат подлинное верховенство права, гарантируют соблюдение прав всех граждан». [2] И отметил особое внимание необходимости искоренения коррупции. Здесь достаточно большой роль играет изучение различные формы вовлечения заинтересованных сторон в систему противодействия коррупции. Система противодействия коррупции строится на основании ожиданий заинтересованных сторон, таких как государство и общество, акционеры, высшее руководство, работники, партнеры и так далее. При любых существенных изменениях контекста функционирования и ожиданий заинтересованных сторон должна быть проведена оценка соответствия политик в области противодействия коррупции новым условиям. А также обсуждая, как коррупция может препятствовать зрелости электронного правительства, какие процессы тормозят его развитие, а также то, насколько данное утверждение корреспондирует с основными теоретическими взглядами. Общество должно обеспечивать соответствие целей в области противодействия коррупции общим стратегическим целям. В настоящее время агентство по противодействию коррупции активно работает над разработкой программой действий на среднесрочный период в рамках реализации Концепции антикоррупционной политики на 2022-2026 годы.

В этой связи работа приобретает особую актуальность, и ее ценность возросла бы многократно, если наши наработки и предложения были учтены при принятии новой антикоррупционной программы.

С своей предвыборной платформе К.К. Токаев подчеркнул: «Наша главная цель – построить Справедливый Казахстан. Для этого нужно учесть и исправить ошибки прошлого, решить накопившиеся проблемы. Государство покончит с монополиями и обеспечит справедливое распределение доходов. Каждый, кто хочет и может трудиться, найдет достойную работу. Каждому, кто нуждается в помощи, будет оказана поддержка государства и общества». Одной из важных задач, поставленных Президентом Республики Казахстан, является совершенствование антикоррупционного законодательства. Совершенствование антикоррупционного законодательства закреплено еще в Платформе нации - 100 шагов по реализации пяти институциональных реформ. В настоящее время действует абсолютно новый закон, который называется Закон РК «О противодействии коррупции». Он направлен на защиту прав и свобод граждан, обеспечение национальной безопасности Республики Казахстан от угроз, вытекающих из проявлений коррупции, обеспечение эффективной деятельности государственных органов, должностных и других лиц, выполняющих государственные функции, а также лиц, приравненных к ним, путем предупреждения, выявления, пресечения и раскрытия правонарушений, связанных с коррупцией, устранения их последствий и привлечения виновных к ответственности, определяет основные принципы борьбы с коррупцией, устанавливает виды правонарушений, связанных с коррупцией, а также условия наступления ответственности. Внесено множество поправок в процессуальное законодательство, ужесточена ответственность за коррупционное правонарушение. Главой государства введен пожизненный запрет на занятие любых должностей в государственных органах и организациях для лиц, ранее уволенных с работы за совершение коррупционного правонарушения. Все должны помнить, что совершившие какое-либо противоправное действие полностью лишаются всех привилегий. Справедливый Казахстан, в первую очередь, подразумевает честное правосудие, результативную борьбу с коррупцией и эффективную работу полиции. Реформы в этих сферах обеспечат подлинное верховенство права, гарантируют соблюдение прав всех граждан.

Государство обеспечит закон и порядок в качестве основы общественной безопасности, абсолютно необходимой для социально-экономических реформ.

Актуальность проблемы противодействия коррупции обусловлена крайне высокой степенью ее общественной опасности. Правовую основу противодействия коррупции в Республике Казахстан составляют основной закон страны - Конституция, и другие законы, в том числе те, которыми ратифицированы соответствующие международные договоры (а соответственно, и положения этих международных договоров), а также изданные в их развитие иные нормативные правовые акты.

Цель данного исследования заключается в разработке комплекса механизмов модернизации антикоррупционной политики в контексте изучения формы вовлечения стейкхолдеров (заинтересованных сторон) и процессы цифровизации в систему противодействия коррупции.

Материалы и методы: Исходя из цели и предмета исследования был определен основной метод сбора и анализа информации по изучению формы вовлечения стейкхолдеров (заинтересованных сторон) и

влияние процессы цифровизации в систему противодействия коррупции из этого поставлены следующие задачи:

- Проведение анализа эффективности системы противодействия коррупции и вовлечения заинтересованных сторон, влияние процессы цифровизации и определение эффективных инструментов антикоррупционной политики направленных на повышение качества жизни и благосостояния граждан;

- Анализ различных методологических подходов исследований в контексте изучения формы вовлечения заинтересованных сторон и процессы цифровизации в систему противодействия коррупции;

- Изучение взаимосвязи действующих антикоррупционных мер с изучения формы вовлечения заинтересованных сторон и процессы цифровизации в систему противодействия коррупции связаны показателями качества жизни.

Теоретико-методологической основой исследовательской работы стал структурный подход, предполагающий выделение совокупностей устойчивых взаимосвязей в целостных системах. Процесс исследования осуществлен с помощью общих и частных методов научного познания, включающих такие процессы, как измерения, сравнения, анализ и синтез, обобщение и конкретизация, отождествления, абстракции, формализации и логический анализ. В работе также используются следующие методы: анализ эффективности политики (policy analysis), анализ основных акторов (stakeholders analysis), SWOT-анализ, PESTLE-анализ и т.д.

Обсуждение. Антикоррупционные меры, конечной целью которых является повышение качества жизни и благосостояния граждан, должны опираться на современные технологии и принцип вовлеченности всех заинтересованных сторон в процесс. В этой связи, в целях модернизации антикоррупционной политики Республики Казахстан необходим научный подход. Выстраивание доверительного и прозрачного взаимодействия между правительством и гражданским обществом выгодно обеим сторонам. С одной стороны, меры, предпринимаемые государственными органами, находят лучшее понимание со стороны общества. С другой стороны – граждане, в полной мере осведомленные и осознающие эффективность антикоррупционных мер остаются более удовлетворенными и мотивированными не совершать коррупционные деяния [3].

Согласно существующей терминологии, к «стейкхолдерам» (stakeholders), или заинтересованным сторонам относятся физические или юридические лица, на которых будут влиять результаты решения [4]. Один из основоположников идеи управления с привлечением заинтересованных сторон (Stakeholder Approach) Р.Эдвард Фриман, изучая выводы теоретиков в области социальной ответственности отмечал, что серьезной проблемой является идентификация этих самых заинтересованных сторон [5]. Вовлечение сторон в систему управления коррупционными рисками является эффективным инструментом противодействия коррупции. Их участие значительно повышает эффективность принимаемых решений:

Сотрудники – хорошо осведомлены о внутренних операционных процессах, их знания незаменимы для формирования измеримых целей, оценки осуществимости и стоимости реализуемых мер.

Руководящие органы (структура и форма которых может меняться в зависимости от организации) – вносят вклад в определение ценностей и рисков.

Организации, представляющие определенные группы (профессиональные, социальные и т.д.) – повышают эффективность управления за счет своих специфических знаний, вклада в объективность, справедливость и устойчивость решений.

Однако, наряду с кажущейся очевидностью пользы кооперации государственной власти с внешними стейкхолдерами, на практике реализация принципа вовлеченности заинтересованных сторон в антикоррупционную деятельность может столкнуться с различного рода барьерами. С одной стороны, не всегда вопрос рассматривается комплексно, в связи с нехваткой компетенций сотрудников, ответственных за разработку стратегий и мероприятий. С другой стороны – выгодополучатели могут препятствовать тем или иным инициативам.

Как правило, все заинтересованные стороны определяются уже после реализации какого-либо мероприятия, или по факту принятого решения. В целях проведения эффективной антикоррупционной политики необходимо точно идентифицировать всех стейкхолдеров процесса на стадии разработки мероприятий.

Также необходимо понимать, что среди стейкхолдеров всегда были, есть и будут субъекты, чьи интересы действуют либо в поддержку цели проекта, либо как сопротивление его реализации. К примеру, должностное лицо, наделенное полномочиями по принятию решений в отношении оказания государственной услуги, может сопротивляться процессу цифровизации и автоматизации.

Современные теоретики к числу стейкхолдеров в вопросе противодействия коррупции относят государство, частный бизнес и граждан [6], учреждения образования [7], неправительственные организации [8], средства массовой информации [9], органы аудита [10] и других субъектов, чьи права и интересы в той или иной мере затрагивает само понятие коррупции, распространяющееся практически на все сферы жизнедеятельности. Это еще более усложняет процесс выбора и определения эффективного механизма вовлечения заинтересованных сторон.

Согласно Закону Республики Казахстан «О противодействии коррупции» [11] государственным органом, осуществляющим формирование и реализацию антикоррупционной политики, является уполномоченный государственный орган - Агентство Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционная служба). Статьей 18 Закона РК к субъектам противодействия коррупции, помимо Антикоррупционной службы, отнесены «...иные субъекты противодействия коррупции – государственные органы, субъекты квазигосударственного сектора, общественные объединения, а также иные физические и юридические лица». При этом обязанность по противодействию коррупции в пределах своей компетенции, согласно Пункту 1 Статьи 22 Закона РК, возложена на «...все государственные органы, организации, субъекты квазигосударственного сектора и должностные лица...». Кроме того, пунктом 2 вышеуказанной статьи Закона РК определена компетенция органов прокуратуры, национальной безопасности, внутренних дел, военной полиции, службы экономических расследований, Пограничной службы Комитета национальной безопасности по «...выявлению, пресечению, раскрытию, расследованию и предупреждению коррупционных правонарушений и привлечение лиц, виновных в их совершении, к ответственности в пределах своей компетенции...».

Агентством Республики Казахстан по противодействию коррупции в Национальном докладе о противодействии коррупции за 2021 год дополнительно упоминаются следующие стейкхолдеры и участники проводимых антикоррупционных мероприятий:

- граждане Республики Казахстан и иностранные граждане;
- депутаты, независимые эксперты, ученые;
- общественные советы;
- наблюдательные органы квазигосударственных организаций;
- лидеры общественного мнения, представители местной оппозиции;
- участники мирных митингов;
- неправительственные организации (НПО);
- учащиеся организаций образования всех уровней, волонтеры, средства массовой информации, дети дошкольного возраста;
- крестьянские и фермерские хозяйства, автоперевозчики, НПП «Атамекен», предприятия малого и среднего бизнеса;
- уполномоченные по этике государственных органов, комплаенс службы квазигосударственного и частного секторов;
- медицинские учреждения [12].

Таким образом, существует две ключевых заинтересованных группы в вопросе противодействия коррупции – государство и общество, внутри которых и сосредоточены различные стейкхолдеры.

Результаты. Государственные органы и их сотрудники, будучи сами по себе целевой фокус-группой антикоррупционных мероприятий, вовлечены в процесс противодействия коррупции посредством обязанности ежегодного проведения внутреннего анализа коррупционных рисков [13]. Типовая методология проведения такого анализа предполагает выявление возможных коррупционных рисков в действующей нормативно-правовой базе, а также организационно-управленческой деятельности структурных подразделений государственных органов и ряда субъектов квазигосударственного сектора. Конечным результатом является аналитическая справка, содержащая рекомендации по устранению выявленных коррупционных рисков (при их наличии).

Очевидные недостатки практики проведения внутреннего анализа коррупционных рисков государственными служащими и комплаенс-службами субъектов квазигосударственного сектора:

- Нехватка компетенций сотрудников, ответственных за проведение анализа;
- Отсутствие мотивации для специалистов и руководителей государственных органов по полному исключению коррупционных предпосылок;
- Отсутствие обязанности по исполнению рекомендаций, данных по итогам анализа;
- Закрытость процесса проведения анализа.

Несмотря на то, что Правила проведения внутреннего анализа коррупционных рисков имеют нормативную основу, их характер больше рекомендательный, нежели обязательный к исполнению. Анализ проводится внутри государственного органа, подписывается непосредственно первым руководителем данного госоргана, публикуется на официальном сайте. Обсуждение результатов анализа с привлечением общественности, специальных коллегиальных и консультативно-совещательных органов допускается, но не является обязательным.

Другой формой вовлечения стейкхолдеров в противодействие коррупции являются экспертные и общественные советы. Все нормативные правовые акты, а также проекты международных договоров, затрагивающие интересы субъектов частного предпринимательства, подлежат рассмотрению на экспертных советах центрального и местного уровней исполнительной и представительной власти [14]. В состав экспертных советов входят представители Национальной палаты предпринимателей, объединений бизнеса, саморегулируемых организаций, прочих некоммерческих организаций [15]. Также, большинство консультативно-совещательных органов, создаваемых в государственных органах Республике Казахстан, имеют обязательное требование по включению в их состав представителей бизнеса в соотношении не менее, чем 50/50. Представление интересов граждан и общественности при принятии решений на центральном и местном уровнях возложено на общественные советы [16]. Сам принцип деятельности общественных советов предполагает их независимость, самостоятельность, автономность и публичность. Все это должно обеспечивать прозрачность и подотчетность деятельности государственных органов и квазигосударственных организаций перед населением.

Введение подобных механизмов подотчетности является распространенной мировой практикой и одной из рекомендаций ОЭСР для Республики Казахстан в рамках Стамбульского плана действий по борьбе против коррупции [17]. Между тем, международная организация отмечает слабую эффективность вовлечения бизнеса и населения в деятельность госорганов и квазигосударственных организаций. По факту, при формировании комиссий госорганы сталкиваются с проблемой нехватки легитимных и компетентных представителей бизнеса и гражданского общества. В большинстве случаев участниками общественных и экспертных советов, консультативно-совещательных органов являются одни и те же лица, зачастую депутаты маслихатов, лояльные местной власти предприниматели и общественники, прямо или косвенно связанные с местными исполнительными органами через выполнение государственного заказа для некоммерческих организаций.

Средства массовой информации (СМИ) в Республике Казахстан, как институт антикоррупционного мониторинга и одна из ключевых сторон превенции коррупции, подвергаются критической оценке со стороны международного сообщества. Издание Freedom House в качестве ключевого негативного фактора, сопряженного с коррупцией в Республике Казахстан, называет отсутствие свободы слова. Это, в свою очередь связывается со сформировавшейся политической системой [18]. Юридически, в Республике Казахстан цензура запрещена, а основными принципами деятельности СМИ являются объективность, законность, достоверность [19]. В условиях цифровизации и всеобщего доступа к информации, широкого распространения социальных сетей, СМИ стали серьезным игроком, способным формировать настроения людей. Современные СМИ могут быть как средством политической пропаганды, так и инструментом налаживания эффективной связи между государством и гражданским обществом. К сожалению, в современном мире СМИ все чаще используются в целях «раскачивания» социальной обстановки, придания массовости локальным проблемам, в том числе в преступных и террористических целях. В этой связи многие страны, особенно развивающиеся, находящиеся в переходном периоде, вынуждены контролировать данную сферу деятельности. В отдельных случаях это оправдано, но с точки зрения противодействия коррупции, обеспечения прозрачного и эффективного взаимодействия правительства, бизнеса и граждан – усугубляет ситуацию. На протяжении долгого времени клевета, как отдельная статья Уголовного Кодекса РК была предметом дискуссий и обсуждений с точки зрения препятствования журналистской деятельности. В 2020 году под давлением международных организаций, с учетом возрастающего общественного запроса, данная норма была исключена. В настоящее время переведена в разряд административных правонарушений [20].

По данным Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, по состоянию на апрель 2022 г. в странезарегистрировано 5151 СМИ, в т.ч. 3665 периодических печатных изданий, 191 телеканал, 84 радио, 933 информационных агентства и сетевых издания [21]. Из них на отечественные СМИ приходится 4873 субъекта, иностранные СМИ – 278. Наряду с этим, количество независимых СМИ, действующих в информационном поле Республики Казахстан, крайне незначительно. Этому способствует значительный объем бюджетного финансирования, выделяемого ежегодно на

формирование и реализацию государственной политики в области средств массовой информации. С другой стороны, Законом РК «О средствах массовой информации» предусмотрены основания для прекращения выпуска средства массовой информации, такие как нарушение целостности страны, пропаганда насильственного изменения конституционного строя, подрыва безопасности государства и т.д. Крупные коррупционные расследования, с выявлением схем и махинаций на высоком уровне создают угрозу для СМИ быть квалифицированными в рамках данных норм законодательства.

На самом деле ускоренная цифровизация страны является одна из ключевых сторон превенции коррупции. В связи с этим мы должны обратить особое внимание на эту сторону развития. В основных мировых рейтингах цифровой конкурентоспособности именно отставание корпоративного сектора в области цифровых внедрений тянет Казахстан назад. Исправлять эту ситуацию предстоит через создание системы стимулов к внедрению цифровых технологий для предпринимателей. Приоритеты здесь - совершенствование нормативной базы и создание особых условий для привлечения инвестиций в цифровые проекты. Не смотря на это Директор подразделения на Ближнем Востоке Boston Consulting Group Александр Тюрпиц дал положительную оценку намерениям Казахстана по цифровизации. По его данным, «Казахстан является одной из 15 стран мира, которая запускает комплексную программу и все четыре компонента успеха. Казахстан вступает в новую цифровую эру. Мы все живем в эпоху стремительных перемен. Цифровая революция – это основной фактор. 90 процентов всех глобальных данных были созданы всего за последние два года. 99 процентов данных в мире уже оцифрованы. 35 млрд. устройств по всему миру генерируют данные каждый день. Это в пять раз выше, чем общая численность населения мира», - подчеркнул он. И также отметил высокие возможности Казахстана войти в 30-ку наиболее развитых стран в ближайшие десять лет. Казахстан видит преимущества цифровизации. По его словам, миру необходима комплексная стратегия цифровизации» [22].

Цифровые технологии, являющиеся объективно одним из наиболее эффективных средств противодействия коррупции и повышения качества жизни одновременно, могут существенно облегчить вопросы вовлечения заинтересованных сторон. Поэтому цифровизация должна быть неразрывно связана с процессом равноправного вовлечения всех заинтересованных сторон в антикоррупционную работу.

Одним из существенных прорывов XXI века в борьбе с коррупцией в публичном (государственном) секторе стала повсеместная оцифровка государственных услуг и внедрение так называемого электронного правительства (e-government). Анализ эффективности данного инструмента превенции коррупции проводился в многочисленных исследованиях явления коррупции. Mistry и Jalal эмпирическими методами доказывают, что с ростом использования электронного правительства коррупция снижается, причем это влияние в развивающихся странах выше, чем в развитых [23].

В последние годы процессы цифровизации в мире значительно ускорились, на что оказала значительное влияние пандемия COVID-19. В условиях вынужденных карантинных ограничений возросла популярность интернет-торговли, проведения онлайн-конференций, совещаний, встреч. Так, по данным ООН только за 2020 год пропускная способность Интернета выросла на 35%, что стало самым большим ежегодным приростом с 2013 года [24]. Повсеместно в организациях происходил переход на удаленное оказание услуг с использованием цифровых технологий. В данных условиях несомненное преимущество получили страны с развитой цифровой инфраструктурой. Наряду с этим, как отмечает международная организация, развитие цифровых экономик породило еще один разрыв между нациями – цифровой. Развивающиеся страны в этом случае рискуют оказаться далеко позади, в положении, зависимом от развитых государств и крупных международных цифровых корпораций. Угроза возобновления пандемии COVID-19, несмотря на относительную стабилизацию ситуации в мире, по-прежнему остается достаточно высокой. Как заметил Генеральный директор Всемирной Организации Здравоохранения на пресс-конференции 10 мая 2022 года, не исключено появление штаммов, способных обходить имеющийся сегодня иммунитет, с более высокими показателями летальности [25]. В этой связи задача цифровизации видится глобальной и первоочередной, требующей приоритетного направления финансового и человеческого капитала.

При более глубоком изучении влияния цифровых технологий на коррупцию, можно заметить очевидный положительный эффект процессов цифровизации на антикоррупционную политику через улучшение качества жизни. Получая необходимые услуги в полном объеме, своевременно и с соблюдением принципа справедливости, граждане и бизнес будут менее склонны решать вопросы неформальным путем. Однако, внедрение этого эффективного механизма, может наталкиваться на коррупцию, которая в лице «опасных» стейкхолдеров может препятствовать качественной цифровизации. Концептуальную основу данного феномена обсуждают Khan и Krishnan. Авторы обсуждают, как коррупция может препятствовать

зрелости электронного правительства, какие процессы тормозят его развитие, а также то, насколько данное утверждение корреспондирует с основными теоретическими взглядами (таблица 4) [26]:

Таблица 4 – Связь коррупции со зрелостью электронного правительства, согласно существующим теоретическим перспективам

Теория	Основные принципы	Влияние на электронное правительство
Агентская теория	Отношения между принципалом и агентом характеризуются конфликтом интересов. Агент имеет информационное преимущество, стремится обойти контроль принципалов и действует в собственных интересах.	Государственные агенты в обмен на взятку могут назначать неэффективных сотрудников для внедрения электронного правительства. Эти сотрудники могут быть недостаточно компетентны, чтобы понять требования проекта и потребности пользователей, и могут столкнуться с трудностями при преодолении технических сложностей.
Теория управления	Осуществление формального и неформального контроля может повысить эффективность процессов ИТ-проектов.	Принципал не сможет использовать формальный механизм контроля над коррупционными действиями агентов, поскольку агенты хотят получить личную выгоду. Проект электронного правительства может выйти за рамки бюджета и отстать от графика.
Теория X-неэффективности	Из-за минимальной конкуренции на рынках будут потеряны эффективность.	Отсутствие усилий и мотивации можно наблюдать среди работников в политических институтах. У неконкурентоспособного принципала мало мотивации контролировать агентов от проявления их личных интересов. Потери эффективности из-за коллективной неэффективности агентов нанесут ущерб проектам электронного правительства.
Теория поиска ренты	Существует несколько форм стремления к преференциальному режиму или привилегированным выгодам от правительства.	Из-за погони за рентой контракт на проект электронного правительства может быть заключен с менее компетентной ИТ-компанией, что отрицательно скажется на качестве реализации проекта.
Доверие к институтам	Доверие – это отношение граждан к учреждению, основанное на оценке деятельности учреждения.	Коррупция может снизить доверие граждан к правительству; следовательно, отрицательно скажется спрос на зрелость электронного правительства, поскольку низкий уровень доверия может вызвать неопределенность в отношении полезности услуг электронного правительства.

Заключение. Во первых. Одной из форм вовлечения стейкхолдеров в противодействие коррупции являются экспертные и общественные советы. Однозначно все нормативные правовые акты, а также проекты международных договоров, затрагивающие интересы субъектов частного предпринимательства, подлежат рассмотрению на экспертных советах центрального и местного уровней исполнительной и представительной власти. На основе изучения различных научных исследований определено, что большинство международных организаций отмечает некрепкую результативность вовлечения бизнеса и населения в деятельность госорганов и квазигосударственных объединений. В реальности, при формировании комиссий госорганы сталкиваются с проблемой нехватки законных и грамотных представителей бизнеса и гражданского общества. Как принято в большинстве случаев участниками общественных и экспертных советов, консультативно-совещательных органов являются одни и те же лица, зачастую депутаты маслихатов, лояльные местной власти бизнесмены и общественники, прямо или косвенно связанные с местными исполнительными органами через выполнение государственного заказа для некоммерческих организаций.

Во вторых. Законом Республики Казахстан «О средствах массовой информации» предусмотрены основания для прекращения выпуска средства массовой информации, такие как нарушение угроза национальной безопасности, подрыва целостности государства, пропаганда насильственного изменения конституционного строя страны, и т.д. Крупные коррупционные расследования, с выявлением схем и махинаций на высоком уровне создают угрозу для СМИ быть квалифицированными в рамках данных норм законодательства.

В третьих. В условиях цифровизации и всеобщего доступа к информации, широкого распространения социальных сетей, СМИ стали нешуточным игроком, способным формировать настроения людей. Нынешние СМИ могут быть как серьезной средством политической пропаганды, так и инструментом налаживания результативной связи между государством и гражданским обществом. К сожалению, в современном мире СМИ все чаще используются в целях «раскачивания» социальной обстановки, придания массовости локальным проблемам, в том числе в преступных и террористических целях. В этой связи многие страны, особенно развивающиеся, находящиеся в переходном периоде, вынуждены контролировать данную сферу деятельности. В отдельных случаях это оправдано, но с точки зрения противодействия коррупции, обеспечения прозрачного и эффективного взаимодействия правительства, бизнеса и граждан – усугубляет ситуацию.

Таким образом, сама коррупция способна тормозить процессы цифровизации, если в число заинтересованных лиц будут включены опасные стейкхолдеры, обладающие высоким уровнем власти и актуальности при отсутствии легитимности.

Список использованные работы:

1. Предвыборная платформа кандидата на пост президента К.К. Токаева «Справедливый Казахстан – для всех и для каждого»
2. De Asis M. G. *Coalition Building to Fight Corruption* //Anti-Corruption Summit, World Bank Institute. – 2000.
3. Kossiakoff A. et al. *Systems engineering principles and practice*. – John Wiley & Sons, 2011.— Т. 83.
4. Freeman R. E. *Strategic management: A stakeholder theory* //Journal of Management Studies. – 1984.— Т. 39.— №. 1.— С. 1-21.
5. Heywood P. M. *Combating corruption in the twenty-first century: New approaches* //Daedalus. – 2018.— Т. 147.— №. 3.— С. 83-97.
6. Dirwan A. *The effect of education against corruption in Indonesia* //OIDA International Journal of Sustainable Development. – 2019.— Т. 12.— №. 01.— С. 53-64.
7. Carr I., Outhwaite O. *The role of non-governmental organizations (NGOs) in combating corruption: Theory and practice* //Suffolk UL Rev. – 2011.— Т. 44.— С. 615.
8. Arnold A. Katrin. *Engaging Citizens against Corruption in Asia: Approaches, Results and Lessons*/A. Katrin Arnold, L. Sumir //PTF Working Paper Series. – 2012.— №. 1.— С. 108.
9. Khan M. A. *Role of audit in fighting corruption* //Comunicação apresentada na Conferência: Ethics, Integrity, and Accountability. In the Public Sector: Re-building Public Trust in Government through the Implementation of the UN Convention against Corruption: Russia. – 2006.
10. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗПК «О противодействии коррупции» [Электронный ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410> (дата обращения 15.08.2022).
11. Агентство Республики Казахстан по противодействию коррупции. *Национальный доклад о противодействии коррупции за 2021 год* [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/283483?lang=ru> (дата обращения 16.09.2022).
12. Приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции от 19 октября 2016 года № 12 «Об утверждении Типовых правил проведения внутреннего анализа коррупционных рисков» [Электронный ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014441> (дата обращения 22.05.2022).
13. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗПК [Электронный ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375#z1374> (дата обращения 11.08.2022).

14. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 1090 «Об утверждении Типового положения об экспертных советах по вопросам предпринимательства» [Электронный ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500001090> (дата обращения 11.08.2022).

15. Закон Республики Казахстан от 2 ноября 2015 года № 383-V ЗПК «Об общественных советах» [Электронный ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000383> (дата обращения 15.03.2022).

16. ОЭСР. Четвертый раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-Progress-Update-2019-RUS.pdf> (дата обращения 02.02.2022).

17. Freedom House. Nations in Transit 2019 [Электронный ресурс]. - URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/> (дата обращения 22.08.2021).

18. Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года № 451-І. «О средствах массовой информации» [Электронный ресурс]. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451_ (дата обращения 11.08.2022).

19. Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗПК «Об административных правонарушениях» [Электронный ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (дата обращения 12.08.2022).

20. Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/145?lang=ru> (дата обращения 12.08.2022).

21. Линара Сактаганова «Цифровизация Казахстана - ключевой фактор развития»; Асель Муканова Цифровизация как путь к успеху 14 сентября 2017 г.

22. Mistry J. J., Jalal A. An empirical analysis of the relationship between e-government and corruption //International Journal of Digital Accounting Research. – 2012.— Т. 12.

23. Конференция Организации Объединенных Наций по торговле и развитию ЮНКТАД. Доклад о цифровой экономике. 2021 [Электронный ресурс]. - URL: https://unctad.org/system/files/official-document/der2021_overview_ru.pdf (дата обращения 12.08.2022)

24. Всемирная Организация Здравоохранения. Вступительное слово Генерального директора ВОЗ на пресс конференции ВОЗ – 10 мая 2022 г [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.who.int/ru/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-who-press-conference-10-May-2022> (дата обращения 12.08.2022)

25. Khan A., Krishnan S. Conceptualizing the impact of corruption in national institutions and national stakeholder service systems on e-government maturity //International Journal of Information Management. – 2019.— Т. 46.— С. 23-36.

26. Послание президента РК К.К. Токаева «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество»

Reference:

1 Poslanie prezidenta RK K.K. Tokaeva «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaia nasia. Blagopoluchnoe obshestvo»

2 Predybornaia platforma kandidata na post prezidenta K.K. Tokaeva «Spravedlivyi Kazahstan – dlä vseh i dlä kajdogo»

3 De Asis M. G. Coalition Building to Fight Corruption //Anti-Corruption Summit, World Bank Institute. – 2000.

4 Kossiakoff A. et al. Systems engineering principles and practice. – John Wiley & Sons, 2011.— Т. 83.

5 Freeman R. E. Strategic management: A stakeholder theory //Journal of Management Studies. – 1984.— Т. 39.— №. 1.— С. 1-21.

6 Heywood P. M. Combating corruption in the twenty-first century: New approaches //Daedalus. – 2018.— Т. 147.— №. 3.— С. 83-97.

7 Dirwan A. The effect of education against corruption in Indonesia //OIDA International Journal of Sustainable Development. – 2019. – Т. 12. – №. 01. – С. 53-64.

8 Carr I., Outhwaite O. The role of non-governmental organizations (NGOs) in combating corruption: Theory and practice //Suffolk UL Rev. – 2011. – Т. 44. – С. 615.

9 Arnold A. Katrin. Engaging Citizens against Corruption in Asia: Approaches, Results and Lessons //A.-Katrin Arnold, L. Sumir //PTF Working Paper Series. – 2012. – №. 1.— С. 108.

10 Khan M. A. *Role of audit in fighting corruption //Comunicação apresentada na Conferência: Ethics, Integrity, and Accountability. In the Public Sector: Re-building Public Trust in Government through the Implementation of the UN Convention against Corruption: Russia. – 2006.*

11 *Zakon Respubliki Kazahstan ot 18 noiabrä 2015 goda № 410-V ZRK «O protivodeistvii korupsii» [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z150000410> (data obraşenia 15.08.2022).*

12 *Agentstvo Respubliki Kazahstan po protivodeistviu korupsii. Nasionälnyi doklad o protivodeistvii korupsii za 2021 god [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/283483?lang=ru> (data obraşenia 16.09.2022).*

13 *Prikaz Predsedatelä Agentstva Respubliki Kazahstan po delam gosudarstvennoi slujby i protivodeistviu korupsii ot 19 oktäbrä 2016 goda № 12 «Ob utverjdenii Tipovyh pravil provedenia vnutrenego analiza korupsionnyh riskov» [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014441> (data obraşenia 22.05.2022).*

14 *Predprinimatelski kodeks Respubliki Kazahstan ot 29 oktäbrä 2015 goda № 375-V ZRK [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375#z1374> (data obraşenia 11.08.2022).*

15 *Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazahstan ot 28 dekabrä 2015 goda № 1090 «Ob utverjdenii Tipovogo polojenia ob ekspertnyh sovetah po voprosam predprinimatelstva» [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500001090> (data obraşenia 11.08.2022).*

16 *Zakon Respubliki Kazahstan ot 2 noiabrä 2015 goda № 383-V ZRK «Ob obşestvennyh sovetah» [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000383> (data obraşenia 15.03.2022).*

17 *OESR. Chetvertyi raund monitoriña Ctambül'skogo plana deistvi po börbe s korupsiei [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-Progress-Update-2019-RUS.pdf> (data obraşenia 02.02.2022).*

18 *Freedom House. Nations in Transit 2019 [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/> (data obraşenia 22.08.2021).*

19 *Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 iulä 1999 goda № 451-I. «O sredstvah masovoi informasii» [Elektronnyi resurs]. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451_ (data obraşenia 11.08.2022).*

20 *Kodeks Respubliki Kazahstan ot 5 iulä 2014 goda № 235-V ZRK «Ob administrativnyh pravonaruşeniah» [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (data obraşenia 12.08.2022).*

21 *Ministerstvo informasii i obşestvennogo razvitia Respubliki Kazahstan [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/145?lang=ru> (data obraşenia 12.08.2022).*

22 *Linara Saktaganova «Sifrovizasia Kazahstana - klüchevoi faktor razvitia»; Asel Mukanova Sifrovizasia kak püt k uspehu 14 sentäbrä 2017 g.*

23 *Mistry J. J., Jalal A. An empirical analysis of the relationship between e-government and corruption //International Journal of Digital Accounting Research. – 2012.— T. 12.*

24 *Konferensia Organizasii Obedinennyh Nasi po trgovle i razvitiu İUNKTAD. Doklad o sifrovoi ekonomike. 2021 [Elektronnyi resurs]. - URL: https://unctad.org/system/files/official-document/der2021_overview_ru.pdf (data obraşenia 12.08.2022)*

25 *Vsemirnaia Organizasia Zdravoohranenia. Vstupitelnoe slovo Generäl'nogo direktora VOZ na pres konferensii VOZ – 10 maia 2022 g [Elektronnyi resurs]. - URL: <https://www.who.int/ru/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-who-press-conference-10-May-2022> (data obraşenia 12.08.2022)*

26 *Khan A., Krishnan S. Conceptualizing the impact of corruption in national institutions and national stakeholder service systems on e-government maturity //International Journal of Information Management. – 2019. – T. 46. – S. 23-3*

ӘОЖ 347.7
ҒТАХР 11.25.41

Е.И. Исibaева *¹, З.З. Нұрыш ²

*¹т.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы АӨУ Құқықтану кафедрасының доценті,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

E-mail: isibaeva.liza@mail.ru

²қ.м., полиция подполковнигі Қазақстан Республикасы

ІІМ М.Бөкенбаев атындағы АЗИ Жалпы заң пәндері кафедрасының доценті,

Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail. nurush.zina@mail.ru

ГЕНДЕРЛІК ТЕНДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда қоғамда азаматтардың құқықтар мен бостандықтары, соның ішінде жыныстық тиіспеушілікке қол сұғушылық фактілері кең етек алып отыр. Бұл біздің менталитетімізге, қазақи тарихымыз бен тәрбиемізге жат нәрсе емеспе?

Мақалада гендерлік тендікті қамтамасыз етуде мемлекеттік саясаттың жүзеге асырылуын, саяси жинақтауды көрсететін нақты материалдарға негізделе отырып, гендерлік тендікті қамтамасыз етудің мемлекеттік тетігін жетілдірудің практикалық шаралар кешенін әзірлеу мәселелері ұсынылған. Қазақстан мемлекеті гендерлік жүйені реформалаудың белсенді субъектісі ретінде гендерлік саясатының қалыпта-суы мен дамуының мазмұнын, проблемалары мен ерекшеліктерін ашып көрсету үшін жұмыстар атқаруда.

Қазақстан Республикасының гендерлік тендігін қамтамасыз етудің мемлекеттік саясаты саяси процестерді мемлекеттік басқарудың құрамдас бөлігі ретінде қоғамда маңызды орын алады.

Кілт сөздер. Гендерлік тендік; саясат; мемлекеттік ұйымдар; әйел; ер; жыныстық қол сұғылмаушылық; гендерлік тендік стратегиясы; әлеуметтік-демографиялық топтар.

Исibaева Е.И.*¹, Нұрыш З.З.²

*¹к.и.н., доцент кафедры Юриспруденции, АРУ имени К.Жубанова
г. Ақтобе, Казахстан*

E-mail: isibaeva.liza@mail.ru

²м.п., подполковник полиции,

доцент кафедры общеправидических дисциплин АЮИ МВД РК имени М.Букенбаева,

г. Ақтобе, Казахстан

E-mail. nurush.zina@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Аннотация

Сегодня в обществе широко распространены факты посягательства на права и свободы граждан, в том числе на сексуальную неприкосновенность. Разве это не чуждо нашему менталитету, казахской истории и образованию?

В статье представлены вопросы раскрытия содержания, проблем и особенностей становления и развития данной политики Республики Казахстан на современном этапе и разработки на этой основе комплекса практических мер совершенствования государственного механизма обеспечения гендерного равенства, исходя из конкретных материалов, отражающих реализацию государственной политики в обеспечении гендерного равенства, политической консолидации.

Государство Казахстан как активный субъект реформирования гендерной системы. Государственная политика обеспечения гендерного равенства Республики Казахстан как составная часть государственного управления политическими процессами.

Ключевые слова. Гендерное равенство; политика; государственные организации; женщина; мужчина; сексуальная неприкосновенность; Стратегия гендерного равенства; социально-демографические группы.

Isibayeva E.I.*¹, Nurysh Z.Z.²

¹Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, Department of Jurisprudence, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: isibaeva.liza@mail.ru

²Associate Professor of the Department of General Legal Disciplines Aktobe Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukenbayev, Aktobe, Master of Law, Police Lieutenant Colonel, Kazakhstan

E-mail. nurush.zina@mail.ru

HISTORICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND CONCEPTUAL ASPECTS OF THE STUDY OF THE STATE POLICY OF ENSURING GENDER EQUALITY

Abstract

Today, the facts of encroachment on the rights and freedoms of citizens, including sexual inviolability, are widespread in society. Is this not alien to our mentality, Kazakh history and education?

The article presents the issues of developing a set of practical measures to improve the state mechanism for ensuring gender equality, based on specific materials reflecting the implementation of state policy in ensuring gender equality, political accumulation. The state of Kazakhstan, as an active subject of gender reform, is working to reveal the content, problems and features of the formation and development of gender policy.

The article presents the issues of developing a set of practical measures to improve the state mechanism for ensuring gender equality, based on specific materials reflecting the implementation of state policy in ensuring gender equality, political accumulation.

Keywords: Gender equality; politics; state organizations; woman; man; sexual integrity; Gender equality strategy; socio-demographic groups.

Кіріспе. Отбасы институтын қорғауда конституциялық нормаларды талдау мемлекеттік органдар, ұйымдар, бірлестіктер мен жеке тұлғаларды отбасы мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі іске міндетті түрде тартылған мемлекеттік органдардың, ұйымдар мен лауазымды адамдардың тізбесі заңнамалық деңгейде айқындалған және нақтыланған.

Қазақстанда отбасы институтын Конституциялық қорғауды іске асырудың белгілі бір проблемалары отбасының дербес құқықтық субъект болып табылмау себебінен туындайды, сондықтан отбасы конституциялық-құқықтық қатынастардың қатысушысы бола алмайды. Мемлекеттік-құқықтық теория тек нақты қатысушылар құқықтық қатынастардың субъектілері ретінде әрекет етеді деген ұстанымды алға тартады [1].

Республика Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына жолдауында кешенді жоспар қабылданғаннан кейін гендерлік теңдікті қамтамасыз ету бойынша белсенді жұмыс басталды. Осыған байланысты әйелдердің қоғамдағы экономикалық және саяси ұстанымдарын барынша қолдауды қамтамасыз ету қажет. Бұл жұмысқа Президент әкімшілігі жауап береді. Сондай-ақ, отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасына да өзгерістер енгізген жөн- деген болатын [2].

Гендерлік саясылық саласы-бұл әлеуметтік қызметтің белгілі бір түрі, оны түсіндіру және түсіну сыртқы, кеңістіктік және уақыттық өлшеулерді, имманентті белгілердің динамикасын талдауды қажет етеді. Егер тұтастай алғанда саясаттың мәні – билік, ол үшін күрес және осы күрестің салдары болса, онда гендерлік пән гендерлік теңдік және оны ерлер мен әйелдер өмірінің барлық салаларында жүйелік гендерлік қауымдастық ретінде қамтамасыз ету тетігі болып табылады.

Өзектілігі. Теңдікті қамтамасыз етудің ұлттық тетігі-бұл әйелдің рөлін арттыруға және әйелдің өз құқықтарын толық пайдалануына ықпал ету мақсатында құрылған институционалды үкіметтік. Оның

негізгі міндеті-занды, әйелдер мен ерлер арасындағы кемсітушілік пен теңдік қағидатын қолдануды қадағалау және қамтамасыз ету. Бұл жүйелі талдау негізінде екі жыныстың мүдделерін ескеретін басқару шешімдерін жасайтын құрылымдар, халықтың, әсіресе әйелдердің жағдайының нашарлауына әкелетін саяси әрекеттердің теріс салдарын болдырмауға және жоюға көмектеседі.

БҰҰ Жарғысы жыныстардың біріне жататындығы негізінде кемсітушіліксіз барлық адамдардың құқықтары мен негізгі бостандықтарының теңдігі жарияланған алғашқы халықаралық құжат болды. Осы кезден бастап БҰҰ-ның және ЮНИФЕМ, ЕҚЫҰ, МОМ, ЮСАИД, БҰҰДБ және басқа да әйелдер проблемаларын шешу жөніндегі бірқатар халықаралық ұйымдардың жұмысы әйелдерге деген көзқарастан бастап, олардың даму қажеттіліктері тұрғысынан ғана, содан кейін олардың даму процесіне қосқан елеулі үлесін мойындаудан бастап, барлық деңгейдегі адам қызметінің барлық түрлеріне толық қатысу құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге ұмтылуға дейін бірқатар өзгерістерге ұшырады.

Халықаралық рейтингтер Қазақстанның гендерлік теңсіздік себептерін жоюда орталық Азияда көшбасшы болып табылатынын растайды, алайда негізгі салаларда әлі де елеулі гендерлік айырмашылықтар бар. Атап айтқанда, еңбек нарығындағы жыныс белгісі бойынша кемсітушілік кешенді сипатқа ие: жұмысқа қабылдау немесе жұмыстан шығару кезінде, белгілі бір кәсіптер мен лауазымдарға қол жеткізуді шектеу кезінде, қызмет бойынша жоғарылату және мансаптық өсу мәселелерінде, сыйақы еңбек тиімділігіндегі айырмашылықтармен байланысты емес бір жұмысты орындағаны үшін төленетін кезде орын алып жағдайлар бар.

Гендерлік тепе-теңдіктің өзін-өзі теңестіруін күту мүмкін емес. Сондықтан экономикалық даму мүмкіндіктерін ғана емес, ең маңызды құндылығы – адами капиталды жоғалтуда бұл мәселелер назардан тыс қалмауы тиіс.

Біздің әлемді, қоғамдарымызды және өзімізді түсінуіміздің көп бөлігі тарихи және негізінен белгілі бір ұлттар мен экономикалық таптардың адамдары жасаған теориялар мен білімге негізделген. Ерлердің үстемдігі және теориялық және танымның нақты мәдени ерекшеліктері, әдетте, әйелдер мен басқа топтардың ресми теориялық және білім жинақтау процестерінен шығарылуына әкеледі. Мұндай теориялар мен білім зерттеулерде, саясатта және іс-әрекетте қолданылған кезде, олар әйелдердің барлық қызмет салаларына қосқан үлестерін елемей қана қоймайды, сонымен қатар, әсіресе әйелдер үшін өзекті мәселелерді қарастыруды болдырмайды.

Біз гендерлік теңдік саласындағы жаһандық саясат және оны іске асыру туралы өсіп келе жатқан перспективаны қабылдаймыз. Қазіргі қоғамдардың дамуы сонымен бірге қазіргі уақытта бүкіл әлемде жаппай (жалпыға бірдей) білім беруді ілгерілетудің негізінде құрылған институционалды білім беру жүйелерінің дамуына әкелді.

Мақсаты мен міндеттері:

Қазіргі қазақстандық саясатта гендерлік теңдіктің дамуы, ең алдымен, әйелдердің қоғамның саяси және әлеуметтік-экономикалық даму векторын толық шамада анықтай алмайтынын куәландырады. Әйелдердің мүдделерін іске асыру қоғамның жалпы әлеуметтік әл-ауқатына елеулі әсер ететінін және іс жүзінде әрбір қазақстандық тап болатын әлеуметтік саланың проблемаларын бақылауды білдіретінін де ұмытпаған жөн. Бұл проблемаларды шешу мемлекеттік саясаттың басым бағыттары [3; 12-14].

Сонымен қатар, Қазақстанның саяси ғылымында жаңа бағыт — гендерлік саясаттану қалыптасуда. Гендерлік саясаттанусыз қазақстандық трансформациялық процестерді түсіну мүмкін емес.

Материалдар мен әдістемесі. Қазақстан Республикасының Үкіметі өз қызметінде гендерлік теңдік қағидаттарына бейілділікті көрсетеді. Әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі ұлттық тетіктің жүйелі институционалды дамуы 1995 жылдан бастап консультативтік-кеңесші орган - ҚР отбасы проблемалары жөнінде совет құрылды. 1998 жылы ҚР Президенті жанынан Отбасы және әйелдер істері жөніндегі ұлттық комиссия құрылған болатын.

Ол заңнама, әлеуметтік саясат, қоғамдық-саяси өмір, экономика, денсаулық сақтау, зорлық-зомбылыққа қарсы күрес, информатикалық саясат, мәдениет, ғылым және білім салаларында теңдікке қол жеткізу жөніндегі мәселелерді қамтиды.

Халықаралық және отандық ұйымдардың көптеген сарапшылары гендерлік саясаттың маңыздылығын ресми түрде мойындау мемлекеттік бағдарламалардың нақты орындаушыларына, әртүрлі деңгейдегі қызметкерлер мен басшыларға саналы түрде қарсылық көрсететінін атап өтті. Барлық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілердің ресми сөздерінде «әйел-ана», «үй ошағын сақтаушы» ұғымдары кездеседі, бұл әйелдің қоғамдағы үй, репродуктивтік рөлінің басымдығын көрсетеді. Бұл жоғарыдан басталған және жүзеге асырылатын гендік саясат әлі күнге дейін саяси сөзсіз, бірақ жергілікті жағдайларға қатысы жоқ халықаралық саясаттың атрибуты ретінде қабылданатындығына байланысты.

Соңғы жылдары ҚР-да мемлекетпен диалогта өз позициясын институционалдық нығайтқан азаматтық қоғамның өсуі байқалуда.

Гендерлік стратегияның ерекшелігі әйелдер мен ерлердің қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыратын гендераралық келісу жағдайларын жасауды; еңбек, білім беру, медициналық, қорғау сипатындағы әлеуметтік ресурстарды ұйымдастыруды қамтамасыз ететін гендерлік теңдік нормалары мен қағидаларына байланысты тиісті технологиялық құралдарды, рәсімдерді дамытуды; өңірлік институттар мен құрылымдарды әлеуметтік процестерге енгізетін гендерлік теңдіктің халықаралық стандарттарын белгілеуді білдіреді.

Өмірлік бағыт пен өмірлік стратегиялардың үлкен икемділігі гендерлік қатынастардың өзгеретінін, кәсіби ұтқырлықтың күшейетінін және жұмыспен қамту саласының кеңейетінін болжайды [4; 55].

Негізгі бөлім

Елімізде «2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы» бекітілді. Оның мақсаты-БҰҰ-ның декларация жарияланған мыңжылдық даму мақсаттарына сәйкес әйелдер мен ерлердің тең құқықтарын ғана емес, сондай-ақ тең мүмкіндіктерін іске асыруды, олардың қоғам өмірі мен қызметінің барлық салаларына тең қатысуын қамтамасыз ету. Бұл стратегия теңдік, сондай-ақ әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуді қамтамасыз ететін құжат болып табылады.

Қазақстан Республикасының тарихында гендерлік теңдік стратегиясы алғаш рет қабылданды. Сонымен қатар, мұндай құжаттарда әлемнің бірнеше елі ғана бар. Стратегия мемлекеттің әлеуметтік саясатында жаңа кезең ашады және білім беру жүйесіне гендерлік білімді енгізуді және қоғамның құқықтық және гендерлік теңдіктің қажеттілігін түсінуін көздейді.

2009 жылғы 24 тамызда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен құқықтық саясат тұжырымдамасы бекітілді, онда мемлекеттік және қоғамда жыныстық теңдік, әйелдер мен ерлердің тең құқықтары мен мүмкіндіктерін қамтамасыз ету факторы рөл атқаратын болады деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Президенті «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» 2009 жылғы 8 желтоқсанда Заңға қол қойылды. Осы заң ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктерін қамтамасыз ету саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және мемлекеттік және қоғамдық өмірдің барлық салаларында гендерлік жағдайлар қағидалар мен нормаларды белгілейді. Заңның қабылдануы гендерлік себептер бойынша кемсітушілік практикасын біртіндеп жоюға мүмкіндік берді, Қазақстан азаматтарының – ерлер мен әйелдердің Конституцияда және халықаралық құқық нормаларында көзделген құқықтар мен бостандықтардың бүкіл жиынтығын іске асыруы үшін мүмкіндіктерді кеңейтті. Сонымен қатар, құжат адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарды және ұлттық заңнаманы басшылыққа алады [5].

2009 жылғы 4 желтоқсанда "Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы" Заңы қабылданды, ол мемлекеттік органдар, өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар мен Қазақстан Республикасы азаматтарының тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу қызметінің құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық негіздерін басшылыққа алады [6].

Елдегі гендерлік зерттеулердің объектісі көбінесе әйелдердің қоғам дамуындағы ролінің немесе олардың елдің экономикалық дамуындағы ролінің ұлттық-мәдени аспектілері, сондай-ақ әйелдердің саяси шешімдер қабылдау процесіне төмен тартылу проблемалары, олардың биліктің жоғары эшелондарында болмашы болуы болып табылады.

Талқылау. Мемлекеттік гендерлік саясатты одан әрі дамытуға және саяси жүйені жаңғыртуға, түрлі мемлекеттік органдарға ұсынылған ұсынымдар пакеті Қазақстан Республикасында гендерлік теңдікке қол жеткізу жөніндегі мемлекеттік шараларды жетілдіруге мүмкіндік береді.

Гендер-бұл саяси ғылымның негізгі тұжырымдамаларының бірі, ол биліктің, саяси басқарудың мәнін, саяси жүйелерді реттеу механизмін тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, гендер адам өмірінің барлық аспектілерін көрсетеді.

«Гендерлік саясат» санатын түсіну үшін гендерлік қатынастардың саяси және мәдени шоғырлануына байланысты экономикалық, саяси және әлеуметтік ресурстарға қол жеткізуде ерлер мен әйелдердің мүмкіндіктері тең дәрежеде қолданылатын мемлекеттің күш-жігерін көрсететін жыныстардың өндіріске және молықтыруға, яғни жұмыспен қамту мен әлеуметтік молықтыруға (әлеуметтік, зейнетақы, демографиялық саясат, денсаулық сақтау, медициналық қызмет көрсету) қатысуын реттеу деп тануға болады.

Көптеген заманауи зерттеулерде саясат пен мемлекеттік билік құрылымдарында әйелдер менеджерлердің кем дегенде 13-30% құрауы керек екендігі айтылған. Әйтпесе, мемлекеттік басқару ерлер стандарттары бойынша жүзеге асырылады. Алайда бұл «еркек» стиль проблемаларын шешу жиі азайта-

тын тікелей противоборству мен жанжалдарға, ал негізінде «әйелдер» жатыр тұрақтылықты сақтау және сабақтастық дәстүрі. Бұл тәсіл әсіресе посткеңестік кеңістіктегі қақтығыстарға қатысты.

Теңдіктің Конституциялық идеясы бір қарағанда ғана заңнамада көрініс тапқан. Осы ұстанымдағы заңдарда жыныстық кемсітушілік нормалар жоқ, бірақ сонымен бірге заңнамада құқықтар мен мүмкіндіктердің теңдігіне кепілдік беретін нормалар жоқ. Сонымен қатар, заң шығарушы арнайы гендерлік сараптама болмаған кезде қолданыстағы заңдарға кемсітушілік түсінігі бар нормаларды енгізді. Мысалы, бұл отбасылық, еңбек және әлеуметтік заңнамадағы әкелік фактімен байланысты артықшылықтар, олар тек әйелдерге тиесілі, ал ерлерді мұндай құқықтардан негізсіз айырады. Кемсітушілік туралы істер бойынша сот практикасы қалыптаспаған, бұл тең гендерлік құқықтар кепілдіктерінің әрекетсіздігін көрсетеді.

Теңдік, гендерлік кемсітушілікке тыйым салу саласындағы қазақстандық зерттеулердің өзектілігі, елде гендерлік құндылықтарды ілгерілетуде ілгерілеушілік жоқ, теңдікті қамтамасыз ету тәжірибесі қанағаттанарлықсыз.

Гендерлік саясатты іске асырудың тиімді құралдарының бірі гендерлік статистика болып табылады, ол мынадай салалардағы әйелдер мен ерлердің жағдайы туралы деректер жиынтығын білдіреді: халық, отбасы, денсаулық сақтау, білім беру және коммуникация, жұмыспен қамту, адам құқықтары және саясат. Ол оңтайлы әлеуметтік-демографиялық саясатты әзірлеу қағидатын іске асыру кезінде әйелдер мен ерлердің айрықша әлеуметтік-демографиялық топтар ретіндегі ерекшеліктерін ескертеді.

2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдіктің ұлттық стратегиясында әрбір мәлімделген бөлім бойынша стратегиялық міндеттер мен іс-қимылдар қаралады, онда гендерлік индикаторлар мен жалпы гендерлік статистиканы жетілдіруге көп көңіл бөлінеді [7].

Белгілі бір уақыт кезеңі ішінде қоғамда болып жатқан гендерлік маңызды өзгерістерді жиынтықтау үшін сандық және сапалық көрсеткіштер ретінде айқындалуы мүмкін гендерлік индикаторлар пайдаланылады.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда әлемдік қоғамдастыққа бейімделу бойынша жұмыстар жүргізілді. 1998 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының «Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы» Конвенциясына қосылды [8].

Дегенмен, елімізде әйелдер мен ерлердің жағдайларындағы айырмашылықтар әлі де елеулі. Конституциямен кепілдік берілген тең құқықтар кепілдік берілген мүмкіндіктермен нығайтылмаған. Әйелдер шешімдер қабылдау деңгейінде жеткілікті түрде ұсынылмаған, яғни жоғары лауазымдарда іс жүзінде жоқ, еңбек нарығында гендерлік теңсіздік бар.

Гендерлік теңдікке қол жеткізу жолдары белгілі бір қоғамға тән көптеген әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени факторларға байланысты ерекшеленеді. Феминистер әлеуметтік теңсіздіктің себебін, атап айтқанда әйелдердің бағынышты жағдайын капиталистік немесе патриархалды жүйелердің эксплуатациялық мәні ретінде көреді, яғни гендер таптық стратификацияның аспектісі болып табылады. Тек жүйенің өзін жою арқылы, олар әйелдердің тең емес жағдайының мәселесін шешуге болады деп санайды.

Қазақстан Республикасындағы Гендерлік саясат концепциясы Қазақстандағы гендерлік саясаттың негізгі принциптерін, басымдықтары мен міндеттерін айқындайды [9].

Зерттеу әдістемесі. Зерттеудің тарихи-әдіснамалық негізін гендерлік теңдік тұжырымдамалары, гендерлік саясатты зерттеудің алуан түрлі аспектілері бойынша Батыс, Ресей және қазақстандық зерттеушілердің жұмыстары құрайды.

Гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің мемлекеттік саясатын дамыту перспективасы эгалитаристік саясатқа көшумен байланысты. Алайда, саяси саладағы трансформацияның аяқталмауы гендерлік саясаттың өтпелі нысандарын сақтау қаупін арттырады, бұл жаңа қоғамның институционалдық сипаттамасы ретінде гендерлік теңсіздіктің сақталуына әкеледі және елдің саяси және экономикалық дамуына теріс әсер етеді.

Мемлекеттік гендерлік саясатты жүргізуді гендерлік интеграция стратегиясымен толықтыру қажет, бұл ретте гендерлік теңдік тәсілін саяси қызметке енгізілген барлық адамдар саясаттың барлық деңгейлері мен сатыларындағы барлық бағыттарына инкорпорациялайды. Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету проблемасына кешенді көзқарас мемлекеттің дамуының жалпы стратегиясы тұрғысында барлық саяси-құқықтық базаны жаңғыртуға мүмкіндік береді [11; 40-41].

Әйелдердің үкіметтік емес ұйымдары елдегі гендерлік саясатты іске асыруға, азаматтық қоғам мен демократиялық институттарды дамытуға ықпал етеді. Гендерлік саясаттың табыстылығы, әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі ұлттық тетіктің тезірек іске қосылуы мемлекеттік институттардың, бизнестің және әйелдердің үкіметтік емес ұйымдарының желілік өзара іс-қимылының тиімділігі мен нәтижелілігінің дәрежесіне байланысты.

Ерлер мен әйелдер арасындағы нақты теңдікке қол жеткізу жолындағы кедергілердің бірі әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық болып табылады, бұл саяси, экономикалық жүйенің жұмыс істеу тиімділігіне де теріс әсер етеді. Қазақстандағы зорлық-зомбылықты еңсеру-қоғамның гендерлік жүйесін де, оның азаматтарының гендерлік санасын да өзгерту мақсатында мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы жүйелі және үйлестірілген әріптестікті талап ететін ұзақ және еңбекті қажет ететін процесс.

Гендерлік саясатты жүзеге асыру деңгейлері бойынша жіктеуге болады: халықаралық деңгей, өңірлік және ұлттық деңгей (жеке мемлекеттің гендерлік саясаты).

Заңнамада гендерлік асимметриялық сипаттағы нормаларды анықтауды құқықтардың, міндеттердің немесе заңды мінез-құлықтың кепілдіктерін айқындау кезінде гендерлік сілтемелері бар нормаларды механикалық іздеуге және бейтараптандыруға қысқартуға болмайды. Бұл қызмет әлдеқайда терең және күрделі және тиісті құқықтық қатынастарды модельдеу және оларды еркек немесе әйел жүзеге асырудағы проблемаларды анықтау тұрғысынан әр заңның сыни талдауын қамтиды.

Гендерлік теңдік саласындағы мемлекеттік саясаттың әртүрлі типологиялары бар: гендерлік теңдік мәселесіне қатысты әртүрлі көзқарастар жүйелеріне негізделген типология (патриархалды, патерналистік, либералды саясат түрлері); мемлекеттік ықпал ету шаралары бағытталған объект бойынша ерекшеленетін типология.

Тәуелсіз Қазақстанның саяси даму моделін іздестіру, өркениеттік дамудың дербес жолын іздестіру қазақтардың саяси-құқықтық дәстүрлерін белсенді зерделеуге түрткі болатынын атап өткен жөн. Сонымен қатар, тарихи-құқықтық зерттеулер гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің мемлекеттік саясатын зерттеудің әдіснамалық негізін кеңейтеді: тарих призмасы арқылы әйелдердің "саяси емес" табиғаты туралы идеялардың заңсыздығы көрінеді [12; 78-80].

Көшпелі мәдениетке әйелге деген ерекше құрмет тән болды. Ана құқығының дәстүрлері әлемнің көптеген көшпелі мемлекеттерінің әлеуметтік негіздерін анықтады. Көшпенділердің эстетикасы мен мәдениетінің алғашқы ата-бабалары скифтер болғаны белгілі, кейіннен олардың мұрагерлері ғұндар, түріктер мен моңғолдар болды. Тек қазақ жерінде Түркілер Жер-суды бейнелеген әйелдер кейпіндегі құдайлардың мүсіндерін жасаған. Бір қызығы, Катун әйелдерінің, қағандардың тең билеушілерінің портреттерін түрік монеталарында да бейнелеген, өйткені ежелгі түркілерде жоғары билікке тек қаған ғана емес, оның әйелі де ие болған. Бұл олардың руларының, қаған мен Катунның сакрализациясына әкелді.

Геродоттан бастап М.Қашқариге дейінгі ұлы ойшылдар гендерлік саясатты көшпенділердің соғыстары туралы үлкен аумақтарды ұстап тұру және бақылау қажеттілігі нәтижесінде пайда болған ең тән белгі ретінде жазды.

Көшпелі қоғамдағы әйелдің рөлі туралы құнды және қызықты мәліметтер Л.Гумилевтің "Ежелгі түріктер" кітабында, үлкен тарихи материалда тарихта шайқастарға қатысқан, ауылдарды басқарған, атақты тұлғаларды тәрбиелеген аты аңызға айналған әйелдердің көп болғанын көрсетеді. Ғалымның пікірінше, көшпелі әлемдегі әйелдер құқығының шектелуі-бұл кейінгі құбылыс және, мүмкін, Моңғолиядан кейінгі кезеңде Орта Азияны бастан кешірген жалпы құлдыраумен байланысты деп санайды [13;68].

Саясаттағы әйел халықаралық қатынастардың сапасы мен деңгейінің маңызды факторы болып табылады. Мәселен, Орталық Азия халықтарының рухани-мәдени, идеологиялық бірігу факторларының ішінде Қазақстанның, Орта Азияның сұлтандары мен хандары арасындағы әулеттік некелер маңызды орын алды.

Дереккөздерді терең зерттеу, тарихи материалдармен танысу кезінде дала саясаты ондағы әйелдердің қатысуымен анықталған кезде көптеген мысалдар табуға болады. Неке дипломатиясы кейде жекелеген мемлекеттердің, әулеттердің қалыптасуы мен ыдырауына шешуші әсер етті. Ақсүйек руынан шыққан әйелдердің мемлекетті басқаруға қатысқандығы М.Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» почеркінде, ол Қазақ хандығында Қасым хан қайтыс болғаннан кейін болған саяси оқиғаларды және Моғолстан ханы Сұлтан-Саид пен Қазақ хандығының ханы Тагир арасындағы маңызды мемлекеттік істерді шешуде делдал болған оның әйелі Сұлтан-Нағир ханның рөлін суреттегенде жақсы көрсетілген [13,70].

Дегенмен «еркек-әйел», «бағыну-билік» дилеммасы феодалдық қоғамда бола алмады және бола алмайды. Бірақ олар саяси жүйелерде басқаша көрінеді және жобаланады. Саясаттағы әйелдердің рөлін толық төмендету (тарихи ретроспективада) ешқандай топыраққа ие емес. Әйелдер барлық уақытта маңызды орындарға ие болды.

Гендерлік теңдік жалпыадамзаттық, тарихи және мәдени норма деп тұжырымдайды және біздің қоғамға жат емес. Саяси дамудың қазіргі кезеңінде әйелге деген құрмет, бостандыққа деген сүйіспеншілік, теңдік, әділеттілік, толеранттылық, дүниетанымның жаңа әлемге ашықтығы және әлемге деген қызығушылық сияқты дәстүрлі құндылықтарды жандандырып, дамытқан жөн.

Кеңес өкіметі Қазақстан мен Орталық Азияның басқа республикалары үшін "Шығыс әйелдерін азат ету" модернизациялық бағдарламасын іске қосты. Бұл әйелдерді босатудың қиын және екіұшты процесі болды. Әйелдерді қоғамдық өмірге және еңбек қызметіне жаппай тарту басталды. Бір жағынан, әйелдер бірден ер адамдармен "тең" болды, екінші жағынан, билік бұл процесті бастады, бұл кезде әйелдер Батыстағыдай тікелей әлеуметтік күресте өз құқықтарына қол жеткізудің маңызды тәжірибесінен айырылды.

Кеңестік гендерлік саясат гендерлік рөлдерді қайта бөлуді білдірмейді. Оның принциптері әлеуметтік көбеюде дәстүрлі функцияларды орындаумен бірге әйелдің өндірістік қызметке қатысуын қамтамасыз етуге негізделген және ол әйелдердің репродуктивті функцияларын қамтамасыз етуге бағытталған.

Декларацияларға қарамастан, әйелдер де шешім қабылдау саласынан шығарылды. Кеңес өкіметінің алғашқы кезеңінде әйелдерді қоғамдық қызметке қосу механизмі негізінен әйелдер мен әйелдер кеңестері арқылы өтті. Олар жоғалғаннан кейін әйелдердің қоғамдағы саяси рөліне деген қамқорлық әйелдердің өкілді органдарға қатысу квоталары жүйесінде көрінді.

Кеңестік гендерлік саясат жетістіктерінің ішінде мыналар атап көрсетілді:

1) әйелдердің құқықтық мәртебесіне нұқсан келтіретін заңдардың күшін жою және ағымдағы заңнамада міндеттерін бекіту;

2) Қазақстан әйелдерін босату бойынша мемлекеттің ағартушылық, насихаттық, тәрбиелік жұмысы;

3) Қол жеткізу, қызмет көрсету көлемі мен сапасының теңдігіне қатысты сол кездегі ең үздік әлеуметтік қамсыздандыру жүйелерінің бірін құру (білім алуға жаппай қол жеткізу, толық жұмыспен);

4) әйелдердің саясатқа қатысуы оның жалған сипатына қарамастан өте таныс құбылыс болды.

Алайда, осы саясатты жүргізу барысында оның жағымсыз жақтарын да атап өтуге болады. Оларға: шаруашылық және өмір салтының ұқсастығын елемейтін және Қазақстан халқының әйелдер жартысына тікелей әсер еткен эмансипацияның негізінен еуропалық үлгісін көшірген «әйел» мәселесін шешудің әмбебап стилі; әйел мәселесін шешуде мемлекеттің әкімшілік әдістерді пайдалануы (дінді қудалау, жыныстық қатынас және отбасылық-неке қатынастары саласындағы эксперимент); бағдарламалық құжаттарда жарияланған мақсаттарға қол жеткізбеу, сондай-ақ «әйел» мәселесін шешу үшін белсенді әйелдер қозғалысының болмауы, өйткені қатаң орталықтандырылған билік бұқараның инерциясына қызығушылық танытты және бағыну негізінде саясат субъектілерімен қарым-қатынас орнатты [14; 124].

Кеңестік мемлекеттік гендерлік саясат моделі әйелге қатысты мемлекеттік саясаттың патерналистік түрі болды, оның аясында әйелге қатысты мемлекеттік протекционизм жүзеге асырылды, бұл гендерлік қатынастардың патриархаттық жүйесінің көбеюіне әкелді. Нәтижесінде саясаттың патерналистік сипаты өтпелі кезеңде әйелдер мен ерлердің тең емес жағдайларға енуіне себеп болды. Социалистік тәжірибе әйелдердің еңбек нарығына шығуын, жалпыға бірдей білім беруді, жарияланбаған, бірақ нақты, Батыс Еуропа мәдениеті құндылықтарының кем дегенде үш ұрпағын санаға енгізуді қамтамасыз еткенін есте ұстаған жөн. Осы мәдени парадигма тұрғысынан әйелдердің саясатқа қатысуы өте таныс құбылыс болды.

Сондай-ақ, мамандарды даярлаудың табыстылығына әсер ететін жастардың жеке және кәсіби өзін-өзі айқындауында гендерлік айырмашылықтардың болуы; дәстүрлі әйелдер мен ерлердің кәсіби бағдарларының сақталуы анықталды. Гендерлік теңгерімсіздікті және қоғамдағы гендерлік теңсіздікті еңсеру үшін гендерлік сезімтал білім беру және бюджеттік қаржыландырумен нығайтылған мемлекеттік бағдарламалар, сондай-ақ жастарды гендерлік тәрбиелеу проблемасын теориялық негіздеуге бағытталған зерттеу әзірлемелері қажет [15].

Қазақстан Республикасы үшін неғұрлым өзекті проблемалардың үш тобы жатқызылды. Оларға: тұрмыстық зорлық-зомбылық, жыныстық қысым көрсету және әйелдердің трафигі жатады. Әйелдер еркектерге қарағанда екі есе көп бұзақылық пен қарақшылық шабуылдардың құрбаны болады. Қазақстандық 60 пайызы физикалық сексуалдық зорлыққа душар болған; шамамен әрбір үшіншісі өз отбасында зорлық-зомбылық көреді; зорлау үшін сотталғандар саны бойынша кісі өлтіргені үшін сотталғандардан кейін екінші орында тұр. Қазақстанда ресми статистика бойынша тіркелген қылмыстардың жалпы санының шамамен 30%-ы әйелдерге қатысты жасалады.

Регрессияның себептері қандай? Қолданыстағы прогрессивті құқықтық база мен шындық арасындағы сәйкессіздіктің себептері қандай? Бұл сұрақтар арнайы зерттеу тақырыбы болған жоқ. Біздің пікірімізше, Қазақстанда мемлекеттік гендерлік саясат стратегияларының 15 жылдық іске асырылуына қарамастан, жоспарланған элементтердің көпшілігі ішінара ғана іске асырылды, бұл көбінесе көрсеткіштердің біржақты іске асырылуына және Үкіметте гендерлік теңдіктің ағымдағы нәтижелерін бағалау мүмкіндіктерінің болмауына байланысты болды. Алынған көрсеткіштер мен іске асырылған стратегия шаралары арасындағы себеп-салдарлық байланыстар орнатылмаған, нәтижесінде қабылданған шаралардың тиімділігін бағалау мүмкін емес.

Стратегиялық құжаттарды іске асыру тәсілі қысқа уақыт ішінде нәтижеге қол жеткізуге қабілетті нақты қадамдарды, шараларды көздемейді, қолданыстағы заңнамаға өзгерістер енгізу қажеттігі, гендерлік сәйкессіздіктерді анықтау және жою үшін оны талдау проблемасы туындамайды.

Сонымен қатар, осы саладағы мемлекеттік бағдарламалар мен тұжырымдамаларды жүзеге асыру кезінде гендерлік дискриминацияға тыйым салынады деген пікір басым. Алайда Қазақстан тиесілі патриархалдық қоғамға әлі де гендерлік таптаурындар мен орныққан әлеуметтік нормаларды еңсеру міндеті тұр. Саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларда әйелдер мен ерлердің теңдігін қалыптастыру үшін мәдени және әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асыру қажет деп саналады. Тиісінше, жаңа заңдарды әзірлеу мен енгізу гендерлік теңдікті қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз деген қорытынды жасалады. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін гендерлік теңгерім құндылығын тануға қатысты қоғамның өзін-өзі тануын жалпы жаңарту қажет.

Қазақстандағы әйелдер мен ерлердің тең құқықтарына қатысты ахуал бір жағынан кемсітпеудің формальды саясаты, мемлекеттік және қоғамдық өмірдегі гендерлік теңсіздік пен жыныстардың «тең құқықтары мен мүмкіндіктері» Конституциялық қағидатын іске асыру және әйелдерді жұмыспен қамту саласында іс жүзінде кемсіту, олардың әлеуметтік құқықтарына қысым жасау арасында қалыптасқан терең қайшылықта екенін мойындау керек.

Әйелдер трафигі мәселесі бойынша әртүрлі ұғымдар қарастырылады (этикалық, қоғамдық тәртіп тұжырымдамасы, қылмыстық, иммиграциялық, адам құқықтарын сақтау тұжырымдамасы, жезөкшелік тұжырымдамасы жұмыс ретінде). Тұжырымдамаларды салыстырмалы талдау көптеген мемлекеттерде әйел саудасына қарсы күрес және оның құрбандарына деген көзқарас аталған тұжырымдамалардың қайсысы оларға қатысты қабылданғанына байланысты деген қорытындыға келді. Әр тұжырымдама белгілі бір мүдделерге қызмет етеді. Заңсыз иммиграция мәселесі ретінде адам саудасына деген көзқарас адам құқықтары мәселесі ретінде саудаға қатысты және әйелдердің қажеттіліктеріне бағытталған тұжырымдамалардан айырмашылығы, мемлекеттің мүдделеріне бағытталған. Мемлекетке тән ұғымдар мен қоғамдық ұйымдарға тән ұғымдар бар. Мемлекеттер, әдетте, жезөкшелікпен, заңсыз иммиграциямен және ұйымдасқан қылмыспен күресу тұжырымдамаларын немесе олардың үйлесімін қолдануға бейім. Қоғамдық ұйымдар, керісінше, трафик құрбандарын қорғауды жөн көреді. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықпен байланысты мәселелерді тиімді шешу үшін мемлекет адам құқықтарын сақтау қағидаттарына негізделген көзқарасты ұстанған жөн.

Мақала Қазақстандағы гендерлік теңдік бойынша арнайы ғылыми зерттеулер мен жобалардың нәтижелерін талдауға, заңдардың, нормативтік актілердің және ресми статистиканың ережелерін қорытуға, сондай-ақ экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) дайындаған арнайы елдік шолулар негізге алынды.

Зерттеу нәтижелері. Талдау көрсеткендей, бірқатар мәдени, тарихи, саяси және құқықтық факторлар зорлық-зомбылық пен жеке басының қол сұғылмаушылығынан бостандық туралы құқықтық нормалардың іске асырылуына кедергі келтіреді.

Сондықтан мынадай міндеттер қойылды:

- әйелдердің әлеуметтік-саяси мүмкіндіктерін арттыруға ықпал ететін жағдайларға, факторлар мен алғышарттарға талдау жүргізу;
- қоғамды реформалау кезеңінде Қазақстанда ерлер мен әйелдердің нақты теңдігіне қол жеткізу жолындағы кедергілерді анықтау және олардың әлеуметтік-экономикалық сипатын сипаттау;
- басқарушылық шешімдерді әзірлеуге және қабылдауға әйелдердің формальды құқығы мен нақты мүмкіндіктері арасындағы сәйкессіздікті жеңудің басым бағыттары мен тетіктерін бағалау;
- елдердің топтары бойынша әйелдердің саясат пен экономикаға толыққанды кірігуінің неғұрлым типтік жолдарын айқындау;
- әлемдік қоғамдастық елдеріндегі парламенттер мен үкіметтердің қызметіне әйелдердің қатысуының динамикасы мен қазіргі деңгейінің сипаттамасы;
- Тәуелсіз Қазақстан жағдайында гендерлік саясатты қалыптастырудың негізгі қағидаттары мен тәсілдерін әзірлеу.

Өтпелі гендерлік теңдікті қамтамасыз етуді мемлекет айтарлықтай дәрежеде мемлекеттік гендерлік саясатты іске асыру арқылы айқындайды. Гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің мемлекеттік саясатының мазмұны мен нәтижелілігі мемлекеттің құқықтық жағдайы мен азаматтық қоғамның жетілуіне, қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне, әлеуметтік-саяси ұйымның моделіне, қоғамдағы гуманистік және демократиялық дәстүрлердің даму дәрежесіне, сондай-ақ мемлекет ұйымдастыратын гендерлік зерттеулер желісінің болуына байланысты.

Саяси жүйені жаңғыртуды жүзеге асыру батыстық тәжірибені көшіру ретінде емес, жаһандану жағдайында Қазақстан дамуының нақты-тарихи жағдайлары негізінде жүргізілуге тиіс.

Сондықтан, гендерлік теңдікті Қазақстан Республикасында гендерлік теңдікті институционалдық қамтамасыз етуге негіз болатын кеңестік те, дәстүрлі де, ол қалыптастырған саяси құндылықтарымыздың өткеніміздің оң әлеуетін пайдалану маңызды.

Гендерлік теңдікті қамтамасыз етуде мемлекеттік саясаттың жүзеге асырылуын зерттеу үшін келесі міндеттерді қоюға және шешуге әкелді:

- гендерлік саясатты зерттеудің теориялық және әдіснамалық аспектілерін анықтау; ел ішлік мемлекеттік саясиландырудың алғышарттарын қарау және оның дамуының ықтимал перспективаларын айқындау;

- гендерлік теңдікті қамтамасыз ету мемлекеттік саясатының мақсаттарын, міндеттерін, қағидаттарын және негізгі бағыттарын ашу;

- Қазақстанның мемлекеттік гендерлік саясатына елдің саяси дамуы жағдайларының, жалпы саяси өзгерістер процестерінің ықпалын айқындау;

- мемлекеттік гендерлік саясатты іске асыру проблемаларын зерттеу және оның ерекшеліктерін анықтау;

- мемлекет пен әйелдер ұйымдарының өзара іс-қимылының сипаты мен перспективаларын зерделеу;

- әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты болдырмау және оның алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаларын, қағидаттарын талдау;

- Қазақстан Республикасының мемлекеттік гендерлік саясатын жетілдіру жөнінде практикалық сипаттағы кейбір ұсынымдар мен ұсыныстар әзірлеу.

Қорытынды. Қазіргі қоғамдағы зорлық-зомбылық мәселесі-бұл терең моральдық мәселе, адам мен қоғамның негізгі моральдық құндылықтарының девальвациясын көрсететін рухани трагедия. Егер мемлекет адамға, әсіресе әйелге жеке қауіпсіздікті қамтамасыз етпесе, онда ол саяси, экономикалық және әскери қауіпсіздікті жоғалтуға жақындайды.

Бүгінгі таңда Қазақстанда алты мыңнан астам ҰЕҰ жұмыс істейді, олардың 160-ы гендерлік, әйелдер бағдарламалары мен жобаларын іске асыру саласында жұмыс істейді.

Үкіметтік емес ұйымдардың қаржылық базасы екі көзден: халықаралық донор ұйымдар тарапынан және мемлекет тарапынан қалыптастырылатыны белгілі. Бүгінгі таңда республика халқының өмір сүру деңгейін жақсартуға қабілетті әлеуметтік қызметтерді жолға қою ісінде екі көзді де сапалы пайдалану туралы мәселе туындап отыр. Әлемдік қаржы дағдарысын ескере отырып, азаматтық сектор ұйымдарына халықаралық донорлық көмек көлемі төмендейтін болады.

Әйелдер ұйымдары гендерлік саясаттың неғұрлым белсенді субъектілері және азаматтық қоғам институттары ретінде Қазақстанның гендерлік жүйесін реформалаудың субъектілері және объектілері болып табылады деген тұжырым маңызды болып табылады.

Билік пен теңсіздіктің әлеуметтік ұйымдастырылған қатынастарының призмасы арқылы гендерлік қатынастарды талдауда феминистік әлеуметтанудың екі тұжырымдамасының-гендердің әлеуметтік құрылыс теориясы мен гендерлік жүйе теориясының ережелері маңызды әдіснамалық мәнге ие. Бұл теорияны таныстыру мен түсінуде, оларды посткеңестік кеңістікке бейімдеуде ресейлік әлеуметтанушылар Е.Здравомыслова мен А.Темкина үлкен рөл атқарды, оларға бірқатар жұмыстар арнады.

Гендерлік теңсіздік екі жыныстың тәжірибесін ескеретін әлеуметтік қызметтің толыққанды түрлерінің қалыптасуына кедергі келтіреді, мысалы, әйелдердің саяси өмірге шектеулі қатысуы, әйелдерді кезкелген деңгейде биліктен шеттетуге мемлекет пен оның саясатының тиімділігін шектейді.

Қазақстан әйелдері, кем дегенде, олардың белсенді құрамдас бөлігі билік құрылымдарындағы әйелдер өкілдігінің маңыздылығын мойындай отырып, саяси сана мен саяси мәдениеттің жоғары деңгейіне ие болды; Қазақстанда әйелдер кәсіпкерлігінің жаңа феномені қалыптасуда. Қазақстандық ғалымдар гендерлік аспектіні орта тапты саяси институттандырудың маңызды шарты ретінде қарастырады.

ҚР Президентінің «"Қазақстандағы ерлер мен әйелдердің тең құқықтары туралы» Заңға қол қою аясында Қазақстандағы гендерлік теңдік тақырыбы өте өзекті болды. Жас қазақстандықтардың ұрпағы үшін гендер тақырыбы Әйелдер мәселелерімен байланысты. Халықаралық және отандық сарапшылар гендерлік теңдік деп ерлер мен әйелдердің әлеуметтік билікте шамамен тең үлестері және қоғамдық ресурстарға (материалдық, қаржылық, ақпараттық, мәдени, табиғи) тең қол жетімділігі бар қоғамның жай-күйін білдіреді.

Гендерлік теңдік әйелдердің әлеуетін жақсырақ ашуға мүмкіндік береді, басқа адамда жеке басының қадір-қасиетін неғұрлым толық көруге мүмкіндік береді, сондай-ақ жақын адамдарға қатысты масылдық

пен патернализмді жояды. Біздің қоғамда туындаған көптеген әлеуметтік проблемалар әйелдердің мойнына ауыр жүктеме болды. Отбасында, қоғамда және мемлекетте әйелдерге қатысты кемсітушілік бар. Бұл мәселеде саясатқа әсер етудің нақты жолы - әйелдер мен жастарды билік құрылымдарына кеңінен тарту. Бұрынғы режим жағдайында бос уәде болған ұрандарды жүзеге асыру қажет. Әйел тек отбасылық мәселелермен айналысуға ғана емес, сонымен қатар өз қызметінің саласын таңдауға да арналған [16]. Бүгінде әйелдер мемлекеттік шешімдер қабылдауға толық қатыспайды. Әйелдердің проблемаларын шешудің мемлекеттік бағдарламасын қабылдау қажет.

Әйелдер мемлекетті басқарады, министрлер және жетекші саясаткерлер болады. Қазақстанның бұрынғы либералдық қозғалысының бағдарламасында әйелдердің саяси өмірге қатысу мүмкіндіктерін кеңейту және мемлекеттік, сондай-ақ жеке секторларда қоғамның барлық деңгейлерінде басшылық позицияларды алу қажеттігі туралы айтылған болатын.

Осылайша, гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін өмірдің барлық салаларында құқықтардың ресми-құқықтық теңдігін қамтамасыз ету қажет. Әрі қарай, әйелдер мен еркектерге бір ереже бойынша «ойнауға» мүмкіндік бермейтін тарихи және әлеуметтік жағдайлар мен факторларды жоюға бағытталған шаралар қабылдау қажет. Теңдік-түпкілікті нәтиже және оған заңмен бекітілген тең құқықтар арнайы әлеуметтік бағдарламалармен нығайтылған кезде қол жеткізіледі.

Мемлекеттік органдарда немесе жеке секторда гендерлік теңгерімді түзетуге арналған оң іс-қимыл бағдарламаларын іске асыру гендерлік теңдікті нығайтуға ықпал етеді және түпкілікті мақсат-гендерлік теңдікке қол жеткізуге жұмыс істейді.

Гендерлік теңдік салауатты өмір салтын және барлығының әл-ауқатын қамтамасыз етудің міндетті шарты болып табылады және гендерлік теңдікті көтермелеу көптеген деңгейлерде прогресс пен көшбасшылықты қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995 ж. (өзгер. мен толық. 23.03.2019ж.). – «Заң» электрондық заңнама базасы.
2. Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына жолдауы (Нұр-Сұлтан 1 қыркүйек 2021ж.) <http://akorda.kz>.
3. Гребенникова Г.А., Бекенова Г.А., Юзбаева И.И., Джаимбетова А.П., Абельдинова Д.Ж. «Жыныстық және гендерлік зорлықтың алдын алу». Оқу құралы. ISBN 978-601-06-7786-9, 2021-100б.
4. Айвазова С. Г. Гендерное равенство в контексте прав человека. Пособие. – М.: Эслан, 2001. – 76 с.
5. Қазақстан Республикасының «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» 2009 жылғы 8 желтоқсандағы № 223-IV Заңы.
6. Қазақстан Республикасының «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV Заңы.
7. Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 29 қарашадағы N 1677 Жарлығы.
8. Қазақстан Республикасының Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 29 маусымдағы N 248 Заңы.
9. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығы.
10. Қазақстанда әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі іс-қимылдың ұлттық жоспары туралы Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің Өкімі 1999 жылғы 18 наурыз N 34-ө.
11. Мезенцева Е. Гендер в программах социально-экономического развития //Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики /Отв. ред. и сост. Е.Б.Мезенцева. – М.: ИСЭПН РАН - МЦГИ – «Русская панорама», 2002. - с. 40 - 41.
12. Мукашев З.А. Женские образы как символы культуры. – Алматы: Аркаим, 2004. – 112 с.
13. Аюпов Н., Нысанбаев А. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006. – 142 с.

14. Климова Т.В., Балгимбаев А.С., Самратов А.К., Комекбаева Л.К., Некрасова Н.А. Гендерное развитие народа Казахстана. – Алматы. – 2008. – 164 с.

15. Strengthening the impact of gender policies in Kazakhstan. [https://www.oecd.org/gov/Gender-Highlights-Kazakhstan\(07.07.2022 г.\)](https://www.oecd.org/gov/Gender-Highlights-Kazakhstan(07.07.2022 г.)).

16. CyberSafe, Cyber violence against women and girls. Final report 2021, pp. 38-39. Available at [https://wavenetwork.org/cybersafe-project-report-cyber-violence-against-women-and-girls/\(07.07.2022\)](https://wavenetwork.org/cybersafe-project-report-cyber-violence-against-women-and-girls/(07.07.2022)).

References:

1. Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy 30.08.1995 j. (özger. men tolyq. 23.03.2019j.). – «Zañ» elektronдық zañnama bazasy.

2. Qasym-Jomart Toqaevtyñ «Halyq birligi jáne júieli reformalar – el örkendeuiniñ berik negizi» atty Qazaqstan halqyna joldauy (Nür-Sültan 1 qyrküiek 2021j.) <http://akorda.kz>.

3. Grebennikova G.A., Bekenova G.A., İuzkaeva İ.İ., Jaimbetova A.P., Abeldinova D.J. «Jynystyq jáne genderlik zorlyqtyñ aldın alu». Oqu qūraly. ISBN 978-601-06-7786-9, 2021-100b.

4. Aivazova S. G. Gendernoe ravenstvo v kontekste prav cheloveka. Posobie. - M.: Eslan, 2001. – 76 s.

5. Qazaqstan Respublikasynyñ «Erler men äielderdiñ teñ qūyqtarynyñ jáne teñ mümkindikteriniñ memlekettik kepildikteri turaly» 2009 jylғы 8 jeltoqsandaғы № 223-IV Zañy.

6. Qazaqstan Respublikasynyñ «Türmystyq zorlyq-zombylyq profilaktikasy turaly» 2009 jylғы 4 jeltoqsandaғы № 214-IV Zañy.

7. Qazaqstan Respublikasynda 2006-2016 jylдарға арналған Genderlik teñdik strategiasyn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2005 jylғы 29 qarashaдағы N 1677 Jarlyғы.

8. Qazaqstan Respublikasynyñ Äielderdi kemsituşiliktiñ barlyq nysandaryn joiu turaly konvensiaға qosyluy turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 1998 jylғы 29 mausymдағы N 248 Zañy.

9. Qazaqstan Respublikasyndaғы 2030 jylға deingi otbasylyq jáne genderlik saiasat tūjyrymdamasyn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2016 jylғы 6 jeltoqsandaғы № 384 Jarlyғы.

10. Qazaqstanda äielderdiñ jaғдайyn jaqsartu jönindegi is-qimylдыñ ұлттық jospary turaly Qazaqstan Respublikasy Premer-Ministriniñ Ökimi 1999 jylғы 18 наурыз N 34-ө.

11. Mezenseva E. Gender v programah sosiälno-ekonomicheskogo razvitiia //Gender i ekonomika: mirovoi opyt i ekspertiza rosiskoi praktiki /Otv. red. i sost. E.B.Mezenseva. – M.: İSEPN RAN - MSGİ – «Ruskaia panorama», 2002. - c. 40-41.

12. Mukaşev Z.A. Jenskije obrazy kak simvolы kültury. – Almaty: Arkaim, 2004. – 112 s.

13. Aiupov N., Nysanbaev A. Türkskaia filosofia: desät voprosov i otvetov. – Almaty, 2006. – 142 s.

14. Klimova T.V., Balgimbaev A.S., Samratov A.K., Komekbaeva L.K., Nekrasova N.A. Gendernoe razvitie naroda Kazahstana. – Almaty. – 2008. – 164 s.

15. Strengthening the impact of gender policies in Kazakhstan. [https://www.oecd.org/gov/Gender-Highlights-Kazakhstan\(07.07.2022 г.\)](https://www.oecd.org/gov/Gender-Highlights-Kazakhstan(07.07.2022 г.)).

16. CyberSafe, Cyber violence against women and girls. Final report 2021, pp. 38-39. Available at [https://wavenetwork.org/cybersafe-project-report-cyber-violence-against-women-and-girls/\(07.07.2022\)](https://wavenetwork.org/cybersafe-project-report-cyber-violence-against-women-and-girls/(07.07.2022)).

УДК 327:93 (574)
МРНТИ72.75.45

Найманбаев Б.Р. *¹, Орынбасарова Г.Ж. ²

¹ Южно-Казахстанский государственный педагогический университет. д.и.н., профессор НАН РК.
г. Шымкент, Казахстан

E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

² Южно-Казахстанский государственный педагогический университет. к.и.н., старший преподаватель.
г. Шымкент, Казахста

E-mail: Orynbasarova.74@mail.ru

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И ПРИНЦИПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация

Статья посвящена истории создания Всемирной Торговой Организации, ее статусу и роли в международных торгово-экономических отношениях. Проводится анализ ее целей, принципов, функций и определяются отличия ВТО от ее предшественницы ГАТТ (Генеральное соглашение по тарифам и торговле). Характеризуются процессы, позволившие организации во второй половине XX века превратиться в важный фактор роста глобальной экономики. При этом подчеркивается, что в настоящее время нормы и требования ВТО имеют приоритет над внутренним законодательством стран-участниц.

Одновременно происходило превращение альянса в ключевой международный институт, регулирующий межгосударственные торгово-экономические связи.

Ключевые слова: Всемирная Торговая Организация, ГАТТ, принципы ГАТТ, ЮНКТАД, «ГАТТ-1994», Устав ВТО, ГАТС, ТРИПС, право ВТО, механизм ВТО.

Б.Р. Найманбаев*¹, Г.Ж. Орынбасарова²

¹ Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, т.ғ.д., ҚР ҰҒА-ның профессоры.
Шымкент қ., Қазақстан

E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

² Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті. т.ғ.к., аға оқытушы.
Шымкент қ., Қазақстан

E-mail: Orynbasarova.74@mail.ru

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК САУДА ҰЙЫМЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІНІҢ ПРИНЦИПТЕРІ

Аңдатпа

Мақала Дүниежүзілік сауда ұйымының құрылу тарихына, оның халықаралық сауда-экономикалық қатынастардағы мәртебесі мен рөліне арналған. Оның мақсаттарына, принциптеріне, функцияларына талдау жүргізіледі және ДСҰ-ның оның алдындағы ГАТТ-тан айырмашылығы айқындалады (тарифтер мен сауда жөніндегі Бас келісім).

XX ғасырдың екінші жартысында ұйымдардың жаһандық экономиканың өсуінің маңызды факторына айналуына мүмкіндік берген процестер сипатталады. Бұл ретте қазіргі уақытта ДСҰ нормалары мен талаптары қатысушы елдердің ішкі заңнамаларынан басым болып отырғаны атап өтіледі.

Сонымен бірге Альянс мемлекетаралық сауда-экономикалық байланыстарды реттейтін негізгі халықаралық институтқа айналды.

Кілт сөздер: Дүниежүзілік Сауда Ұйымы, ГАТТ, ГАТТ қағидаттары, ЮНКТАД, "ГАТТ-1994", ДСҰ Жарғысы, ГАТС, ТРИПС, ДСҰ құқығы, ДСҰ механизмі.

B.R. Naimanbayev*¹, G.Zh. Orynbasarova²

¹South Kazakhstan State Pedagogical University. Doktor of Historical Sciences,
Professor NAS RK. Shymkent, Kazakhstan
Email: naimanbaev_b@mail.ru

²South Kazakhstan State Pedagogical University. Candidate of Historical Sciences, Senior lecturer.
Shymkent, Kazakhstan
E-mail: Orynbasarova.74@mail.ru

CREATION HISTORY AND ACTIVITY PRINCIPLES OF THE WORLD TRADE ORGANIZATION

Abstract

The article is devoted to the history of the creation of the World Trade Organization, its status and role in international trade and economic relations. An analysis of its goals, principles, and functions is carried out and the differences between the WTO and its predecessor GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) are determined. The processes that allowed the organization in the second half of the twentieth century to become an important factor in the growth of the global economy are characterized. At the same time, it is emphasized that at present the WTO norms and requirements have priority over the domestic legislation of the participating countries.

At the same time, the alliance was being transformed into a key international institution regulating interstate trade and economic relations.

Keywords: World Trade Organization, GATT, principles of GATT, UNCTAD, "GATT-1994", WTO Charter, GATS, TRIPS, WTO law, WTO mechanism.

Введение. Предмет исследования составляют нормы и принципы права ВТО в контексте их роли в мировых торговых отношениях, влияния на ситуацию на международном финансовом и валютном рынках.

Цель заключается в проведении системного анализа роли норм, принципов и правил ВТО в международной торговле, развитии финансового и валютного рынков.

Гипотеза представляет определение роли и значения ВТО в международных торгово-экономических отношениях, которые сегодня стремительно развиваются и наполняются новым содержанием. Устанавливается, каким образом ВТО реагирует на происходящие изменения и какие имеет полномочия по урегулированию торговых споров. Торговля во все времена являлась одним из важнейших видов деятельности в человеческом сообществе. История знает примеры беспрецедентных масштабов мировой торговли, когда Великий шелковый путь соединял Восток и Запад. Государства вступали в торговые отношения, заключали между собой договоры и соглашения. Однако, лишь после окончания второй мировой войны началось создание международных правовых основ и институтов по регулированию торговых отношений.

В 1947 году было заключено Генеральное соглашение по тарифам и торговле, целью которого являлось снижение препятствий в международной торговле. Хотя оно не являлось организацией и даже не было ратифицировано, тем не менее, оно про существовало до 1990-х годов. На последнем Уругвайском раунде, продолжавшемся целых восемь лет, участники пришли к решению о преобразовании ГАТТ. В результате в 1994 году состоялось подписание соглашения об учреждении Всемирной торговой организации, которая 1 января 1995 года начала свою работу и сегодня является важнейшей международной организацией, обеспечивающей регулирование глобальной торговли и торговых отношений между странами.

Материалы и методы исследования. Методы исследования базируются на общенаучных подходах системного анализа. Также использовались методы историко-правового, сравнительно-правового анализа. Одним из главных методов стал формально-юридический метод, позволивший провести анализ нормативно-правовой базы создания и функционирования Всемирной торговой организации.

Информационную базу составили нормативные документы об учреждении ВТО, материалы Генеральных соглашений и раундов различных многосторонних торговых переговоров, начиная с Уругвайского; деклараций Конференций министров, а также многочисленные договоренности, соглашения и заявления руководства Всемирной торговой организации.

Обсуждение. Международные торговые процессы, их развитие, участники и институты представляют значительный интерес для исследователей. По этим вопросам существует огромное количество трудов зарубежных специалистов и авторов из республик постсоветского пространства. При этом эти вопросы находятся в центре внимания не только юристов и правоведов, но и экономистов, историков, социологов.

В контексте нашего исследования высокую значимость представляют работы, касающиеся правовых вопросов деятельности международных организаций, представленных таким авторами, как Е.А. Шибеева и М.Поточный [1], а также А.Я. Капустин [2].

Целый ряд исследований посвящен Всемирной Торговой организации, ее роли в экономических и торговых процессах, среди которых следует остановить внимание на работах Е.В. Даниловой [3], И.И. Демулен [4,5], Д.Е. Смитиенко [6], Е.М. Графовой [7].

Правовой статус, полномочия в контексте института, регулирующего торговлю товарами и услугами стали объектом изучения таких ученых, как И.В. Зенкин [8], Е.В. Скурко [9], В.М. Шумилов [10], С.А. Григорян [11]. Созданию и развитию международно-правового механизма деятельности ВТО посвящены диссертации А.Н. Маляновой [12], М.Д. Рахмат Уллах [13], А.Б. Цепова [14]. Публикация А.М. Медведева отражает правовой статус Секретариата – исполнительного органа ВТО [15].

В связи с желанием стран СНГ присоединиться к международному альянсу публикуются специальные руководства, в которых обосновывается значимость вступления в эту организацию. [16].

Результаты. ВТО сегодня стала эффективным международным институтом, регулирующим глобальную торговлю, обеспечивающим принципы торгового права. В настоящее время она объединяет 164 члена, которые обязуются следовать исполнению всех ее соглашений. По требованиям Всемирной торговой организации все его участники должны предоставлять равные права в торговле для других членов, соблюдать принципы взаимности и прозрачности. Ее роль не ограничивается только торговыми отношениями, она взаимодействует и активно участвует в развитии международного финансового и валютного рынков. То есть, правила Всемирной торговой организации распространяются на широкий спектр торгово-экономических отношений.

Стремительное развитие международной торговли во второй половине XX века превратило ВТО в важный фактор роста экономики. В юридическом понимании организация приобрела характер глобальной правовой системы, нормы которой имеют приоритет над внутренним законодательством стран.

Одновременно происходило превращение ВТО в ключевой международный институт, регулирующий торгово-экономические отношения между государствами. Столь серьезное значение Всемирной торговой организации в системе международного законодательства становится обоснованием актуальности исследуемой темы.

Сегодня Всемирная торговая организация представляет международную межправительственную организацию, права и полномочия которой официально определены в ее учредительных документах.

Признаками ВТО являются:

Во-первых, создание институциональных правил для участников в формате переговорного процесса по двусторонним торговым отношениям;

Во-вторых, компетенции и полномочия организации ограничены вопросами, представляющими так называемый «пакет ВТО», то есть теми договоренностями, которые были достигнуты между государствами в ходе переговоров;

В-третьих, организация выполняет посреднические функции и обеспечивает достижение диалога между своими участниками.

Следовательно, Всемирная торговая организация не обладает юридическими правами в отношении своих членов на обязательные требования и установление торговых правил, у нее нет полномочий оказывать давление и принуждение. Ее основная задача состоит в создании условий для развития переговорного процесса между странами, группами государств и объединений в ходе организации раундов торговых переговоров.

Таким образом, главное отличие ВТО от ее предшественницы ГАТТ заключается в переходе от двустороннего принципа регулирования торговых отношений к многостороннему управлению международным торговым процессом.

В то же время, активно сотрудничая с Всемирным банком и Международным Валютным фондом ВТО имеет широкие возможности для оказания влияния не только на мировую торговлю, но и на ситуацию на финансовом и валютном рынках. При этом следует подчеркнуть, что это влияние не является прямым, а носит косвенный характер.

Учредительные документы о создании ВТО были приняты Марракешским соглашением 1994 года. Статья 1 посвящена учреждению Всемирной торговой организации.

Статья 11 определяет сферу деятельности ВТО, которая заключается в: обеспечении «общих институциональных рамок для осуществления торговых отношений между ее членами» [17].

К Уставу прилагаются правовые документы, отраженные в приложениях и именуемые «Многосторонними торговыми соглашениями». Они являются неотъемлемой частью Марракешского Соглашения и обязательны для исполнения всех участников.

Также закрепленные в Приложении 4 «Торговые соглашения с ограниченным кругом участников» являются неотъемлемой частью Учредительного договора и обязательны для исполнения для тех участников, которые приняли эти условия.

Кроме того, договаривающиеся стороны пришли к решению называть Генеральное соглашение по тарифам и торговле, принятое в 1994 году, называть «ГАТТ-1994», а предшествующее ему «ГАТТ-1947».

Статья 11 устава посвящена функциям ВТО. В ней 4 пункта, в которых перечисляются следующие:

- способствует выполнению, применению и действию Соглашения, а также «Многосторонних торговых соглашений» и обеспечивает рамки для «Торговых соглашений с ограниченным кругом участников»;

- является форумом для переговоров между членами соглашения по торговым отношениям в многостороннем формате;

- выполняет роль администратора в отношении соблюдения правил и процедур по решению и регулированию торговых споров между ее участниками;

- исполняет административные функции по отношению к Механизму обзора торговой политики;

- для проведения согласованной глобальной экономической политики активно сотрудничает с МВФ и МБРР.

1У статья состоит из 8 пунктов, в которых определяется структура Всемирной торговой организации. На рисунке 2 приведена схема организационной структуры ВТО.

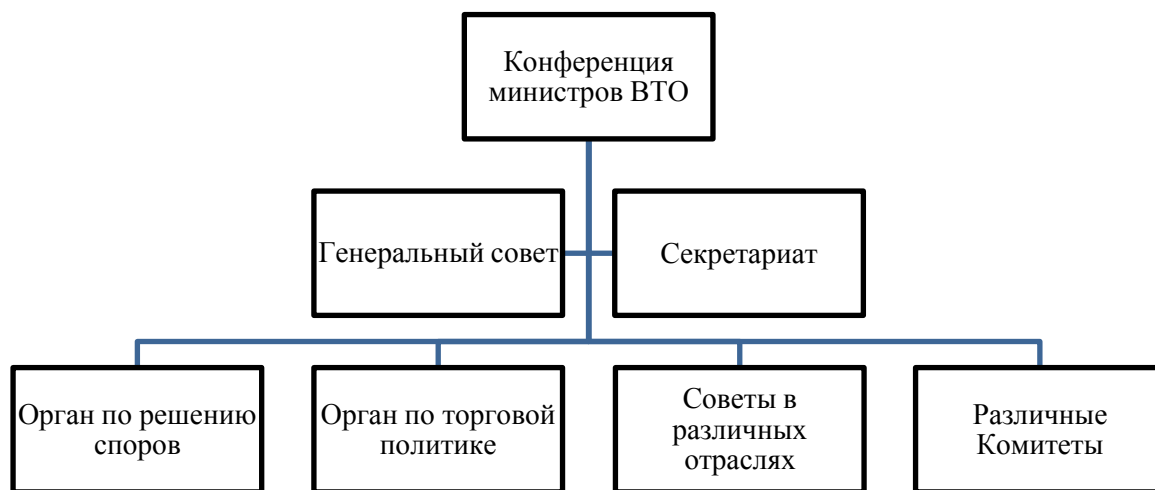

Рис. 1 – Организационная структура ВТО [17,ст.3]

Высшим органом во Всемирной торговой организации является Конференция министров ВТО, которая проводит регулярные сессии – не менее одного раза в два года. С 1995 года с начала деятельности ВТО и по настоящее время было проведено 11 конференций министров.

На время между перерывами в сессиях высшую власть в ВТО осуществляет Генеральный Совет. Во главе его стоит Генеральный директор. Организационно-технические вопросы находятся в ведении Секретариата ВТО, возглавляемого исполнительным директором.

В структуру организации входят два Органа – по разрешению споров и торговой политике.

Также в структуре ВТО имеются Советы, в частности такие, как

- по торговле товарами;

- по торговле услугами;

- по аспектам интеллектуальной собственности, связанными с торговлей.

В ВТО входят Комитеты:

- по торговле и развитию;
- по ограничениям, связанным с платежным балансом;
- по бюджету, финансам и управлению.

Кроме того, согласно статье 7 Соглашения о ВТО Высший орган управления наделен правами создания дополнительных комитетов в случае необходимости и наделения их конкретными функциями [17, ст.7].

В 2001 году Конференция министров ВТО приняла решение о создании Комитета по торговым переговорам, ставшим институциональной основой организации. Согласно Декларации, принятой в Дохе, в результате очередного раунда многосторонних торговых переговоров функции ВТО были расширены и конкретизированы в соответствии с изменившимися международными социально-экономическими условиями. В настоящее время функциями Всемирной торговой организации как многостороннего международного форума являются следующие:

- организация политического процесса достижения консенсуса между странами- членами организации;
- выработка и принятие конкретных международно-правовых обязательств, направленных на либерализацию международной торговли.

На сегодняшний момент полностью оформилась правовая платформа ВТО, в которой выделяются три основных источника права.

Рис. 2 – Источники права ВТО

Таким образом, право Всемирной торговой организации представляет:

Во-первых, систему разрешений, предписаний и запретов достигнутых путем консенсуса ее членов.

Во-вторых, нормы, принципы и концепции, выработанные в рамках правовой системы ВТО.

В-третьих, конкретную административную практику разрешения торговых споров членов организации.

Можно утверждать, что «право ВТО является ядром всей правовой надстройки в многосторонней торговой системе» [18, с.34].

Таким образом, право ВТО создает нормативные рамки для международной торговли и обеспечивает тем самым необходимый правопорядок.

Поскольку международная торговля тесно связана с международным финансовым, инвестиционным и валютным рынком, то Всемирная торговая организация оказывает серьезное воздействие на всю систему международного экономического права и соблюдения правопорядка.

Кроме того, право ВТО влияет на формирование ряда процессуальных норм и прецедентов, что наиболее ярко проявляется в случаях разрешения торговых споров между государствами. То есть в праве ВТО идет внедрение элементов прецедентного права.

Следует отметить, что право Всемирной торговой организации находится постоянно в процессе динамического изменения, реагируя на потребности глобального рынка.

В целом можно говорить о сложности и многоуровневости правового механизма ВТО и построения всей правовой системы международной торговли. В наиболее общем виде механизм Всемирной торговой организации можно схематично представить следующим образом:

Рис. 3 – Механизм ВТО

Механизм ВТО таким образом представляет:

- международную межправительственную организацию;
- международный форум по вопросам международной торговли;
- правовую систему многосторонней торговой системы.

Сегодня Всемирная торговая организация является главным регулятором международных торговых отношений и уполномочена осуществлять торговое право в рамках своей компетенции. А главная задача ВТО состоит в установлении правовых норм и общих принципов международной торговли. Далее в таблице приведены основные принципы ВТО и типы ее деятельности, обеспечивающие их реализацию.

Таблица 1 – Принципы и типы деятельности ВТО

Принципы	Характеристика	Типы деятельности	Исключения из правил
Равные права	Все члены ВТО обязаны предоставлять всем другим членам режим наибольшего благоприятствования в торговле (РНБ). Принцип РНБ означает, что преференции, предоставленные одному из членов ВТО, автоматически распространяются и на всех	Статьи, позволяющие использовать торговые меры для достижения неэкономических целей Статьи, направленные на обеспечение «справедливой конкуренции» Положения,	Исключения из принципа РНБ составляют развивающиеся и наименее развитые страны, имеющие льготный режим в ВТО, региональные зоны свободной торговли и

	остальных членов организации в любом случае.	допускающие вмешательство в торговлю экономическим причинам	Таможенные союзы
Взаимность	Все уступки в ослаблении двусторонних торговых ограничений должны быть взаимными, устранение «проблемы безбилетника»		
Прозрачность	Члены ВТО должны полностью публиковать свои торговые правила и иметь органы, отвечающие за предоставление информации другим членам ВТО		
Создание действующих обязательств	Обязательства по торговым тарифам стран регулируются в основном органами ВТО, а не взаимоотношениями между странами. А в случае ухудшения условий торговли в какой-нибудь стране в конкретном секторе, ущемлённая сторона может требовать компенсаций в других секторах		
Защитные клапаны	В некоторых случаях правительство вправе вводить торговые ограничения. Соглашение ВТО позволяет членам принимать меры не только для защиты окружающей среды, но и для поддержки здравоохранения, здоровья животных и растений		

Устав ВТО определяет условия вступления в эту организации. По требованиям организации страна должна подать меморандум, в котором представлены нормы экономического и торгового законодательства претендента. Затем требуется провести серию переговоров с заинтересованными государствам, участвующими в ВТО. По итогам этих переговоров принимается решение о принятии.

В Статье XV Устава ВТО провозглашается возможность выхода из Соглашения при подаче уведомления об этом на имя Генерального директора организации [33, ст.15].

После шести месяцев с момента подачи заявления страна может выйти из ВТО. Как это будет осуществляться на практике и каковы будут процедуры выхода неизвестно, поскольку ни одна страна такого желания не выражала.

Таким образом, Всемирная торговая организация представляет собой международно-правовую систему, выраженную в единстве трех важнейших составных элементов – международной межправительственной организации, международного форума и особого права ВТО.

На сегодня это самая влиятельная структура в международной торговле, обеспечивающая соблюдение правопорядка в торговых отношениях. Между тем, в последние годы ВТО стали часто обвинять в приоритете богатых стран и транснациональных корпораций над бедными и развивающимися государствами.

Кроме того, в правовой системе ВТО небольшие государства практически не имеют влияния, а развитые страны руководствуются только своими коммерческими интересами, вовсе забывая об общем благе.

Деятельность Всемирной торговой организации вызывает острую критику антиглобалистов, считающих что торговая политика противоречит интересам беднейших стран, обрекая их на нищету. Кроме того,

осуждению подвергаются те меры, которые направлены на интересы бизнеса и игнорируются вопросы защиты окружающей среды, здравоохранения и безопасности.

Право ВТО не может оградить своих участников от наложения санкций со стороны ведущих государств, принятых по политическим мотивам. В связи с этим уже ставятся вопросы о необходимости правовой модернизации Всемирной торговой организации.

В настоящее время число членов Всемирной торговой организации насчитывает 164 участника. Из них – 158 государств-членов ООН, официально признанных на международном уровне. Кроме того, в составе ВТО признанный частично Тайвань и зависимые территории – Гонконг и Макао, а также Европейский Союз, как коллективный участник. В то же время все государства, входящие в ЕС также являются членами ВТО.

После распада СССР и образования новых независимых государств, их политика была направлена на скорейшее вступление во Всемирную торговую организацию. Для одних из них, это вхождение состоялось довольно быстро, а для других процесс затянулся на долгие годы.

Таблица 2 – Присоединение постсоветских стран к ВТО

Страна	Год вступления	Номер членства
Кыргызстан	20.12.1998	133
Латвия	10.02.1999	134
Эстония	13.11.1999	135
Грузия	14.06.2000	137
Литва	31.05.2001	141
Молдова	26.07.2001	142
Армения	5.02.2003	145
Украина	16.05.2008	152
Россия	22.08.2012	156
Таджикистан	2.03.2013	159
Казахстан	30.11.2015	162

Как мы видим между датами вступления Кыргызстана, первого из республик бывшего СССР ставшего членом ВТО, и Казахстана промежуток времени составляет 17 лет. Россия также не столь давно присоединилась к ВТО. На сегодняшний день членами Всемирной организации не являются Азербайджан, Белоруссия, Туркмения и Узбекистан, хотя и подавали заявки.

Заключение. Главное отличие ВТО от ее предшественницы ГАТТ заключается в переходе от двустороннего принципа регулирования торговых отношений к многостороннему управлению международным торговым процессом. В настоящее время ВТО представляет крупнейшую и влиятельнейшую международную организацию, регулиующую глобальную торговлю между странами, требуя от них снимать торговые барьеры и убирать протекционизм во внутренней политике.

Активно сотрудничая с Всемирным банком и Международным Валютным фондом ВТО имеет широкие возможности для оказания влияния не только на мировую торговлю, но и на ситуацию на финансовом и валютном рынках. При этом следует подчеркнуть, что это влияние не является прямым, а носит косвенный характер.

Изначально к организации присоединились 125 государств, сегодня ее состав расширился до 164 членов. Первым из постсоветских стран, вступивших в ВТО, был Кыргызстан.

Республика Казахстан с 1996 года начала переговоры о вступлении в ВТО с целью интеграции в мировое экономическое и торговое пространство, получения режима наибольшего благоприятствования в торговле, устранении таможенных и пошлинных барьеров в экспорте и импорте продукции и услуг. Процесс вступления нашей страны в интеграционное объединение оказался сложным и длительным.

Список использованной литературы:

1. Шibaева Е. А., Поточный М. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. Текст. 2-е издание, переработанное и дополненное. – М.: Изд-во МГУ, 1988.
2. Капустин А. Я. Понятие, предмет, источники и субъекты права международных организаций Текст. // Лекции по актуальным проблемам международного и европейского права. – СПб.: Россия-Нева, 2004.
3. Данилова Е.В. ВТО: регулирование торговли услугами. – М.: Академкнига, 2002.

4. Дюмулен И. И. Всемирная торговая организация. – М.: Экономика, 2003.
5. Дюмулен И. И. Всемирная торговая организация. Экономика, политика и право. – М.: ВАВТ, 2008.
6. Смитиенко Б.М. Всемирная торговая организация и проблемы регулирования международной торговли. – М., 2000. – 260 с.
7. Графова Е. М. Всемирная торговая организация как инструмент развития национальной экономики / СПб.: Астер-Пресс, 2008.
8. Зенкин И.В. Право Всемирной торговой организации. – М.: Международные отношения – 2002.
9. Скурко Е.В. ВТО: введение в правовую систему. – М.: Финансы, 2003. – 96 с.
10. Шумилов В.М. Всемирная торговая организация: право и система. – М., 2005.
11. Григорян С. А. Международно-правовая система Всемирной торговой организации Текст.: дис. докт. юрид. наук. – М., 2000.
12. Малянова А. Н. Становление и развитие права Всемирной торговой организации Текст.: автореф. дис. канд. юрид. наук. — М., 2008.
13. Рахмат Уллах М.Д. Международно-правовой механизм деятельности ГАТТ/ВТО. автореф. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. – Киев, 1997.
14. Цепов А. Б. Международно-правовые аспекты деятельности Всемирной торговой организации. дис. кандидата юрид. наук. М., 1999.
15. Медведев А. М. Правовой статус секретариата ООН. // Вопросы международного права. Международные организации / Под. ред.: Блищенко И.П. – М.: Изд-во ИМО, 1961.
16. Торговая политика и значение вступления в ВТО для развития России и стран СНГ. Руководство. / Под ред. Дэвида Г. Тара. – М.: весь мир. – 2006. – 587 с.
17. Устав ВТО. Марракешское соглашение об учреждении ВТО. Электронный ресурс. Режим доступа: rgwto.com
18. Шумилов В.М. Всемирная торговая организация: право и система. – М., 2005.

References:

1. SHibaeva E. A., Potochnyj M. Pravovye voprosy struktury i deyatel'nosti mezhdunarodnyh organizacij. Tekst. 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. – М.: Изд-во МГУ, 1988.
2. Kapustin A. YA. Ponyatie, predmet, istochniki i sub"ekty prava mezhdunarodnyh organizacij Tekst. // Lekcii po aktual'nyh problemam mezhdunarodnogo i evropejskogo prava. SPb.: Rossiya-Neva, 2004.
3. Danilova E.V. VTO: regulirovanie torgovli uslugami. – М.: Akademkniga, 2002.
4. Dyumulen I. I. Vsemirnaya torgovaya organizaciya. – М.: Ekonomika. -2003.
5. Dyumulen I. I. Vsemirnaya torgovaya organizaciya. Ekonomika, politika i pravo. – М.: VAVT, 2008.
6. Smitienko B.M. Vsemirnaya torgovaya organizaciya i problemy regulirovaniya mezhdunarodnoj torgovli. – М., 2000. – 260 s.
7. Grafova E. M. Vsemirnaya torgovaya organizaciya kak instrument razvitiya nacional'noj ekonomiki / Spb.: Aster-Press, 2008.
8. Zenkin I.V. Pravo Vsemirnoj torgovoj organizacii. – М.: Mezhdunarodnye otnosheniya – 2002.
9. Skurko E.V. VTO: vvedenie v pravovuyu sistemu. – М.: Finansy. - 2003. – 96 s.
10. SHumilov V.M. Vsemirnaya torgovaya organizaciya: pravo i sistema. – М., 2005.
11. Grigoryan S. A. Mezhdunarodno-pravovaya sistema Vsemirnoj torgovoj organizacii Tekst. : dis. . .dokt. yurid. nauk. – М., 2000.
12. Malyanova A. N. Stanovlenie i razvitie prava Vsemirnoj torgovoj organizacii Tekst.: avtoref. dis. .kand. yurid. nauk. – М., 2008.
13. Rahmat Ullah M.D. Mezhdunarodno-pravovoj mekhanizm deyatel'nosti GATT/VTO. avtoref. na soiskanie uchen.stepeni kand. yurid. nauk. – Kiev, 1997.
14. Cepov A.B. Mezhdunarodno-pravovye aspekty deyatel'nosti Vsemirnoj torgovoj organizacii. dis. kandidata yurid. nauk. – М., 1999.
15. Medvedev A.M. Pravovoj status sekretariata OON. // Voprosy mezhdunarodnogo prava. Mezhdunarodnye organizacii / Pod. red.: Blishchenko I. P. – М.: Изд-во ИМО, 1961.
16. Torgovaya politika i znachenie vstupleniya v VTO dlya razvitiya Rossii i stran SNG. Rukovodstvo. / Pod red. Devida G. Tara. – М.: ves' mir. – 2006. – 587 s.
17. Ustav VTO. Marrakeshskoe soglashenie ob uchrezhdenii VTO. Elektronnyj resurs. Rezhim dostupa: rgwto.com
18. SHumilov V.M. Vsemirnaya torgovaya organizaciya: pravo i sistema. – М., 2005.

DEREKTEŇU JÄNE TARIXNAŇA
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCEANDH ISTORIOGRAPHY

УДК 930:314
МРНТИ 03.81.37

Dr. M. Önder Duran*¹

¹Uşak Üniversitesi, Türkiye
E-mail: onder.duran@usak.edu.tr
ORCID-ID: [0000-0002-9959-6427](https://orcid.org/0000-0002-9959-6427)

“SİBİRYAMELEĞİ”: ELSABRÄNDSTRÖM’UN TÜRKİSTAN İZLENİMLERİ

Özet

İsveç Büyükelçisinin kızı olan ElsaBrändström, 1888’de Rusya’nın başkenti Petersburg’da dünyaya gelmiştir. Çocukluğunu İsveç’te geçiren Elsa, 1908’de tekrar Petersburg’a dönmüştür. Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi üzerine Rus Ordusu’nda gönüllü hemşirelik yapmak için dilekçe vermiştir. İsveç Kızıl Haç Komisyonu’nda görev almış, Sibiry ve Türkistan bölgesinde Alman ve Avusturyalı askerlerin yanı sıra Türk askerlerine dair gözlem ve değerlendirmelerini de kaydetmiştir. Brändström, savaş esirlerinin milliyetine, hangi şehirlerde ve nasıl şartlarda yaşadıklarına dair tespitlerini kaleme almıştır. Savaş esirlerine yaptığı yardımlardan dolayı “Sibiry Meleği” olarak bilinen ElsaBrändström, dönemin gazetelerine gönderdiği yazılarla Amerika ve Avrupa kamuoyunun ilgisini savaş esirlerine çekmeyi başarmıştır. Brändström, savaş boyunca Petersburg, Moskova, Kiev, Tomsk, Orenburg, İrkutsk ve Altay bölgesindeki şehirlere yapılan yardım kampanyalarının ulaşımından sorumlu olmuştur. Batı Türkistan’a seyahat eden Brändström, bölgede yaşayan Türklerin kültürel, ekonomik, dini ve gündelik yaşamına dair tespitlerini savaşın sonunda (1921) yayımlamıştır. Bildiride, Türk halklarına dair tespitleri başta olmak üzere, Türk savaş esirlerinin durumu İsveçli bir hemşirenin gözünden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: ElsaBrändström, Türkistan, Birinci Dünya Savaşı, Savaş Esirleri.

Dr. M. Önder Duran*¹

¹Uşak University, Turkey
E-mail: onder.duran@usak.edu.tr
ORCID-ID: [0000-0002-9959-6427](https://orcid.org/0000-0002-9959-6427)

“ANGEL OF SIBERIA”: ELSA BRÄNDSTRÖM IMPRESSIONS OF TURKISTAN

Abstract

ElsaBrändström was born in the Russian capital in 1888 as Sweden's Ambassador to St. Petersburg. Having spent her childhood in Sweden, Elsa returned to Petersburg in 1908. Upon the outbreak of the First World War, she petitioned to volunteer as a nurse in the Russian Army. She was assigned to the Swedish Red Cross Commission and noted her observations and evaluations of Turkish soldiers as well as German and Austrian soldiers in Siberia and Turkestan region. Brändström wrote about the nationality of the prisoners of war, in which cities and under what conditions they lived. ElsaBrändström, known as the "Angel of Siberia" because of her help to the prisoners of war, has managed to attract the attention of the American and European public to the prisoners of war. Petersburg, Moscow, Kyiv, Tomsk, Orenburg, Irkutsk and the cities of the Altai region, he was responsible for the transportation of aid campaigns during the war. Traveling in West Turkestan, Brändström published his observations on the cultural, economic, religious and daily life of the Turkish people living in the region at the end of the war (1921). In the paper, the situation of Turkish prisoners of war, especially his determination about Turkish people, will be evaluated from the perspective of a Swedish nurse.

Keywords: ElsaBrändström, Turkestan, World War I, Prisoners of War.

Доктор М. Ондер Дуран*¹

¹ Ушак университети, Түркия
E-mail: onder.duran@usak.edu.tr
ORCID-ID: 0000-0002-9959-6427

«СІБІРДІҢ ПЕРІШТЕСІ»: ЭЛЬСАБРЕНДСТРЕМНЫҢ ТҮРКІСТАН ТУРАЛЫ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Швеция елшісінің қызы ЭльзаБрендстрем 1888 жылы Ресейдің астанасы Петербургте дүниеге келген. Балалық шағын Швецияда өткізген Эльза 1908 жылы Петербургке оралды. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталған кезде ол Ресей армиясында ерікті медбике болуды сұрады. Ол Швецияның Қызыл Крест комиссиясында қызмет етіп, Сібір мен Түркістандағы түрік жауынгерлерімен қатар неміс және австриялық сарбаздар туралы өз бақылаулары мен бағалауларын жазып алды. Брендстрем соғыс тұтқындарының ұлты, қай қалаларда, қандай жағдайда өмір сүргені туралы жазды. Әскери тұтқындарға көрсеткен көмегінің арқасында «Сібір перішtesі» атанған ЭльзаБрендстрем сол кездегі газеттерге жолдаған мақалаларымен Америка және Еуропа жұртшылығының назарын соғыс тұтқындарына аудара білді. Соғыс кезінде Брендстрем Петербург, Мәскеу, Киев, Томск, Орынбор, Иркутск және Алтай аймағы қалаларына көмек науқандарын тасымалдауға жауапты болды. Батыс Түркістанға саяхат жасаған Брендстрем соғыстың соңында (1921) аймақта тұратын түріктердің мәдени, экономикалық, діни және күнделікті өмірі туралы өз бақылауларын жариялады. Газетте түрік әскери тұтқындарының жағдайы, әсіресе оның түрік халқына қатысты тұжырымдары швед медбикесінің көзқарасымен бағаланады.

Кілт сөздер: ЭльзаБрендстрем, Түркістан, Бірінші дүниежүзілік соғыс, әскери тұтқындар.

1-ElsaBrändström'ün Hayatı (1888-1948)

İsveçli bir diplomatın kızı olan Elsa, babası EdvardBrändström'ün (1850-1921) İsveç adına askeri ateşe olarak görev yaptığı sırada 26 Mart 1888'de Petersburg'da dünyaya gözlerini açmıştır⁶. 1891'de İsveç'e geri dönen Elsa, iki erkek kardeşi ile birlikte özgür bir yaşam alanına sahip olmuştur. Eğitimi Stockholm Öğretmen Okulunda tamamlayan Elsa, 1906'de Petersburg'da yaşayan ailesinin yanına dönmüştür. Geri dönmesinde babası EdvardBrändström'ün İsveç büyükelçisi olarak atanması etkili olmuştur. 1913'te annesinin vefatına kadar şehirde vaktini kültürel ve sanatsal faaliyetleri takip ederek geçirmiştir⁷.

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği zaman Rusya'da bulunan ElsaBrändstorm, askeri hemşire olarak Rus ordusuna hizmet vermek üzere kayıt olmuştur. 1915'te İsveç Kırmızı Haç Cemiyeti üyesi olarak Sibirya'ya seyahat etmiştir. Seyahatin amacı, Sibirya toplama kamplarındaki askerlere tıbbi malzeme sağlamaktır. Baraka, battaniye ve temiz su gibi temel yaşam şartlarını sağlamadığı Sibirya toplama kampındaki askerlerle yakından ilgilenen Brändstorm, ilk seferinde tifüse yakalanmıştır. Genç Adamlar Hristiyan Derneği'nin (Young Men's Christian Association) desteğini de arkasına alarak toplama kamplarındaki hastanelerde etkin olabilmıştır.

Sibirya bölgesindeki toplama kamplarına Alman ve Avusturya hayır kurumlarının temsilcileriyle gerçekleştirdiği görüşmelerle önemli yardımları ulaştırmıştır. Petersburg'a geri döndükten sonra ise İsveç'in desteklediği bir hayır kurumunun temellerini atmıştır. 1917 Ekim Devrimi, yardım programlarının aksamasına neden olmuştur. Buna rağmen ElsaBrändstorm, 1919 ve 1920'de birçok defa Sibirya ve Türkistan bölgesine gitmiştir. Omsk'da yeniden hastalanan Brändstorm'u babası İsveç'e tedavi olmak üzere göndermiştir.

1921'de babasının vefat etmesi üzerine bunalıma giren Elsa, Türkistan ve Sibirya'da gördüklerini anlattığı bir eser kaleme almıştır⁸. Stockholm'da basılan eser kamuoyunda büyük ilgi uyandırmıştır. Bu dönemde Elsa, Lychen şehrinde kimsesiz çocuklarla ilgilenmiştir. Amerika ve İsveç'te konferanslar vererek savaş esirlerine olan ilginin artması adına çalışmalar yürütmüştür. Almanya'da akademi kurumlarının kurucu üyeleri arasında yer alan Elsa, Tübingen Üniversitesi tarafından fahri doktora unvanına layık görülmüştür. 1929'da Elsa, Prof. Dr. Robert Ulrich ile evlenerek 1932'de kızı Brita'yı dünyaya getirmiştir. Tanınmış bir sosyalist olan Robert Ulrich, Hitler'in iktidara gelmesinden sonra ABD'ye göç etmiştir. Elsa, Amerika'da işsizlik sorunu yaşayan göçmenlerin sorunlarına

⁶TimoGanert, *DeutscheundÖsterreichischeKriegsgefangenedesErstenWeltkriegs in russisch-sowjetischenGewahrsam, PhysischeundpsychischeTraumatisierungen im Spiegel der Erinnerungsliteratur, 1917-1937*, Dissertation, Heidelberg 2008, s. 16.

⁷JostMeyen, *ElsaBrändstörmandie Kriegsgefangenen, Die Sibirische Tragödie 1914-1921*, Norderstedt 2021, s. 16.

⁸ElsaBrändström: *BlandKrigsfångar i RysslandochSibirien 1914-1920*, Norstedt, Stockholm, 1921.

yönelik çalışmalarına burada da devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden dolayı savaştan etkilenen çocuklara yardım edebilmek maksadıyla dernek inşa etmiştir. Almanya'ya yardım götürmek üzere planlamalar yaptığı bir sırada geçirdiği rahatsızlık sonucunda vefat etmiştir.

2-ElsaBrandström'ün Sibirya ve Türkistan İzlenimleri

Birinci Dünya Savaşı ilerlemesinden sonra 1915 ortalarından itibaren belirli bölgelerde savaş esirlerine yönelik toplama kampları oluşturulmuştur⁹. Giderek artan sayıda Alman, Avusturyalı ve Türk askerinin bölgeye sevk edilmesi sonucunda yeniden sorunlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti bu konuda çalışmalar yürüterek bölgedeki askerleri için girişimlerde bulunmaya gayret etmiştir. Fakat dönemin şartları gereği yeteri kadar destek sağlanamamıştır¹⁰. Dünya kamuoyunun ilgisini savaş esirlerine çekme çabaları Alman kamuoyunda yeteri kadar ses getirebilmiştir. Almanya, Fransa, Avusturya, Danimarka ve İsveç'te savaş esirlerine yardım götürebilmek için kurumlar inşa edilmiştir. Bahsi geçen kurumların başında Kızıl Haç Yardım Derneği (DieRotkreuzgesellschaften) başta olmak üzere çeşitli derneklerdir¹¹. İngiltere, Fransa ve Almanya'dan çok sayıda doktor ve hemşire Rusya'daki askeri hastanelerde görev almak üzere gönüllü olmuştur. ElsaBrändstorm gönüller arasında yerini almıştır.

Elsa, 1915 kışından 1920 yazına kadar Rusya'nın değişik bölgelerine seyahat etmiştir. Amerika, Avusturya, Danimarka ve Almanya'dan farklı görevlerde pek çok kadın savaş esirlerinin sağlık durumlarını ve yaşam koşullarını iyileştirmek amacıyla bölgeye yardım faaliyetleri yürütmüşlerdir. İsveç ve Danimarka grubu ile beraber hareket ederek çalışmalarda önemli bir konum elde etmiştir. Omsk ve Vladivostok şehirleri arasında mekik dokuyarak yardım götürmüştür¹².

ElsaBrändstorm, Sibirya ve Türkistan bölgesine toplamda dört defa seyahat etmiştir. Bu seyahatlerinin ikisine ait izlenimlerini Stockholm'da hastalığı sırasında kaleme almıştır. Eser kısa sürede kamuoyunda ilgi uyandırmıştır. Elsa, arkadaşı EthelvonHeidenstam ile 1914'te Almanya'ya seyahat etmiştir. Berlin'de Prens MaxvonBaden'e Rusya'daki askeri hastaneler ve toplama kamplarındaki durumu ayrıntılı bir şekilde anlatma fırsatı bulmuştur. Rus ve Alman hükümetlerinin gerekli izin ve desteği alarak EthelvonHeidenstam ile birlikte Sibirya ve Türkistan'a Almanya, Avusturya ve İsveç'ten yardım malzemelerini götürmüşlerdir¹³.

Rusya'da savaş esirleri Sibirya Türkistan'ının farklı şehirlerinde kurulan esir kamplarında tutulmuşlardır. Çalışmalarına devam ettiği sürede Bolşevikler tarafından vurulmaktan kıl payı kurulmuştur. Bu sırada tífuse yakalanarak ağır bir şekilde hastalanmıştır. Rusya'da 700 bin savaş esirine yardım etme fırsatını yakalamıştır. 100 bin askerin savaş esirinin kurtarılmasında öncü olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda savaş esirleri anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma şartları çerçevesinde toplama kamplarında Türk subay sayısını 950, Türk askeri sayısını ise 50 bin olarak vermiştir¹⁴.

Elsa, Rusya içerisinde yer alan askeri hastanelere gerekli yardımları ulaştırmak amacıyla Petersburg'dan başlamıştır. Burada faaliyetlerini yürüten hastanenin temel eksikliklerinin altını çizerek durumun vahametini detaylandırmıştır. Sabun, kaşık, iç çamaşırı, diş fırçası gibi günlük ihtiyaçlara tekabül eden geniş bir çerçevede yardım listesinin ivedilikle gelmeye devam etmesi gerektiğine dair Berlin ve Viyana yetkililerine dilekçeler göndermiştir¹⁵. Petersburg'dan sonraki ikinci durağı ise Moskova olmuştur. Burada yer alan 20 askeri hastanenin nispeten şartlarının daha iyi olduğunu aktararak, Rus doktor ve hemşirelerin fedakârlıkla çalışmalarını aktarmıştır. Buna karşın bazı aksaklıkların giderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bandaj, sargı bezi temel tıbbi envanterin hızla azaldığını göz önünde bulundurulursa Moskova'daki askeri hastanelerde de olumsuz bir tablonun oluşabileceğine dikkat çekmiştir.

⁹Yücel Yanıkdağ, "OttomanPrisoner of War in Russia, 1914-1922", *Journal of ContemporaryHistory*, Vol. 34, No. 1, 1999, s. 72-75.

¹⁰ Ahmet Göze, Rusya'da Üç Esaret Yılı: Bir Türk Subayının Hatıraları, İstanbul 1989, s. 35; Mustafa Arıkan, "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 1991, s. 35-48.

¹¹DieRotkreuzgesellschaften, DieSchutzmächt, DieSchwesterreisen, DieTientsinerHilfsaktion, Der Einsatz der YMCA adındaki yardım kuruluşları Sibirya ve Türkistan bölgesinde yardım faaliyetleri yürütmüştür. Savaş esirlerinin listesi, yardım faaliyetleri yürütülürken bölge hakkında tutulan raporlar Alman arşivlerinde muhafaza edilmektedir.

¹²HanniesLeidinger, VerenaMoritz, *InRussischerGefangenschaft, ErlebnisseÖsterreicherSoldatenim ErstenWeltkrieg*, Wien 2008, s. 8.

¹³ Gerald H. Davis, "NationalRed Cross SocietiesandPrisoners of War in Russia, 1914-18", *Journal of ContemporaryHistory*, Vol. 28, No.1, 1993, s. 31-52.

¹⁴ElsaBrändström, *Unter Kriegsgefangenen in RußlandundSibirien 1914-1920*, Berlin 1922, s. 8.

¹⁵Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 10.

Öте yandan burada dikkat çektiği bir diğer nokta askeri hastanelerde yığılmaların yaşanmasıdır. Yatak sayısının üzerinde yaralının bakımlarının yapılması zor olacağından askerler Sibiryа ve Türkistan'da yer alan toplama kamplarına sevk edilmişlerdir. Moskova'da sayıları transfer için yeterli olması sağlandığı takdirde Rusya'nın doğu bölgeleri, Sibiryа'daki ve Türkistan'daki toplama kamplarına giderken hastalıklardan vefat etmemeleri gerekli elbise yardımının yapılması gerektiğini ifade etmiştir¹⁶.

Elsa, savaş esirlerinin toplanma merkezlerinden üçüncü büyük merkez olan Kiev'e de seyahat etmiştir. Alman, Avusturyа-Macaristan bölgesinden çok sayıda yaralı askerin Kiev merkezindeki hastanelerde tedavilerine devam ettiklerini aktarmıştır. Burada dikkat çektiği bir diğer nokta Slavist propagandanın esir askerlere yönelik yoğun bir şekilde uygulanmasını aktarmasıdır. Savaş esirlerinin Türkistan ve Ural bölgesine kadar uzanan tren yolu vasıtasıyla sağlamışlardır¹⁷. Kiev ve Moskova'dan Rusya içlerine doğru yolculuğa başlandığı takdirde geniş verimli steplerin sizi karşılayacağını belirtmiştir. Öte yandan Volga steplerinde yaşayan Tatarlar ve Kırgız konar-göçerlerin sayısız çadırları olduğunu kaleme almıştır. İdil-Ural bölgesinde Alman kolonilerinin yanı sıra Yahudilerin de meskûn olmasına dikkat çekerek etnik çeşitliğinin fazlalığını da vurgu yapmıştır¹⁸.

Eserinde ayrıca yolculuğu sırasında Sibiryа sakinlerini şehirli ve kırsal nüfus olarak ikiye ayırmıştır. Kosakların balıkçılık ve avcılıkla meşgul olduklarını yazmıştır. Bölgede konar-göçer Kırgızların yanı sıra, Buryatlar, Çinliler, Japonlar ve Korelilerin de bulunmasına dikkat çekmiştir¹⁹. Rusya'nın Doğu halklarına yönelik değişken tavrı yıllardır anlaşılmadığını ifade etmiştir. Sibiryа şehirlerinden Tomsk, Irkutsk'un tarihi ve kültürel gelişimden detaylar vermiştir.

1914 Aralık ayında 200 kolera hastası Türk askeri güney cephesinden kapalı vagonlarla Pensa şehrindeki toplama kampına sevk edilmiştir²⁰. 1915 Şubat'ta iki vagondaki 65 Türk askerden sadece 8 tanesi yolculuğu tamamlayarak Samara'ya ulaşmıştır²¹.

Eserinin Türkistan başlığında, bölgede yaklaşık 200 bin savaş esirinin 30 farklı toplama kampında tutulduğunu bildirmiştir. Aral gölünden Hazar denizine, İran, Afganistan ve Çin'e kadar yayılan bir bölgede savaş esiri askerlerin yaşadığını ifade etmiştir. Bölge ikliminin oldukça çeşitli ve değişken olduğunu, İran ve Hive'deki kış neredeyse yokken, Sır-Deryа'da tropik yazın kışın şiddetli geçtiğini belirtmiştir. Bölgeye ilkbaharda ulaşan savaş esirleri Türkistan dağlarının eşsiz güzelliğini ve ihtişamının nadirliğine şahit olmuşlardır. Bölgede savaş esirleri kısmen sempatiyle karşılanmıştır. Türkistan halklarının renkli kültürünü yakından görme fırsatı yakalamıştır²².

Rus yetkililer, Taşkent'teki toplama kampında daha çok Slav halklarını yönlendirmişlerdir. ElsaBrändstorm, Taşkent merkezdeki savaş esirlerine geniş bir özgürlük alanı tanıdığını belirtmiştir. Fakat şehrin dışındaki toplama kampı ise madalyonun diğer yüzü şeklindedir. Türkistan'daki Macar ve Alman savaş esirlerine Slav kökenli esirler giderek artan bir şekilde kötü davranılmıştır. Almanca konuşmaları dahi yasaklanmıştır. Toplama kamplarındaki barakalarının camları yaz aylarında dahi tahta barakalarla çivilenmiştir²³.

Bahsi geçen koşullarda hastalıkların giderek artması kaçınılmazdır. Dizanteri, kolera, tifüs sıradanlaşmıştır. Brändstorm, haşarata yönelik önlem alınmasına ikna edemediği için salgınların yayılmaya devam ettiğini belirtmiştir. Semerkant'ta 22 bin esirden 5 bini, Kattakurgan'da 6 bin esirden 1400'ü, SolotajaOrda'da 6 bin esirden 2 bini, Troitsk'de üç ay içinde 17 bin savaş esirinden 9 bini hayatını kaybetmiştir. İlginç bir anekdot olarak Sibiryа'daki savaş esirlerinin Türkistan'daki esirleri kışkırdığını fakat 45 bin askerin evlerine dönemediğinden haberdar olmadıklarını aktarmıştır²⁴.

Savaş esirlerinin tren yaralarının onarımında ve tarlalarda çalıştırıldığını da aktarmıştır. Bazı toplama kamplarında askerlerin misafir gibi olduklarını görmüştür. Alman-Danimarka, Avusturyа-Macaristan savaş esiri komiteleri 1915-1916'da Rusya'daki savaş esirlerinin durumunu görüşmek üzere Moskova'ya ulaşmıştır. Komite üyeleri Rusya, Sibiryа ve Türkistan bölge amirlikleri olarak çalışma grupları oluşturarak teftişlerini yapmışlardır²⁵.

Türk savaş esirlerinin Türkistan bölgesindeki Tatar ve Kırgızlar tarafından işe alınmış olduklarını aktaran Elsa, (Mohammedaner) Müslüman Türk esirlerin yerel halkla daha kolay iletişim kurabildiklerini

¹⁶Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 10.

¹⁷Bakınız. Ek 1 ve 2.

¹⁸Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 19.

¹⁹Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 20.

²⁰Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 22.

²¹Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 23.

²²Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 48.

²³Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 49.

²⁴Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 50.

²⁵Brändström, *RußlandundSibirien*, s. 75.

nakletmiştir²⁶. Brändstorm, küçük gruplar halinde yaşayan Türk esirlere yönelik çalışmaları yeteri kadar olmadığını Sibiryaya'ya yapmış olduğu ikinci seyahat sırasında da eserinde yer vermiştir²⁷.

SONUÇ. 1914 sonbaharından itibaren Cihan Harbinde karşı karşıya gelen devletlerin subay ve askerleri esir düşerek toplama kamplarına sevk edilmeye başlanmıştır. Hafif ve ağır yaralı askerler, askeri hastanelerde tedavileri tamamlandıktan sonra ülkelerinden kilometrelerce uzaktaki bölgelere sevk edilmişlerdir. Rusya'da oluşturulan toplama kampları ise Sibiryaya ve Türkistan bölgesinde yoğunlaşmıştır. Toplama kamplarındaki askerlerin giyinme, barınma ve sağlık sorunları ile ilgilenmek üzere İsveç Kızıl Haç Komitesi üyesi Elsa Brändstorm, öncü rol almıştır. Yapmış olduğu görüşmeler neticesinde Alman ve Rus yetkililerin desteğini de alarak savaş esirlerinin durumlarının iyileştirilmesi yolunda çalışmalar yapmıştır. Ayrıca dönemin gazetelerine göndermiş olduğu yazılarla kamuoyu oluşturarak savaş esir subay ve askerlerin toplama kamplarındaki yaşam koşullarını iyileştirmiştir. Bahsi geçen bölgelerde oluşturulan kamplarda Alman, Avusturya Macaristan bölgesinden yoğunlukla subay ve askerlerin tutulduğunu belirten Elsa, Türk subay ve askerlerinsayısının nispeten azınlık olduğunu ifade etmiştir. Türk savaş esirlerinin Türkistan'daki Tatar ve Kırgızlarla daha kolay anlaşabildiklerini aktarmıştır. Savaş esirleri arasında Sibiryaya Meleği adıyla tanınan Elsa Brändstorm, Türk savaş esirlerine yönelik çalışmaların yeteri kadar olmadığı tespitinde bulunmuştur. Öte yandan Türkistan coğrafyasındaki toplama kamplarının Sibiryaya'dakilere göre daha avantajlı olmadığını belirtmiştir. Türk savaş esirlerinin toplama kamplarına sevk sırasında büyük çoğunluğunun hayatını kaybetmelerinden ötürü, ilk istasyonda defnedildiklerini raporlandırmıştır. Elsa Brändstorm, Sibiryaya, Altay ve Türkistan'da kurulan toplama kamplarına ziyaret ederken Türk halklarının dini ve gündelik yaşamına dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Öte yandan Türk savaş esirlerine Tatar ve Kırgızların ilişkilerine dair değerlendirmeleri de dikkatçektir.

EKLER

Ek 1: Ural bölgesinden tren yolu fotoğrafı.

Ek 2: Savaş esirlerinin transferi.

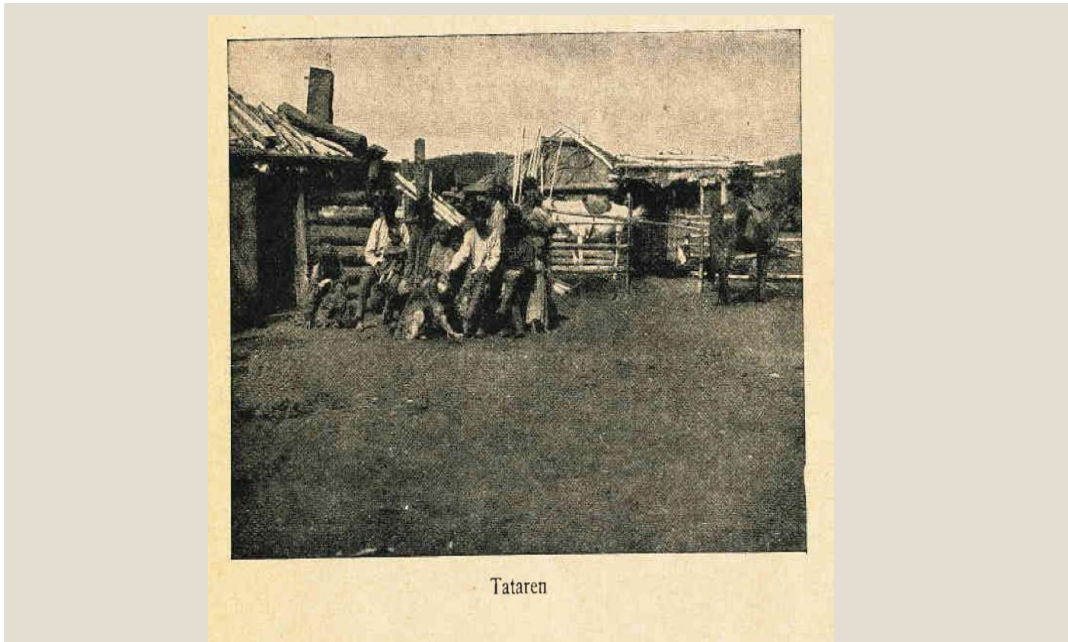
²⁶Bakınız. Ek 4.

²⁷Brändström, *Rußland und Sibirien*, s. 104.

Ek 3: Volgasteplerinde Kırızkonar-göçerler.

Ek 4: Tatar köyleriniziaret.

Kaynakça:

1. Arıkan, Mustafa, "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 1991, s. 35-48.
2. Gantert, Timo, *Deutsche und Österreichische Kriegsgefangene des Ersten Weltkriegs in russisch-sowjetischen Gewahrsam, Physische und psychische Traumatisierungen im Spiegel der Erinnerungsliteratur, 1917-1937*, Dissertation, Heidelberg 2008.
3. Göze, Ahmet, *Rusya'da Üç Esaret Yılı: Bir Türk Subayının Hatıraları*, İstanbul 1989.
4. Juhl, Eduard, Elsa Brändström, *Weg und Werk einer Grossen Frau in Schweden, Sibirien, Deutschland, Amerika*, Stuttgart, 1963.
5. Davis, Gerald H., "National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18", *Journal of Contemporary History*, Vol. 28, No.1, 1993, s. 31-52.
6. Kutlu, Cemil, "Krasnoyarsk'in Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 32, Erzurum 2007, s. 245-267.
7. Leidinger, Hannies, Moritz, Verena, *In Russischer Gefangenschaft, Erlebnisse Österreicher Soldaten im Ersten Weltkrieg*, Wien 2008.
7. Meyen, Jost, Elsa Brändström und die Kriegsgefangenen, *Die Sibirische Tragödie 1914-1921*, Norderstedt 2021.

References:

1. Arian, Mustafa, "Feelings and Thoughts in the Letters of Turkish Prisoners of the First World War", *Journal of Ottoman Studies*, P. 11, 1991, p. 35-48.
2. Gantert, Timo, *Deutsche und Österreichische Kriegsgefangene des Ersten Weltkriegs in russisch-sowjetischen Gewahrsam, Physische und psychische Traumatisierungen im Spiegel der Erinnerungsliteratur, 1917-1937*, Dissertation, Heidelberg 2008.
3. Göze, Ahmet, *Three Years of Captivity in Russia: Memoirs of a Turkish Officer*, Istanbul 1989.
4. Juhl, Eduard, Elsa Brändström, *Weg und Werk einer Grossen Frau in Schweden, Sibirien, Deutschland, Amerika*, Stuttgart, 1963.
5. Davis, Gerald H., "National Cross Societies and Participants of the War in Russia, 1914-18", *Journal of Contemporary History*, Vol. 28, No.1, 1993, p. 31-52.
6. Kutlu, Cemil, "The Transformation of Krasnoyarsk from a Death Camp into a Boarding University", *A. Finish. Journal of the Institute of Turcic Studies*, P. 32, Erzurum, 2007, p. 245-267.
7. Leidinger, Hannies, Moritz, Verena, *In Russischer Gefangenschaft, Erlebnisse Österreicher Soldaten im Ersten Weltkrieg*, Wien 2008.
8. Meyen, Jost, Elsa Brändström und die Kriegsgefangenen, *Die Sibirische Tragödie 1914-1921*, Norderstedt

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

ХҒТАР 03.61.91

Монтанай Э.Ә.^{*1} , Ахметбекова А.К.²

¹Эл Фараби атындағы ҚазҰУ, PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

E-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

²Эл Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану факультеті,

Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Алматы, Қазақстан

E-mail: aaxbota@gmail.com

**ЕВРОПАЛАНУ ҮДЕРІСІМЕН БАЙЛАНЫСТЫ РЕФОРМАЛАРДЫҢ
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК КИІМДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ**

Аңдатпа

Киім – әр этностың өзіндік ерекшелігін, дүниетанымын, қоршаған ортаға бейімделу формасының көзге бірден түсетін мәдени атрибуты болып табылады. Мақалада қазақ және түрік этностарының ұлттық киім ерекшеліктері көрсетіле келе, олардың қоғамдағы моральдық, талғамдық және әлеуметтік функциялары қарастырылады, әсіресе әлеуметтік тұрғыда дифференциялауға байланысты қызметіне мән беру арқылы киімнің қоғамдық қарым-қатынасты белгілеудегі ролін анықтау талпынысы жасалады. Қазақ және түрік халықтарының шығу тегі бір болғанымен, екі этностың тұрмыс-тіршілік спецификасының айырымы киім-кешектен анық байқалады. Осы айырымдарды сипаттай, айырымдардың орын алу себептерін анықтай отырып, мақала авторлары XVIII ғасырлардан көрініс берген еуропалану тенденциясының әсеріне және нәтижесіне баға беруге тырысады. Осман империясы тәуелсіз мемлекет тұрғысында бірнеше дүркін реформа жасаса, қазақ елі Ресей қол астында болғандықтан, еуропалану үдерісіне орыс мемлекеті арқылы тартылды. XVIII-XIX ғасырлардағы Осман түріктерінің жүргізген реформаларының мазмұны, барысы саралана келе, соның ықпалында туындаған өзгерістердің мәні мен бағыты талқыланады. Қазақ және түрік этностарының киіміндегі өзгерістер мемлекет тұрғысында негізінен әскери және ресми қызметшілердің киімдеріне қатысты болды. Тақырыпқа қатысты мәліметтерді жинақтауда қазақ және түрік киім реформаларына зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалынды. Реформаларға дейінгі түріктің ұлттық киіміне сипаттама беріле отырып, бұл реформалардың тарихи барысы, трансформациялануға итерген факторлар мен көріністері қарастырылды. Зерттеу жұмысында бірі отырықшы, бірі көшпенді болған бауырлас екі елдің капиталистік қатынастар мен технологияға байланысты еуропалану үдерісіне тартылу барысында киім-кешектегі әр өзгерістің мәні мен мазмұны, даму ерекшеліктері, жергілікті халықтың оларды қабылдаудағы психологиялық механизмдері талданады. Түрік халқының әр реформадан кейінгі өзгерістері талқыланып, ұлттық киіммен болған конфронтацияға мән беріледі. Осман империясында II Махмұттың бастауымен республика кезеңіне дейін қарқынды дамыған еуропалық үлгіде киім өзгерістері және оның халыққа әсері айқындалады. Ал қазақ халқының билік басында отырған әскери және шенеуліктердің киімдерінде ғана өзгерістердің еуропалану бағыты көрініс бергені айқындалды.

Кілт сөздер: *киім, әскери киім, ұлттық киім, модернизация, реформалар, мундир, Осман империясы.*

Монтанай Э.Э.*¹, Ахметбекова А.К.²

¹ PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы
E-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

² к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы
E-mail: aaxbota@gmail.com

ПРОЯВЛЕНИЯ РЕФОРМ, СВЯЗАННЫХ С ПРОЦЕССОМ ЕВРОПЕИЗАЦИИ В КАЗАХСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ОДЕЖДЕ

Аннотация

Одежда является культурным атрибутом, который сразу бросается в глаза самобытностью, мировоззрением, формой приспособления каждого этноса к окружающей среде. В статье показаны особенности национальной одежды казахского и турецкого этносов, рассмотрены их нравственные, вкусовые и социальные функции в обществе, а также предпринята попытка определить роль одежды в детерминации социальных отношений, особенно уделив внимание к функции, связанной с социальной дифференциацией. Хотя происхождение казахского и турецкого народов одинаково, разница в образе жизни двух этносов отчетливо видна в их одежде. Описывая эти различия и определяя причины их возникновения, авторы статьи пытаются оценить влияние и результаты тенденции европеизации, проявляющейся с XVIII века. В то время как Османская империя провела несколько реформ как независимое государство, казахская страна, находясь под управлением России, была вовлечена в процесс европеизации через Российское государство. Дифференцируются содержание и ход реформ, проведенных турками-османами в XVIII-XIX вв., обсуждаются смысл и направленность вызванных ими изменений. Изменения в одежде казахского и турецкого этносов в основном касались одежды военных и официальных служащих в государстве. При сборе данных, связанных с темой, был сделан обзор работ ученых, проводивших исследования казахской и турецкой реформ одежды. При описании турецкого национального костюма до реформ рассмотрен исторический ход этих реформ, факторы и проявления, приведшие к трансформации. В статье анализируются значение и содержание каждого изменения в одежде, особенности развития и психологические механизмы их принятия местным населением в период вовлечения двух братских стран, оседлой и другой кочевой, в процесс европеизации в связи с капиталистическими отношениями и техника. Обсуждаются изменения турецкого народа после каждой реформы, подчеркивается противостояние с национальной одеждой. В Османской империи с начала правления Махмута II до периода республики определяются изменения в одежде в европейском стиле и ее влияние на людей. И было определено, что направление европеизации изменений нашло отражение только в обмундировании военнослужащих и чиновников, стоящих во главе власти казахского народа.

Ключевые слова: одежда, военная одежда, национальная одежда, модернизация, реформы, мундир, Османская империя.

Montanay E.A.*¹, Akhmetbekova A.K.²

¹ PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
E-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

² docent, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
E-mail: aaxbota@gmail.com

MANIFESTATIONS OF REFORMS RELATED TO THE PROCESS OF EUROPEANIZATION IN KAZAKH AND TURKISH CLOTHING

Abstract

Clothing is a cultural attribute that immediately catches the eye with its originality, worldview, and the form of adaptation of each ethnic group to the environment. The article shows the features of the national clothes of the Kazakh and Turkish ethnic groups, their moral, taste and social functions in society are considered, and an attempt is made to determine the role of clothing in the determination of social relations, especially paying attention to the function associated with social differentiation. Although the origin of the Kazakh and Turkish peoples is the same, the difference in the way of life of the two ethnic groups is clearly visible in their clothes. Describing these differences and determining the reasons for their occurrence, the authors of the article try to assess the impact and results of the Europeanization trend that has been manifesting since the 18th century. While the Ottoman Empire

carried out several reforms as an independent state, the Kazakh country, being under Russian rule, was involved in the process of Europeanization through the Russian state. The content and course of the reforms carried out by the Ottoman Turks in the 18th-19th centuries are differentiated, the meaning and direction of the changes caused by them are discussed. Changes in the clothes of the Kazakh and Turkic ethnic groups mainly concerned the clothes of the military and official employees in the state. When collecting data related to the topic, a review was made of the work of scientists who conducted research on the Kazakh and Turkish clothing reforms. When describing the Turkish national costume before the reforms, the historical course of these reforms, the factors and manifestations that led to the transformation are considered. The article analyzes the meaning and content of each change in clothing, developmental features and psychological mechanisms of their acceptance by the local population during the period of involvement of two fraternal countries, settled and another nomadic, in the process of Europeanization in connection with capitalist relations and technology. The changes of the Turkish people after each reform are discussed, the confrontation with national clothes is emphasized. In the Ottoman Empire, from the beginning of the reign of Mahmut II to the period of the republic, changes in European-style clothing and its impact on people are determined. And it was determined that the direction of the Europeanization of changes was reflected only in the uniforms of military personnel and officials who are at the head of the power of the Kazakh people.

Keywords: *clothing, military clothing, national dress, modernization, reforms, uniform, Ottoman empire.*

Кіріспе. Мәдениеттің ең маңызды және көзге бірінші түсетін элементтерінің бірі болып табылатын киім – ұлттық болмыс ерекшеліктерінің көрсеткіші тұрғысында тұрақтылық танытқанымен, ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда жаңа технологиялар мен капиталисті қатынастардың ықпалымен өзгерістерге түсе бастады. Капиталистік қатынастар негізінде кең етек алған халық аралық сауда және отарлау саясатының көрінісі болған соғыс сияқты негізгі факторлар ұлттық белгілерді унификациялауға итермеледі. Тарихи даму ерекшеліктеріне байланысты бұл үдерістің сипаты әр түрлі болды.

Ұлттық киім кез келген этностың қоршаған ортаға бейімделудің нақты көрінісі ретінде дүниетанымның репрезентациясы ретінде өзіндік табиғатымен танымал. Алайда ХҮІІІ ғасырлардан басталатын урбанизация және технология жетістіктері ұлттық тұрмыс-салттыда біркелкіленуге алып келіп, этностарды ерекшелейтін өзіндік киімдеріне ауыз сала бастады.

Ұлттық дүниетанымның өзгеріске түсу белгілерін нақты көрсету немесе оларға айқын сипаттама беру еш мүмкін емес. Ұлттық киімне адамдардың күнделікті киімінде орын алып жатқан өзгерістер халықтың ойлау жүйесінен, сана-сезімінен ақпарат беретіні сөзсіз. Сондықтан ұлттық ділдің даму ерекшелігін, тенденциясын, мәнін тануда киім үлгілерінде көрініс берген трансформацияларды айқындау арқылы анықтау мүмкіндігінде ескеру қажет. Киімді символдық мәнге ие ұлттық дүниетаным атрибуты десек, киім-кешекте орын алған өзгерістер символ жүйесінде де қозғалыс тудыратыны шек келтірмейді.

ХҮІІІ ғасырларға дейін ұлттық киімдер этностық ерекшеліктерді айқындауыш тұрғысында дифференциялауға бет алса, бұл межеден кейін сыртқы факторлардың әсерінен интеграцияға жолбастағанын байқауға болады. Бұл интеграцияның тенденциясын айқындау үшін қазақ және түрік халықтарының ұлттық киім үлгілеріне қатысты реформалардың мазмұнын, барысын қарастыра отырып, зерттеудің өзектілігін белгілейтін киімнің біркелкілігі дүниетаным біркелкілігіне жетелейме деген мәселемен байланысты.

Қазақ халқы ХҮІІІ ғасырларда мемлекет тұрғысында бостандығынан айрылу барысында қаншалықты ұлттық болмысын сақтап қалды не трансформацияға ұшырады деген сұраққа жауапты тәуелсіз айбынды мемлекет болып өмір сүріп жатқан түрік халқының киіммен байланысты реформаларына шолу негізінде анықтау арқылы жүзеге асады.

Осман империясы кезінде киім жүйесі адамдарды әртүрлі ерекшеліктеріне қарай анықтауда өте маңызды көрнекі құрал қызметін атқарды. Сондықтан киімдегі ән тек өзгерістердің өзі қоғам ахуалынан ақпарат берердей жағдайда еді (Küçükerman 1997: 39).

ХҮІІІ ғасырларда Осман еркектері күнделікті өмірінде шалбар, үстіңгі жағына көйлек немесе халат, оның үстіне қысқа не ұзын кафтан киген. Шынтақтан білекке дейін түймелі жеңдері бар, *кемха*, *серазер*, *барқыт* және *чама* сияқты ауыр жібектерден тігілген қысқа жеңді кафтандар және сырт киім ретінде киілетін кафтан сияқты «капаниче» деп аталатын күртеше сән-салтанатта киілетін. Капаниченің іші түкті, зерлі түймелі, етектері және жеңдері жерге дейін созылып жататын. Сондай-ақ, кафтан тігуге арналған маталарды тоқуда оның құрамына алтын және күміс қорытпасын қосу арқылы матаға жылтыр, көз тартатын және сәнді көрініс беретін. Кафтандардың алдыңғы жақтары түйме ілмегімен немесе чапрас деп аталатын жолақтармен жабылған (Tezcan, 1999: 517). Аяқтарында олар *tulumbaçi-yemen* деп аталатын жалпақ арқа туфли немесе өкшелі, қалың терісі бар йемендік аяқ киім киген.

Ал осы кездердегі қазақтардың киімдері негізінен тері шалбармен мойын астынан түймеленетін жейде және оның сыртынан маусымға қарай шапан, шекпен сияқты сырт киімдерден тұратын. Қысы қатты қазақтар сырт киімге бай болып, оның түрлері климатқа байланысты өзгеріп отыратын. И.Захарова, З.Ходжаеваның «Казакская национальная Одежда (XIX - начало XX века) атты еңбегінде қазақ елінің киімдерін, ұлттық нақыштарын қаншалықты сақтап қалғаны туралы мәлімет береді.

(XIX ғасырдағы қазақ киімдері, Захарова И.,Ходжаева З. 1964: 52)

XVIII ғасырлардан бастап қазақ пен түрік халықтарының киімдерінде еуропалануға байланысты өзгерістер көрініс береді. Осы өзгерістердің жүру барысы, мақсаты мен себептерін ашу туыс халықтардың тұрмыс-тіршілігінен ақпарат береді. Осыған орай жұмыстың мақсаты мен міндеттерін былай айқындаймыз: XVIII-XIX ғасырлардағы еуропалану үдерісімен байланысты реформалардың қазақ және Осман империясындағы ұлттық киімдеріне енгізген өзгерістердің орын алу себептерін және бағытын анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін қазақ және түрік өңірінде киім реформаларының нәтижесін саралау, даму барысына сипаттама беру, киім атауларының генезисін айқындау міндеттері қойылады.

Зерттеу әдістері. Зерттеу мақаласының тұжырымдарын дәйектеуде киім реформаларының жүру барысына жүйелі тарихи тұрғыда сипаттама беру арқылы үдеріс кезеңдерін топтауға қатысты Осман түрік және қазақ тарихына арналған: Захарова И., Ходжаева З., Ерменбаева Г.К., Петросян И.Е., Надкоков С.А., Новичев А.Д., Жиренчин К. Ерофеева И.В., Мусабалина Г., Избасарова Г.Б., Emine Koca, T.Tutal., R.E. Koçu N.Aysal., S.Fidan, Namık Kemal, A.Sezen Arıg, Enver Ziya Karal, Haluk Y.Şehsuvaroğlu сынды ғалымдардың еңбектерін негізге алу, олардың әдіснамасын қолдану. Қазақ және түрік киімдерінің құрылымы, түрік киімдерінде жасалынған реформалар мен өзгерістерді саралау, сипаттау, тарихи-салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау және нәтижелер. Түбі бір түркі халықтары болып табылатын қазақ және түрік этностары XVIII-XIX ғасырларда тұрмысы тұрғысында бірі отырықшы, екіншісі көшпелі болып ажыратыла бастады. Сонымен қатар қазақ елі Ресей империясының қол астында болғандықтан, жеке дара реформа жүргізуге еш мүмкіндігі болмады. Оның қасында Осман сұлтанаты жеке мемлекет ретінде тарихи жағдайларға байланысты реформалар жүргізу өз қолдарында болды. Әсіресе Ресей империясымен ұзаққа созылған соғыстардың нәтижесінде Осман империясында бірнеше дүркін реформалар, оның ішінде киім реформалары еуропалануға бет алған бағытының көрсеткіші болды. Қазақтар негізінен Ресей империясында орын алған өзгерістерге бейімделу үдерісін басынан кешірді.

Аталған кезеңде қазақтар өздерінің ұлттық киімдеріне қатысты өзгерістер енгізуге еш мүдделі болған жоқ. Оның себебі, біріншіден, қазақтың ұлттық киімі өз табиғи ортасына барынша бейімделген болатын. Екіншіден, Ресейдің отарлы елі ретінде қызметтегі қазақтардың ресми киімдері орыстардың киім үлгісінде болу талабымен бағынған еді. Үшіншіден, ұзақ ғасырларға созылған орыс-қазақ қарым-қатынас барысында салт атты қазақтардың киімі орыстардың әскери киімдерінің прототипі болғанын ескеру керек.

Өз кезінде Ресей империясы ресми және әскери киімдері еуропаланғаны белгілі. Мундир әскери киім ретінде билеушінің билік символы қызметін де атқарды. Қазақ даласында Патшалық Ресейдің отарлау процесінің басталуымен болған 1822 жылғы (Сібір қазақтарының жарғысы) және 1824 жылғы (Орынбор қазақтарының жарғысы) жарғылар негізінде басқару жүйесінде үлкен өзгеріс болды. Тарих ғылымдарының докторы И.Ерофеева Ресей империясының қазақ даласын басқаруға байланысты қалыптасқан үш буынды (жоғары, орта және төмен) жүйені жіктеп көрсетеді (Ерофеева 2014. – 696).

Осы билік жүйесінің орта буынына жататын сұлтан және сұлтан-басқарушылардың билік символдары болды. Сұлтан-басқарушылардың билік символдары ретінде императорлық герб бейнеленген ту, алтын сапты қылыш, басқару жүйесіне қатысты нұсқаулық пен мундир енгізілді (Ерменбаева 2015: 216-220).

Мундир – әскери сыртқы киім ретінде сұлтан-басқарушылардың ерекшелігін білдіретін (Мусабалина 2001:141-145).

Бұл ең алдымен кіші жүздегі билеушілерге берілген құқық еді. Бұл бастаманы алғаш ұсынған шығыс бөліктің сұлтан-басқарушысы Ахмет Жантөрин болды. 1841 жылы басқарушы болып тағайындалған кезінде алғашқылардың бірі болып Орынбор әкімшілігіне мундир (әскери сыртқы киім) кию туралы ұсынысын жолдап, шекара комиссиясының басшысы Г.Ф. Генспен кездесу кезінде жоғарыдағы ұсынысын жеткізді. Бұл оқиғадан кейін қалған екі бөліктің сұлтан-басқарушылары да осы бастаманы қолдады.

А.Жантөриннің ұсынысы бойынша М.В. Ладыженский 1846 жылы Азия департаментіне Г.Ф. Генс дайындаған мундир суретін ұсынды. Осы оқиғаға байланысты генерал-майор Ладыжинский қазақ сұлтандарына арналған киім үлгісін ұсынады. Бұл ұсыным хаты Ресей мемлекеттік тарихи архивінің 1291-қорында сақталған. Ұсыным-хатта қазақ сұлтандарының ішінде ең алғаш болып Бөкей Орда ханы Жәңгір хан киген мундирді қалған үш бөліктің сұлтан-басқарушыларына да билік символы ретінде енгізу ұсынылған. Қазақтарды еуропалық мәдениетпен жақындастыруға, сонымен қатар бұл киімді кию олар үшін басқалардан ерекшелеп тұратындай болса, қызмет етуі кезінде адалдық танытанын анық. Г.Генске берген тапсырмасында қазақ сұлтандары үшін ыңғайлы етіп, тіпті олардың да ұсыныстары мен талғамдарын ескеру керектігін жеткізеді. Осы жағдайдан кейін қазақ сұлтандарының билік символы ретінде мундер енгізілді (108 б).

Қазақ сұлтандарының мундирі

Жоғарыда көрсетілген суреттегі Ресей мемлекеттік тарихи архиві қорында сақталған қазақ сұлтандарының мундирінің сипаттамасы. Ерлер киімі черкеск үлгісінде ұзындығы тізеге дейін, ал жеңі қысқа болды.

1) Қызыл түсті штаб-офицерінің шеру кезінде киетін сыртқы киімі. Сипаттамасы: ені – 1 м, ұзындығы тізеге дейін созылған. Иығында арнайы сәнделген белгі болды

2) Көк түсті мундир немесе вице-мундир. Сыртқы бедерленуі күміспен қапталған

Мундирді тігуде қолданылған маталарға шұға, барқыт жатқызылады. Ал олардың түстері қызыл, көк, жасыл, күлгін, т.б. болды. Тек сыртқы безендіруіне ғана алтын немесе күмістен ою-өрнектер салынды. Басына құндыз немесе кәмшат терісінен қырғыз қалпағы бар. Бас киімнің жиектері алтын немесе күміспен жиектелген. Бағалы тастармен әсемделген белдік байланды. Шені жоқ қазақ пен шенеунікті ажырату үшін кокард тағылды (Избасарова, 2017:109).

XIX ғ. ағылшын және француздық әскердегі өзгерістер Осман империясына да өз әсерін тигізген болатын. Осы кезеңде «мундир» әскери киім ретінде қолданысқа енгізілді. Әскери энциклопедияда жауынгердің киім-киешегінде сыртқы жиынтықты құрайтын бөлшектеріне: бас киімдер; мундирлер; аяқ-киім; шинель; жазғы киім (китель немесе жейде); қолғаптар; белбеу деп берілген (Величко 1912. 68).

Осман Империясы кезеңіндегі киімге жасалынған реформалар

Осман империясында киім қоғамдық қарым-қатынастардың көрсеткіші болды.

Осман сарайында Фатих Султан Мехмет (1432-1481) билік құрған тұсында сарбаздар мен мемлекет қайраткерлері атақтарына қарай киіне бастады, бұл тенденцияны оның орнын басқан Кануни Султан Сүлеймен және басқа сұлтандар жалғастырды. (Tuchelt ve Nauman 1965: 5) Қызғалдақ дәуірінің падишахы

Сұлтан Ш.Ахмет (1703-1730) «Кануни Тешрифатта» жаңа тәртіптер жасап, Осман сарайы мен мемлекет қайраткерлерінің киімдерін тап пен дәрежесіне қарай ең көрнекті және символдық түрде орналастырды. Демек киім түріктер ортасында әлеуметтік индикатор рөлін атқарған. Адамдардың діни көзқарасы, қызметі мен отбасылық жағдайын анықтауда киімнің атқаратын қызметі маңызды еді (Блейз,2002:176).

Реформалардан бұрынғы Түрік киімі
Mustafa Sevim, *Gravürlerle Türkiye- Giysiler, Portreler 2, Ankara, 2002,*
Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, s.102-121-60

XVIII ғасырдың ортасынан бастап Осман империясының басшылығы дүние жүзінде орын алған саяси және экономикалық өзгерістермен санасу қажеттілігін мойындады. Сол кезеңдегі алғашқы әлеуметтік өзгерістер әскерден басталды. Әскери салада заманауи әскер құру идеясы негізінде алдымен сұлтан I Махмұд (1730-1754), содан кейін сұлтан III Селим (1789 ж.) әскери киімді реформалау әрекеттерін жасады.

XIX ғ. басында Осман империясының әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірінде үлкен өзгерістер орын алды. Бұл Осман империясы халқының күнделікті өмірінде «еуропалық үлгі» енгізілген жаңа прогресті бастап берді. Бұл кезеңде әскери, әкімшілік салада және тұрғындардың күнделікті өмірінде еуропалану байқалады. Билікке келген сұлтан II Махмұд (1807-1839) Осман империясында әскери саладағы реформалардың жаңа кезеңін бастап берді. Ол елде реформа жасаудың басты қажеттілігі ретінде патшалық Ресеймен болған соғыстағы сәтсіздік, Сербия, Греция мен Дунайдағы князьдіктердің азаттық күрестерінің орын алуына байланысты төтенше шараларды қабылдауы еді. Сұлтанның осы жағдайға байланысты қабылдаған шараларының бірі «ескі жүйені құртып, орнына жаңа армия құруға» кірісуі еді. (Петросян және Петросян 1993:186).

Низам-ы Жедид қозғалысы Осман империясындағы революцияның бастамасы болып табылады. III Селим (1789-1807) Янышер әскерін реформалауды және жаңа әскер құруды таптырмас шарт деп санады. Осыған байланысты алғашқы қадам армиядағы реформалар процесіне ену арқылы жүргізілген реформалармен жасалды. III Селим бастаған қозғалыс 1826 жылы II Махмұттың (1808-1839) Янышер Ошағыны жоюымен жалғасып, «Асакир-и Мансуре-и Мұхаммедие» әскері құрылды. Жасалған реформалар аясында сарбаздардың күнделікті жүйелі жаттығуларынан бастап, киім-кешектеріне дейін көптеген жаңалықтар шешілді. Батыс стиліндегі жиынтық пен шалбар ретінде формаға басымдық берілді және түрік армиясындағы әскери дәрежелер мен сыныптарды формада болатын белгілермен анықтауға шешім қабылданды. Кейін Сұлтан Абдулмежит(1839-1861), Сұлтан Абдулазиз (1861-1876), Сұлтан II Әбдүлхамиттің (1876-1906) киім үлгісі мен айырым белгілерін реттегені байқалады. Әскери киім өндірісі де осы шешімдерге сәйкес жағдай туғызған шарттармен қалыптасты. (Воynukalin 2020,57)

Осман кезеңінде жасалынған реформаларды жүйелі түрде былай көрсетуге болады:

1. III Селим дәуіріндегі киім үлгісіндегі реформалар (1789-1807)
2. II Махмұд дәуіріндегі киім реформалары (1808-1839)
3. Танзимат дәуірінде жасалған киім реформалары (1839-1876)
4. Конституциялық монархия кезіндегі киім реформалары (1876-1923)

III Селим дәуіріндегі реформалар:

Осман империясында әскери салада заманауи әскер құру идеясы алғаш сұлтан I Махмұт (1730-1754) тұсында қалыптасса да, кейін Осман империясында алғашқы маңызды реформаторлық қозғалысты бастаған сұлтан ретінде III Селим аталады. Әскерде еуропалық үлгіде дайындалған және киінген жаңа тұрақты әскер құру үшін, әсіресе батыстандыру бағытында реформа жасау әрекеттері III Селимнің тұсында шынайы жүзеге аса бастады.

III Селимнің «Низам-ы Джемид» (Жаңа тәртіп) қозғалысын Осман мемлекетінің заманауи әлемдегі алғашқы маңызды оянуы және жаңа реформа тұжырымдамасы ретінде қарастыруға болады. III Селим Низам-ы Джемидтің құрылуы кезінде әскери ұйымдарға қатысты өзгерістерді енгізумен қатар, киімді де өзгерту қажет деп санады. Алайда Еуропаның әскери формаларын сатып алудың орнына дәстүрлі киімге жақын киімдерді таңдау арқылы реформаға қарсы реакцияларды жұмсартқысы келді. (Коса 2009:68).

Низами Джемидтің алғашқы формациясында Еуропалық әскери шалбарды сырттан сатып алудың орнына, III Селим ХУІІІ ғасырдағы дәстүрлі киім мен еуропалық киім синтезін жасады. Дәстүрлі ұлттық киім ішінен еуропалық киімдерге жақындарын алғанды жөн көрді. Осылайша, Осман империясында алғаш рет «униформа» яғни біркелкі әскери киім үлгісін жасау шешімі қабылданды. (Күçükerman 1997: 41).

Дегенмен III Селим тұсында киім реформалары еуропалану бағытында ойдағыдай жүзеге аспады. Өйткені бұл реформалар барысында тек жергілікті ұлттық киімдердің еуропалануға деген талпынысы көрініс берді. Дәстүрлі киім мен еуропалық киім синтезі орын алғанымен, оның автохтонды көрінісі үстем болды.

Сұлтан Махмұт реформалары:

Еуропалану жолында шынайы алғашқы киім реформасын жасаған сұлтан II Махмұт (1808-1839) болды. 1808 жылы таққа отырған II Махмұт өзінің реформалары үшін қолайлы уақытты күтіп, 1826 жылы 14 маусымда әскерге еуропалық үлгідегі жаңа киім кигізіп, әр түрлі реакциялардың болатынына және янишер әскерлерін жоятынына қарамастан реформаны іске асырды. Асакир-и Мансуре-и Мұхаммедие деп аталған бұл әскери бірліктерді Батыстық ықпалдың үстем болуына және айқын көрінуіне жол ашты (Дэвисон, 2005, Ховард, 1951).

II Махмұттың реформалары Осман қоғамын азиялық дәстүрлерден алшақтату арқылы Осман мемлекетінің еуропалық өркениетке есігін ашуға мүмкіндік берген бастама болды. 1826 жылы 17 маусымда «Асакир-и Мансуре-и Мұхаммедие» әскері құрылып, әр түрлі сыныптағы сарбаздардың әрқайсысына жеке бас киім мен ұлттық киім-кешектің орнына біркелкі форма кию туралы шешім қабылданды. Осы кезеңнен кейін сұлтандар еуропалық қолбасшылары сияқты погон киіп, екі қырлы шалбар киген. Сұлтан II Махмұт 1829 жылы 3 наурызда мемлекеттік қызметшілер мен сарбаздарды тақия орнына фес киюге мәжбүрледі. *Фес, феска – Осман империясында кең тараған ерлердің бас киімі. Сыртқы формасы конус тәрізді болып келеді, әдетте қызыл киізден немесе жүннен тігілді. Бұл бас киімді Осман империясының тұрғындарының күнделікті өмірде киіп жүруге таңдау себебі, оның мұсылмандық дәстүрге тән келуі еді. Атауы Мароккадағы Фес қаласымен байланысты.

II Сұлтан Махмұт тұсындағы киімге жасалған өзгерістер бойынша шалбар алдымен әскери киім ретінде қабылданып, кейін мемлекет қызметкерлеріне де міндеттелді. Бұл кезеңде пайда болған «Эльфи» деп аталатын үсті жағы панталон түрінен кең, бірақ шалбардан тар, «улема» табының киімі ретінде жалғасын тапты. Бұл киім «жарты француз шалбары» атауын алды (Күçükerman 1997: 41).

II Махмұт өзінің реформаларының тұрақтылығын қамтамасыз ету және жаңа Осман бейнесін қабылдау үшін, өзін үлгі көрсетіп, қара көк күртешесі, қылшықтары бар фес және жолақты ақ шалбарымен мемлекеттік мекемелерге портреттерін іліп қойды (Германер және Инанкур, 2002: 89).

II Махмұттың реформадан бұрынғы және реформадан кейінгі портреті
<https://www.pinterest.co.uk/pin/495325658994154733/>

Әскери киімдердегі еуропалық стиль қоғамның басқа салаларында көп кешікпей көріне бастады, мемлекеттік қызметшілер мен Ыстамбұл халқы қысқа уақытта бастарына киген сарықты тастап, орнын афес деп аталған бас киім киді. Ресми қызметтегі түріктер сетре-пантолон киді. «Сетре» немесе «сетри»

сөзінің этимологиясы араб сөзінің «жабу, жамылу» етістігімен байланысты болып, «куртка» (күртеше) деген мән береді. Тік жағалы, алдынан түймеленетін, тізеге жетпейтін пиджак «сетре» деп аталды. Сол матадан тігілген шалбар екеуі костюм құрап, «сетре-пантолон» атаумен белгіленді.

Әскер киімін еуропаландыру үшін сұлтандардан еуропа қолбасшылары сияқты форма киюді талап етті. Ендігі түрік әскер қолбасшылары қара және қара-көк түсті костюм киді, бұл костюмекі жағында жолақтары бар шалбардан, алдыңғы жағы екі қатарлы түймелері бар күртеше сипатты, жеңі мен жағасы алтын түсті жіптермен зерленген жакеттен тұрды, ал бастарына сарық киді. (Tezcan, 1999:520). Осылайша 400 жылға созылған Осман киім үлгісінде маңызды және түбегейлі өзгеріс процесі басталды.

II Махмұт сарбаздарға еуропалық үлгіде киім киюді міндеттегенімен, төмен дәрежелі офицерлерді және кіші мемлекеттік қызметкерлерді бұл талаптан босатты. Қырым соғысы басталғанда, Әбдүлмежит барлық кіші офицерлерді ыштан киюге мәжбүрледі. Алайда, ыштанмен сыртқа шығуды іш киіммен жүрумен бірдейсанаған халыққа бұл жаңашылдықты қабылдау біршама қиынға соқты.

Танзимат кезеңінде жасалынған реформалар:

1839 жылы 3 қарашада Әбдүлмежит Танзимат жарлығымен көптеген жаңашылдықтар қамтыған реформаларды жариялады. Танзимат жарлығы Осман империясының еуропалық үлгі бойынша модернизациясының алғашқы ресми қадамы ретінде қабылданды. II Махмұт тұсында басталған киім-кешек саласындағы еуропалыққа бағытталған өзгерістер Әбдүлмежиттің билік кезеңінде әсіресе әскери киімде көрініс тапты.

Бұл кезеңде әскерлер сетре-пантолонды киюді жалғастырды, бірақ сетре-пантолонның шалбарында сыныптық айырмашылықтарды әртүрлі мөлшер қалыңдықпен көрететін қызыл жолақтар қолданылды, шалбар түстеріне маусымдық өзгерістер енгізілді. Бас киім ретінде алдыңғы реформаларда қабылданған Тунис фистерінің орнына төбе жағы тарылған, үстіңгі жағында сары металға (ферахи) жабыстырылған қылшықтары бар фистер қолданыла бастады.

Танзимат кезеңінде мемлекеттік салада жұмыс істейтіндер сетре-пантолон киді, алайда бұл костюмді негізінен ыстамбұлдықтар кигендіктен, ол Истамбулин деген атаумен тарала бастады. Танзиматтың жариялануымен киім реформасы тек ерлерді ғана емес, әйелдерді де қамтыды. Әйелдербұған дейін толығымен қара түсті және бет-жүздері көрінбейтін феражелер кесе, ендігі ашық түсті абаялар(жамылғы шапандар) кие бастады, ал бет перделері капрон сияқты маталардан жасалды. Сонымен қатар, Танзимат жарлығы жариялауынан кейін көптеген тоқыма фабрикалары қарқынды ашыла бастады, бұл жеке меншік пен серіктестіктер құруға еркіндік берді.

Сетре пантолон, (Кочу 1969: 205)

Танзимат жарлықтарының жүзеге асуымен байланысты киім-кешекте қатты көрініс берген әлеуметтік дифференциалануы бастады. Осының нәтижесінде Осман империясы халықтарының біртұтастығын белгілейтін ортақ рәміздер киімдерде көрініп, ұлттық бірлік идеясына айналды. XIX ғасырда фес кию – Османлы рухын көрсететін, түрік халқының ұлттық ерекшелігін белгілейтін символ болып қалыптасты.

Фестің тіпті падишахтардың кезеңімен атаулары болды. Мысалға «Махмудие» II Махмұт киген фес түрі. Әбділхамит киген фес түрін «хамидие» деп атағандығы және Энвер паша Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде оңтүстік майданға жіберілген сарбаздарға міндетті етіп жасаған бас киім түрі «Энвери» де күштілердің фестің болғанын көрсетеді.

2022 жылы докторантура бойынша Эскишехир Османгази университетінен шетелдік тағылымдамадан өту сапарында зерттеу тақырыбыма қатысты мәліметтер жинақтау мақсатында Анкара қаласында орналасқан Антқабір кешеніне барып, көптеген мәліметтер жинақтаған болатынын. Антқабір сапарында XIX ғ. екінші жартысына жататын Осман империясында сұлтан II Махмұт енгізген киімдегі өзгерістерден

кейін тұрғындар арасында кең тараған «феска» бас киімі бейнеленген картинаны көріп, модернизациялық процестің енгенін білуге болады.

Анкара қаласындағы Антқабірдегі Осман империясы тұрғындары арасында кең тараған бас киім «феска» Э.Монтанай архиві

Танзиматтың ықпалында киім сферасында бостандық атмосферасы орын алып, әр адамәр түрлі киімдерді, әсіресе әскери киімдерді киюге еркіндік берген сияқты болды. (Sakaoglu, 1987:295)

Конституциялық монархия кезеңіндегі реформалар:

Әскери киімді еуропалық стильде өзгерту ІІ Әбдүлхамит тұсында да (1876-1909) жалғасын тапты. 1876 жылы қабылданған бірінші Конституция Еуропа елдерімен тұрақты сауда, білім және әлеуметтік қарым-қатынаста болған Османлы қоғамындағы әскердің киімінен бастап, мемлекеттік қызметшілер мен халықтың киімін өзгертуді заң жүзінде бекітті.

Редингот, Кочу 1999

ІІ Әбдүлхамит тұсында истанбулиннің орнына еуропалық үлгідегі, тізеден түсетін, кең етектегі, төмен жағы екіге бөлінген жырtpпалы «редингот» күртеше кие бастады. Истанбулин, редингот, франк жейдесі, галстук сияқты киімдер өзгерісті жақтаған жастар арасында кең тараса, саудагерлер мен қарттар күртешелерінің ішінен ескі үлгідегі жилет киіп, галстук байлаудан аулақ болды (Коса, 2012: 7).

Республика кезеңіндегі реформа

ІІ Махмұттың жарлығымен басталып келе жатқан дау дамайдың бірі деп фестіайтуға болады. Осман қоғамында белгілі бір нақты дресс-кодтың болмауына байланысты фес «мұсылмандар мен мұсылман еместер арасындағы киім айырмашылығын жою үшін әрбір дін және қоғам өкілі үшін» ортақ бас киім ретінде белгіленген. ХХ ғасырға келгенде Осман армиясының әскери киімдеріне маңызды өзгерістер енгізілді. 1903 жылы ІІ Әбдүлхамит артиллерия мен атты әскерге фес орнына фуражка кигізгісі келгенде, бұрын фесті дінге қарсы деп ойлағандар бұл жолы фесті қорғап, фуражкаға қарсы шықты. ХІХ. ғасырдың аяғында мемлекет күшімен кигізілген фестің ауылдарға таралып, діннің символына айналғаны байқалады» (Айсал, 2011: 7). Республика кезеңінде де фес қызу талқыланған тақырыптардың бірі болады. Тіпті 1919 жылы 7-8 шілдеде Эрзурум конгресінің ашылуына дайындық жұмыстары жалғасқан күндерде Мұстафа Кемал Мажар Мүфит бейге жеңісінен кейін жасайтын реформаларын хабар береді: «Біріншісі: Жеңіске жеткеннен кейін билік үлгісі өзгереді-республика болады. Екіншісі: Сұлтан мен ханеданлық: Уақыты келгенде оған қатысты қажетті шара қолданылады. Үшінші: Хиджаб* (османлы әйелдерінің

толығымен жабық киім түрі) жойылады. Төртінші: Фес жойылады, өркениетті елдер сияқты қалпақ киіледі...» (Nür, 2013: 296).

Ататүрік Республика орныққан соң 1925 жылы Кастамону қаласында болған қалпақ төңкерісі туралы халыққа баяндайды. Осман империясындағыдай заңға дейін әртүрлі діндердің азаматтары әртүрлі бас киімдер мен белгіленген киімдерді киюді жалғастырды. Киімдегі діннен туындаған айырмашылықтарды жоюды көздеген Мұстафа Кемал паша 1925 жылдың жазында Инеболу және Кастамону аймақтарына жасаған сапарында бас киім кию мәселесін көтерді. Мұстафа Кемал 24 тамызда Кастамонуда кең жиекті ақ қалпақ киді. Бас киімді Кастамонуда алғаш киген себебі; Ол басқа қалаларда форма немесе фес киетін ретінде танымал болғанын, ал Кастамонуда халық оны бірінші рет көретіндіктен бұл қалпаққа артықшылық бергенін түсіндірді. 1925 жылдың 25ші қарашасында «Қалпақ заңы» қабылданып Түркияның әр қаласында заң күшімен болсада бастау алды. Түрік жазушысы Эмине Кожа *Osmanlıda yapılan kılık kıyafete ilişkin reformaların Erkek gıysilerinin biçimsel özelliklerine etkileri* атты еңбегінде Осман империясында XVIII ғасырда басталып, XIX ғасырда жеделдеген мәдени өзгерістер процесінде Еуропа негізіндегі киім реформа өзгерістері Мұстафа Кемал Ататүрік жариялаған Республика кезеңіне дейін оң және теріс жақтарымен жалғасқанын, Мұстафа Кемал Ататүрік Осман дәуірінде жүзеге асырылғысы келген, бірақ қалаған табысқа жете алмаған өзгерістегі үзілістерді өте жақсы зерттеп және ол республиканың модернизациясында барлық басқа салалардағыдай киімді де бұрынғыдан да берік негізге қойғанын баяндайды. Ататүрік кезеңінде жасалынған реформалардан соң Түрік халқы толыққанды еуропалық стильді қабылдап, киіне бастады.

Ататүріктің қалпақ заңдылығын енгізу жұмыстары кезіндегі суреттер
<https://ozhanoturk.com/2017/11/29/sapka-isyani/>

Қорытынды. XVIII ғасырдың басында Осман сарайы мен мемлекет қайраткерлерінің киімдері классы мен дәрежесіне қарай ең көрнекті түрде және символдық түрде орналастырылып, сұлтан тұлғасына лайықты етіп жасалынады. Бұл реттік белгілеулер падишахтың құзырына барғанда немесе діни рәсімдерге қатысуға рұқсат беру хаттамасын белгілеп, киімнің пішіні, пішімі мен түсі, матаның сапасы мен жарамдылығы, тон түрлері мен басына киетін тақиялардың дәрежесі және осы көпұлтты мемлекеттегі ұлттардың сыныптары мен атақтарын анық көрсетеді.

Әуелі әскери қажеттіліктен басталып, кейін мемлекеттік қызметшілер мен жұртшылық арасында кең тараған киім реформаларын XIX ғасырдың басында III Селим мен II Махмұт бастап, Танзиматпен бірге қарқын алды. сол жылдары Еуропада сәнге айналған униформа мен шалбарды Стамбулда мемлекеттік қызметшілер кие бастады. Низам-и Джемид сарбаздары немесе II Махмұт дәуіріндегі киім таңдауының халық тарапынан реакцияға ұшырауы қоғам қабылдаған кейбір дәстүрлі өмір үлгілеріндегі өзгерістерге сақтықпен қараудың көрінісі болды. Дегенмен, II Махмұттың да, Әбділмежиттің де еуропалық киімдерді қабылдауы менталитеттің өзгеруінің әсер еткен бағытын көрсетті. Армия мен әкімшілік салада орын алған өзгерістер олардың сыртқы киімдеріне де еуропалық үлгіні енгізіп, жаңа үлгі пайда болды. Осман империясында әр түрлі мәдени дәстүрлердің араласуымен (мұсылмандық шығыс пен батыстық христиандық) тек әскери салада ғана емес, империя тұрғындарының күнделікті өмірінде де өзгерістер орын ала бастады. Істамбұлдың әр ауданында көрінетін жаңа стилімен Осман адамы өзгерісті қабылдай отырып, Батысқа толығымен еліктемей, өз мәдениетін қорғауды еуропалық киімінде киген фесімен көрсетті. Шығыс пен Батыстың қоспасы болып табылатын бұл киім үлгісі өзгерістерге қарсы тұру арқылы дәстүрлі құрылымды қорғағысы келетіндер мен батыстық стильдің өзгеруін жақтайтындар арасындағы дилемманың араласуынан шықты.

Қазақ елі Ресей отыршылығында болғандықтан, түркияда болған реформаларды бастан кешірмеді. Бұның себебі ретінде жеке дара мемлекет болмағандықтан және Ресейдің қол астында болғандықтан

киімде өзгерістер жасауға ол жылдары мүмкіндік болмады. Тек Ресей империясының бекіткен әскери шендік білдіретін киімдер киген. Тағы бір себебі де климаттық жағдайларға байланысты қазақ елі көбінесе жылы болатын теріден шапа шекпен тон сынды киімдер киген. Ресей империясының белгілеген киім формасы түрік елінің түрлі реформалардан сүзіліп өтіп қабылданған формалары дей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Блейз А. *История в костюмах*. – М.: Олма-Пресс Экслибрис, 2002. – 176 с.
2. *Военная энциклопедия / под ред. К. И. Величко*. – Петроград: т-во И.Д. Сытина, 1912. – Т. 17. – 327 с.
3. Жиренчин К. *Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков*. – Алматы: Жеты Жарғы, 1996. – 352
4. Ерофеева И.В. *Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Т. I. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг.* – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 696 с.
5. Ерменбаева Г.К. *Формулярные списки султанов-правителей как источник по истории формирования казахского чиновничества // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства*. – Костанай, 2015. – С. 216-220.
6. Мусабалина Г. *Институты управления в казахском кочевом обществе // Отан тарихы. Отечественная история*. – 2001. – №1. – С. 141-145
7. Надюков С.А. *Ранние военно-политические реформы в Османской империи // Вестник Адыгейского государственного университета*. – №2. 2009. – С. 25-28.
8. Новичев А.Д. *История Турции. Ч. 2. (1839-1853)*. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. – 222 с.
9. Петросян И.Е., Петросян Ю.А. *Османская империя: реформы и реформаторы (конец XVIII – начало XX в.)*. – М.: Наука, Издательская фирма Восточная литература, 1993. – 186 с.
10. Избасарова Г.Б. *Мундиры для султанов-правителей: как в Российской империи внедрялась форменная одежда для кочевой элиты // Родина: Российский иллюстрированный журнал*. – 2017. – №1. – С. 108-109
11. Захарова Ирина Витальевна, Ходжаева Рукия Дианатовна (1964) *Казахстанская национальная одежда (XIX – начало XX века)* Наука, Алма-ата
12. ЦГА РК. Ф. 2300. Оп.13. Д. 21.
13. Aysal, N. (2011). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10(22), 3-32
14. Boyunakalın Hafsa (2020) *Osmanlı Askerî Teşkilatı Üniformaların Tezyinatı ve mâliyeti üzerine bir inceleme*, *Ariş, Haziran sayı* 16, s56-57
15. Germaner S., İnankur Z., (1989) *Orientalism and Turkey*, (çev.Nigar Alemdar ve Jeremy Salt.İstanbul Turkish Cultural Service Founfation
16. Davison H.R. (2005) *Osmanlı İmparatorluğunda reform, 1856-1876* Çev: Osman Akınbay, Agora kitaplığı, İstanbul
17. Emine Koca *Osmanlıda yapılan kılık kıyafete ilişkin reformaların Erkek giysilerinin biçimsel özelliklerine etkileri*
18. Klaus Tuchelt, Rudolf Naumann, *18.Yüzyıl Osmanlı Kıyafetleri ve Cemiyeti, İstanbul, 1965 s5*
19. Küçükerman Ö., (1997) *Türk giyim tasarımının kaynakları, kültür ve sanat, iş bankası yayınları*, s.38.s.74-80
20. Howard A. Reed (1951) *The Destruction of the Janissariesby Mahmud II in June 1826*, Princeton University, yayımlanmış doktora tezi
21. Hür, A. (2013). *Öteki Tarih 2. İstanbul: Profil*.
22. Tezcan H (1999) *16-17 Yüzyıllarda Osmanlı sarayında kadın modası P Dergisi s.15,54-69*
23. Uzunçarşılı I.H., (1954) *Asakir-i Mansur’ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazam Takriri ve İkinci Mahmut’un Hattı Hümayunu, Belleten Türk Tarih Kurumu Yayınları, 18/70:223-230 Ankara*
24. Sevin N. *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*. – Ankara: Kültür bakanlığı, 1990. – 151 s
25. <https://e-history.kz/ru/e-resources/show/13150/> 10.08.2022 22.35
26. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-devrimleri/> 17.08.2022. 06.45

References

1. Blejz A. *Istorija v kostjumah*. – М.: Olma-Press Jekslibris, 2002. – 176 s.
2. *Voennaja jenciklopedija / pod red. K. I. Velichko*. – Petrograd: t-vo I. D. Sytina, 1912. – Т. 17. – 327 s.

3. Zhirenchin K. *Politicheskoe razvitie Kazahstana v HHH – nachale HH vekov.* – Almaty: Zhety Zharzy, 1996. – 352
4. Erofeeva I.V. *Jepistoljarnoe nasledie kazahskoj pravjashhej jelity 1675-1821 godov. T. I. Pis'ma kazahskih pravitelej. 1675-1780 gg.* – Almaty: AO «ABDI Kompani», 2014. – 696 s.
5. Ermenbaeva G.K. *Formuljarnye spiski sultanov-pravitelej kak istochnik po istorii formirovanija kazahskogo chinovnichestva // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, posvjashhennoj 550-letiju Kazahskogo hanstva. Kostanaj, 2015.* – С. 216-220.
6. Musabalina G. *Instituty upravlenija v kazahskom kochevom obshhestve // Otan tarihy. Otechestvennaja istorija.* – 2001. – №1. – S. 141-145
7. Nadjukov S.A. *Rannie voenno-politicheskie reformy v Osmanskoj imperii // Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta.* – №2. 2009. – S. 25-28.
8. Novichev A.D. *Istorija Turcii. Ch. 2. (1839-1853).* – L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1963. – 222 s.
9. Petrosjan I.E., Petrosjan Ju.A. *Osmanskaja imperija: reformy i reformatory (konec XVIII – nachalo XX v.).* – M.: Nauka, Izdatel'skaja firma Vostochnaja literatura, 1993. – 186 s.
10. Izbasarova G.B. *Mundiry dlja sultanov-pravitelej: kak v Rossijskoj imperii vnedrjalas' formennaja odezhda dlja kochevoj jelity // Rodina: Rossijskij illjustrirovannyj zhurnal.* – 2017. – №1. – S. 108-109
11. Zaharova Irina Vital'evna, Hodzhaeva Rukija Dianatovna (1964) *Kazahstanskaja nacional'naja odezhda (HHH – nachalo HH veka) Nauka, Alma-ata*
12. CGA RK. F. 2300. Op.13. D. 21.
13. Aysal, N. (2011). “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10(22), 3-32
14. Boynukalın Hafsa (2020) *Osmanlı Askerî Teşkilatı Üniformaların Tezyinatı ve mâliyeti üzerine bir inceleme, Aritiş, Haziran sayı 16, s56-57*
15. Germaner S., İnankur Z., (1989) *Orientalism and Turkey, (çev.Nigar Alemdar ve Jeremy Salt.İstanbul Turkish Cultural Service Founfation*
16. Davison H.R. (2005) *Osmanlı İmparatorluğunda reform, 1856-1876 Çev: Osman Akınbay, Agora kitaplığı, İstanbul*
17. Emine Koca *Osmanlıda yapılan kılık kıyafete ilişkin reformaların Erkek giysilerinin biçimsel özelliklerine etkileri*
18. Klaus Tuchelt, Rudolf Naumann, *18.Yüzyıl Osmanlı Kıyafetleri ve Cemiyeti, İstanbul, 1965 s5*
19. Küçükerman Ö., (1997) *Türk giyim tasarımının kaynakları, kültür ve sanat, iş bankası yayınları, s.38.s.74-80*
20. Howard A. Reed (1951) *The Destruction of the Janissariesby Mahmud II in June 1826, Princeton Üniversitesi, yayımlanmış doktora tezi*
21. Hür, A. (2013). *Öteki Tarih 2. İstanbul: Profil.*
22. Tezcan H (1999) *16-17 Yüzyıllarda Osmanlı sarayında kadın modası P Dergisi s.15,54-69*
23. Uzunçarşılı I.H., (1954) *Asakir-i Mansur'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazam Takriri ve İkinci Mahmut'un Hattı Hümayunu, Belleten Türk Tarih Kuurumu Yyainları, 18/70:223-230 Ankara*
24. Sevin N. *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış.* – Ankara: Kültür bakanlığı, 1990. – 151 s
25. <https://e-history.kz/ru/e-resources/show/13150/> 10.08.2022 22.35
26. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-devrimleri/> 17.08.2022. 06.45

УДК 94 (574)
МРНТИ 03.20.00

Бердыгужин Л.Б.^{*1}, Сарсенов А.С.², Жумагулов Б.С.³

¹Атырауский университет им. Х.Досмухамедова. Казахстан. г. Атырау
E-mail:berdyguzhin@mail.ru

²Атырауский университет им. Х.Досмухамедова. Казахстан. г. Атырау
E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

³Казахский национальный педагогический университет им. Абая. Казахстан. г. Алматы
E-mail:jumagulov-bolat@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Аннотация

Несмотря на то, что о нефти люди знали с древних времен, активная нефтедобыча началась только в конце 19-начале 20 веков. Казахстан был одной из первых стран, где начались географические и гидро-геологические исследования местности с целью поиска нефтяных месторождений. Сегодня страна обладает масштабными запасами нефти, занимается ее активной добычей и экспортом. Однако история нефтепромысла страны составляет не так много – чуть более 122 лет. В настоящее время для нашей страны очень важно формирование индустриально-технологической стратегии, основанной на мировой передовой практике. Все современные развитые государства на протяжении определенного исторического периода прошли через путь, где рост производства требовал сначала большого человеческого труда, и дошел до уровня производства, требующего капитала, технологии и науки. Так же и Казахстану, как молодому государству, пришлось пройти через эти этапы, побеждая трудности. Чтобы не остаться на уровне страны, ориентирующейся только на добывание сырья, мы должны развивать промышленность, выпускающую продукцию мирового стандарта, основанного на высокой технологии.

Целью данной статьи является изучение ключевых исторических этапов, благодаря которым за такой короткий промежуток времени страна смогла стать одним из мировых нефтедобытчиков. В данной работе исследуются предпосылки развития нефтедобывающей отрасли, анализируются основные этапы ее становления, а также дается краткая оценка современному состоянию нефтедобывающей промышленности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: нефть, нефтедобыча, Карачунгул, Доссор, Казахстан, вторая мировая война, история нефтедобывающей отрасли.

Статья выполнена в рамках реализации проекта AP09259623 «История Атырауской области с древнейших времен до наших дней» МОН РК.

Л.Б. Бердыгужин ^{*1}, А.С. Сарсенов ², Б.С. Жумагулов ³

¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан. Атырау қ.
E-mail:berdyguzhin@mail.ru

²Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан. Атырау қ.
E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Қазақстан. Алматы қ.
E-mail:jumagulov-bolat@mail.ru

МҰНАЙ ӨНЕРКӘСІБІ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа

Адамдар мұнай туралы ерте заманнан бері білетініне қарамастан, белсенді мұнай өндіру тек XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында басталды. Қазақстан мұнай кен орындарын іздеу мақсатында аумақты географиялық және гидрогеологиялық зерттеулерді бастаған алғашқы елдердің бірі болды. Бүгінгі таңда елімізде ауқымды мұнай қоры бар, оны өндіру және экспорттау белсенді түрде жүргізілуде. Дегенмен, еліміздің мұнай өнеркәсібінің тарихы соншалықты ұзақ емес – 122 жылдан сәл астам. Қазіргі

таңда еліміз үшін әлемдік озық тәжірибеге негізделген индустриялық-технологиялық стратегияны қалыптастыру өте маңызды. Қазіргі дамыған мемлекеттердің барлығы белгілі бір тарихи кезең ішінде өндірістің өсуі алдымен адам еңбегін көп қажет ететін жолдан өтіп, капиталды, техника мен ғылымды қажет ететін өндіріс деңгейіне жетті. Сол сияқты Қазақстан да жас мемлекет ретінде қиындықтарды еңсере отырып, осы кезеңдерден өтуге мәжбүр болды. Шикізат өндіруге ғана ден қойған елдің деңгейінде қалмау үшін жоғары технологияға негізделген әлемдік деңгейдегі өнім шығаратын саланы дамытуымыз керек.

Бұл мақаланың мақсаты – осыншама қысқа мерзімде еліміздің әлемдік мұнай өндіруші елдердің біріне айналуына қол жеткізген негізгі тарихи кезеңдерді зерделеу. Бұл жұмыста мұнай өнеркәсібінің дамуының алғышарттары қарастырылады, оның қалыптасуының негізгі кезеңдері талданады, сонымен қатар Қазақстан Республикасындағы мұнай өнеркәсібінің қазіргі жағдайына қысқаша баға беріледі.

Кілт сөздер: мұнай, мұнай өндіру, Қарашұңғыл, Доссор, Қазақстан, Екінші дүниежүзілік соғыс, мұнай өнеркәсібінің тарихы.

Мақала ҚР БжҒМ АР09259623 «Атырау өңірінің көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы» жобасы аясында дайындалды

Berdyguzhin L.B.*¹, Sarsenov A.S.², Zhumagulov B.S.³

¹Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Kazakhstan, Atyrau

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty city

E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

HISTORICAL STAGES OF DEVELOPMENT OF THE OIL INDUSTRY

Abstract

Despite the fact that people have known about oil since ancient times, active oil production began only in the late 19th and early 20th centuries. Kazakhstan was one of the first countries where geographic and hydrogeological surveys of the area began in order to search for oil deposits. Today, the country has large-scale oil reserves, is engaged in its active production and export. However, the history of the country's oil industry is not so long - just over 122 years. At present, it is very important for our country to form an industrial and technological strategy based on world best practices. All modern developed states over a certain historical period have gone through a path where the growth of production first required a lot of human labor, and reached a level of production that requires capital, technology and science. Similarly, Kazakhstan, as a young state, had to go through these stages, overcoming difficulties. In order not to remain at the level of a country that focuses only on the extraction of raw materials, we must develop an industry that produces world-class products based on high technology. The purpose of this article is to study the key historical stages, thanks to which, in such a short period of time, the country was able to become one of the world's oil producers. This paper examines the prerequisites for the development of the oil industry, analyzes the main stages of its formation, and also gives a brief assessment of the current state of the oil industry in the Republic of Kazakhstan.

Keywor: oil, oil production, Karachungul, Dossor, Kazakhstan, World War II, history of the oil industry.

The article was made within the framework of the project АР09259623 "History of the Atyrau region from ancient times to the present day."

Введение. Учёными давно установлено, что нефть была известна человеку уже в период 6000-4000 лет до н.э. Использование нефти упоминается в Ветхом Завете Библии. В древней истории смола (тяжелая вязкая нефть) использовалась для смазки осей древнеегипетских колесниц. Ранняя история Китая сообщает о первом использовании природного газа, который просачивался из-под земли; простой трубопровод, сделанный из выдолбленных бамбуковых шестов, транспортировал газ на небольшое расстояние, где он разжигал огонь, используемый для кипячения воды.

До второй половины XIX века она использовалась в натуральном виде. И только после того, как стало известно, что из нее можно получить керосин, который к середине 19 века получил широкое распространение, было положено начало нефтедобывающему промыслу.

Согласно данным AnnualStatisticalBulletin в 2015 году мировая добыча сырой нефти увеличилась на 1,75 миллиона баррелей в сутки (б/с), или на 2,4 процента, по сравнению с 2014 годом, что стало вторым по величине увеличением за последние десять лет.

Сегодня нефть остается одним из самых важных полезных ископаемых, более того, с развитием химической промышленности, потребность в ее добыче только увеличивается.

Среди стран, которые занимаются активной нефтедобычей, находятся Саудовская Аравия, Россия, США, КНР. Казахстан также входит в число стран, задействованных в добыче нефти. В качестве известных во всем мире можно назвать следующие крупные нефтегазовые месторождений:

1. Месторождение Кашаган. Проведена общая разведка. Добываемый запас нефти – 1 млрд. 648 млн. тонн. Запас газа – 969 млрд. куб.метров.

2. Месторождение Тенгиз. Проведена общая разведка. Добываемый запас нефти – 237,3 млн. тонн. Запас газа – 687,3 млрд. куб.метров.

3. Месторождение Карачаганак. Проведена общая разведка. Добываемый запас нефти – 1 млрд. 318,7млн. тонн. Запас газа – 684,4 млрд. куб.метров.

По предварительным прогнозам, до конца 2022 года нефтедобыча в Республике Казахстан должна составить 85 миллионов тонн. По сравнению с позициями других стран в этой отрасли, Казахстан несколько отстает, однако, по предварительным оценкам, запас нефти в стране составляет около 1,8% общемировых запасов. Несомненно, это указывает на явный потенциал страны в области нефтедобычи и дальнейшие перспективы развития в этой отрасли. Целью данной работы является изучение истории нефтедобывающей отрасли в Казахстане от самых истоков промысла и до наших дней.

Среди главных задач исследования необходимо выделить следующие:

- кратко проанализировать исторические и геолого-географические предпосылки для нефтепромысла в РК;

- рассмотреть основные этапы становления нефтедобывающей отрасли в Казахстане;

- изучить основные тенденции в области нефтедобычи на сегодняшний день и кратко спрогнозировать дальнейшие перспективы.

Для достижения задач исследования целесообразно использовать взаимодополняющие методы, отражающие комплексный подход к решению проблемы и включающие в себя исторический, системный и сравнительный методы. При написании работы привлекались материалы из различных областей знаний – истории, географии, геологии, экономики и политологии.

Материалы и методы. История нефтяной промышленности Казахстана начинается с 1899 г., когда впервые было открыто месторождение Карачунгул в Гурьевском уезде Уральской области. Исследованию различных сторон нефтяной промышленности посвящено немало работ. В разные годы изучали историю нефтяной промышленности Е.И. Сауткин (Сауткин Е.И. 1960:143), Т.Шаукенбаев (Шаукенбаев Т. 1960:214), К.Е. Темиргалиев (Темиргалиев К.Е. 1982:178), А.К. Муктар (Муктар А.К. 2004:188), Л.Н. Нурсултанова (Нурсултанова Л.Н. 2004:155), Л.Б. Бердыгужин (Бердыгужин Л.Б. 2012:368) и другие. Историческим документом является создание в 1999 г. нефтяной энциклопедии к 100-летию казахстанской нефти (Астана.1999). В этом уникальном издании были собраны и обобщены этапы становления нефтегазовой промышленности за прошедшие 100 лет. В энциклопедии были опубликованы данные на более чем 100 нефтяников, внесших весомый вклад в развитие казахстанской нефтяной отрасли. Методологической основой для раскрытия анализируемой темы выступил системный подход, предполагающий целостное рассмотрение объекта, выявление его структурных элементов и принципов его организации. В данной работе также были использованы такие научные методы, как хронологический метод, сравнительный метод, историко-описательный метод, метод изучения документов, контент-анализ документов и научных работ.

Актуальность. Развитие и укрепление государственности Казахстана в новых условиях открыло путь к утверждению в обществе новых познавательных подходов, в том числе и в исторической науке к исследованиям, основанным на глубоких и верных размышлениях в оценке пути исторического развития народа, и для новых выводов. Кроме того, сотни лет жизни в боданстве привели к искажению истории казахского народа, к рассмотрению ее с точки зрения объекта колониальной политики. Это само по себе определяет актуальность темы, с другой стороны, вытекает из научной, общественной и практической востребованности. В настоящее время для нашей страны очень важно сформировать индустриально-инновационную стратегию, основанную на передовом мировом опыте. Все развитые цивилизованные страны за определенный исторический период прошли путь от производства, требующего физического труда, к производству, основанному на капитале, технике и науке. Аналогичный путь пришлось пройти и

Казахстану. Способ не стать страной, ориентированной только на сырье, напрямую зависит от успехов науки и техники, развития промышленных предприятий, выпускающих качественную продукцию по мировым стандартам, и современных специалистов. Важность потребности в широких кругах, рациональных специалистов, хорошо понимающих потребности и перспективы научно-технического прогресса, изменений в технике, способных поставить организацию труда и качество продукции на мировой уровень, день ото дня увеличивается. Процесс подготовки квалифицированных специалистов в Казахстане прошел долгий исторический путь. В качестве первого шага в начале 1920-х годов правительство Казахской Автономной Республики создало генеральный комитет профессионально-технического образования. Благодаря эффективной работе количество профессионально-технических учебных заведений достигло 30, в них обучалось 2000 молодых людей. В 1930-е годы в связи с партийным лозунгом советской власти начались положительные сдвиги в подготовке отечественных специалистов о том, что «кадры определяют механизм действия». В 1930 году был открыт первый нефтяной техникум, Казахский горно-металлургический институт, готовивший инженеров для казахской молодежи. Родилась первая попытка подготовки казахстанских инженеров-нефтяников - факультет нефтяников. Талантливую казахскую молодежь направляли в нефтяные институты, промышленные академии Москвы, Ленинграда, Баку. В 1960-е годы был основан Казахский политехнический институт, открыты новые специальности для подготовки инженеров-нефтяников. Особое практическое значение имеет ее усердное изучение и использование передовых аспектов рассуждений в соответствии с потребностями сегодняшнего дня. Тема исследования актуальна и с точки зрения обеспечения преемственности поколений, преемственности производственных традиций, способствует формированию нового поколения нефтяников.

Обсуждение. Вторая половина XIX века знаменовалась бурным течением промышленной революции, которая приняла глобальный масштаб. Социополитическая модель общества подверглась кардинальным изменениям. Резкий рост производительности труда повлек за собой повышение уровня жизни людей, запустил процесс урбанизации и ознаменовал старт производства уже на новом, промышленном, уровне. Все эти факторы способствовали научно-техническому прогрессу, формированию новых тенденций в сфере машиностроения и массовому возникновению модернизированных средств производства. Одна из важнейших задач предстала именно перед машиностроителями – поиск нового типа горючего. Им оказался бензин.

Это открытие позволило по-новому взглянуть на нефть. За короткий промежуток времени начался настоящий бум на поиск и разработку месторождений этого ископаемого. В 1859 году в Пенсильвании (США) Эдвином Дрейком, возглавлявшим первую в мире нефтяную компанию «SenekaOilofConnestikut», был получен первый нефтяной фонтан. Далее, одно за другим, в различных штатах начали возникать новые месторождения нефти – Кентукки, Огайо, Калифорния, Колорадо... В 1900 году уже 15 штатов принимали активное участие в добыче нефти, а суммарная цифра добываемой нефти составляла 8,6 млн.тонн (Ергин Д. 1999:350).

Такой успех в области нефтедобычи в США обозначил начало борьбы за мировое нефтяное господство. Началось освоение нефтяных каспийских месторождений. Казахстан также оказался в поле зрения тех, кто мечтал разбогатеть и прославиться на открытии новых нефтяных месторождений.

То, что на землях Казахстана была нефть, знали давно. Подтверждением тому могут служить исторические названия казахских рек, урочищ, источников и прочих оро- и гидрографических объектов: Майтобе (масляный холм), Караарна (черное русло), Карашунгул (черная впадина), Карамай (черное масло) и другие. Казахский лекарь Матенкожа лечил кожные заболевания людей и животных с помощью черного масла, протупающим из-под песков в нижнем течении р.Ойыл.

Об этом также неоднократно заявляли российские военные, учёные и путешественники. Упоминание о нефтеносности казахской земли встречались в записках А.Бековича-Черкасского, который в ходе Хивинского похода 1717 года пересек территорию Атырауской области (Сементовский Н. 1846). Такиеисследователякак И.Лепехин (Лукина Т.А. 1965:205), П.Рычков (Ефремов А.В. 1995:116), П.Паллас (Маракуев В. 1877:21), С.Гмелин (Александровская О.А. 2011:272), Н.Северцев (Дементьев Н.А. 1940:122) также упоминали в своих записках о нефтеносных месторождениях на территории Казахстана.

Результаты. Предпосылки и начало развития нефтедобывающей отрасли. Ко второй половине XIX века было положено начало геологическим исследованиям на территории Казахстана. Начали появляться первые сведения о потенциальных нефтеносных месторождениях, формировалась природно-климатическая картина региона. В 1832 г. проводилась крупная экспедиция под руководством Г.Карелина (Токарев В.2019:27) по исследованию северо-восточной части Каспийского моря. В 1846 году экспедиция М.Иванина (Иванин М.И. 1911:317) обнаружила первые признаки нефтепроявлений на острове

Мангыстау. Огромное значение имела экспедиция 1982 года в Западном Казахстане, которую возглавил С.Никитин (Карлов Н.Н. 1953:153). В ходе нее впервые были использованы ручные буровые станки для исследования выходов нефти на Карашунгуле, Доссоре и Искене. Эти данные привлекли внимание общественности к нефтяному потенциалу региона и сподвигли предпринимателей подать первые заявки на разведку отдельных участков.

По итогам экспедиций стало понятно, что нефтедобыча не станет легким занятием по двум основным причинам:

- Во-первых, на тот момент Казахстан был достаточно отсталой страной, переживающей политико-экономический кризис. По сути, казахские степи являлись провинцией Российской империи. Большая часть населения попадала под категорию «инородцев», что существенно ограничивало их политические и гражданские права. Экономика находилась в упадке и в большей мере зависела от таких примитивных занятий как скотоводство, рыбная ловля, охота, сенокошение, добыча соли. Ни о развитых населенных пунктах, ни о путях сообщения не было и речи.

- Во-вторых, приходилось сталкиваться с суровыми природно-климатическими условиями и нехваткой пресной воды (см.рис 2). Несмотря на то, что страна находится в умеренном климатическом поясе, для Казахстана характерна большая амплитуда между зимними и летними температурами (от +40С° до -50С°). Для различных регионов страны характерны такие явления как степные пожары, пыльные бури, засуха, метели. В летний период Казахстан испытывает острую нехватку водных ресурсов.

Юрта была единственным островком цивилизации среди степи, пустыни или горных массивов страны. Сочетание этих двух факторов существенно усложняло жизнь первопроходцам в области нефтедобычи.

К началу 20 века Казахстан находился под контролем Российской империи. Начался период активной индустриализации и создание первых промыслов под руководством российских предпринимателей, которые за бесценок скупали месторождения полезных ископаемых. Так, например, казахские баи в 1850-х годах продали за 255 рублей купцу Ушакову Карагандинское месторождение каменного угля, Саранское - за 114, а Джезказганское месторождение меди - за 100 рублей. Разрабатывались медные рудники и угольные копи, строились серебросвинцовые и медеплавильные заводы, интенсивно развивалась золотодобыча.

Вести об огромных запасах нефти на казахстанских землях взбудоражили умы охотников за прибылью. Массово начали появляться общества, товарищества и фирмы для поисков и разведки нефти: «Эмба», «Уральская нефть», «Товарищество братьев Нобель», Урало-Каспийское нефтяное общество (УКНО) и прочие.

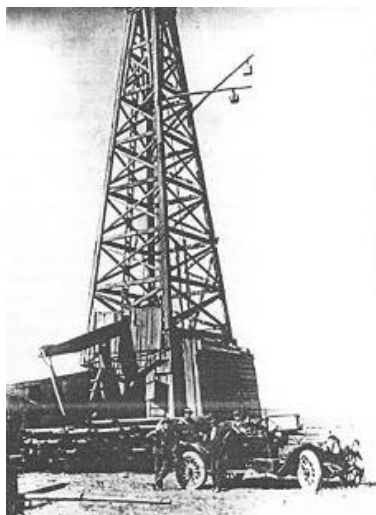

Рисунок 1. Буровая вышка компании «Стандардоил» в 1989 году

В 1894 году группа петербургских предпринимателей начала активную разведку нефти в Доссоре, Каратоне, Карашунгуле и Искене. Компания С.Лемана получившая в свое распоряжение концессию общества «Эмба-Каспий» пробурила на Карашунгуле 21 скважину глубиной от 38 до 275 м. В ноябре 1899 года из 40-метровой глубины Карачунгульского нефтяного месторождения фонтаном была добыта

первая нефть на территории Казахстана. Ежедневно на Карачунгульском месторождении стали добывать 12-25 тонн нефти.

Этот момент считается точкой отсчета для истории нефтедобывающей отрасли Казахстана.

Открытие первого нефтяного месторождения вызвало бурный ажиотаж среди российских промышленников. Однако они столкнулись с рядом трудностей, затормозивших развитие нефтедобычи. Во-первых, в недостаточной мере были проведены разведочные работы; во-вторых, вся деятельность велась бессистемно, что приносило скорее убытки, нежели прибыль. Кроме того, варварское бурение и разработка открываемых месторождений велись без соблюдения каких-либо норм охраны труда и техники безопасности (Бахгазин Р.Н., Верещагин А.С., Фурман А.Б. 2003:136). В связи с этим, достаточно долгое время нефтедобыча велась довольно слабыми темпами и возникла необходимость привлекать иностранные компании с целью инвестирования нефтедобывающей промышленности в Казахстане.

Нельзя не упомянуть о жутких условиях труда, царивших на нефтяных месторождениях. Л.Е. Файн, С.Т. Кожобаев, К.Е. Темиргалиев так описывали ситуацию: «Труд нефтяников дореволюционной Эмбы был невыносимо изнурительным. Все тяжелые работы по бурению скважин и добыче нефти выполнялись вручную, рабочий день длился 10-12 часов, никакой охраны труда не существовало. Этим объясняется высокий процент несчастных случаев на нефтепромыслах. Так, в 1915-м году несчастных случаев на местных нефтяных предприятиях было в 5 раз больше по сравнению с другими нефтяными районами» (Файн Л.Е., Кожобаев С.Т. Темиргалиев К.Е. 1957:65). Учитывая тот факт, что коренное население допускали только к низкоквалифицированным работам, их состояние было плачевным. Отсутствие какой-либо медицинской помощи и минимально приемлемых санитарно-жилищных условий делали уровень смертности рабочих невероятно высоким.

Рисунок 2. Земляные работы у фонтанирующей скважины.

Иностранное финансирование, как и ожидалось, способствовало улучшению ситуации: в период с 1906 по 1909 было открыто еще 4 нефтяных притока в разных скважинах на Каратоне (Витте С.Ю. 1991:260). Компания Лемана, при финансовом содействии английских предпринимателей, организовала глубокое бурение на Доссоре. В апреле 1911 года из скважины №3 был получен мощный фонтан нефти (ЦГА РК. фонд-681, опись-1, дело-13).

По состоянию на 1913 год, Урало-Каспийскому Нефтяному Обществу принадлежало 5 участков на Доссоре, 1 участок в местности Макат и еще 1 – в Искине. В этом же году начали осваивать площади Черная Речка, Блеули, Жингильды. Уже к началу 1914 года под добычу нефти было отведено уже 29 участков в Гурьевском уезде Уральской области. К осваиваемым территориям добавились Акатколь, Сатыбалды, Тегень. В 1915 году была начата пробная эксплуатация Маката, осваивались Матенкожа, Мортук, Итассай, в 1916 – Кейкебас и Жуса, а в 1917 – Иманкара, Донгелексор, Жалтыр.

К 1917 году поисково-разведочные работы также распространились на междуречье Урал-Волги (Новобогатинск, Черная Речка), Западное Предмугоджарье (Мортук, Итассай), центральную часть Прикаспия (Матенкожа) и Актюбинское Приуралье (Жуса). Общее количество разведочных и эксплуатационных скважин достигло 166 и 117 соответственно.

Становление Каз АССР и развитие нефтедобывающей промышленности в первые годы советской власти.

20-е годы XX века привнесли существенные изменения в общественно-политическую жизнь казахского народа. Свержение царизма в России и дальнейшее становление большевистского режима повлекло за собой формирование советских республик. 26 августа 1920 года была образована Киргизская (Казахская) АССР со столицей в Оренбурге. В 1925 году, после некоторых территориальных изменений, Киргизская ССР была переименована в Казахскую АССР (см.рис 3). Лишь в 1936 году она была окончательно переименована в Казахскую АССР и получила статус союзной республики.

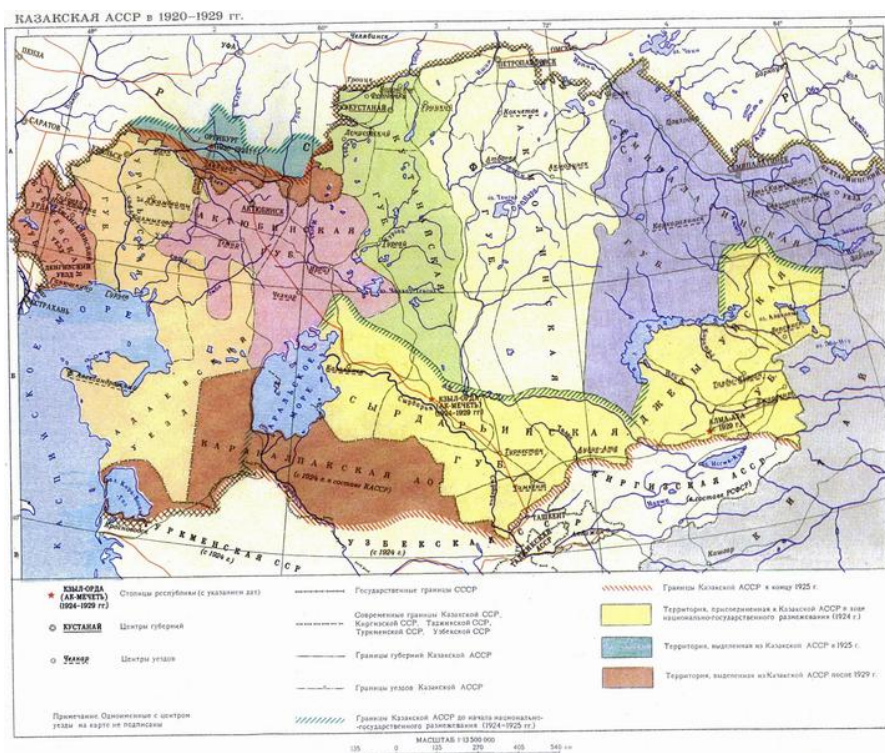

Рис.3. Территория Казахской ССР в 1920-1929 гг.
Источник: управление геодезии и картографии при СНК КССР.

Несомненно, все эти процессы не могли не отразиться на промышленности Казахстана. Если до 1920-х годов наблюдалось активное развитие многих сфер, то с началом социально-политических перетурбаций большинство отраслей пришли в упадок. Такие крупные горнодобывающие предприятия как Риддер, Спасский завод, Карагандинские и Экибастузские копи бездействовали. Исключением были лишь легкая и пищевая промышленность, которые незначительно понизили темпы развития.

Несмотря на плачевную экономическую ситуацию, нефтедобывающая промышленность смогла удержать лидирующие позиции. По замыслу московских властей, которые непосредственно диктовали внутреннюю политику страны, Казахстан должен был стать одним из главных районов ускоренной индустриализации.

По инициативе В.И. Ленина в 1920 году был поднят вопрос о широком промышленном освоении Урало-Эмбинского района и начата постройка железной дороги Александров Гай-Эмба с целью соединить отдаленный Эмбинский край с центром страны. Проведение железной дороги являлось необходимым условием для создания и широкого промышленного разворота мощной нефтяной промышленности (Сагингалиев Б. 2002:168).

В 1925 году Ф.Голощёкин, первый секретарь Казахского крайкома ВКП(б), лоббировал идею И.Сталина о создании в республике добывающей промышленности и железнодорожного транспорта для вывоза сырья.

На заседании ВСНХ в 1924 г. в докладе «Урало-Эмбинский район и перспективы его развития», отмечалось: «... два промысла – Доссор и Макат – являются преддверием всей нефтяной промышленности района». Целенаправленная разведка месторождений осуществлялась в 1924-1927 гг. В результате определились шесть перспективных зон: Доссорская, Южная Зона, Новобагатиская зона, Иман-Каринская зона, Терсаканская зона, Темирская зона.

С приходом советской власти, на территории Казахстана были ликвидированы все мелкие отечественные и зарубежные фирмы и предприятия, которые занимались разработкой нефтяных месторождений и нефтедобычей. Им на смену пришли тресты, наделенные правом вести поиски и добычу. В 1922 году был образован трест «Эмбанефть», ставший монополистом эксплуатационного и поискового бурения. Им велись разработка Доссора и Макаата (см. Рис.4), а также проводились поиски нефти на Байшонасе в 1930 году, в Сагызе и Искене в 1931 и 1932 гг. соответственно. К 1927 году «Эмбанефть» начала применять глубинные насосы и компрессоры для добычи нефти. Также впервые в СССР на Эмбе было применено вращательное бурение, позволившее увеличить среднюю глубину скважин с 196,7 м до 637,7 м. А в 1932 году на Доссоре и Макаате была применена техника сверхглубокого бурения, что стало уникальным событием, как для СССР, так и для Европы. Глубина скважин при этом достигла 2800 м (Куандыков Б.М. 1991:92).

Рис.4. A general view of the oil field Dossor (30 годы XX века).

Одним из положительных моментов стало улучшение условий труда местного населения. С началом революционных движений рабочие нефтяных промыслов стали активно бастовать и требовать от новой власти установить 8-часовой рабочий день. По воспоминаниям одного из работников, «узнав о свержении царизма, мы, рабочие Доссора, на следующий же день, как только появился на участке ненавистный нам мастер Спирин, свалили его на тачку, прикатили к управлению и опрокинули вместе с тачкой под общие возгласы рабочих «Пришел конец твоему издевательствам над нами!»».

Новый этап развития промышленности относится к 1925-1926 гг., когда перед нефтяниками треста «Эмбанефть» была поставлена цель за 5-7 лет провести разведывательные работы в северных районах Актюбинской области (ЦГА РК. фонд-916, опись-1, дело-35).

Для достижения этой задачи был создан трест «Актобенефтеразведка», позднее переименованный в «Казнефтеразведка».

Еще одним важным шагом в развитии нефтепромысла стало постановление Совета Народных Комиссаров КАССР №86 «О мероприятиях по развитию Эмбанефти» от 29 января 1934 года. Согласно постановлению, «Эмбанефть» обязывалась ввести в эксплуатацию месторождение Косшагыл и Искене, а

также построить близ них электростанции и возвести нефтехранилища и водопровод. Особым пунктом было выделено строительство железной дороги Макат – Косшағыл и ветку на Искене.

До начала Второй мировой войны в 1930 году была открыта еще одна нефтяная скважина на соляном куполе Шубаркудук, а помимо треста «Эмбанефть» был создан еще один – «Актобнефть», позднее получивший название «Актобнефтеразведка».

Добыча нефти в Казахстане в годы Второй мировой войны. Годы войны выдались особенно тяжелыми для Казахстана. Казахи участвовали в боевых действиях все 5 лет Второй мировой. По данным историков, в Казахстане было мобилизовано около 25% населения, а на фронт ушло более 70% мужского населения в возрасте от 15 до 50 лет. Кроме того, большинство солдат из КазССР попали в самое пекло войны: в битвы под Москвой и Сталинградом, сражение на Курской Дуге.

С первых дней войны развитие хозяйства в Казахстане было продиктовано военно-мобилизационными нуждами. На Пленуме ЦК КП(б) Казахстана 25-26 июня 1941 года были приняты основные планы по переводу народной промышленности страны на рельсы военной экономики. Теперь главными целями были выпуск оружия, боеприпасов и снабжение фронта продовольственными товарами.

Несомненно, война отразилась и на нефтепромышленной сфере. В 1942 году такие важные города-поставщики нефти как Майкоп и Грозный были оккупированы немецкими войсками. Советским правительством было принято решение о форсировании нефтедобычи в Казахстане (Байбаков Н.К. 1984:319). 22 сентября 1942 года Государственный Комитет Обороны принял постановление «О мерах, принимаемых для развития нефтедобычи в нефтяных комбинатах Казахстана, Перми и трестах Сызрань, Бугуруслан, Ишимбай, Туркменстана и Калинин». Задачи, указанные в постановлении, были тяжелыми для столь суровых времен. Однако люди умели находить выход. Нельзя было ждать помощи сверху в тяжелый период, когда с запада страны крупные предприятия переводили на восток, когда необходимые сооружения и запчасти не выпускались. И для этого находились внутренние резервы, использовались все возможности. Благодаря таким принятым мерам в военные годы было дополнительно добыто 260 000 тонн нефти.

Рабочие смены вновь увеличились до 12-13 часов без выходных. Большая часть работ легла на плечи женщин (Байбаков Н.К. 1993:319). Согласно данным, которые приводит в своей работе В. Павленко (2003), на нефтепромыслах Эмбы в Казахстане трудилось около 4,7 тыс. женщин, или 42,5% общего числа рабочих. Непосредственно на добыче нефти и бурении трудилось 1407 казахов, из них 201 являлись старшими операторами, помощниками операторов, помощниками бурильщиков. Одной из наиболее известных женщин-нефтяников стала оператор нефтепромысла Байчунас Балгиным Доспаева. Активное участие в добыче нефти принимала молодежь: на промыслах Эмбы молодыми нефтяниками было организовано 66 бригад (1943 г.), а к 1945 году их количество достигло 261 (Доскалиев К. 1970:55).

С целью увеличения показателей, применялись новые технологии нефтедобычи, а именно: форсированный отбор жидкости, дополнительный прострел дыр, торпедирование малобитных горизонтов, совместная эксплуатация нескольких горизонтов, внедрение вторичных методов эксплуатации и т.д. В период 1941-1945 гг. добыча нефти составляла примерно 800 тыс. т в год.

Несмотря на войну, велись геологические исследования на соляных куполах – Нармонданак, Кузбак, Кызылжар, Мунайлы, Кошкар, Дюсеке. Промышленные залежи нефти удалось обнаружить на Мунайлы, Жолдыбае, Нармонданак и Кулсарах. В период войны были введены в эксплуатацию месторождения Кошкар, Сагиз, построены и введены в строй паротурбинная электростанция на Камыскуле близ Кульсары и Гурьевский НПЗ, ставший первенцем новой отрасли экономики Прикаспия.

От послевоенной разрухи к современности: казахский нефтепромысел с 1945 по 2021 гг. После Победы в Великой Отечественной войне, продлившейся на 1418 дней и ночей, народ нефтяного края тоже принялся к перестройке народного хозяйства уже согласно мирному ладу жизни.

В это время по республике работали 28 376 промышленных предприятий, из них 2580 были тяжелой промышленности, а 568 крупные промышленными предприятиями Союзного значения. Прошедшая 12-19 марта 1946 года сессия Верховного Совета СССР приняла Закон «О пятилетних планах развития Народного хозяйства СССР на 1946-1950 годы».

По плану четвертой пятилетки перед нефтяной промышленностью СССР были поставлены очень ответственные задачи.

В 1950 году в СССР объем нефтедобычи возрос на 22% по сравнению с 1940 годом. Участие в этом деле восточных районов, а именно Казахстанских нефтяников, составило 40%. В четвертой пятилетке было добыто 4302 тыс. тонн нефти, из них в 1946 году – 739 тыс. тонн, в 1947 году – 767 тыс. тонн, в 1948 году – 814 тыс. тонн, в 1949 году – 926 тыс. тонн нефти.

В 1950 году добыт 1059 тыс. тонн нефти. Казахстанская нефтепромышленность дала на 5% больше продукта, чем в 1940 году.

В послевоенный период нефтяная промышленность Казахстана оказалась на подъеме.

Эти годы были отмечены открытием новых месторождений нефти: Мунайлы и Толес Южный (1947 г.), Каратон (1948 г.), Толес (1950 г.), Карсак (1951 г.). Их эксплуатация способствовала резкому росту нефтедобычи – за год теперь добывалось до 1,5 млн. т нефти. Важную роль сыграло открытие мощной нефтяной залежи на Кулсарах.

Советское правительство было заинтересовано в повышении темпов буровых и строительных работ. Для того чтобы реализовать эти цели, были созданы специальные тресты «Казахстаннефтьстрой», «Казахстаннефтеразведка», «Актюбнефтеразведка» и Казахское отделение Государственного геологического треста.

В 1959-1960 гг. были выявлены крупные залежи нефти на Кенкияке (Актюбинская область) и Прорве. В 1962 г. были открыты новые месторождения Мартыши, Юго-Западный Камышитовый; в 1964 г. – Жанаталап; в 1969 г. – Гран и Октябрьское. В 1968 году добыча нефти на Эмбе достигла показателя в 2 млн. т, а к 1972 году – уже 3 млн. т.

В 60-х годах XX века начали внедрять турбинное бурение, значительно расширился парк буровых станков, улучшились их технические характеристики, что позволило освоить глубины до 4 тыс. м.

Велись поисковые работы с целью обнаружения новых нефте- и газоносных регионов в стране. Под пристальным вниманием оказался полуостров Мангыстау. Для проведения разведывательных работ в этих краях был специально создан новый трест «Мангышлакнефтегазразведка» (1957 г.). По итогам разведки тут был открыт крупный нефтегазоносный бассейн – Южно-Мангыстауский. В январе 1961 года на месторождении Узень был получен первый фонтан газа, а уже в июле на Жетыбае поднялся фонтан нефти, выбросивший более миллиона литров жидкости за сутки. Для промышленного освоения территории Южного Мангыстау в 1964 году было основано производственное объединение «Мангышлакнефть».

В дальнейшие 10 лет были обнаружены и введены в эксплуатацию такие месторождения, как Восточный Жетыбай, Каранмандыбас, Тасболат, Тенге. Разведка велась более чем в 20 местах: Восточном Жетыбае, Курганбае, Кокунбае, Карасязь-Таспасе, Дунге, Мысе Песчаном, Тарлы, Жаре, Карагие.

К 1970 году было пробурено и введено в эксплуатацию 688 нефтяных скважин и 57 нагнетальных, добыто 23 млн. т нефти, построено и запущено в эксплуатацию 57 групповых установок. В промышленной разработке находились нефтяные месторождения Каламкас, Жетыбай, Асар, Южный Жетыбай, Восточный Жетыбай, Оймаша, Северный Карагие, Алатобе и Бурмаша; в пробной эксплуатации – Айрантақыр, Северный Аккар, Придорожное. В 1970-е годы нефтеразведывательная деятельность развивается на полуострове Бозащи и завершается открытием масштабных месторождений Каражамбас, Северное Бозащи, Каламкас.

Важным событием стало бурение сверхглубоких Аралсорской и Биикжальской скважин глубиной около 7000 м. В 1972 году были обнаружены подсолевые месторождения Жанажол и нефтегазоконденсатные залежи Карашыганак. В 1974 году было открыто месторождение Каражамбас, известное неглубокими залежами нефти. В 1979 году удалось обнаружить нефтегазоконденсатное месторождение Карашыганак. К 1980-му году завершились буровые работы гигантского месторождения Тенгиз, которое вошло в пятерку крупнейших мировых месторождений.

1970–90-е годы были весьма результативными для нефтедобывающей отрасли Казахстана. Поиски нефти и газа продвинулись в район Прикаспийской впадины, на Устюрт, Бозащи и Арыскупский прогиб Южно-Торгайской впадины. В районе северного Прикаспия была обнаружена череда мелких месторождений: Тепловское, Токаревское, Чинаревское, Каменское, Дарьинское. Не остался без внимания и Южный Казахстан – там был выявлен газоносный бассейн Шу-Сарысупский. В этот период также исследовались осадочные бассейны южных областей Казахстана – Аральский, Сырдаринский, Южно-Торгайский. В 1984 году на юге Торгайского прогиба удалось открыть крупное газонефтяное месторождение Кумколь, а также ряд месторождений меньшего масштаба – Майбулак, Кумколь Южный, Арыскуп, Коныс, Коныс Южный и Северо-Западный, Кызылкия, Нуралы, Ащысай, Акшабулак, Бектас и прочие (Надиров Н.К. 1999:142).

Начало 1980-х годов также ознаменовано крупным событием в нефтепромышленной отрасли: на южном борту Прикаспийской впадины было найдено огромное по своим запасам месторождение – Тенгизское (Атырауский областной гос. архив. фонд – 855, опись-1, дело-4243).

В 1990-х годах началось освоение нефтяных месторождений в Каспийском море. В советское время на его территории велись исследовательские работы, по итогам которых были выявлены крупные структуры, соответствующие нынешним месторождениям Кашаганское, Центральное, Курмангазинское, Южно-Жамбайское. В 1993 году правительство Казахстана подписало международные соглашения с представителями компаний Shell (Нидерланды), Statoil (Норвегия), Mobil (США), BP (Великобритания) и другими. Целью их подписания была организация международного консорциума, в состав которого должен был войти ГК «Казахстанкаспийшельф». С 1994 по 1999 годы велись активные сейсмические, экологические, инфраструктурные исследования, было начато поисковое бурение. В 2000 году на Восточном Кашагане было открыто новое нефтяное месторождение. За ним последовало открытие других – Западного Кашагана, Каламкас-морья, Кайрана, Актоты и Юго-Западного Кашагана.

Производство сырой нефти и газового конденсата в 1991 году составляло 26,6 млн. т, в 2019 году эта цифра равнялась уже 80,8 млн. т. На сегодняшний день их доля в структуре экспорта Республики Казахстан составляет около 70%. Последние годы количество производимой нефти остается стабильно высоким (см. рис.5).

Рис. 5. Сравнительный график нефтедобычи в РК по месяцам за 2015-2016 годы.

В 2017-2021 годах правительство страны планирует наращивать производство нефти благодаря началу ее добычи в месторождении Кашаган, а также за счет разработки месторождений Тенгиз и Карачаганак в перспективе.

Таким образом, можно заключить, что за 123 лет активного развития нефтяной отрасли, Казахстан занял уверенную позицию среди стран-лидеров по добыче и экспорту такого ценного природного ископаемого как нефть, а в ближайших перспективах эту отрасль ожидает устойчивое развитие.

Заключение. История нефтяной промышленности Казахстана насчитывает 123 лет и за этот период она прошла множество этапов. Ее начало было трудным и неспешным: суровые климатические и трудные социально-экономические условия тормозили развитие нефтедобывающей отрасли. Однако год за годом нефтепромышленность развивалась, несмотря на ряд социополитических перемен как в самом Казахстане, так и за его пределами. Более того, даже в годы Второй мировой войны Казахстану удалось удержать высокие темпы нефтедобычи и добиться повышения этих показателей. С 50-х годов минувшего столетия и до наших дней нефтяная промышленность остается одной из приоритетных отраслей экономики Казахстана. Все эти годы регулярно проводятся разведывательные работы по поиску и разработке нефте- и газоносных областей. На сегодняшний день наша страна по объему найденного запаса нефти занимает 12 место во всем мире, не считая энергоресурсов в Каспийском шельфе; а по газу и газовому конденсату – на 15. Казахстанской доле принадлежит 3-4% найденного и разведанного запаса нефти в мире, не считая энергоресурсов в Каспийском шельфе. А углеводородные ресурсы в матерической части Казахстана ныне составляют 2,8 млрд. тонны нефти и 1,8 трлн. кубометров газа. К настоящему времени открыто более 200 нефтяных, газовых и нефтегазовых месторождений. Трое из них – Кашаган, Тенгиз, Карашыганак – крупнейшие не только в Республике Казахстан, но и в мире и, несомненно, являются общемировым достоянием.

Список литературы:

1. Александровская О.А., Широкова В.А., Романова О.С. и др. Ломоносов и академические экспедиции 18 века. – М.: РТСофт, 2011. – 272 с.
2. Атырауский областной государственный архив: фонд – 855, опись-1, дело-4243.
3. Байбаков Н.К. Дело жизни. Записки нефтяника. – Москва, 1984. – 345 с.
4. Байбаков Н.К. 40 лет в правительстве. – Москва, 1993. – 319 с.
5. Бахгазин Р.Н., Верецагин А.С., Фурман А.Б. Битва за нефть, Россия в мировой борьбе за «черные золото». – УФА, 2003. – 136 с.
6. Бердыгужин Л.Б. Нефтяная промышленность Казахстана: кадровый потенциал. – Алматы, 2012. – 368 с.
7. Витте С.Ю. Избранные произведения 1849-1911 гг. – Москва, 1991. – 260 с.
8. Дементьев, Н. А. Северцов, зоолог и путешественник (1827-1885). – М., 1940. – 122 с.
9. Доскажиев К. Коммунисты в борьбе за увеличение добычи Эмбенской нефти в годы ВОВ // Общ. Науки. – Алматы, 1970. №2, с. 55-62.
10. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьба за нефть и власть. – Москва, 1999. – 350 с.
11. Ефремов А. В. Петр Иванович Рычков: историк и просветитель. — Казань: Татарское книжное изд-во, 1995. — 116 с.
12. Иванов, Михаил Игнатьевич // Военная энциклопедия : [в 18 т.] / под ред. В. Ф. Новицкого ... [и др.]. – СПб. ; [М.] : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911-1915.
13. Карлов Н.Н., С.Н. Никитин и значение его работ для развития отечественных геологических наук. – В кн.: Очерки по истории геологических знаний. Вып. 1. – М., 1953. – С. 153-180.
14. Куандыков Б.М. Геологии Прикаспия – Родине. – Москва, 1991. – 92 с.
15. Лукина Т.А. Иван Иванович Лепехин [1740-1802]. – М.: Л.: Наука, 1965. – 205 с. – (Научно-биографическая серия).
16. Маракуев В. Петер Симон Паллас: его жизнь учёные труды и путешествия. – М.: А.А. Тарлецкий, 1877. – С. 21.
17. Муктар А.К. История казахской нефти. – Атырау. 2004. – 188 с.
18. Надиров Н.К. Кызылорда - Южный Центр нефтегазового комплекса Казахстана. – Алматы, 1999. – С. 142-149;
19. Нефтяная энциклопедия Казахстана: в 2 т. – Астана, 1999. – Т. 1. – 669 с.; Т. 2. – 558 с.
20. Нұрсұлтанова Л.Н. История становления и развития нефтяной промышленности Казахстана (конец XIX в. – начало XX в.). – Алматы, 2004. – 101 с.
21. Нұрсұлтанова Л.Н. Развитие нефтяной промышленности Казахстана в годы Великой Отечественной Войны (1941-1945 гг.). – Алматы, 2005. – 155 с.
22. Сагынғалиев Б. История «Большой Эмбы». – Алматы, 2002. – 168 с.
23. Сауткин Е.И. Профсоюзы в борьбе за развитие нефтяной промышленности Казахской ССР (1928-1937 гг.). – УФА, 1960. – 143 с.
24. Семеновский, Н. Путешествие в Хиву преображенского полка капитана-поручика князя Александра Бековича Черкасского, в 1716 г., в феврале месяце. (В «Финском Вестнике» 1846 г. Том X, стр. 15–21).
25. Темиргалиев К.Е. Борьба за нефть Казахстана (партийное руководство развитием нефтяной промышленности 1920-1970 гг.). – Алма-Ата, 1982. – 178 с.
26. Токарев В. Наш добрый Карелин // История изучения нефтяного Мангистау. – Актау, 2019. – С.27-45.
27. Центральный Государственный Архив Республика Казахстан. фонд-681, опись-1, дело-13.
28. Центральный Государственный Архив Республика Казахстан. фонд-916, опись-1, дело-35.
29. Шаукенбаев Т.Ш. Урало – Эмбинский нефтеностной район. – Алма-Ата, 1960. – 214 с.
30. Файн К.Л., Темиргалиев К.Е., Кожобаев С.Т. Из истории борьбы за установление и упрочнение Советской власти в Гурьевской области // Гурьевское обл. отд-ние О-ва по распространению полит. и науч. знаний и Гурьевский пед. ин-т. 1957. – 65 с.

References

1. Aleksandrovskaya O. A., Shirokova V. A., Romanova O. S. et al. Lomonosov and academic expeditions of the 18th century. М.: RTSoft, 2011. 272 p.

2. Atyrau Regional State Archive: fund - 855, inventory-1, file-4243.
3. Baibakov N.K. *The matter of life. Notes of an oilman.* – Moscow, 1984. -345 p.
4. Baibakov N.K. *40 years in government.* - Moscow, 1993. - 319 p.
5. Bakhgazin R.N., Vereshchagin A.S., Furman A.B. *The battle for oil, Russia in the world struggle for "black gold".* - UFA, 2003. - 136 p.
6. Berdyguzhin L.B. *Oil industry of Kazakhstan: personnel potential.* -Almaty, 2012. -368 p.
7. Witte S.Yu. *Selected works 1849-1911* - Moscow, 1991. - 260 p.
8. Dementiev, N. A. *Severtsov, zoologist and traveler (1827-1885), M., 1940.* -122 p.
9. Doskaliyev K. *Communists in the struggle to increase the production of Emba oil during the Second World War // General. Sciences.* - Almaty, 1970. No. 2, pp. 55-62.
10. Yergin D. *Extraction. World history struggle for oil and power.* - Moscow, 1999. - 350 p.
11. Efremov A. V. *Petr Ivanovich Rychkov: historian and educator.* - Kazan: Tatar book publishing house, 1995. - 116 p.
12. Ivanin, Mikhail Ignatievich // *Military encyclopedia: [in 18 volumes] / ed. V. F. Novitsky ... [and others]. - St. Petersburg. ; [M.] : Type. t-va I. D. Sytin, 1911-1915.*
13. Karlov N. N. S. N. *Nikitin and the significance of his work for the development of domestic venous geological sciences.— In the book: Essays on the history of geological ny. Issue. 1. M., 1953, p. 153-180.*
- Kuandykov B.M. *Geology of the Caspian Sea - Motherland.* - Moscow, 1991. - 92 p.
14. Lukina T. A. *Ivan Ivanovich Lepekhin [1740-1802]. - M.; L.: Nauka, 1965. - 205 p. — (Scientific and biographical series).*
15. Marakuev V. *Peter Simon Pallas: his life, scientific works and travels. M.: A. A. Tarletsky, 1877. C. 21.*
- Muktar A.K. *History of Kazakh oil.* -Atyrau.2004.-188 p.
16. Nadirov N.K. *Kyzylorda is the Southern Center of the oil and gas complex of Kazakhstan.* - Almaty, 1999. - S. 142-149.
17. *Oil Encyclopedia of Kazakhstan: in 2 volumes* - Astana, 1999. - T. 1. - 669 p.; T. 2. - 558 p.
18. Nursultanova L.N. *The history of the formation and development of the oil industry of Kazakhstan (the end of the 19th century - the beginning of the 20th century).* - Almaty, 2004. - 101 p.
19. Nursultanova L.N. *Development of the oil industry in Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941-1945).* - Almaty, 2005. - 155 p.
20. Sagyngaliyev B. *The history of the "Big Emba".* - Almaty, 2002. - 168 p.
21. Sautkin E.I. *Trade unions in the struggle for the development of the oil industry of the Kazakh SSR (1928-1937).* - UFA, 1960. - 143 p.
22. Sementovsky, N. : *Journey to Khiva of the Preobrazhensky Regiment of Captain-Lieutenant Prince Alexander Bekovich Cherkassky, in 1716, in the month of February. (In the Finnish Herald of 1846, Volume X, pp. 15–21).*
23. Temirgaliev K.E. *The struggle for the oil of Kazakhstan (party leadership in the development of the oil industry in 1920-1970).* - Alma-Ata, 1982. - 178 p.
24. Tokarev V. *Our good Karelin // History of the study of the oil Mangistau.* - Aktau, 2019.p.27-45.
25. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. fund-681, inventory-1, file-13.*
26. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. fund-916, inventory-1, file-35.*
27. Shaukenbaev T.Sh. *Uralo-Emba oil-bearing region.* - Alma-Ata, 1960. - 214 p.
28. Fain K.L., Temirgaliev K.E., Kozhabaev S.T. *From the history of the struggle for the establishment and strengthening of Soviet power in the Guryev region \\Guryev region. Department of the Island for the dissemination of watered. and scientific knowledge and Guryev ped. in-t.1957.-65 p.*

ӘӨЖ 930.85
МРНТИ 03.01.09

С.С. Бекешов*¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, ҚазБСҚА ХБК, Қазақстан, Алматы.
E-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

ЕРТЕ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫР КӨШПЕЛІЛЕР МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ СӘУЛЕТ ӨНЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қарастырып отырған негізгі мәселеге тоқталатын болсақ, Қазақстанда сақ-сармат ерте көшпенділер дәуіріндегі мәдениеті мен сәулет өнерінің алғы-шарттары, құрылыс, көркемдеу ерекшелігін саралаймыз.

Қазақстан аумағында жер бетіне ағаштан құрғызылған ежелгі сәулет-құрылыс өнерінің бірігей ескерткіштері болып саналатын б.з.б. V ғасырларға жататын қорымы жатады. Ежелгі тұрғындардың жерлеу ғұрыптарына байланысты үйінділер, қорымдар, мазарлар, кесенелер қазақ сәулет өнерінің негізгі бастамасы деп ғылыми тұрғыдан қарастыруға болады.

Қазақстан территориясында жүргізілген археологиялық қазба барысында табылған қорымдар, бейіттен, қала, елді – мекен зерттеудің негізгі нысаны болып табылады. Соның ішінде Маргулан А.Х. и др. Древняя культура Центрального Казахстана [1]. Акишев К.А. Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р. Или [2]. З.Самашев, Г.Базарбаева, Г.Жумабекова, С.Сунгатай «Берел» [3]. Г.Нұрғалымова «Шығыс Қазақстанның көне тарихы мен мәдениеті» [4].

Зерттеу еңбектерде ежелгі ағаштан ұқсатылған бұйымдардың – ағаш табыт, аң стильде мүсіндер, сәулет құрылысының бөренелері, наным-сенімге қатысты жәдігерлер көрініс тапқан. Осы жәдігерлер арнайы ізденіс пен ғылыми талдауға негіз болады. Ең бастысы айтылып отырған ағаштан ұқсатылған бұйымдардың жасалу техникасы, қолданылған құрал-саймандар, оймыштаудың әдістері мен тәсілдері қарастырылады.

Еңбекте қазақ халқының ежелгі мәдениеті, сәулет өнері, қол өнері, тұрмыс-тіршілігі, ағаш ұқсату, техникасы, оймыштау өнері, ою-өрнектердің орналасуы, қазақтың дәстүрлі заттық мәдениеті ауқымды, оның дамуының басты салалары шаруашылық-тұрмыстық, діни наным-сенім және жерлеу ғұрпы жағынан қаралады.

Кілт сөздер: сәулет, ағаш ою, ұқсату, жерлеу, мәдениет, астау-табыт, аргиппейлер, айқыш, саркофаг, ілмек, геральдика, трасология.

Бекешов С.С. *¹

¹Кандидат исторических наук, КазГАСА МОК, Казахстан, Алматы.
E-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

РАННЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ КОЧЕВАЯ КУЛЬТУРА И АРХИТЕКТУРА

Аннотация

Основной вопрос, который мы рассматриваем в статье – это предпосылки, особенности строительства, особенности художественного оформления сакско-сарматской культуры и архитектуры эпохи ранних кочевников в Казахстане.

На территории Казахстана находится некрополь, относящийся к V векам до н. э., являющийся единым памятником древнейшего архитектурно-строительного искусства. В связи с погребальными обрядами древних жителей руины, некрополи, могилы, мавзолеи можно с научной точки зрения считать основным началом казахской архитектуры.

Основными объектами изучения являются некрополи, могилы, город, населенный пункт, обнаруженные в ходе археологических раскопок на территории Казахстана. В том числе Маргулан А.Х. и др. Древняя культура Центрального Казахстана [1]. Акишев К.А. Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р. Или [2]. З.Самашев, Г.Базарбаева, Г.Жумабекова, С.Сунгатай «Берел» [3]. Г.Нурғалымова «древняя история и культура Восточного Казахстана» [4]

В исследовательских работах отражены древние деревянные изделия – деревянные гробы, скульптуры в зверином стиле, бревна архитектурного сооружения, реликвии, относящиеся к верованиям. Эти артефакты служат основой для специальных исследований и научного анализа. Основное внимание уделяется технике изготовления изделий из дерева, применяемому инструменту, методам и приемам гравировки.

В труде представлены изделия из дерева, техника, искусство гравировки, расположение орнаментов, традиционная казахская предметная культура, основные сферы ее развития-хозяйственно-бытовая, религиозно-религиозная и погребальная.

Ключевые слова: архитектура, резьба по дереву, уподобление, захоронение, культура, корыто-гроб, аргиппей, крест, саркофаг, крюк, геральдика, трасология.

S.S. Bekeshov*¹

¹*Candidate of historical sciences, KazGASA IEC, Kazakhstan, Almaty.*

E-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

EARLY AND MEDIEVAL NOMADIC CULTURE AND ARCHITECTURE

Abstract

The main issue that we consider in the article is the prerequisites, features of construction, features of the decoration of the Saka-Sarmatian culture and architecture of the era of early nomads in Kazakhstan.

On the territory of Kazakhstan there is a necropolis dating back to the V centuries BC, which is a single monument of the most ancient architectural and construction art. In connection with the funeral rites of ancient inhabitants, ruins, necropolises, graves, mausoleums can be scientifically considered the main beginning of Kazakh architecture.

The main objects of study are necropolises, graves, a city, a settlement discovered during archaeological excavations in Kazakhstan. Including Margulan A.H. et al . Ancient culture of Central Kazakhstan [1] Akishev K.A., Kushaev G.A. Ancient culture of Saks and Usuns of the Ili River valley [2] Z. Samashev, G.Bazarbayeva, G.Zhumabekova, S.Sungatai "Berel" [3] G.Nurgalymova "Ancient history and culture of East Kazakhstan" [4]

The research works reflect ancient wooden products – wooden coffins, animal-style sculptures, logs of architectural structures, relics related to beliefs. These artifacts serve as the basis for special research and scientific analysis. The main attention is paid to the technique of making wood products, the tool used, methods and techniques of engraving.

The work presents wood products, technology, the art of engraving, the arrangement of ornaments, traditional Kazakh subject culture, the main areas of its development-household, religious and funerary.

Keywords: architecture, wood carving, comparison, burial, culture. trough-coffin, argippaeans, cross, sarcophagus, hook, heraldry, thracology.

Кіріспе. Ағаш бұйымдар негізінен тұрғын үй құрылыстары мен жерлеу ғұрыптарына арналған және тұрмысқа қажетті заттарды ұқсату болып табылады. Шеберлер тек ағаштан бұйымдар жасап қоймай, басқада шикі заттарды көркемдік стильде қолдана білді сүйек, күміс, алтын пластинкаларды ұтымды композиция құрды.

Шебер шикі зат ретінде ағаштың физикалық қасиеттің жетік меңгерген өңдеуге оңай, табиғи өрнегі әдемі, жеңіл, шыдамды болып келеді. Қазіргі таңда археологиялық қазба кезінде табылған ағаш бұйымдардың бірнеше түрі музейлерде сақталған. Жыл сайын археологиялық қазба барысында табылған көне жәдігер музей қорын толықтыру үстінде. Осылай жинақталған материалдар негізінде қазақ тарихын, мәдениетін, өмір сүру салтын, көркемдеу әдістерін ғылыми тұрғыдан кешенді қажетігіне әкелді.

Өзектілігі. Ерте және орта ғасырдағы көшпелілердің мәдениеті, сәулет және қол өнер бұйымдары, халықтың өмір салты мен тұрмысында басты жәдігерлердің бірі саналатын дәстүрлі материалдық мәдениетінің қайнар көзі. Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы №207 заңының, мәдени құндылықтар және ұлттың мәдени игілігі деп аталған 6 тарауының 32 – «мәдени құндылықтар және 33-«ұлттық мәдени игілік объектілерін есепке алу және жүйелеу» баптарында халықтың материалдық мәдениетін қорғап сақтау жазылған. 32 – бапқа 05.05.2017 №60-VI, 33 – бапқа 28.10.2015 №368 өзгертулер енгізілді. Осы заңның 32 – бабының 2 – тармағында ел тарихы мен мәдениеті үшін ерекше маңызы бар объектілер ұлттық мәдени игілік объектілерінің мемлекеттік тізілімге енгізілетіндігі көрсетілген.

Осы көшпелілер даласының әр аймағында сақталып қалған халықтың материалдық мәдениетінің мұралары Ресей және отандық көптеген зерттеушілердің назарына ілікті. В.Шиэннің мақаласында XIX ғ.

80- жылдарында аталмыш өңірде болған қыстау түрлері, құрылыс техникалары, жоспарлау, шаруашылық құрылыстары, тіпті олардың құны туралы мәліметтер келтірілген.

Қазақстанның оңтүстігіндегі тұрғын үйлер туралы алғашқы мәліметтер әдебиеттерде аз кездеседі. А.П. Краснов, Н.Зеландтың мақаласында тек үйшік, жертөле сияқты баспанатүрлері туралы қысқаша айтылған. Қарастырылып отырған тақырып бойынша А.Ю. Якубовский, М.Е. Массон, С.П. Толстов, Ә.Х. Марғұлан, А.Н. Бернштам, С.И. Руденко зерттеулер жүргізіп еңбектер жазған. Қазақ ғалымдары арасында айтылып отырған тақырыпқа ғылыми зерттеулер жүргізгендер Т.К. Басенов «Сам аймағындағы архитектуралық ескерткіштер», М.М. Мендіғұловтың «Маңғыстау түбегі мен Батыс Үстірт архитектура ескерткіштері» С.Әжіғалидың «Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного» т.б..

Аталған тақырыпты зерттеу еліміздің мәдени – тарихи ерекшелігін, сондай-ақ еліміздің әлемдік өркениетке қосар жалпы үлесін айқындауда аса өзекті екені сөзсіз. мәселені зерделеудің өзі сайып келгенде көшпенділердің материалдық мәдениетін өнерін қайта жаңғыртудағы іс – шараларға ықпал ететіндігімен де ерекшеленеді. Қарастырылып отырған қазақ халқының ұлттық сәулет өнері жас ұрпаққа этномәдени және этнокөркемдік білім беруде маңызды орын алады.

Мақсаттары мен міндеттері: Бұған дейін арнайы зерттеу объектісі болмаған болмаған қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен архитектурасын (баспана, тұрғын үй, қоныстар, қала орындары, мекен-жайлар, көпірлер, монументалды құрылыстар, діни салттық құрылыстар, жер кепелер, шеберханалар) жан-жақты зерттеп, талдау. Осыған байланысты мынадай міндеттер қойылды:

- жалпы қазақ сәулет өнерінің орнын анықтау;
- қазақ мәдениетіндегі сәулет өнерінің ерекшелігі;
- салыстырмалы материалдарды пайдалана отырып, халықтың шаруашылық – мәдени дәстүрлеріне бейімделген сәулет өнерінің түрлерін зерделеп, сәулеттік материалдарды ұқсату технологиясын сипаттау;
- сәулет өнерінің қазақ өмірімен, халық санасымен, психологиясымен, тарихымен байланыстығына қол жеткізу;
- сәулет өнерінде қолданылаын ағаш бұйымдарды орны, оны тұтынушылардың әдет-ғұрыпын, олардың ішкі семантикасын анықтауға ұмтылу;
- қазақ тарихының құрамдас бір бөлігі ретінде атап айтсақ қол өнер, бейнелеу өнері, тас, ағаш оймақтау өнері, сәулет өнері, үй кәсіпшілігі, ершілік өнерін зерттеу арқылы ұлтымыздың сан ғасырлық мәдениетін анықтауға мүмкіндік береді. мәдениеті мен сәулет өнері

Материалдар мен әдістер. Еңбектің методологиялық негізіне жалпы мәдениет, әсіресе материалдық мәдениетке қатысты жарық көрген алыс шетел зерттеушілерінің (П.Дебиоров, А.Мұхтарова, И.В. Савицкий, Н.В. Черкасов, С.И. Вайнштейн, Н.В. Кочешков) көзқарастары енеді.

Жалпы этнографиялық мәліметтерді тарихи – генетикалық салыстыру принципі негізінде зерделеу тәсілі де басшылыққа алынады.

Сондай-ақ осы сала бойынша Отандық зерттеушілер Ә.Х. Марғұлан, Х.А. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, Ә.Тәжімұратов, С.Қасиманов, Қ.Ыбыраева, Ө.Жәнібеков, М.М. Мендіқұлов, Т.Бәсенов, Б.Глаудинов, С.Әжіғали пікірлері де назарға алынды. Жұмыстың методикалық негізіне ел арасынан этнографиялық, далалық экспедиция материалдары, деректер, ауызша мәліметтер зерделенді, археологиялық материалдар назарға алынды.

Талқылау. Ерте және орта ғасыр көшпелілер мәдениеті мен сәулет өнері қарастырылады. Бұл кезеңге жататын Қазақстанның бірнеше жерінен қорымдардың көп мөлшері табылды. Діни ғұрыптағы қорымдар, бейіттер, ағаш табыт, зембіле, бұйымдар әсіресе бүтін оймыштардың небір үлгілері әсіресе жерлеуге арналған бұйымдарда кездесті. Мұны бүгінгі таңдағы археологиялық қазба жұмыстары да айғақтап отыр. Алдымен қорымдағы өңделген ағаш құрылысына тоқталайық... Солардың бірі ертедегі темір дәуірінде Қазақстан аумағында жер бетіне ағаштан салынған ежелгі сәулет-құрылыс өнерінің бірегей ескерткіштері болып саналған б.з.д. V ғасырларға жататын Бесшатыр қорымы. Бесшатыр қорымы сол кездегі ағаштан салынған күрделі құрылыстың бірі болып саналады.

Бұл мақалада сақ-сармат, түрік қағанаты дәуірінде ағаш өңдеу өнері және сәулет өнерінің алғашқы түрлері қалыптасты. Қазақстан территориясын мекендеген тұрғындар арасында одан әрі дамығанын байқауға болады. Қазақстанның отырықшы және көшпелі халықтарының шаруашылық және мәдени қатынастарының орталықтары болған мекен-жайлары туралы көптеген мәліметтер дәлел бола алады.

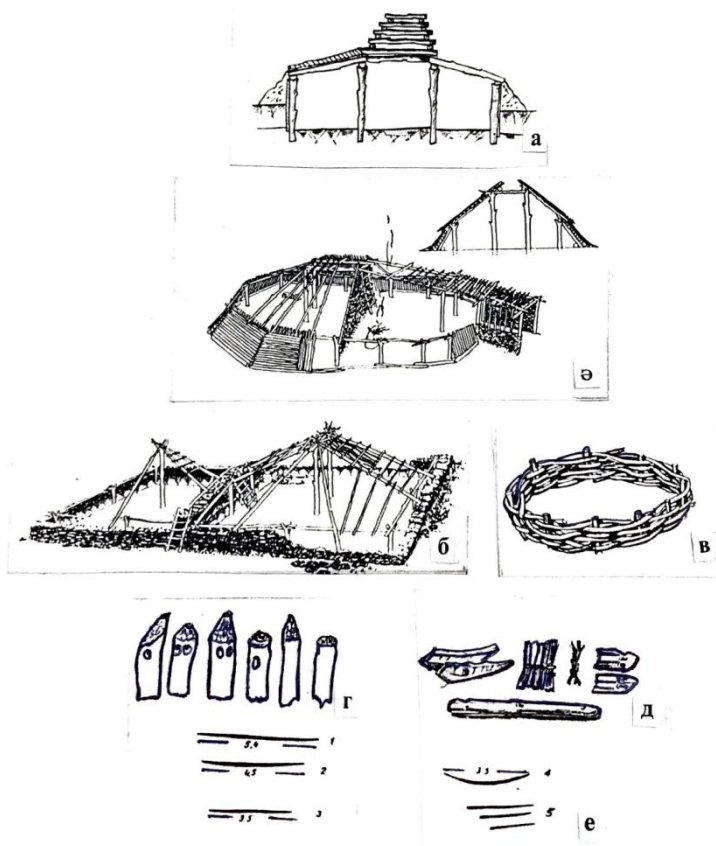
Сонымен қатар сақ-сармат кезеңінде ағаштан бедерлеп мүсіндеу өнері дами түсті. Ағаш бұйымдар негізінен тұрғын үй құрылыстары мен жерлеу ғұрыптарына арналған және тұрмысқа қажетті заттарда айрықша байқалған. Бұл кезеңнің қорымдарынан көп мөлшерде ағаш бұйымдар табылды. Оймыштардың небір үлгілері әсіресе жерлеуге арналған бұйымдарда кездесті. Мұны бүгінгі таңдағы археологиялық қазба жұмыстары да айғақтап отыр. Ағаш құрылыстардың жоғары техникалық дәстүрі Іле өзенінің

аңғарындағы тайпа атактыларының бесшатырлық қорымдары, Шығыс Қазақстандағы Шілікті ескерткіштерінен байқауға болады.

Алдымен қорымдағы өңделген ағаш құрылысына тоқталайық... Солардың бірі ертедегі темір дәуірінде Қазақстан аумағында жер бетіне ағаштан салынған ежелгі сәулет - құрылыс өнерінің бірегей ескерткіштері болып саналған б.з.д. V ғасырларға жататын Бесшатыр қорымы. Бесшатыр қорымы сол кездегі ағаштан салынған күрделі құрылыстың бірі болып саналады. Сақ тайпаларында сәулет құрылыс тәсілдері мен түрлері өте жоғары дейгейде болғанын көрсетеді.

Қорымның құрылысынан осы дәуір тұрғындарының ағашты ұқсатудың қарапайым түрін меңгергенін аңғарамыз. Мәселен, қорымды салуда пайдаланылған барлық бөренелердің бұтақтары мен бұдырлары тегістеп шабылып, қабықтары аршылған. Шеберлер бөлменің қабырғасын, төбесін жабатын бөренелерді қиюластыру үшін оны мұқият өңдеп отырған. Бүкіл құрылысты мейлінше тұрақты ету мақсатымен бөренелердің жуан, жұмыр бастарын қарама-қарсы айкастырып, қиюына қарай өңдей білген. Сондай-ақ, қорымның бұрыштарын құрайтын бөренелерді де тығыз түйісетіндей қырлап, күмбездеп, кейде конус тәрізді етіп ұқсатқан, (1-сурет, г). Бесшатыр қорымын тұрғызуда шеберлер бөренелерді сүйрету, арқанмен қабырғаның төбесіне көтеру үшін оған керткі ойған. Керткі негізінен бөренелердің аяғы мен ортасын, ал өте жалпақтарында екеуден жасалған (1-сурет, д).

Қорымның құрылыс техникасының қарапайымдығы бөренелерде сақталған құрал іздерінен айқын байқалады. Археологиядағы қосымша әдістің бірі микроанализ арқылы анықтауға болады. Әдетте оны трасология деп те атайды [5]. Трасология еңбек құралының жоғарғы жағындағы тозған іздерін микроскоп көмегі арқылы саралап, зерттейді. Табылған құрал-саймандардың екінші қайтара пайдаланылған іздері әдіспен айғақталады (1-сурет, е).

1 сурет. Қазақстан жеріндегі қола және ерте темір дәуірінде ағаш ұқсатуды пайдалану мысалары (үлгілері)

а-қола дәуірі үйінің реконструкциясы, көлденең көрініс. Орталық Қазақстандағы Бөрібас сайы. Қазақстандағы қола дәуірі халықтарының тұрағы. А.Оразбаев, П.Агаповтардың реконструкциясы. ә - Суық Бұлақ реконструкциясы.

б - тұрғын үй реконструкциясы. Бұғылы - 1.2:в - шағалалы қонысындағы құдықтар: г - Бесшатыр қорымы, б.з.д. VII-IV ғғ. д - Бесшатыр қорымы, б.з.д. VII-IV ғғ. Керткі ойылған сүйретпелер. Арқанмен оралған ши.

Арқан үзіндісі, е - Бесшатыр қорымы, б.з.д. VII - IV ғғ. Балташылар құралдарының бөренелердегі іздер.

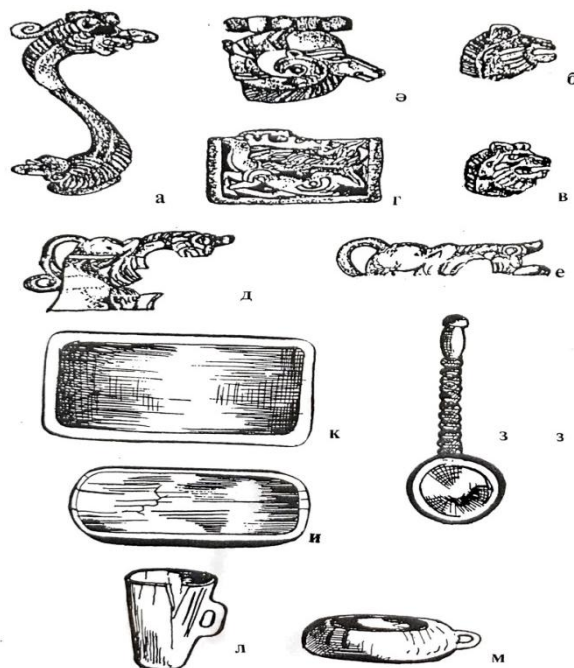
Бесшатыр қорымының құрылысында қолданылған құрал іздері осылайша сараланған. Ағаш кесу, бөренелерді қысқарту және басқа да әрекеттер әдетте жүзі 5,5 см. болатын, тез мұқалатын ауыр қола балталармен орындалса, бөренелерді ұзыннан және тегістеп шабу үшін жүзінің жалпақтығы 4,5-5,2 см. болатын шаппа шоттар пайдаланылған. Ағаш шеберлері сондай-ақ үскі, қола шоттарды да қолданған. Зерттеушілер К.А. Ақышев, Г.А. Кушаевтар өз еңбектерінде Бесшатыр қорымындағы бөренелерді өндеуде пайдаланылған осындай жүзі бар балталар мен шоттардың іздері бүгінде Қазақстан мұражайларында сақталған балталар мен шоттардың жүзіне сәйкес келетіндігін жазады.

Ал Есік қорғанының құрылысын тұрғызуға пайдаланған бөренелерді киюластыру үшін шеберлер оларды арнайы шауып отырған. Қабір қабырғасын құраған бөренелер бір-біріне көлбеу қойылған. Бөренелер ұшы бір-бірімен біте киюластырылған. Демек, қабірдің батыс бөлігінің сол жақ бұрышындағы ұзыннан қаланған бөренелердің ұшы мен көлденеңінен қаланған бөренелер оң жақ бұрышында ұзыннан қаланған екінші қабырғаның ішкі жағынан киюласады. Қабірдің шығыс жартысында да осындай әдіс қолданылған. Тек қабірдің бұрышында ғана қиылысу реті керісінше болған.

Есік қорғанының құрылысын тұрғызуға пайдаланған бөренелерді шеберлер шауып, біріктіре киюластырып жасаған. Қабір қабырғасын құраған бөренелер бір-біріне көлбеу қойылған. Бөренелер ұшы бір-бірімен байланыспайды, тек қана біте қиылысады. Демек, қабірдің батыс бөлігінің сол жақ бұрышындағы бөренелер көлденеңнен қаланған. Қабірдің шығыс жартысында да осындай әдіс қолданылған, тек қабірдің бұрышында қиылысу реті керісінше болған.

Сақ дәуірінің жерлеу ғұрпындағы ағаш оймыш өнерінің бүгінде б.з.д. V-IV ғасырға жататын Шығыс Қазақстан облысындағы Берел қорымынан табылып отыр. Берел қорымы Бұқтырма өзенінің оң жағалауындағы биік таулы аңғарға, Ақбұлақ өзенінің Бұқтырмаға құяр мүйісінен орын тепкен Берел ауылынан Оңтүстік-Батысқа қарай жеті-сегіз обалардан құралған. Осы обаларды қазу барысында археологтар жерлеу ғұрпына байланысты аңдар мен аң мүшелерінің, грифондардың бейнесі безендірілген ағаш табыттар мен ат әбзелдерін тапқан. Оба үстіндегі қабірдің үсті бөрене сырықтармен тегіс жабылған, ал көрдің түбіне қалың әрі жалпақ самырсыннан шабылған үш қатар ұзынша тік төртбұрышты қима таған орнатылған. Осылай пайдаланылған бөренелер мен тақтайлардың кейбірі алдын-ала дайындалған. Қима тағанның сәнді әбзелдермен көмілген аттың қалдығы да ұшырасқан [6].

Тағанның ішінде қойылған астау-табыт көп жылдық жуан самырсыннан тұтас күйінде ойылып жасалған. Үстінгі жағы мұқият тегістеліп өңделген астау-табыттың төрт бұрышында құлақтар шығыңқы етіп шабылған. Беті қақпақпен жабылған ол да бүтіндей, тұтастай үңгіп, тегістеліпті.

2 сурет. а-ілдіргі, Берел; ә-қошқардың бас бөлігі, Берел; б, в - жолбарыстың бас кейпі, Берел; г-аңдар айқасы бейнеленген ат әбзелдерінің бөлігі, Берел; д, е-грифондар, Берел; ж-астау, Есік қорғаны; з-ожау, Есік қорғаны; и-текше тостаған, Жетісудағы Ақтас-1 қорымы; л, м-саптыаяқтар, Жетісудағы-1 қорымы

Енді осы қима тағаннан табылған ат әбзелдеріне келетін болсақ, олар негізінен барельефті (аласа бедер) скульптуралық (ағаштан жасалған мүсін) әдістермен оймышталған, көптеген ағаш бұйымдармен безендірілген. Ағаштан тұтастай қошқардың басы ұқсатылып, сырты жұқа алтын қабыршақпен қапталған, мүйіздің сыртынан жапсарлас керткі оймышпен жүгеннің сулығы және айылдың бөлшектері, ат-әбзелдің тағы бір бөлігі грифон, бұланның қарама-қарсы бедерленген ілдіргілер (2-сурет, а), он үш жылқының төртеуінің басында тау текенің ағаштан ұқсатылған мүйіздері мен әшекейденген тері маска болған (2-сурет, ә). Масканың біреуі денесі мысық тұқымдас жыртқыш тәрізді имек құс тұмсықты, теріден жасалған ирек мүйізі және қанаты бар ағаштан ойылған барыс тәріздес грифонның көлемді мүсінмен безендірілген. Ат әбзелдерінде кездесетін образдарға жергілікті фаунаның өкілдері-бұғы, бұлан, құстар, таутекелер, архарлар және мысық тұқымдас жыртқыштар кіреді. Бірақта ежелгі көшпелілер бестиариінде негізгі орынды қияли, табиғатта болмайтын фантастикалық, синкреттік, полиморфты тіршілік иесі алады. Олар көбінесе әртүрлі жануарлардың бейнесін өзіне біріктірген, кейде ұзын құйрығы арқасына қарай қайырылған, денесі мысық тұқымдас жыртқыштыкі болса, тұмсығы жыртқыш құстыкі, жалпы біркелкі қалыпта берілген, спаралды ирек мүйізі бар грифон түрінде болып келеді. Бәлкім, грифон образында шебердің ойынша, сан алуан жануарлардың қасиеттері түйінделіп, айрықша әсіреленуге тиісті болуы мүмкін.

Ат әбзелдерінде кездесетін образдарға құстар, таутекелер, арқарлар, мысық тұқымдас жыртқыштар кіреді (2-сурет, б, в).

Сондай-ақ, сан-алуан жануарлардың қасиеттерінен түйінделген мысық тұқымдас аңның тұмсығы жыртқыш құс іспетті. Грифондарда бедерленген "аң стиліндегі" ат әбзелдерінің негізгі мазмұны аңдар айқасы. Мысық тұқымдас жыртқыштың бұғыға немесе тау текеге шабуы, өз құйрығын өзі қыршып жатқан грифон. Грифон аузында қос тұяқты жануардың басы бейнеленген.

Аңдар айқасының динамикалық экспрессивтігі көбіне олардың денелерінің 180°-қа бұрылуымен беріледі. (2-сурет, г). Бұлшық еттері нүкте, үтір сияқты белгілермен ерекшеленіп, қалыптан тыс үлкейтіліп берілген мүйіздері, ауызын арандай ашқанда ақсқан тістер және жойқын күшті тырнағы бар жыртқыштар бейнеленген (2-сурет, д, е). Шеберлер ұнамды композицияларында симметриялық және геральдикалық бейнелеу принципін ұстанған, осы әдіспен жасалған сюжеттер ілдіргілер мен әшекешілерде жиі кездеседі.

Қалыптан тыс үлкейтіліп сомдалған мүйіздері, жойқын күші тырнағы бар жыртқыштарды бейнелеген. Осылайша жабайы аңдардың жиындығын жинақтай отырып аң стилінің негізі қалыптасқан болуы керек. Шебердің болмысы жоғары, философиялық көз қарасы, түсінігі, табиғатпен жыртқыш аңдар мен табиғаттың өзара байланысын тұрақты композициялық шешімі үйлесім тапқан тәрізді.

Археологиялық қазба барысында табылған ағаш бұйымдарының арасында Пазырық ескеркіштерінен өзгеше әзірше белгісіз бөлшектерінің бар екендігін бүгінде обаларды арнайы зерттеген мамандар айғақтап отыр. Мәселен, мысық тұқымдас жыртқыш тұлғалы грифон мүсінінің басы имек тұмсықты, аузы доға тәрізді дәу бүркіт көзінің арт жақ тұсынан төменгі жақ сүйегіне дейін рельефті (бедерлі) оймышпен гүл жапырақшалары тәрізді "жағалақ" бедерленген, ал күжірейген желкесінде төбесінен шоқтығына дейін рельефті (бедерлі) оймышпен бұжыр-бұжыр айдар жалы кестеленген. Жапсырма құлағы ұзын жапыраққа ұқсайды, теріден жасалған мүйізі (әдетте, ол да, жапырақша алтынмен апталған тәрізді) желкесіне қарай қайырылған. Грифонның бүйірінде канаттары бекіткен ойықтың ізі бар. Аталған жануарлар бейнелерін зерттеушілер оны шартты түрде "Бүркіт басты грифондар" тобына жатқызады.

Қабір ішіндегі жирен аттың ағаштан, алтыннан ұқсатылған әбзел әшекейлермен, маскамен тұтастай жабдықталуы Алтайда ертедегі көшпелілердің жерлеу, ас беру ғұрпын білдіреді. Ағаштан аса көркем жасалып, өте жұқа алтынмен апталған барлық бұйымдар күнделікті пайдалану үшін емес, арнайы жерлеу рәсімі үшін немесе марқұмның бақи әлемдегі қажеті үшін дайындалған-ау деуге әбден болады.

Берел обаларынан табылған ағаш бұйымдарда көркемдеп бедерленген аңдардың немесе олардың дене мүшелерінің мүсіндерімен қатар геометриялық және өсімдік тектес өрнектерімен оймышталған бұйымдар да кездескен. Сақ-сармат дәуірінің ағаш шеберлері ағаштан күнделікті тұрмысқа қажетті бұйымдарды да жасай білген. Мәселен, Жетісудың жоғарыда аталған кезеңіндегі обаларынан жайпақ табақтар, астау түріндегі ағаш ыдыстар табылған.

Ерте темір дәуірінің тұрғындары сондай-ақ, ағаштан сүт құятын ыдыстар, ағаш тостағандар, табақша, кеселер және үй ішінің басқа да керек-жарақтарын жасады. Ағаштың қабықтарынан зооморфтық және өсімдік бейнелес күрделі өрнектер қиып, олардан ер-тоқымдар, ағаш табыттар, жебе салынған қорамсақтар, әр түрлі қышқаптар әшекейленді.

Сондай-ақ, бүгінде дүние жүзіне мәлім Есік қорғанынан сақ жауынгерінің қабірін қазу барысында отыз шақты ыдыс-аяқтар, ожау табылды. Ыдыс-аяқтар негізінен балшықтан, темірден және ағаштардан ұқсатылған. Ағаш бұйымдардың ішіндегі бүгінде бізге белгілісі күнделікті тұрмысқа қажетті ожау мен бүтін ағаштың ұрығынан жонылған ернеуі ішіне қарай иіліп ұқсатылған кішігірім тостаған. Қорғаннан табылған тостағанның байқалатыны оны шебердің жалпақ ақ қайыңды табиғи әсемдігін, түсін жоғалтпай мұқият өндеп, сәндегендігі. Әйтсе де, тостағандар (6 дана) жақсы сақталмаса да, жекелеген ірі бөлшектерін құрастыру арқылы пішіні мен көлемі толығымен қалпына келтірілген. Бұл ыдыстардың түбі саяз, ернеуі сыртына қарай төмен қайырылған, қабырғалары биік емес және көлбеу ұқсатылған. Қабырғасының қалыңдығы - 1,3 см., тостағанның биіктігі - 4,0 см., ернеуінің диаметрі - 18 см. Тікбұрышты қабырғалары онша биік емес, сыртына қарай қиғашталған ыдыстарға келсек, қайыңнан ұқсатылған олардың үлкендерінің көлемі 67,5 x 37,5 (2-сурет, ж), шағын түрлері 46 x 29 см, ыдыс қабырғасының биіктігі 3 см. Енді бас жағы опырылып сынған ожаудың ернеуі жоғары қарай қайырылған, бүйірі шығыңқы болып келеді, түп жағы тостағанға ұқсап ойылған. Ожаудың сабын бекіту үшін ернеуінен сәл төменірек тұсынан әдейі саңылау қалдырылған. Ожаудың сабын бірнеше қайтара айшықтап, жұмыр етіп жонған (ұзындығы 25 см). Айшықталып жұмырланып шабылған шабылған сабы ұстауға өте ыңғайлы (2-сурет, 3). ернеуі мен бүйірі - 9,5 см, биіктігі - 5,7 см, қабырғаның қалыңдығы - 1 см, түбінің қалыңдығы - 3,2 см, сабының тілгендегі қалыңдығы -2.5 см.

Сақ дәуірінің көшпелі тұрғындары көшіп-қонуға және ұрыс кезінде ыңғайлы төрт және алты дігіршікті арбалар пайдаланған. Осындай арбалардың тасқа қашаған нобайлары бүгінде Қаратау жотасы мен Көксу өзені етегінде белгілі болып отыр. Сақ - скифтердің (Аргиппейлердің) тұрғын үй түрі туралы бірлі-жарым мәліметті Геродоттың еңбектерінен кездестіреміз. Көріп отырғанымыздай, скифтердің алып жүретін тұрғын үйінің құрылысы қазақтардың жаппасы (күркесі) сияқты қарапайым болған. Жалпы, Геродоттың келтіріп отырған тұрғын үйі Академиялық аулармаларда "кибитка", (күймелі арба) деп аталып, алып жүретін тұрғын үйдің түрі осылай сипатталады.

Ағаш оймыштардың көркем үлгілері ғұрыптық салт-дәстүрлерде көрініс тапқан, оған мысал өлген адамдарға, әсіресе оның көсемдеріне арналған ағаш табыттар дәлел бола алады. Археологиялық қазба барысында Башадар, Пазырық, Берел, Қотанды қорымдарынан анықталып отыр. Енді осылардың ішінде өнер тұрғысынан оймыштардың жарқын үлгісі болып табылатын Башадар қорымына тоқталайық. Бұл қорымнан ер мен әйелге арнап жасалған ағаш саркофагтар (астау табыт) табылды.

Саркофагты самырсын ағашының қалың дөңбегінен екі жақ тұмсығын бөрінің екі жақ тұмсығын бөрінің басына ұқсатып ойған. Оның жоғарғы жиегін текемет өрнекті жұқа киізбен шырғалап, мыс шегемен бекіткен. Саркофагтың бет жағына бірінің соңынан бірі шұбырып келе жатқан төрт жолбарыстың және мертігіп жатқан бұланның сұлбасын әдемі нақышпен оюлап түсірген. Саркофагтың қақпағы да осы сюжетте орындалған (бірінің артынан бірі шұбырған төрт жолбарыс, олардан үріккен екі қабан, үш арқар, екі бұлан). Осылардың бәрі самырсын ағаштың шағын бетіне жолақты түрде түсірілген. Жануарларды реалистік нақты пропорцияларын сақтап қашап бейнелеген. Жолбарыстың тарғыл түсін, оның ақсқан аузын, жымыған құлағын, арқар мен бұланның момақан мінезін ағашқа ойып түсіру осы күнгі шеберлердің өзін тандай қақтырады. Башадар өнерінің үлгісіндегі айрықша назар аударған ондағы ою-өрнектер, түрлі әдісте орындалған оймыштар болды (3-сурет, а). Мұнда жиі кездесетін геометриялық үлгідегі мотив, қошқар мүйіз, зооморфтық үлгілер (арқардың, бұғының, таутекенің, бөрінің басы, қыран құстың, құмайдың тұяғы, басы және космогониялық өрнектердің көбі қазақтың халық өнерінде әлі күнге дейін сақталған [7].

Осы ұқсас ағаш табыттар Пазырық қорымынан да табылды. Алғашқы екі Пазырық қорғанынан ұшырасқан саркофагтар мен олардың қақпақтарының сыртқы жас қайыңнан алынған қабыршақтар көлбеу бағытта крестеліп (айқышталып) жүргізілген. Сонымен қатар бірінші қорымда саркофагтың жоғарғы беті теріден ойылып, қораз бейнесі нақышталса, екінші қорымдағы саркофагтың беті жүгірген бұғы бейнелері нақышталған.

Б.з.д. III ғасыр - б.з. III-IV ғасырлардағы үйсіндердің күнделікті тұрмыстарында пайдаланған ағаш ыдыстары Жетісудағы Ақтас-1 обасынан табылып отыр. Бізге жеткен ағаш бұйымдарынан тамақ ішетін ыдыстар, ағаштан (көбіне қайыңнан) ойып ұқсатылған тағандары бар шағын табақтар, текше тостағандар еді. Текше тостағандар екі түрлі: аласа (биіктігімен диаметрі бірдей) және биік болады. Тұтқалары ілмек тәрізді немесе шығыңқы етіліп, бүйірінің ортасына немесе ернеуіне биік болып бекітіледі. Текше тостағандардың тұтқалары бүйірінің тұсынан орын алған (2-кесте, к, л)

Б.з.д. II-ғасырларда өмір сүрген Қаңлы мемлекетінің байырғы территорияларында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары бүгінде бірнеше қоныстарды анықтап отыр. Соның ішінде ең жақсы

зерттелгені Сырдарияның сол жақ жағалауына орналасқан Ақтөбе қонысы. Бұл қоныста сарайға өліктер жерлеген кешен назар аударды. Қаңлылар да өлген адамды жерлеуде сақ-сарматтардай салт-дәстүрді ұстанған, өлген адамның қасына оның тіршілікте тұтынған бұйымдары, керек-жарақтары бірге көмілген. Археологтар осы қорымнан ағаштан ұқсатылған екі ыдыс, қорамсап, садаққа арнап ағаш қабығынан жасалған қап, сүйекпен әренген ағаш садақтар тапқан.

Ағаш оюдың бірыңғай үлгісі біздің заманымыздың I-IV ғасырларына жатқызылатын Ақтөбе қонысынан табылған ағаш табыттан да байқалды. Ұзындығы - 2,1 метр, ені - 60 см болатын қарапайым ағаш табыт төменгі Еділ бойында кездесетін сармат обасымен сарындас. Ағаш табыт төрт бағанды, жоғарғы және төменгі жақтаулары қосылған, аралары тігінен қойылған алты жалпақ тақтаймен бекітілген. Табыттың жоғарғы бөлігіндегі босағалары жеңіл шеңбер тәрізді етіп жай оймышпен бедерленген (3-сурет, ә) Аталған кезеңге қатысты ағаш табыттың тағы бір түрі Тарбағатайдың теріскейінен де табылды (3-сурет, б). Сонымен ағаш бұйымдарын оймыштаудың небір үлгілері осы сақ-скиф дәуірінде дүниеге келген. Күні бүгінге дейін сақталып, бізге жеткен жерлеу ғұрыптары үшін жасалған ою-өрнек пен оймыш түрлерінен ағаш оймыштаудың біршама дамығандығын көреміз.

Көшпелі халықтың "аң стилі" деп аталған өнері әлемдік мәдениет тарапынан жоғары бағаланды [8]. Аталған кезеңде ағаш бұйымдарындағы ою-өрнек түрлері мен оны өңдейтін құралдар да айтарлықтай жетіле түсті.

Қазақстанда археологиялық қазба жұмыстарына қарағанда ерте орта ғасырларда ағаш оймыштау өнері айтарлықтай дами түсті. Әсіресе, сарайларды, монументті құрылыстарды бедерлеу, безендіруде ағаш оймыштау кеңінен қолданылды. Ағаш бұйымдарын өрнектеу үлгілері қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар алқабындағы Құйрықтөбеден (VIII-IX ғғ.) табылған сарайдың салтанат залынан ұшырасты. Өлшемі 10,5 x 15 метрлік салтанат залының қабырғалары оюлармен және тақтайлар бетіне ойып түсірілген тәтілермен әшекейленген. Мұндай өрнекті тақтайлардың қамал өртенген кезде күйіп, қазба кезінде табылғандары да осындай күйде. Тақтай беттерінде аймақ иелерінің тіршілік-тынысы және құдайлардың бейнелері суреттеліп, сюжетті композиция құрастырылған. Бір тоқталатын жайт басты адам тұлғалары қалыптан өзгертіліп, пропорциялары дұрыс сақталмай, басы тым үлкен етіп бейнеленген. Бетіне адамдардың бедерлі суреттері бейнеленген көлемі 25-35 см. жақсы сақталған тақтай назар аударарлық. Арқаға кіре берісте еркек пен әйел бейнеленген. Әйелдің беті жалпақ, дөңгелек жүзді, тайпак мұрынды, көзі бадам тәрізді. Басында қалпақша, маңдайында тәж тәрізді әшекей. еркектің пішіні көмескі сақталған. Ол басына кептелетін жиегі бар қалпақ, үстіне желбегей шапан киген. Еркек оң қолымен әйелді құшақтап тұр, қолы әйелдің иығында жатыр, алақанын жоғары көтерген де сол қолы әйелдің беті деңгейінде. Зерттеушілердің пікірінше, тақтайда «құда түсу көрінісі» бейнеленген.

Келесі бір тақтайда айдар бейнесінен жасалған тақта отырған құдайлар, енді бірінде садақшылар бейнелері қоршауындағы қамал, қабырғаларда төрт қолды құдай әйел бейнеленген. Қабырғаның жоғарғы бөлігінде өрнекті жолақтың сақталып, тазартылған тайтайларына көркем ойлы идеялық сюжет желісіндегі құдайлар мен тіршілік қаракеттер көрініс бейнеленген. Тақтайлардың бірінде 22 x 25 см. аң бейнелі тақта отырған қос құдай жұбы суреттелген. Еркек құдай басына тарам тісті тәжі киіп, бастарын бір – біріне бұрып жатқан қанатты қос түйе түріндегі тақ үстінде отыр. Құдай кеуде тұсына кесе ұстаған, оң қолы ұшына иілген ұшайрығында бар асатяқ.

Ал, кілеммен жабылған аң бейнелі тақтың алдында тізелерін бүгіп тұрған екі адам бейнеленген көрініс осы өрнекті тақтайдың астыңғы бөлігі болса керек. Құдай сол жақ қолына тостаған әлде жиегі кертпешті құрбандық кесесін ұстапты. Әйел құдай мүйіздері артына доғалана иіліп жатқан екі қой кейпіндегі тақта отыр. Әйел құдайдың басында ортасы гүлденіп байланып, маңдайына түсірілген жемелек, оның екі ұшы иректеле желбіреп тұр. Шынтағы сәл бүгілген оң қолында үшбұрышты бір зат бар.

Тақтайға бедерленген негізгі тұлғалар аумақты биік оймышпен орындалған. Ал аласа бедерде үстіне киген сыртқы шапаны, басына тартқан жемелегі оймышталған. Әйел мен еркектің бет пішіні, көзі ұялары тереңдеу ойылған. Осындағы тақталар, бөренелер, үйдің төбесіне салынған ағаштар, крестер (айқыш), торлар, дөңгеленген жүрек тәрізді жапырақшалар көктеп келе жатқан өсімдіктер түстерімен өрнектеу арқылы бедерленген. Тақтадағы оймыштардан әртүрлі хайуандардың, грифондардың бейнесін аңғаруға болады. Мәселен, құдайлар отырған тақтың аяқтары таутеке бейнесінде аумақты оймышпен орындалған, ал түйе түрінде оймышталған таққа еркек құдай жайғасқан. Тақталарда негізінен зооморфтық хайуанттар бейнеленген. Жоғарыдағы тақтайларда топтасқан адамдардың кескіндері де бедерленіп, ақсүйек адамдар көрінісі берілген. Аталған тақталарда сондай-ақ киген киімдері (шапан, тік жағалы жейдесі) де гүл

жапырақтар түрінде өрнектеледі. Бұл кезеңдегі ағаш шеберлердің сарай залдарын үлкен талғампаздықпен бейнелей білуі олардың көркемдік дейгейінің өскендігін көрсетеді. Біздіңше, мұны орындау ағаш оймыштау құралдары (үскі, қырғыш және т.б.) жетілуінің арқасында мүмкін болса керек. Сонымен біз тоқталған бедерлі ағаш тақталардағы сюжеттер жергілікті тұрғындардың діни наным – сенімдері жөнінде өте бай мәліметтер береді. Мұнда жергілікті нанымдармен қатар, аксүйек алпауыттар ортасында соғдылардың жеке басқа табынушылық үрдіс – салты да кең тараған.

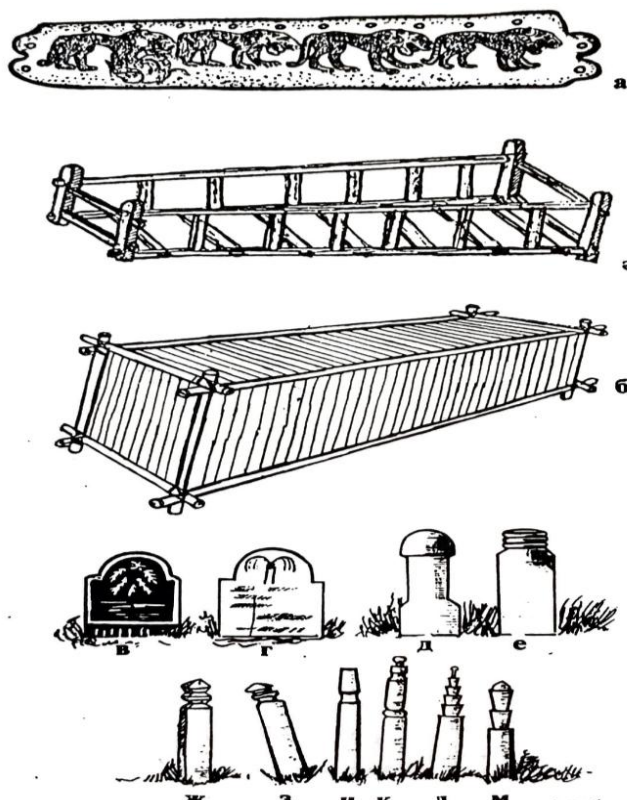
Қарахан дәуірінде (X-XII ғғ.) сәулетшіліктің дамуына байланысты қолөнер де өрістей дами түсті. Қалаларда қолөнердің сан алуан түрлері мен салалары жанданып, тұрмыстық бұйымдармен қатар монументальдық сәндеу өнері қарқын алды. Үй тұрмысында пайдаланатын бұйымдарды өрнектеу кеңінен дәстүрге айнала бастады. Осы кезеңдегі бедерлеп жапсыру өнері ою-өрнекте де кеңінен қолданыс тапты.

Мәселен, XI-XII ғасырларда Айша-Бибі, Қарақан мазарының құрылыстарына қайып өрнектелген плиткалар жапсырылған. Күнделікті тұрмысқа қолданылған ыдыс-аяқ, жиһаздарды әшекейлеу жартылай көшпелі және отырықшы халықтар арасында кеңінен тарады. Орта ғасырлық Қазақстанның көшпелі тұрғындары ат әбзелдерін, белбеуді және басқа да бұйымдарды жануарлардың дене мүшелерінің стилизация (бұрмалау) әдістерін кеңінен қолданаған, осы әдіске ағаш шеберлер қатты көңіл бөлген болатын, ислам дінінің таралуымен шеберлер бұрмалау (стилизация) әдісін аса талғаммен әсемдей білді. Орта ғасырлық қыпшақ (XI-XIII ғғ.) мемлекетінде де ағаш оймыштау өнерінің қайталанбас туындылары пайда болды.

Осы кезеңде Қазақстандағы ағаш оймыштауың өте сирек кездесетін түрінің бірі «құлпыағаш». Құлпыағаш қайтқан адамның басына белгі ретінде қойылатын ескерткіштің түрі болып табылады. Бұл жөнінде С.Әжіғалидың ғылыми еңбектерінде кеңінен тарқатылған. Әдетте құлпыағаштың бас жағы сүйірленіп ұшталып келеді, түрлі ою-өрнектермен және қайтқан адамның есімі, тегі, руы, уақыты, белгі қойған ұрпақтарының аты-жөндері жазылады. Құлпыағаш алғаш ерте орта ғасырлық мемлекеттер оғыздар мен қыпшақтар арасында кеңінен ұшырасқан. Ерте түрік және массагет дәстүрлерін бойларына сіңірген Батыс Қазақстандағы оғыз-қыпшақтардың жерлеу және құрбандық шалуында (жауынгерлердің құрбандыққа шалынар жылқыны байлар бағаны ретінде) құлпыағаштарды орнатуы кең сипатталады. Оғыздар өздерінің жерлеу ғұрыптарында жылқының терісі, басы мен сирақтарын құлпыағаштарға керіп іліп қоятын болған [9]. Кезінде XII-XIII ғасырларда Батыс Еуропаға дейін таралған қыпшақтардың Венгриядағы үрім-бұтақтары арасында осы үрдіс кейінге дейін сақталған (3 - кесте, в,г,д,е). Венгрлік қыпшақтар құлпыағаштардың бетіне түрлі ою-өрнектер бедерлеген. Шеберлер өсімдіктер мен бәйтеректің әлемдік абстрактіленген сұлбасын бейнелеуге аса басым көңіл бөлген [10]. Бейіт басындағы ат байлайтын бағандар кейінгі кездері Қазақстанның кейбір аймақтарында да белгілі болып отыр (3-сурет, ж,з,и,к,л,м). Зерттеуші С.Сорокин осындай бір ат байлағышты жоғары Бұқтырмадан кездестіріп оны шамамен XIX ғасырдың жәдігері деген тұжырым жасаған [11].

Ат байлайтын бағандардың тек қазақтарға ғана емес, басқа да түркі халықтары: түркмен, түрік, әзірбайжан аралдарында да кеңінен таралғанын зерттеуші З.П. Соколова өз зерттеу еңбектерінде нақты деректермен айғақтайды [12]. Ат байлайтын баған жерлеу ғұрыпда ғана емес, көшпелі қазақтың салтында да кең қолданыс тапқан. Мәселен, әрбір киіз үйдің жанында ағаштан оймышталған ат байлайтын бағандар болған. Мұндай бағандар бас жағы кертіліп, ұшы бұрышталып, шабылып жасалған. Оны қазақтар “мама ағаш” деп атайды.

3-сурет. а-ағаш табыт, 2- Баишадар қорымы, 2-ағаш табыт, Шардара су қоймасы, Ақтөбе қонысы; ә-ағаш табыт, Тарбағатай; в,г,д, е-құлты ағаштар, Батыс Еуропа, Венгрия территориясында; ж,з-бейіт басындағы ат байлайтын бағандар, Шығыс Қазақстан; и,к-бейіт басындағы ат байлайтын бағандар, якуттар; л-бейіт басында ат байлайтын бағандар, хакастар; м-бейіт басындағы ат байлайтын бағандар, алтайлықтар.

Мәселен, Әл-Якуби (XI ғ.) түріктердің киізбен жабылған қабырғалы шатырлары туралы таңдана жазған, ал ибн Фадлан X ғ. қазіргі Батыс Қазақстан аумағынан (Жем өзені) өтіп бара жатып түріктерден көрген күмбез тәрізді киіз үйлер туралы айтады. “Худуд әл-аламның” (X ғ.) беймәлім авторы Ертис бойын мекендеген кимектер туралы “Адамдар жазда да, қыста да киіз үйлерде тұрады, жайылым мен су іздеп көшіп жүреді”, - деп атап өткен [13]. Қазақтардағы “дөңгелекті үй”, ”үйлі арба” жөнінде өз еңбектерінде қалдырған [14].

Алтын Орда дәуірінде қазіргі Қазақстан жерінде мекендеген елдің үйлі арбасы туралы ибн Баттута былайша суреттейді: “Дөңгелекті құрылғыны” олар арба деп атайды. Арбаның үстіне тұрғызылатыны бір-біріне қайыспен буған, ағаштан құрастырылған күмбез сияқты қаңқа. Орта ғасырда ағаш оймыштау өнері ілгері дами түсті. Бұрынғы қолданылып жүрген оймыштау түрлері сақталып, жаңа тәсілдері пайда бола бастады. Бұл кезеңде жоғарыда айтылғандай, ағаш сүйектерімен қоса ыдыс-аяқ түрлері де ою-өрнектерде жаңара түсті. Халықтың біраз бөлігінің отырықшылыққа көшуіне байланысты тұрмыста қолданылып жүрген ағаш бұйымдары іріленіп, сыртқы пішіндері де түрлене түсті. Ағаш бұйымдарға оймышталған ою-өрнектер, түрлі тастар, алтын, күміс, мыс шегелер, металл пластинкалар орнату кейінгі ғасырларда да кең өріс алды. Күнделікті тұрмыста пайдаланылып жүрген ағаш бұйымдары жаңа түрге ие болып, сыртқы пішіндері де түрлене түсті. Сол кездегі ірі құрылыстар мен мешіттердің кіре беріс есіктері асыл ағаштан жасалу белең ала бастады, ою-өрнектермен безендірілген. Орта ғасырдағы осындай құрылыстың біріне XIV ғасырда бой көтерген Хожа Ахмет Яссауи кесенесін жатқызуға болады [15]. Кесененің кіре беріс және көрхана есіктері мен оның ағаш тұтқалары оймыштаудың сол кездегі зооморфтық және өсімдік тектес ою-өрнектермен оймышталып, тұтас аяқталған композиция құрайды

Деректер бойынша кесенені тұрғызуға қажетті кірпіштер танау Саураннан, ағаштар Сыр бойынан әзірленген. Аталмыш мавзолейдің көлемі 3,1 x 2,1 метр. Екі қақпалы есігі күні бүгінге дейін ешқандай өзгеріске ұшырамай сол күйі сақталған. Есіктің екі жағы барынша оймышталып, түрлі-түсті ағаш түрлерімен құрастырылған кесене есігі сүйек, күміс және алтынмен әшекейленген. Есік үш бөліктен тұрады. Жоғары және төменгі бөліктері тік бұрышты 37 см, ал қақ ортасында өлшемі 37 x 130 см. ұзынша бөлігі бар [16].

Осы ғасырға жататын ағаш оймыштаудың тағы бір қайталанбас үлгісі Отырардан 3 шақырым шығыста орналасқан Арыстанбаб мавзолейінде де сақталған. Бұйымдар осы күнге дейін Намазғоқтың төбесін ұстап тұрған қарағаштан жонып жасалған екі бөренеден тұрады. Бағаналар бір – біріне өте ұқсас. Бағандардың тұтас өлшемі 3,5 метрге тең. Бағаналардың жоғарғы басында төрт бұрышты, дөңгеленіп шабылған жапырақтардың ізі бар. Төменгі жақтарында төртбұрыштап ойылып жасалған белдеулер мен геометриялық денелерден өрілген бір-бірін қуалай көмкерілген ағаштары бар [17]. Біздің пайымдауымызша, бұдан ағаш ұқсатудың айтарлықтай ілгері дамығанын және оған жергілікті отырықшы халықпен бірге Орта Азия шеберлерінің қол таңбалары байқалады. Шеберлердің есіктерді осылайша безендіре білуі олардың сол кездегі құрал-саймандарының жетіле түскендігін аңғартады. Әйтсе де осы кезеңдегі жойқын ұрыстар мен шапқыншылықтар ағаштан жасалған дүние мүліктің сақталуына мүмкіндік бермеді. Тек жекелеген ғимараттар, тіреулер мен бағандар бізге жетті.

Сонымен, аталған кезеңдегі ағаш оймыштарының бізге жеткен монументтік - сюжетті тақырып үлгілері әралуан. Негізінен әлеуметтік топтар, құдайлар қоршаған тіршілік бейнелері. Сарайлардағы көркем туындылар, ондағы кейіпкерлердің іс-қимылдары мен бет-бейнелерінің дәлме дәл берілуі, мавзолейлердегі бағандар мен есіктердің әсем безендірілуі шеберлердің биік талғамы мен ағаш оймыштаудың жетістігі болып табылады. Аталған кезеңде ою-өрнектің зооморфтық, өсімдік тектес түрлі ағаш оймыштауда ерекше орын алды. Жалпы, осы аралықтағы ағаш оймыштау өнерінің дамуына “Ұлы Жібек жолы” керуенінің, яғни мәдениеттер тоғысының да белгілі бір деңгейде әсері мол болды.

Зерттеу нәтижесі: Ұсынылып отырған мақала авторы Қазақстан жеріндегі музей жәдігерлері мен экспедиция материалдар негізінде жазылған: **алғаш рет** қазақ халқының материалдық мәдениеті, сәулет өнері қарастырылады. Бұл мақалада Қазақстан тарихнамасындағы алғашқы зерттеу, мұнда төмендегі мәселелер қамтылған:

- археологиялық, этнографиялық, ескерткіштану, мәдениеттану, қол өнер, ою-өрнек, ағаш оймыштау, сәулет құрылыс тәсілдері ғылыми тұрғыдан сараланады;
- ағаштан ұқсатылған бұйымдардың кейбір мәнді функциональды қолданбалы және көркемдік стильдік сипаттамасын анықтауға мән берілген;
- қамтылып отырған кезеңдегі қазақ халқының ағаш ұқсатудағы көркемдік ерекшелігі талданып, қарастырылады;
- шеберлердің, ағаш ұсталардың құрал-саймандары туралы мәлімет беріледі;

Қорытынды. Қазақ халқының заттық мәдениеті, сәулет өнері және дәстүрлі ағаш оймыштау өнерін күнделікті тұрмыста қолданылған бұйымдарына қарай саралап, зерттеу тәжірибесі төмендегідей қорытындылар жасауымызға мүмкіндік берді.

Сыртқы тұрқы қарапайым болып келетін мұндай үйлерді өңдеуі де, оны ұқсату да, пайдаланған құрал-саймандары да тұрпайылау болған. Өз бастауын қола дәуірінен алатын киіз үйлер уақыт өте келе өңделіп, көркемделе түсті. Соған орай ұқсату әдіс-тәсілдері мен құрал-саймандары да жетіліпті.

Ағаш ұқсату кейінгі темір дәуірінде біршама жанданып, көсемдердің қыстайтын баспаналарын тұрғызуда, әсіресе тұрғын үйдің қабырғаларын киюластыруда шеберлер дәрежі оймыштар түсіріп, темір құрал-саймандармен (қырғыш, шот және т.б.) өңдей білді. Сол дәуірдегі осындай бір құрылыстың көрінісі Бесшатыр қорымынан табылды.

Темір дәуірдегі ағаш ұқсату жерлеу ғұрпына, ершілік өнерге де қатысты жетіле түскенін соңғы кезеңде табылған Берел қорымының ескерткіштері дәлелдей түсті.

Табылған заттық деректер осы кезеңнің өзінде-ақ ағаш өндеуді, оймыштауды біршама меңгергенін айғақтайды. Ағаш ұқсатудың ілгері қадам басқанына орта ғасырда табылған бұйымдар куә.

Құйрықтөбедегі салтанат залындағы ағаш шекпелермен әсемдеудің үлгілері күні бүгінге дейін Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтында сақталған. Бөлме шекпелеріндегі небір оймыш түрлері ағаш ұқсатудағы шеберлердің әдіс-тәсілдері мен құрал-саймандарының әлдеқайда жетіле түскенін көрсетеді.

Бұл кезеңде алғаш ұқсатумен арнайы маманданған бесасап шеберлер айналысып, олар өндеудің белгілі бір саласына бейімделген. Шеберлер жасалатын ағаш бұйымдарының түрлеріне қарай ағаштарды таңдай білген. Мәселен, ыдыс-аяқ және шаруашылық бұйымдары үшін ағаштың қатты түрін тандаса, ал үй бұйымдарының бетіне табиғи өрнегі әдемі түсетін жұмсақ ағаштардың түрлерін кеңінен пайдаланған. Олар бұйымдарға қажетті ағаш түрлерін дайындау процесінің технологиясын да жетік меңгерген. Алайда әр шебердің өзіндік ұқсату ерекшелігі болғандықтан, оны дайындауда да қалыпты әдіс-тәсілдерді қолданған.

Зерттеу жұмысындағы біз жинаған ғылыми материалдар мен иллюстративті фактілер, ғылыми тұжырымдар өз кезегінде этнографияның заттық мәдениет жөніндегі бөлімдеріне, тарих және басқа да ғылымдар үшін танымдық, ғылыми проблемаларды зерттеп, талдауға, сондай-ақ зерттеуші әріптестерге де қосымша дерек бола алады.

Біздің зерттеуіміз ағаш оймыштау өнерінің қазақ халқы тарихының жарқын беттері екенін көрсетті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Марғұлан А.Х., Акишев К.А., Қадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука 1966. – 436 с. (228-255).
2. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1963. – 298 с. Силл. (35).
3. BEREL - Берел. Альбом. /Самашев З., Базарбаева Г., Сунгатай С., Жумабекова Г. Алматы: Комплекс, 2000. – 56 с. (20-30).
4. Г.Нұрғалымова. Шығыс Қазақстанның көне тарихы мен мәдениеті. 2018. – 12 б.
5. Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. – Л.: Наука, 1961. – 216 с. с илл. (14)
6. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – Д.: АН СССР, 1960. – 360 с. (22-52).
7. Қазақстан тарихы. Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 1996. 1 т. – 544 б. (226).
8. Максимова А.Г., Мерицьев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары. (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 263 с. (72).
9. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – Д.: АН СССР, 1960. – 360 с. (22-52).
10. Грязнов М. Пазырыкский курган. – М.-Л.: АН СССР, 1937. – 44 с. (11-12).
11. Соколова З.П. Последа модной загадки //СЭ. 1986. № 4. – 136-145 с (137).
12. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с. (104-105).
13. ПIANO Карпини и Гильомде Рубрук. Путешествия в восточные страны. – Алматы: Ғылым, 1993. – 228 с. (24).
14. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: Издано на иждивение графа С.Г. Строганова, 1884. – 569 с. (281).
15. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. – Алма-Ата: Өнер, 1989. – 176 с. (24).
16. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. – Алма-Ата: Өнер, 1989. – 176 с. (24-35).
17. Воронина В.Л. Колонны из Отрара //Древности Казахстана. – Алма-Ата, 1975. – С. 70-74

References:

1. Margulan A.H., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnyaya kul'tura Central'nogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka - Science 1966. – 436 p. (pp .228-255).
2. Akishev K.A., Kusahev G.A. Drevnyaya kul'tura sakov i usunej doliny reki Ili [The ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili river valley]. Alma-Ata: AS KazSSR, 1963. – 298 p with illustrations (p. 35).
3. BEREL - Berel. Al'bom [BEREL. Berel. Sketchbook]. Samashev Z., Bazarbaeva G., Sungataj S., ZHumabekova G. Almaty: Kompleks – Complex, 2000. – p. 56 (pp. 20-30).
4. G.Nurgalymova. SHygyS Қазақстанның көне тарихы мен мәдениеті [Ancient history and culture of Eastern Kazakhstan]. 2018. p. 12
5. Korobkova G.F. Orudiya truda i hozyajstvo neoliticheskikh plemen Srednej Azii [Tools of work and economy of Neolithic tribes of Central Asia]. L.: Nauka - Science, 1961. – p. 216 with illustrations. (p. 14)
6. Rudenko S.I. Kul'tura naseleniya Central'nogo Altaya v skifskoe vremya [Culture of the population of Central Altai in Scythian times.]. D.: AS USSR, 1960. –p. 360. (pp. 22-52).
7. Kazakstan tarihy. Bes tomдық [History of Kazakhstan. Five volumes]. Almaty: Atamura, 1996. Volume I. – p. 544. (p. 226).
8. Maksimova A.G., Mershchiev M.S., Vajnberg B.I., Levina L.M. Drevnosti CHardary. (Arheologicheskie issledovaniya v zone CHardarinskogo vodohranilishcha) [Antiquities of Chardara. (Archaeological research in the zone of the Chardara reservoir)]. Alma-Ata: Nauka - Science, 1968. – p. 263. (p. 72).
9. Rudenko S.I. Kul'tura naseleniya Central'nogo Altaya v skifskoe vremya [Culture of the population of Central Altai in Scythian times.]. D.: AS USSR, 1960. –p. 360. (pp. 22-52).
- 10.
11. Gryaznov M. Pazyrykskij kurgan [Pazyryk barrow]. M.-JL: AS USSR, 1937. –p. 44 (pp. 11-12).
12. Sokolova Z.P. Po sledam odnoj zagadki [Following in the footsteps of a riddle]. SE. 1986. No 4. – pp. 136-145 (p. 137).
13. Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istochnikam [The state of the Kimaks in the IX-XI centuries. according to Arabic sources]. Alma-Ata: Nauka - Science, 1972. – p. 156 (pp. 104-105).

14. Tizengauzen V. *Sbornik materialov, odnosyashchihysya k istorii Zolotoj ordy. T.1. Izvlecheniya iz sochinenij arabskih* [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. T.1. Extracts from Arabic writings]. SPb.: Izdano na izhdivenie grafa S.G. Stroganov - St. Petersburg: Published at the expense of Count S.G. Stroganov, 1884. - 569 s. (p. 281).

15. Tuyakbaeva B.T. *Epigraficheskij dekor arhitekturnogo kompleksa Ahmeda YAsavi* [Epigraphic decoration of the architectural complex of Ahmed Yasawi]. Alma-Ata: Oner - Art, 1989. – p. 176. (p. 24).

16. Tuyakbaeva B.T. *Epigraficheskij dekor arhitekturnogo kompleksa Ahmeda YAsavi* [Epigraphic decoration of the architectural complex of Ahmed Yasawi]. Alma-Ata: Oner - Art, 1989. – p. 176. (pp. 24-35).

17. Voronina V.L. *Kolonny iz Otrara* [Columns from Otrar]. *Drevnosti Kazakhstana - Antiquities of Kazakhstan*. Alma-Ata, 1975. - pp. 70-74

УДК 930.85
МРНТИ 03.20

Кенжебаев Д.А.^{*1}

¹*доктор философии (PhD), ассоциированный профессор,
Заместитель начальника Алматинской республиканской школы «Жас улан» имени Б.Момышулы
(по учебной работе) – начальник академического управления,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: daulet.0117@rambler.ru*

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЙ ФАКТОР КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ

Аннотация

В данной статье базируясь на принципе историзма и при использовании описательного способа изложения фактов излагается идея взаимосвязи избранного метода хозяйствования и условий жизни коренного населения Казахстана. Констатируется, что кочевое скотоводство оптимальным образом позволило получить максимальный результат разведения скота в условиях ареала проживания. Данная конъюнктура в своей системной взаимосвязи объединила большое число составляющих элементов, в числе которых среда обитания, климат, ландшафт, флора и фауна, характерные особенности разводимых пород, сезонная цикличность природных условий и ряд других.

Отмечается сложившаяся на рубеже XIX-XX веков на территории Казахстана вариативность продуктов животноводства, получаемых коренным населением от разведения скота. Здесь мы понимаем, как основу пищу – сырьем чего естественно являлось мясо и молоко, и несомненно большое количество производных из них; материалы для изготовления одежды, обуви, предметов обихода, составных частей жилища, инструментов труда, вооружения, музыкальных инструментов, топлива. И это далеко не весь круг материальных примеров продуктов, получаемых казахами от кочевого скотоводства.

Достаточно широк и спектр нематериальных результатов избранного метода организации хозяйствования кочевников. Определяющее влияние указанный фактор оказал и на формирование национальной культуры казахов. Его проявления пронизывают собой насквозь такие элементы духовной жизни казахского народа как национальные легенды, эпос, песни, музыку, загадки, поверья, приметы, орнамент, одежду, лексикон, речевые обороты, предметы украшений, орнамент, традиции, обычаи и устои.

Вместе с тем, констатируется, что, несмотря на относительно широкий спектр освещения проблематики содержания казахских национальных традиций в трудах различных авторов, данное направление исследований на сегодняшний день полностью не исчерпало своей актуальности и научной новизны, в связи с чем детальное исследование отдельных аспектов казахской культуры может привнести собой немаловажный вклад в процесс изучения причин возникновения и содержания национальных устоев, а также их сохранения для морально-нравственного воспитания молодого поколения.

Осознание исторических условий возникновения национальной казахской культуры, как и последующее раскрытие содержания ее отдельных элементов способствует более полному пониманию национального портрета казахской нации, что в числе прочего формирует базис для морально-психологического воспитания молодого поколения наших сограждан.

Ключевые слова: кочевое скотоводство, казахские традиции, обычаи, национальная культура казахов, история Казахстана.

Д.А. Кенжебаев ^{*1}

¹ философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Б.Момышұлы атындағы Алматы республикалық «Жас ұлан» мектебі бастығының орынбасары (оқу жұмысы жөніндегі) – академиялық басқармасының бастығы, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: daulet.0117@rambler.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада тарихшылық қағидатына негізделе отырып және фактілерді баяндаудың сипаттамалық тәсілін пайдалану кезінде Қазақстанның байырғы халқының өмір сүру жағдайлары мен таңдаған шаруашылық жүргізу әдісінің өзара байланысы идеясы баяндалады. Көшпелі мал шаруашылығы оңтайлы түрде тұру аймағы жағдайында мал өсірудің барынша нәтижесін алуға мүмкіндік берді. Бұл конъюнктура өзінің жүйелік өзара байланысында көптеген құрамдас элементтерді біріктірді, оның ішінде мекендеу ортасы, климат, ландшафт, флора және фауна, өсірілетін тұқымдардың өзіне тән ерекшеліктері, маусымдық циклділік және басқа да бірқатар элементтер.

Қазақстан аумағында ХІХ-ХХ ғасырлар аралығында қалыптасқан, жергілікті халық мал өсіруден алатын мал шаруашылығы өнімдерінің вариативтілігі байқалады. Бұл жерде біз тамақтың негізі ретінде - ет пен сүттің табиғи шикізаты болғанын түсінеміз, және олардың туындыларының көп болғаны сөзсіз; киім, аяқ киім, тұрмыс заттарын, тұрғын үйдің құрамдас бөліктерін, еңбек құралдарын, қару-жарақты, музыкалық аспаптарды, отынды дайындауға арналған материалдар. Бұл қазақтардың көшпелі мал шаруашылығынан алатын өнімдерінің материалдық мысалдары емес.

Көшпелілердің шаруашылық жүргізуін ұйымдастырудың таңдап алынған әдісінің материалдық емес нәтижелерінің ауқымы да жеткілікті. Аталған фактор қазақтардың ұлттық мәдениетін қалыптастыруға да айқындаушы әсер етті. Оның көріністері қазақ халқының ұлттық аңыздар, эпос, ән, музыка, жұмбақ, сенім, белгілер, ою-өрнек, киім-кешек, лексикон, сөйлеу айналымы, әшекей заттары, ою-өрнек, дәстүр, әдет-ғұрыптар мен ою-өрнектер сияқты рухани өмірінің элементтерінің ішінен өтеді.

Сонымен бірге, әр түрлі авторлардың еңбектеріндегі қазақтың ұлттық дәстүрлерінің мәселелерін қамтудың салыстырмалы түрде кең таралғанына қарамастан, бүгінде зерттеу саласы өзектілігі мен ғылыми жаңалығын толығымен таусылған жоқ деп мәлімдеді. Сондықтан қазақ мәдениетінің жекелеген аспектілерін егжей-тегжейлі зерттеу ұлттық қағидалардың пайда болуының себептері мен мазмұнын зерттеу процесіне, сондай-ақ олардың жас ұрпақтың адамгершілік-адамгершілікке тәрбиелеуіне ықпал етуге мүмкіндік береді.

Ұлттық қазақ мәдениетінің пайда болуының тарихи жағдайларын түсіну, оның жекелеген элементтерінің мазмұнын кейіннен ашу сияқты қазақ ұлтының ұлттық портретін толық түсінуге ықпал етеді, бұл өзгелердің қатарында отандастарымыздың жас ұрпағын моральдық-психологиялық тәрбиелеу үшін базисті қалыптастырады.

Түйін сөздер: көшпелі мал шаруашылығы, қазақтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, қазақтардың ұлттық мәдениеті, Қазақстан тарихы.

Kenzhebayev D.A. ^{*1}

¹ Doctor of Philosophy (PhD), associate professor, deputy head of the Almaty republican school «Zhas Ulan» named after B. Momysuly (for academic work) - Head of the Academic Department, Almaty, Kazakhstan
E-mail: daulet.0117@rambler.ru

FUNDAMENTAL FACTOR OF KAZAKH NATIONAL TRADITIONS

Abstract

In this article based on the principle of historicism and using a descriptive method of presenting facts, the idea of the relationship between the chosen method of management and the living conditions of the indigenous population of Kazakhstan is presented. It is stated that nomadic cattle breeding optimally made it possible to obtain the maximum result of livestock breeding in a residential area. This conjuncture in its systemic relationship

combined a large number of constituent elements, including habitat, climate, landscape, flora and fauna, characteristic features of breeding species, seasonal cyclicality and a number of others.

The variability of livestock products obtained by the indigenous population from livestock breeding that developed at the turn of the XIX-XX centuries in Kazakhstan is noted. Here we understand how food is the basis - the raw materials of which were naturally meat and milk, and undoubtedly a large number of derivatives from them; materials for the manufacture of clothes, shoes, household items, components of the home, labor instruments, weapons, musical instruments, fuel. And this is not the entire range of material examples of products received by Kazakhs from nomadic cattle breeding.

The range of intangible results of the chosen method of organizing the management of nomads is also quite wide. This factor also had a decisive influence on the formation of the national culture of Kazakhs. Its manifestations penetrate through such elements of the spiritual life of the Kazakh people as national legends, epic, songs, music, riddles, beliefs, signs, ornaments, clothes, lexicon, speech turns, ornaments, ornaments, traditions, customs and foundations.

At the same time, it is stated that despite the relatively wide range of coverage of the problems of the content of Kazakh national traditions in the works of various authors, this area of research today has not completely exhausted its relevance and scientific novelty, and therefore a detailed study of certain aspects of Kazakh culture can bring is an important contribution to the process of studying the causes of the emergence and content of national foundations, as well as their preservation for the moral education of the younger generation.

Awareness of the historical conditions for the emergence of national Kazakh culture, as well as the subsequent disclosure of the content of its individual elements, contributes to a more complete understanding of the national portrait of the Kazakh nation, which, among other things, forms the basis for the moral and psychological education of the young generation of our fellow citizens.

Keywords: nomadic cattle breeding, Kazakh traditions, customs, national culture of Kazakhs, history of Kazakhstan.

Введение. Совокупность национальных обычаев и традиций представляет собой социокультурное явление, обусловленное своим возникновением уникальными особенностями истории развития той или иной народности. Изучение данных устоев – их содержания, причин возникновения, функциональных качеств, влияния на формирование национального облика народа, его отличительных признаков в большой степени подразумевает собой исследование ретроспективы их появления, условий в которых зародились те или иные традиции, исторических предпосылок их возникновения, ареала обитания населения, факторов, обуславливающих динамику жизни и, в целом – генезиса нации.

Другим аспектом данного анализа становится познание особенностей менталитета, мировоззрения и характерных национальных черт исследуемого социума, причин, определяющих его уникальность, самобытность и своеобразие, что дает исследователю проблематики более глубокое и обоснованное понимание национального портрета той или иной этнической группы, рассмотренное в русле анализа исторического развития изучаемой народности. Исследование данных составляющих национальной культуры позволяет заглянуть во внутренний мир того или иного этноса, познать образ мыслей и верования людей, выявить систему жизненных ценностей и приоритетов, что в совокупности полученных знаний позволит сформировать цельную картину исследуемого процесса.

Таким образом, констатируется, что изучение национальных обычаев и традиций представляет собой немаловажную составляющую общего информационного массива знаний отечественной истории, стоящей по значимости своего рассмотрения в одном ряду с такими направлениями исторических исследований, как и выявление исторических дат, персоналий, условий, факторов и предпосылок тех или иных исторических событий, в соответствии с чем указанное направление исторических исследований имеет под собой достаточный элемент научной новизны, в связи с чем является актуальным.

Материалы и методы. Методологической основой настоящего исследования выступил принцип историзма, суть которого выразилась в понимании того факта, что такие социокультурные явления, как национальные обычаи и традиции в своем большинстве аксиоматически зародились в прошлом исследуемой этнической группы в ходе стечения определенных исторических обстоятельств, в числе прочих можно выделить которые: географические и климатические условия расселения, окружающий растительный и животный мир, особенности взаимоотношений с соседями, религиозная направленность и прочее. Указанная выше конъюнктура определила их дальнейшее развитие и происходящие в историческом процессе своего развития метаморфозы, в конечном счете явив их существующее на данный исторический момент настоящее состояние. Кроме того, выявление ряда исторических причинно-

следственных связей, и их последующая интерпретация с целью формулирования определенных теоретических выводов – предопределили собой использование нарративного метода проведения исторического исследования, как наиболее приемлемого в ходе описательного способа изложения материала. Данное обстоятельство проявилось в опоре в ходе формулирования выводов на содержание выявленных источников и исторических свидетельствах с позиции авторов их изложивших. Указанная конъюнктура изучения проблематики несомненно не может исключить субъективную составляющую, которую привносит собой автор, сформировавший тот или иной источник, но тем не менее считаем избранный методологический подход в достаточной мере приемлемым и отвечающим целям проводимого исследования, так как субъективная составляющая авторов источников использованных при написании настоящего материала нивелируется фактологическим базисом приводимых в них аргументов, в числе которых определенную часть составляют архивные документы и официально подтвержденные свидетельства.

В целом, использованный в настоящем исследовании методологический подход позволил сформулировать оригинальные выводы, которые хотя с одной стороны и ограничены масштабами данной статьи, но, в тоже время, не являются по своей сути конечными, так как интерпретация содержания формулирует направления дальнейших более глубоких и узконаправленных в русле рассматриваемой проблематики исследований. Приведенные в данной статье материалы, умозаключения и факты являются основой, отправной точкой для специального контекстного изучения вопросов исторического развития нации; ее культурного наследия, традиций, обычаев и устоев; противоречий, сформированных конъюнктурой их зарождения, факторов, определивших их исторически происходившие метаморфозы и условий, определяющих их текущее современное состояние.

Таким образом, изложенные в данной статье материалы являют собой постановку научной проблемы, суть которой заключается в необходимости многоаспектного изучения социокультурного феномена формирования культуры казахской нации рассмотренного с позиции изучения национальных традиций, обрядов, поверий, и так далее и, таким образом, констатируют актуальность проведения последующих работ по исследованию заявленной проблематики.

Результаты исследования. В истории казахского народа мясо, будучи основным продуктом питания, издревле приобрело важнейшее значение, став элементом сложной системы взаимодействующих факторов среды обитания, к числу которых мы можем отнести такие как: ландшафт, характеризующийся наличием протяженных степей, пригодных для выпаса домашнего скота; фауна, в контексте рассматриваемого вопроса представляемая соответствующими видами и породами домашних животных, оптимально приспособленных к жизни в условиях среды обитания; соответствующая флора, формирующая особенности кормов используемых для питания домашнего скота; цикличная сменяемость времен года, определяющая собой причинно-следственные связи элементов экосистемы; климат, определяющий сезонные изменения температуры воздуха, количество солнечных дней, плотность и виды атмосферных осадков в году; географические особенности территории связанные с существованием естественных источников пресной воды и растительности по маршрутам сезонных кочевий и ряд других факторов в своей взаимосвязи образующий ареал среды обитания и условий жизни коренного населения.

Совокупность характерных отличительных физико-географических и климатических черт определила собой формирование сложившейся на рубеже XIX-XX веков на территории Казахстана особой системной взаимосвязи среды обитания, человека и животных. В этих условиях единого подчинения общему биологическому ритму взаимообусловлено существовало все живое: природа, флора, фауна и человек; при этом важнейшим фактором, определяющим интенсивность и образ жизни коренного населения (получение продуктов питания, изготовление одежды, предметов домашнего обихода, орудий труда, оружия, музыкальных инструментов, образов и тем народного творчества и много другого) явилось кочевое скотоводство.

Все отличительные признаки существования животных и людей, такие как рождение, размножение и биологическая смерть находились в тесном взаимодействии, полной взаимозависимости и зависимости от условий обитания, от цикличности жизни, от ее природного ритма. Более того, каждому времени года, каждой поро, каждому месяцу соответствовал определенный вид взаимодействия человека и животных, определяя собой такие аспекты жизнедеятельности, как рацион питания людей (мясные продукты или молочные), получение субпродуктов разведения скота (шерсть, шкура, костные ткани, внутренности, помет), селекционные мероприятия (оценку животных, отбор, подбор, спаривание, скрещивание, воспроизводство, возвращение молодняка), миграционные процессы – кочевье в районы весенних (көктеу), летних (көктеу), осенних (күздеу) и зимних (қыстау) пастбищ и прочее.

Таким образом, подчеркивается наличие теснейшей взаимосвязи природы и человека сложившейся на территории Казахстана на протяжении веков и проявившейся в XVIII–XIX веках в строгой зависимости продолжительности и качества жизни коренного населения казахской степи от состояния и условий содержания разводимого им скота – важнейшего, а зачастую и единственного источника питания людей и обеспечения быта широким спектром необходимых для жизнедеятельности материалов.

В аспекте рассматриваемой проблематики, важным и необходимым видится констатировать существование и трагических страниц в истории Казахстана – свидетельств и исторических фактов в русле проводимого исследования, явствующих собой бытовавшие и ярчайшим образом проявившиеся в определенных исторические промежутки – примеры непосредственного влияния численности поголовья скота в разводимых стадах на демографию и условия жизни коренного населения казахской степи. В данном случае в материале статьи рассматриваются как факторы, имевшие под собой природный характер своего происхождения – явления в народе, получившего термин «джут» – массовый падеж скота, произошедший вследствие непосредственного влияния сезонной бескормицы, предопределяющей собой, в контексте причинно-следственных связей и последующий голод населения. А также антропогенное вмешательство в естественный процесс разведения скота отрицательное по своей сути, приведшее к существенному спаду результатов хозяйствования, а именно величины поголовья разводимого населением скота также существенным образом воздействовавшее на уровень жизни казахов-скотоводов; проявляемое вследствие влияния, во-первых, войн, а во-вторых, силовой административной ломки, устоявшейся веками системы кочевого скотоводства.

Более детализированное рассмотрение указанных факторов приводится ниже в порядке их упоминания.

Характеризуя упомянутое нами природное явление «джут», необходимо констатировать следующее: основными видами разводимых казаками к началу XIX века животных являлись лошади, верблюды, коровы, бараны и козы. При этом кони и овцы круглый год питались подножным кормом, то есть практики заготовки кормов на зиму у казахов традиционно не существовало. В числе прочего данное обстоятельство можно объяснить тем фактом, что традиционно поголовье разводимого и содержавшегося скота измерялось сотнями, что, по сути, нивелировало возможность заблаговременной заготовки достаточного объема сена. В этих условиях, а также в условиях упоминаемых выше физико-географических особенностей ареала обитания казахских родов способом решения вопроса обеспечения скота кормами в зимнее время года явилось использование скотоводами пастбищно-кочевой системы хозяйствования. Суть последней состояла в обусловленной необходимостью постоянного передвижения (кочевья) стад разводимого скота, в некоторых случаях достигая в своей суммарной протяженности до 1500 км пути. При этом в упомянутых условиях, когда казахи традиционно не заготавливали сено на зиму и скот кормился преимущественно за счет тебеневания (самостоятельное добывание корма скотом из-под снега) – зачастую в силу неблагоприятных погодных условий, а именно подмерзания верхнего слоя снежного покрова (толстого наста или гололеда) животные не имели возможности добраться до находящейся под снегом травы – таким образом, голодали, слабели и гибли от холода и бескормицы. В этом и проявлялся джут – падеж скота вследствие отсутствия доступного подножного корма, проявившегося в результате сезонных заморозков. Массовое снижение поголовья стада в зимние месяцы вело к дальнейшим негативным последствиям в хозяйстве скотоводов, определяя собой уменьшение объема приплода, а подчас и саму вероятность его появления весной, что в совокупности причинно-следственных связей обуславливало последующий голод и среди коренного населения, основным источником пропитания которого было мясо разводимых животных [1, с. 52-57].

Рассмотрение искусственных (не имеющих природный характер, а напротив, целиком и полностью появившихся в следствие человеческой деятельности) факторов раскрывающих взаимосвязь численности коренного населения Казахстана от поголовья скота в первую очередь предполагает собой анализ разрушительных последствий боевых действий и войн враждовавших народов. Так, нападение в 1723 году на казахов джунгарских племен в нарушение бытовавших в то время боевых традиций степняков было вероломно осуществлено весной – в пору года, когда животные естественным образом размножаются, требуя особого ухода к молодняку, а также существенно снижая скорость передвижения стада в период кочевков. Таким образом, в результате, примененного джунгарами да

, но и посредством нарушения устоявшегося естественного порядка взаимодействия скотоводов и разводимого скота (надлежащий уход за приплодом и возвращение молодняка) – лишить казахов естественного традиционного источника пропитания, вызвав

таким образом последующий массовый голод в среде казахского населения, широко известный в летописи отечественной истории, как «Годы Великого бедствия» (1723-1727 гг.) [2, с. 42-43]. В этих условиях снижение поголовья скота, как и нереализованная казахами возможность его воспроизводства явилось существенным фактором определившим масштаб эффекта произведенного джунгарскими войсками вторжения.

Другим примером, трагических событий, поставивших на грань выживания весь казахский народ вследствие силового вмешательства в традиционный порядок разведения скота казахскими скотоводами послужила политика «раскулачивания», кампания по заготовкам скота, принуждение скотоводов к оседанию, силовая коллективизация, а в целом мероприятия административного курса «Малого октября», идейным вдохновителем которого выступил секретарь Казахского крайкома ВКП(б) Ф.И. Голощекин; последствием чего стал трагический и ужасающий по своим масштабам голод казахского народа 30-х годов XX века унесший жизни многих людей. По имеющимся историческим свидетельствам, описывающим величину произошедшей в данном историческом промежутке демографической катастрофы, приведенным М.Козыбаевым – в 1932-33 годах в различных районах Казахской ССР вследствие голода умерло от 20 до 50 % коренного населения, дети до 4-х лет оставшись без родителей вымирили поголовно, массово шли в пищу кошки, собаки и грызуны, отмечались факты трупоедства. Невыносимые условия жизни, искусственно созданные руководством республики привели в числе прочего и к массовым откочёвкам населения; люди спасались бегством с мест исконного проживания в пресловутой борьбе за выживание. В приводимых словах Т.Р. Рыскулова по данному поводу значатся следующие факты: «...Откочевки по отдельным районам доходят до 40-50 процентов всего количества населения районов...» Причиной этих ужасающих событий в величине оказанного эффекта определившими трагедию и великую скорбь казахской нации послужили силовым способом вносимые административные решения руководства республики, направленные на кардинальные изменения традиционного кочевого уклада скотоводства, приведшие к резкому снижению поголовья скота и, таким образом, обрекшие на гибель целый народ, численность которого смогла восстановиться только через сорок лет [3, с. 188-230].

В то же время, необходимо отметить, что сходная ситуация к сожалению ожидала и те казахские семьи, которые в 30-х годах XX века откочевали в Китай в попытке избежать последствий управленческих решений советского руководства в сфере смены устоявшейся парадигмы кочевого хозяйства. Коллективизация, организованная на этот раз уже китайским правительством по свидетельству А.М. Хазанова нанесла «огромный ущерб скотоводству», в результате чего «дети, тех, кто бежал в Китай из Советского Союза в 30-е годы, пытались вернуться назад, чтобы избежать новой катастрофы» [4, с. 47].

Приводимые факты и исторические свидетельства подчеркивают, что сложившаяся в Казахстане веками система хозяйствования оптимальным образом соответствовала физико-географическим и климатическим особенностям среды обитания коренного населения позволяя получить максимально возможный в рассматриваемый исторический период результат от кочевого скотоводства. Этим и констатируется огромная роль кочевого скотоводства в историческом развитии казахского народа. Данная система хозяйствования органичным образом определялась ареалом проживания людей, позволяя в равновесии животноводства и природных ресурсов получить оптимальный результат в процессе разведения домашнего скота. При этом, необходимо подчеркнуть, что данное явление получило сложный многоаспектный характер, так как нашло отражение своего влияния во многих сферах жизнедеятельности казахов, в значительной степени превысив рамки только лишь пищевой цепи. Помимо непосредственно ожидаемых результатов разведения скота, а именно получения мясных и молочных продуктов, сырья для изготовления одежды, предметов быта, орудий труда, вооружения и прочего, скотоводство определило собой и формирование самобытной национальной культуры.

Сложившееся веками на территории Казахстана тесное взаимодействие природы, животных и людей будучи уникальным социокультурным феноменом обрело свое воплощение в формировании особых отличных от соседних народов мировоззрения коренного населения, определив содержание национальных устоев, обычаев и традиций. Передаваясь из поколения в поколение, от старших к младшим, от родителей к детям традиции сформировали уникальный национальный колорит, в основу которого легли уважение к старшим, гостеприимство, патриотизм и другие качества чистой, открытой и свободолюбивой души степняков.

О многофакторном влиянии кочевого скотоводства на жизнь, быт, мировоззрение, менталитет – в целом культуру казахской нации наглядным образом говорит и тот факт, упоминаемый В.Михайловым в документальной повести посвященной исследованию «великой казахской трагедии, произошедшей в начале 30-х годов», что даже в приветствии друг друга казахи традиционно спрашивают «Здоров ли

скот?» [5, с. 357]. «Төрт түлік, мал жан, үй іші балашаға аман ба?» (прим. автора). Таким образом, мы можем подчеркнуть, что избранный способ ведения хозяйства в значительной степени определил собой содержание сформированных в историческом пути развития казахского народа национальных традиций.

Обсуждение. Ближайший анализ указанной проблематики показывает, что изучению национальных казахских традиций в разное время уделяли внимание многие исследователи истории Казахстана в целом и в контексте указанной непосредственно казахской культуры. Достаточно широко обычаи и обряды казахского народа представлены в Сборнике статей под редакцией академика М.К. Козыбаева и других, тематический обзор которого охватывает религию, быт, семейные обряды, духовную культуру и прочее [6]. Материалы издания дают общее понимание культурных особенностей нации, проливая свет с позиции многоаспектных взглядов тематически объединенных исследователей.

Пословицы и поговорки рассматриваются в издании под редакцией З.Садирова [7]. Загадки различных народов и в том числе казахские народные загадки нашли свое отражение на страницах публикации выпущенной по программе министерства Информации Республики Казахстан [8, с. 132-144]. Приведенный на страницах книги материал позволяет провести сравнительный филологический анализ устного творчества различных наций выделив при этом особенности исследуемых.

Достаточно большую ценность с исторической точки зрения представляет собой альбом цветных зарисовок типичных образцов казахского национального орнамента выполненных художником Е.А. Клодтом в ходе его работы в Казахстане 1927, 1930, 1934-1935 годах. Несмотря на отсутствие описательно-разъяснительной части, данный альбом несомненно вносит свой вклад в систематизацию знаний об отечественной истории в контексте формирования общей картины развития национального искусства [9]. Кроме того, данная работа являет собой визуальный исторический срез национальной культуры казахов осуществленный в конкретный исторический промежуток.

Описанию казахских национальных блюд, связанных с ними пословиц и поговорок посвящен труд писателя-этнографа С. Кенжеахметулы. Данная книга в красочной, богатой иллюстрациями форме на казахском, русском и английском языках раскрывает особенности национальной кухни и связанных с ней обычаях [10].

Кроме того, к англоязычным источникам, раскрывающим различные аспекты рассматриваемой проблематики можно отнести работы таких авторов как: Рысбаева Г.К. и Нусубалиева Д. [11], Габитова Т., Кульсариевой А., Султанбаевой Г., Жанабаевой Д., Жумашевой Ж. [12, С. 32-39], материалы казахстанского исторического портала [13], портала общественного фонда национально-этнографического объединения «Адырна» [14] и ряд других.

Вместе с тем, констатируется, что несмотря на относительно широкий спектр освещения проблематики содержания казахских национальных традиций в трудах различных авторов, данное направление исследований на сегодняшний день полностью не исчерпало своей актуальности и научной новизны, в связи с чем детальное исследование отдельных аспектов казахской культуры может принести собой немаловажный вклад в процесс изучения причин возникновения и содержания национальных устоев, а также их сохранения для морально-нравственного воспитания молодого поколения.

Заключение. Анализируя накопленный к настоящему времени массив знаний, раскрывающий характерные особенности казахской национальной культуры, можно прийти к выводу, что существуют отдельные ее аспекты, не получившие достаточно тщательного освещения и на данный момент современной истории, в силу чего их изучение может положительным образом повлиять на процессы осмысления причин возникновения тех или иных традиций и сохранения национального культурного богатства для молодого и будущего поколений наших сограждан.

Таким образом, в рамках настоящего исследования автором предпринята попытка раскрыть значение, которое приобрело скотоводство на рубеже XIX-XX веков для коренного населения Казахстана, рассмотреть экономический аспект разведения домашнего скота, описать аспекты национального колорита казахского народа рассмотрев его сквозь призму обычаев и традиций, связанных с разделкой и подачей к столу национальных казахских мясных блюд.

Список использованной литературы:

1. Бекмаханов Е. *Казахстан в 20-40-е годы XIX века: Учебник.* – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 400 с.
2. Шоинбаев Т.Ж. *Добровольное вхождение казахских земель в состав России.* – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 279 с.
3. Козыбаев М.К. *История и современность.* – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 254 с.

4. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 604 с.
5. Михайлов В. Хроника великого джута: Докум. повесть. Изд. 2-е, перераб. и доп. – Алматы: Жалын, 1996. – 400 с.
6. Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – 428 с.
7. Қазақтың мақал-мәтелдері. Құраст. З. Садирова. – Алматы: Өнер, 2007. – 80 бет.
8. Жер жүзінің жүзге жуық жұртының жұмбақтары. Құраст. Және аударған Қ.Мырза Әли. – Алматы: Балауса, 2004. – 424 с.
9. Казахский народный орнамент. Зарисовки художника Е.А. Клодта. – М.: Искусство, 1939. – 32 с.
10. Кенжеахметұлы С. Қазақтың дарқан дастарқаны = Национальная кухня казахов = The Kazakh national cuisine. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2015. – 240 бет.
11. Rysbaeva G.K., Nusubalieva D. Traditions and customs of Kazakhstan. // http://www.rusnauka.com/40_NNM_2015/Philologia/7_201880.doc.htm (Дата обращения 08.11.2022)
12. Gabitov T., Kulsariyeva A., Sultanbayeva G., Zhanabaeva D., Zhumashova Zh. National Culture: Tradition and Innovation (On the Basis of Semiotic Analysis of Kazakhstan's Capital). 1st World Congress of Administrative & Political Sciences (ADPOL-2012) // *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 81 (2013)
13. On Nomad Culture and Its Contribution. // <https://e-history.kz/en/news/show/7649> (Дата обращения 08.11.2022)
14. Kazakh traditions. // <https://adyrna.kz/en/post/39728?ysclid=la8471ce6604552309> (Дата обращения 08.11.2022)

References:

1. Bekmahanov E. Kazakhstan v 20-40-e gody XIX veka: Uchebnik. [Kazakhstan in the 20s and 40s of the XIX century: Textbook] – Alma-Ata: Қазақ университеті, 1992. – 400 с.
2. Shoinbaev T. Zh. Dobrovol'noe vhozhdenie kazahskih zemel' v sostav Rossii. [Voluntary entry of Kazakh lands into Russia] – Alma-Ata: Kazakhstan, 1982. – 279 s.
3. Kozymbaev M.K. Istoriya i sovremennost'. [History and modernity] – Alma-Ata: Gylym, 1991. – 254 s.
4. Hazanov A.M. Kochevniki i vneshnij mir. Izd. [Nomads and the Outside World] 3-e, dop. – Almaty: Dajk-Press, 2000. – 604 s.
5. Mihajlov V. Hronika velikogo dzhuta: Dokum. povest'. [Chronicle of the Great Jute: Doc. story] Izd. 2-e, pererab. i dop. – Almaty: Zhalyln, 1996. – 400 s.
6. Obychai i obryady kazahov v proshlom i nastoyashchem. Sbornik statej. [Customs and rites of Kazakhs in the past and present. Collection of articles] – Almaty: NIC «Fylym», 2001. – 428 s.
7. Қазақтың мақал-мәтелдері. [Kazakh articles] Құраст. З. Садирова. – Алматы: Өнер, 2007. – 80 бет.
8. Zher zhүziniң zhүzge zhuyq zhүrtyniң zhүmbaqтары. [Mysteries of about a hundred people of the globe] Құраст. Және аударған Қ. Мырза Әли. – Алматы: Балауса, 2004. – 424 с.
9. Kazahskij narodnyj ornament. Zarisovki hudozhnika E.A. Klodta. [Kazakh folk ornament. Sketches by artist E.A. Claudt] – Moskva: Iskusstvo, 1939. – 32 s.
10. Kenzheahmetұлы S. Қазақтың дарқан дастарқаны = Nacional'naya kuhnya kazahov = The Kazakh national cuisine. – Almaty: Almatykitap baspasy, 2015. – 240 bet.
11. Rysbaeva G.K., Nusubalieva D. Traditions and customs of Kazakhstan. // http://www.rusnauka.com/40_NNM_2015/Philologia/7_201880.doc.htm (Data obrashcheniya 08.11.2022)
12. Gabitov T., Kulsariyeva A., Sultanbayeva G., Zhanabaeva D., Zhumashova Zh. National Culture: Tradition and Innovation (On the Basis of Semiotic Analysis of Kazakhstan's Capital). 1st World Congress of Administrative & Political Sciences (ADPOL-2012) // *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 81 (2013)
13. On Nomad Culture and Its Contribution. // <https://e-history.kz/en/news/show/7649> (Data obrashcheniya 08.11.2022)
14. Kazakh traditions. // <https://adyrna.kz/en/post/39728?ysclid=la8471ce6604552309> (Data obrashcheniya 08.11.2022)

УДК 902/904 (574.51)
МРНТИ 03.41.91

Т.Ж. Тулегенов *¹, Б.А. Железняков ², К.Б. Исабекова ³

¹аға ғылыми қызметкер, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
гуманитарлық ғылымдар магистрі, Есік қ., Қазақстан
E-mail: tur4ik_kz@mail.ru

²бөлім жетекшісі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
PhD докторант, Есік қ., Қазақстан
E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

³директордың орынбасары, «М.Тынышпаев ат. Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі»,
Талдықорған қ., Қазақстан
E-mail: isabekova-1973@inbox.ru

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ МУЗЕЙЛЕРІНІҢ ҚОРЛАРЫНДАҒЫ САҚ-ҮЙСІН ДӘУІРІНІҢ МУЗЕЙЛІК ЖИНАҚТАРЫНЫҢ АТРИБУЦИЯСЫ МЕН МӘДЕНИ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Жүргізілген зерттеулер барысында Жетісу өңірінің ерте темір ғасырына жататын музей коллекциялары морфологиялық, сәндік, технологиялық және т.б. қағидалары бойынша қолданыстағы өңірлік мәдени-хронологиялық схемалар мен зерттеу жұмыстарын жүргізуді ескере отырып зерделенді. Ғылыми-зерттеу жұмыстар барысында Алматы облыстық М.Тынышпаев атындағы тарихи-өлкетану музейі мен сол музейге қарасты Шелек ауылдық тарихи-өлкетану музейі, Райымбек аудандық тарихи-өлкетану музейі, Ш.Уәлихановтың «Алтынемел» мемориалдық музейі, Есік қаласындағы археологиялық-өлкетану музейі сынды ұйымдардың сақ-үйсін дәуірі бұйымдары бойынша мәлімет жинау мақсатында қорлары мен архивтері зерттелді. Керамикалық материалдар тұрғысынан анағұрлым байырақ қорға ие Алматы облыстық М.Тынышпаев атындағы тарихи-өлкетану музейі мен Есік қаласындағы археологиялық-өлкетану музейі болып шықты. Ш.Уәлихановтың «Алтынемел» мемориалдық музейі қорындағы өзіндік ерекшелікте жасалған тас құрбандық ыдыс сынды бірегей жекеленген жәдігерді айтуға болады. Алматы облысының музейлері жыл сайын табылып жататын жаңа олжалар нәтижесінде сақ-үйсін дәуіріне тән артефакттер жинағымен толығып отырады және оларды зерттеймін деген адамдарға есігі ашық. Жекелеген артефакттерді егжей-тегжейлі зерттеу, олардың интерпретациясы мен хронологиялық айқындалуы сақтар мен үйсіндердің жерлеу және ғұрыптық құрылыстары жөніндегі көзқарастарды толықтырып қана қоймай әр дәуірдің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді.

Кілт сөздер: Іле Алатауы, Жетісу, музейлік жинақ, қорлар, сақ-үйсін мәдениеті, этномәдени үдерістер.

Тулегенов Т.Ж. *¹, Железняков Б.А. ², Исабекова К.Б. ³

¹старший научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»,
магистр гуманитарных наук, Казахстан, г. Есік
E-mail: tur4ik_kz@mail.ru

²заведующий отделом, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»,
докторант PhD, Казахстан, г. Есік
E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

³заместитель директора, «Алматинский областной историко-краеведческий музей им. М.Тынышпаева»,
Казахстан, г. Талдықорған
E-mail: isabekova-1973@inbox.ru

АТРИБУЦИЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МУЗЕЙНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ САКО-УЙСУНСКОЙ ЭПОХИ ИЗ ФОНДОВ МУЗЕЕВ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В результате проведенных исследований были изучены музейные коллекции региона Жетысу раннего железного века по морфологическим, декоративным, технологическим и другим принципам работы с данными, с учетом существующих региональных культурно-хронологических схем, проведения исследовательских работ. В ходе научно-исследовательских работ, были обследованы фонды и архивы

Алматы облыстық тарихи-краеведік музейі им. М.Тынышпаева және қолбасшылық ұйымдарының – Тарихи-краеведік музейі Шелек, Тарихи-краеведік музейі Райымбек ауданы, Мемориалдық музейі им. Ч.Валиханов «Алтынмөл»», Археология-краеведік музейі қаласы Есік, с мақсаты ақпараттық жинақтарға қатысты сақ-уйсундық дәуірі. Ең бағалылары, қолбасшылық ұйымдары Алматы облыстық тарихи-краеведік музейі им. М.Тынышпаева, Археология-краеведік музейі қаласы Есік, ерекшелігіне қатысты керамикалық материал. Бірлікпен, бірақ ерекшелігіне қатысты материалдардан басқа музейлер, сөз сөзіне қатысты қалыңдықтардың бірі мемориалдық музейі им. Ч.Валиханов. Қолбасшылық ұйымдары сақ-уйсундық дәуірі музейлер Алматы облыстық ауданы ең бағалылары жаңа табылымдармен және ашылған зерттеулеріне қатысты. Қолбасшылық зерттеулеріне қатысты материалдардың, олардың танып-білуі және тарихи-хронологиялық анықтауы маңызды жаңа ақпараттарды ұсынады. Архитектура қалыңдықтары және қалыңдықтары сақ және уйсундық, ерекшелігіне қатысты әрбір дәуіріне.

Ключевые слова: Іле Алатау, Жетісу, музейлік қолбасшылық, қолбасшылық, сақ-уйсундық мәдениет, этнокультурлық процестер.

Tulegenov T.Zh. ^{*1}, Zheleznyakov B.A. ², Isabekova K.B. ³

¹senior researcher, The State Historical and Cultural Museum-Reserve "Esik", master, Esik, Kazakhstan

E-mail: tur4ik_kz@mail.ru

²department head, The State Historical and Cultural Museum-Reserve "Esik", PhDdoctoral student, Esik, Kazakhstan

E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

³deputy director, «Almaty Regional Museum of History and Local Lore. M. Tynyshpaeva», Taldykorgan, Kazakhstan

E-mail: isabekova-1973@inbox.ru

ATTRIBUTION AND CULTURAL INTERPRETATION MUSEUM COLLECTIONS OF THE SAKA AND WUSUN ERA FROM MUSEUMS FUNDS IN ALMATY REGION

Abstract

As a result of the research carried out, the museum collections of the Zhetysu region of the early Iron Age were studied according to morphological, decorative, technological and other principles of analyzing of data, taking into account the existing regional cultural and chronological schemes, and conducting research work. In the course of research work, the funds and archives of the Almaty Regional Museum of History and Local Lore named after M. Tynyshpayev and subordinate organizations - the Historical and Local Lore Museum of the village of Shelek, the Historical and Local Lore Museum of the Rayymbek District, the Memorial Museum named after Ch. Valikhanov "Altynemel," the Archaeological and Local Lore Museum of the city of Esik, was examined in order to collect information on the subject. The richest from researched were the funds of the Almaty Regional Museum of History and Local Lore named after M. Tynyshpayev, the Archaeological and Local Lore Museum of the city of Esik, especially in terms of ceramic material. Objects from the funds of other museums became single, but unique, we are talking about a stone altar, peculiarly designed in the artistic plan, discovered in the funds of the Memorial Museum named after Ch. Valikhanov. The collection of the Saka-Wusun era of museums in Almaty region is annually replenished with new finds and is open for study. The meticulous study of individual artifacts, their interpretation and chronological definition significantly complement ideas about the architecture of the funeral and memorial structures of Saka and Wusun tribe, highlighting each period's features.

Keywords: Іле Алатау, Жетісу, музейлік қолбасшылық, қолбасшылық, Сақ және Уйсун мәдениеті, этнокультурлық процестер.

Введение. Одними из наиболее ярких проявлений сако-уйсунской культуры на территории Жетісу, явилась интерпретация мифопоэтических образов в выдающихся предметах, имевших ритуальное значение, в частности, всемирно известных высокохудожественных литых из бронзы алтарей, курильниц и котлов, и ювелирных произведений саков из золота. Также многочисленных предметов вооружения, конского снаряжения, керамики, изделий торевтом из бронзы, украшенных в стилистике сако-скифского «звериного» стиля. Чаще всего, подобные изделия из бронзы находятся в предгорной части Іле Алатау. Подгорная полоса этого северного отрога Тянь-Шаня явно была сакрализована, насыщена культовыми находками, происходящих из целого ряда сакских святилищ (храмов). Это – бронзовые котлы с

зооморфными украшениями на ножках, жертвенные столы – алтари со скульптурными изображениями верениц диких зверей по бортикам, курильницы с космогоническими сюжетами [1]. Одна из таких находок, бронзовый жертвенник V-III вв. до н.э., вошедший в научный обиход в 2012 г. как «Бронзовый жертвенник из Тургеня», является уникальным произведением искусства и временно экспонируется в Национальном музее Республики Казахстан в г. Нур-Султан. Впечатляющие размеры жертвенного стола 111x116 см, высотой 31 см, и зооморфные скульптуры в виде стилизованных ног верблюда маздеитско-зороастрийской тематики не оставляют сомнений, что на территориях Есика, Тургеня и Алматы в глубокой древности размещались духовные центры и административный центр сакского этнокультурного ареала. Находка данного жертвенного стола уникальна, поскольку подобного рода культовые предметы, характерные пока только для культуры саков Жетысу, соседнего Кыргызстана и Синьцзяна (КНР) в долине р. Или [2, с. 227-232]. В 2021 г. в рамках научно-исследовательского проекта «Конструктивные особенности курганов ранних кочевников Шелек-Талгарского междуречья» сотрудниками музея-заповедника «Есік» старшим научным сотрудником Т.Ж. Тулегеновым и, на тот момент, работавшим в музее-заповеднике главным хранителем Е.А. Джасыбаевым были обследованы фонды и архивы Алматинского областного историко-краеведческого музея им. М. Тынышпаева и подведомственных ему организаций – Историко-краеведческого музея села Шелек, Историко-краеведческого музея Райымбекского района, Мемориального музея им. Ч.Валиханова «Алтынемель», Археолого-краеведческого музея города Есик, с целью сбора материалов по сако-уйсунской эпохе. Довольно богатыми, в плане намеченных исследований, стали фонды Алматинского областного историко-краеведческого музея им. М.Тынышпаева. Музейные предметы периода раннего железа в основном экспонируются в зале археологии и поступили в фонды в разные годы и из разных источников. Всего к сакскому периоду относятся 56 единиц хранения. К сожалению, в виду утраты ряда архивных материалов, источники поступления некоторых предметов нам не известны.

Во многих исторических музеях региона и страны, в целом, экспонаты сакского и уйсунского периодов составляют самую презентабельную часть. Фотоальбомы, каталоги, где основу составляют предметы, так называемой сакской или скифской триады: которая объединяла наиболее яркие, броские элементы культуры скифов: оружие, конский убор и звериный стиль – триада оказалась очень удобной, ёмкой и понятной «визитной карточкой» скифов [3, с. 85-96]. Реализация данного проекта увеличивает источниковедческую базу для решения многих, самых серьезных проблем, связанных с изучением населения раннего железного века степной зоны Евразии. Это свидетельствует о том, что, некоторые из, когда-то, 30 лет назад вводимые в научный оборот новые понятия и термины (скифо-сибирское единство, скифо-сибирская общность, скифское культурно-историческое единство, культурно-историческая общность, историческая общность, культуры скифо-сибирского круга, скифо-сибирский мир, скифский мир, скифо-сибирское историко-культурное единство [4, с. 18] потеряли актуальность. Жетысу являлся мощным и оригинальным центром сакской культуры – «царских» саков, археологическими свидетельствами богатейшей культуры того времени являются уникальнейшие находки культовых предметов из бронзы [1], золотых украшений, которым посвящено много презентационных публикаций, наряду с научными и интерпретационными. Основным источником для интерпретаций являлся костюм «золотого воина», интерпретированный А.К. Акишевым [5]. С тех пор прошло много десятилетий исследований данной проблемы и поднятые на небывалую высоту искусство и мифология саков, на основании все более и более расширяющейся источниковой базы материалов раскопок, документирования археологических памятников: курганов, поселений, ритуальных площадок, храмовых комплексов, петроглифов в сакральных ландшафтах, может быть осмысленна на новом уровне.

Материалы и методы. Методика конкретных исследований включает, прежде всего традиционные археологические приемы изучения: классификацию вещевого комплекса, подробный анализ методов изготовления сако-уйсунской керамики основываясь на данных микроскопии, метод датированных аналогий, формально-типологический анализ, элементы и приемы статистики, ретроспективный метод. В работе применен историко – типологический метод в осмыслении культурных явлений в жизни сакских племенных объединений на территории Юго-Восточного Казахстана VI в. до н.э. – III в. н.э.

Для археолого-исторического исследования применяется системный подход, когда необходимо иметь четкое представление о составляющих элементах культуры и их отношениях между собой. Однако характер и составные части культуры были разными в древности и средневековье, по сравнению с предшествующими и последующими социально – экономическими формациями, но сохранялись какие-то общие черты, обеспечивая преемственность. Работа основана на археологическом материале, в ней во всем объеме используются общеисторические методы: нарративный (описательно-повествовательный),

исторический (историко-генетический), рассматривающий каждое явление в его развитии: зарождение, становление и отмирание. Одним из комплексных результатов применения метода является создание периодизации, в нашем случае, отнесение экспонатов к раннему или позднему этапу раннего железного века в условном делении исторического процесса на хронологические периоды. Историческая наука изучает то, чего уже нет. Большинство археологических источников, описанных в результате реализации этого проекта, не были введены в научный оборот. Исключение составляют значительная часть материалов исследованных ТОО «Казархеология» и «Археологическая экспедиция», прежде всего это относится к аварийно-охраным раскопкам.

Результаты и материалы. Характеристика некоторых наиболее интересных в научном плане экспонатов коллекции:

Из фондов Алматинского областного историко-краеведческого музея им. М.Тынышпаева:

1. Акинак (кинжал) был куплен в 2009 году (КП 2-1671). VI-V вв. до н.э. Имеет зооморфное навершие в виде голов двух хищных птиц (грифонов) в профиль, обращенных клювами друг к другу. Клювы сильно изогнуты, глаза обозначены выпуклыми завитками, зрачки оформлены миндалевидной выпуклостью, уши и скулы также оформлены в виде выпуклости. Рукоять прямая, в поперечном сечении четырехгранная, украшена двумя продольными каннелюрами с двух сторон. Клинок - двулезвийный (обоюдоострый), ромбовидный в сечении, гладкий, граненный, с продольным желобком (долом, гранью) на обеих сторонах. Клинок обломан. Частично коррозирован, имеются налеты окисления(рис. 1,1).

Размеры: общая длина-18,1 см.; длина рукояти-7 см., ширина-1,6 см., толщина-0,9 см.; Ширина навершия-4,6 см., толщина-1,1 см.; длина перекрестия-6,1 см, толщина-1,5 см.; длина клинка-6,1 см., толщина-0,8 см.

Данный вид кинжалов сакской культуры известен покладам и случайным находкам региона Жетысу, опубликованный в 1963 г. в научной монографии К.А. Акишева и Г.А. Кушаева [6, с. 105-112].

2. Серп также куплен в 1996 году (КП 2-1668). VI-V вв. до н.э. Лезвие закругленное, сужающееся. С изогнутой под тупым углом спинкой. Носик слегка загнут вверх. Обушок продольной линией скошен вниз. Пятка представляет собой загнутые с двух сторон во внутрь полукруглые ушки, с помощью которых лезвие крепилось к рукояти.

Размеры: длина-26 см., толщина-0,7 см.; ширина пятки-6, 5 см.; толщина правого ушка-1,6 см, диаметр загиба-0,8 см.; толщина левого ушка-1,9 см., диаметр загиба- 1,3 см.

Размеры: длина-26 см., толщина-0,7 см.; ширина пятки-6, 5 см.; толщина правого ушка-1,6 см, диаметр загиба-0,8 см.; толщина левого ушка-1,9 см., диаметр загиба- 1,3 см (рис. 1,2).

Рассматриваемый серп имеет аналогии в Жетысу с другими предметами вооружения сакского периода и датируется VI-V вв. до н.э.

3. Котел (КП 3125). V в. до н.э. С призматической ножкой был случайно найден в 1987 году в овцесовхозе «Капальский», на ферме №1. Тулово полусферической формы, у венчика сужается. Венчик плоский, узкий, прямой. В верхней части тулова под небольшим углом припаяны две горизонтальные, дугообразные ручки из круглого валика. Подставка полая, в виде усеченного конуса, была припаяна ко дну внутри гребешкового выступа. Тулово разломано на три части. Судя по следам древней реставрации (края трещин заполнены паечной массой),котел первоначально дал трещины по двум сторонам тулова в пространстве между двух ручек, затем был реставрирован, в последствии вдоль реставрированных трещин образовался излом вдоль одного края основания ножки, после чего и он распался на две части. Небольшие части тулова утрачены. Ножка отделена от тулова, деформирована, нижние края утрачены.

Размеры: диаметр тулова-36 см.; ширина венчика-1,2 см.; ширина ручки на меньшем обломке-8,5 см., толщина-1,3 см.; ширина ручки на большем обломке-8,2 см., толщина-1,3 см.; диаметр ножки в верхней части-10,7 см., диаметр ножки у основания в ширину деформации-16,5 см., в узкой деформированной части-9,5 см.

Аналогичные бронзовые котлы с полушаровидным туловом и петлевидными ручками, трипод (т.н. тип «дин») в целом датируется «эпохой саков», в пределах V-IV вв. до н.э.

4. Каменный жертвенник (КП 2-1673) был преподнесен в дар музею учителем средней школы им. В.И. Ленина в 1981 году. IV - III вв. до н.э. Овальной формы, на четырех округлых ножках. Верхняя поверхность чашевидная, с высоким, плоским, кольцевым бортиком. Размеры: длина-7,9 см.; ширина-5,6 (рис. 1,3).

Каменные жертвенники, аналогичные найденному, имели довольно широкое хождение. Они встречаются в погребениях раннего сакского этапа в Приаралье, Северном и Центральном Казахстане и крайне редко в Жетысу.

5. Керамическая чаша, III в. до н.э. (КП 2-1678), была выкуплена в 1990 году. Полусферической формы, со слегка уплощенным дном. Венчик прямой, в сечении округлый, слегка скошен внутрь. Внешняя и внутренние поверхности залощены. Изготовлена на гончарном круге. На венчике имеются незначительные сколы.

Размеры: высота-9 см.; диаметр-23,3 см.

В целом, аналогичные керамические материалы соответствуют облику, технике изготовления и использованию глиняной посуды региона Жетысу сако-уйсунского периода и датируется IV - III вв. до н.э. [7, с. 131-138]

6. Отдельный комплекс керамических сосудов (КП 2-1686 по 1691) передан в фонды музея археологом Б.Н. Нурмуханбетовым в 1990 году.

а) Сосуд керамический (КП 2-1686). VI- III вв. до н.э. Кувшинообразной формы, имеет шаровидное тулово, цилиндрическую горловину, расширяющуюся к венчику. Донце выпуклое. Венчик отогнут наружу. Ниже горловины имеется узкий кольцевой желоб. Изготовлен на гончарном круге. Венчик обломан, имеет сколы, потертости.

Размеры: высота-17,1 см.; ширина тулова-12,5 см; ширина горловины-6 см; диаметр венчика-8,2 см.

б) Сосуд керамический. III в. до н.э. - III в. н.э. КП 2-1687. Кувшинообразной формы, имеет неровное шаровидное тулово, сужающееся к горловине, горловина невысокая. Венчик отогнут наружу. Дно плоское. Ручная лепка. Вдоль тулова проходит трещина, в верхней части имеет небольшой обломок. Венчик местами обломан.

Размеры: высота-25 см.; ширина тулова-18,5 см; ширина горловины-10,7 см; диаметр венчика-11,9 см.

в) Сосуд керамический. IV-III вв. до н.э. КП 2-1688. Кувшинообразной формы, тулово узкое шаровидное с плечиками. Горловина высокая сужается к венчику. Венчик высокий, отогнут наружу. Вдоль плечика расположен орнамент в виде кольцевой линии, внешние стороны которой заполнены точечными вдавлениями. От плечика с двух противоположенных сторон вдоль горловины к венчику тянется аналогичный орнамент. Дно плоское. Изготовлен на гончарном круге. Реставрирован, часть горловины и тулова утрачены.

Размеры: высота-20,3 см.; ширина тулова-15 см; ширина горловины-8,6 см; диаметр венчика-9,8 см.

г) Сосуд керамический. II в. до н.э. - II в. н.э. КП 2-1689. Кувшинообразной формы, тулово шаровидное. Горловина высокая, от тулова сужается. Венчик слегка отогнут наружу. На плечике сохранились следы крепления петлевидной ручки. Дно плоское. Ручная лепка. Венчик потерт, имеет мелкие сколы. Имеются следы копоти.

Размеры: высота-13,7 см.; ширина тулова-11,2 см; ширина горловины-8,8 см; диаметр венчика-9,6 см.

д) Сосуд керамический. IV в. до н.э. - III в. н.э. КП 2-1690. Кувшинообразной формы, имеет шаровидное тулово, сужающееся к высокой горловине. Венчик отогнут наружу. Дно плоское. Изготовлен на гончарном круге. Венчик с одного края полностью утрачен, с другого частично поврежден. Закопчен.

Размеры: высота-17,7 см.; ширина тулова-13 см; ширина горловины-8,3 см; диаметр венчика-9,4 см.

е) Сосуд керамический. III в. до н.э. - III в. н.э. КП 2-1691. Горшковидной формы, имеет неровное шаровидное тулово, сужающееся к узкой горловине. Венчик отогнут наружу. Донце округлое. Ручная лепка. Реставрирован. Один край венчика сломан. Часть тулова в нижней части отсутствует.

Размеры: высота-16,6 см.; ширина тулова-15 см; ширина горловины-9,5 см; диаметр венчика-10,3 см.

По керамике различной номенклатуры аналогичные по форме сосуды, бытовали в погребально-поминальных памятниках Жетысу, в сако-уйсунских могильниках правобережья реки Или, датирующихся VI в. до н.э. - III в. н.э. [6, с. 121-148].

Музейные предметы, обогатили фонды Алматинского областного историко-краеведческого музея, по результатам археологических раскопок 2019 г. проведенной ТОО «Археологическая экспедиция» в зоне строительства и реконструкции автомобильной дороги «Талдыкорган-Калбатау-Усть-Каменогорск». Было исследовано 19 курганных захоронений, результаты археологических работ были опубликованы в научных изданиях. По итогам археологических исследований были выявлены артефакты, впоследствии переданные в Алматинский областной историко-краеведческий музей им. М.Тынышпаева, в числе которых обнаружены уникальные находки погребального инвентаря предметов украшений, керамики, а также железные кольчатые удила, относящиеся к пазырыкской археологической культуре, его локального варианта региона северо-восточного Жетысу [8, с. 402-410].

Также отдельные предметы пополнили фонды Алматинского областного историко-краеведческого музея им. М.Тынышпаева, в результате проведенных археологических исследований, международной лабораторией «Геоархеология» при КазНУ им. Аль-Фараби, на могильниках Сункар, Караарша и Рахат.

Обнаруженные немногочисленные предметы сопроводительного инвентаря, представляющие музейные ценности, в целом можно датировать в рамках второй половины V – первой половины III в. до н.э. [9, с. 527-536; 10, с. 29-39; 11, с. 108-123].

В 2017 г. ТОО «Казархеология» провела научно-исследовательскую работу на кургане № 1, погребения 1, могильника Бурган, в ходе исследования захоронения были обнаружены ряд артефактов, включая золотые изделия. Обнаруженные находки в научный оборот пока не введены. Найденные предметы были переданы на постоянное хранения в фонды областного историко-краеведческого музея М.Тынышпаева.

Работа в архиве Алматинского областного историко-краеведческого музея им. М.Тынышпаева, кроме отчетов о проведенных охранных и плановых археологических исследований на могильниках региона Жетысу, выявила довольно интересный альбом, с фотографиями полевых работ, произведенных на курганах в 1957 году, школьниками одной из талдыкурганских школ. Руководителя работ определить не удалось, поскольку к альбому не прилагалась какая-либо отчетная документация, однако судя по фотографиям за короткий период (10 дней) было исследовано 6 курганных захоронений на одном из могильников вблизи реки Каратал, возможно могильники Каратал I или II. Быстрота указанных исследований характеризуется выбранной методикой раскопок, судя по фотографиям, раскопки производились путем закладки траншеи на глубину могильной ямы, отсутствие снимков по разметке бровок и зачистки насыпи курганов, говорит в пользу этого, хотя фотографии могли войти и в отдельный научный отчет, поскольку альбом по содержанию является любительским. Присутствуют снимки зачищенных площадей раскопок с костными останками и сопроводительным материалом без масштаба. Отдельный снимок повествует о том, что в ходе изучения объектов производилась графическая фиксация вскрытых площадей.

Обследование фондов историко-краеведческого музея Райымбекского района дало меньшее количество музейных предметов, датируемых сако-уйсунским периодом. Среди которых выделяются акинак (КП 2-1714), подаренный музеем местным жителем.

Акинак (кинжал). VI-V вв. до н.э. Навершие антенновидное, с двумя отверстиями (возможно зооморфное, в виде голов животных). Рукоять – прямая, плоская, в центре украшена двумя продольными каннелюрами с обеих сторон. Перекрестие (гарда) брусковидное, с закругленными вниз концами. Клинок - двулезвийный (обоюдоострый), ромбовидный в сечении, гладкий, граненый, с продольным желобком (долом, гранью) на обеих сторонах, сужается книзу, спуск выпуклый, симметричный, линзовидный. Средней сохранности. Навершие, рукоять и перекрестие сильно коррозированы.

Размеры: общая длина - 32 см.; длина навершия - 4,1 см., ширина - 2,5 см.; длина рукояти - 6,7 см., толщина - 0,7 см.; длина перекрестия - 4,9 см., ширина - 2,6 см.; длина лезвия - 20,4 см., ширина - 3,2 см.

Найденный кинжал относится к сакскому периоду региона Жетысу и датируется VI-V вв. до н.э. Новые находки предметов вооружения в значительной степени расширяют наши представления о составе и особенностях комплекса вооружения древнего населения Жетысу в развитый сакский период [12, с. 34-57; 13, с. 99-108].

Обломок каменного жертвенника (КП-81), случайно обнаруженный на близлежащем руднике «Туйык». Овальной формы, верхняя поверхность чашевидная, с плоским кольцевым бортиком. Сохранность плохая. Обломан. Край низкого борта надломлен. Размеры: длина от сохранившегося борта до разлома-10,2 см.; ширина-15,7 см.; толщина высокого борта-4,1 см., низкого-3,2 см.

По множеству аналогий найденный фрагмент каменного жертвенника датируется сакским периодом.

Ряд керамических сосудов:

Керамический сосуд (КП-717). Банковидной формы, тулово неровное сужается к устью, дно - полуплоское. Венчик – прямой, отогнут наружу. На тулове расположена ручка петлевидной формы. Ручная лепка. Хорошей сохранности. Имеются следы золы.

Размеры: высота-14,5 см.; ширина тулова-12,7 см.; диаметр венчика-10,4 см.

Две керамические чаши (КП-1726 и 927), также переданные в дар музею местными жителями.

а) Миска керамическая. I в. до н.э. – I в. н.э. Полусферической формы, со слегка уплощенным дном. Венчик прямой, в сечении округлый, слегка скошен внутрь. Стенки и венчик неровные. Ручная лепка. Хорошая сохранность. Имеются золные пятна на поверхности.

Размеры: высота-5,5 см.; диаметр-16,2 см.

б) Полусферической формы. Дно - плоское, округлое. Венчик - прямой, слегка отогнут наружу. Внешняя и внутренние поверхности залощены. Стенки и венчик неровные. Ручная лепка.

Размеры: высота-5,8 см.; диаметр-16,3 см.

Описанные типы керамики находят полные параллели в раннекочевнических погребениях Жетысу и датируется III в. до н.э. - I в. н.э. [14, с. 35].

Изучение архивных фондов историко-краеведческого музея в селе Кеген, выявило наличие отчета об исследованиях, проведенных на археологических объектах в зоне Бестобинского водохранилища на реке Чарын, в 2009 году ТОО «Казархеология». В площадь строительных работ на водохранилище подпадало 8 объектов историко-культурного наследия, среди которых: 6 курганных захоронений могильника Талды-1, одна каменная выкладка и поселение Талды. Раскопки курганов производились согласно устоявшейся методике, путем вскрытия секторов с оставлением бровок, ориентированных по сторонам света. С последующей зачисткой каменных панцирей и погребений по контурам могильных ям. Среди находок выделяется детское захоронение кургана № 5, где были обнаружены костяная панцирная пластина, металлическая мельхиоровая подвеска, керамический сосуд, три бусины, железная пластина и мелкие раковины, которые пришивалась к одежде погребенного. В одном захоронении были найдены костные останки человека и лошади, вместе с ними бронзовые ременные бляшки. Учитывая отсутствие, в Жетысу, захоронений с лошадьми в сакский период, погребение, возможно относится к тюркской эпохе. В архиве кегенского музея хранится материал, повествующий об обнаружении знаменитого Жалаулинского клада в 1988 году, это фотографии, заверенные штампами Института Истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова Академии Наук Каз.ССР.

Единичные предметы сакской эпохи были выявлены в фондохранилищах Мемориального музея им. Ч.Валиханова «Алтынемель» и Историко-краеведческого музея села Шелек. Однако один из них выделяется своей уникальностью. Речь идет о каменном жертвеннике (НКТК-556), изящно орнаментированном и художественно оформленном в «зверином стиле» (рис. 1,4).

Аналогичные артефакты в регионе Жетысу пока не были известны. Предмет был случайно обнаружен детьми в 2013 году в урочище Матай-Тау. Работа в архивных фондах двух небольших музеев не выявила каких-либо фотодокументальных материалов по сако-уйсунской тематике.

Довольно насыщенной, в плане наличия предметов сакского периода, представлена фондовая коллекция Археолого-краеведческого музея города Есик. Она в основном включает в себя многочисленный керамический материал, обнаруженный вблизи поселков Карасай, Орикты, Кыргаулды, Шошанай, Абай, могильника Орнек в период с 1993 по 2015 гг. Один из сосудов (НК 00470), с носиком и ручкой, расположенными по отношению друг к другу под углом в 90 градусов, по своему функциональному назначению, выделяется учеными в отдельный тип керамических сосудов Жетысу. Примечателен факт присутствия в фонде Археолого-краеведческого музея города Есик, керамических артефактов, выявленных на могильнике Шубарат (НК 00105). Керамика Шубарата рассеяна по фондовым коллекциям Центрального государственного музея РК, Национального музея РК, Алматинского областного историко-краеведческого музея им. М.Тынышбаева (керамические сосуды, переданные Б.Н. Нурмуханбетовым - КП 2-1686, ТКМ 6295, КП 2-1690, КП 2-1688, КП 2-1687, КП 2-1691, КП 3503), а также заповедника-музея «Есик». Могильник расположен в низине одноименного урочища, прилегающего к Чемолганской долине, состоял более, чем из 200 разномасштабных курганных объектов. В 1985-1986 гг. Алма-Атинская археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии АН КазССР и Республиканского Общества охраны памятников истории и культуры проводила охранно-спасательные работы на могильнике Шубарат, в виду того, что расширились площади животноводческого комплекса, отстроенного ранее совхозом «Чемолганский». В целом, в зону спасательных археологических работ попало 5 довольно крупных курганов, вытянутых цепочкой, в меридиональном направлении, вдоль восточного края могильника и порядка 50 значительно более мелких объектов, размещающихся западнее и северо-западнее двух первых крупных. Всего было исследовано 48 курганов, 42 из них были разрушены в результате аварийно-спасательных работ. Цельные керамические сосуды были обнаружены на объектах 9, 21, 24 (чаша хранится в Алматинском областном историко-краеведческом музее), 26 (северное и южное погребения), 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33 (погребения 1 и 2), 34, 76, 81/1, 84, 87, 86, 89, 101.

Обсуждение. В целом, керамический материал, собранный в областных и районных музеях Алматинской области, соответствует облику, типологии, технике изготовления и использованию глиняной посуды региона Жетысу. Судя по внешним очертаниям и формам у населения Жетысу изучаемого времени широкое распространение получили небольшие приземистые сосуды округлых форм. Столовую посуду представляют также объемные массивные кружки с петлеобразной плоской ручкой, предназначенные, видимо, для воды или молока. Кроме того, существовали чашки гораздо меньших размеров с такими же ручками и маленькие кувшинчики без ручек. Последние, по мнению ученых, имели, скорее всего, ритуальное назначение. Большой интерес представляет появление на смену плоскодонных сосудов эпохи бронзы так называемых круглодонных – шаровидной и грушевидной формы. Как правило, эти кувшины со следами нагара и в составе теста имеют песок или гранитную дресву, что говорит об их

использовании в качестве кухонной посуды. По всей видимости, кувшины прикапывались в горячие угли, а шаровидная форма давала максимальную площадь соприкосновения с огнем. Для установки таких кувшинов на плоскую поверхность использовались войлочные кольца, о чем свидетельствует материал из Алтайского погребения на плато Укок. Но круглодонные кувшины, так называемые «кочевнические», использовались не только в качестве кухонной посуды. Довольно часто мы видим такие же формы тулова у больших сосудов для хранения пищи, а также фляжки и кувшины с петлевидной ручкой для холодных продуктов. Возможно, гончарами применялся один шаблон для формовки тулова разной по назначению посуды. В качестве шаблона для изготовления узкогорлых кувшинов могла применяться земельная масса, матерчатый шаблон (редко), чаще всего такой сосуд делался из двух половин и готовые части сажались «на клин». Цвет большинства сосудов из Алматинской области - оранжево-красноватый, можно предположить, что при обжиге сосудов использовали сухой навоз, что дает такой характерный цвет. Что касается механической обработки поверхности, то большинство сосудов лощенные, либо очень хорошо заглаженные. В процессе обработки поверхности использовали каменные лощила, кусочки кожи, также встречается заглаживание травой и деревянным инструментом. По приданию прочности и устранению влагопроницаемости стенок можно определенно сказать, что сосуды обжигались в окислительной атмосфере, с избыточным содержанием кислорода.

Среди металлических изделий областных и районных музеев особую ценность представляют бронзовые котлы, которые, как правило, обнаруживаются случайно и характерны только для региона Жетысу. В целом они схожи с довольно богатой коллекцией котлов Центрального государственного музея РК.

Ценными являются также акинаки (короткие кинжалы), из них особо выделяется один экземпляр, хранящийся в Алматинском областном историко-краеведческом музее им. М.Тынышпаева (КП 2-1674). Перекрестие кинжала оформлено в зверином стиле: изображены скульптурные фигуры кабанов (рис. 1,5). Похожие изображения кабанов встречаются в наскальной живописи Жетысу периода раннего железа [15].

Железные ножи из коллекции обследованных музеев были широко распространены в кочевнических памятниках Евразии длительное время, поэтому в отношении установления датировки они слабо пригодны, разве что в купе с другим материалом, к примеру с наконечниками стрел. Наконечники стрел, в коллекциях музеев Алматинской области, в том числе костяные, находят близкие параллели как в сакских погребальных памятниках региона Жетысу, так и за его пределами. Значительный круг аналогичных или же очень сходных наконечников стрел из кости известен в кочевнических древностях Лесостепного и Горного Алтая, Тувы. Трехлопастные наконечники начинают распространяться в Средней Азии, в том числе в Жетысу, в IV-III вв. до н.э.

Можно уверенно заключить, что все статусные вещи, о которых в первую очередь идет речь в статье, уверенно «вписываются» в упоминавшуюся выше и хорошо известную по исследованиям сакской и скифской культуры «сако-скифскую» триаду. Остальные вещи, в том числе керамические сосуды, имели смешанную или явно бытовую направленность. К.А. Акишев писал: главная причина скептического отношения к триаде – явная неполнота диагностируемого набора признаков археологической культуры, отсутствие в её составе таких культурных компонентов как «погребальный обряд, керамические сосуды, предметы быта» [16, с. 44]. Реализация данного проекта, безусловно, значительно расширит источниковую базу по исследованиям материальной и духовной культуры сакских и уйсунских племен.

Заключение. Таким образом, весь описанный выше комплекс музейных предметов, кроме материалов, выявленных археологическими экспедициями лаборатории «Геоархеология» и ТОО «Археологическая экспедиция», не был опубликован и соответственно не был введен в научный оборот. Совокупность артефактов музейного значения укладывается в классическую периодизационную схему эпохи раннего железа. Ряд немногочисленных металлических изделий датируется финальным этапом раннесакского периода, начиная с VI в. до н.э. Развитый этап сакской культуры также представлен, в основном, железными изделиями, определяемыми временными рамками от V по III вв. до н.э. Большинство керамических изделий укладывается в диапазон от II в. до н.э. до III в. н.э., тем самым представляя уже позднесакский (уйсунский) период. Отдельные предметы требуют более глубокого изучения, с применением междисциплинарных методов исследования. В их числе особо выделяется подвеска (печать?) из фондов Алматинского областного историко-краеведческого музея им. М.Тынышпаева (ТКМ 6241), удлиненной цилиндрической формы, вырезанной из камня. С одной стороны изделия, в средней части, присутствует изображение горного козла, туловище, ноги, голова, рога которого оформлены в виде линий, по стилю исполнения схожим с наскальными изображениями региона. В нижней половине изделия, по окружности, имеются слабочитаемые выцарапанные знаки (возможно буквы), на площадке основания присутствует слабочитаемый знак, либо рисунок.

В целом, датировку музейных коллекции из фондов музеев Алматинской области, относящихся к сако-уйсунскому периоду, следует видеть в сфере этнокультурного родства в пределах VI в. до н.э. - III в. н.э. Одной из наиболее ранних надежно установленных датировок является датировка одного из крупных Бесшатырских курганов 550 г. до н.э. [17], что подтверждает современными методами полученные данные, хронологические заключения, выдвигаемые К.А. Акишевым и Г.А. Кушаевым и уточняет их. Тем самым, условно называемые статусными вещами, а также вещами, преимущественно бытового назначения, являясь минимальным набором сходных элементов материальной культуры, триада в принципе может использоваться для характеристики более крупного социокультурного феномена – евразийского культурного континуума скифской эпохи [18, с. 31], нередко именуемого скифо-сибирским миром, но не в качестве этнического, а социально-экономического индикатора. Классическая или расширенная триада диагностирует присутствие групп (полу) кочевого населения, обладавших сходным типом хозяйства, сходной социальной структурой и социальной функцией (профессиональные воины) и, возможно (на самом общем уровне), сходными идеологическими представлениями. Все исследователи подчеркивают смешанный характер мобильности и оседлости у саков и уйсуней [19]. Это значительно дополняет наши представления на реконструкцию процессов генезиса государственности в раннем железном веке на территории Жетысу. Свидетельствует о в полной мере «элитарности» царских саков, построивших многочисленные могильники своей знати у подножий Алатау, на берегах р. Или, использовавших предметы художественных бронз: алтари, курительницы, котлы для своих пышных обрядов. Безусловно, что те же самые предметы вдохновляли саков и в радостные праздничные дни, а не только в дни похорон и поминовений. Однако, это трудно реконструировать по одним лишь археологическим источникам. Мифология саков и уйсуней – поистине неисчерпаемый источник для исторических и философских реконструкций. Однако, весь пласт их наследия нуждается в тщательном учете археологических данных.

Благодарности: авторы выражают благодарность Алматинскому областному историко-краеведческому музею им. М.Тынышпаева, его директору Аязбаевой Рысжан Абсиметовне за безвозмездную помощь, оказанную при исследовании музейных коллекций в фондах музея.

Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, проект №BR08555232/ПЦФ: «Конструктивные особенности курганов ранних кочевников Шелек-Талгарского междуречья».

Список использованной литературы:

1. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. – 120 с.
2. Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С. Новая находка жертвенного стола из Тургеня (культурно-хронологический анализ) // Кадырбаевские чтения-2012: матер. III междунар. научн. конф. – Актобе, 2012. – С. 227-232.
3. Ольховский В.С. Скифская триада // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. / МИАР №1. – М., 1997. – С. 85-96.
4. Мошкова М.Г. Спорные вопросы концепции «скифо-сибирского мира» // КСИА. Вып. 207. – М.: Наука, 1991. – С. 18-24.
5. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.
6. Акишев К.А., Кушаев Г.А. (1963) Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: АН Каз.ССР. – 320 с.
7. Тулегенов Т.Ж., Чекин А.Г., Султаниярова А.Ж. Атрибуция и культурная интерпретация коллекции керамики сакской эпохи из фондов государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» // ХАБАРШЫ «Тарих сериясы»/ ВЕСТНИК «Серия историческая»/ JOURNAL «of history» ғылыми журналы. – 43 (95), 2019. – С.131-138.
8. Ярыгин С.А., Ильдеряков Н.Н., Георгиев К.А., Кудабаяев Ч.А., Умарходжиев А.А., Зайберт В.Ф. Исследование памятников пазырыкской культуры в Алматинской области // ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», – №1(64), 2020 г. – С. 402-412.
9. Бексеитов Г.Т., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С., Китов Е.П., А. Китова А.О. Могильник раннего железного века Кара-арша в Семиречье // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, – 2018. – Т. 20, № 3 (2). – С. 527-536.

10. Бексеитов Г.Т., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С., Китов Е.П., Китова А.О. Исследование могильника Сункар в Семиречье // Вестник ЮУрГУ. Серия: «Социально-гуманитарные науки». – 2019. – Т. 19, № 4. – С. 29-39.

11. Бексеитов Г.Т., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С., Китов Е.П., Китова А.О. Исследование могильника раннего железного века Рахат в Семиречье // Genesis: исторические исследования. – 2018. – № 11. – С. 108-123.

12. Чотбаев А. Вооружение древних кочевников казахских степей (VIII-VI вв. до н.э.). Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. 200 с.

13. Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С. Коллекция предметов вооружения сакского времени из могильников Молалы и Шубарат // Теория и практика археологических исследований, 2019. Т. 25, № 1. – С. 99-108.

14. Амиров Е. Керамика могильника Каратума // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур: сборник научных статей, посвященный памяти археолога Бекена Нурмуханбетова. Алматы, 2016. – С.35.

15. Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. – 155 с.

16. Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские (Общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1973. С. 43-59.

17. Панюшкина И. П., Григорьев Ф. П., Лейндж Т. Возраст Третьего Бешатырского кургана по дендрохронологическим и радиоуглеродным данным (около 550 г. до н.э.) // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога К. А. Акишева. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. – С. 202-208.

18. Раевский Д.С. Культурно-историческое единство или культурный континуум? // КСИА. 1991. – Вып. 207. – С. 30-32.

19. Chang C. Mobility and sedentism of the Iron Age agropastoralists of southeast Kazakhstan // The archaeology of mobility. Cotsen Institute of Archaeology at University of California. – Los Angeles, 2008. – P. 329-342.

References:

1. Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. Hudozhestvennye bronzy Zhetysu [Art Bronzes of Zhetysu]. – Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2013. – 120 s. [inRussian]

2. Tulegenov T.Zh., Ivanov S.S. Novaya nahodka zhertvennogo stola iz Turgenya (kul'turno-hronologicheskij analiz) [A new find of a sacrificial table from Turgen (cultural and chronological analysis)] // Kadyrbaevskie chteniya-2012: mater. III mezhdunar. nauchn. konf. – Aktobe, 2012. – S. 227-232 [inRussian].

3. Ol'hovskij V.S. Skifskayatriada [ScythianTriade] // PamyatnikipredskifskogoiskifskogovremeninayugeVostochnojEvropy. / MIAR №1. – M.: 1997. – S. 85-96. [inRussian].

4. Moshkova M.G. Spornye voprosy koncepcii «skifo-sibirskogo mira» [Controversial issues of the concept of the "Scythian-Siberian world"] // KSIA. Vyp. 207. – M.: Nauka, 1991. – S. 18-24 [inRussian].

5. Akishev A.K. Iskusstvo i mifologiya sakov [Art and mythology of Saka]. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 176 s. [inRussian].

6. Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevnyaya kul'tura sakov i usunej doliny reki Ili [Ancient culture of Saka and Wusun of Ily Valley] – Alma-Ata: AN Kaz.SSR, 1963. – 320 s. [inRussian].

7. Tulegenov T.Zh., Chekin A.G., Sultaniyarova A.Zh. Atributsiya i kul'turologicheskaya interpretatsiya kolleksii keramiki saks koy epokhi iz fondov Gosudarstvennogo istoriko-kul'turnogo zapovednika-muzeya «Issyk» [Attribution and cultural interpretation of the collection of ceramics of the Saka era from the funds of the State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"] // KHABARSHY "Tarikh seriasy" / BULLETIN "Historical Series" / JOURNAL "of history" gylymi magazines. - 43 (95), 2019. - P.131-138 [inRussian].

8. Yarygin S.A., Il'deryakov N.N., Georgiev K.A., Kudabaev C.H.A., Umarhodzhiev A.A., Zajbert V.F. Issledovanie pamyatnikov pazyryksoj kul'tury v Almatinskoy oblasti [Research of sites of Pazyryk culture in Almaty oblast] // VESTNIK KazNPU im. Abaya, seriya «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki», – №1(64), 2020 g. – S. 402-412 [inRussian].

9. Bekseitov G.T., Tulegenov T.ZH., Ivanov S.S., Kitov E.P., A. Kitova A.O. Mogil'nik rannego zheleznogo veka Kara-arsha v Semirech'e [Cemetery of the Early Iron Age Karaarcha in Semirechye] // Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademij nauk, – 2018. – Т. 20, № 3 (2). – S. 527-536 [inRussian].

10. Bekseitov G.T., Tulegenov T.ZH., Ivanov S.S., Kitov E.P., A. Kitova A.O. Issledovanie mogil'nika Sunkar v Semirech'e [Research of the cemetery Sunkar in Semirecie] // Vestnik YUUrGU. Seriya: «Social'no-gumanitarnye nauki». – 2019. – T. 19, № 4. – S. 29-39 [inRussian].

11. Bekseitov G.T., Tulegenov T.ZH., Ivanov S.S., Kitov E.P., Kitova A.O. Issledovanie mogil'nika rannego zheznogo veka Rahat v Semirech'e [Research of the cemetery of the Early Iron Age Rakhat in Semirecye] // Genesis: istoricheskie issledovaniya. – 2018. – № 11. – S. 108 - 123. [inRussian].

12. Chotbaeva. Vooruzheniye drevnikh kochevnikov kazakhskikh stepy [Armament of the ancient nomads of the Kazakh steppes (VIII-VI centuries BC)] Astana: Publishing group of the branch of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan in Astana, 2013. 200 p.[inRussian].

13. Nurmukhanbetov B.N., Tulegenov T.Zh., Ivanov S.S. Kolleksiya oruzhiya saksogo vremeni iz mogil'nikov Molaly i Shubarata [Collection of weapons of the Saka time from the burial grounds of Molaly and Shubarat] // Theory and practice of archaeological research, 2019. V. 25, No. 1. - P. 99-108 [inRussian].

14. Amirov E.Sh. Keramika mogyl'nika Karatuma [Ceramics of the Karatum burial ground] // Saki i savromati kazakhskikh stepy: kontakt kul'tur: sbornik nauchnih statei, posvyashennih pamyati arkheologa Bekena Nurmukhanbetova. Almaty, 2016. P.35.[inRussian].

15. Bejsenov A.Z., Mar'yashev A.N. Petroglify rannego zheznogo veka Zhetysu [Petroglyphs of the Early Iron Age in Zhetysu]. – Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2014. – 155 s. [inRussian].

16. Akishev K.A. Saki aziatskie i skify evropejskie (Obshchee i osobennoe v kul'ture) // Arheologicheskie issledovaniya v Kazahstane [Saka Asian and Scythian European (Common and special in culture)]. Alma-Ata: Nauka, 1973. S. 43-58 [inRussian].

17. Panyushkina I.P., Grigor'ev F. P., Lejndzh T. Vozrast Tre'tego Besshatyrskogo kurgana po dendrochronologicheskim i radiouglerodnym dannym (okolo 550 g. do n.e.) [The age of the Third Besschatyr Mound according to dendrochronological and radiocarbon data (about 550 BC)] // Saksaya kul'tura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokul'turnyh processov Stepnoj Evrazii. Sbornik nauchnykh statei, posvyashchennyj pamyati arheologa K. A. Akisheva. – Almaty: NICIA «Begazy-Tasmola», 2015. – S. 202-208 [inRussian].

18. Raevskij D.S. Kul'turno-istoricheskoe edinstvo ili kul'turnyj kontinuum? [Cultural and historical unity or cultural continuum?] // KSIA. 1991. – Vyp. 207. – S. 30-32 [inRussian].

19. Chang C. Mobility and sedentism of the Iron Age agropastoralists of southeast Kazakhstan // The archaeology of mobility. Cotsen Institute of Archaeology at University of California. – Los Angeles, 2008. – P. 329-342. [in English].

Рис 1. Коллекция экспонатов из фондов музеев Алматинской области:

1,1– Бронзовый кинжал (акинак)(КП 2-1671). Случайная находка; 1,2 – Бронзовый кинжал (акинак)(КП 2-1674). Случайная находка;

1,3 – Бронзовый серп (КП 2-1668). Случайная находка; 1,4 – Каменный жертовник(НКТК-556). Случайная находка;

1,5 – Каменный жертовник (КП 2-1673). Случайная находка.

????????????????????????????????????

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

ӘӨЖ 06.35.51

Ж.М. Тлемисова ^{*1}, Қ.Б. Болатова ², Ф.С. Рамазанова ³

¹*Alikhan Bokeikhan University, 3 курс докторанты, Семей, Қазақстан
E-mail: jansaia.86@mail.ru*

²*Alikhan Bokeikhan University, Тарих ғылымдарының кандидаты, Семей, Қазақстан
E-mail: kalamkas_17_81@mail.ru*

³*Alikhan Bokeikhan University, Тарих ғылымдарының кандидаты, Семей, Қазақстан
E-mail: ramazan@gmail.com*

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БАСЫМДЫҚТАРЫНЫҢ
ҚАЗАҚСТАНРИХЫНДА ОҚЫТЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ГЕРМАНИЯ МЫСАЛЫНДА**

Аңдатпа

Ғылыми-зерттеу жұмысының басты мақсаттарының бірі – әлеуметтік-мәдени басымдықтар туралы түсінікті ашып, Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдарына баға беру болып табылады. Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарын жан-жақты талқылап, білім беру жүйесіндегі оқыту ерекшеліктеріне баға беру маңызды. Қазақстанның халықаралық аренадағы әлеуметтік-мәдени байланыстар қызметінде Германия мемлекетінің алатын орны ерекше. Осыған орай, мақалада мысал ретінде Қазақстан мен Германия арасындағы әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастың қалыптасу, даму бағыттарын талдау мақсаттардың бірі ретінде таңдалынды.

Ғылыми-зерттеу жұмысының негізгі міндеттерінің бірі әлеуметтік-мәдени басымдықтар туралы зерттеу жұмыстарын жүйелеу, нақты пікірлерді талдап, анықтамалық қорытындылар жасау болып табылады. Халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтардың ерекшеліктерін жіктеп, оның еліміздегі көріністерін анықтау. Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарға сай болып, нақты қай салаларға артықшылықтар беруін нақтылау да басты міндеттердің бірі саналады.

Әлеуметтік-мәдени қызмет пен басымдықтар қоғам өмірінің басты салалары болып табылады. Әлеуметтік-мәдени басымдықтар азамат өмірінің ең маңызды салаларын анықтайды. Азаматтардың көзқарастары мен сапалы өмір сүру, ұлттық құндылықтарына мән беріп, заман талаптарына сай болуы әлеуметтік-мәдени басымдықтардың негізін құрап отыр. Тақырыптың өзектілігі де Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарына сай болуын анықтау, сол бағытта атқарылып жатқан шараларға баға берумен байланысты.

Зерттеудің нәтижесінде әлеуметтік-мәдени басымдықтарға ғылыми баға беріліп, халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарды жүзеге асырып келе жатқан ұйымдардың жұмысы, даму бағдарламаларының нәтижесі ғылыми тұжырымдалды.

Түйін сөздер: мемлекет, әлеуметтік-мәдени басымдықтар, Қазақстан Республикасы, Германия, азамат, тарихи кезең.

Тлемисова Ж.М.^{*1}, Болатова Қ.Б.², Рамазанова Ф.С.³

¹*Alikhan Bokeikhan University, докторант, Семей, Казахстан
E-mail: jansaia.86@mail.ru*

²*Alikhan Bokeikhan University, кандидат исторических наук, Семей, Казахстан
E-mail: kalamkas_17_81@mail.ru*

³*Alikhan Bokeikhan University, кандидат исторических наук, Семей, Казахстан
E-mail: ramazan@gmail.com*

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПРИОРИТЕТОВ КАЗАХСТАНА В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА: НА ПРИМЕРЕ ГЕРМАНИИ

Аннотация

Одной из главных целей научно-исследовательской работы является раскрытие понимания социально – культурных приоритетов и оценка международных социокультурных приоритетов Республики Казахстан. Важно всесторонне обсудить международные социокультурные приоритеты Республики Казахстан и дать оценку особенностям обучения в системе образования. Германия занимает особое место в деятельности социально-культурных отношений Казахстана на международной арене. В связи с этим в статье в качестве примера был выбран анализ направлений становления, развития социокультурных связей между Казахстаном и Германией.

Одной из основных задач научно-исследовательской работы является систематизация исследовательской работы о социокультурных приоритетах, анализ конкретных мнений и составление справочных выводов. Классифицировать особенности международных социокультурных приоритетов и выявить их проявления в стране. Одним из ключевых значений является конкретизация, каким именно отраслям Республика Казахстан должна соответствовать международным социально-культурным приоритетам.

Социально-культурная деятельность и приоритеты являются главными сферами жизни общества. Социокультурные приоритеты определяют важнейшие сферы жизни гражданина. Взгляды и качество жизни граждан, их нацменьшинства и соответствие требованиям времени составляют основу социально-культурных приоритетов. Актуальность темы также связана с определением соответствия Республики Казахстан международным социально-культурным приоритетам, оценкой проводимых мероприятий в этом направлении.

В результате исследования дана научная оценка социально-культурным приоритетам, научно сформулированы результаты работы, программы развития организаций, реализующих международные социокультурные приоритеты.

Ключевые слова: государство, социокультурные приоритеты, Республика Казахстан, Германия, гражданин, исторический период.

Tlemisova Zh.M.^{*1}, Bolatova K.B.², Ramazanova F.S.³

¹*Alikhan Bokeikhan University, doctoral student, Semey, Kazakhstan
E-mail: jansaia.86@mail.ru*

²*Alikhan Bokeikhan University, Candidate of Historical Sciences, Semey, Kazakhstan
E-mail: kalamkas_17_81@mail.ru*

³*Alikhan Bokeikhan University, Candidate of Historical Sciences, Semey, Kazakhstan
E-mail: ramazan@gmail.com*

FEATURES OF TEACHING INTERNATIONAL SOCIO-CULTURAL PRIORITIES OF KAZAKHSTAN IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN: IN CASE OF GERMANY

Abstract

One of the main goals of the research work is to reveal the understanding of socio-cultural priorities and the assessment of international socio-cultural priorities of the Republic of Kazakhstan. It is important to comprehensively discuss the international socio-cultural priorities of the Republic of Kazakhstan and assess the peculiarities of education in the education system. Germany occupies a special place in the activities of socio-cultural relations of Kazakhstan in the international arena. In this regard, the analysis of the directions of

formation and development of socio-cultural ties between Kazakhstan and Germany was chosen as an example in the article.

One of the main tasks of research work is the systematization of research work on socio-cultural priorities, the analysis of specific opinions and the compilation of reference conclusions. To classify the features of international socio-cultural priorities and identify their manifestations in the country. One of the key values is the specification of which industries the Republic of Kazakhstan should correspond to international socio-cultural priorities.

Socio-cultural activities and priorities are the main spheres of society's life. Sociocultural priorities determine the most important spheres of a citizen's life. The views and quality of life of citizens, their national minorities and compliance with the requirements of the time form the basis of socio-cultural priorities. The relevance of the topic is also connected with the determination of the compliance of the Republic of Kazakhstan with international socio-cultural priorities, the assessment of ongoing activities in this direction.

As a result of the research, a scientific assessment of socio-cultural priorities is given, the results of work and development programs of organizations implementing international socio-cultural priorities are scientifically formulated.

Keywords: State, socio-cultural priorities, Republic of Kazakhstan, Germany, citizen, historical period.

Кіріспе. Қазақстан Республикасы өзінің егемендігіне қол жеткізгеннен кейін халықаралық саяси аренада өзін баянды болашақты ел ретінде орнықтыра алды. Маңызды саяси мәселелермен қатар, Қазақстан Республикасы үшін халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтар да басты назарда болды. Әлеуметтік-мәдени басымдықтар өз кезегінде өз бойына бірнеше маңызды құрылымдарды біріктіреді. Оның басты мәні белгілі бір қоғам немесе саяси институттың жалпы мойындалған әлеуметтік-мәдени нормалар мен қарым-қатынасқа негізделі отырып дамуымен байланысты. Әлеуметтік-мәдени басымдықтар ең алдымен қоғамдағы және халықаралық қатынастар, адамзат баласының осы салада жеткен жетістіктерін ескере отырып анықталады. Жалпы мемлекеттің әлеуметтік-мәдени даму саясаты бірнеше деңгейде жүзеге асады. Олардың қатарында аймақтық, жергілікті және халықаралық деңгейлерді атауға болады.

Әлеуметтік-мәдени басымдылық ең алдымен осы деңгейлер үшін қажетті даму көрсеткіштерін анықтаудан басталады. Халықаралық деңгейдегі әлеуметтік-мәдени басымдылық ең алдымен мемлекет және оның азаматтары үшін қажетті ұғымдарды басшылыққа алу, сол құндылықтарға ұмтылу, мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатын сол басымдылыққа икемдеуден басталады. Мемлекеттің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарын анықтау үшін ең алдымен оның ішкі саясатындағы әлеуметтік және мәдени саладағы ұстанымдары мен саясатын бағамдап алу керек.

Осы арқылы халықаралық басымдықтарын анықтауға болады. Ең алдымен мемлекет үшін өз азаматтарының алдында бірқатар маңызды міндеттер жүктелетіндігі белгілі. Сол міндеттердің қатарында әлеуметтік-мәдени міндеттер ерекше сұранысқа ие. Міне осы сұраныс пен талаптар мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси ұстанымдарындағы әлеуметтік-мәдени басымдықтарды анықтауға түрткі болады. Мемлекеттің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтары қоғамда қабылданып жатқан даму тұжырымдамалары, мемлекеттік бағдарламалар, жобалар мен олардың жүзеге асуынан көрінеді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған алғашқы жылдарынан-ақ саяси-әлеуметтік, тарихи-рухани қалыптасудың бірегей әрі күрделі кезеңдерінен өтті. Нәтижесінде еліміз полимәдени және көп құрылымды этно-әлеуметтік орта қалыптасты.

Қазақстанның сыртқы әлеуметтік және мәдени басымдықтар қызметінде Германия мемлекеті айтарлықтай маңызға ие. Себебі, екі елдің арасын тарихи-мәдени сабақтастықтар тығыз жалжап жатыр. Осыған орай, мысал ретінде Қазақстан-Германия ортасындағы байланыстардың даму барысына жіті көзқарастар танытылды. Қазақстанда өмір сүрген жүздеген мың неміс диаспорасының басым көпшілігінің 1990 жылдары тарихи отанына оралуға мүмкіндік алғаны белгілі. Бірақ, олардың Қазақстанмен мәдени-гуманитарлық, білім-әлеуметтік салалардағы қарым-қатынастары үзілген жоқ. Бұл бағыт мемлекетаралық деңгейде табысты жүзеге асып келе жатыр. Бұл үрдіс гуманитарлық пәндерді оқытуда үлкен қызығушылық тудырады.

Тақырып әсіресе Қазақстан тарихы пәні аясында тереңдете отырып, қарастырылды. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының қалыптасуы, қоғамдық-саяси дамудағы алға басушылықтардың көрсеткіштері, халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтар сияқты тақырыптар толыққанды талданып, білім алушыларға жан-жақты білім мазмұны берілді. 2022-2023 оқу жылынан бастап еліміздің жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын оқыту тәжірибесі қайта басталды. Демек Қазақстан Республикасының

халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдылықтары мәселесі жаңа білім бағдарламасына сай бір апталық жүктемедегі дәріс, семинар және білім алушылардың өзіндік жұмысы ауқымында ғана қарастырылады. Әрине тақырыптың ауқымы азайғанымен, берілетін мәліметтер көлемі азайған жоқ. Бұл өз кезегінде Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдылықтарын Қазақстан тарихы мысалында оқытудың маңызды мәліметтерін саралап, оны білім алушыларға тиімді жеткізе алудың әдіс-тәсілдерін арнайы қарастырудың қажеттілігін тудырып отыр.

Материалдар. Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарының білім жүйесінде оқытудың ерекшеліктері мәселесін жан-жақты сараптап, талдау арқылы нақты ғылыми тұжырымға келу үшін осы мәселеге қатысты жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстар мен іргелі еңбектерде келтірілген мәліметтер басшылыққа алынды. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында Қазақстан Республикасының заңнамалық құжаттары, мемлекеттік бағдарламалар мен әлеуметтік-мәдени дамуға бағытталған халықаралық келісімдер, олардың халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарға қатысты тұстары барынша талдана отырып, пайдаланылды. Қазақстан Республикасының егемендік алуы және әлеуметтік ел ретінде орнығуына мүмкіндік берген заңнамалық негіздер мен Германия мемлекетімен арадағы халықаралық бастамаларға қатысты мәселелерді архив құжаттары және архив құжаттарының жинақтарын пайдалану арқылы ашуға талпыныстар жасалды. Демек біз Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарын білім беру жүйесінде оқыту тәжірибесінің негізгі материалдарын: архив құжаттары, іргелі зерттеулер мен ғылыми-зерттеу жұмыстары, заңнамалық құжаттар деп үш түрін атап өтеміз.

Әдіснама. Қазақстанның халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарының білім беру жүйесінде оқытылуы мәселесінің Қазақстан тарихы мысалында оқытылуының ерекшеліктері мәселесін жан-жақты талдап, нақты ғылыми тұжырымдар бірқатар әдіс-тәсілдердің негізінде жүзеге асты. Ең бастысы шынайылық принципі басшылыққа алынды. Барлық тарихи жайттар оның жағымды және жағымсыз жақтары қатар талданды. Тарихи деректерді сұрыптап, мәселеге қатысты мәліметтерді сыни көзқарас тұрғысынан сараптай алдық. Салыстырмалы талдау негізінде алынған мәліметтердің жоғары шынайылық дәрежесінде сәтті пайдалана алдық. Сонымен қатар әр деректер мен ғылыми-зерттеу жұмыстарының табиғатын ескере отырып, жасалған ғылыми тұжырымдардың өзектілігі мен бүгінгі күндегі маңыздылығына мән бердік.

Нәтижелер. Жалпы әлеуметтік-мәдени басымдықтар мәселесі соңғы жылдары ғылымда ерекше қызығушылықпен сұранысқа ие болып отырған тақырыптар қатарына жатады. «Әлеуметтік-ғылыми басымдықтар» терминінің өзі ХХ ғасырдың 90-шы жылдары пайда болды. Әлеуметтік-мәдени басымдықтар немесе құндылықтар ұғымының өзі тек тарих ғылымы ғана емес, бірқатар әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарының зерттеу нысаны болып табылады. Зерттеушілер Л.А. Беляева мен М.А. Беляевалар өздерінің еңбектерінде «әлеуметтік-мәдени басымдықтар мен қызметтер әртүрлі әдіснамалық зерттеу ұстанымдары мен талдау пайымдарына ие. Сол себепті де әлеуметтік-мәдени басымдықтар ұғымын жан-жақты талдау үшін осы түсініктерді ашатын ғылым салаларындағы әдіснаманы біріктіру қажет» деген ұсыныс білдіреді [1, 68-б.]. Зерттеушілер әлеуметтік-мәдени түсініктерді сараптай келе, бұл ұғымның ғылыми мәнін жеке адамдық, топтық және институционалдық тұрғыдан түсіндіруге болатындығын атап өтеді. Біз зерттеушілердің бұл пайымымен толыққанды келісеміз және өз кезегінде әлеуметтік-мәдени басымдықтардың институционалдық түсініктері мемлекеттің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтар ұғымын білдіреді деп санаймыз.

Жалпы әлеуметтік-мәдени басымдықтар мәселесіне қатысты жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары мен ғылыми еңбектерді саралай келе, әлеуметтік-мәдени даму түсініктері мен олардың басымдықтарына қатысты біз төмендегідей қорытындыларға келдік:

- әлеуметтік-мәдени басымдықтар жеке тұлға немесе ұлт дәрежесінде қарастыратын болсақ, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыратын дәстүрлер сабақтастығы болып табылады;

- әлеуметтік-мәдени басымдықтар жекелеген адамдар мен топтардың болашақта рухани және әлеуметтік тұрғыдан дамудың бағыты болады;

- әлеуметтік-мәдени басымдықтар мемлекет сынды саяси институттардың өз азаматтарының көзқарастарын жалпы гуманистік мойындалған ұстанымдарға негізделіп, қоғамды алға жетелейтін бастамаларға сай болу әрекетімен ұштасады деп санаймыз. Әрине бұл келтірген ғылыми анықтамалардың ішінде әсіресе мән берерлігі мемлекеттің әлеуметтік-мәдени басымдықтары мәселесі болып табылады. Кез-келген мемлекеттің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтары ең алдымен азаматтарының әлемдік үрдістен қалмай, жалпы мойындалған құндылықтық көзқарастарының қалыптасуына бағытталады. Сонымен қатар әлеуметтік-мәдени ұғымдар аясында белгілі бір құзіреттіліктерді бойына жинап, адамгершілік, шығармашылық, діни, ұлттық құндылықтар мен әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерді терең

менгеруіне жағдай жасайды. Нәтижесінде өзін әлемдік әлеуметтік-мәдени үрдістердің бір бөлшегіміз деп санап, оның ағымдарына сай болуға тырысқан мемлекеттердің азаматтары кез-келген халықаралық сипаттағы ортада өзін еркін ұстап, қалыптасқан ахуалға сай бола алады.

Мемлекеттердің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтары ең алдымен халықаралық саяси аренадағы өзге де мемлекеттермен өзара бірлескен шаралары мен ортақ ұйымдардың қабылдаған құжаттары, арнайы қаулыларына сай болудан көрінеді. Қазақстан Республикасы 1991 жылдың 16 желтоқсанында өз тәуелсіздігіне ие болғаннан кейін, халықаралық саяси аренадағы өзінің ұстанымдарын нақтылаудың жолына түсті. Республиканың тек саяси-экономикалық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени басымдықтарын айқындаудың негізгі жолы халықаралық ұйымдардың аясында жүзеге асудың нормативтік негіздері қалыптасты. Мысалы 1992 жылдың наурыз айында еліміз барлық егеменді елдер мүше болатын Біріккен ұлттар ұйымына кіргені белгілі. Біріккен ұлттар ұйымы әлемде бейбітшілік қолдап, халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған ұйым екендігі белгілі. Алайда қазіргі таңда БҰҰ-ның қызметі тек қана саяси сипаттағы мәселелер ғана емес, адамзат баласының қалыпты дамуына бағытталған қоғамның барлық саласын қамтып отыр. Өйткені БҰҰ-ның құрылымдық ерекшеліктеріне мән беретін болсақ, оның тым күрделі екендігіне көз жеткіземіз. БҰҰ бірнеше комитеттер мен түрлі бөлімшелерден тұрады. Сол бөлімшелердің бірі білім беру, ғылым мен мәдениет мәселелерін реттейтін ЮНЕСКО болып табылады.

Қазақстанның Еуропа елдерімен байланысы тәуелсіздің алғашқы жылдары орнығып үлгерді. Еуропа елдері Қазақстанның нарығына қаржы инвестицияларын құйып қоймай, әлеуметтік-мәдени бағыттарда қатынастарды жандандыруға мүдделілік танытты. Осы тұрғыда ЕуроОдақтың жетекші экономикалық локомотиві Германияның алатын орын ерекше болып табылады. КСРО ыдырыған соң, Германия өзінің қандастарын тарихи отанына қайтуға үндеген болатын. Олардың тарихи отанына оралу үрдісі саяси-әлеуметтік жанжалсыз өткен болатын. Қазақстан Республикасы өзінің этносаяси ұстанымына байланысты неміс ұлтының өкілдерінің мәдени-әлеуметтік бірегейлігінің сақталуы мен дамуына барынша қолдау көрсетті. Қазақстанда өмір сүруші немістердің өмірі мен әлеуметтік ахуалы Қазақстан-Германия арасындағы мемлекетаралық келіссөздердің негізгі пәндерінің біріне айналғандығы сөзсіз.

1992 жылдың 22 қыркүйек күні Қазақстан Республикасы үкіметі мен Германия Федеративтік Республикасының үкіметі арасында неміс ұлтына жататын Қазақстан азаматтарын қолдау туралы келісімге қол қойылды. Осы құжатқа сәйкес, тарихи отанына оралуға тілек білдіруші неміс ұлтының өкілдеріне әкімшілік және құжаттық рәсімдеулер бойынша қолдаудың жүйесі негізделді.

Екі елдің арасындағы мәдени-ағартушылық және әлеуметтік-экономикалық байланыстардың дамуына Қазақстанда өмір сүруші азсанды неміс этносы мен Германияда тұрып жатқан қазақстандық немістердің ықпалының зор екендігі белгілі. Осы тұрғыда қазақстандық немістердің «Возрождение» атты этно-бірлестігінің екі жақты мәдени қарым-қатынастардың дамуындағы көпір рөлін атқарып отырғандығына көз жеткіземіз. Аталған ұйымның қызметі нәтижесінде 2021 жылы қыркүйегінде Нұр-Сұлтан қаласында қазақ-неміс орталығы ашылды. Бұл орталық Қазақстан халықтарының Ассамблеясының қолдауымен іске асқандығына мән беру қажет.

Германия мемлекеті Қазақстанның ірі халықаралық ұйымдарға саяси-мәдени салада мүше болуына қолдау білдіруші елдердің біріне жатады. Мысалы, Қазақстанның Болон үрдісіне енуінде Германияның Білім министрлігінің атқарған рөлі мен қолдауына ерекше тоқтала аламыз.

Қазіргі таңда әлемнің екі жүзге тарта елдері мүше болып табылатын ұйымның халықаралық деңгейде ең ірі үкіметаралық ұйым дәрежесіне көтерілді. ЮНЕСКО аясында 177 мемлекет өзінің ұлттық комиссиясына ие. Бүгінгі таңда 600-ден астам үкіметтік емес ұйымдар ЮНЕСКО-мен тығыз қарым-қатынаста жұмыстарын ұйымдастырып келеді. Олар негізінен білім беру, ғылым, мәдениет пен тарих, сонымен әлеуметтік мәселелер бойынша бірлескен шараларды ұйымдастыру ісін жүзеге асырып келеді [2, 84-85-б.]. Рас ЮНЕСКО ұйым ретінде Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін құрылғандығын және қазіргі жаһандық құбылыстардың жылдам өзгеріп отырғандығын ескерсек, ұйым заман ағымына сай күрделі өзгерістерді өз басынан өткеруде. Сол себепті ұйымға мүше мемлекеттердің жаңа ұстанымдары мен тың идеяға негізделген қарым-қатынастарын қажет етеді. Орталық Азиядағы жетекші елдердің бірі ретінде Қазақстан Республикасы халықаралық қатынастар жүйесінде әлеуметтік-мәдени басымдықтарға ерекше мән беретін ел ретінде өзін танытып үлгерді. Бұл алдымен ЮНЕСКО сынды беделді әлеуметтік-мәдени мәселелер бойынша өз жұмыстарын жүргізетін ұйымдардың істеріне белсенді араласуы нәтижесінде орын алды.

Қазіргі таңдағы геэкономикалық және мәдени алмасулар нәтижесінде ЮНЕСКО-ның халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтар бағытындағы жұмыстарды белсенді жүргізуіне мүмкіндіктер беріп отыр. ЮНЕСКО-ның жарғысы да халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтар түсінігін жаңа сапалық

деңгейге көтеріп отыр. Өйткені ХХ ғасырдың соңғы он жылдығына дейін әлеуметтік-мәдени үрдістер ұғымы тек жекелеген мемлекет немесе азаматтардың өз алдына дамуына қатысты ұғым ретінде қолданылып келген болатын. Тек адамзат баласының ХХІ ғасырға аяқ басуымен халықаралық қауымдастық әлемдегі әлеуметтік-мәдени құбылыстар көп жағдайда ортақ екендігін ұғынып, осы мәселеде ортақ мәмілеге келу жолдарын қарастыруда. Бұл талпыныстар өз кезегінде ЮНЕСКО-ның жарғысының басты қалыптастырушы идеясы болып табылады. Дж. Сингх өзінің еңбегінде ЮНЕСКО пайда болған күннен бастап-ақ білім, ғылым, мәдениет пен ақпарат алмасу сынды құзіреттіліктерге ерекше мән беріп, адамзат баласына ортақ тұжырымды қалыптастыруды мақсат етті деген пікір білдіреді [3, 9-р.]. Рас әлемдегі әр мемлекеттің тек өзіне ғана тән болатын әлеуметтік-мәдени басымдықтары бар. ЮНЕСКО беделді халықаралық ұйым ретінде осы ерекшеліктерді ортақ мүдде мен мақсатқа біріктіріп, ортақ келісімге жұмылдыруды көздейді.

Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтары көп жағдайда оның заманауи әлемдегі геосаяси жағдайымен тығыз байланысып жатыр. Еуразияның орталығында орналасқан мемлекет үшін Батыс пен Шығыс әлеуметтік-мәдени алмасулардағы жетекші ролін айқындап алуы аса маңызды. 1992 жылы Қазақстан Республикасы БҰҰ және ЮНЕСКО ұйымдарына кіре отырып, Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары атты кеңесті шақыру туралы бастама көтерді. Бұл Азия құрылысындағы аса маңызды әлеуметтік-мәдени басымдықтарды талқылып, өзара бір шешімге келу мүмкіндігін тудырып отыр. Кейінгі жылдары Қазақстанның бастамасымен құрылған Еуразиялық экономикалық одақ, Кедендік одақ сынды аймақтық ұйымдардың аясында да әлеуметтік-мәдени басымдықтар мәселесі өз шешімдерін табуда. Қазақстан Республикасы ішкі саясатында басымдықтарға ие болған әлеуметтік-мәдени саладағы жетістіктеріне халықаралық сипатқа беруге тырысады. Жоғарыда атап өткен ЮНЕСКО аясында Қазақстан өз аумағындағы тарихи ескерткіштерін Әлемдік мұра тізімдеріне қоса алды. Бұл еліміздің мәдени ескерткіштеріне халықаралық басымдық беру әрекеті болып табылады. Мысалы 2003 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесін Әлемдік мұра тізіміне енгізсе, 2004 жылы Тамғалы тас археологиялық кешеніндегі петроглифтері, 2008 жылы Наурызым және Қорғалжын қорықтары Әлемдік мәдени мұралар тізіміне енгізілген болатын [4, 107-111-б.].

Әлеуметтік саланың маңызды мәселелерінің бірі – білім болып табылады. Білім беру саласын жетілдіруде Қазақстанның өзіндік үлгісі бар. Халықаралық дәрежеде мойындалған Болон үдерісіне қосылып, үш сатылы білім беру бағдарламасына артықшылықтар берді. Бұл ретте де білім саласын халықаралық маңызы бар басымдық ретінде көрген еліміз түрлі ұйымдар аясында осы бағытта жұмыстарын жүзеге асырып келеді. Мысалы ЮНЕСКО-ның жаһандық «Білім – барлығына», «Тұрақты даму үшін білім» атты бағдарламалары бар. Қазақстан Республикасы ЮНЕСКО-ның қауымдастырылған мектебі мен UNITWIN атты бағдарламаларының белсенді қатысушысы болып табылады. Қазақстанда ЮНЕСКО-ның білім алу бағытында жұмыс жасайтын отызға жуық ұлттық федерациялық клубтары жұмыс жасайды. 2012 жылы Қазақстанда ЮНЕСКО-ның Орталық-Азиялық аймақтық гляциологиялық орталығы ашылды. Қазақстан үшін ЮНЕСКО-мен тек білім ғана емес, мәдени құндылықтарды дәріптеп, әлемдік үдерістерге сай дамыту ісінде әріптестік өте маңызды. Осындай халықаралық маңызы жоғары ұйымдармен әріптестік Қазақстанның әлемдік тәжірибе алмасуына үлкен септігін тигізіп отыр. Аймақтық халықаралық ұйымдардың бірі – Шанхай ынтымақтастық ұйымы болып табылады. Алғашында «Шанхай бестігі» деп 2001 жылы құрылған ұйымның негізгі мәселесі аймақтық қауіпсіздік, экономикалық интеграция болғанымен, ұйым аясында халықаралық әлеуметтік маңызды басымдықтар жүзеге асуда [5, 8-б.]. Ұйым аясында атқарылған маңызды басымдықтардың біріне 2006 жылдың 15 маусымында қол жеткізілді. Ұйымға мүше елдердің өзара тиімді байланыстарына негізделген келісімге қол қойылып, Қазақстан Республикасы Үкіметі 2006 жылғы 23 желтоқсанында «Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің үкіметтері арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық келісімді бекіту туралы» атты арнайы қаулысы қабылданды.

Осылайша ұйым аясында білім және өзге де әлеуметтік мәселелерді шешудің құқықтық базасын қалыптасты. Бүгінде Қазақстанның жоғары оқу орындарының студенттерінің ұйымға мүше елдері арасында тәжірибе алмасу, түрлі конференциялар, симпозиумдар, семинарлар сынды жұмыстар атқарылып келеді. 2008 жылы қазан айында елімізде ұйымға мүше болып табылатын елдердің білім министрлерінің келісімге келіп, нәтижесінде ұйымға мүше елдердің университеттерінің ортақ негізгі тұжырымдамасы қабылданған болатын. Алдағы жұмыстардың даму жоспары бекітіліп, Шанхай ынтымақтастық ұйымы университеттерінің тұжырымдамасы қабылданған болатын. Мәдениет пен ғылым, білім мен әлеуметтік салада білікті кәсіби мамандар даярлау ісі қолға алынды [6, 38-б.].

Білім әлеуметтік-мәдени басымдық ретінде Қазақстанның өзге де халықаралық ұйымдардың жұмысы аясында жүзеге асуда. Ерекше көңіл посткеңестік аумақта жұмыс жасап келе жатқан халықаралық

ұйымдардың аясында жүзеге асып келеді. Посткеңестік елдердің басын қосатын негізгі ұйым ТМД болса, аталған ұйым аясында білім саласындағы әріптестік Кеңесі жұмыс жасайды. Қазақстан Республикасы аталған Кеңесте жетекші елдердің санатында. Тіпті 2022 жылдан бастап Кеңеске төрағалық етіп келеді. Мұның өзі халықаралық білім беру саласындағы басымдықтың басты назарда екендігінің дәлелі болып табылады.

Әлеуметтік басымдықтар өзін әлеуметтік мемлекет деп жариялаған Қазақстан сынды елдер үшін аса маңызды. Қазақстан Республикасының 1995 жылдың 30 тамызында қабылданған Конституциясында елімізді әлеуметтік мемлекет деп атады. Жалпы әлеуметтік мемлекет ұғымын енгізген Лоренц фон Штейн оның негізгі белгілері ретінде мынандай жайттарды анықтайды:

- азаматтардың теңдігіне кепілдік беру;

- азаматтардың әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан дамуына жағдай жасап, әлеуметтік тұрғыдан қамсыздандыру [7, 5-б.].

Қазақстан Республикасы ел егемендігінің алғашқы жылдарынан мүшесі болып табылатын БҰҰ-ның 1948 жылдың 10 желтоқсанында Бас Ассамблеясы Жалпыға ортақ адам құқықтарының декларациясын қабылдады. Адам құқықтары декларациясы барысында азаматтардың құқықтары, әлеуметтік тұрғыдан қамсыздандыру жүйесінің негіздерін қалыптастырды. БҰҰ-ның сонымен қатар Адам құқықтарына қатысты сонымен қатар, Адам құқықтары мен еркіндігінің қорғау туралы конвенциясын қабылдайды. Бұл конвенция өз кезегінде білім заңы мен еңбек заңы, азаматтардың денсаулығын сақтау мәселесімен қатар, аз қамтылған топтарды әлеуметтік қорғау ісіне қатысты заңнамалардың қабылдануына түрткі болып отыр [8, 91-б.].

Қазақстан Республикасы тек БҰҰ қабылдаған осы конвенциялар ғана емес, сонымен қатар халықаралық беделді ұйымдар қабылдаған арнайы қаулылар, бағдарламалар мен даму жоспарларын да басшылыққа алады. Нәтижесінде еліміз халықаралық әлеуметтік басымдықтарға сай болу мақсатында азаматтардың әлеуметтік тұрғыдан қамсыздандыру сынды маңызды мәселелерді оңтайлы шешіп келеді. Әр бағытына сай мемлекеттік бағдарламалар қабылдап, халықаралық мойындалған әрі дамыған елдердің тәжірибесін республика азаматтарының өмірінде жүзеге асыруда.

Қазақстан Республикасының халықаралық мәдени басымдықтарына сай болуы тек қана тарихи ескерткіштерді ЮНЕСКО-ның тізіміне енгізіп қана қоймай, ұйым аясында бірқатар тарихи-мәдени маңызға ие болған шараларды да ұйымдастырып келеді. Атап айтқанда ұлт тарихында өзіндік орны тұлғаларымыздың мерейтойлары да осы ұйым аясында өткізілген болатын. Абай Құнанбаев, Әлихан Бөкейханов сынды тұлғалардың мерейтойларының ЮНЕСКО аясында ұйымдастырылуы қазақ ұлт қайраткерлерінің әлемдік мәдениет пен әлеуметтік үдерістерге өзгерістер енгізіп, өзіндік орнын айқындағанын білдіреді. Халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтардың маңыздылығы Қазақстан үшін ерекше. Қазіргі таңда кез-келген халықаралық жобалар немесе халықаралық даму бағдарламаларының барлығы да адамзаттың ортақ құндылықтарымен қатар, ұлттық бірігейлік пен ұлттық құндылықтарды дәріптеуге бағытталған. Мысалы «Соғыс жағдайында мәдени мұраларды сақтау конвенциясы» 1954 жылы қабылданса, «Жергілікті жерлері мен пейзаждарының сұлулығын сақтау бойынша ұсыныстар» 1962 жылы қабылданды.

Сонымен қатар «Әлемдік және табиғи мұраларды сақтау конвенциясы» 1972 жылы қабылданса, сол жылы «Табиғи және мәдени мұраларды сақтаудың ұлттық жоспарына ұсыныстар» атты даму тұжырымдамалары қабылданады. 1989 жылы «Фольклорды сақтау бойынша ұсыныстар» атты бағдарламалары қабылданған [9, 43-б.]. Демек ХХ ғасырдың өзінде ұлттық құндылықтарды дәріптеу, оны сақтау мәселелері халықаралық деңгейде көтеріле бастады. Тәуелсіздік жылдарында қабылданған түрлі қоғамдық-мәдени өмірді қамтитын мемлекеттік бағдарламалар аз болмады. 1996 жылдың желтоқсан айында Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңы қабылданып, 2000 жыл «Мәдениет жылы» деп жарияланды [10, 214-б.]. 2004-2011 жылы «Мәдени мұра» атты бірегей мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бір ғана «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының өзі ұлттық тарих, ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртудың мол мүмкіндіктеріне жол ашты. Қазіргі дамыған әрі өзгермелі жаһандық құбылыстар жағдайында тұлғаның ерекше үйлесімділікпен қалыптасуы үшін әрі тұрақты дамуы ұлттық құндылықтарға ерекше мән берілуі қажет. Осы тұрғысынан келгенде Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарға ерекше мән беретіндігі байқалады.

Қазақстанның халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарын Қазақстан тарихы мысалында оқытылуына мән беру маңызды мәселелер қатарына жатады. Өйткені мәселенің маңыздылығымен қатар, оның тәжірибе жүзіндегі іске асуының өзіндік ерекшеліктері бар. Әлеуметтік-мәдени басымдықтар

мәселесі бүгінгі Қазақстан тарихы пәнінің заманауи кезеңіндегі маңызды тақырыптарының біріне айналып отыр. Аталған мәселені оқыту арқылы біз бірқатар құзіреттіліктерге қол жеткізе аламыз:

- білім алушылардың әлеуметтік-мәдени басымдықтар туралы нақты білім мазмұнына ие болады;
- әлеуметтік-мәдени басымдықтар туралы түсініктері молаяды;
- түрлі тарихи кезеңдердегі әлеуметтік-мәдени басымдықтарды заманауи сипатымен салыстыра отырып, артықшылықтары мен кемшіліктерін саралай алады;
- әлеуметтік-мәдени басымдықтардың халықаралық сипатын ұлттық құндылықтармен ара-қатынасын талдау, синтездеу, тарихи деректерді сыни талдай алады;
- игерілген мәліметтер негізінде әлеуметтік-мәдени басымдықтар туралы өзіндік пікір қалыптастырып, мәліметтерді тұжырымдайды.

Осы келтірген әлеуметтік-мәдени басымдықтар мәселесіне қатысты құзіреттіліктерді қалыптастыру бағытындағы оқу үдерісі үш негізгі кезеңнен тұруы тиіс. Бұл кезеңдер «мен түсінемін», «мен білемін» және «мен істей аламын» деген жұмыс кезеңдерін қамтиды. Бұл жұмыс кезеңдерінің логикасы білім алушылардың әлеуметтік-мәдени басымдықтар туралы мәліметтерді игере отырып, тұлғалық әлеуетін ашу және нақты тарихи тақырыптарға деген қызығушылығын арттыру болып табылады.

Аталған тақырыптың білім алушыларға қол жетімді әрі толыққанды түсінікті болуы үшін білім берудің дәстүрлі әдістерімен қатар, интербелсенді әдістері арқылы да ұйымдастыруға болады. Әрине дайын ақпараттар интернет ресурстарында көптігі мен дайын ақпараттар жағдайында Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарын оқытуды интербелсенді әдістер арқылы сабақты ұйымдастырудың артықшылықтары көп. Мысалы зерттеу-сабағы, пікір-талас сабағы, мәселелік дәріс, шеберлік сыныбы сияқты өзге де сабақтарды тиімді ұйымдастыру арқылы жоғары жетістіктерге жетуге болады. Сабақ барысында жобалық технология, сыни ойлауды кешенді дамыту, көшбасшылық қасиетті жетілдіру, Блум таксономиясы сияқты технологияларды пайдаланудың маңызы жоғары. Білім алушылардың «топпен ойлан, талқыла, шешім қабылда» деп аталатын ұранмен жұмыс жасауы мәселені жан-жақты қарастыруға жағдай жасайды. Топ және жекелей жұмыстар барысында оқытушы білім алушылар алдына нақты тапсырмалар бере алуы тиіс. Ол тапсырмалар нақты нәтижеге қол жеткізуге бағытталғаны дұрыс.

Мәселеге қатысты әр топ мүшесінің пікірін ескере отырып, ортақ мақсатқа жұмылу арқылы көздеген нәтижеге қол жеткізеді. Осылайша жаңа мәліметтер де оңай игеріліп, өз мүмкіндіктерімен қатар өзге топ мүшелерінің әлеуетіне дұрыс баға бере алатын болады [11, 24-26-б.]. Оқытушы білім алушыларды топқа бөлу барысында бірқатар маңызды мәселелерді есте сақтауы тиіс. Топқа бөлу кездейсоқтық ұстанамы арқылы жүзеге асуы тиіс. Білім алушыларды бірнеше сабақ бойы тек бір топта жұмыс жасауына жол бермеу керек. Өзара бақталастық пен бірін-бірі қарсылас көру сезімі орын алмағаны абзал. Сонымен қатар үлгерімі жоғары білім алушылардың да бір топқа шоғырлануы біржақты көшбасшылыққа алып келеді. Топқа дұрыс бөлу сабақты тиімді ұйымдастырудың бастапқы қадамы болып табылады.

Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарын Қазақстан тарихы сабақтарында оқытуда ең алдымен мақсатты дұрыс айқындаудан басталады. Аталған мәселені оқытуда білім алушылар мән беруі тиіс мәселелердің негізгісі әлеуметтік-мәдени өмір, оның қамту аясын айқындау болуы тиіс. Сөзсіз аталған әлеуметтік-мәдени басымдықтың қамту аясы өте үлкен. Оқытушы білім алушыларға әлеуметтік-мәдени басымдықтарды жекелей жіктеп, оның мәнін ашуы тиіс. Қамтитын білім, әлеуметтік жағдай, денсаулық сақтау, аз қамтылған топтарды әлеуметтік қамсыздандыру, мәдениет пен тарих, салт-дәстүр ұғымдарын ашып, еліміздегі әлеуметтік-мәдени басымдықтардың мәні мен мазмұнын аша алуы тиіс. Келесі кезеңде оқытушы білім алушыларды әлеуметтік-мәдени басымдықтардың халықаралық сипатын ашып, ұйымдар мен елдер арасындағы байланыстардан туындаған тарихи құжаттар мен даму тұжырымдамаларын таныстырып, әлемдік үдерістердің ерекшеліктері туралы біз жоғарыда атаған технологиялар арқылы мәліметтерді береді.

Ендігі кезеңде білім алушылар үшін өзіндік қорытынды шығарып, салыстырмалы талдаулар негізінде еліміздің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарына баға бере алуы тиіс. Атап айтқанда әлеуметтік мемлекет түсінігі, еліміздегі білім беру жүйесі мен халықаралық стандарттардың айырмашылығы мен ұқсастықтары, еліміздегі азаматтардың әлеуметтік қамсыздандыруы мен дамыған озық елдердің тәжірибесі, тарихи-мәдени ескерткіштер мен оның дүниежүзі тарихының бір құрамдас бөлігі екендігінің көрсеткіштері, Қазақстанның киелі оорындарының географиясы, мәдениетті қолдауға бағытталған халықаралық ұйымдар мен Қазақстан арасындағы байланыстар, жаһандану және ұлттық құндылықтар мен ұлттық мәдениет және осы сипаттағы өзге де маңызды мәселелерді өздігімен талдап, тұжырымдай алуы тиіс.

Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтары тақырыбының пәнаралық байланысы жоғары. Білім алушылар тек тарих қана емес, сонымен қатар әлеуметтану, мәдениеттану, құқық сынды пәндердің ерекшеліктерімен танысуға мүмкіндік алады. Өйткені Қазақстан Республикасының әлеуметтік мемлекет ретінде орнығуын тұжырымдауда әлеуметтік саланы реттейтін заңнамалық құжаттар мен оның халықаралық стандарттармен ұштасуын талдайды. Сонымен қатар қазақ халқының мәдени болмысы мен ұлттық құндылықтарының әлемдік өркениеттегі орнын айқындау үшін сөзсіз мәдениеттану саласының ерекшеліктеріне мән береді. Білім алушылар заңнамалық құжаттармен жұмыс жасайды. Осылайша білім алушылардың танымдық белсенділігі оянып, мәселедегі өзекті негізін дәл анықтау, білім мазмұнын қалыптастыра алу, шығармашылық тұрғыдан ойлану, салыстыра отырып талдау сынды маңызды құзіреттіліктерді өз бойында қалыптастырады.

Талқылау. Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтары мәселесі арнайы ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысанына айнала қоймады. Рас аталған мәселе төңірегінде жанама мәліметтер беретін ғылыми-зерттеу жұмыстарымен қатар, іргелі еңбектер бар. Тақырыпты ашып, нақты тұжырымдар жасау үшін мәселенің теориялық негіздерін ашатын еңбектердегі мәліметтерді сараптай отырып, салыстырмалы талдау нәтижесінде өзіндік қорытынды жасай алдық. Мысалы зерттеушілер Л.А. Беляева мен М.А. Беляевалардың «Социально-культурная деятельность: структурно-функциональная модель» деп аталатын ғылыми-зерттеу жұмысында жалпы әлеуметтік-мәдени қызмет, оның ұғымы мен қызметі турасында нақты мәліметтер келтірілген. Аталған мақала барысында авторлар әлеуметтік-мәдени басымдықтарды жіктеп, олардың әрқайсысына тоқталуға тырысады [1, 68-б.].

Сонымен қатар мәселенің теориялық негіздерін қалыптастыру мақсатында біз С.В. Калашниковтің «Функциональная теория социального государства» атты еңбегін пайдалана алдық. Автор өзін әлеуметтік мемлекет деп жариялаған елдерге тән болуы тиіс белгілерді дәл анықтауға тырысады. Автор «әлеуметтік мемлекет азаматтарының өзара теңдігі мен ең бастысы әлеуметтік тұрғыдан толыққанды қамсыздануы» деген маңызды пікір білдіреді [6, 19-б.]. Автор азаматтардың қажеттіліктерінің өтелуі, заман ағымына сай бола алуын да әлеуметтік мемлекеттің басты белгілері ретінде атап өтеді. Аталған еңбектің бір ерекшелігі қазіргі таңдағы дамыған елдердің әлеуметтік саладағы саясатына да баға беріп, ерекшеліктерін атап өтуге тырысады. Осы келтірілген мәліметтер арқылы Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік басымдықтарға сай болуы, ерекшеліктері мен артықшылықтарын бағамдай алдық. Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтары мәселесінің теориялық негіздерін сараптауда біз В.Г. Бочаровтың «Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход» атты еңбегін де атап өтеміз. Автор өз еңбегінде әлеуметтік басымдықтар және оның халықаралық сипатына тоқталады. Әсіресе әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы дамыған елдердің тәжірибесіне тоқталып, азаматтардың өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра алуы, көзқарастарының қорғалуы сынды мәселелерді әлеуметтік басымдықтардың халықаралық сипаты ретінде көрсетеді [7, 1-б.].

Қазақстанның халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарын анықтау барысында бірқатар мәселеге қатысты жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарының және мемлекеттің заңнамалық құжаттары, түрлі сипаттағы еңбектердің бар екендігін айқындадық. Олардың қатарында Т.Е. Арсанованың «Роль ЮНЕСКО в современных условиях» атты ғылыми-зерттеу жұмысын атай аламыз. Автор ЮНЕСКО ұйымының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарды анықтау мен олардың дамуына қатысты атқарып отырған шараларын, сонымен қатар ұйымның ерекшеліктері мен құрылымдарын жан-жақты талдап, көрсете алған. Біз үшін автордың осы халықаралық ұйымның ұлттық құндылықтарды ескере отырып, ортақ адамгершілік қағидаттарын қалыптастыруға бағытталған қызметтеріне баға беруі маңызды.

Өйткені автордың пайымдары арқылы халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтар туралы нақты тұжырымдар жасауға болады [2, 85-б.]. ЮНЕСКО ұйымының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарға артықшылықтар берудегі қызметін сараптап, ұйымның барлық құрылымдық ерекшеліктерін сәтті аша алған. Біз өз кезегімізде сол ұйымдардың аясында атқарылған шараларды айқындап, еліміздің қаншалықты халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарға мән беретіндігін айқындадық. Осы сипаттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының бірі Дж. Сингхтың «United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) Creating norms for a complex world» атты мақаласы. Автор ЮНЕСКО ұйымын халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтармен жұмыс атқарып отырған бірегей ұйым ретінде бағасын береді [3, 9-р.]. Қазақстан мен ЮНЕСКО арасындағы байланыстарды ашу арқылы біз еліміздің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарға қаншалықты мән беріп, осы бағытта атқарған шараларын айқындай аламыз. Осы мақсатта С.С. Чукаеваның «ЮНЕСКО и Казахстан: горизонты сотрудничества»

ства» атты ғылыми-зерттеу жұмысына мән бердік. Автордың келтірген мәліметтері Қазақстанның әлеуметтік-мәдени бағыттағы атқарған жұмыстарының халықаралық сипатын дәл талдай алдық [4,111-б.].

Әрине аталған мәселе, еліміздің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарға мән беріп, осы бағыттағы жұмыстары өзге де халықаралық ұйымдар аясында жүруде. Мұндай ұйым аясындағы жұмыстарды талқылау үшін «Аналитический доклад Университет ШОС как инструмент интеграции образовательных систем государств-членов ШОС» [5] және Е.В. Станис, М.Г. Макарова мен Ж.Р. Торегожинаның «Опыт РУДН (Россия) и КазНУ им. Аль-Фараби (Казахстан) по созданию совместных образовательных программ в области экологии» атты ғылыми-зерттеу жұмыстарын атап өте аламыз [6]. Бұл жұмыстар арқылы Қазақстан Республикасының халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарының беделді өзге де әлемдік ұйымдар негізінде жүзеге асып жатқандығын байқаймыз. Әрине авторлардың келтірген ұйым аясындағы жұмыстардың аймақтық сипаты басым болғанымен оның маңыздылығы жоғары деп нақты тұжырымдаймыз. Әрине мақала барысында біз ұлттық құндылықтарымыздың мәні мен ерекшеліктеріне мән беріп, оның халықаралық деңгейге көтерілуіне мән берілді. Осы мақсатта О.В. Галкованың «Культурное наследие: современные подходы и проблемы» [9], сонымен қатар Ж.А. Ермекбайдың «Культурное наследие народа Казахстана в Евразийском пространстве» [10] атты ғылыми-зерттеу жұмыстары арнайы қарастырылды [10].

Ең бастысы біз осы аталған өзекті мәселерді Қазақстан тарихы барысында оқытылу ерекшеліктерін мән беру болып табылады. Сол себепті де аталған тақырыпты оқытудың дәстүрлі және заманауи түрлеріне сипаттама беріп, артықшылықтар мен ерекшеліктерін ашуды мақсат еттік. Рас аталған бағытта бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстары жарық көрген. Біз осы еңбектердегі басты мәселелерге назар аударатырып, тәжірибеге негіздей отырып, бірегей тұжырымдар жасай алдық.

Қорытынды. Қазақстан Республикасы өзінің егемендігіне қол жеткізгеннен кейін саяси-экономикалық басымдықтармен қатар, ерекше мән берген салалардың бірі әлеуметтік-мәдени өмірді жақсарту болғаны жасырын емес. Қоғамда үстем болып келген қағидаттар жойылып, дамыған батыс елдерінің тәжірибелері басшылыққа алына бастады. Осы ретте еліміз өзіндік тәжірибені, халықаралық тәжірибемен ұштастыра алды. Азаматтардың көзқарасы мен қоғамдағы орны, пайымы мен парасатына мән беретін әлеуметтік мемлекетті қалыптастырып, халықаралық ұйымдар аясындағы әлеуметтік-мәдени басымдықтарға мән берді.

Жеткен жетістіктер аз емес. Міне ендігі кезек Қазақстанның халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарын оқу үдерісі барысында оқыту ісі. Білім беру саласында орын алған өзгерістер де еліміздің халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтарға мән беруінен туындады. Заманауи әдіс-тәсілдерге негізделген технологиялар арқылы білім алушыларға халықаралық әлеуметтік-мәдени басымдықтар түсінігі мен оның еліміздегі көрінісін ашу, жалпы адамгершілік қағидаттарға негізделген дүниетанымдағы ұрпақты қалыптастырудың басты кепілі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Беляев Л.А., Беляева М.А. Социально-культурная деятельность: структурно-функциональная модель // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусства. – №1(33). 2013. – 68. [68-б.]
2. Арсанова Т.Е. Роль ЮНЕСКО в современных условиях // Вестник МГУКИ. – №5(73). – 2016. – 85. [84-85-б.].
3. Singh J.P. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) Creating norms for a complex world. - Georgetown University, 2010. – 9. [9-р.]
4. Чукаева С.С. ЮНЕСКО и Казахстан: горизонты сотрудничества // Вестник КазНУ. – Серия международные отношения и международное право. – №1(65). – 2014. – 111. [107-111-б.]
5. Аналитический доклад Университет ШОС как инструмент интеграции образовательных систем государств-членов ШОС. Алматы, 2012. – 69 с. [8-б.]
6. Станис Е.В., Макарова М.Г., Торегожина Ж.Р. Опыт РУДН (Россия) и КазНУ им. Аль-Фараби (Казахстан) по созданию совместных образовательных программ в области экологии // Международный журнал экспериментального образования. - №1. – 2013. – 247. [38-б.]
7. Калашиников С.В. Функциональная теория социального государства. – М., 2002. – 198 с. [5-б.]
8. Бочаров В.Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход. – Москва, 1999. – 224. [91-б.]

9. Галкова О.В. Культурное наследие: современные подходы и проблемы // Вестник МГУКИ. – №6. – 2008. – 184. [43-б.]
10. Ермекбай Ж.А. Культурное наследие народа Казахстана в Евразийском пространстве // Ученые записки. – Том 2. – 214. [214-б.]
11. Ахметова М.С. Предметно-языковое интегрированное обучение Истории Казахстана // Вестник Челябинского университета. – №13 (342). – 2014. – 194. [24-26-б.]

References:

1. Beljaev L.A., Beljaeva M.A. Social'no-kul'turnaja dejatel'nost': strukturno-funkcional'naja model' [Socio-cultural activity: structural and functional model] // Vestnik Cheljabinskoy gosudarstvennoj akademii kul'tury i iskusstva. – №1(33). 2013. – 68. [68-b]
2. Arsanova T.E. Rol' JUNESKO v sovremennih uslovijah [The role of UNESCO in modern conditions] // Vestnik MGUKI. – №5(73). – 2016. – 85. [84-85-b].
3. Singh J.P. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) Creating norms for a complex world. - Georgetown University, 2010. – 9. [9-p.]
4. Chukaeva S.S. JUNESKO i Kazahstan: gorizonty sotrudnichestva [UNESCO and Kazakhstan: horizons of cooperation] // Vestnik KazNU. – Serija mezhdunarodnye otnoshenija i mezhdunarodnoe pravo. – №1(65). – 2014. – 111. [107-111-b.]
5. Analiticheskij doklad Universitet ShOS kak instrument integracii obrazovatel'nyh sistem gosudarstvennyh ShOS [Analytical report of the SCO University as a tool for integrating the educational systems of the SCO member states]. Almaty, 2012. – 69 s. [8-b.]
6. Stanis E.V., Makarova M.G., Toregozhina Zh.R. Opyt RUDN (Rossija) i KazNU im. Al'-Farabi (Kazahstan) po sozdaniju sovmestnyh obrazovatel'nyh programm v oblasti jekologii [The experience of RUDN (Russia) and Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan) in creating joint educational programs in the field of ecology] // Mezhdunarodnyj zhurnal jeksperimental'nogo obrazovanija. - №1. – 2013. – 247. [38-b]
7. Kalashnikov S.V. Funkcional'naja toerija social'nogo gosudarstva [Functional theory of the welfare State]. – Moskva, 2002. – 198. [5-b.]
8. Bocharov V.G. Professional'naja social'naja rabota: lichnostno-orientirovannyj podhod [Professional social work: a personality-oriented approach]. – Moskva, 1999. – 224. [91-b]
9. Galkova O.V. Kul'turnoe nasledie: sovremennye podhody i problemy [Cultural heritage: modern approaches and problems] // Vestnik MGUKI. – №6. – 2008. – 184. [43-b.]
10. Ermekbay Zh.A. Kul'turnoe nasledie naroda Kazahstana v Evrazijskom prostranstve [Cultural heritage of the people of Kazakhstan in the Eurasian space] // Uchenye zapiski. – Tom 2. – 214. [214-b.]
11. Ahmetova M.S. Predmetno-jazykovoje integrirovannoe obuchenie Istorii Kazahstana [Subject-language integrated teaching of the history of Kazakhstan] // Vestnik Cheljabinskogo universiteta. – №13 (342). – 2014. – 194. [24-26-b].

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PRESONALITY**

**ӘӨЖ 94(574)
МРНТИ 03.20**

М.А. Токжигитова*¹, Б.Қ. Исабек², А.М. Нуржанова³

¹ *Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің PhD 3 курс докторанты
Шымкент, Қазақстан Республикасы
E-mail: maira5585@mail.ru*

² *Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің проф. м.а., т.ғ.к.
Шымкент, Қазақстан Республикасы
³ т.ғ.к., доцент, Қ.И. Сәтбаев ат. ҚазҰТУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university*

**ЗИЯЛЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК ӨЛКЕ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ
(XX ҒАСЫРДЫҢ І ЖАРТЫСЫ)**

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – XX ғасыр басында қалыптасып, өздерінің қоғамдық-саяси қызметтерінің негізгі бағыты ретінде халыққа білім беру ісін жетілдіру, зайырлы білім беру саласын дамыту ісін таңдап алған ұлт қайраткерлерінің қызметін жан-жақты ашу болып табылады.

Мақаланың басты міндеттерінің бірі XX ғасырдың алғашқы жартысында Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне белсенді араласып, қазақ халқының мүддесі мен қызығушылығының қорғалуына үлкен мән берген мемлекет пен қоғам қайраткері ретінде танылған Садықбек Сапарбеков пен Әбілхайыр Досовтың өмірі мен қызметінің бетбұрысты тұстарын тарихи талдауға арналады. Сонымен қатар, Қазақстанда Кеңес өкіметін құруға белсене қатынасқан, республикамызда партиялық-мемлекеттік істі ұйымдастырып, басқаруда үлкен еңбек сіңірген ірі қайраткерлер Әбілхайыр Досов пен Сапарбеков Садықбектің сталиндік қуғын-сүргінге ұшырауының себептеріне мән берілген.

Зерттеу жұмысының өзектілігі XX ғасырдың I жартысындағы зиялы қауымның атқарған іс-әрекеті мен идеологиялық бастамаларының қазіргі тәуелсіз Қазақстанның саяси-идеологиялық ұстанымдарымен тығыз сабақтасатындығын анықтайды. Қазіргі таңда қоғамымызда өткен зиялы қауымның ұстанымдарымен жүретін саяси зиялы ортаны қалыптастыру маңызды болып табылады. Себебі, жаһандық үрдістер өскелең ұрпақтың ұлттық құндылықтар мен зиялылықтан алшақтап кетуіне ықпалын тигізуі мүмкін.

Зерттеудің нәтижесі өткен дәуірдің зиялы тобының бірқатар өкілдерінің мемлекетті қалыптастыру мен нығайтудағы күрес жолының тарихи аспектілерімен айқындалды.

Түйін сөздер: Зиялылар, «халық жауы», қайраткер, тәуелсіз мемлекет, кәмпеске, хатшы, баспасөз

Токжигитова М.А.*¹, Исабек Б.Қ.², Нуржанова А.М.³

¹ *Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, PhD докторант 3 курса,
Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: maira5585@mail.ru*

² *Южно-Казахстанский государственный педагогический университет и.о.профессор, к.и.н.,
Шымкент, Республика Казахстан*

³ *к.и.н, доцент, КазНПУ им. Сатпаева, Алматы, Республика Қазақстан.
E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university*

**ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ЮЖНОГО КРАЯ
(I ПОЛОВИНА XX ВЕКА)**

Аннотация

Цель исследовательской работы – раскрыть исторический смысл деятельности казахских деятелей, осознавших необходимость служения своему народу, политического истока народа, пробуждения у народа стремления к знаниям, искоренения неграмотности.

Одна из главных *задач* статьи посвящена историческому анализу переломных моментов жизни и деятельности видных общественных и государственных деятелей Садыкбека Сапарбекова и Абулхайра Досова, оставивших глубокий след в общественно-политической жизни в 20-40-е годы XX века. Кроме того, большое внимание было уделено причинам сталинских репрессий в отношении крупных деятелей Абулхайра Досова и Сапарбекова Садыкбека, принимавших активное участие в создании советской власти в Казахстане, внесших большой вклад в организацию и управление партийно-государственного дела в республике.

Актуальность исследовательской работы определяет тесную преемственность деятельности и идеологических инициатив интеллигенции I половины XX века с политико-идеологическими позициями современного независимого Казахстана. В настоящее время важным является формирование в нашем обществе политической интеллигентной среды, которая будет следовать интересам интеллигенции прошлого. Ведь глобальные тенденции могут повлиять на то, чтобы подрастающее поколение отошло от национальных ценностей и интересов интелегенции.

Результаты исследования были определены историческими аспектами пути борьбы некоторых представителей интеллигенции прошлых эпох в формировании и укреплении государства.

Ключевые слова: интеллигенция, "враг народа", деятель, независимое государство, конфессия, секретарь, пресса

М.А. Tokzhigitova^{*1}, В.К. Isabek², А.М. Nurzhanova³

¹ *South Kazakhstan State Pedagogical University, PhD 3rd year doctoral student, Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: maira5585@mail.ru*

² *South Kazakhstan State Pedagogical University, Acting Professor, PhD, Shymkent, Republic of Kazakhstan*

³ *Candidate of Historical Sciences, docent Satbayev University, Almaty, Republic of Kazakhstan E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university*

INTELLIGENTSIA AND THE WAY OF LIFE OF THE INTELLIGENTSIA OF THE SOUTHERN REGION (I HALF OF THE TWENTIETH CENTURY)

Abstract

The *purpose* of the research work is to reveal the historical meaning of the activities of Kazakh figures who realized the need to serve their people, the political source of the people, the awakening of the people's desire for knowledge, the eradication of illiteracy.

One of the main *tasks* of the article is devoted to the historical analysis of the turning points of the life and activities of prominent public and statesmen Sadykbek Saparbekov and Abulkhair Dosov, who left a deep mark on socio-political life in the 20-40s of the twentieth century. In addition, much attention was paid to the reasons for Stalin's repressions against major figures Abulkhair Dosov and Saparbekov Sadykbek, who took an active part in the creation of Soviet power in Kazakhstan, who made a great contribution to the organization and management of the party-state business in the republic.

The *relevance* of the research work determines the close continuity of the activities and ideological initiatives of the intelligentsia of the first half of the XX century with the political and ideological positions of modern independent Kazakhstan. At present, it is important to form a political intelligent environment in our society that will follow the interests of the intelligentsia of the past. After all, global trends can influence the younger generation to move away from national values and interests of the intelligentsia.

The *results* of the study were determined by the historical aspects of the way of struggle of some intellectuals of past eras in the formation and strengthening of the state.

Keywords: intelligentsia, "enemy of the people", activist, independent state, denomination, secretary, press

Кіріспе. XX ғасырдың 90-шы жылдары іргесі мызғымастай көрінген КСРО-ның ыдырауымен одақтас республикалар өз тәуелсіздігін жариялады. Бірнеше жылдар аралығында үзіліп қалған қазақ мемлекеттілік тарихының жана кезеңі басталды. Қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар, білім және ғылым саласында да түбегейлі бетбұрыстар орын алды. КСРО жылдары ғылым-зерттеу жұмыстары коммунистік идеологияға шектен тыс бағындырылды. Нәтижесінде ұлттық құндылықтарды дәріптеп, ұлтты ұйыстыратын оқиғалар турасында жалған пікірлер қалыптасты. Ұлттың қалыптасуы мен оның мүддесінің

қорғалуына үлес қосқан тұлғалардың ролі тарихнамада бұрмаланды. Ел егемендігі жылдарында тарихтың мұндай ақтаңдақ беттері қайта қаралып, шынайылық принципіне сай келетін ғылыми-зерттеу жұмыстары белсенді жүргізіле бастады. Әсіресе ХХ ғасыр басында қалыптасқан ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметін ашуға деген сұраныс артты. Нәтижесінде Алаш партиясы мен большевиктік тұғырнамадағы ұлт қайраткерлерінің қызметіне деген оң көзқарас қалыптасып, елге танымал болды. Дегенмен әлі де болса республиканың қоғамдық-саяси өмірінде маңызды рөлге ие болған тұлғалардың өмірі мен қызметін ашудың қажеттілігі байқалады.

Өзектілігі. ХХ ғасырдың басы өзіндік ерекшелігі бар, әрі ұлт мүддесін өздерінің қызметінің негізі етіп алған ұлт қайраткерлерінің қалыптасуымен ерекшеленетін тарихи уақыт. Қазан революциясынан кейін билікке келген большевиктер түрлі декреттер қабылдап, ұлттық ерекшеліктерге негізделген мемлекет құруға рұқсат беретіндігі туралы жалған уәделер берді. Өзін-өзі басқару құқығының сақталуы туралы декреттерге сай ұлт қайраткерлері Алаш партиясы төңірегіне топтасты. Ұлт қайраткерлерінің үлкен тобы большевиктер жағында болды. Қос тараптың да идеясы әртүрлі болғанымен, түпкі мақсаттары ортақ еді. Ол мақсат қазақ халқының мемлекеттілігін қалпына келтіріп, тапталған мүддесін қорғау еді. Осы ретте Отан тарихында өзіндік орнын алған ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметі туралы бірқатар кешенді зерттеу жұмыстарының жүргізілгендігін атап өтеміз. Дегенмен аймақтарда қазақ халқының қызығушылығын жоғары қойып, республиканың саяси өміріне белсенді араласқан қайраткерлердің өмірі мен қызметі көп жағдайда назардан тыс қалуда. Ұлт көсеміне айналған Әлихан Бөкейханов өзінің бір сөзінде ұлтқа қызмет етудің қозғаушы күші білімде емес, мінезде жатқандығын атап өтеді [1; 388]. Өзіндік көзқарасы қалыптасқан тұлғалардың бірі Садықбек Сапарбеков пен Әбілхайыр Досов еді. Аталған қос тұлғаның өмірі мен қызметі зерттеушілердің назарынан тыс қалып отыр.

Мемлекетімізде жүзеге асып жатқан «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағытындағы жұмыстарда өткен тарихтың сабағын толыққанды түсініп, өскелең ұрпақтың тарихи санасын қалыптастырудың маңыздылығы аталып өтеді [2; 6]. Рас осы ретте тарихи сананың қалыптастырудың маңызды жолдарының бірі Садықбек Сапарбеков пен Әбілхайыр Досов сынды тұлғалардың өмірін зерттеп, маңызды тұстарын ғылыми айналымға енгізу болып табылады.

Мақсаты мен міндеттері: Ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты ХХ ғасыр басындағы саяси оқиғаларды сараптай келе, қалыптасқан ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметін талдау, ұлт зиялыларының қалыптасуының объективті жағдайларын анықтап, Садықбек Сапарбеков пен Әбілхайыр Досов сынды ұлт қайраткерлерінің өмірі мен қызметін кешенді түрде ашу болып табылады. Қойылған мақсатқа сай бірнеше міндеттер топтамасы анықталды. Алдымен ХХ ғасыр басындағы саяси ахуалды сипаттап, ұлт тарихында өзіндік орынға ие болған қайраткерлердің қызметін ашу, ХХ ғасырдың алғашқы жартысында республиканың қоғамдық-саяси өміріне белсенді түрде араласқан Садықбек Сапарбеков пен Әбілхайыр Досовтың қызметін талдау.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында біз тарих және қоғамдық ғылымдарға кеңінен танымал әрі белсенді қолданыстағы бірқатар әдістерді пайдаландық. Олардың қатарында жалпыдан жалқыға өту әдісі. Әдіске сай мақала барысында алдымен Садықбек Сапарбеков пен Әбілхайыр Досов сынды ұлт қайраткерлерінің қалыптасуына түрткі болған ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік-саяси ахуалға сараптама жасадық. Сонымен қатар мақала барысында біз мәселеге қатысты мәліметтерді салыстырмалы талдау әдісі бойынша пайдалануға тырыстық. Нәтижесінде салыстырмалы талдау әдісі объективтілік принципімен ұштасты. Мәселені жағымды және жағымсыз жайттарына қарамастан, шынайы көрсетуге тырыстық. Мақалада ішкі үйлесімділік пен логикалық бірізділік мәселесіне көңіл бөлінді. Нәтижесінде қойылған мақсатқа қол жеткізе отырып, мәселенің кешенді зерттелуіне қол жеткізілді.

Негізгі бөлім. Ұлттық зияткерлік әлеуетті қалыптастыруда зиялы қауымның алар орны ерекше. Әлеуметтік күш ретінде танылған адамдардың бұл тобы қоғам дамуына жағдай жасайды. Мұның нақты мысалын ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі ұлт қайраткерлерінің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметінен анық көре аламыз. Рас ХХ ғасыр басында қалыптасқан ұлт қайраткерлерінің қызметі туралы жан-жақты әрі кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен, бұл мәселенің қоғамның алға басуына әсер ететін тетіктері тұрғысынан және ұлт зиялыларын қалыптастыратын орта сынды мәселелер әлі де болса кешенді зерттеуді талап етеді. Демек мұндай маңызды мәселелер, ұлт зиялыларының зияткерлік әлеуетінің мүмкіндіктері мәселесі тәжірибе ретінде кешенді талданған жоқ деп айтуға толық негіз бар. Осы ретте болашақтағы ғылыми-зерттеу жұмыстар тарихи сабақтастық мәселесіне көңіл аударып, ұлт зиялыларының тарихи мұрасын кейінгі буын өкілдеріне қалыптастырудың жолдарына ерекше мән беруі тиіс.

Интеллигенция дегенді балама ретінде қолданбаудың өзіндік себептері де бар. Рас көп жылдар бойына шенеуніктік жүйе бойынша оқыған адамды зиялы қауым өкілдеріне жатқызып жатады. Сондықтан шын зиялының бағасын да, құнын да, қадір-қасиетін де қазақ ұғымынан алыстатып алғандай әсер қалдырады. Өйткені әліпті таяқ деп білмей-ақ та зиялы ер-азамат болған, болады береді. Мұнда әлеуметтік сана-сезімнің атқарары өте мол. Оған оқығандарымызды былай қойғанда, ертеректегі Бұқар жырау мен XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүріп танылған Жамбыл Жабаевты атауға болады. Қазіргі қолданыстағы «зиялы» сөзі арабтан келгені мәлім. Оқығаны бар әрі белгілі бір білім мазмұнына ие азаматтарды зиялылар қатарына қосады. Демек мағыналық тұрғыда «интеллигент» сөзімен астасып жатыр. Дегенмен «интеллигенция» ұғымының әлеуметтік астары басым. Бұл ұғым көп жағдайда қоғамдық өмірге белсене атсалыпы, қоғамның саяси және әлеуметтік өзгерістеріне сай өзінің қызметінің негізгі бағыттарын айқындайтын азаматтардың есімімен тығыз байланысып жатыр.

Түркі халықтарының басын қосуды ойлаған Мұстафа Шоқай өзінің ұлт зиялылары туралы жазған мақаласында «зиялы» сөзінің мәнін жан-жақты ашуға тырысады. Мысалы ұлт зиялылары деп кімді атауға болады деген сауал қоя келе, бұл ұғымның үстірт қарағанда мағынасы тым жеңіл болып көрінетіндігін атап өтеді. Мұстафа Шоқай бұл ұғымды ашу, мәнін дәл анықтап берудің де оңай еместігін ерекше атап өтеді. Ол қазіргі таңдағы бір үрдістің қате екендігіне назар аударады. Демек оқыған азаматтардың барлығын немесе белгілі бір бағытта тәрбие көрген адамдарды түгелдей зиялы деп атауға келмейтіндігін анық айтады. Мұстафа Шоқай ұлт зиялылары деп белгілі бір мақсаттың төңірегіне топтасып, сол мақсатқа сай өзі қызметінің негізгі бағыттарын дәл анықтай білген, жүйелі жұмыстар атқарған азаматтарды атауға болады деп санаған. Ең бастысы ұлттық мүдде жолында өз қызметінің негізгі бағыттары ретінде саяси-экономикалық, әлеуметтік даму сынды маңызды мәселелерді шешуге талпынатын жан зиялы болады деп нақты тұжырымдайды [3; 388].

Қазір қоғам санасында «зиялы қауым» ұғымын шығармашылық интеллигенцияның балама атуы ретінде түсіну, қабылдау қалыптасқан. Кеңестік кезден қалыптасқан дәстүрлі көзқарас бойынша сол кезде жоғарғы оқу орнын бітірген дипломы бар мамандардың барлығы «зиялылар» санатына жатқызылды. Біркелкі идеологиялық ұстаныммен жоғары білім алып шыққан әртүрлі мамандық иелері «интеллигенция өкілдерін», яғни қоғамның зиялы қауымын құрды. Уағыт ағымы өте келе олардың арасынан іріктеліп, қоғамға өз еңбектері сіңіп, қоғамға танымал болғандары шығатын. Олардың ішінде әрине, ойын ашық жеткізе айтатын, халықтың, ұлттың қамын ойлаған сөзі өткір ақын-жазушылар мен өнер адамдарының беделі ерекше болды. Олар ұлтының нағыз зиялылары, жаршылары, жанашырлары бола білді. Зиялылық қазақтар қалың ұйысқан жерлерде, орталарда әлеуметтік институт ретінде танылып, бұқара халықтың зиялы адамдарға деген құрметіне жол аша білді. Бүгінгі таңда «зиялы қауымға» кімдерді жатқызуға болады...? Зиялы адамдар қоғамға қашанда керек. Зиялылық – тарихи процесс барысында өмірде орнығатын жақсы мен жаманды, дұрыс пен бұрысты елеп өткізіп отыратын қоғам сүзгі, халық даналығы мен дәстүр – салтын ұрпақтан ұрпаққа жалғастырушы.

Қазақ халқы алдымен осы талапты орындауға қарымы бар тұлғаларды ғана зиялы қауым қатарына қосқан. Яғни, қазақ танымында «зиялы» ұғымы қашанда ел мен жер, ұлт, мемлекет, отбасы, ұрпақ ұғымдарымен ұштасқанда ғана – өзінің төл мағынасына ие болады. Халықты ақыл-ойымен, даналы сөзімен аузына қарата алатын адам – ұлттың бар асыл қасиетін бойына жинақтаған, оның мұңын мұңдай, жоғын жоқтай білетін адам деп түсініледі.

Қазіргі таңдағы зиялыларға қатысты жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарын сараптай келе, мемлекеттің қоғамдық-экономикалық өмірінің дамуына үлес қосқан адамдарды атау дұрыс қалыптасқан деп санаймыз. Өйткені зиялы қауым ең алдымен өз заманының жемісі болып табылады. Зиялы қауымның пайда болуында капиталистік қоғам сұранысының талаптары түрткі бола алмайды. Рас зиялы ұғымына ұқсас оқыған азаматтар кез-келген тарихи кезеңде бола беруі ықтимал. Олар әлеуметтік сұраныстан туындаған заман ағымына сай болып, тіпті қоғамның белсенді және көрнекті мүшесі ретінде де танылуы мүмкін. Алайда олардың қызметінен белгілі бір ұлттың рухани мәдениетін жандандыру, ұлттық болмысына заманауи әр беру сынды ұрпақтан ұрпаққа берілетін маңызды міндеттерді, қызметтерін байқамаймыз. Дегенмен халықаралық саяси аренада ұлт болып танылған этнос өзіндік ұлттық зиялыларына ие болады. Ол тарихи заңдылық. Мұны қазақ тарихы ғана емес, әлемдік тәжірибе мойындатып отыр. Тарих үдерістің бетбұрысты жылдарында ұлт мүддесін жоғары қойған зиялыларға тән ерекшелік белгілі бір халық пен мемлекеттің тағдырын ұғынып, оны қорғау жолында басқарушылық және дипломатиялық қабілеттерімен танылады. Зиялысы жоқ халық бәсекеге қабілетсіз, тарих сахнасынан орны жоғалатын мәңгірттікке айналуы мүмкін. Немесе зиялысы бар, халқының тағдыры үшін күресетін ел бәсекеге қабілетті қасиеттерге ие бола біледі.

Тарих ғылымының зерттеп – зерделеу нәтижесінің пайымдауынша, Қазақстан жерінде сақтардан бастау алып түркі халықтары мекендеген замандарда, байырғы түркілер қоғамында зиялылардың мәртебесі мен құрамы мейлінше күрделі болған. Оның дәлелі Орхон-Енисей жазуларынан айғақтап біле аламыз. Руна жазуларында «білгіш кісілер, алып батыр кісілер» деген ұғым – терминдер қағандарға, тархандарға айтылса, «соғыс иесі, әскер иесі» деп әскер басылар мен қол бастаған батырларды атаған. Ал, Отырардан шыққан Әл-Фарабиді, Қожа Ахмет Яссауиді, жерұйық іздеген Асан Қайғыны зиялылар қатарына жатпайды деп кім айта алады?

Шалкиіз жыраудың жырында:

Ғадыл төре ел бастар,
Батыр жігіт жау бастар,
Аға жігіт қол бастар,
Шешен адам сөз бастар [4; 195]

Осы жырда көрсетілгендей әр жолында қазақ зиялыларының әлеуметтік – кәсіби топтары тізіліп көрсетіліп тұрғанын көре аламыз.

Демек осы келтірген жайттардан туындайтын қорытынды интеллигенция – белгілі бір халықтың арасынан шығып, өзінің маңызды міндеті ретінде ұлттық мүддені қорғау ісімен тығыз байланысып жатыр деп айтуға толық негіз бар [5; 108].

Елімізде нарықтық қатынастар еніп, мемлекет пен қоғам мен индивид арасында нарықтық экономикалық қатынастар үстем бола бастағанына қарамастан, қазіргі қазақ қауымында «зиялылықтың» бұл ұғымы әлі де мағынасын жойған жоқ, дәстүрлі этнотәрбие бар кезде ол жойылмайды да. Қазір де зиялы деп – шығармашылық қабілетті, өмірлік тәжірибесі мол, көргені көп, дүйім жұртты соңынан ілестіре алатын, ұлт пен қоғам алдындағы жауапкершілігін айрықша сезінетін, өздері де өмірдегі мақсаттарының ұлтымен тығыз байланыста екенін айқын ұққан жандарды атау сақталып отыр.

«Тарих толқынында» атты еңбекте ұлт зиялыларының маңызды міндетті қалтқысыз қорғаумен қатар, олардың тағдырларының да ауыр аяқталғандығы туралы мәліметтерді кездестіреміз [6; 288]. Рас ұлт зиялыларының тағдыры қаншалықты ауыр болғанымен, олардың ұрпақ алдындағы қызметі де ұмытылмайды. Қазіргі таңда ХХ ғасыр басында қалыптасқан ұлт қайраткерлерінің есімін ұлықтауға бағытталған шараларды соның айқын дәлелі деп айта аламыз.

Осы аталған зиялы ұғымына сай, ХХ ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің қызметін сараптасақ мынандай қорытындыға келеміз. ХХ ғасыр басындағы ұлт қайраткерлері зиялы ұғымына толыққанды сай болып, патшалық Ресей және кейіннен большевиктер билігінің ерекшеліктерін дәл анықтап, заман ағымына сай ұлт мүддесін қорғауға күш салды. Паишалық Ресей, Уақытша үкімет және большевиктер билігі тұсында да қазақ қоғамын дамытып, өзіндік мемлекеттілігіне қол жеткізуге тырысты. Мысалы бірінші орыс революциясынан кейін қалыптасқан ахуалға сай әрекет етіп, қоғам өмірінің барлық саласында белсенділік танытты. Мемлекеттік Думаға депутат ретінде сауал жолдап, қазақ халқының ауыр тағдырын жоғары мінберден көтере алды. Қазақ даласындағы ұлттық мүдденің аяқ асты болғандығын ерекше атап өткен петиция жазу ісін қолға алды. Патша үкіметінің отарлық саясатынан құтқаруға тырысып, Уақытша үкімет тұсында саяси белсенділік танытты. Уақытша үкіметтің жергілікті жерлердегі комиссары болып, орыс шаруаларынан көрген қорлығын ашық жазды. Большевиктік билік орнағанда қоғам өміріне атсалысып, зайырлы білім беру жүйесінің орнығуы, жергілікті басқару ісін оңтайландыру сынды қызметтерді белсенді атқарды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Жалпы ХХ ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі мәселесі ел егемендігі тұсында ерекше белсенділікпен зерттелді. Қандай да бір идеологияның қысымынан ажыраған соң, мәселені жан-жақты кешенді зерттеудің мүмкіндіктері туындағаны рас. Нәтижесінде мәселе жан-жақты ашыла түсті. Алайда көпшілікке танылып үлгерген ұлт қайраткерлерінің ғана өмірін, қызметін зерттеу аздық етеді. Осы ретте аймақтарда жүріп, республиканың қоғамдық өміріне атсалысқан тұлғалардың мәселелері назардан тыс қалып келеді. Олардың басым көпшілігінің тағдыры жоғарыда атап өткеніміздей ауыр аяқталды. Елімізде азаматтарға тұңғыш рет сөз жүзінде кең құқық берген заң 1936 жылы 5 желтоқсанда қабылданғаны белгілі. КСРО-ның бұл жаңа конституциясы тарихта «Сталиндік конституция» деген атпен танымал болды. Осы Конституцияның қабылдануынан кейін наразы топтар пайда болды деген себептермен ұлт зиялы қауым өкілдері қуғындала бастады. Біз жоғарыда атап өткен ұлт қайраткерлері сол саясаттың құрбанына айналды.

КСРО Конституциясы Қазақ АКСР-інің Одақтық Республика болып қайта құрылғандығын жариялады. 1937 жылы Республика кеңестерінің төтенше X съезінде Қазақ ССР Конституциясы қабылданды.

Қазақстанда сот жүйесі, халық комиссариаты қайтадан құрылды, мемлекеттік басқару жүйесінің құрамы өзгерді. Қайта құру шаруашылық органдарда, қоғамдық ұйымдарда да жүргізілді.

Алайда бұл мемлекеттік актілерді қабылдау 1937-1938 жж. Саяси қуғын-сүргінмен жалғасын тапты. И.В. Сталиннің «екі жүзділердің, халық жауларының бәрінің тамырын шауып, жойып жіберу туралы» нұсқауы қолға алынып, жүзеге асырыла бастады. Әсіресе жеке адамдарға нұсқауланған қуғын-сүргін өте қатал түрде жүргізілді. Жазалауға ұшырағандардың қатарында тарих беттерінен әлі орын алмаған, зерттеуді қажет ететін, «буржуазияшыл», «ұлтшылдар», «халық жауы» деген айыптаулар тағылып, тоталитарлық саясаттың құрбандары болған, көзі ашық, көкірегі ояу саналы азаматтарымыз қаншама.

Сталин қайтыс болғаннан кейінгі жылдары алғашқы келешекте жасалуы мүмкін өзгерістердің құрылымдық сипаты туралы екі бағыт, екі көзқарас белгі бере бастады. 1953-1954 жылдары социалистік қоғамдағы қарама-қайшылықтардың сипаты, жеке адаммен халықтың тарихтағы рөлі, теория мен практиканың арақатынасы, басшылықтың ұжымдылығы және басқалар туралы айтыстар өрістеді. Пікір таласқа жазушылар мен интеллигенция өкілдері белсенді араласа бастады.

Қоғамдық өмірді сталинизмнен арылту жолындағы елеулі оқиға Л.П. Берияның (1953 жылы шілдеде КОКП ОК Пленумы ОК құрамынан босатты, партиядан шығарылды) қылмысты іс – әрекетін үзілді – кесілді тоқтату қоғамдық өмірді демократияландыру жолындағы маңызды кезең болды. И.В. Сталиннің өлімімен және Л.П. Берияны өкімет билігінен тайдырумен байланысты КСРО да өмір сүрген қандыбалық тәртіптің ең қаратүнек беттерінің бірі аяқталды [7; 542].

Елдегі демократиялық қайта құру үрдісі неғұрлым қарқынды жүре бастады. Бірақ И.В.Сталиннің өлімі ол құрған әкімшіл – әміршіл жүйенің күйреуі емес еді. Мындаған сотталған адамдар бұрынғыша лагерлерде отырды, ал адам құқығының аяққа басылуы Сталиннің өзі сияқты, қатысы болған көптеген саяси қайраткерлер (В.Молотов, Г.Маленков, Н.Хрущев) жоғары үкімет орындарында отыра берді. Дегенмен Илья Эренбергтің айтуынша, сталиншілдіктен арылудың «жылымық» кезеңі басталды [8; 542].

Міне осындай ұлт қайраткерлерін қуғындап, артынан ақтауға тырысқанымен ХХ ғасырдың басында қалыптасып үлгерген ұлт зиялы қауым өкілдерінің ұлттық мүдде жолындағы қызметі, жалпы адамзаттық құндылықтардың қазақ халқына да қатысты сақталуы жолындағы еңбектері ұрпақтар жадына қайта оралды. Қазақ халқының тәуелсіздігі мен қалыптасқан отарлық саясаттан азат ету үшін жасаған шаралары мен әрекеттері әлі де болса зерттеле түсуі тиіс. Мысалы қазақ халқын оятуға тырысып, «Оян, қазақ!» деп ұран көтерген Міржақып Дулатов Бутырск түрмесінде жазған хатында құлдыққа түскен қазақ халқына көмектесіп, оның заңды құқықтарының қорғалуын талап етуді өз міндеті әрі парызым деп білдім деген болатын. Алайда өзіне тағылған айып, яғни ұлтшылдық кінәсін бар болғаны өз ұлтын сүйумен байланыстырады [9; 3].

Халықтың саяси жағынан көзін ашу үшін қазақ зиялыларының көшбасшылары халықтың бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою қажет екенін түсінді.

Міне, Қазақстанда 1928-1938 жылдардың арасында 105 мың адам тұтқындалып, 22 мыңы атылып кетті. Ал, Оңтүстік өңір бойыншы 7 мың адам тұтқындалып, 2,5 мың адам атылған. Қырғынға ұшырағандардың басым көпшілігі ең алдымен елдің сана- сезімінің иесі – зиялылар, оқығандар еді. Сталин неге сонша бұларға өш болды? Оған дәлелдер өте көп, алайда социалистік қоғам құру үшін оқыған саналы, өз ақыл-парасатымен ойлай алатын, кей тұста өзінше әрекет ететіндер емес, айтқанға көніп, айдағанға жүретіндерт керек болды.

1937-1938 жылдары қара дауылдан жан түршігерлік оқиғалар өңіріміздің Албастысай Қайтпас мекендерінде КСРО көшпелі әскери жоғары сотының төрағасы Горячевтің бұйрығымен өлкенің көптеген азаматтары жазықсыз атылған. Мұндай қара дауылдың құрбаны Садықбек Сапарбековта болды. Қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін өз өмірін сарып еткен қазақтың адал азаматтарының қатарында болып, бар болғаны 35 жыл ғана ғұмыр кешкен, соған қарамастан елі үшін, халқы үшін аянбай күрес жүргізіп, Қазақстанның көптеген қалаларында жауапты қызметтер атқарып, жазықсыз жазаланғандардың бірі, жалындап туған халқының біртуар ұлы Садықбек Сапарбеков болатын. Қазақ елінің тәуелсіздік алуымен дербес ел болуы, халқымыздың аршылмай, ашылмай жатқан тарихын қайта қарап таразылауға мүмкіндік жол ашты. Тарих қашанда әділ.

Ол қай уақытта болсада, сол кезеңге өзінің дұрыс бағасын береді. Тоталитарлық саясаттың жүргізілуінен халқымыз өзінің қаншама адал азаматынан айрылды. Оның дәлелі қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің жазықсыз жала жабылып атылғаны, қудаланғандары архив құжаттарынан айғақ. Бұл әрине қазақ халқы үшін орны толмас қасірет, қайғы. Біздің алдымызда жоғарыда аталған тарихи оқиғаларды жаңа архив деректерінің негізінде айқындауды жалғастыру қажет. Бұл ғылыми ізденістер өткенімізді жаңғыртып, жоғалтқанымызды еске салатындығы анық.

Халқымыздың біртуар ұлы, елінің бағына туған озық ойлы, алғыр азамат – Садықбек Сапарбеков. 1902 жылы Қызылорда облысының Жаңақорған ауданындағы Балапантөбе деген жерде дүниеге келген. Әкесі кедей шаруа болған. Жастайынан зерек болып өскен Садықбекті орыс класына береді. Ол мұнда 1912-1917 жылдар аралығында тәлім-тәрбие алады. 1919 жылға дейін Ақмешітте (қазіргі Қызылорда) орыс мектебінде білімін жалғастырады. Осы кезеңде ата-анасынан бірдей айырылып 1918-1919 жылдары Қызылордада балалар үйінде тәрбиеленеді [10; 3].

1917-1919 жылдар аралығында білімін көтере жүріп Ақмешіттегі большевиктік ұйымдарға қатысып, жаңа өмір жолына түсе бастады. Жас жігіттің ерекше қабілетін сол кезде-ақ байқаған аға буын өкілдері Ақмешіт уездік-қалалық комитетінің шешімімен оны Ташкентте жаңадан ашылған үгітші-ұйымдастырушылардың қысқа курсына оқуға аттандырады. Жақсы үлгеріммен аяқтады. Түркістан өлкелік партия комитеті Мәскеудегі Я.М. Свердлов атындағы коммунистік университеттің қысқа мерзімдік курсына ел ішіндегі 35 кісіні оқуға жіберіп жатқанда, сол құрамға Садықбекте ілініп, комсомол бөлімінде оқыды. 1920 жылдың күзінде оқуды үздік аяқтап, Ташкентке оралады да, жастар арасындағы ұйымдастырушылардың бірі болып қызметін бастайды.

1920-1923 жылдар аралығында қабілетті жас Түркістан өлкелік партия комитеті жанындағы партия мектебінің комсомол бөлімін басқарды. Сонымен оған Алматы, Жетісу облыстық комсомол комитетінің хатшысы қызметкерінде қоса атқаруға тура келді. Садықбектің шын жарқырап көзге түсуі осы кезеңдер болғаны анық. Өйткені ол бір емес, бірнеше жауапты қызметтерді қатар алып жүре алды, бәріне де уақыт таба білді.

Осы жылдар ішінде С.Сапарбеков көрнекті комсомол қайраткері, жақын досы Ғ.Мұратбаевпен қоян-қолтық араласты. Екеуі бірлесе отырып, шығыс жастарына жол –жоба ұсынды. Зейінді балаларды дереу қамқорлыққа алып тәрбиеледі. Жетім балдарды интернаттарға орналастыру, оқуға кіргізу, оларды жұмысқа орналастырушараларымен айналысты. Садықбек Сапарбековтың көмегімен оқуға түскен көптеген қазақ жастарының қатарында: Бейсенбай Кенжебаев, Айтбай Хангелдин, Жүсіпбек Арыстанов, Жайық Бектұров, Асқар Тоқмағанбетов, Өтебай Тұрманжановтарды атауға болады. Сонымен қатар Сапарбеков Садықбек қазақтың көрнекті қайраткерлері Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Бекайдар Аралбаев тағы басқа кісілермен қызметтес болған.

С.Сапарбеков 1923 жылдың аяғында жоғарғы органның арнаулы шешімімен біріңғай партиялық қызметке ауысады. Әуелі Сырдария облыстық партиялық бақылау комиссиясы коллегиясының мүшесі және Қосшы облыстық комитетінің хатшысы болып жұмыс жасайды. 1924 жылы Ташкент уездік партия комитеті ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі қызметіне жоғарылатады. 1925 жылдың жазында демалысқа өз еліне оралған Садықбекті қазақ өлкелік партия комитеті оқуға жібермей, қызметке алып қалады. Бұл - сол кездегі көрнекті партия қайраткері, өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Сұлтанбек Қожановтың шешімі болатын. 1926 жылдың қыркүйегінде Ақмола губерниялық партия комитетінің екінші хатшысы қызметіне аттандырды. 1927 жылы өлкелік партия комитетінің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі әрі бюро мүшесі болып тағайындалды. Ол бұл қызметте 1929 жылды аяғына дейін отырады. Ф.И. Голощекинмен қоян-қолтық жұмыс істеуіне, тіпті оның қитұрқы істеріне де лажсыз көнуіне тура келді. Жастайынан жаңа істерге араласып шынығып өскен Садықбек Ф.И. Голощекиннің ығында мүлде кетпейді. Оның жүргізіп отырған саясатына әділ баға бере білді. Мұны жазушы С.Мұқановтың «Есею жолдары» атты кітабындағы («Өмір мектебі», 3 том) берген бағасынан анық аңғаруға болады. С.Сапарбековтың жазушы С.Мұқановпен арасындағы кітапта сұрақ-жауаптасуынан байқалып тұрғанындай, оның өз ұстанымы, өз ойы, дұрыс бағыты болғаны айғақ. Айталық, С.Мұқановқа ақылын айтып, «сен Голощекинмен тістесіп қайтесің, оданда уақытша болса да бой тасалай тұрғаның жөн» деп, Мәскеуге оқуға жіберуі – ерлікке байлайтын іс [11; 132].

Қайраткер- азамат 1929 жылдың аяғында Ақмола округтік партия комитетінің хатшысы болып тағайындалып, екі жыл табан аудармай қызмет етеді. Бірік бұл жылдары елдегі жағдай өте ауыр болатын, қай басшыға да жеңіл тимеген уақыт еді. Ауыл шаруашылығын ұйымдастыру барысында орын алған кейбір жағдайлардың салқынымен Садықбек қызметінен төмендетіліп, 1931 жылы Қарсақпай аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне ауыстырылды [12; 4].

Осында Қаныш Сәтбаевпен тығыз араласып, үлкен Жезқазған мәселесін, тағы басқада тау-кен шаруаларын көтерісуге жәрдемдеседі. Мысалы, 1931 жылдың көктемінде Қ.Сәтбаевтің ұсынысымен Садықбек Қарсақпай аудандық «Қызыл кенші» газетін (екі тілде) шығаруды қолға алды. Газет кеншілерге рух беретін, жаңа істерге жігерлендіретін басылым болды. Басылымның аяғынан тік тұрып кетуіне сол кездегі «комсомол ақыны» Ә.Тәжібаев тікелей атсалысты [13; 8].

1933 жылдың ортасында С.Сапарбеков Қызылорда уездік партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне ауыстырылды. Ал, 1935 жылдың аяғында ол республика кәсіподақтары кеңесінің төрағасы қызметіне тағайындалды.

С.Сапарбеков тек қана комсомол, партия қайраткері болып қалған жоқ, ол сонымен қабат қазақ халқының іргелі ел болуы үшін қай салаға да, қай іскеде белсене кірісіп, жанын сала еңбек етуден бас тартпаған. Алғыр азамат көп нәтижелі іске басшылық етті, ілгері ізденімдерге негіз қалады.

Осындайда еске түседі, 20-30 жылдардағы партия қайраткерлерін бүгінгі күн көзімен бағалап, ісінен әйтеуір бір кінәрат тауып, дереу күйе жағып қаралай беру дұрыс па өзі?! Мұны тоқтала сөз ету себебіміз – соңғы жылдар көлеміндегі С.Сапарбековке қатысты деректер «ол кәмпескені жақтады, тыныш жатқан елді дүрліктіруге атсалысты» деген пікірлердің баспасөз беттерінде қылаң беруі. Садықбек 1933 жылдың ортасында Қызылорда ауданында бірінші хатшы болып тағайындалған соң, желтоқсан айында кезекті партия конференциясын өткізді. Конференцияны қорытындылаған сьзінде 1929 жылғы кәмпеске кезінде расымен асыра сілтеу болғанын, сол кездегі бірінші басшы (Голощекинді айтады) қандайда бір сынды дұрыс қабылдамай, тіпті ондай пікірлерді мүлдем айтқызыбағанын мәлімдеді. Демек, ол өз ісіне де сын көзбен қарай алған қайраткер. Өзін-өзі сынап білу де бір ерлік.

С. Сапарбеков 1937 жылдың қараша айына дейін, яғни, «халық жауы» деген жалған жалаға ілігіп, ұсталып кеткенше республиканың бірқатар облыстарына басшы жұмыстар атқарды.

Садықбек жас кезінен бастап-ақ мерзімді басылымдарға жиі араласып, мақалалар, мәселелер жариялатып отырған. Ол көкейдегі көрікті ойды қалың бұқара халыққа жеткізудің бірден бір төте жолы баспасөз екенін жақсы түсінген. 1930-1936 жылдары оның ойлы материалдары «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Егемен Қазақстан»), «Советская степь» (Қазіргі «Казакстанская правда») газеттерінде жиі-жиі жарық көрді. Әдебиет әлеміне де атбасын бұрып, сол кездегі қазақ әдебиетінің ірі-ірі тұлғаларының еңбектеріне рецензиялар жариялап, әдеби ағымға үн қосты. Осының бірден –бір дәлелі – 1934 жылы С.Сейфуллиннің әдеби еңбегінің жиырма жылдығы тойланып жатқанда «Еңбекші қазақ» газетінде «Біздің Сәкен» атты терең мазмұнды, ойлы мақаласын жариялауы. XX ғасырдың I жартысында оңтүстігімізді түлеткен қазақ зиялыларының - өжет өрендеріміздің, қажымас күрескерлеріміз бен қарымды қаламгерлеріміздің қоғамдық қызметі, әлеуметтік орны, саяси тарихы, сонымен қатар 30 жж. жауыздыққа тап болып, қиястықтың қырына ілініп, қиянаттың құрбандары болғандығы тарихымыздан белгілі. Сондай қайраткердің бірі Қазақстанда Совет өкіметін құруға белсене қатынасқан, азамат соғысының от-жалынды жылдарында қан майданда революция жауларына қарсы күрескен, республикамызда партиялық-мемлекеттік істі ұйымдастырып, басқаруда үлкен еңбек сіңірген ірі қайраткерлердің бірі-Әбілхайыр Досов еді. Көкшетен шыққан белгілі революционер –большевик Әбілхайыр Досовтың сталиндік қуғын-сүргін кезінде қандай жаламен «халық жауы» атанып ұсталып, ату жазасына кесілгендігі жайлы бұған дейін мардымды ештеңе біле алмай, мұрағаттардың бірінің тас қараңғы түпкірінде аса құпия сақталып жатқан жеке ісінің жалғанның жарығынан шығарар күнді көксеуші едік. Сол күн туды, міне. Жігерлі бет-бейне, батыл кескініне үйлескен өткір жанары беріспес шайқастарға жаралған ер бұл Досов болатын.

Досов Әбілхайыр Ысқақұлы (1899-1938) - мемлекет және қоғам қайраткері. Көкшетау уезі Қотыркөл болысында (қазіргі Ақмола облысы) туған. 1916 жылы Омбы орыс-қырғыз (қазақ) жетім балалар пансионна орналасып, қазақ оқушы жастарының «Бірлік» мәдени-ағарту үйірмесіне мүше болған. 1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін Омбы қырғыз (қазақ) кеңесі және облыстық революциялық трибунал мүшелігіне сайланды. Кейіннен төтенше комиссияның ерекше отрядын басқарған. Көкшетау облыстық төтенше комиссиясының инспекторы, Ресей Коммунистік (большевиктер) партиясы Орталық Комитетінің Сібір бюросы жанындағы татар, қырғыз (қазақ) секциясының хатшысы, «Кедей сөзі» газетінің редакторы қызметтерін атқарған. 1920 жылы қазан айында өткен Қазақ кеңестерінің I-құрылтай съезінде Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің төралқа мүшесі және хатшысы болып сайланған. 1936 жылдың қыркүйегінде 1932 жылдың 10 наурызында республикадағы алты облыстың бірі болып құрылған Оңтүстік Қазақстан облысының облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болып сайланды. Оңтүстік Қазақстанға келген кезі еді. Оның кезінде мәдени-көпшілік халық ағарту саласына ерекше көңіл бөлінді. 1937 жылы 19 наурызда екі жылдық Шымкент мұғалімдер институты құрылды [14; 7].

Досовтың тергеудегі соңғы сөзі: «Қазақ жұртын өз еліндегі шұрайлы жерлерге орналастыру, Ертіс бойындағы құнарлы өлкелерді әділеттік тұрғыда қайта бөлу Сейфуллин бастаған топтың түпкі мақсаты еді. Өткеннің ащы сабағы көп нәрсені саралап, терең ойлануға үйретті. Бұдан 3-4 жыл бұрынғы ауыр халді ұмытуға болмайтын еді. Партия жүргізген солақай саясаттың салдарынан қазақ халқының тең жарымынан астамы аштан қырылғаны үшін өз ұлтымыз алдында Голощекин тәрзіді орыс отаршылдары

емес, туған халқының шын ұлдары, біздер жауапты едік. Оны біз ешқашан ұмыта алмаймыз! (Досовтың ісі, 4 том, 24 бет.) [15; 19].

1937 жылы қолдан ұйымдастырылған сталиндік зұлматтың салдарынан еріксіз қудалауға ұшырады. Досов анти-советтік буржуазиялық-ұлтшыл ұйымның мүшесі, қазақ халқына және партияға сатқындық жасаған халық жауы деп айыпталды. 1937 жылы 26 қарашада облыстық бюро комитет мүшелері: Таганский, Наживин, Чураков, Дуйсемалиев, Сафаров; ҚК(б)П Орталық Комитеті бюросының мүшелері: Асриев, Манкин, Умурзаков, Атаниязов; облыстық атқару комитетінің мүшесі Степанов; Облыстық НКВД басқарушылары Калинин пен Галихайдаровтардың қатысуымен өткен ҚК(б)П Оңтүстік Қазақстан облыстық комитеті бюросының отырысының шешімімен Досовты партия мен қазақ халқына сатқындық жасаушы деп, облыстық комитет пен қалалық комитеттің хатшысы қызметіне босатылып, ҚК(б)П қатарынан шығарылды.

Осы уақытта Досов Әбілхайыр Ысқақұлы Шымкент қаласы Свердлов көшесі 43 үй мекенжайында мекендеген болатын. Жолдасы Досова Загирамен үш перзент тәрбиелеген.

Туған халқына ісімен ғана емес, қаламымен де қызмет етуді ойлаған қайраткер бірнеше кітаптар да жазды. Мысалы, ол 1928 жылы «Мәдениет майданындағы міндеттеріміз» деген жеке кітапша түзіп, жарыққа шығарды.

Ендігі міндет сол құнды дүниелерді жинастырып, туған халқына танымал болмақ.

Садықбек Сапарбеков 1937 жылы 58-1а, 58-2, 58-7, 58-8, 58-11 баптары бойынша айып тағылып, жазықсыз «халық жауы» болып тұтқынға алынды. 1938 жылы Алматыда ату жазасына кесілді.

КСРО Жоғарғы Сотының Әскери коллегиясының 1958 жылғы 21 қаңтардағы анықтамасы бойынша С.Сапарбековқа қатысты 1938 жылғы үкімі жойылып, қылмыс құрамының жоқтығына байланысты іс тоқтатылды.

1937 жылы 26 қарашада Әбілхайыр Досов тұтқынға алынды. 1938 жылы 8 наурызда КСРО жоғарғы сотының әскери алқасының шешімі бойынша РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 58-7, 58-8, 58-11 ісі бойынша сотталып өлім жазасына кесілген. Үкім сол күні орындалды. КСРО Жоғарғы Сотының Әскери коллегиясының 1956 жылғы 12 мамырдағы анықта-масы бойынша Ә.Досовқа қатысты 1938 жылғы 8 наурыздағы үкімі жойылып, қылмыс құрамының жоқтығына байланысты іс тоқтатылды [16; 4].

Әбілхайыр Ысқақұлы Досов 1938 жылы 39 жасында өкінішті қазаға душар болды. Шымкент аспаны астында айдарынан жел ескен асыл тұлға – Әбілхайыр Досовтың соңғы демі, татар дәмі осылай таусылыпты. Одан бері де дауылдаған талай мезгіл, уақыт өтті.

Әбілхайыр Ысқақұлы Досовтың ардақты атын, оның тарихи адал еңбегін туған халқы ешқашанда ұмытпай есінде сақтайды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, ХХ ғасырдың I жартысындағы Оңтүстік өлкедегі қазақ зиялылары, олардың тарихы мен тағдыры туралы толыққанды ұғымды қалыптастыруда өлкеміздегі халқының тәуелсіздігі үшін күрескен, «халық жауы» атанып, құғын-сүргінге ұшыраған зиялыларымыздың тағдыры туралы тарихи мағлұматтарды терең зерделеудің маңызы өте зор. Мұндай тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметтері мен тарихтағы орнын анықтап, тиісінше баға беріп, ұрпақтарға аманат ретінде жеткізу – біздің алға қойған мақсатымыздың бірі болып табылады.

Бүгінгі өскелең ұрпаққа өткен тарихымыздың ұлтжанды тұлғаларының көрнекті қызметі мен арман-мақсаттарын тарихи ғылыми негізде жеткізу маңызды саналады. Себебі, біздің басты мақсаттарымыздың бірі қазіргі тәуелсіз Қазақстанның жаңа зиялы тобын қалыптастыру және олардың жауапкершілігін қоғам алдында түсіну болып табылады. Бұл үрдіс қоғам мен зиялы топтың арасындағы өзара үндестік пен сабақтастықты жақындата түсетіндігі сөзсіз.

Зерттеп-зерделеу жұмыстарының нәтижесінде деректерден байқағанымыз ұлтының болашағы үшін өз өмірін құрбан еткен көптеген зиялы қауым өкілдері бар. 1930-1940 жылдардағы репрессияның Оңтүстік өлке өңіріне ықпалы нәтижесінде репрессия құрбаны болған, «көкірегі ояу, көзі ашық» азаматтарымыздың іс әрекеттерін жан-жақты көрсетіп, тарихтағы өзіндік орнын айқындап беру-бүгінгі ұрпақтың парызы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мәмбет Қойгелдиев. *Тарих- күрес алаңы: мақалалар, сұхбаттар.* – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2015. – 94б. 388 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру». //Ана тілі. 2017. 12 сәуір. – 5-бб.
3. Мәмбет Қойгелдиев. *Тарих- күрес алаңы: мақалалар, сұхбаттар.* – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2015. – 94 б. – 388 б.

4. *Бес ғасыр жырлайды.* – Алматы: «Жазушы», 1984. – I. – 195 б.
5. *Отан тарихы.* 2016. - №1. – 108 б.
6. Н.Ә.Назарбаев. *Тарих толқынында.* – Алматы: Атамұра, 2013. – 15 б. 288 б.
7. *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін бес томдық).* – 4 том – 2011. – 542 б.
8. *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін бес томдық).* – 4 том – 2011. – 542 б.
9. Жұмат Әнесұлы. /Қуғынмен басталып, азаппен аяқталған ұлы ғұмыр. Abai.kz
10. Ш.Қ.С.Қ.С.М. КП №286/3
11. Ш.Қ.С.Қ.С.М. КВФ № 49/128 Стаття Кульжия Жидекова «Полвека забвения» «Вечерная Астана» №132
12. Ш.Қ.С.Қ.С.М. КП №286/4
13. Тағдыр және тағылым [Мәтін] / Б.Жұмат.// Егемен Қазақстан. – 2013 – 26 қыркүйек. – 8 б.
14. Бірінші басшылар: [Оңтүстік Қазақстан облысын әр жылдары басқарған бірінші хатшылар мен әкімдер жайында] //Оңтүстік Қазақстан. – 2012. – қазан. – 3 б.
15. Тұрысов Е. Арқадағы аманат. Әбілқайыр Досовтың соңғы сөзі. /Е.Тұрысов //Шымкент келбеті. - 2003. – 1 тамыз. – 19 б.
16. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін музейі КП №914/1.

Reference:

1. Mämbet Qoigeldiev. *Tarikh- küres alaıny: maqalalar, sükhbattar.* – Almaty: «Qaratau KB» ZhShS; «Dästür», 2015. – 94b. 388b
2. Nazarbaev N.Ä. «Bolashaqqa bağdar: Rukhani zhañğyru». //Ana tili.2017. 12 säuir . 5-6b.
3. Mämbet Qoigeldiev. *Tarikh- küres alaıny: maqalalar, sükhbattar.* – Almaty: «Qaratau KB» ZhShS; «Dästür», 2015. – 94b. 388b.
4. *Besğasyr jyrlaidy.* – Almaty: «Jazuşy», 1984. – I. – 195b.
5. *Otan tarihy.* 2016. - №1. – 108b
6. N. Ä.Nazarbaev. *Tarikh tolqynynda.* – Almaty: Atamūra, 2013. – 15b. 288 b.
7. *Qazaqstan tarihy (köne zamannan büginge deiin bes tomdyq).* – 4 tom – 2011. 542 b.
8. *Qazaqstan tarihy (köne zamannan büginge deiin bes tomdyq).* – 4 tom – 2011. 542 b.
9. *Zhūmat Änesūly. / Quğynmen bastalyp, azappen aiaqталған ülyğūmyr. Abai.k*
10. Sh.Q.S.Q.S.M. KP №286/3
11. Sh.Q.S.Q.S.M. KVF № 49/128 Statia Kulzhüia Zhidekova «Polveka zabveniia» «Vechernaia Astana» №132
12. Sh.Q.S.Q.S.M. KP №286/4
13. *Tağdyr zhäne tağylym [Mätın] / B.Zhūmat.// Egemen Qazaqstan.* – 2013 – 26 qyrküiek. – 8 b.
14. *Bırınşı bassylar: [Oñtüstik Qazaqstan oblysyn är jyldary basqarğan bırınşı hatsylar men äkimder jaiynda] //Oñtüstik Qazaqstan.* – 2012. - qazan. - 3b.
15. *Türysov E. Arqadağy amanat. Äbilqaiyr Dosovtyñ soñğy sözi. /E.Türysov //Şymkent kelbeti. -2003. -1 tamyz. – 19b.*
16. *Şymkent qalalyq saiasi quğyn-sürgin muzeii KP №914/1.*

МРНТИ 03.20.
УДК 82.091

Закирова И.Г. *¹

¹ д.филол.н., Академия наук республики татарстан Институт языка,
литературы и искусства им. Г. Ибрагимова, г. Казань, Республика Татарстан
E-mail: ilzakirova@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТА ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье рассмотрены художественные концепции исторических личностей в казахских исторических романах XX века.

Исследованы художественные концепции исторических личностей в казахских исторических романах XX века, проведены сравнительно-исторические исследования особенностей истории эпохи Золотой Орды и авторских концепций исторических личностей той эпохи. На основе концепций И. Есенберлина об исторических личностях эпохи Золотой Орды в его исторических романах был определен уровень исторической действительности и вымышленных художественных сочетаний. Отмечается, что авторские взгляды, особенно образ исторических личностей, активизировались в контексте смены исторической и социокультурной парадигм. Выявлена актуальная ценность исторического периода и сущности высказывания исторических личностей. Научная новизна исследования заключается в выявлении изменений художественно-исторического дискурса в авторских концепциях эпохи Золотой Орды в многогранных художественных материалах исторической романистики двадцатого века. Системно-сравнительный анализ эпохи Золотой Орды и концепции исторических личностей того времени, сыгравших важную роль в становлении казахской государственности, - выявил актуальность полученных результатов: На основе исторических романов XX века проведены сравнительно-исторические исследования художественных особенностей авторских концепций, касающихся истории и исторических личностей эпохи Золотой Орды; На материалах трилогии И.Есенберлина «Золотая Орда» исследована специфика художественной концепции связи исторических личностей эпохи Золотой Орды с идеями государственности.

Ключевые слова: историческая личность, национальные ценности, исторический период, история эпохи Золотой Орды.

И.Г. Закирова*¹

¹филол.г.д, Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Г. Ибрагимов атындағы тіл,
әдебиет және өнер институты, Қазан қ-сы, Татарстан Республикасы
E-mail: ilzakirova@mail.ru

ТАРИХИ ТҰЛҒА КОНЦЕПТІСІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдағы қазақ тарихи романдарындағы тарихи тұлғалардың көркем тұжырымдамалары қарастырылды.

XX ғасырдағы қазақ тарихи романдарындағы тарихи тұлғалардың көркем тұжырымдамалары зерттелді, Алтын Орда дәуірінің тарихы мен сол дәуірдегі тарихи тұлғалар туралы авторлық тұжырымдамалар ерекшеліктеріне салыстырмалы-тарихи зерттеулер жүргізілді. І.Есенберлиннің тарихи романдарындағы Алтын орда дәуірінің тарихи тұлғалары туралы тұжырымдамалары негізінде тарихи шындық пен ойдан шығарылған көркемдік қоспалар деңгейі айқындалды. Авторлық көзқарастардың, әсіресе тарихи тұлғалар бейнесінің тарихи және әлеуметтік-мәдени парадигмалар ауысуы контекстінде белсене түскені аталып өтті. Тарихи кезең мен тарихи тұлғалар тұжырымы мәнінің өзектілік құндылығы айқындалды. Жиырмамыншы ғасырдағы тарихи романистиканың сан қырлы көркем материалдарындағы Алтын Орда дәуіріндегі авторлық тұжырымдамалардағы көркемдік және тарихи дискурс өзгерістерін анықтау зерттеудің ғылыми жаңалығы болып табылады. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуында маңызды рөл атқарған

Алтын Орда дәуіріне және сол замандағы тарихи тұлғалар тұжырымдамасына жүйелі-салыстырмалы талдау жасау – алынған нәтижелердің өзектілігін айқындады: XX ғасырдағы тарихи романдар негізінде Алтын Орда дәуірі тарихына және тарихи тұлғаларына қатысты авторлық тұжырымдамалардың көркемдік ерекшеліктеріне салыстырмалы-тарихи зерттеулер жүргізілді;

І.Есенберлиннің «Алтын Орда» трилогиясының материалдары негізінде Алтын Орда дәуіріндегі тарихи тұлғалардың мемлекетшілдік идеямен байланысының көркем тұжырымдамасының ерекшелігі зерттелді.

Кілт сөздер: тарихи тұлға, ұлттық құнылықтар, тарихи кезең, Алтын Орда дәуірі тарихы.

I.G Zakirova *¹

*¹Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan Institute of Language,
Literature and Art named after G. Ibrahimova*

E-mail: ilzakirova@mail.ru

ARTISTIC SPECIFICS OF THE CONCEPT OF A HISTORICAL PERSONALITY

Abstract

The article considered the artistic concepts of historical figures in the Kazakh historical novels of the XX century.

Artistic concepts of historical figures in Kazakh historical novels of the twentieth century were studied, comparative historical studies were carried out on the features of the history of the Golden Horde and author's concepts about historical figures of that era. Based on the concepts of historical figures of the Golden Horde ERA in the historical novels of I. Yesenberlin, the level of artistic mixtures of historical reality and fiction is determined. It was noted that the author's views, especially the image of historical figures, became active in the context of changing historical and socio-cultural paradigms. The relevance value of the concept of the historical period and historical figures is determined. The scientific novelty of the study is the identification of changes in artistic and historical discourse in the author's concepts of the Golden Horde ERA in the multifaceted artistic materials of historical novelistics of the twentieth century. A systematic and comparative analysis of the Golden Horde era and the concept of historical figures of that time, which played an important role in the formation of Kazakh statehood, revealed the relevance of the results obtained: Comparative-historical studies of the artistic features of author's concepts related to the history and historical figures of the Golden Horde era were conducted on the basis of historical novels of the XX century;

Based on the materials of I. Yesenberlin's trilogy "Golden Horde", the specifics of the artistic concept of the connection of historical figures of the Golden Horde era with the idea of statesmanship were studied.

Keywords: historical personality, national values, historical period, history of the Golden Horde era.

В исследовательской работе раскрывается своеобразие концепции исторической личности, образ правителя, воина в пространстве художественного универсума Ильяс Есенберлина. Образы правителей Золотой Орды – Чингизхана, Бату хана, Берке хана и др. рассматриваются в контексте социодинамики развития государства и общества, в связи с идеей государственности. Историческое мышление писателя также несет в себе влияние идеологического контекста. Несмотря на значимость эпохи Золотой Орды, в общественном сознании существует противоречие, связанное с мало исследованностью этой темы. Противоречие наблюдается и в восприятии исторических личностей Золотой Орды, Батый-хана, Берке-хана и других. Автор воссоздает события прошлого, опираясь на исторические источники, факты, не противореча научно-объективному изображению истории.

Актуальность темы связана с тем, что осмысление и научное изучение исторической литературы, освещающей период Золотой Орды может в дальнейшем послужить сохранению исторической памяти народа, его духовных ценностей и национальных традиции, повышению его национального самосознания. Художественное воссоздание их деяний восстанавливает историческое сознание общества.

Методологическую основу исследования составляет комплексный подход, включающий культурно-исторический, сравнительно-исторический, текстологический методы исследования.

Новизна работы состоит в том, что она представляет первый опыт системного исследования исторических романов казахской литературы XX века [Трилогия «Золотая Орда» Ильяс Есенберлина] в контексте современных достижений литературоведения.

Результаты исследования могут быть использованы при подготовке учебников по казахской литературе, по литературе тюркских народов, в процессе преподавания казахской литературы, культурологии, истории отечественной культуры, а также в дальнейшей научно-исследовательской работы.

Писатель должен отражать исторические события, опираясь на письменные источники документального характера, летописи, предания. Однако даже если эти источники послужат основой для создания литературного произведения на историческую тему, они не дадут достаточной информации о прошлом. Одной из особенностей жанра исторического романа является изображение исторического прошлого с помощью литературных средств. Фактический материал, использованный писателем в своей работе, творчески дополняется для того, чтобы как можно полнее и глубже раскрыть события, ситуации эпохи, быт. Таким образом, произведения этого типа представляют собой синтез исторического и творческого начала. В фольклоре же в изображении исторических личностей сочетаются мифологические, эпические и реалистические элементы. В каждом произведении сильнее оказывается какой-то элемент, остальным отводится меньшее место. Как в дастанах, так и в исторических легендах устойчиво соотношение мифологических, эпических и реалистических элементов. Процесс фольклоризации образа формируется с опорой на реалистические элементы и фольклорные традиции, главную роль играют мифологические и эпические элементы. В образ переносятся качества образов, выполнявших ту же функцию, что и его предшественник. Что касается исторических романов, то здесь основное внимание уделяется творческому началу, в отличие от фольклора, где встречаются фантастические элементы с целью сделать сюжет увлекательным и раскрыть образ более полно. При этом, писатели обращались не только к письменным источникам, но и к народному творчеству.

Трилогия Ильяс Есенберли “Золотая Орда” была начата в 1979 году и закончилась в 1983 году. Издание этого произведения стало долгожданным событием не только для казахского народа, но и для других народов, ставших наследниками Золотой Орды.

Автор большое внимание уделяет раскрытию образа правителей через теорию пассионарности, изображает их стремление «к деятельности, направленной на изменение своей жизни, окружающей обстановки, которое является основной движущей силой эволюции и прогресса». Пассионарность – термин, обозначающий главенствующий побудительный мотив деятельности отдельных индивидуумов или групп в их стремлении к осуществлению своих идеалов [28, с. 407]. Эта деятельность для пассионарной особи, то есть правителю ценнее даже собственной жизни, а тем более жизни, счастья современников и соплеменников. Пассионарная деятельность правителя легко порождает подвиги и преступления, творчество и разрушение, благо и зло, исключая только равнодушие; она не делает человека героем, ведущим толпу, ибо большинство пассионариев находятся в составе толпы, определяя её потентность в ту или иную эпоху развития этноса [5].

Отношения исторической художественной литературы и истории явление сложное и многоплановое. Литература, влияя на жизнь общества, формирует историческое общественное сознание.

В исторических романах, описывающих эпоху Золотой Орды или Улуса Джучи, как правило, главными героями являются Чингисхан, основатель Монгольской империи, и его старший сын Бату, старший сын Джучи, стоявший во главе Золотой Орды. Достаточно полно раскрываются также образы Берка-хана, Узбек-хана, Тохтамыша. Эти произведения, в зависимости от того, в какую эпоху они были созданы, значительно отличаются друг от друга тем, в какой идеологической плоскости они освещали историческую действительность. С этой точки зрения и оценка, и анализ творчества, относящегося к советской эпохе, достаточно сложны. Ведь советская идеология, которая оценивала золотоордынский период односторонне, а точнее, исключительно негативно, не оставляла места разночтениям, не проводя положительного мнения относительно явлений, связанных с этим государством.

В этом отношении достаточно вспомнить отношение к дастану “Идегей”, который является общим фольклорным наследием тюркских народов, в том числе татарского и казахского народов, и события, связанные с этим дастаном. Наки Исанбет В 1940 году в двух номерах журнала «Совет эдебияты» [«Советская литература»] опубликовал " сводный текст эпоса “Идегей” [16]. В нем дается положительная характеристика личности Идегея и отмечается большой вклад Улуса Джучи [Золотой Орды] в историю и культуру татарского народа. Ответом на эти события стало Постановление ЦК ВКП[б] «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации». 9 августа 1944 г. Согласно этому постановлению Золотая Орда объявлялась «паразитическим» государством, существующим за счет захватов и грабежей.

Принятое в связи с этим Решение: «Предложить Татарскому обкому ВКП [б] организовать научную разработку истории Татарии, устранить допущенные отдельными историками и литераторами серьезные

недостатки и ошибки националистического характера в освещении истории Татарии [приукрашивание Золотой Орды, популяризация ханско-феодалного эпоса об Идегее]. Обратит особое внимание на исследование и освещение истории совместной борьбы русского, татарского и других народов СССР против чужеземных захватчиков» на долгие годы наложило табу на тему Золотой Орды.

Таким образом, и эпос "Идегей", и фольклор золотоордынского периода были вырваны из научного контекста. Научные исследования народов, населявших весь Советский Союз, связанные с историей Золотой Орды, в том числе изучение фольклора, были приостановлены до 90-х годов 20 века. Эта Постановление нашло отражение и в художественной литературе. В соответствии с этим решением идейная направленность литературного произведения, относящегося к советскому периоду, могла быть только одной, это искажение истории золотоордынского государства. Это была попытка доказать, что Монгольская империя и созданная ими Золотая Орда были лишь захватчиками, а захваченные территории на протяжении веков были отсталой силой в экономическом и культурном плане.

В этой статье мы остановимся на образах золотоордынских ханов, описанных в трилогии "Золотая Орда" Ильяс Есенберли, автора исторических романов советского периода. В анализе стараемся не упускать из виду противоречие, возникшее в романе в связи с ситуацией эпохи. Сопоставляя эпические биографии ханов Золотой Орды, описанные в письменных источниках и фольклоре, с образами этих личностей, созданными в литературе, мы стремимся выявить общие черты и особенности. При описании ханов Золотой Орды раскрываются их качества как правителей и личностей в соответствии с эпической традицией и современной идеологией.

К вопросу об исторических источниках трилогии «Золотая Орда» И. Есенберлина.

Проблема соотношения исторического и художественного в художественной литературе одна из самых дискуссионных. В создании исторического произведения главное место принадлежит личности самого автора, однако без обращения сложному комплексу исторических источников создание исторического романа невозможно.

Материалы для создания трилогии «Золотая орда» были почерпнуты ее автором Ильясом Есенберлиным из различных исторических и фольклорных источников.

Сделаем обзор исторических источников, к которым обращался автор трилогии и в которых подробно освещались события периода Золотой Орды, исторические личности периода Золотой Орды

Много сведений об этих личностях сохранилось в фольклоре народов, являющихся потомками золотоордынцев. Фольклорные произведения народов – наследников Золотой Орды являются источником для изучения эпической биографии этих личностей. .

В исторических источниках, как и в фольклоре в отношении исторических личностей много надуманного, но оно тесно переплетается с фактами действительности. Кроме того, Золотая Орда – государство, объединившее в единое целое многие народы. Если одну и ту же личность один народ идеализирует, то другой раскрывает с прямо противоположной стороны. Порой один и тот же человек в глазах простолюдина предстает в одном облике, в глазах высокопоставленного человека – в совершенно другом. Определенная путаница и противоречия в описании исторических события и исторических деятелей в исторических источниках этим и объясняется.

Самым значительным из письменных источников, посвященных Чингизхану и его наследников, является памятник монгольской письменной литературы XIV в. «Юань-чао би-ши» [«Тайная история династии Юань»]. Он нам известен в переводе С.А. Козина под названием «Сокровенное сказание монголов»[17]. В нем представлена наполовину мифологическая, наполовину реальная история рода Чингизхана: сведения о родословной, о рождении, жизненном пути, приходе к власти, походах, направленных на объединение монгольских племен, обрядах, обычаях и верованиях монголов, о его семье, сыновьях и родственниках. Пропитанная легендами и сказаниями история рода Чингизхана описывается исходя из фольклорных канонов. В книге много легенд и сказаний о разных периодах его жизни: о необычном рождении, о тотемных первопредках, о матери, воспитавшей будущего покорителя половины мира, о его походах, о жене Борте, о сыновьях, о его отношениях с разными людьми.

Дата написания «Юань-чао би-ши» до сих пор не установлена. В конце произведения есть указания, что оно написано в год мыши, во время великого Курултая. Год мыши приходится на 1228, 1240, 1252 и др. годы. Исходя из этого, ученые выражают свои соображения о времени создания. Китайский ученый Дин Уань считает, что большая часть книги создана в 1228 г., а глава об Угедее добавлена позднее.

Большинство ученых придерживаются мнения, что книга была написана в 1240 г., так как она содержит сведения о том, что Угедей занимал престол, в то время как в нем нет сведений о его смерти в 1241 г. Основываясь на этом факте, они стремятся обозначить время написания произведения. Есть

ученые, считающие временем написания книги 1252 или 1264 гг. Несмотря на то, что имя автора неизвестно, считается, что он был современником великого правителя, знал его лично или был близко знаком с теми, кто знал его. Поэтому произведение является основным источником для изучения жизни Чингизхана.

Письменный памятник XVII в. «Алтан тобчи», приписываемый ученому-ламе Лубсан Данзану, – произведение, составленное на основе «Юань-чао би-ши» и более ранних, неизвестных науке исторических памятников, относящихся к началу XIII в [7]. В книгу включены 233 параграфа из имеющихся в «Юань-чао би-ши» 282 параграфов. Лубсан Данзан пересказывает их содержание или полностью переписывает [например, § 60, 217, 221, 222, 236 и др.]. Но главная ценность «Алтан тобчи» состоит в том, что он содержит в себе отрывки из не дошедших до нас трудов.

Третья книга, посвященная древним монголам, в том числе жизни Чингизхана и его сыновей, – это переведенный на русский язык китайский письменный памятник XIII в. «Мэн-да бэй-лу» [21]. Имя автора книги точно не установлено, но дата написания известна – это 1221 г. Автор старается раскрыть жизнь монголов всесторонне, дает сведения о Чингизхане и его сыновьях.

Путевые заметки, описания путешествий, дневники, написанные историками, географами и миссионерами, которые родились или какое-то время жили в Золотой Орде также являются источниками для изучения и восстановления исторических событий. Третий источник – это труды арабских, персидских и др. историков.

Самый объемный и значительный труд XIII в. – это книга Ала-ад-Дина Ата-Мелика Джувейни «Тарих-и-джихан-гуша» [«История завоевателя мира»] [9]. Джувейни родился в 1226 г. в Хорасане, в молодости служил при монгольском правителе Хорасана. В 1256 г. Хулагу-хан сделал его правителем Багдада. На троне он продержался до 1282 г., пока его не сменил Абака-хан. Свой труд он начал в 1252-1253 гг. и закончил в 1260 г. Если бытовую жизнь монголов он описывал исходя из своих наблюдений, то сведения о Чингизхане, его завоеваниях он привел со слов тех, кто видел самого Чингизхана или слышал о нем. О многих событиях XIII в. он знал из официальных документов.

Джувейни в своем труде стремится к исторической правде, объективности. Но считать написанное им историческим источником было бы неверно. Либо абсолютно доверяя своим информантам, либо в целях усиления воздействия на читателя, он сознательно прибегает к гиперболе, например, умножает число воинов, участвовавших в походах, число погибших мирных жителей. Так, им описывается, как был стерт с лица земли русский город [м.к.с. – название города не известно, Тизенгаузен считает, что это Москва], а у 270000 горожан было отрезано правое ухо. [Для сравнения, в XIII в. в Риме проживало 35 тыс., в XIV в. в Париже – 58 тыс. В 1333 г. Ибн Баттута прибывает в Сарай и считает его одним из самых больших городов мира. Тогда в нем проживало 100 тыс. жителей]. Следовательно, очень сомнительно существование русского города с численностью населения в 270000 человек. Также встречаются противоречивые оценки одних и тех же событий, в разных местах своего произведения автор описывает их по-разному.

Следующий труд, посвященный описанию истории народов Персии, Поволжья, Средней Азии, монголов, относится к концу XIII – началу XIV в.в. Это письменный памятник «Джами ат-теварих» [«Сборник летописей»], автором которого является персидский ученый, врачеватель, визирь Фазлаллах ибн Абу-ль-Хеир Рашид-ад-дин [1247-1318] [25,26]. Труд носит энциклопедический характер, и в свое время считалось, что он описывает историю «всего мира». Хоть авторство и приписано Рашид-ад-дину, известно, что книга - результат труда коллектива авторов. Рашид-ад-дин же является корректором, редактором и составителем книги. При составлении «Джами ат-теварих» были использованы сохранившиеся в народной памяти легенды, воспоминания, произведения Махмуда Кашгари, Ата-Мелика Джувейни, посвященный истории чингизидов монгольский памятник «Алтын дэфтэр» [«Золотая книга»] и др. источники. Работа над книгой «Джами ат-теварих» была начата по велению Газан-хана в 1300 г. и завершена через 10 лет. Газан-хан был хорошо знаком с историей монголов и Рашид-ад-дин многое записал с его слов. Первая часть книги посвящена истории тюрко-монгольских племен и Чингизхану, и является ценным источником о его жизни.

Арабский ученый Иззад-дин Абу-ль-Хасан ал-Джазари, посвятивший большую часть жизни науке, известен под именем Ибн-ал-Асир [1160-1233] [4]. Опираясь на написанные ранее исторические труды Ат-Табари, Абу-аль-Хусаина Али бин Ахмета ас-Саллами, сохранившиеся в народной памяти воспоминания об исторических событиях, легенды, сказания, ученый написал свой труд «Ал-Камил фи-т-тарих» [«Совершенство по части летописания»]. Главы, посвященные монголам и ханам, он написал со слов непосредственных свидетелей событий. В отличие от предыдущих авторов, описывая Чингизхана, он

использует лишь черные краски, не показывая ни одного положительного момента. Сразу после упоминания имени Чингизхана, он, подчеркивая свое отношение к нему, приписывает «Да будет он проклят Аллахом». Труд Ибн-ал-Асира представляет значительный интерес в плане объективного изложения исторических событий как единственный источник, зафиксировавший большинство событий [14, с.1-15].

В целом, письменных арабо-персидских источников, повествующих об отдельных этапах жизни и деятельности Чингизхана и истории монголов, существует немало.

Арабские письменные памятники эпохи Золотой Орды в оригинале и в переводе на русский язык были подготовлены В.Г. Тизенгаузеном и изданы им в 1884 г. Он собирает, обрабатывает и персидские источники, но не успевает их издать отдельным вторым томом. Том увидит свет лишь в 1941 г. Таким образом, в этих томах собраны отрывки из арабских и персидских источников, заключающие в себе немало сведений о Чингизхане.

Посетившие монгольскую империю в качестве дипломата и миссионера итальянский епископ Иоанн де Плато Карпини и фламандец Вильгельм Рубрук, а также приехавший во дворец монгольского хана Хубилая по торговым делам Марко Поло в своих книгах уделили достаточно места историческим сведениям и легендам о Чингизхане и Чингизидов.

Сведения о правителях сохранились также в русских летописях, армянских, афганских, грузинских и др. исторических источниках, в фольклоре многих народов.

На основе народных легенд, без непосредственного использования текстов «Сокровенных знаний» и «Алтан тобчи» составлен татарский «Дафтар-и Чингиз-наме» [8]. Первые два дастана «Дафтар-и Чингиз-наме» посвящены двум великим завоевателям мира – Чингисхану и Хромому Тимуру, а в третьей главе повествуется о малоизвестном Амете, сыне Гайсы. Эта глава «Дафтар-и Чингиз-наме» названа «Фасл би бэйани дастан Гайсэ углы Амэт» [т. е. «Глава, рассказывающая дастан об Амете, сыне Гайсы»].

Научные, научно-популярные и литературные произведения, посвященные правителям Золотой Орды, продолжают выходить и сегодня. В целом, все они основаны на перечисленных источниках.

Науку об истории монголов и Чингизхане основал француз Франсуа Пети де ля Круа [1622-1695]. Его труд «История великого Чингиз-хана, первого императора моголов и татар» [22], посвященный Чингизхану, был издан сыном ученого в 1710 г. Он его значительно расширил и обогатил комментариями.

Самым значительным трудом, посвященным истории Чингизхана и монголов, является многотомник Константена д'Оссона «История монголов от Чингиз-хана до Тимура» [1824] [6].

В трудах академика В.В. Бартольда правителям эпохи Золотой Орды также уделено немало места [3].

Особенное место среди правителей занимает Чингиз хан, это отражается и в исторических источниках. Жизнь Чингизхана исследуется в различных ракурсах в трудах бурятского ученого Дорджи Банзарова [2], русских ученых Н.Л. Жуковской [11] и Т.Д. Скрынниковой [22], татарского ученого-фольклориста Ф.И. Урманчеева [30, 31]. Из литературных произведений можно назвать произведения В.Г. Яна, научно-популярных – книги Джона Мэна [20], Мишеля Хоанга [32], Иоанна Горненского [4], Т.И. Султанова [29] и др. Они изданы в последнее время и также могут служить источниками информации для исследователей жизни Чингизхана.

Письменные источники этого типа были известны в основном узкому кругу людей, специально изучавших этот период или интересовавшихся историей, но оставались в стороне от широкого круга читателей. Значение одной из функций исторических романов определяется тем, что они предоставляют читателю информацию об определенной эпохе, событиях того времени. Исторический роман не заменяет исторической науки, но через описание событий далекого прошлого помогает читателю представить историческое прошлое народа и понять его место в этой истории.

Образы правителей в исторических источниках и в романе-трилогии «Золотая Орда» И.Есенберлина.

Ильяс Есенберлин впервые в литературе тюркских народов изображает период расцвета и упадка Золотой Орды, систематизировав исторические материалы, относящиеся к этому чрезвычайно сложному периоду. Писатель создает яркие образы исторических событий, личностей того времени. Указывает на роль Золотой Орды в развитии этногенеза тюркских народов и создании их будущей государственности.

Эпоха Золотой Орды богата сильными личностями, лидерами, способными увлечь за собой сотни и тысячи людей. Основатель великой империи Чингизхан, разумеется, возглавляют эту плеяду. Величавый гений, стратег, великий хан, талантливый полководец, жестокий завоеватель – человек, который рождается один на сотни тысяч. Бату-хан, Джучи-хан, Угедей-хан, Токтамыш-хан, Менгу-Тимур, Берке, Узбек-хан, Джанибек, Бирдибек и др. – все они его сыновья и внуки. Большинство из них, покидая этот бренный мир, оставили после себя добрые деяния и недобрую славу. Право на трон Золотой Орды они

получили по наследству. Они – чингизиды. В жилах представителей второй группы не течет кровь Чингиза, но они, не имея законного права на престол, фактически его занимали, имея титулы, служившие лишь ширмой.

К таким мы относим вызывающих до сего дня большие споры Идегей-мирзу и Мамай-хана. Еще один яркий представитель периода Золотой Орды – Тамерлан, который также не может похвастаться своим чингизидским происхождением.

Место всех этих личностей в истории Золотой Орды, занимаемое положение, деяния, вошедшие в историю, героизм и историческая роль различны. Но, тем не менее, их имена через исторические источники, фольклор и литературные произведения дошли до наших дней. Фольклорные сведения, литературные переложения могут не совпадать с историческими фактами, однако то, что в них выражено отношение народа к этим личностям, это несомненно.

Несмотря на то, что автор трилогии Ильяс Есенберлин называет правителей Золотой Орды Чингизхана, его сыновей Джучи, Бату, Берке-ханов, великих полководцев Субадай-богатыря, Джаба и других “великими”, он являясь писателем советского периода, был вынужден придерживаться идеологии эпохи, поэтому выдвинул такие качества великих ханов, как жестокость, лицемерие, подлость и коварство на передний план.

В то же время автор описывает, как в период правления большинства этих правителей было создано единое государство, развивались наука, просвещение, ремесла, укреплялась исламская религия, строились города, развивалась культура, объединялись разрозненные территории.

За первым, очевидным содержанием романа скрыто второе содержание, подтекст трилогии, где видно, что ханы, создавшие великую империю – процветающее золотоордынское государство, были не разрушителями, а строителями. Как автор исторического романа, Ильяс Есенберлин опирается на исторические источники и исторические данные, и историческая правда сильнее идеологических постулатов.

Автор, описывая завоевательные войны монголов как жестокие и кровопролитные, не оставляет без внимания и другое явление. Раздробленность захваченных территорий, в том числе и Руси, отсутствие централизованной власти, раздробленность княжеств между собой и происходившие между ними кровопролитные столкновения сыграли решающую роль не только в завоевании этих огромных территорий, но и позже.

Эти князья, стремясь сблизиться с ханами Золотой Орды, чтобы уничтожить друг друга, выступили друг на друга с войском. До тех пор, пока не прекратилась борьба за трон и не были объединены раздробленные территории Руси, они оставались под властью ордынских ханов. Эта раздробленность и борьба за трон, борьба наследников трона между Чингизидскими родами, в конце концов, привели к распаду и Золотой Орды.

В начале трилогии “Золотая Орда” рассказ о Шестиглавом Айдахаре, рассказанном сыном Бату-хана, повествует о событиях, описываемых в романе.

Основателя великой монгольской империи Тимучина весь мир знает как Чингизхана. Его биография основательно изучена. Описанию жизни и деятельности жившего 850 лет тому назад Тимучина посвящены многочисленные художественные произведения и научные труды. Тем не менее, сама личность Чингизхана, основанная им империя, многочисленные завоевания, могучее, не знающее поражений войско до сих пор порождают многочисленные споры.

Время от времени в научной и научно-популярной литературе возникают все новые гипотезы о феномене Чингизхана. Как правило, в основе литературных произведений и научных трудов лежит очередная гипотеза, основанная на легенде.

Описание жизни этой личности приукрашено всякого рода чудесными явлениями. Личности великого кагана и в истории, и в народном творчестве отведено много места. Легенды и сказания о Чингизхане передавались от одного народа к другому, из поколения в поколение. И какое бы посвященные ему исторический источник или фольклорное произведение того или народа мы ни взяли, в основе его лежит вера в незаурядность этого человека. То есть любой сюжет стремится показать необыкновенность этой личности.

Ученые, изучающие культ Чингизхана, его необыкновенную силу воли, талант и популярность связывают с харизмой хана. Приход правителя к власти объясняется его личной харизмой, т.е. исключительностью претендента, целеустремленностью, умением достигать поставленной цели.

На основе материала проанализированных нами источников о Чингизхане можно утверждать, что суть понятия харизма в них сводится к следующему: харизма дается человеку от рождения Богом, ни

один человек не может его добиться собственными усилиями. Харизматический авторитет формируется на основе веры народа в экстраординарность приходящего к власти, в его богоизбранность.

На первый план в трилогии Ильяса Есенберлина выходит образ правителя, обладающего сильной харизмой, государственным мышлением, «а главным стимулом политогенеза становится фактор организационный, представленный как воля подлинного правителя, направляющего к определенной цели стремления и поступки остальных действующих лиц» [18, с. 105].

Образование золотоордынского государства связано с именем Тимучина, то есть Чингиз-хана, основателя Монгольской империи, одной из величайших империй. В основе творчества тюркских и монгольских народов, посвященных Чингиз-Хану, лежит убеждение, что великий хан не был обычным человеком [12, с. 142-185]. Ученые, изучающие культ Чингиз-хана, объясняют его необыкновенную силу воли, талант, популярность харизмой хана [27]. Харизму, дарованную Богом при рождении, никто не может достичь своими собственными усилиями. Харизматический авторитет также формируется из убеждения народа в том, что приход к власти не является чем-то необычным, избранным Богом. Однако, харизма Чингисхана не передается по наследству, не повторяется в его потомстве. Первое поколение, сын Чингисхана Джучи сидел на троне очень недолго и умер раньше своего отца, и говорить о харизме этого хана не хватает источников. Другие ханы также не могли повторить славу Чингизида. Однако многие из этих ханов оставили свой след в истории Золотой Орды. Джучи исторические источники описывают как сильного полководца. Целью Джучи, подчинившего себе огромные территории, было не только новые захваты и подчинение населения на захваченных территориях, но и предоставление возможности населению жить на захваченных территориях, сделав их жителями своего улуса. Исторические источники предполагают, что именно эта цель вызвала конфликт между отцом и сыном, то есть Чингисханом и Джучи. Причина конфликта между отцом и сыном так же объясняется в труде Рашидеддина «Джами аль-таварих». [25, с. 71-72].

Современные историки придерживаются иного мнения по этому поводу, например, И.В. Антонов пишет, что между отцом и сыном были нормальные отношения: «Их всячески пытался испортить Чагатай, который пытался повлиять на отца, зная мучивших его сомнениях по поводу законного рождения Джучи» [1, с. 63].

Письменные источники описывают Чингисхана не только как правителя, но и как человека. Человеческие качества судьи раскрываются при описании его отношения к членам семьи, особенно к жене и сыновьям. И фольклор, и письменные источники раскрывают, что великому хану не чужды человеческие чувства, он любит, ненавидит, скорбит в связи с разными событиями.

В первой книге трилогии Ильяса Есенберлина “Золотая Орда” “Шестиглавый Айдахар” образ Чингиз-хана создается через память и воспоминания его внуков Бату и Берке ханов. И Бату-хан, и Берке-хан, сравнивая каждый свой поступок с деятельностью великого предка, думают о том, насколько он соответствует законам Чингис-хана. Законы и Завещание Чингиз хана, направленные в первую очередь на укрепление Великой Империи, помогли внукам хана определить свою цель, направление. К примеру, Бату-хан рассказывает своему сыну о том, как его дед Чингиз-Хан помогал своими советами на протяжении всей его жизни: “Дед иногда давал мне советы. Три из них стали яркой звездой, которая освещала мой путь во тьме ночи, именуемой жизнью. Во время кровавых, сокрушительных походов советы Чингиз хана грели мое сердце, давали уверенность и силу” [10]. Законы Чингисхана [закон Великой власти], вошедшие в научный оборот под названием Яса или Великая Яса, по легендам, издавались на Великом курултае и регулярно утверждались его преемниками [4, Гл. II. § 6.] Тексты Ясы до настоящего времени не дошли, сведения о них содержатся в трудах персидских и арабских историков.

В трилогии через законы, изданные Чингисханом, его Яса описываются отношение великого хана к жизни, его картина мира. Автор оценивает действия и Бату-хана, и Берке-хана через эти каноны: «Так велел Чингис-хан», «По законам Чингиз-хана», «Таковы были слова Чингиз-хана», «Так сказано в завещании Чингиз-хана».

Ильяс Есенберлин при создании образа хана обратился к Великой Ясе неслучайно. Автор создает образ мудреца, великого стратега. Рассказ о том, что Чингиз-хан собрал в Совет мудрецов и ученых, его общение с ними, внимание хана к деятельности Совета, к ученым тоже помогает раскрыть суть этой личности: «Как и римские властители, он создал высший совет Орды и назвал его «Девять орликов» Если сам Чингиз хан был золотым столбом, поддерживающим шатер Орды, то орлики – это девять серебряных опор, на которых покоился свод шатра. В совет входили достойнейшие из достойных. Мудрость их и доблесть были известны всем. Кроме специального дня, в который собирался совет, каждый из девяти орликов имел свой день и час для беседы с властителем вселенной» [10].

В период правления Бату-хана и после его смерти, когда на трон сел Берке-хан была продолжена политика сохранения целостности государства и укрепления самостоятельности Улуса. Оба хана Золотой Орды видели свой долг на земле в продолжении дела Чингисхана.

Бату хан рассказывает об этом своему сыну: «Мы, потомки Чингиз хана, должны думать о том, чтобы постоянно росло и крепло великое монгольское ханство, созданное нашим дедом» [10].

Одной из черт образа жизни монгольских и тюркских народов является культ предков. Это – уважение к старшим, к предкам, восхищение их поступками и подвигами, продолжение их помыслов и дел. Трилогия раскрывает культ предков в первую очередь по отношению к Чингизхану.

Сведения о культе предков монгольских народов и свод законов Чингизхана зафиксированы в исторической работе персидского историка Рашидеддина «Джами эт-таварих». О культе предков он пишет: «У всех их выведенная и ясная родословная, поелику обычай монголов таков, что они сохраняют происхождение предков и дедов своих; каждому новорожденному дитяти объясняют и растолковывают происхождение его, подобно тому, как другие говорят: «из той де нации» [26. Т. 1. Кн. 2. С. 13].

Между сюжетом трилогии и трудом ««Джами эт-таварих» [«Сборник летописей»] можно провести немало параллелей. Примечательно, что Ильяс Есенберлин при написании своей трилогии “Золотая Орда” в качестве одного из основных источников использовал труд Рашидеддина «Джами эт-таварих».

В первой книге трилогии “Шестиглавый Айдахар” правление ханов Бату и Берке раскрываются в различных ситуациях по отношению их семьям, через отношения между ханами и простыми людьми.

Среди них есть события, описанные в трудах персидских историков Зувейни [XIII в.], Рашид-ад-Дина [конец XIII-начало XIV в.], а также в описанные в “Юань-чао би-ши” [XIV в.], “Мэн-да бэй-лу”, “Алтан тобчи”, так и созданные творческой фантазией автора.

Например, имя Барак неоднократно повторяется в истории Золотой Орды, но исторических сведений о Бараке, младшем сыне хана Бату, не сохранилось. Поэтому можно предположить, что эпизод где четырех-пятилетнего ребенка, младшего сына Бату хана, унес Орел был создан автором для более глубокого раскрытия образа хана Бату. Бату-хан, проживший последние дни своей жизни, вспоминает свои действия по поводу этой трагедии, и в первый раз он чувствует горечь крови и слез, которые он принес народу.

Дуалистичность образов Чингизхана, Джучи и Бату хана можно усмотреть как нравственное противоречие между жестокостью к завоеванным народам, стремлением к завоеванию новых земель и долгом правителя, обязанного, прежде всего, защищать свою землю, народ, в том числе завоеванные народы, которые также стали его народом.

Еще при жизни Бату Золотая Орда склонялась в сторону самостоятельности, однако так как улус Жучи официально находился внутри Великой Монгольской Империи, то правителей ставил кахан, и монеты чеканились от имени Великого Кахана. Только в конце царствования Берке хана великое ханство стало независимым государством. С этим связан и оставшийся в истории след Берке хана. Он стремился не столько завоевывать новые территории, сколько защищать существующие.

В период правления хана Берке Ислам становится одной из основных религий в Золотой Орде, растет население, принявшее Ислам, и Золотая Орда становится независимым государством.

Ильяс Есенберлин как главное достижение хана считает его сохранение и умножение силы и мощи государства: «Хан Берке не повторил деяний Бату – он не подчинил Орде новые земли, но все годы своего правления умело охранял то, что досталось ему в наследство.

Как истинный монгол, он во всем придерживался Великой Яссы Чингиз хана, и никто из потомков Джучи не посмел при его жизни посягнуть на его золотой трон.

Как и его дед, Берке сам решал все тяжбы, возникающие между нойонами и эмирами. Никто не смел обойти его и добиваться своей цели через близких хану людей. Ищущего окольные пути ждала смерть. Не отличаясь воинскими доблестями, Берке сумел умножить не только силу Золотой Орды, но и ее богатства. Он покровительствовал торговле, ремеслу и сделал так, что ни один человек, живущий на подвластных ему землях, не мог уклониться или спрятаться от податей» [10].

Самостоятельным государством может считаться только то государство, имеющее собственные деньги. Первые монеты Золотой Орды чеканились в Булгаре при хане Берке с профилем Халифа Ан-Насреддина.

Вторая книга трилогии «Шесть глав Айдахара» начинается с описания периода правления в Золотой Орде хана Узбека. В исторических источниках Узбек-хан описывается не только как один из самых сильных ханов, но и как образованный, мудрый человек. Исторические источники его описывают красивым, сильным и мужественным мужчиной. «Он был человек храбрый и отважный, религиозный и

набожный, почитал правоведов, любил учёных, слушался их, доверял им, был милостив к ним, посещал шейхов и оказывал им добро», — писал об Узбек хане историк аль-Айни. [14, с. 343] При этом во многих источниках отмечено, что Узбек по отношению к представителям других конфессий был человеком толерантным.

Годы правления Узбек хана были периодом расцвета Золотой Орды. Административную реформу Узбек-хана можно назвать тем актом, который положил начало классическому периоду в Золотой Орде. Изъятие улусов у Джучидов привела к росту экономики Золотой Орды и установлению порядка на всей ее территории.

Со смертью Узбек-хана в 1342 г. положение дел в улусе Джучи стало постепенно меняться. Поддерживаемый Узбек-ханом порядок начал подрываться внутренними распрями, принявшими характер сложных феодальных смут.

Отношение Ильи Есенина к своему герою довольно противоречиво. Автор высоко оценивает деятельность Узбек как хана, правителя: «Спала смута в Золотой Орде в последние годы правления Токтай хана, и пришедший ему на смену Узбек хан до последних своих дней не давал ей проснуться. Соколиным оком следил он за многочисленными чингизидами, безжалостной рукой вырывал с корнем каждый росток непокорности. Ни до Узбек хана, ни после не знала Золотая Орда такого расцвета и могущества, такого единения. Необъятны были ее земли. Принадлежала Орде Юго Восточная Европа от Днепра на восток вместе с Крымом и Булгаром, Среднее и Нижнее Поволжье, Южный Урал, Северный Кавказ до Дербента, северный Хорезм, земли в нижнем течении Сейхуна и степи, лежавшие на север от нее и Аральского моря до рек Ишима и Сарысу» [10].

Он описывает период правления хана Бату следующим образом: «Но не только военная мощь обеспечивала спокойствие Орде. В городах развивалось ремесло, дехкане без страха выходили на свои поля, и никто в эти годы не разрушал их арыки, по которым струилась живительная влага. И не потому, что при Узбек хане поборы с ремесленников и дехкан стали меньшими. Они по прежнему оставались высоки, по прежнему в казну хана уходила большая часть заработанного в мастерских или выращенного на полях, но совсем иной стала жизнь, когда человек чувствовал, что над его головой не висит меч жадного до добычи и оттого не знающего пощады воина. Ушел страх за свою жизнь, и люди почувствовали себя счастливыми, довольствуясь малым» [10].

Автор высоко оценивает деятельность Узбек-хана как правителя, в то же время раскрывает образ Узбек хана, как простого смертного, показывая его коварство, лицемерие и жестокость по отношению к нескольким событиям. Сюжет о правлении Узбек хана начинается с описания коварного убийства им своего троюродного брата, соперника. Эпизод убийства Узбек хана безоружных рабов Ургенча также показывает, что хан может быть разным.

В 1341 году после смерти хана Узбека на престол взшел его старший сын Танибек. Ильяс Есенберлин довольно подробно останавливается на отношениях между тремя сыновьями Узбек хана, наследниками престола. Единоутробные братья не только убивают друг друга, но и хищно истребляют семьи, даже новорожденных детей своих братьев. Эти же события предупреждают о приближении развала Золотой Орды. У Золотой Орды начинается этап кровопролитий, в ходе которого брат убивает брата, сын отца. В трилогии Джанибек по ошибке убивает своего любимого брата Хызырбека. В междоусобице между Танибеком, успевшим взойти на трон, и Джанибеком, был убит Танибек.

Во времена правления Джанибек-хана в Золотой Орде развивалась научно-образовательная система. В это время в школах-медресе кроме традиционных предметов преподавались и светские знания. Хан собирают вокруг себя ученых, создаются все условия для научных изысканий.

Автор, опираясь на исторические источники, дает высокую оценку деятельности Джанибека-хана. Но и он оказывается бессилем перед коварством Туре бия, которому выгодно убийства ханов. Ни Бердибек, своими руками убивший отца, ни другие ханы, сменявшие друг друга, не смогли удержать трон Золотой Орды и возвысить могущество и славу Золотой Орды.

Среди всех ханов, взшедших на трон после убийства предыдущего хана, своими злодеяниями отличался от других Бирдебек хан. Именно об этих личностях, об их отношениях повествует татарский эпос “Амет сын Гайсы”. В дастане изображены реальные исторические личности. Это хан Жанибек, его сын Бирдебек и ханша Тайдулы.

Татарская версия дастана начинается в духе традиций тюркских дастанов. Перед родами жены Тайдулы хан Джанибек отправляется на охоту. Перед уходом он повелел: если родится дочь, её должны убить, если сын, то должны послать ему радостную вест. Ханша Тайдулы не дала убить дочь, отдала её на воспитание сыну Бирдебеку.

В дальнейшем новорожденная дочь хана становится причиной конфликта между ханом Джанибеком и его сыном Бердибеком. Узнав, что девочка не была убита, Джанибек ранит ханшу Тайдулы стрелой, потом нанимает убийцу для дочери. Ханша Тайдулы отправляет гонца к Бердибеку с повелением спрятать дочь. Бердибек скрывается с девочкой у черкесов и там обосновывается. Бердибек в дастане показан как положительный человек, который, не побоявшись пойти на разногласия с отцом, спасает жизнь сестры.

Четвертый и основной персонаж произведения – Амет, сын Гайсы. В татарской версии он предстает как двуличный, лживый, противоречивый человек.

Дастан отражает отношение народа к ханам – убийцам своих братьев было негативным и у простого народа, и у знати. Поэтому изображение в татарском варианте дастана ханов убийцами, с одной стороны, являлось, по канонам фольклорных традиций, разоблачением их истинной сущности, с другой стороны, оно почти соответствовало историческим реалиям. Хан, убивший своих братьев, вполне способен убить и своих детей.

Третья книга трилогии "Гибель Айдахара" описывает последние страницы истории Золотой Орды. На сцену истории поднимаются трое деятелей истории. Это Аксак Тимер – Тамерлан, Туктамыш хан и Идегей мирза. Роль и место этих трех личностей неоднократно освещаются в исторических источниках, они сами стали причиной распада Золотой Орды.

Самые первые сведения об исторических личностях Аксак Тимера, Туктамыш хане и Идегей мирза сохранились в трудах историков – их современников, а также в записях летописцев. В трудах персидских историков Низам-ад-дина Шами, Мунн-ад-дина Натанзи, Шереф-ад-дина Йезди, Абд-ар-разака Самарканди, Абульгази, арабских историков Ибн-Халдуна, Ибн'Арабшаха, русских летописях, польско-литовских хрониках, в записях западноевропейских путешественников описывается деяния этих личностей их деятельность как правителя и политика.

Чтобы осмыслить историю Золотой Орды данного периода, следует иметь представление о событиях, происходивших там, а также об отношениях трех исторических личностей, которые породили эту историю, а именно Тамерлана, Токтамыша и Идегея. Это была эпоха исторических потрясений, политических интриг, происходивших в конце XIV- начале XV вв., когда Золотая Орда теряла свою былую мощь, а в Средней Азии зарождалось новое сильное государство.

Центр монгольской империи постепенно перемещался из Золотой Орды в Среднюю Азию, на земли Тамерлана, экономическая и общественная жизнь которой была более развита. Но соседство с сильной Золотой Ордой и ее неподчинение не давали Тамерлану покоя. Его целью было покорить Золотую Орду, сделать ее хана своим вассалом.

Это первый исторический факт, связанный с Тамерланом. Второй связан с ханом Токтамышем. Принадлежность Токтамыша к чингизидам давала ему право превосходства над Тамерланом. Благодаря Тамерлану он неоднократно выходил живым из труднейших ситуаций, был посажен на трон. Но вскоре Токтамыш, позабыв все хорошее, что сделал для него Тамерлан, идет походом на него.

В ухудшении отношений между Тамерланом и Токтамышем персидские историки обвиняют последнего. Низам-ад-дин Шами в своем «Зафар-намэ» описывает, как Токтамыш, нарушив мирное соглашение, пошел войной на земли Тамерлана. Автор, идеализируя Тамерлана, всю вину возлагает на Токтамыша. Труды персидских историков подтверждают факты, приведенные в трудах арабских летописцев [15]. В своих трудах они зафиксировали обращение Токтамыша к султану Египта с предложением объединиться против Тамерлана. Токтамыш время от времени совершал набеги против Тамерлана. Сведения об этом имеются в трудах персидских ученых. Низам-ад-дин Шами в своем «Зафар-намэ» повествует о том, как нарушив заключенное соглашение, Токтамыш хан коварно напал на земли Тамерлана. Первое нападение Тамерлан воспринял как недопонимание. Тогда Токтамыш предпринял второй поход. Если в первый раз Тамерлан не отреагировал, то во второй раз он не оставил Токтамыша без внимания. И вот между этими непримиримыми враждующими лидерами возникает мирза Идегей. Историки отводят Идегею важную роль в конфликте между Токтамышем и Тамерланом и обвиняют его в том, что в результате этой вражды была разрушена Золотая Орда. «Он [Идегей] прибыл к Тимуру, облобызал руки его, изложил ему историю свою, поведал ему, что с ним случилось, и сказал: «Ты устремляешься в страны дальние, да в местности дикие и заброшенные, из-за этого подвергаешься опасностям, пересекаешь хребты пустынь и перебираешь книги путешествий. А вот добыча холодная перед самими глазами твоими; ты добудешь ее легко и удобно, как тебе будет угодно и приятно. Для чего же мешкать и дремать? Или медлить и отлагать? Поднимись с твердой решимостью, и я тебе порука в том, [что] нет крепости, которая тебя задержит, и нет преграды, которая тебя остановит; нет пресекаателя [меча], который отгонит тебя; нет

отражателя, который противостанет тебе, загородит тебе путь; нет супостата, и нет воителя, который сразится с тобой. Там только сброд и сволочь. Богатства же там поддадутся угону, и сокровища придут [к тебе] на своих ногах!» [15, с. 459]. Он [Идегей] не переставал подстрекать его [Тимура] к этому, возбуждать да окутывать его на все лады». Как видно из этого отрывка, Идегей уговаривает Тамерлана завоевать Золотую Орду и уничтожить как государство. Ибн Арабшах рисует Идегея как человека с низкой душой, думающего только о себе и не заботящегося о родине, родном народе. Идегей говорит о том, что при завоевании и разграблении Золотая Орда не будет способна оказать сопротивление, что ее некому защитить, что народ ее пребывает в жалком состоянии и не в силах противостоять.

В 1391 году между Тамерланом и Токтамышем происходит большое столкновение. Разумеется, Тамерлан идет в поход не по наводке Идегея. Уничтожение Золотой Орды как государства – это была его давняя заветная цель. В результате войны было уничтожено несколько городов и деревень.

Это не стало окончательным разгромом Золотой Орды, но она была разделена на несколько частей, каждую из которых возглавил свой правитель. В 1391 году Идегей пришел к власти в улусе Мангыт. После Тамерлана Токтамыш вновь садится на трон Золотой Орды, обращается с просьбой о помощи к литовскому князю Витовту. Но Тамерлан не мог спокойно относиться к восстановлению Золотой Орды. В 1395 году Токтамыш вновь терпит поражение и находит пристанище у князя Витовта. Тогда Идегей берет Золотую Орду в свои руки. В 1397 году на трон садится чингизид Тимур-Кутлуг.

Государство начинает крепнуть. Но Золотая Орда с Тимур-Кутлугом и Идегеем вновь остается меж двух врагов. Правда, дипломатическим путем, заслав послов, задоблив дорогими подарками, Тамерлана удается отговорить от нового нападения. Но с князем Витовтом, приютившим у себя хана Токтамыша, дипломатические отношения были невозможны. Видевший себя правителем Восточной Европы, Москвы и Золотой Орды, князь Витовт начинает готовиться к войне. Война между войсками Идегея и Витовта произошла в 1399 году. В этой войне Идегей показал себя талантливым военным предводителем. Но даже эта победа уже не могла сохранить Золотую Орду. В 1400 году, после смерти Тимур-Кутлуга, к власти приходит хан Шадибек. Но и он оказывается не способным удержать государство. Идегей, вновь используя свой дипломатический талант, не дал Тамерлану нанести удар по Золотой Орде. Послы сообщили Тамерлану, что Идегей покоряется ему и не собирается что-либо делать против его воли. Но эта мирная передышка оказалось делом временным. В 1405 году два прежних врага Тамерлан и Токтамыш объединяются в борьбе против Идегея. Правда, ровно через месяц Тамерлан умирает. Историки сообщают, что вскоре умирает и Токтамыш. В 1409 году на трон Самарканда садится сын Тамерлана хан Шахрух. Между ним и Идегеем устанавливаются хорошие отношения. В 1412 году сыновья Токтамыша вновь начинают борьбу за трон Золотой Орды. В 1416 году Идегей с Витовтом заключают мир [солых]. По свидетельству многих источников в 1419 году Идегей погибает.

Мирза Идегей – одна из личностей золотоордынского периода, вызвавший самые противоречивые мнения. Одни, идеализируя Идегея, рисуют его как борца за народное счастье, другие, считая его человеком, приведшим Золотую Орду к краху, дают отрицательную характеристику. После смерти Идегея Золотая Орда распадается, и на ее месте появляется несколько самостоятельных государств. Золотая Орда, состоящая из шести улусов, таким образом уходит из истории. Дастан «Идегей» характеризует Идегея также как харизматичного человека, то есть избранником Небес [13].

Ильяс Есенберлин указывает, что жизненный путь, который Хромой Тимур начинал как грабитель/убийца/разбойник, длился всю его жизнь, и он не изменился даже после восшествия на трон. Автор раскрывает образ хана Тохтамыша, несмотря на его восхождение на трон, не способным к управлению и человеком без всякой способности. Амбиции этого человека, не имеющие основание, поколебали Орду до предела. Образ хромого Тимура раскрывается как сильная, харизматичная личность, злой гений. Харизму, которая выражается тюркским словом *кот*, можно использовать не только по отношению к Чингиз-Хану, стоявшему во главе Золотой Орды, и “злому гению” - хромому Тимуру.

В фольклор имя Тамерлана вошло уже при его жизни и дошло до наших дней. Фольклорные произведения, представляющие собой множество вариантов и версий, являются общим наследием тюркских народов. Если в объемных эпических произведениях тюркского фольклора отражены отношения Тамерлана с его известными современниками Идегеем и Токтамышем, то в легендах он упоминается в связи с отдельными событиями.

Несколько произведений, посвященных Тамерлану, записано В.В. Радловым. В третий том «Образцов» [23], включающий казахский [киргизский] фольклор, вошло произведение «Аксак Тимер хан». В четвертый том [24], посвященный народному творчеству сибирских татар, включена легенда

«Аксак Тимер». Известен также посвященный Тамерлану «Дастан о роде Тамерлана» [«Аксак Тимер нәселе турынданы дастан»] [8].

В татарское народное творчество Тамерлан вошел как разрушитель города Булгар, Булгарского государства, как кровожадный хан-варвар.

В Дастане “Идегей”, являющемся общим наследием тюркских народов, освещаются события, связанные с этими тремя личностями.

В трилогии Ильяса Есенберлина «Золотая Орда» Золотоордынские ханы и мирзы изображены в разных ипостасях, как простой смертный, как избранник небес, как харизматическая личность, как муж/отец/сын/дед, и конечно, основное внимание автора уделено образу правителя. В то же время автор стремится показать их в связи с различными событиями, которые раскрывают человеческие качества этих исторических деятелей. Именно эти события помогают раскрыть образ правителя более полно.

Отношения литературы и истории носят сложный многоплановый характер. Литература является одним из факторов, влияющих на жизнь общества, поскольку именно она в значительной мере формирует историческое общественное сознание [19, с. 143] Историческая наука и литература о прошлом выполняют общую работу по рефлексии исторического процесса.

В трилогии “Золотая Орда” Ильяс Есенберлин открывает читателям неизвестные многим страницы истории, создавая целую галерею великих ханов, взошедших на трон Золотой Орды. Опираясь на исторические источники, автор стремился дать исчерпывающую информацию о каждой личности. Роман раскрывает отношения между ханами, взаимоотношения с другими государствами, особенно с князьями Руси. Если исторические события Золотой Орды восстанавливаются через исторические источники, летописи, то любовные линии трилогии, многие женские образы, отраженные в трилогии, являются плодом творческой фантазии писателя. В настоящее время учеными не отрицается, что Золотая Орда была не разрушающим и захватывающим государством, а государством с прогрессивными взглядами, приносившим позитивные новости и на захваченные территории. Ильяс Есенберлин сумел показать эту истину, не противореча советской идеологии.

Залючение. В процессе исследования выявлена и обоснована связь художественной концепции исторической личности с проблемой времени, с социодинамикой развития общества. В ходе этого труда были изучены исторические труды по периоду, описываемому в романе, и сделан их обзор. Изучались исторические события, отраженные в романе, образы оживленных исторических личностей. Было проведено сравнение этих сюжетов с историческими источниками. Образы анализировались через теорию харизмы и пассионарности. Исследовалась роль этих личностей в истории и ее отражение в трилогии. Можно ли отдельным разделом выделить описание исторических трудов, фольклорных источников, и их сравнение с концепцией автора романа с подобными научными выводами, выделить своеобразие авторского взгляда писателя, его концепции истории. Публикация статьи осуществлена в рамках выполнения научноисследовательского проекта АРО 9261068 «Идея государственности и концепция исторической личности эпохи Золотой Орды в контексте художественной литературы»

Список используемой литературы:

1. Антонов И.В. Чингис-хан и Джучи: проблема взаимоотношений // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 12 [303]. История. Вып. 55. С. 58–63.
2. Банзаров Доржи. Собрание сочинений . – М.: Изд-во АН СССР. 1955. – 375 с.
3. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов – М., 2002. – 757 с.
4. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. Издательство: Ломоносовъ. Серия: История. География. Этнография. 2013 г. 512 с.
4. Горненский Иоанн. Тайны империи Чингисхана. – М.: Вече, 2004. – 480 с.
5. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Под ред. В. С. Жекулина; [Вступ. ст. Р. Ф. Итса]. - 3-е изд. стер. – Л. : Гидрометеоиздат, 1990. – 526 с.
6. Д’Оссон К. История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана. / Пер.: Н. Козьмин. – Алматы, 1996. – 255 с.
7. Данзан Лубсан. Алтан тобчи./ Перевод с монгольского, введение, комментарий и приложения Н.П. Шастиной. – М.: «Наука». Гл. редакция восточной литературы, 1973. – 440 с.
8. Дәфтәре Чыңгыз-намә / Китапны басмага хәзерләүче сүзлек һәм аңлатмаларның авторы Сәлим Гыйләжәтдинов. – Казан: Иман, 2000. – 44 б.
9. Джувейни Ата-Мелик. Чингизхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Мелик Джувейни. / Перевод с текста Мирзы Мухаммеда Казниви на английский язык Дж.Э.Бойла. С

предисловием и библиографией Дэвида О. Моргана. Перев. С англ. Е.Е.Харитоновой. – М.: Магистр-Пресс, 2004. – 690 с.

10. Есенберлин, И. Золотая Орда. Роман-трилогия. – Алматы: Фонд им. И. Есенберлина, 1999. – 428 с.

11. Жуковская Н.Л. Бурятская мифология и ее монгольские параллели. // Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. – М.: Наука. Гл. редакция восточной литературы, 1980. – С. 92-116.

12. Закирова И.Г. Этическое творчество периода Золотой Орды: мифологические и исторические основы. Казань, 2011. 268 с.

13. Идегей. Татар халык дастаны. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – 254 б.

14. Из летописи Бард-ад-дина Ал-Айни // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечение из арабских сочинений. Т. I.

15. Из сочинения Ибн` Арабшаха // Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечение из арабских сочинений. – СПб., 1884.

16. Исәнбәт Н. Татар халык эпосы “Идегей” дастанының 500 еллыгы // Совет әдәбияты. 1940. № 11. Б. 39-92; №12. – Б. 34-82.

17. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongjol-un nijsa товсиуан* Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник / Институт востоковедения АН СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. Т. I: Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарии. – 618 с.

18. Лобин А.М. Концепции истории и формы их художественной репрезентации в русской литературе начала XXI века: Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук. Саратов, 2018. 399 с.

19. Лыскова М.И. Художественная литература как источник формирования массового исторического сознания: социально-философский анализ: монография. – Тюмень: Издательство ТюмГУ, 2007. – 143 с

20. Мэн Джон. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение. – М.: Эксмо, 2006. – 448 с.

21. Мэн-да бэй-лу [«Полное описание монголо-татар»] / Факсимиле ксилографа. Перевод с китайского, введение, комментарий и приложения Н.Ц.Мункуева. – М.: Изд-во «Наука». Гл. редакция восточной литературы, 1975. – 286 с.

22. Пети де Ла Круа. История Чингисхана. Великого, первого императора древних монголов и татар. Мировая цифровая библиотека. URL: www.org/ru/item/2378.

23. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Часть III. Киргизское наречие. – СПб., 1870. – 776 с.

24. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар – СПб., 1872. – 411 с.

25. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II. М., Ленинград: издательство АН СССР, 1960. 316 с

26. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Пер. Л.А.Хетагурова. ред. и прим. проф. А.А.Семенова. – М.; Л., Изд. АН. 1952. Т. I. Кн. 2. 317 с.

27. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингиз хана. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1997. 216 с.

28. Словарь философских терминов /Ред. В. Г. Кузнецова. – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. 407.

29. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 445 с.

30. Урманче Ф.И. Каһарманнар йолдызлыгы: Тарихи-фольклористик очерклар. – Казан: Дом печати, 2006. – 287 б.

31. Урманче Ф.И. Народный эпос «Идегей». – Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ, 1999. – 200 с.

32. Хоанг Мишель. Чингизхан. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 352 с.

Reference:

1. Antonov I.V. Chingis-han i Juchi: problema vzaimootnoşeni // Vestnik Cheläbinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2013. № 12 [303]. İstoria. Vyp. 55. S. 58–63.

2. Banzarov Dorji. Sobranie sochineni . – М.: Изд-во АН СССР. 1955. – 375 с.

3. Bartöld V.V. Raboty po istorii i filologii türkskih i mongölskih narodov – М., 2002. – 757 s.

4. Vernadski G.V. Mongoly i Rüs. İzdatelstvo: Lomonosov. Seria: İstoria. Geografia. Etnografia. 2013 g. 512 s. 4.Gornenski İoann. Tainy imperii Chingishana. – М.: Veche, 2004. – 480 s.

5. Gumil'ov L. N. *Etnogenez i biosfera Zemli / Pod red. V. S. Jekulina; [Vstup. st. R. F. İtsa]. - 3-e izd. ster. - L. : Gidrometeoizdat, 1990. - 526 s.*
6. D'Osson K. *İstoria mongolov ot Chingiz-hana do Tamerlana. / Per.: N. Kõzmin. Almaty, 1996. - 255 s.*
7. Danzan Lubsan. *Altan tobchi. / Perevod s mongõlskogo, vvedenie, komentari i prilozhenia N.P. Şastinoi. - M.: «Nauka». Gl. redaksia vostochnoi literatury, 1973. - 440 s.*
8. Däftäre Chyñgyz-namä / Kitapny basmaga häzerläüiche süzlek häm añlatmalarınyñ avtory Sälim Gyläwçetdinov. Kazan: İman, 2000. - 44 b.
9. Juveini Ata-Melik. *Chingizhan. İstoria zavoovatelä mira, zapisannaia Ala-ad-Dinom Ata-Melik Juveini. / Perevod s teksta Mirzy Muhammeda Kaznivi na angliski iazyk J.E.Boila. S predisloviem i bibliografiei Devida O. Morgana. Perv. S ang.E.E.Haritonovoi. - M.: Magistr-Pres, 2004. - 690 s.*
10. Esenberlin, İ. *Zolotaia Orda. Roman-trilogia. Almaty: Fond im. İ. Esenberlina, 1999. 428 s.*
11. Jukovskaia N.L. *Burätskaia mifologia i ee mongõlskie paraleli. // Simvolika kültov i ritualov narodov zarubejnoi Azii. - M.: Nauka. Gl. redaksia vostochnoi literatury, 1980. - S. 92-116.*
12. Zakirova İ.G. *Epicheskoe tvorchestvo perioda Zolotoi Ordy: mifologicheskie i istoricheskie osnovy. Kazän, 2011. 268 s.*
13. İdegäi. *Tatar halyk dastany. - Kazan: Tat. kit. näşr., 1988. - 254 b.*
14. *İz letopisi Bard-ad-dina Al-Aini // Tizengauzen V.G. Sbornik materialov, otnosäşihsä k istorii Zolotoi Ordy. İzvlachenie iz arabskih sochineni. T. I.*
15. *İz sochinenia İbn `Arabşaha // Tizengauzen V.G. Sbornik materialov, otnosäşihsä k istorii Zolotoi Ordy. T. I. İzvlachenie iz arabskih sochineni. - SPb., 1884.*
16. *İsänbät N. Tatar halyk eposy "İdegäi" dastanynyñ 500 ellygy // Sovet ädäbiaty. 1940. № 11. B. 39-92; №12. B. 34-82.*
17. Kozin S.A. *Sokrovenoe skazanie. Mongõlskaia hronika 1240 g. pod nazvanie Mongjol-un niyuca tobciyan İuän chao bi şi. Mongõlski obydeniye izbornik / Institut vostokovedeniya AN SSSR. - M.-L. : İzd-vo AN SSSR, 1941. T. I: Vvedenie v izuchenie pamätnika, perevod, teksty, glosarii. - 618 s.*
18. Lobin A.M. *Konsepsii istorii i formy ih hudojestvennoi reprezentatsii v ruskoj literature nachala XXI veka: Disertatsia na soiskanie uchõnoi stepeni doktora filologicheskikh nauk. Saratov, 2018. 399 s.*
19. Lyskova M. İ. *Hudojestvennaia literatura kak istochnik formirovaniya masovogo istoricheskogo soznaniya: sotsialno-filosofski analiz: monografiya. - Tümen : İzdatelstvo TiumGU, 2007. 143 s*
20. Men Jon. *Chingishan: Jizn, smert i voskreşenie M.: Eksmo, 2006. 448 s.*
21. *Men-da bei-lu [«Polnoe opisaniye mongolo-tatar»] / Faksimile ksilografa. Perevod s kitaiskogo, vvedenie, komentari i prilozhenia N.S.Munkueva. - M.: İzd-vo «Nauka». Gl. redaksia vostochnoi literatury, 1975. - 286s*
22. *Peti de La Krua. İstoria Chingishana. Velikogo, pervogo imperatora drevnih mongolov i tatar. Mirovaia sifrovaia biblioteka. URL : www.org/ru/item/2378 .*
23. Radlov V.V. *Obrazsy narodnoi literatury türkskih plemen, jivuşih v İujnoi Sibiri i Dzungarskoj stepi. Chäst III. Kirgizskoe narechie. - SPb., 1870. - 776 s.*
24. Radlov V.V. *Obrazsy narodnoi literatury türkskih plemen, jivuşih v İujnoi Sibiri i Dzungarskoj stepi. Chäst IV. Narechia barabinsev, tarskih, tobõlskih i tümenskih tatar - SPb., 1872. - 411 s.*
25. Raşid ad-Din. *Sbornik letopisei. T. II. M., Leningrad: izdatelstvo AN SSSR, 1960. 316 s*
26. Raşid ad-Din. *Sbornik letopisei. Per. L.A.Hetagurova. red. i prim. prof. A.A.Semenova. M.; L., İzd. AN. 1952. T. I. Kn. 2. 317 s.*
27. Skrynnikova T.D. *Harizma i vläst v epohu Chingiz hana M.: İzdatelskaia firma "Vostochnaia literatura" RAN, 1997. 216 s.*
28. *Slovär filosofskih terminov /Red. V. G. Kuznesova. - M. : İNFRA-M, 2005. - S. 407.*
29. Sultanov T.İ. *Chingiz-han i Chingizidy. Südba i vläst. M.: AST: AST MOSKVA, 2006. - 445 s.*
30. *Urmanche F.İ. Kaharmannar ioldyzlygy: Tarihi-fõlkloristik ocherklar. - Kazan: Dom pečati, 2006. - 287b.*
31. *Urmanche F.İ. Narodni epos «İdegei». - Kazän: İALİ im. G.İbragimova AN RT, 1999. - 200 s.*
32. *Hoang Mişel. Chingizhan. - Rostov-na-Donu: Feniks, 1997. - 352 s.*

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

UDC 327
СІССТІ 11.25.19

Abdrzakova L.N.*¹

¹*Doctoral student, Abylai Khan KazUIR&WL,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: leyla.ab310595@gmail.com*

**FOREIGN POLICY ELITE OF KAZAKHSTAN, TURKEY AND THE EU IN THE TERMS
OF MIGRATION FLOW ISSUE**

Abstract

This article analyzes the long-term migration process in the European Union, Turkey and Kazakhstan. The events of large migration flows since 2015 on the territory of the EU countries have been studied. During the pandemic around the world, migration flows stopped, but resumed with the lifting of quarantine restrictions and the beginning of geopolitical challenges. The article also analyzes the positions of the foreign policy elites of Kazakhstan, the EU, Turkey represented by the heads of state, representatives of the structures of the Ministry of Foreign Affairs and accountable bodies. Particular attention is paid to the interaction between the foreign policy elite of Turkey and the EU on the migration agreement and a new phenomenon for Kazakhstan and Central Asia of the migration flow of Russians and Ukrainians from the beginning of the military conflict between Ukraine and Russia. There is a need for international policy coordination to address migration-related issues, including financing the costs of receiving migrants and promoting their integration in emerging market and developing countries.

Keywords: foreign policy elite, Kazakhstan, the EU, Turkey, migration flow, geopolitical challenges, agreement, negotiation.

Л.Н. Абдразакова*¹

¹*докторант, Абылайхан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан
E-mail: leyla.ab310595@gmail.com*

**КӨШІ-ҚОН АҒЫНЫ МӘСЕЛЕСІНДЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ, ТҮРКИЯНЫҢ ЖӘНЕ ЕО-НЫҢ
СЫРТҚЫ САЯСИ ЭЛИТАСЫ**

Аңдатпа

Мақалада Еуропалық Одақта, Түркияда және Қазақстанда ұзақ мерзімді көші-қон процесіне талдау жасалады. ЕО елдерінің аумағында 2015 жылдан бастап ірі көші-қон ағындарының оқиғалары зерттелді. Бүкіл әлем бойынша пандемия кезінде көші-қон ағындары тоқтады, бірақ карантиндік шектеулердің жойылуымен және геосаяси сын-қатерлердің басталуымен қайта басталды. Мақалада сондай-ақ Мемлекет басшылары, СІМ құрылымдарының өкілдері және есеп беретін органдар атынан Қазақстанның, ЕО, Түркияның сыртқы саяси элиталарының ұстанымдары талданған. Көші-қон келісімі бойынша Түркия мен ЕО сыртқы саяси элитасының өзара іс-қимылына және Қазақстан мен ОА үшін Ресей мен украиндардың көші-қон ағынының жаңа құбылысына ерекше назар аударылады. Мигранттарды қабылдау жөніндегі шығыстарды қаржыландыруды қоса отырып, көші-қонға байланысты проблемаларды шешу үшін саясатты халықаралық үйлестіруді жүргізу және оларды дамушы нарық пен дамушы елдердегі интеграциялауға жәрдемдесу қажет.

Түйін сөздер: сыртқы саяси элиталар, Қазақстан, Еуропалық Одақ, Түркия, көші-қон ағыны, геосаяси сын-қатерлер, келісім, келіссөздер.

Абдразакова Л.Н. *¹

¹докторант, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан
E-mail: leyla.ab310595@gmail.com

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭЛИТА КАЗАХСТАНА, ТУРЦИИ И ЕС В ВОПРОСЕ МИГРАЦИОННОГО ПОТОКА

Аннотация

В данной статье проводится анализ продолжительного миграционного процесса в Европейском Союзе, Турции и Казахстане. Изучены события крупных миграционных потоков начиная с 2015 года на территории стран ЕС. В период пандемии по всему миру, миграционные потоки остановились, но возобновились со снятием карантинных ограничений и началом геополитических вызовов. В статье также проанализированы позиции внешнеполитических элит Казахстана, ЕС, Турции в лице глав государств, представителей структур МИД и подотчётные органы. Особое внимание занимают взаимодействия внешнеполитической элиты Турции и ЕС по миграционному соглашению и новое явление для Казахстана и ЦА миграционного потока россиян и украинцев сначала военного конфликта между Украиной и Россией. Необходимо, проведение международной координации политики для решения проблем, связанных с миграцией, с включением финансирования расходов по приему мигрантов и содействие их интеграции в странах с формирующимся рынком и развивающихся странах.

Ключевые слова: внешнеполитическая элита, Казахстан, ЕС, Турция, миграционный поток, геополитические вызовы, соглашение, переговоры.

Introduction. Migration as an economic and social phenomenon with the process of globalization has been gaining momentum and is now doing so in the post-pandemic period, as well as in the context of a geopolitical boom. It looks 21st century has become a century of a rapidly growing migratory process, despite the harsh policy pursued by the major economic powers of the Old and New World, because in search of happiness, people were willing to cross the ocean almost 500 years ago, what to say about our time, when it ran out, and the world became closer. Since the migration of the population today is acquiring a global character and at the same time is a sign of globalization itself. The consequences of migration are manifested in several areas: political, social, economic, cultural and psychological, among others. Furthermore, these consequences are both positive and negative, thus becoming a source of contradictions and conflicts [1].

In recent years, migration has become more and more a challenge, and even a threat to the security not only of the individual, society, state, but also encompasses higher levels (regional, international, global). This process has given rise to important changes both in the countries of destination and in those of origin. As a result, at the beginning of the century, the problem of migration became the center of public attention. Migration and the problems of its regulation have become the subject of heated political discussions in the world, which updates the need to study this problem. The key importance of migration in the socioeconomic and political processes of states, as well as the impact on international security, is fully evident.

Today, migration is one of the trends that characterize modern international relations, along with integration and globalization. Both integration and globalization have increased the global mobility of humanity and the migratory process. This process is far from being painless, along with the positive trends (development of countries and regions, ethnic and confessional diversity, improvement of the demographic picture of the regions, etc.), there are many negative trends that can stage it as a threat to security at all levels: national, regional, global. Thus, irregular or illegal migration creates great tension in almost all regions of the world, moreover, it can be spoken of as a cylinder with a “double bottom” from which new threats emerge. Drug trafficking and human trafficking are very serious security problems [2].

The reasons that cause the migration of the population can be grouped into the following groups: socioeconomic, military-strategic, sociocultural, scientific, moral, religious and others. When analyzing the character of migration, the researchers used the following formulations: organizational and spontaneous; progressive and reactionary; folk and a native; violent and willful; military and civilian. These formulations can be summarized under one denominator (depending on how they are implemented): government and national migration.

Regarding the problem of the consequences of migration, these must also be considered multidimensionally, from the point of view of: 1) political, economic, and cultural significance; 2) educational impact on the mass of the local population; 3) the influence of immigrants on the ethnic characteristics of the local population [3].

As can be noted from the foregoing, migration is an urgent and long-term problem in many countries, in particular, the position of the foreign policy elite in this context against the backdrop of growing geopolitical challenges, where migration is, of course, a consequence, as well as a forced measure for most people in conditions of friction in the system of international relations. The main purpose of this article is to analyze the migration process in the EU countries, the principles and positions of Turkey, as well as the position of Kazakhstan as the main driver of Central Asia. To study the positions of the foreign policy elite of above mentioned countries in the context of migration.

Research methods. The purpose of the study: to analyze the migration flow to the EU, Turkey, Kazakhstan. The positions of the foreign policy elite were studied, namely the statements of the Presidents, representatives of the ministries of foreign affairs, accountable bodies, the media, expert assessments for an extensive study of the migration process. Particular attention was paid to international agreements and statutes in order to understand the complexity of implementing in full the resolution of migration problems. The following methods were used: historical, content analysis, statistical, systemic.

Migration process in EU: foreign policy elite's views.

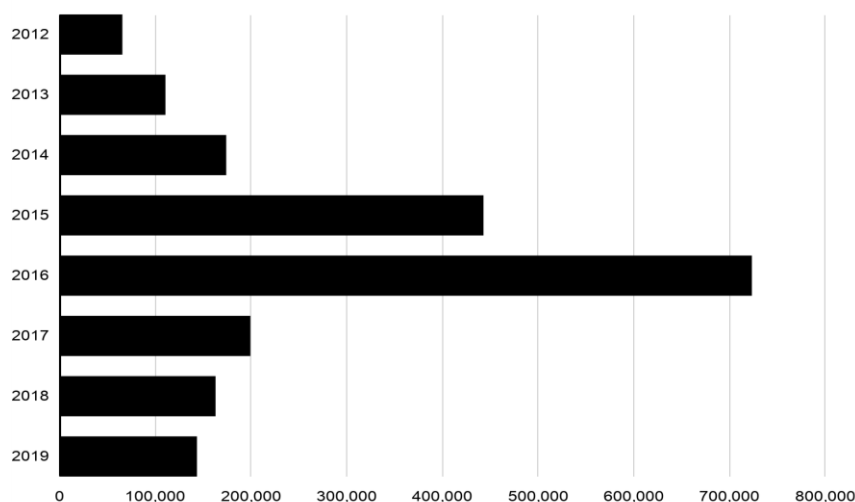
In 2015, Europe has a unique migration situation. For the first time in its history, the EU countries were forced to join forces to find a way out: the crisis that affected many countries in the path of immigrants was so acute and large-scale. Europe's reaction was mainly due to the need to solve the problem as soon as possible. With the help of temporary measures, the EU re-established control of the external borders and put an end to the rash actions of individual member countries.

The practical measures provided for by the agreement with Turkey helped decongest the situation and established procedures for the granting of asylum to migrants and their return. The EU countries left deep political disagreements on the issue of migration. Therefore, not all participating countries agree to accept a proportional number of immigrants, thus undermining the principle of European unity, creating a threat of division.

The influence of refugees, as Merkel and her supporters hoped, turned into an influence of forces for the German economy. Sociologists have calculated that after five years of living in Germany, almost half of immigrants get a permanent job, and this is hundreds of thousands of pairs of working hands, 49% of the refugees from the last wave, those who arrived in Germany after 2013, found a permanent job within five years, according to the recently published results of a study by the German Institute for the Study of Employment.

If we count both those who work permanently and full-time, and those who work part-time, it turns out that 68% of the refugees who arrived in Germany from 2013 already have a job. 17% participate in subsidized training and improvement programs, 3% in paid internships and only 12% of immigrants do temporary work, receiving no more than 450 euros per month. At the same time, most of this latest wave of immigrants are still receiving benefits. Even among those with regular jobs, 30% earn so little that they receive benefits, according to the IAB[4].

Vido Geis-Thönen, an immigration expert at the German Business Institute, recently told the Welt newspaper that about half of working immigrants are employed in low-skilled labor, while the proportion of such workers in the entire population of Germany is 16%.

Picture 1. Number of refugees seeking asylum from 2012 to 2019 [4]

According to the minimum estimates, each year Germany spends more than 20 billion euros on refugees, and according to the maximum - about 55 billion. It is true that a third of this amount goes to help refugees outside the country. German society regarding refugees is divided. On the one hand, according to various polls, 70-80% of Germans agree that refugees should be helped. On the other hand, many people have a negative attitude towards the fact that Germany has taken these refugees.

In a survey conducted in the spring of 2019 by the Welt newspaper, 54% of respondents agreed with the assumption "Most asylum seekers are not really persecuted in their countries", more than half of those surveyed believe that the majority of refugees are tricked into entering Germany and taken advantage of assignments with these sentiments, the right-wing populist Alternative for Germany party rose up [5].

Responding to reports that most refugees are integrating successfully, AfD leaders say the glass is half empty, most do not want to integrate and should be sent back to their homeland. "Statements that the integration of the more than a million refugees that Merkel allowed into the country is going well contradict what many of our citizens see in reality. They face the consequences of an irresponsible open border policy every day: a growing housing shortage, rising rental prices and a continuing series of crimes. That is why, for our citizens, it seems like a mockery when the leader of the bosses agrees with Merkel's mantra "we can do it, especially when a large number of refugees live on state benefits", one of the leaders of the AfD, Alexander Gauland, discussed in absentia last year with the head of the Federal Association of German Employers, Ingo Kramer [6].

Since then, there have been a series of terrorist attacks and attacks across the country involving people from the Middle East and North Africa. In Germany, a far-right movement has reared its head. Angela Merkel has come under harsh criticism, including from her political associates in the ruling coalition.

One of the most discussed migration sample of 2021 year was in Poland, where the refugees would to move in Europe across the Poland's border and Belarus's reaction. The migratory processes "enriched European societies" and also gave rise to "millions of new acquaintances and relationships", said the president of the European Parliament, David Sassoli. According to him, Europe must fight "the extreme right when it tries to dehumanize those who seek a better life for their families". Sassoli made this statement in the context of an ongoing migration crisis on Belarus' border with the EU, as well as reports of cases of use of force against refugees by Poland. According to analysts, the words of the head of the European Parliament indicate that the EU has not decided on its migration policy.

As Nikolai Mezhevich [7], senior researcher at the Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences, pointed out, the statement by the head of the European Parliament "in rainbow colors" on migration and its impact on Europe is further evidence that the EU has not decided on its immigration policy. As he pointed out, the current situation is because Brussels cannot side with Minsk, which sees cases of the use of force against illegal immigrants, but most Brussels bureaucrats are uncomfortable siding with Warsaw. According to him, Brussels clearly demonstrates its double standards in the situation around the migration crisis at the border of the European Union.

Currently, the EU has developed a new strategy against the background of the military conflict between Russia and Ukraine, as a result of which, as we see, there is a new flow of Russian migrants to the EU countries and also to Central Asia. It was decided to cancel the obligatory quotas for the resettlement of people from the countries to which they mainly arrive. But it is still mandatory to show solidarity with EU members who need support. Governments have a choice:

- place part of the migrants in their territory.
- send back people whose asylum applications have been rejected.
- share the financial burden with the authorities under heavy pressure.

The interior ministers agreed to strengthen control over the external borders of the Schengen area, although movement within it will remain free. The staff of the EU border agency Frontex will increase to 10,000 employees by 2027.

The Minister of Foreign and European Affairs of Luxembourg hopes that the migration pact will put an end to the application of double standards, when representatives of certain regions and cultures are discriminated against: "If we can provide hospitality to a million Ukrainians, we can also serve thousands of people not from Ukraine, but from the South, who are in the same conditions, but have a different language and religion," said Jean Asselborn. "If we don't do it, there will be no trust in the European Union" [8].

The New Pact is a set of legislative proposals and recommendations. They are designed to speed up the arrival of people in the EU and prevent a repeat of the chaos of 2015, when Greece, Spain and Italy took in many thousands of Syrians fleeing the war and did not receive enough help from the rest of the Union and more than a million illegal immigrants entered Germany and other rich countries.

Turkish foreign policy elite's position in the context of migration issue.

In early March 2016, after negotiations between the heads of state and government of the EU states with Turkey, the press service of the Council of the EU announced that a compromise had been reached on the issue of immigrants. The agreement between Brussels and Ankara, which sought to reduce the number of refugees entering the EU via the Mediterranean route, was then presented as a great success of European migration policy.

At that time, some 850,000 people were already in Greece seeking asylum in the EU, and the pressure on politicians trying to find a way out of the migration crisis that began in 2015 reached its maximum. The scheme according to which the agreement between Turkey and the European Union works is as follows: the Greek authorities must promptly check whether migrants arriving in the country are entitled to receive asylum. Those who do not have such a right must be returned to Turkish territory. In turn, the European Union agrees to accept the same number of Syrian refugees from temporary camps in Turkey and resettle them in EU member states. In addition, Brussels agreed to allocate €6 billion to help Ankara support 4 million Syrians [9].

Critics of the deal said at the time that the EU was negotiating its humanitarian values and transferring responsibility for decisions in the field of migration policy onto the shoulders of autocratic Turkish President Recep Tayyip Erdogan. However, German Chancellor Angela Merkel (Angela Merkel) defended the agreement on refugees in the Bundestag. Since then, no new refugee agreements have been signed with the Mediterranean countries. However, the agreement with Turkey appears to have worked, as the number of refugees arriving in Greece has dropped to 15,000 in 2020.

According to migration researcher Gerald Knaus [10], one of the creators of the concept of the refugee agreement between Brussels and Ankara, in 2020, about 90 percent of Syrian refugees living in Turkey for years have not left this country. Since 2014, Turkey is the country that has received the most refugees in the world. According to statistics, Turkey now has three times as many refugees as in the entire EU. In Knaus's opinion, the decision of many Syrians to stay in Turkey is due in part to the fact that hundreds of thousands of Syrian children already go to school there and their families have access to the health and welfare systems.

However, not all refugees living in Turkey have the opportunity to receive an education. Many of them live in poverty. At the same time, the money allocated by the EU to Ankara for its maintenance has already run out and organizations that help immigrants in Turkey are waiting for new funds.

The agreement between the EU and Turkey is not the only factor that has influenced the decrease in the number of immigrants in Greece. Therefore, refugees from African countries have long used alternative routes to enter the EU, for example through Libya to Italy. In turn, Spain signed an agreement with Morocco so that illegal refugees from this country can be returned. Meanwhile, after the closure of the so-called Balkan route and the entry into force of the agreement between the EU and Turkey, human rights organizations began to report more and more cases of human rights violations at the external borders of the EU.

According to experts, less than 3,000 people have been forcibly returned to Turkey from Greece to date. At the same time, the refugee distribution program within the EU, which had previously worked very slowly, was completely suspended due to the coronavirus pandemic. The EU has never been able to implement a unified asylum policy that streamlines the migration pattern in the EU. All the projects of the relevant reform have failed, mainly because of the issue of the distribution of refugees within the European Union. This is largely due to the position of some Eastern European countries. The experts who drafted the refugee agreement between Turkey and the EU did not expect that Greece would be the "terminal" for thousands of people. After all, the Greek authorities simply cannot cope with processing such a large number of asylum applications.

Imogen Sudbury [11], head of the non-governmental organization International Rescue Committee (IRC), considers the agreement with Turkey on refugees "a stain on the protection of human rights in the EU" And the people seeking protection, including those 15,000 refugees who are still on the Greek islands, are paying the price. According to the expert, in overcrowded camps, people suffer from depression and think about suicide. It is clear that shifting migration problems onto the shoulders of third countries is not a long-term, humane solution for the EU.

In the spring of 2020, Turkish President Erdogan brought thousands of refugees to the border with Greece to blackmail the EU with them. For its part, Athens has tightened border protection, cracking down harshly on any attempts by migrants to cross illegally. The horrific scenes of those days were proof of the defeat of the EU in its quest to protect human rights. Turkey has long been seeking to renegotiate the agreement with the EU and receive additional financial assistance for the maintenance of immigrants. Furthermore, Ankara is not happy that the promised visa facilitation for Turkish citizens, as well as the new customs agreement with the EU, have not entered into force.

The Europeans refer to Ankara's anti-democratic course and the growing human rights violations in Turkey. The migration crisis is expected to be discussed again during the EU summit at the end of March. Meanwhile, Turkey's default financial aid program for Syrian refugees has been extended until 2022.

Currently, Turkey also faced with migration flow of Ukrainians and Russians after the beginning of military conflict between these countries. As of July 1, about 1,200 districts in different cities in Turkey will be closed to foreign citizens, the country's Interior Ministry said. The quota will be reduced from 25% to 20% of the total population of each district. In February it was reported that the authorities could impose restrictions on the issuance of residence permits. The issue of quota reduction for foreigners living in some areas has been ripe for a long time and has intensified again in the last three months, said Lenar Rakhmanov, managing partner of Lenar Wealth Management, who lives in Turkey. According to the expert, the influence of the richest expatriates has caused a jump in the prices of both real estate and rent: "The regulation of migration has been in place since last year. The first wave of Syrians arrived: they closed several areas following the example of Istanbul, since all the immigrants moved there. Esenyurt and Fatih were generally closed to granting residence permits to foreigners. This is done to preserve the cultural atmosphere and jobs for the locals". In the last three months, this has been intensified by the influence of Russians and Ukrainians, notes Lenar Rakhmanov.

Recently, the Turkish authorities expelled nearly 20,000 refugees from Afghanistan. According to the local Ministry of the Interior, more than 30,000 illegal immigrants have returned to their countries since the beginning of the year.

Kazakhstani foreign policy elite's position in the migration process and the case of Ukrainians and Russians migration flow.

In Kazakhstan, as in most countries, migration is an internal and external. If before the pandemic, the population of Kazakhstan tended to leave the country, today the number has fallen sharply due to quarantine measures around the world and new geopolitical challenges. Consider the period of migration before the pandemic.

In January-June 2018, 17.17 thousand people left Kazakhstan. Compared to the same period in 2017, the indicator increased by 14%. Although the current figures do not reach the critical statistics of the 1990s, signs of an increase in output are already being seen today. In the 2000s, with the economy stabilizing, those wanting to leave the country permanently dropped off a bit. The minimum number of people who left Kazakhstan during the years of independence was recorded in 2013 - 24.38 thousand people, since then the increase in the number of people who left the country has resumed, and in 2017 the number of emigrants has already reached the 37.73 thousand people. At the same time, the number of people who want to take Kazakh citizenship is also decreasing: in the first half of this year, 6.37 thousand people arrived in Kazakhstan, which is 26.5% less than in the same period of the last year. In annual terms, the minimum level of influence of migrants was recorded in 2016 - 13.76 thousand people. In 2017, 15.6 thousand people arrived in Kazakhstan, three times less than in 2008. The balance of foreign migration from Kazakhstan (the difference between the number of arrivals in the country and the number of departures from it), which showed positive dynamics from 2004 to 2011, since 2012 it shows only negative statistics with a trend towards further negative growth.

IMEP's leading expert, sociologist Aiman Zhusupova [12], emphasized that among the reasons why citizens of Kazakhstan leave the country, according to numerous sociological studies, are the search for work, higher salaries, which are also affected by falling income, as well as the opportunity to give a good job, education to their children. At the same time, it is clear that those who have the opportunity to settle in a new place, choose the best option for themselves, a higher standard of living, leave the country. The largest population outflow abroad is observed mainly in the eastern and northern regions of Kazakhstan. During the first six months of this year, 2,450 people left the East Kazakhstan region in search of permanent residence. A little less emigrants were registered in the Kostanay region - 2366 people. The top five in terms of population outflow also included the regions of Karaganda, Pavlodar and North Kazakhstan, from which 2,353, 1,972 and 1,577 people departed, respectively. At the same time, the influence of immigrants from other countries is observed mainly in the southern and western regions of the country. Thus, 1,124 people arrived in the Almaty region for six months, while 515 people left the region. At the same time, 895 people moved to the Mangistau region, 220 people left the region. A positive balance of migration is also observed in the city of Shymkent, Turkestan and Atyrau regions. This poses a threat to the economic potential of the regions of the country that are experiencing the largest population outflow. In general, population decline is perceived as a threat to national security, including by virtue of providing the economy with new labor resources.

In 90% of cases, people move from Kazakhstan to the CIS countries. Thus, in the first half of 2018, out of 17.17 thousand migrants, 15.4 thousand people left for the Commonwealth states Ermek Toktarov [13], a researcher at the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the Ministry of Education and

Science of the Republic of Kazakhstan, noted that population migration in the post-Soviet space is mainly in the form of labor migration or repatriation. According to the political scientist, many factors contributed to the increased dynamics. First, it is economic: able-bodied people move to economic growth centers to increase their income, career growth, and self-fulfillment. One of the centers of attraction for migrants from Kazakhstan is the Russian Federation, where the birth rate fell in the 1990s, and today, when the market needs labor and professionals, human capital is attracted from abroad. Knowledge of the Russian language by immigrants, as well as the creation of the Eurasian Economic Union, only contribute to the influence of immigrants to Russia. At the same time, the repatriation programs carried out in Russia also contributed to the relocation of ethnic Russians from Kazakhstan, who are one of the largest ethnic groups in the country, the expert notes.

Table 1. Migration of Kazakhstanis to foreign countries in 2018 [13]

1. Most often, Kazakhs move to the Russian Federation - 15.07 thousand people in January-June 2018, or 87.8% of the total flow of external migrants.
2. In second place is Germany, where 1,097 people opted for permanent residence, or 6.4% of the total number of those who left.
3. For six months, 158 people from Kazakhstan moved to the US, for the same period of the previous year, the number of emigrants to the United States was 131 people.
4. During the same period, 116 Kazakhs changed their citizenship to Belarusian.
5. In the first half of this year, 74 Kazakhs moved to the Kyrgyz Republic.
6. Canada closes the 6th most popular directions of external migration, where 66 people moved to permanent residence in six months.

In total, 6,368 foreigners received Kazakh citizenship in the first half of this year. A third of them, or 2,114 people, came from Uzbekistan. 1,853 people moved from Russia to Kazakhstan during this time. In third place is China, from where 850 people arrived in six months. In January-June 2018, 277 and 200 people moved to Kazakhstan from the Kyrgyz Republic and Turkmenistan, respectively.

The former diplomat and public figure Kazbek Beisebaev [14], expressed the main reason for the increase in migration from Kazakhstan is that a certain part of the country's population, despite the optimistic assurances of the authorities, is not sure about the future. Furthermore, this trend is only getting stronger. This is also facilitated by the deteriorating socio-economic situation in the country.

Currently, in the post-pandemic period, the migration of Russians and Ukrainians has not bypassed Kazakhstan due to the military conflict between Russia and Ukraine. According to sociologist Aliya Orazgalieva [15], during the "first wave" citizens of Russia and Ukraine arrived in Kazakhstan. In addition, the Ukrainians mostly fled from the possible consequences of the armed conflict and the Russians from the restrictions of the sanctions. Also important is the contingent of migrants from these countries, mostly highly qualified specialists, entrepreneurs, both women and men, who were characterized as solvent and well-organized people.

In the current "second wave", the migratory contingent is different. First of all, the main flow is Russians of conscription age, men who do not necessarily have the initial capital for full assimilation in a new place, with different levels of education, qualifications and past experience to make a living. It is important that a significant part of those who arrive are young people who just yesterday had no plans to move to another country and do not have a complete adaptation plan in a new place, which can exacerbate the criminogenic situation in the regions of liquidation of the arrivals.

No matter how you look at it, this situation does not provoke a positive attitude of the Kazakhs towards the "second wave" of immigrants. However, there is also a neutral position among a certain part of our citizens, who sympathize with the current situation and are ready to visit the country of their neighbors.

Among the negative aspects, in the first place, the forced or artificial surcharge in the regions of arrival of immigrants. These are often large cities - Almaty and Astana, in which today there is an increase in prices for rent and purchase of real estate. At the same time, dumping and other unscrupulous business approaches are possible risks, as well as increased corruption risks associated with the legalization and registration of foreign citizens and companies in Kazakhstan.

The director of the Institute of European Law and Human Rights, Marat Bashimov [16], believes that the closure of the border can lead to a deterioration in economic exchange, since it will affect the food security of the northern regions of Kazakhstan. Reliance on imports of goods and food is very significant and can "knock down" all border trade, leading to increased prices and shortages of goods.

At the same time, the economist Almas Chukin [17] points out that it is too early to panic, since our neighbor may be the first to close the borders. Russia is supposed to close its borders. And citizens will not be able to travel outside the country. Then the question will close itself. Ukraine did the same in early March. There, men between the ages of 18 and 60 cannot even leave their territorial area, that is, the town. Those who have already arrived in Kazakhstan, according to the economist, can stay in the country for up to 90 days. During this time, they will decide what to do next. Anyone who can find a job can get a residence permit.

During the first flow of Russian migrants, First Vice Minister of Internal Affairs Marat Kozhaev told a Mazhilis meeting that the number of Russian citizens arriving in Kazakhstan had increased. Since January 1, 457,000 foreigners have arrived in Kazakhstan, most of them from neighboring countries: Uzbekistan, Russia. From February 24 to April 11, 130,000 Russian citizens entered Kazakhstan, more than 120,000 left. Compared to 2021, this is more than double, in the context of the pandemic, the borders were closed. Compared to previous years, 2017, 2018, this figure is three times lower. In the first quarter, 350-360 thousand people entered from Russia in those years.

According to him, fewer Ukrainian citizens have arrived in the Republic of Kazakhstan, amounting to 3,481 Ukrainian citizens who are in our country, 170 Russians and seven Ukrainians applied for citizenship. These figures are similar to previous years. The number of those who apply for the right to temporary residence is growing: if before 350-400 people applied per quarter, now there are more than a thousand: 1,055 from Russia. All these migration processes are controlled. The «E-konak» system works and everyone sends notifications through this system [18].

As it was said earlier that despite the rather significant influence of citizens of Russia and Ukraine, one could single out a positive dynamics in the economic sphere in terms of sanctions measures. Majilis Chairman Yerlan Koshanov, on the sidelines of parliament, spoke about the growth of migration to Kazakhstan from Russia, Ukraine and Belarus due to hostilities in Ukraine and sanctions against Russia. The speaker of the chamber highlighted the high qualification of the arrivals. He pointed out that a positive aspect should also be seen here. Highly qualified specialists come to us, find their niche, open a business, create jobs, and paytaxes. Kazakhstan only benefits from this. He spoke about the beneficial effect of the growth of competition in the market. Competition is intensifying, but Kazakhstani companies must be ready for this. Who benefits from the competition in the end? This is our population, because the quality of goods and services will improve [19].

Generally, Kazakhstan is carrying out productive work with various organizations on migration policy, for example, within the framework of the CIS. In the CIS member states, work is underway to create automated systems for registering migrants. However, despite efforts to improve migration statistics and improve migrant registration, there are serious problems in the quality and comparability of national data at the international level. For several CIS member states, over the years there have been significant discrepancies (sometimes several times) between the values of long-term migrant flows leaving one country and arriving in another. These discrepancies lead to a statistical paradox when both partner countries have a positive migration balance at the same time. In 2018, K. Tokayev highlighted the important role of IOM in solving the problems of streamlining migration processes in the region and around the world [20]. Kazakhstan intends to remain an active partner of IOM and expand its interaction with the organization. Issues relating to the regulation of migration in the near future will remain high on the agenda of Kazakhstan. He spoke in favor of improving international legal norms regulating the spheres of migration, reception and adaptation of refugees. He stressed that Kazakhstan supports the development of the Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration and actively participates in the negotiation process. In turn, U.L. Swing called Kazakhstan a key partner for IOM and called for continued active cooperation in managing migration in Central Asia.

Discussion. According to the migration crisis in Europe, we can make the next derivations:

1. The influence of migrants to the European Union and terrorist attacks in Europe, which have become more frequent in recent years, have demonstrated a completely new degree of interdependence of states.

2. The migration crisis has shown the strengths and weaknesses of European integration. It should be noted that on the one hand, the EU countries have accumulated extensive experience in overcoming difficult situations, and EU members are interested in maintaining European stability and development. On the other hand, the question of European solidarity is doubted because the population of Europe is showing their discontent towards the migrants more and more.

3. The influence of migrants can be streamlined if Brussels and the main EU countries take into account the impact of external factors on the situation and will direct efforts to achieve a political settlement in the countries of origin of migrants adjacent to the European Union.

Hopefully, the European Union finds an effective solution that will put end to the crisis. Following talks in Ankara, Michel and Von der Leyen announced their readiness to increase financial assistance and start negotiations on modernizing customs cooperation with Turkey. The expansion of the customs union will give the latter full access to the internal market of the world's largest trading bloc. The EU is Turkey's main trading partner, in 2020 the volume of trade between the parties amounted to \$143 billion. Von der Leyen also indicated his readiness for regular contacts at the highest level for cooperation in the field of health care, mainly the fight against COVID-19, as well as to discuss climate issues. In return, Ankara is expected to take the following steps:

- stop drilling in the eastern Mediterranean and start negotiations with Greece and Cyprus;
- stop provocations that violate international law;
- accommodation of immigrants and assistance in the fight against illegal immigration.

However, Turkey and the EU are not yet ready to form a positive agenda for relations. The parties are likely to be able to agree on the resettlement of the refugees, but Ankara's ongoing disputes with Greece and Cyprus and its lack of respect for the rule of law are unlikely to give the EU a chance to start negotiations. on the expansion of the customs union.

At the same time, Kazakhstan is included in global migration processes, although to a much lesser extent. Thus, the processes of external and internal migration in Kazakhstan are influenced by challenges and trends at the global, regional and national levels, among which the most important are:

At global level:

- increased competition for qualified and highly qualified human resources among both developed and rapidly developing countries;
- Point out educational migration as a special category and consider it as a factor to increase the competitiveness of countries and build human capital.

At regional level:

- labor migration within the Eurasian migration system is accompanied by a “brain drain” (more than half of migrant workers have specialized higher or secondary education);
- in a situation where the system of social elevators has been destroyed in almost all the countries of Central Asia, migration has become one of the ways that the population, mainly young people, uses to expand life opportunities, improve status, accelerate upward social mobility, self-actualization.

Thus, these documents in their entirety make it possible to trace the migratory dynamics in Kazakhstan for more than a decade, including the transformation of the mechanisms and institutions for the management of migratory processes, as well as the main legal documents that regulate migratory processes.

Conclusion. In conclusion, doubts remain about the future immigration policy. The coronavirus has become a controversial but effective argument in favor of closing borders, but at the end of the pandemic, Europe will have to choose between “paying” for the retention of immigrants (clearly more than the current 6 billion) and spending these funds in defending the southern borders, appeasing the supporters of the extreme right, receiving at the same time a humanitarian catastrophe on its borders (Turkey is simply not going to accept refugees back), in the elimination of which the EU will definitely be involved. The rethinking of the open door policy due to the pandemic has already opened up a huge opportunity for Eurosceptics, and opening borders means giving them a chance to break the post-WWII order. Last time, not all EU members agreed to accept immigrants, and so far there is no reason to believe that their position has changed much over the years.

In analyzing the position of Kazakhstan, interethnic processes are always in the center of attention of both researchers and society as a whole. Conflicts on this ground in any country of the world arouse not just interest, but concern among different groups of the population. As happened in the long crisis between Russia and Ukraine. In this situation, Kazakhstan is part of the migration process in a crisis, accepting citizens of the conflicting parties. Of course, the pandemic factor that hit the economies of all countries of the world and the geopolitical situation in the post-Soviet space also plays here. On the other hand, the benefit for the country is mainly worth it: the first is in the creation, first, of domestic production, which can be facilitated by the flow of migrants, regardless of the length of their stay, and the second is concentration in the context of crisis and sanctions measures.

References:

1. Abel, G.J. (2018). *Non-zero trajectories for long-run net migration assumptions in global population projection models. Demographic Research*, 38(54):1635–1662.
2. Bakewell, O. (2018). *Research beyond the categories: The importance of policy irrelevant research into forced migration. Journal of Refugee Studies*, 21(4):432–453.

3. Birx, H.J. (2010). *Anthropology culture*. In H.J. Birx, Ed., *21st Century Anthropology: A Reference Handbook* (vol. 1, pp. 442–452). Thousand Oaks, CA: SAGE.
4. Bradley, M. (2019). *Resolving refugee situations: Seeking solutions worthy of the name*. World Refugee Council Research Paper No. 9. Waterloo, Canada: Centre for International Governance Innovation.
5. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. (2019). *Forced Migration Research: From Theory to Practice in Promoting Migrant Well-Being: Proceedings of a Workshop*.
6. Kramer, I. (2018). *Germany integrating migrants quickly, according to business chief* [Electronic resource] URL: <https://www.thelocal.de/20181214/germany-integrating-migrants-quickly-business-chief/>(access date: 03.08.2022)
7. Mezhevich, N.M. (2019). *Review on the book “Global and Regional Aspects of Migration Processes”*. *Administrative Consulting*. 2019;(8):151-153.
8. Asselborn, J. (2022). *Additional facilities required to accommodate Ukrainian refugees, says minister* [Electronic resource] URL: <https://today.rtl.lu/news/luxembourg/a/1877332.html>(access date: 03.08.2022)
9. Devictor, X., and Q-T. Do. (2017). *How many years have refugees been in exile? Population and Development Review*, 43(2):355–369.
10. Knaus, G. (2018). *MMC interviews Gerald Knaus: “Invasion? What invasion?”* [Electronic resource] URL: <https://mixedmigration.org/articles/mmc-interviews-gerald-knaus-invasion-what-invasion/>(access date: 05.08.2022)
11. Sudbury, I. (2021). *EU-Turkey refugee deal is a humanitarian failure – report* [Electronic resource] URL: <https://ahvalnews.com/refugee-deal/eu-turkey-refugee-deal-humanitarian-failure-report>(access date: 05.08.2022)
12. Zhusupova, A. (2019). *Koronavirus i kazakhstanskoye obshchestvo: chto izmenitsya?* [Electronic resource] URL: <https://ekonomist.kz/zhusupova/koronavirus-i-kazobschestvo/>(access date: 06.08.2022)[in Russian]
13. Toktarov, E. (2018). *Vse idet k tomu, chto Kazakhstan iz mnogonatsional'noy strany prevratitsya v mononatsional'nuyu* [Electronic resource] URL: <https://zonakz.net/2018/09/06/vse-idet-k-tomu-chto-kazaxstan-iz-mnogonatsionalnoj-strany-prevratitsya-v-mononatsionalnuyu/> (access date: 06.08.2022) [in Russian]
14. Beisebaev, K. (2018). *Migratsiya rabochey sily v Kazakhstane: kogo vvodit v zabluzhdeniye Mintruda?* [Electronic resource] URL: <https://m.forbes.kz/massmedia/migratsiya-rabochey-silyi-v-kazahstane-kogo-vvodit-v-zabluzhdenie-mintruda> (access date: 09.08.2022)[in Russian]
15. Orazgalieva, A. (2022). *Rasskazali, kak tsena na kvartiru, kotoruyu khoteli snyat' i uzhe dogovorilis' s arendodatelem, vyrosla s 350 do 500 tysyach tenge v mesyats* [Electronic resource] URL: <https://zonakz.net/2022/10/03/rasskazali-kak-cena-na-kvartiru-kotoruyu-xoteli-snyat-i-uzhe-dogovorilis-s-arendodatelem-vyrosla-s-350-do-500-tysyach-tenge-v-mesyac/>(access date: 09.08.2022)[in Russian]
16. Bashimov, M. (2022). *Priyekhavshiye rossiyane: Uchim kazakhskiy yazyk i blagodarim kazakhstantsev za dobrotu* [Electronic resource] URL: <https://informburo.kz/stati/priyexavshie-rossiyane-ucim-kazaxskii-yazyk-i-blagodarim-kazaxstancev-za-dobrotu>(access date: 09.08.2022)[in Russian]
17. Chukin, A. (2022). *Vysokiye tseny na arendnoye zhil'ye tolkayut rynek vpered* [Electronic resource] URL: <https://el.kz/ru/news/news/vysokie-tseny-na-arendnoe-zhile-tolkayut-rynek-vpered-ekspert/>(access date: 09.08.2022)[in Russian]
18. *Rossijan zhelayushih pereselit'sya v Kazahstan stalo v razy bol'she. Ob jetom rasskazali v MVD*[There are many more Russians wishing to move to Kazakhstan. This was reported to the Ministry of Internal Affairs] [Electronic resource] URL: <https://otyrar.kz/2022/04/tysyachi-rossiyan-prosyat-vid-na-zhitelstvo-v-kazahstane/?amp> (access date: 15.08.2022)[in Russian]
19. *Kazahstanskij biznes dolzhen byt' gotov k konkurencii - spiker Mazhilisa* [Kazakh business must be ready for competition - speaker of the Mazhilis] [Electronic resource] URL: https://www.inform.kz/ru/kazahstanskij-biznes-dolzhen-byt-gotov-k-konkurencii-spiker-mazhilisa_a3927510 (access date: 15.08.2022) [in Russian]
20. *Kasym-Zhomart Tokaev prinjal glavu Mezhdunarodnoj organizacii po migracii* [Kassym-Jomart Tokayev received the head of the International Organization for Migration][Electronic resource] URL: https://www.inform.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-prinyal-glavu-mezhdunarodnoy-organizacii-po-migracii_a3251934 (access date: 15.08.2022)[in Russian]

ӘӨЖ76.01
ХҒТАР76.01.09

А.Т. Алышкенова^{*1}, С.С. Асанова¹

¹Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ 2-курс докторанты, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан

E-mail: aigul_alshykenowa@mail.ru

<https://doi.org/10.51889/2020-1.1728-5461.01>

²М.Әуезов атындағы ОҚУ, PhD, доцент, Қазақстан Республикасы, Шымкент

E-mail: saltanat_dake@mail.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ (1932-1991)

Аңдатпа

Мақалада, бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген архивтік құжаттар негізінде Оңтүстік Қазақстан облысының 1932-1991 жж. денсаулық сақтау ісінің қалыптасу процесі зерттеледі. Сонымен қатар, осы саладағы мемлекеттік саясат пен халықтың денсаулығын жақсарту бойынша атқарылған шаралар туралы қосымша мәліметтер ұсынылады. Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау жүйесі кеңестік кезеңнің өзінде медицина саласындағы мамандарды даярлау, ғылыми орталықтармен байланыс орнату арқылы дәрілік препараттар мен дәрі-дәрмектерді өңдеу, емдеу шараларын ұйымдастыру, елде-мекендерде ауруханалар салу мен оның техникалық базасын күшейтуге бағытталды. Мақаланың хронологиялық кезеңі бойынша Оңтүстік Қазақстан облыстық архиві мен ҚР Орталық мемлекеттік архиві қорындағы деректерді ғылыми айналымға енгізу арқылы өңірдегі санитарлық-эпидемиологиялық жағдайға кезең бойынша толық сипаттама беру, өсу және төмендеу көрсеткіштерін анықтау және негізгі мәселелер бойынша толыққанды сипаттама беруді қамтиды. Облыстың медицина саласы Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары мен 1970-жылдары қанқынды түрде дамыды. Бұл өңірдің орналасуы мен өзіндік ерекшеліктеріне байланысты болды. Мақала ғылыми зерттеудің салыстырмалы-тарихи, мәліметтерді тарихнамалық жүйелеу және деректемелік іздестіру әдістеріне негізделген.

Түйін сөздер: медицина, Оңтүстік Қазақстан, денсаулық сақтау жүйесі, дәрі-дәрмек, емдеу, мамандар, ауруханалар.

Алышкенова А.Т.^{*1}, Асанова С.С.²

¹Докторант 2 курса ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Нур-Султан

E-mail: aigul_alshykenowa@mail.ru

²PhD, доцент ЮКУ им. М. Ауезова, Республика Казахстан, Шымкент

E-mail: saltanat_dake@mail.ru

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1932-1991)

Аннотация

В 1932-1991 гг. Южно-Казахстанской области на основании архивных документов, ранее не включенных в научный оборот, изучается процесс становления здравоохранения. Кроме того, будут представлены дополнительные сведения о государственной политике в этой сфере и о проводимых мерах по улучшению здоровья населения. Система здравоохранения Южно-Казахстанской области еще в советский период была ориентирована на подготовку специалистов в области медицины, обработку лекарственных препаратов и лекарственных препаратов путем установления связей с научными центрами, организацию лечебных мероприятий, строительство больниц в населенных пунктах и усиление их технической базы. Введение в научный оборот данных из фондов Южно-Казахстанского областного архива и Центрального государственного архива РК по хронологическому периоду статьи включает подробное описание санитарно-эпидемиологической ситуации в регионе по периодам, определение показателей роста и снижения, а также подробное описание основных вопросов. Медицинская отрасль области развивалась в годы Второй мировой войны и в 1970-е годы. Это было связано с расположением и

самобытностью региона. Статья основана на методах сравнительно-исторического научного исследования, историографической систематизации данных и источникового поиска.

Ключевые слова: медицина, Южный Казахстан, система здравоохранения, медицина, лечение, специалисты, больницы.

Alshykenova A.T.*¹, Assanova S.M.²

¹*2nd year doctoral student, ENU named after L.N. Gumilyov Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan*

E-mail: aigul_alshykenowa@mail.ru

²*PhD, SKSU named after M. Auezov, Republic of Kazakhstan, Shymkent*

E-mail: saltanat_dake@mail.ru

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF HEALTHCARE IN THE SOUTH KAZAKHSTAN REGION (1932-1991)

Abstract

In 1932-1991 South Kazakhstan region on the basis of archival documents not previously included in scientific circulation. the process of formation of healthcare is being studied. In addition, additional information will be provided on the state policy in this area and on the measures taken to improve the health of the population. Back in the Soviet period, the healthcare system of the South Kazakhstan region was focused on training specialists in the field of medicine, processing medicines and medicines by establishing links with scientific centers, organizing medical events, building hospitals in settlements and strengthening their technical base. The introduction into scientific circulation of data from the funds of the South Kazakhstan Regional Archive and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan for the chronological period of the article includes a detailed description of the sanitary and epidemiological situation in the region by period, the definition of growth and decline indicators, as well as a detailed description of the main issues. The medical branch of the region developed during the Second World War and in the 1970s. This was due to the location and identity of the region. The article is based on the methods of comparative historical scientific research, historiographical systematization of data and source search.

Keywords: medicine, South Kazakhstan, healthcare system, medicine, treatment, specialists, hospitals.

Кіріспе. Кез келген мемлекеттің медицина жүйесі сол ел азаматтарының әл-ауқаты мен денсаулығын қорғауға бағытталған. Елдегі экономика мен мәдениеттің дамуы, халықтың әл-ауқаты мен денсаулығына деген қамқорлық демографиялық процестің өсуіне өз әсерін тигізеді.

ҚР ОМА (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві) мен ОҚ ОМА (Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві) қорындағы денсаулық сақтау ісінің дамуы мен осы саладағы мәселелер жөніндегі мәліметтер біздің қызығушылығымызды арттырды. Архив қорындағы құжаттарда 1950-1960 жж. облыстағы эпидемиялық ахуал, аурулармен күрестегі профилактикалық шаралар, ал 1970-1980 жж. емдеу мекемелерінің санын көбейту, олардың материалдық-техникалық базасын қалыптастыру, кадрларды даярлау мәселесі мен КСРО МҒА-мен КСРО Денсаулық сақтау министрлігінен жолданған қаулылар мен бұйрықтар толық қамтылған. Аталған құжаттар ғылыми мақаланы жазуда дерек көзі ретінде қолданылды.

Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау саласының дамуы арқылы өңірдегі медициналық қызмет көрсетудің әр жылдар бойынша даму тенденциясы туралы маңызды мәліметтер алуға болады. 1969 ж. КСРО мен одақтас республикалардың денсаулық сақтау туралы заңнамасында көрсетілген маңызды міндеттер медицина саласының дамуына зор серпін берді. Осы заңнама шеңберінде ауылдық жерлерде медицина мекемелері ашылып, ауыл тұрғындарының денсаулығын жақсарту бойынша маңызды шаралар қабылдана бастады. Ең маңызды өзгерістердің бірі шалғай ауылдар үшін авиациялық қызметтің іске қосылуы еді.

1970-жылдары медицинаның дамуы жаңа кезеңге қадам басты. Себебі, осы уақытта облыс аумағында кадр мәселесі өзінің шешімін таба бастады. Ауылдық жерлерді есептемегенде қалалық ауруханаларда да мамандар жетіспеушілігі байқалған болатын. Сол себепті де медициналық мекемелер үшін 3 училище 9 мамандық бойынша 3000-3500 студентті оқытумен айналысты. Сонымен қатар кадр мәселесінде мамандардың біліктілігін жетілдіру мәселесі де оң шешімін таба бастады.

Көптеген ауруханалар үшін жаңа орындар, медициналық жабдықтар мен күтім заттарын сақтауға арналған жабдықтау бөлмелері де жасақталды. Бұл шаралар КОКП Министрлер кеңесінің 1977 ж. «Халық денсаулығын одан әрі жақсарту жөніндегі шаралар туралы» атты қаулысы негізінде әлеуметтік даму жоспанына сәйкес жүргізілді.

XX ғ. Қазақстан мен оның өңірлерінде денсаулық сақтау саласының жалпы көрсеткіші оң нәтижеге ие болғанымен, жекелеген аудандар бойынша даму көрсеткіші айтарлықтай бірдей көрсеткішке ие болмады. Бұл сол өңірдің орналасуына, экономикалық дамудың қай саласына бейімделуге байланысты болды. Себебі, денсаулық сақтау жүйесі әлеуметтік-тұрмыстық сала мен өнеркәсіптің дамыған орталықтарында, ірі қалалар мен индустриалды аймақтарда басты назар аударылып, дамыды. Ал аграрлық облыстарда медицинаның артта қалушылығы байқалды. Сондықтан да біз Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау жүйесінің дамуының біркелкі дамымағандығын ескере отырып әрбір кезең бойынша даму тенденциясына салыстырмалы талдау жасаймыз. Оңтүстік Қазақстан облысының медициналық ахуалына сипаттама бере отырып, республиканың денсаулық сақтау жүйесінің XX ғ. нақты көрінісін жасай аламыз. Зерттеу тақырыбының өзектілігі де осы негізде құрастырылған.

Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау жүйесінің даму кезеңдерін сипаттауда 4 кезең бойынша бөліп қарастырамыз:

Соғыстан кейінгі кезең. Соғыстан кейінгі кезеңде облыстың денсаулық сақтау жүйесінің дамуы төмен деңгейде болды. Емдеу мекемелері мен олардағы төсектер саны айтарлықтай төмен деңгейде болды. Әсіресе, ауылдық жерлерде медициналық мекемелер мен кадр мәселесі ең өзекті болып табылды. Аудандар мен ауылдық жерлерде медициналық мекемелер салынып бітпеді немесе құрылыс баяу жүргізілді. Кейбір мекемелердің материалдық-техникалық жабдықтау базасы өте нашар болды және тез арада жөндеу жұмыстарын жүргізуді талап ететін дәрежеде еді.

Жаңа емдеу мекемелерінің қажеттілігі туындаған кезде ауылдық және аудандарда ауруханалар салу жүргізілді. Алматы қаласы «Қалажобалау» мекемесімен облыста №410 үлгілік мекемесі жасақталды. 1949 ж. 25 орындық амбулаториялар Шаян, Созақ, Киров аудандарында күрделі жөндеуден өткізілді.

1950-жылдары облыстық санитарлық инспекциясы жаңадан салынып жатқан мекемелерге тексерістер жүргізіп отырды. 1952 жылы «Қазмемқұрылысжоба» мекемесі сауықтыру-емдеу мекемелерінің құрылыс жұмыстарымен айналыса бастады және осы жылы «Сарыағаш» сауықтыру орталығының құрылысын бастады. «Сарыағаш» емдеу-сауықтыру орталығының минералдары 1940 жылдары белгілі бола бастады. Ал құрылысы тек 1952 жылы басталған болатын. Ал құрылыс жұмысымен айналысатын «Қазмемқұрылысжоба» мекемесі 1930 жылдан бері құрылыстарды жобалаумен айналысады. Республика бойынша жетекші жобалау институты ретінде көптеген маңызды нысандардың құрылыстарына қатысты.

1960-1970 жылдар. КСРО Денсаулық сақтау министрлігі, Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрімен облыстық денсаулық сақтау департаментімен бірлескен шаралар кешені жүргізілді. Бұл кезеңде облыста денсаулық сақтау жүйесін дамыту бойынша кешенді шаралар жүргізілді. Атап айтар болсақ, облыстағы мектеп жасына дейінгі балалардың денсаулығын тексеру, мектеп пен колледж (техникум) білім алушылары мен қызметкерлерін жыл сайын тексерістен өткізу, облыстағы туберкулезбен ауыратындарды есепке алу, емдеу және егу шараларын жүргізу, туберкулезбен күресті ұйымдастыру шаралары жүргізілді.

Ауыл тұрғындарына медициналық қызметті көрсету мен сапасын жақсарту бойынша жұмыстар кешені нақтыланып, 1964 ж. ауылдық жерлерге 57 дәрігер жіберілді. 1965 жылы Түркістанда 100 төсектік аурухана, «Тимур» совхозында 35 төсектік және Бугун ауылында 50 төсектік учаскелік ауруханалар пайдалануға берілді.

XX ғ. 50-70 жылдарында Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша денсаулық сақтау саласының даму қарқыны келесідей көрсеткішке ие болды:

- материалдық-техникалық базасы қалыптасты және жарақтандыру;
- білікті мамандар, медицина кадрларын даярлаудағы жетістіктер;
- облыс мен көрші аудандар бойынша профилактикалық шараларды ұйымдастыру;
- қауіпті әрі жұқпалы ауруларды тіркеу мен емдеу шараларын ұйымдастыру.

1970-1980 жылдар. Облыста осы кезеңде денсаулық сақтау саласы 2 бағыт бойынша өте жақсы дамыды: біріншісі, кадр мәселесі, екіншісі медицина орталықтарын материалдық-техникалық жабдықтау мәселесі. Кадр мәселесі мен медицина орталықтары өз шешімін таба бастады. Медицина қызметкерлерінің саны 558 адамға, дәрігерлер – 49, тіс дәрігері – 19, ал орта медицина қызметкерлерінің саны 490-ға артты.

1970 ж. облыс бойынша медицина кадрларын даярлаумен 3 медициналық училище айналысты. Бұл оқу орындары 2500 студентті 9 мамандық (тіс дәрігері, фармацевт, фельдшер, акушер, зертханашылар,

медбикелер) бойынша дайындады. Осы кезеңде медицина қызметкерлерінің біліктілігін арттыру да күн тәртібінде болып, 1970 жылдың өзінде 188 дәрігер мен 1247 кіші және орта медицина қызметкерлері біліктілік жетілдіру курстарынан өтті.

1970 жылдары медицина мекемелерінің материалдық-техникалық жабдықталуы жақсара бастады: ауруханаларда төсек-орындар саны артты, кадрлар мәселесі бір жолға қойылды, емдеу шаралары мен науқастарды тіркеуге алу жұмыстары артты. Бұл аталған шаралар 1977 ж. 22 қыркүйектегі КСРО Министрлер Кеңесі мен КОКП ОК-нің №870 «Халық денсаулығын одан әрі жақсарту және әлеуметтік-экономикалық даму жоспары туралышаралар туралы» қаулысы негізінде орындалып одан әрі өз жалғасын тапты. Аталған өзгерістер одан кейінгі жылдары облыстың демографиялық жағдайының жақсаруына өз әсерін тигізді. Бұл 1975-1980 жж. облыс бойынша туу коэффициентін 24.1-ден 24.3-ке дейін өзертті. Балалар мен аналар өлімінің көрсеткіштері төмендеді, өнеркәсіпте және совхоздарда жұмысшылардың аурушандығы төмендеді.

1980-1991 жылдар.1980-жылдары денсаулық сақтауды басқаруды ұйымдастыру және медициналық мекемелердің материалдық-техникалық базасын жақсарту жұмыстары жалғасты. Денсаулық сақтау мекемелеріавтокөлік, жұмсақ төсектер үшін қосымша материалдық ресурстар мен қаражат бөлінген қалалық денсаулық сақтау бөлімінің штаты нығайтылды. Денсаулық сақтаудың материалдық-техникалық базасы айтарлықтай дамыды. Ауруханалар, емханалар мен басқа да нысандардың құрылысына ІХ бесжылдықта 204,2 млн. рубль және Х бесжылдықта 188,3 млн. рубль жұмсалды. Десе де аталған жақсарту шараларының қабылдануымен денсаулық сақтау саласында нашарлау процесі байқалды. Көптеген ауруханалар мен емханалар, перзентханалар және диспансерлік бөлімдерде науқастар санының асып кету жағдайлары кездесіп жатты.

1980-жылдардың басында медициналық білім беруді дамыту, медициналық кадрларды тәрбиелеу, іріктеу және орналастыру бойынша жұмысты жақсарту, олардың біліктілігін арттыру бойынша шаралар жүзеге асырылды. Осы мақсатта Оңтүстік Қазақстанда Алматы медициналық институтының провизорларды даярлау жөніндегі Шымкент филиалы ашылды. Жыл сайын 1700 дәрігер мен 7 мың орта медицина қызметкері жіберілетін ауылдық денсаулық сақтау мекемелеріне ерекше назар аударылды. Нәтижесінде барлық ауылдық учаскелік ауруханалар мен дәрігерлік амбулаториялар дәрігерлермен қамтамасыз етілді. Оларды 2-3 дәрігермен толықтыру шаралары қабылданды. 1982 жылдың 1 шілдесінде учаскелік ауруханалардың 2 дәрігері 32,0% және 3 дәрігері 33,0% және сәйкесінше 19,5% және 7,8% дәрігерлік амбулаториялар болды. Алайда, туберкулез ауруы бойынша эпидемиологиялық көрсеткіштердің төмендеу қарқыны әлі де жеткіліксіз болып қалды, венерологиялық аурулармен сырқаттанушылықтың өсуіне жол берілді. Онкологиялық науқастар мен психологиялық аурулары бар науқастар санының көбеюі ерекше алаңдаушылық туғызды.Балалар мен босандыру мекемелерінің материалдық базасы қанағаттанарлықсыз деңгейде болды. Перзентханалардың шамадан тыс жүктелуіне байланысты санитарлық-эпидемиологиялық режимнен 2 есе асып түсті, бұл жағдайдың нашарлауына әкелді.

Денсаулық сақтау органдары жүргізіп жатқан шаралар халықтың, оның ішінде Оңтүстік Қазақстанда да денсаулығын сипаттайтын жекелеген көрсеткіштерді жақсартуға мүмкіндік берді.

Мақсаты мен міндеттері. 1932-1991 жж. Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен даму тарихын архивтік деректер негізінде тың мәліметтермен толықтыру. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттерге қол жеткізу көзделді:

- Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві қорындағы деректерді ғылыми айналымға енгізу;
- облыстағы денсаулық сақтау саласындағы қол жеткізген нәтижелер мен олқылықтарды анықтау;
- денсаулық сақтау саласының қалыптасу тарихындағы өзекті мәселелер төңірегінде тарихнамалық талдау жасау;

- Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша халыққа медициналық көмек көрсету, емдеу орындарының желісін салу, жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күрес және осы салада кадрлар даярлау мәселесіне тарихнамалық талдау жасау;

- зерттеу мәселесіне қатысты 4 кезең бойынша облыстағы денсаулық сақтау саласының өзекті мәселелерін анықтау және нәтижелерін ұсыну.

Материалдар мен әдістемесі. Зерттеу мақаласына қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету салыстырмалы-тарихи, мәліметтерді тарихнамалық жүйелеу және деректемелерді іздестіру әдістеріне және модернизация теориясы мен тарихилық пен объективтілік принципіне негізделген.

Салыстырмалы-тарихи әдісті басшылыққа ала отырып, зерттеу мәселесінде қарастырылатын денсаулық сақтау саласына қатысты кешенді зерттеулер мен теориялық ұстанымдарды салыстырмалы түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу хронологиясына сәйкес Оңтүстік Қазақстан облысы-

ның денсаулық сақтау саласының дамуын өзге өңірлермен салыстыру, даму динамикасына талдау жасау. Зерттеу тақырыбына қатысты кешенді зерттеулерді талдау мен архивтік құжаттарды іздеу мен ғылыми айналымға енгізуде деректемелерді іздестіру әдісі негізге алынды.

Модернизация теориясы негізінде Қазақстанның ХХ ғ. 30-90 жылдардағы экономикалық даму көрсеткішін, халықтың әлеуметтік жағдайындағы өзгерістерді, халыққа медициналық қызмет көрсету саласының өңірлер бойынша даму динамикасы мен оны жетілдіру

Тарихилық пен объективтілік принципі бойынша зерттелетін кезеңнің ерекшеліктерін ескере отырып, Оңтүстік Қазақстан облыстық денсаулық сақтау саласындағы өзгерістерге, кадрлардың қалыптасу тарихын өткен кезең мен бүгінді және келешекті байланыстыра отырып, тарихи процесстің тарихи жағдайларға сәйкес даму ерекшеліктері мен оның ішкі қайшылықтарын салыстыра отырып қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау (кімдер зерттеді). ХХ ғ. 30-жылдарынан басталған Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау саласы мен медицинасының қалыптасуы, жұқпалы аурулармен күрес, емдеу орындарының пайда болуы, кадрларды даярлауда атқарған кешенді шараларына қатысты тарихнамалық және жеке-леген зерттеулер бойынша еңбектерге талдау жасау отандық тарихнамада өте аз зерттелген мәселенің бірі. Себебі, сол кездегі денсаулық сақтау саласының қалыптасуы мен дамуына қатысты жалпылама тарихнамалық зерттеулер жасалғанмен, жекелеген облыстар бойынша кешенді зерттеу жүргізген еңбектердің қатары аз. Бұл бағыттағы зерттеулердің көп бөлігі тарихи очерк түрінде және жалпылама шолу ретінде қарастырып өткен болатын. Атап айтар болсақ, КСРО кезеңіндегі Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесіне қатысты кейбір топтастырылған мәліметтер 1925-1940 жж. арналған құжаттар мен материалдар жинағында жарық көрді. Жинақтың маңыздылығы ұсынылған құжаттарда елдегі медицина қызметінің дамуы мен кемшіліктері, өңірлердегі денсаулық сақтау мекемелерін қалпына келтіру жөніндегі шаралар кешенін құрайды [1]. Сонымен қатар, зерттеуші И.Г. Исаевтың Кеңестік кезеңдегі республиканың денсаулық сақтау жүйесінің дамуына қатысты тарихнамалық еңбегі де маңызды зерттеулер қатарына жатады [2].

Р.Самарин еңбегінде Қазақстанның кеңестік кезеңдегі денсаулық сақтау жүйесінің табыстары мен ХХ ғасырдың басындағы жұқпалы аурулар мен індеттермен күрестегі қабылдаған шешімдері мен ауқымдар шаралары туралы баяндалады [3].

1967 ж. бүкіл республиканың медицина тарихына арналған іргелі еңбек Ә. Шокиннің авторлығымен жарыққа шықты. Автор өз еңбегінде республика аумағындағы санитарлық-эпидемиологиялық қызметіне қатысты тың архивтік деректерді қолдана отырып, емдеу-прафилактикалық желісінің нығаюы жағдайына талдау жасайды [4]. Ал зерттеуші Т.Ш. Шарманов өзінің шағын көлемді еңбегінде республикадағы кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен дамуына талдау жасайды [5].

Елімізде медицинаның қалыптасуымен фармацевтика желісі де дами түсті. Олардың ішінде Шымкент фармацевтика өнеркәсінің дамуы республика шеңберінде фитохимиялық өндірістерді игеру мүмкіндігін берді. Аталған мәселе С.Субханбердиннің зерттеу жұмысында көрініс тапқан [6].

Отандық тарихнамада Қазақстанның денсаулық сақтау саласына қатысты архивтік құжаттардың аздығына қарамастан, Оңтүстік Қазақстан облыстық денсаулық сақтау саласының қалыптасуы мен дамуына қатысты Шымкент қалалық денсаулық сақтау бөлімінде және облыстық архив қорындағы 134-қор, 2-істе құжаттар сақтаулы.

Зерттеу нәтижесі. Медицианың дамуы және халық денсаулығының сапасы табысты мемлекет пен қоғамның қолайлы қалыптасуының негізгі қағидаттары болып табылады. Денсаулық сақтау жүйесінің жалпы даму көрсеткіштері мен деңгейі – елдегі немесе мемлекеттегі формациялық және өркениеттілік қатынастардың маңызды сипаты болып табылады. Дамушы елдердегі медицинаның жағдайы мен оның кадрлық әлеуеті өркениеттілік жетістіктерді бағалау барысында шешуші факторлардың бірі болып келе жатыр [7, 10-б.].

Қазақстанда кеңес үкіметінің орнауымен билікке келген большевиктер негізгі басымдық ретінде – денсаулық сақтау жүйесін ұйымдастыруға бағыттады.

Оңтүстік Қазақстан облыстық денсаулық сақтау саласының қалыптасуы мен дамуына байланысты мәселені зерттеуде маңызды дерек ретінде архивтік құжаттарды пайдаландық.

Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау жүйесінің соғыстан кейінгі кезеңдегі жағдайы келесідей сипатта болды: медициналық мекемелерді қалпына келтіру, жөндеу жұмыстарын жүргізу; жаңа құрылғылар мен қондырғыларды енгізу; кадр мәселесін шешіп, мамандар қатарын толықтыру т.б. Ай-

мақтың соғыстан кейінгі кезеңдегі медициналық жағдайы айтарлықтай жақсаруға бағыт алды. КСРО-дағы мықты медициналық мекемелер ғылымның дамуымен түрлі аурулар мен оларды емдеу және алдын алу шараларын ұйымдастырудың кешенді бағдарламалары негізінде 1950-жылдардың өзінде республикалық, облыстық және аудандық денсаулық сақтау басқармаларына арнайы хаттар жолдау арқылы бірлескен жұмыстар кешенін жүргізе бастады. Мұндай жұмыстар жалпы хабарландыру мен арнайы хаттар арқылы жүргізіліп отырды.

1947-1952 жж. КСРО Денсаулық сақтау министрі Е.И. Смирновтың Оңтүстік Қазақстан облысының қалалық және ауылдық жерлердегі медициналық ахуалын жақсарту бойынша қаулысы негізінде ауылдық жерлерге дәрігерлерді жолдау жұмыстары жасалды. Оңтүстік Қазақстан облысы 19 аудан мен 2 қаладан тұрады. Аталған өңірде бірнеше кәсіпорындар орналасқан. Олардың жұмысшыларының жұмысқа қабілеттілігі мен медициналық жағдайы үнемі дәрігерлер бақылауында. 1949 жылы өңірдегі дәрігерлермен қамтамасыз ету үшін 1948-1949 жж. дәрігер мамандығының түлектерін кадр мәселесі нашар аудандарға жолдау жұмыстары жүргізілді. Кадр тапшылығы бар аудандарға: Қызылқұм, Фрунзе, Киров, Шәуілдір, Шаян және Созақ аудандары. Бұл аудандарда дәрігерлер саны – 1-2 санды құрайды.

1948-1949 жж. Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша Денсаулық сақтау департаментінің есебінде 330 дәрігер тіркелген, оның 136-ы Шымкент қаласына тиесілі болды [8, 10-п.]. Оның ішінде Камл-құм, Киров, Фрунзе, Сайрам, Келес аудандарында хирургиялық операциялар жасайтын мүмкіндік болмады. Сол үшін де 1950 ж. Созақ ауданында хирургиялық операция жасау базасы ашылды.

Облыстық денсаулық сақтау мекемесі өңірдегі халықтың денсаулығын сақтау, медициналық көмек көрсету, балаларда туа пайда болатын аурулардың алдын алу мен санитарлық-эпидемиялық қызметті жақсартуда ірі ғылыми мекемелермен бірлескен жұмыстар шарасын жүзеге асырып отырды. Денсаулық сақтау мекемелерінің басты міндеті – халықтың денсаулығын жақсарту, түрлі аурулардың алдын алу, мектеп жасына дейінгі балалардың денсаулығын бақылау мен тексеру секілді жұмыстар кешенін құрады. Әсіресе, мектеп жасына дейінгі балалардың ішінде белгілі бір ауру түрі бойынша есепте тұрған немесе денсаулығында ақауы бар балаларды анықтауда ғылыми зерттеу орталықтарымен бірлескен жұмыстар атқарып отырды. Осындай сипаттағы жұмыстардың бірі 1958 ж. 24 қарашада КСРО медицина ғылымы Академиясының кеуде хирургиясы институтынан жолданған хатта анық көрсетіледі. Онда Шымкент облыстық денсаулық сақтау басқармасының меңгерушісіне КСРО Денсаулық сақтау министрінің орынбасары М.Хомутов пен КСРО МҒА (Медицина ғылым академиясы) Кеуде хирургиясы ғылыми-зерттеу институтының Президенті Академик А.Н. Бакулевтің тапсырмасымен туу жүрек аурумен ауыратын балаларды есепке алу жұмысы жүктеледі. Аталған жұмыстың КСРО-да алғаш рет ұйымдастырылып жатқандығы мен оның үлкен практикалық маңызының бары айтылады. Бұл шараның келесідей маңызы болды: есепке алу жұмыстарының нәтижесінде жүрек ауруымен ауыратын балалардың тізімі жасалып, оларға көмек осы институт базасында көмек жүргізіледі. Сол себепті де осындай жауапты істі жасауды үлкен жауапкершілікпен жүргізуді тапсырады [8, 5-п.].

Аталған іс-шаралар кешенін ұйымдастырушы КСРО МҒА Кеуде хирургиясы институты – ХХ ғ. көрнекті хирургі, академик А.Н. Бакулевтің бастамасымен құрылған болатын. Институттың негізгі миссиясы – туа біткен және жүре пайда болған жүрек ауруларының анықтау мен емдеу шараларын ұйымдастыру. 1956 ж. құрылған сәттен бастап институт елдегі ең мақсы медициналық мекемеге айналды. 1959 ж. жаңа ғимаратқа көшіріліп, науқастарға арнап 256 төсек ұйымдастырылды [9, 14-б.].

Облыстың туберкулез ауруының алдын алу мен емдеу шараларын жүргізу бойынша кешенді жұмыстар 1961 ж. 5 тамыз мен 1962 ж. 1 қаңтарына дейінгі уақытта облыстық денсаулық сақтау қорындағы құжатпен келесідей мәліметтер ұсынылған: 1961 ж. 25 қыркүйегінде Қаз КСР Министрлер Кеңесінің 1960 ж. 29 қыркүйектегі №1017 бұйрығында Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша туберкулезбен ауырғандарға көмек ұсынылған. Онда КСРО Министрлер Кеңесінің №972 бұйрығында, Қаз КСР Министрлер Кеңесінің №1017 бұйрығында және Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрінің 30/1-61 ж. №19 қаулысында «Туберкулез ауруына шалдыққандардың санын азайту мен алдын алу шараларын ұйымдастыру және емдеу жұмыстарын жүргізу туралы» бұйрығында осы жұмыстарды жүргізу мемлекет үшін маңызды деп көрсетілген. Қаулы бойынша облыстық денсаулық сақтау басқармасы аталған шараларды қалай жүргізу бойынша 1958-1961 жж. бойынша туберкулезбен сырқаттанатындар, ауыратындар және өлім көрсеткіші бойынша келесідей мәліметтерді ұсынады (1-кестені қараңыз):

Кесте 1 – 1958-1961 жж. Оңтүстік Қазақстан облысының туберкулез ауруы бойынша сырқаттанушылар (жұқтырушылар) туралы мәлімет [10, 51-п.]

Жылдар	Көрсеткіш (10 000 адамға шаққанда)		
	Облыс	Шымкент қаласы	Республика
1958 ж.	13,5	23,2	29,3
1959 ж.	25,6	32,1	39
1960 ж.	24,5	32,7	34
1961 ж.	13,7	18	

1-кестедегі мәліметтер бойынша Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша туберкулез ауруымен сырқаттанушылар саны айтарлықтай артқан. Шымкент қаласы мен республика бойынша жалпы салыстырғанда ортадан сәл жоғары көрсеткішке ие. Бұл облыстың шалғай ауылдарында ауруға қарсы мекемелердің жоқтығы мен сырқаттанушылар туралы мәліметтің жоқтығына байланысты. Соңғы жылдары сырқаттанушыларды есепке алу, оларды емдеу шаралары айтарлықтай жақсарды (2-кестені қараңыз).

Кесте 2 – 1958-1961 жж. Оңтүстік Қазақстан облысының туберкулезбен ауыратын адамдар туралы мәлімет [11, 51-п.]

Жылдар	Көрсеткіш (10 000 адамға шаққанда)		
	Облыс	Шымкент қаласы	Республика
1958 ж.	44,1	94,3	123
1959 ж.	65,7	38	112,6
1960 ж.	90,7	35,2	98,8

Халықтың туберкулезбен зақымдануы, сондай-ақ сырқаттанушылық орташа республикалық көрсеткіштен төмен, бұл аудандардағы науқастарды толық есепке алмауына байланысты біршама жоғары. Бұл аурудың өршуін келесідей себептермен түсіндіруге болады: облысқа қарасты аудандар мен ауылдарда науқастарды тіркеу уақытынан кеш жүргізіледі және облыстық денсаулық сақтау басқармасына мәліметтер №281 форма бойынша кеш жіберіліп отырады. Мысалы, 1961 ж. Қаратас пен Созақ аудандары тек 2 айдың ғана мәліметтерін ұсынған, ал Пахта-Арал ауданы тек 3 айдың ғана мәліметтерін өткізген. Ал қалған аудандар мәліметтерді ұсынылған форма бойынша толық ақпаратты жолдамаған. Мәліметтердің толық ұсынылмауы бойынша туберкулезбен ауырушылардың саны аз аудандар Түлкібас, Келес, Қаратас және Ленгір мен Арыс қаласы. Бірақ, 1961 ж. Келес және Қаратас аудандары бойынша жүргізілген зерттеулер бойынша есепте ұсынылған көрсеткіштен көп адамдар сырқаттанатыны анықталды (3-кестені қараңыз) [11, 52-п.].

Кесте 3 – 1956-1960 жж. Оңтүстік Қазақстан облысының туберкулезден қайтыс болған адамдар туралы мәлімет [11, 52-п.]

Жылдар	Көрсеткіш (10 000 адамға шаққанда)	
	Шымкент қаласы	Республика
1956 ж.	6,2	6,4
1958 ж.	5,1	5,6
1959 ж.	4,2	6,3
1960 ж.	3,9	5,2

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша туберкулезден келетін өлім саны жыл сайын төмендеген. Бұл аталған ауру түрі алғашқы кезеңінде тез анықталып, оның алдын алу үшін түрлі антибиотиктер мен дәрілер салынып, түрлі емдеу шаралары жүргізілгендіктен осындай аз санды құрап отыр. Ересектер мен жасөспірімдер көп жағдайда созылмалы туберкулезден қайтыс болса, ал балалар туберкулез менингиті-

нен өлім құшады. Туберкулез менингиті бойынша шалғай ауылдардағы балаларда аурудың кеш анықталуына байланысты соңы өліммен аяқталады.

Облыс бойынша 1960-70 жж. туберкулез ауруының алдын алу мен таратпау туралы КСРО Денсаулық сақтау министрі С.В. Курашевтің бұйрығында тиісті шараларды қабылдауды тапсырады. Сергей Владимирович Курашев – 1959-1965 жж. КСРО Денсаулық сақтау министрі [12, 96-б.] қызметін атқарған кезде республика бойынша жұқпалы аурулардың алдын алу шараларын барынша біржүйеге келтірген болатын. Министр С.В. Курашевтың 1961 ж. шілде айындағы тапсырмасында Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша туберкулезге шалдыққандың үлесін 1970 ж. дейін азайтуды тапсырды. Ол бойынша 100 000 адамға шаққанда аурулар саны 25-30-дан артық болмауы тиіс. Ал сол кездегі ахуал бойынша аурулар саны 10-15 есе көп еді.

Туберкулез ауруы бойынша емдеу шаралары. Денсаулық сақтау министрінің бұйрықтары мен нұсқаулары бойынша емдеу шараларына баса назар аударылып отырды. Осындай негіздегі бұйрықта «Туберкулез ауруының алдын алу мен емдеу шараларын ұйымдастыру бойынша қалалық және ауылдық жерлерде, колледждер мен оқу орындарындағы 30 жасқа дейінгі қызметкерлерге егу жұмыстарын жүргізу» жұмыстарын жүргізу тапсырылды.

1961 жылы ауылдық және қалалық жерлердегі бұрын туберкулезбен ауырған немесе ауру белгілері жоқ тұрғындардың барлығына егу жұмыстары жүргізілді. Осындай егу жұмыстары барысында 1958 ж. халықтың 177.9% қамтылса, 1959 ж. 55.1%, 1960 ж. 56.3%, 1961 ж. алғашқы алты айында 12.5% (жаңа туылған нәрестелерді қосқанда) жоспар орындалды. Егу жұмыстарының жүргізілуі егде жастағы азаматтар үшін Түлкібас, Келес, Киров, Шаян, Шәуілдір, Созақ аудандарда төмен деңгейді көрсетті. Сонымен қатар, Ленгир мен Георгиев аудандары үшін де төмен деңгейде болды. Аталған жағдайлардың жиі кездесуіне байланысты Министрлер Кеңесі мен Денсаулық сақтау министрінің бұйрығы негізінде енді әрбір бала дүниеге келу орталықтарында, емханаларда және жергілікті жердегі емдеу орталықтарында арнайы штат ашылып, онда егу жұмыстарын медбике/фельдшердің атқаруына тапсырма берілді. Егу жұмыстарының төмен деңгейде жүргізілуіне байланысты министрлік тарапынан 2 топ құрылып, 2 ай бойы ауыл, аудан және қалаларды аралап, егу және қайта егу жұмыстарын жүргізді [11, 53-п.].

1960 жылы тексеріс жұмыстары Арыс, Келес, Киров аудандарында, 1961 жылы Қаратас (2 ай бойы), Келес, Сарыағаш, Ильич, Пахта-Арал аудандарында, 1961 жылы 21 қыркүйекте жылжымалы рентген аппараты Шәуілдер ауданында тексеріс жұмыстарын жүргізді [11, 54-п.].

Емдеу шараларының келесі маңызды қадамы – туберкулез ауруымен ауырғандарды рентген аппаратымен тексеру жұмыстары болып табылады. Аталған жұмысты жүзеге асыру үшін ең алдымен мектеп жасына дейінгі және жасөспірімдер, техникумдер мен жоғары оқу орындарының студенттері, мектеп пен оқу орындарының оқытушылары мен емдеу мекемелерінің қызметкерлері міндетті рентген аппаратынан тексеру жұмыстарынан өткізілу міндеттелді және жалпы халық 2 жылда 1 рет тексерістен өту керек болды.

Жыл сайын Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша жалпы тексерістен өтетін азаматтардың саны артып отырды. 1961 ж. рентген аппараты облыстағы №1 емдеу орталығында, №6 емдеу орталығында орналасты. Ал жекелеген қалалар бойынша флюорография аппараты Ленгир мен Арыс қалаларында және Ильич ауданында орналасты.

Кесте 4 – Облыс бойынша рентгендік тексерістен өткендер туралы мәлімет

Жыл	Рентгендік тексерістен өткендер (мың, адам)	Оның ішінде туберкулезбен ауыратындар (мың адам)
1958 жыл	139 200 адам	50 136 адам
1959 жыл	109 000 адам	84 976 адам
1960 жыл	169 976 адам	140 117 адам
1961 жыл (8 ай)	57 151 адам	Мәліметтер толық емес

Облыс бойынша рентгендік аппараттардан тексерісте өткен адамдар саны 1958, 1960 жылдары ғана жоғары деңгейде болса, 1959 және 1961 жылдары төмендеген (4-кестені қараңыз).

Туберкулезге қарсы күрестің облыс аумағына толық қамтуына байланысты Денсаулық сақтау министрінің бұйрығы негізінде толық күрес жұмыстарын жүргізу жоспары бекітілді. Ол бойынша ауру-

мен күрестің басты жолы – ауруға шалдыққандарды ауруханада бөлек емдеу. Осы шараны жүзеге асыру үшін барлық ауылдық жерлерде, аудандар мен қалаларда ұзақ мерзімге арналған диспансерлер орналаса бастады. 1952-1961 жылдары ауылдық, қалалық жерлерде ашылған диспансерлер туралы мәлімет кестеде берілген:

Кесте 5 – туберкулезбен күрес бойынша ашылған диспансерлер туралы мәліметтер

Жылдар	Туберкулез диспансерлері	Оның ішінде қалалық жерде	Оның ішінде ауылдық жерде
1952 жыл	8	2	-
1958 жыл	7	6	1
1959 жыл	8	6	2
1960 жыл	10	6	4
1961 жыл	12	6	6

Кестедегі мәліметтерге талдау жасау арқылы, 1959-1961 жж. диспансерлер санының артуы байқалады. Соңғы 3 жылдағы мәліметтер бойынша ауылдық жерлерде 5 жаңа диспансер ашылды; 1961 жылы Қаратас пен Шаян аудандарында жаңадан ашылды (5-кестені қараңыз) [11, 55-п.].

Туберкулез ауруы бойынша науқастарды оқшаулап, емдеу жұмыстарын жүзеге асыру үшін арнайы төсек орындар дайындалды. 1958-1961 жж. облыс бойынша күндізгі және санаториялық бөлімдердегі науқастарға арналған төсек-орындарының жалпы саны төмендегі кестеде көрсетілген:

Кесте 6 – туберкулезбен науқастанғандар үшін дайындалған төсек орындар туралы мәлімет

Жылдар	Төсек орындар саны	күндізгі	Санаториялық
1958 жыл	710	410	900
1959 жыл	768	468	300
1960 жыл	890	540	350
1961 жыл	1070	720	350

6-кестедегі мәліметтерге назар аударатын отырып, төсек орындар санының артуы байқалады (6-кестені қараңыз). 1961 ж. Қаз КСР Денсаулық сақтау министрінің бұйрығы негізінде Оңтүстік Қазақстан облысына туберкулезбен күреске қосымша 210 төсек орын бөлінді. Оның 35-і Келес ауданына, 25-і Чайковский ауданына, 10-ы Созақ ауданы, 20-ы Қаратас ауданына жіберілді. Бұған қосымша төсек-орындар Сарыағаш ауданына – 25, Пахта-Арал ауданына – 25, Ильич ауданына – 15, Облыстық туберкулез диспансеріне – 50. Халықтың 8000-на төсек-орын саны 1.2-ден келуі керек еді. Бірақ облыс бойынша бұл көрсеткіш келесідей санды құрады: 1958 жылы – 0.4 төсек-орын; 1959 жылы – 0.5 төсек-орын; 1960 жылы – 0.6 төсек-орын; 1961 жылы – 0.6 төсек-орын. Қалалық жерлерде орташа көрсеткіш – 0.95-ке тең болса, ауылдық жерлерде – 0.25-ке тең болды [11, 55-п.]. Осылайша, 1950-1960 жж. облыс көлемінде туберкулезге қарсы емдеу шаралары жоғары деңгейде ұйымдастырылып, өз нәтижесін берді.

Фармацевтиканың қалыптасуы. Аптека ісі медицинаның дамуына байланысты қалыптасып, дамыды. Фармацевтика тарихының маңыздылығы оның фармацевтика ғылымының дамуындағы отандық ғалымдардың ролі мен жетістіктерін, олардың әлемдік ғылыми және техникалық прогрестегі орнын көрнекі ететіндігімен анықталады. Жалпы, республикада дәріхана желісінің қалыптасуы үздіксіз даму процесімен байланысты.

1938 жылдан бастап Қазглаваптекопарк басқармасы дәріхана пункттерін ұйымдастыруға кірісті, олар 1940 жылға қарай 326 болды. 1934-1940 жылдар аралығында қалаларда 61 дәріхана, ауылдық жерлерде 86 дәріхана ашылды. Алғашқы бесжылдықта Шымкент фармацевтикалық зауыты Қазақстанның фармацевтикалық өнеркәсібін дамыту үшін негіз болды. Зауыттың шикізат базасын зерттеуге және дамытуға Орта Азия университеті, Мәскеу химия-технологиялық институты тартылды. Д.И. Менделеева, сондай-ақ көрнекті кеңестік химик ғалымдар А.П.Орехов, А.Н. Бах, А.Е. Чичибабин. Қазақстанда алғаш рет жаңа фитохимиялық өндірістерді игеру мүмкіндігі пайда болды. 1938 жылы Шымкент химфармзаводы шығаратын дәрілік препараттардың номенклатурасы 14 атауға дейін өсті [6, 48-б.].

Облыстағы санитарлық-эпидемиялық шаралар жөнінде. Облыстағы санитарлық-эпидемиялық станцияның қызметі түрлі саланы қамтыды. Олардың ішінде облыстағы балабақша мен мектепке дейінгі мекемелердің қызметі мен балалардың денсаулығын арттыру мақсатында атқарған қызметтері де үлкен маңызға ие болды. Санитарлық-эпидемиялық станция мекемесі Қазақ КСР Бас мемлекеттік санитарлық инспекторының берген нұсқаулары бойынша балалардың денсаулығын қамтамасыз етуде еңбек етті. 1959 ж. 7-желтоқсанында Қазақ КСР Бас санитар инспектор Э.А. Сарынованың атына жазылған баяндау хатта облыстық санитарлық-эпидемиялық станция «Мектеп жасына - дейінгі балаларды медициналық тексеру жұмыстарын одан әрі жақсарту» бойынша №7-37-1713 бұйрығы негізінде келесідей жұмыстарды жасағаны туралы баяндайды: «Оңтүстік Қазақстан облыстық санитарлық-эпидемиялық бақылау қызметінің бақылауында келесідей мекемелер кіреді: Балабақшалар – 119; балалар ясли – 98 (тұрақты), 454 (маусымдық); балалар үйі – 1». 1959-1960 жж. бойынша сан.-эпид. мекемесі халыққа білім беру бөлімімен кәсіподақ ұйымымен бірлескен зерттеулер нәтижесінде облыстың санитарлық-гигиеналық мәселесі тиімді шешімін тапқан [8, 45-п.].

Алайда, туберкулез ауруы бойынша эпидемиологиялық көрсеткіштердің төмендеу қарқыны әлі де жеткіліксіз болып қалды, венерологиялық аурулармен сырқаттанушылықтың өсуіне жол берілді. Онкологиялық науқастар мен психологиялық аурулары бар науқастар санының көбеюі ерекше алаңдаушылық туғызды. Балалар мен босандыру мекемелерінің материалдық базасы қанағаттанарлықсыз деңгейде болды. Перзентханалардың шамадан тыс жүктелуіне байланысты санитарлық-эпидемиологиялық режимнен 2 есе асып түсті, бұл дауылдың жоғары ауруына әкелді. Денсаулық сақтау органдары жүргізіп жатқан шаралар халықтың, оның ішінде Оңтүстік Қазақстанда да денсаулығын сипаттайтын жекелеген көрсеткіштерді жақсартуға мүмкіндік берді. Осылайша, 70-ші жылдардың аяғы мен 80-ші жылдардың басында аймақтағы денсаулық сақтау жүйесінің жағдайы дамудың максималды деңгейіне жетті, содан кейін құлдырау басталып, 90-шы жылдардың басында дағдарыс болды.

Қорытынды. Оңтүстік Қазақстан облысының денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуына қатысты кешенді зерттеулер мен архивтік деректердегі мәліметтерді жүйелей келе, даму көрсеткішінің біркелкі болмағандығы анықталды. Сол себепті де әр кезеңдегі медициналық ахуалды зерттей келе оны 4 негізгі кезеңге бөліп қарастырдық. 1950-жылдары облыс пен оған қарасты аудандарда және ауылдық жерлерде соғыстан кейін жылдары медицина саласында төмен деңгей байқалса, ал 1960-1980 жж. жоғары көрсеткішке ие болды. Облыста 1950-1960 жылдары туберкулезбен күрес бойынша арнайы емдеу мекемелерін салу, рентгендік аппараттар мен міндетті екпе жұмыстарының жүргізілуімен және аурудың алдын алуда бөлек диспансерлердің салынуы жүзеге асырылды. 1970-1980 жж. жаңа медициналық мекемелер санының артуы, олардың материалдық-техникалық базасының жақсаруы, кадр мәселесінің шешілуі, медицина мамандарын даярлайтын оқу орындарының көбеюі, науқастарды есепке алу, уақытымен жүргізілетін егу жұмыстары бұлардың барлығы бұл саладағы өзгерістің орын алғандығын білдіреді. Кадрларды даярлаумен жергілікті оқу орындары мен колледждер, ал жаңа медициналық мекемелер құрылысымен «Қазмемқұрылысжоба» мекемесі айналысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.: Сб. док. и материалов / Отв. сост. Л.И. Завалищенко. – М.: Медицина, 1977. – 576 с.*
2. *Исаев Г.И. История медицины и здравоохранения Советского Казахстана (библиографический указатель). Вып. 1. – Алма-Ата, 1957. – 52 с.*
3. *Самарин Р.И. Очерки истории здравоохранения Казахстана. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. – 162 с.*
4. *Чокин А.Р. История и организация санитарно-эпидемиологической службы Казахстана (1830-1970). диссер. д.м.н. – Алма-Ата, 1967. – 329 с.*
5. *Шарманов Т.Ш. Развитие здравоохранения в Казахстане. – Алма-Ата: Общество «Знание» КазССР, 1980. – 40 с.*
6. *Субханбердин С.Х. Лекарственная помощь и история развития аптечного дела в Казахстане. – Алма-Ата, 1965. – 119 с.*
7. *Шілдебай С.Қ., Жүнісбаев А.Ә. Қазақстандағы жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күрес тарихы (1920-1936). – Алматы: Полиграфия-сервис и К, 2021. – 167 б.*
8. *ОҚ ОМА. Қ. 134. Т. 2. Іс. 366. П. 40.*

9. История Научного центра сердечно-сосудистой хирургии им. А.Н. Бакулева / Под ред. Л.А. Бокерия. Изд. 4-е, дополненное. – М.: НЦССХ им. А.Н. Бакулева, 2016. – 828 с.
10. ОҚ ОМА. Қ. 134. Т. 2. Іс. 502. П. 62.
11. ОҚ ОМА. Қ. 134. Т. 2. Іс. 502. П. 62.
12. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923-1991 гг. / Сост. В.И. Ивкин. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1999. – 639 с.

References:

1. Zdravoohranenie v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941-1945 gg.: Sb. dok. i materialov [healthcare during the Great Patriotic War. 1941-1945: Sat. doc. and materials] / Otv. sost. L.I. Zavalishchenko. – М.: Medicina, 1977. – 576 s. [In Russian]
2. Isaev G.I. Istoriya mediciny i zdravoohraneniya Sovetskogo Kazakhstana (bibliograficheskij ukazatel') [History of medicine and healthcare of Soviet Kazakhstan (bibliographic index)]. Vyp. 1. – Alma-Ata, 1957. – 52 s. [In Russian]
3. Samarin R.I. Ocherki istorii zdravoohraneniya Kazakhstana [Essays on the history of healthcare in Kazakhstan]. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1958. – 162 s. [In Russian]
4. Chokin A.R. Istoriya i organizaciya sanitarno-epidemiologicheskoy sluzhby Kazahstan (1830-1970) [History and organization of the Sanitary and Epidemiological Service of Kazakhstan (1830-1970)]. disser. d.m.n. – Alma-Ata, 1967. – 329 s. [In Russian]
5. Sharmanov T.Sh. Razvitie zdravoohraneniya v Kazahstane [Development of healthcare in Kazakhstan]. – Alma-Ata: Obshchestvo «Znanie» Kaz SSR, 1980. – 40 s. [In Russian]
6. Subhanberdin S.H. Lekarstvennaya pomoshch' i istoriya razvitiya aptechnogo dela v Kazahstane [Medical care and the history of pharmacy development in Kazakhstan]. – Alma-Ata, 1965. – 119 s. [In Russian]
7. Shildebaj S.Q., Zhunisbaev A.A. Qazaqstandagy zhyqpaly aurular men indetterge qarsy kyres tarihy (1920-1936)[History of the fight against infectious diseases and epidemics in Kazakhstan (1920-1936)]. – Almaty: Poligrafiya-servis i K, 2021. – 167 b. [In Kazakh]
8. ОО ОМА. Қ. 134. Т. 2. Іс. 366. П. 40. [In Kazakh]
9. Istoriya Nauchnogo centra serdechno-sosudistoj hirurgii im. A.N. Bakuleva [Scientific Center of Cardiovascular Surgery named after A.N. Bakulev] / Pod red. L.A. Bokeriya. Izd. 4-e, dopolnennoe. – М.: NCSSKH im. A.N. Bakuleva, 2016. – 828 s. [In Russian]
10. ОО ОМА. Қ. 134. Т. 2. Іс. 502. П. 62. [In Kazakh]
11. ОО ОМА. Қ. 134. Т. 2. Іс. 502. П. 62. [In Kazakh]
12. Gosudarstvennaya vlast' SSSR. Vysshie organy vlasti i upravleniya i ih rukovoditeli. 1923-1991 gg. [The state power of the USSR. The highest authorities and management and their leaders. 1923-1991] / Sost. V.I. Ivkin. – М.: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya, 1999. – 639 s. [In Russian]

УДК 9 (93).930
ГТАХР 16.21.25

Е.А. Жалмагамбетов *¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: yerlan_bek@mail.ru

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНАН КЕЙІНГІ ШАРУАЛАРДЫҢ ТҮРМЫСЫ МЕН ТАБЫСЫ

Аңдата

Ұлы Отан соғыстан кейінгі онжылдықта қираған шаруашылықты қалпына келтіру жұмыстары мемлекет үшін маңызды болды. Халықтың әл-ауқатын көтеру, экономикалық инфрақұрылымды қалпына келтіру қыруар қаражат пен ресурстарды талап етті. Қалалар мен зауыт-фабрикаларды қалпына келтіру мақсатында әскер қатарында болған жауынгерлерді демобилизациялау шешім қабылданды. Жоспарланған жұмыстардың ішінде ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру да маңызды мәселе болды. Колхоз бен совхозға жүктелген жұмыстар өте күрделі болды. Өнімділікті арттыру үшін мемлекет әкімшіл-әміршіл әдістерді қолдана бастады. Ауылдық аймақта өмір сүрген шаруалардың әлеуметтік жағдайы ауыр болды. Колхоз мүшелері өздерінің еңбегі үшін жалақыны ақшалай алмады. Әрбір колхоз мүшесі жоспар бойынша еңбеккүн өтеу қажет болды. Егерде бекітілген еңбеккүнді өтемеген шаруалар әкімшілік, қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Осындай ауыр жағдайларда шаруалар барынша мемлекеттік шаруашылықты қалпына келтіру үшін еңбек етті. Қалалар мен зауыттарды қалпына келтіру үлкен қаржылық шығындар мен жұмыс күшін қажет етті. Елге жұмыс күші қажет болғандықтан, демобилизациядан кейін майдангерлер зауыттар мен фабрикаларда жұмыс істей бастады. Қалаларды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру қажет болды.

Кілт сөздер: Қазақстан, шаруалар, колхоз, совхоз, еңбеккүн, сталинизм, әлеуметтік тарих, күнделікті өмір тарихы

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен "соғыстан кейінгі онжылдықтағы Қазақстанның шаруалары: әлеуметтік трансформация және күнделікті өмір" АР08052897 жобасын іске асыру аясында дайындалды

Жалмагамбетов Е.А. *¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: yerlan_bek@mail.ru

ДОХОДЫ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯН ПОСЛЕВОЕННОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ

Аннотация

В послевоенное десятилетие работы по восстановлению разрушенного хозяйства были важны для государства. Повышение благосостояния населения, восстановление экономической инфраструктуры потребовали колоссальных средств и ресурсов. С целью восстановления городов и заводов-фабрик было принято решение демобилизовать солдат, которые находились в рядах армии. Среди запланированных работ важным вопросом стало и повышение производительности сельского хозяйства. Работа, порученная колхозу и совхозу, была очень сложной. Для повышения производительности государство стало использовать административно-командные методы. Социальное положение крестьян, проживавших в сельской местности, было тяжелым. Члены колхоза не получали за свой труд заработную плату наличными. Каждый член колхоза должен был отработать по плану. Крестьяне, не погашавшие установленный трудовой стаж, привлечены к административной, уголовной ответственности. В таких тяжелых условиях крестьяне трудились, чтобы максимально восстановить государственное хозяйство. Восстановление городов и заводов требовало больших финансовых затрат и рабочей силы. Поскольку стране требовалась рабочая сила, после демобилизации фронтовики начали шли работать на заводах и фабриках. Чтобы обеспечить города продуктами питания, необходимо было повысить продуктивность сельского хозяйства.

Ключевые слова: Казахстан, крестьяни, колхоз, совхоз, трудодни, сталинизм, социальная история, повседневная история

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР08052897 «Крестьянство Казахстана в послевоенное десятилетие: социальная трансформация и повседневность» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан

Zhalmagambetov Y.A. *¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: yerlan_bek@mail.ru

INCOMES AND SOCIAL STATUS OF PEASANTS POST-WAR DECADES

Abstract

In the post-war decade, the restoration of the destroyed economy was important for the state. Improving the welfare of the population and restoring the economic infrastructure required enormous funds and resources. In order to restore cities and factories, it was decided to demobilize soldiers who were in the ranks of the army. Among the planned works, an important issue was the increase in agricultural productivity. The work assigned to the collective farm and the state farm was very difficult. To increase productivity, the state began to use administrative and command methods. The social situation of peasants living in rural areas was difficult. The members of the collective farm did not receive cash wages for their work. Each member of the collective farm had to work according to the plan. Peasants who have not repaid the established work experience are brought to administrative and criminal responsibility. In such difficult conditions, the peasants worked to restore the state economy as much as possible.

Keywords: Kazakhstan, peasants, collective farm, state farm, workdays, Stalinism, social history, everyday history

The article was prepared within the framework of the project AP08052897 "The peasantry of Kazakhstan in the post-war decade: social transformation and everyday life" with the financial support of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Кіріспе. Соғыстан кейінгі жылдары еліміз азық-түлікке мұқтаж болды. Соғыс жылдарында индустриалды аймақтар, соғыс қимылдары жүрген үлкен қалалар қатты зардап шекті. Қалалар мен зауыттарды қалпына келтіру үлкен қаржылық шығындар мен жұмыс күшін қажет етті. Елге жұмыс күші қажет болғандықтан, демобилизациядан кейін майдангерлер зауыттар мен фабрикаларда жұмыс істей бастады. Қалаларды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру қажет болды. Елге үлкен көлем қажет болды. Азық-түлікпен қамтамасыз етудің негізгі өзегі колхоздар (ұжымдық шаруашылық) мен совхоздар (кеңестік шаруашылық) болды. Ұжымдық шаруашылықтар-бұл ұжымдық ауыл шаруашылығы үшін құрылған кәсіпорын. Бастапқыда "колхоз" сөзі шаруашылықтардың үш түріне ортақ атау болды: жерді бірлесіп өңдеу серіктестіктері, ауылшаруашылық артельдері, ауылшаруашылық коммуналары. 1938 жылға қарай КСРО-да ауылда ұжымдық өндірістің бір ғана түрі қалды-ауылшаруашылық артельдері, олар кейіннен колхоздар деп аталды.

Ауылшаруашылық артельдері өндірістік кооперативтер болды. Оларға кірген кезде қатысушылар өздерінің өндіріс құралдарын (мал, ауылшаруашылық техникасы, құрал-саймандар, тұқымдар, ғимараттар және т.б.) заңды тұлғаның ұжымдық меншігіне өтеусіз берді (әлеуметтендірді). Жер учаскелері жеке пайдаланудан шығарылды, біріктіріліп, колхоздарға шексіз өтеусіз пайдалануға берілді, мемлекеттік меншікте қалды. Отбасының жеке меншігінде шағын (орта есеппен 0,5 га) жеке учаскесі бар тұрғын үй, бір сиыр, онға дейін ұсақ жануарлар мен құс қалуы мүмкін еді. Артельдің әр мүшесі оның тең иесі болғанына қарамастан, қызмет нәтижесі корпоративтік құқықтарды (мүліктік үлес, үлес) ескерместен еңбек үлесіне байланысты бөлінді. Орындалған жұмыс көбінесе ақшамен емес, жұмыс уақытының шығындарымен – ауылшаруашылық өндірістік цикл аяқталғаннан кейін өнім мен кірісті бөлу кезінде қызметкерге тиесілі үлесті жинақтаған және қалыптастырған жұмыс күндерімен бағаланды. 1966 жылға қарай жұмыс күндеріндегі есеп және заттай төлемдер барлық жерде ақшалай формаларға ауыстырылды. Советтік шаруашылық (совхоз) – КСРО-дағы мемлекеттік ауыл шаруашылық кәсіпорны. Шаруалардың өз қаражатына құрылған шаруалардың кооперативті бірлестіктері болып табылатын колхоздардан айырмашылығы, совхоз мемлекеттік кәсіпорын болды. Совхоздарда жұмыс істейтіндер ақшалай жалақы алатын жұмысшылар болды, ал колхоздарда 1960 жылдардың ортасына дейін жұмысшылар пайдаланылды.

Әдістер мен материалдар. Негізгі материалдар-бұл шаруалардың тұрмыс-тіршілігін қарастырған кеңестік және ресейлік тарихшылардың жұмыстары және архивтік деректер. Кеңестік тарихнамада бұл тақырып зерттелінген еді. Онда, басқа зерттеу жұмыстарында сияқты, социализмнің идеологиясы мен догмалары көрініс тапқан. Қазіргі таңда ресей тарихнамасында қарапайым шаруаның өмірі мен күнделікті тыныс тіршілігіне қатысты зерттелінген жұмыстар жиі кездеседі.

Зерттеу жұмысында салыстырмалы талдау қолданылды. Сондай-ақ тарихи-типологиялық әдіс қолданылды Тарих ғылымында тарихи – типологиялық әдіс жаппай тарихи объектілер мен құбылыстарды зерттеу үшін қолданылады, оның негізгі міндеті – әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени тарихи типтерді анықтау және талдау. Салыстырмалы талдау кеңестік және ресейлік ғалымдардың зерттеулеріндегі динамика мен жалпы ұқсастықтарды анықтауға көмектеседі.

Талқылау. 1935 жылы ауылшаруашылық артельдерінің жарғысы қабылданды. Бұл жарғы колхоздық құрылыстың негізгі құжаты болды. Бұл жарғыда артельдің (колхоздың) әр мүшесіне жеке қосалқы шаруашылық беру туралы мәселе талқыланды. Әрбір артельге аудандық атқарушы комитет жерді мерзімсіз пайдалануға мемлекеттік акт берді, онда артельдің пайдалануындағы жердің мөлшері мен нақты шекаралары белгіленді. Мемлекет тарапына берілген акт жерлерді қысқартуға жол бермеді. Тек қана жерлерді ұлғайтуға немесе мемлекеттік қордың бос жерлері есебінен, не болмаса жеке-дара иеленушілер алатын артық жерлер есебінен ғана өзгертуге мүмкіндік берді. Ұжымға үлестірілген жер алқаптарынан әрбір шаруашылық ауласына қажетті пайдалануға үй жанындағы жер (бақ, бау бақша) түрінде шағын учаске жерлер бөлінді.

Колхоз ауласының жеке пайдалануындағы үй маңындағы жердің көлемі (тұрғын үй-жайлар үшін арналған жерді есептегенде) 1/4 гектардан 1/2 гектарға дейін, ал жекелеген аудандарда 1 гектарға дейін, КСРО-дағы егіншілік халық комиссариатының нұсқаулары негізінде одақтас республикалардың егіншілік Халық комиссариаттары белгілейтін облыстық және аудандық жағдайларға байланысты өзгеруі мүмкін еді [1]. Орташа алғанда, колхоздың әр мүшесіне 25 соткадан 50 соткаға дейін тиесілі жер бөлініп отырды. Әрбір колхоздық жеке шаруашылық қосымша табыс таба алатын. Бірақ қалаларды жұмыс істеген жұмысшыларға қараған ауылдық жерде тұратын адамдардың табысы аз болды. Ауыл шаруашылығы саласының еңбеккерлерке мемлекет тарапынан қолдау аз болды. Мұндай жағдайдың нәтижесінде пайда болғандығы туралы табиғи сұрақты большевизм идеологиясынан табуға болады. Кеңес өкіметінің қалыптасуының алғашқы жылдарында партия ішіндегі күрес жүріп жатты. Кеңес Одағының идеологиясы тұрғысынан пролетарлық революция, капиталистер мен жұмысшылардың қарама-қайшылығы туралы мәселе бірінші кезекте тұрды. 1920 жылдары билік үшін күрес кезінде "тұрақты революция" идеялары болды. Бұл идеяның мәні шаруалардың революцияға және жаңа қоғам құруға белсенді тарту. Бірақ барлық идеологиялық күрес пен революциялық процесс қалаларда жүрді. Ауылдық жерлерді шаруаның күнделікті өмірі бірқалыпты жүрді. Қалаларда тұратын және жұмыс істейтін адамның басты проблемасы-тұрғын үй мен жұмыс табу. Сондықтан ол саяси процеске белсенді араласады. Ол жиналыстарға, митингтерге қатысады. Қалалардағы өмір сүру өте қиын еді. Өйткені, қалада адам қаланың барлық инфрақұрылымына тәуелді. Мысалы, азық-түлік сатып алу үшін ол базарға немесе дүкенге барады. Әлеуметтік маңызы бар орындардың (дүкендер, базарлар және т.б.) үздіксіз жұмыс істеуі үшін муниципалитет (қала әкімшілігі) жауап береді. Бұл қала тұрғыны немесе жұмысшы өміріндегі саяси аспектілердің бірі. Шаруа ауылда жұмыс істейді. Большевиктердің үш негізгі тезисі болды: жұмысшыларға – зауыттар, халыққа – нан, шаруаларға – жер. Ауылдағы шаруа үшін өмірдегі ең маңызды жер екенін бәрі түсінді. Жерді иеленген шаруа белгілі бір дәрежеде автономды бірлікке айналады. Шаруаның үй салуға арналған жері бар, өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін жері бар, қалған тұрмыстық қажеттіліктерге ақша табуға арналған құралдары да бар. Мұны большевиктер 1920 жылдардың басында түсінді. Шаруа саяси өзгерістердің белсенді қатысушысы болған жоқ. Сондықтан Кеңес үкіметінің тірегі жұмысшы табы болды. Осы жағдайды түсінген большевиктер ауылдарды кеңестендіруге кірісті. Кеңес үкіметіне азық-түлік қауіпсіздігі қажет болды. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін ауылшаруашылық артельдерді құру жұмыстары басталды. Эксплуатацияға қарсы (капитализмге қарсы) күрес шаруалардың эксплуатациясына ауысты. Өндірісті жылдам дамытуға арзан, кейде тегін жұмыс күші ауадай қажет болды. Бұл жұмыс күшіне арзан, әрі сапалы азық-түлік керек еді. Сондай-ақ, қалалардың урбанизациясы үшін азық-түліктің қолжетімділігі, қауіпсіздігі маңызды аспектілердің бірі саналды. 1935 жылдың ақпан айында колхозшы-екпінділердің 2-ші Бүкілодақтық съезі өтті. Осы өткен съезде жарғы қабылданды. Жарғыда колхоздар мен совхоздарды ұйымдастырудың маңызды аспектілері айқындалды. Бастапқыда колхоздар мен совхоздар ауылшаруашылық артельдер ретінде құрылды. Шағын жеке шаруашылықтың артта қалуы, жоғары еңбек өнімділігін құру және осылайша колхозшылардың жақсы өмірін қамтамасыз ету үшін жарғының рөлі маңызды болу қажет еді.

Шаруаның жалақысы ауылшаруашылық кәсіпорынның ұйымдасуына байланысты болды. Бірақ соғыс жылдарынан кейін де «жұмыс күндері» нақты ақшаның орнында пайдаланды. «Еңбек күндерін» орындау бойынша нормативтер болды. Колхоз мүшелеріне жалақы есептелмеді. Орындалған жұмыстардың есебі «жұмыс күндерінде» жүргізілді. Сонымен қатар, жұмыс күндеріндегі бірдей жұмыс үшін төлемдер әртүрлі аудандарда ғана емес, көрші шаруашылықтарда да айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін

еді. Мемлекет алдындағы міндеттемелерді орындағаннан кейін (міндетті түрде жеткізу, машина-трактор станцияларының қызметтері үшін заттай төлем енгізу, тұқым несиелерін қайтару, тұқым және жемшөп қорларын қалыптастыру, өнімнің бір бөлігін мемлекетке немесе колхоз нарығына сату) егіннің қалғаны колхозшылар арасында бөлінді. Әдетте, оның таралуы жылына бір рет болды. Колхозшы өзінің жылдық жұмысы үшін колхоздың жылдық кірісінің үлесін оған есептелген жұмыс күндеріне пропорционалды түрде алды (негізінен заттай түрде астық, сирек басқа ауылшаруашылық өнімдері). Жұмыс күнін берудің бірыңғай нормалары болған жоқ. Жұмыс күні үшін алынған көлем колхоздың иелігінде қалған мүлікке байланысты болды. Еңбекке жүздеген грамнан бірнеше килограмға дейін астық таратылуы мүмкін [2].

Шаруалар жалақыны орындалған жұмыс күндері, колхоздар мен совхоздар шығарған белгілі бір өнімдер бойынша алды. Сондай-ақ, жұмыс уақыты уақытпен ғана емес, сонымен бірге осы уақыт ішінде жасалған жұмыс мөлшерімен де анықталды. Егер колхозшы дайындалған шөп, кесілген отын және т.б. саны бойынша белгіленген норманы орындамаса, онда оған толық «жұмыс күні» қойылмады. Сонымен қатар, норманы орындамағандармен толық есептесуге тыйым салынды. Олар күнделікті айыппұлдарды $\frac{1}{4}$ еңбек күніне және басқа да жазаларға тартылды. 1939 жылы еңбек тәртібін нығайту үшін жұмыс күндерінің ең төменгі нормасы енгізілді: КСРО-ның оңтүстік аймақтарында – жылына 100 күн, солтүстікте – 60, қалғандарында – 80. Норманы орындамағандарға колхоздан аластату, үй учаскелерінен айыру және тіпті көшіру қаупі төнді. 1942 жылы бұл нормалар сәйкесінше 150, 100 және 120 күнге дейін өсті және содан бері азаймады. Еңбек күндерін толық орындалмаған шаруалар қылмыстық жауапкершілікке тартылды. 12 жастан 16 жасқа дейінгі балалар үшін міндетті 50 жұмыс күні пайда болды. Бірақ орындамағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартпады [3].

Қосалқы шаруашылыққа (шаруаның жеке участкісіндегі өнімге) салынатын салық колхозшылар үшін ауыр еді. Колхозшылардың кірісін есептейтін нормалар болды. Колхозшылардың еңбек күндері бойынша колхоздардан алатын табыстарына ақшалай және заттай нысанда ауыл шаруашылығына салық салынбады. 1939 жылғы 1 қыркүйектегі ауыл шаруашылығы салығы туралы Заңның 23-бабы мынадай редакцияда жазылған: "23-бап. Шаруашылыққа жеке еңбегімен қатысатын, отбасының еңбекке қабілетті мүшелері жоқ егде жасына байланысты еңбекке жарамсыз колхозшылардың шаруашылықтары (60 және одан да көп жастағы ерлер, 55 және одан да көп жастағы әйелдер) есептелген салықтың 50%-ын төлеуден босатылады. Бұл жеңілдік колхозшылардың шаруашылықтарымен тең негізде ауылшаруашылық салығы салынатын колхоз мүшелері емес шаруашылықтарына қолданылады" [4]. Колхоздан шыққан (шығарылған) шаруалар колхоздан шыққан (шығарылған) уақытына қарамастан, жеке-дара шаруа қожалықтарымен бірдей негізде ауыл шаруашылығы салығын төлеуге тиіс еді. Егер колхоз ауласының құрамында отбасының еңбекке қабілетті жекелеген мүшелері колхоз мүшелері болып тұрмаса немесе колхоздан шығып қалса (шығарылса) және жалданып жұмыс істемесе, онда мұндай шаруашылықтан салықтың есептелген сомасы 20 пайызға артты [5].

КСРО Министрлер Кеңесінің 1948 жылғы 19 сәуірдегі «Колхоздарда ұйымдастыруды жақсарту, өнімділікті арттыру және еңбекақы төлеуді реттеу жөніндегі шаралар туралы» қаулысында колхоздарға кірістерді бригада жинаған егінді ескере отырып, ал бригадаларда – жоғары өнім алған бригадалар мен буындардың колхозшылары сәйкесінше алуы үшін бөлу ұсынылды. 1950 жылдардың ортасына дейін орташа жұмыс күні өнеркәсіптік жұмысшының орташа күндік жалақысының шамамен 36% құрады. Жыл қорытындысы бойынша колхозшы совхоз жұмысшысына қарағанда 3 есе, ал өнеркәсіп жұмысшысына қарағанда 4 есе аз жалақы алды. КОКП ОК мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1956 жылғы 6 наурыздағы қаулысы негізінде колхоздардың есептеу және төлеу әдістеріндегі дербестігі кеңейтілді. 1956 жылы жаңа «ауылшаруашылық хартиясының» енгізілуімен колхоздар ең аз жұмыс күнін өз бетінше белгілеу құқығына ие болды. Көптеген колхоздарда еңбекақы төлеу нысандары қабылданды, бұл 1948 жылғы 19 сәуірдегі қаулымен ұсынылған тәртіптен айтарлықтай ерекшеленді. 1958-1959 жылдары колхоздардың ақшалай кірістері едәуір өсті. Көптеген колхоздар ай сайынғы аванс түрінде төлеу үшін ақшалай және заттай қорлар құра бастады, ал жылдың соңында түпкілікті есеп айырысу жүргізілді. КОКП ОК және КСРО Министрлер Кеңесінің 1966 жылғы 18 мамырдағы «колхозшылардың қоғамдық өндірісті дамытуға материалдық қызығушылығын арттыру туралы» қаулысымен колхозшылардың еңбек күндерінің орнына қосымша ақы мен сыйлықақы алу құқығын қоса алғанда, кепілдендірілген жалақы енгізілді. Қосымша ақы мал шаруашылығының өнімділігі мен өнімділігі жоспарын жұмыс күндеріне арналған кірістерден асыра орындағаны үшін берілді. Колхоз жұмысшының барлық түрлері олардың қиындықтары мен күрделілігіне байланысты тоғыз разрядтық торға сәйкес қарастырылды. Бірінші санатқа ең жеңіл және ең аз

білікті жұмыстар кіреді - олар жарты жұмыс күнінде бағаланады; тоғызыншы санат бойынша ең қиын және жоғары біліктілікті қажет ететін жұмыстар бағаланды – олар үшін 2,5 жұмыс күні болып белгіленді.

Еңбек күнінің құны ұжымшар мемлекет алдындағы өз міндеттемелерін орындағаннан, қоғамдық қорлар құрғаннан және ауыл шаруашылығы дақылдарының жоғары шығымдылығы мен мал шаруашылығының жоғары өнімділігі үшін қосымша еңбекақы төлеу тәртібімен тиесілі өнім бөлінгеннен кейін айқындалады. Осыдан кейін қалған және колхозшылар арасында бөлуге жататын өнімдер мен ақшалай кірістер колхозға жұмсалған жұмыс күндеріне байланысты бір жұмыс күнінің заттай және ақшалай құнын анықтады.

«Жұмыс күні» (еңбеккүн) жеке колхозшының жұмыс күні ішінде жұмсаған жұмыс уақытының өлшеуіші болып табылмайды. Еңбеккүн - бұл колхоздың әр мүшесі колхоздың қоғамдық өндірісіне салған еңбек саны мен сапасының өлшеуіші. Жұмыс күні ішінде білікті жұмыс істейтін колхозшы (мысалы, тракторшы) күніне төрт немесе одан да көп жұмыс күнін жасай алады, ал біліктілігі жоқ жұмысшы (мысалы, күзетші) толық жұмыс күнінде тек жарты жұмыс күнін ала алады. Жұмыс күні колхозшының колхоздық кірістерге құқығын анықтады: колхозшы неғұрлым көп және жақсы жұмыс істесе, соғұрлым оған жұмыс күндері есептеледі. Жұмыс күні колхоздағы еңбек өлшемі бола отырып, сонымен бірге жалақы өлшемі ретінде қызмет етеді [6, 83 б.]. КСРО Министрлер Кеңесінің 1948 жылғы 19 сәуірдегі қаулысымен колхоздарда өндіріс нормалары және жұмыс күндеріндегі жұмыс бағалары мақұлданды. Қаулы одақтық және автономиялық республикалардың Министрлер кеңестерін, өлкелік атқару комитеті мен облыстық атқару комитетін ауылшаруашылық жұмыстарды қадағалауды жүктеді. Бірақ тәжірибе колхозшыларға еңбекақыны ақшалай төлеу 1950 жылдары Солтүстік Қазақстан облысында орналасқан колхоздар енгізе бастады. ОКпленумы И.В. Сталиннің нұсқауына сүйене отырып, колхоздарда әр еңбекке қабілетті колхозшы мен колхозшы үшін жылына міндетті түрде жұмыс күндерін өндіру минимумы белгіленді (60-тан 100-ге дейін). Оны орындамаған жағдайда шаруалар колхоздан шығарылып, колхозшы құқығынан айырылы отырды. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысының колхоздарында еңбек күндерін орындаудың осындай нормалары белгіленген. Ал жұмысшылар өз жалақысын ақшалай алды. Мысалы, "Луч Ленин" колхозындағы жалақы аға агроном үшін 750 рубльді, механик 640 рубль, мелиоратор 680 рубль, ветеринар орта есеппен 640-1030 рубль, ветеринарлық фельдшер 410-650 рубль болды [7, 83 п.]. Сондай-ақ, жұмысшылар дәнді дақылдардан – 15 пайыз, күріш пен күнбағыс – 5 пайыз, картоп пен көкөністер-15 пайыз адып отырды [8, 96 п.]. Колхозшыларға жұмыс күндерінде емес, рубльмен жалақы төлеу алғаш тәжірибесі енгізілген еді. 1950 жылы СҚО "Коминтерна", "Прогресс" (Измайловка ауылы) колхоздарын біріктіру туралы шешім қабылданды. Сталин атындағы колхоз бұл тәжірибені бірінші болып енгізді. Бұл колхоз шаруаларға жалақыны "таяқшалармен" емес, рубльмен төлеген еді.

Шаруалардың негізгі табысы үй шаруашылығында алынған өнімдер болды. Жеке учаскенің көмегімен олар өмір сүру үшін қаражаттың 60-тан 95 пайызға дейін алды. Жеке қосалқы шаруашылық шаруаларды ет, сүт, көкөніс, жұмыртқа, маймен қамтамасыз етті. Нарықта түскен өнімнің бір бөлігін сату арқылы олар ақша алды. Елуінші жылдарға қарай көптеген аудандарда және басқа да жақын аймақтарда шаруалардың бір отбасына орташа есеппен жеке шаруашылық 5.000 рубль табыс алып келгенін анықтауға мүмкіндік береді. Егер сіз алынған табыстың құрылымына қарасаңыз, онда жұмыс күндері әр отбасы жұмыс уақытының 80-90 пайызын жұмсап, барлық кірістердің тек 11% алатындығын көре аласыз. [9, 2 б.]. Мемлекет колхоздар мен совхоздардың тұрғындарына тұрғын үй салу үшін, сондай-ақ жеке қосалқы шаруашылық жүргізу мақсатында жер учаскелерін беріп отырды. Учаскелердің өлшемдері 50 сотқаға дейін жетті. Мысалы, үлкен қалаларда тұрғындар жеке үй салу үшін 6-10 соттық жер алып отырды. Ауыл тұрғындары өз учаскелерін бірнеше секторға бөлді. Бірінші секторда негізінен жеміс ағаштары отырғызылды. Ал басқа секторларда шаруалар ірі қара мен құс ұстады. Сондай-ақ, шаруалар көкөністер мен жеміс-жидектер өсірді. Ауыл тұрғындарының үшін басты мәселе өз өнімдерін базарларға жеткізу болды. Мемлекет колхоздар мен совхоздар тұрғындарының барлық қиындықтары мен қиыншылықтарын түсінді. Шаруалар өздері шығарған өнімдерін қалаларға барып сатты. Соғыстан кейінгі жылдарда көлік тапшы болатын. Сол себепті шаруалар арбалармен өнімдерін тасымалдады.

Қорытынды. Жалпы алғанда жеке қосалқы шаруашылықта жұмыс істеу күтілетін табыс алып келмеді. Шаруаларға көп жұмыс істеу қажет болды. Мемлекет колхоз және совхоз қызметкерлерінің еңбегін әрдайым тиісті деңгейде бағалай бермейді. 1960 жылдарға дейін жалақының орнына шаруалар жұмыс күндерін алып отырды. Колхоз өзі шығарған өнімді шаруалар арасында еңбекақы ретінде үлестіріліп отырды. Шаруаларға өздерінің күнделікті тұрмысында қолданатын заттарды сатып алу үшін ақша қажет еді. Ауыл тұрғыны қосалқы шаруашылықта алған өнімдерін сату арқылы табыс тапты. Соғыс

жылдарынан кейінгі уақыттың ауыртпалығы ауылдық жерлерге түсті. Шынында да, өнеркәсіп пен қалаларды қалпына келтіру үшін азық-түлік өнімдері ауадай қажет еді. Ауылдарда, әсіресе кішкентай ауылдарда мектептер, балабақшалар мен клубтар жетіспеді. Ауылдардан қалаларға көшу үрдісі әрдайым жоғары болды. Колхоздар мен совхоздарда өмір сүру өте қиын болды. Қалаға оқуға баратын жастар колхоз төрағасынан арнайы рұқсат қағазын алатын. Сонымен қатар шаруалар өздерінің жұмыстарымен қалаға аттанатын болса да рұқсат қағазын алу керек болатын.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Примерный устава сельскохозяйственной артели от 17 февраля 1935 г, Госполитиздат, 1953 г. 56 с.*
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. <https://money.onliner.by/2022/04/17/trudodni-kak-sredstvo-ot-krizisov>
4. *Президиум Верховного Совета СССР указ от 13 июля 1948 года об изменении статей 8 и 23 и об отмене статьи 25 закона о сельскохозяйственном налоге.* // http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4700.htm
5. *Президиум Верховного Совета СССР указ от 15 июля 1948 года об изменении статей 10 закона о сельскохозяйственном налоге.* // http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4701.htm
6. *Солтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві, ф – 1189, т – 1, іс – 1512, 83 - н.*
7. *Солтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві, ф – 1189, т – 1, іс – 1368, 83 -н.*
8. *Солтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві, ф – 1189, т – 1, іс – 1487, 96-н.*
9. *Мухамедов Рашид Алимович Приусадебные хозяйства колхозников в послевоенный период (1946–1953 гг.)* // <https://cyberleninka.ru/article/n/priusadebnye-hozyaystva-kolhoznikov-v-poslevoennyi-period-1946-1953-gg>.

Referens:

- 1 *Primernyi ustava selskohozäistvennoi arteli ot 17 fevralä 1935g, Gospolitizdat, 1953 g. 56 s.*
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. <https://money.onliner.by/2022/04/17/trudodni-kak-sredstvo-ot-krizisov>
4. *Prezidium Verhovnogo Soveta SSSR ukaz ot 13 iulä 1948 goda ob izmenenii statei 8 i 23 i ob otmene stati 25 zakona o selskohozäistvennom naloge.* // http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4700.htm
5. *Prezidium Verhovnogo Soveta SSSR ukaz ot 15 iulä 1948 goda ob izmenenii statei 10 zakona o selskohozäistvennom naloge.* // http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4701.htm
6. *Soltüstik Qazaqstan oblysynyň memlekettik arhivi, f – 1189, t – 1, is – 1512, 83 - p.*
7. *Soltüstik Qazaqstan oblysynyň memlekettik arhivi, f – 1189, t – 1, is – 1368, 83 -p.*
8. *Soltüstik Qazaqstan oblysynyň memlekettik arhivi, f – 1189, t – 1, is – 1487, 96-p.*
9. *Muhamedov Raşit Alimovich Priusadebnye hozäistva kolhoznikov v poslevoennyi period (1946–1953 gg)* // <https://cyberleninka.ru/article/n/priusadebnye-hozyaystva-kolhoznikov-v-poslevoennyi-period-1946-1953-gg>

ӘӨЖ 794(187)
МРНТИ 03.20.20

А.Т. Камза¹

*¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты
Алматы, Қазақстан
E-mail: talgatqyzy@inbox.ru*

«КЕЙІНГІ СТАЛИНИЗМ» ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БИЛІК ЖӘНЕ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Кейінгі Сталиндік кезең тарихнамасы ең алдымен Сталин дәуіріндегі зерттеулерді ғалымдардың қалаған жеті кезеңіне қарай бөлуге болады. Ғылыми әдебиеттерге жалпы шолу көбінесе жеке жұмыстар Сталиннің үш кезеңінің біріне арналғанын көрсетеді. Олар: 1920-1930 жылдар, Екінші дүниежүзілік соғысы кезеңі немесе соғыстан кейінгі уақыт, 1950 жылдардың ортасына дейін, Сталин дәуірінен «шығу» жүзеге асырылғанға дейін. Бұл ретте тарихшылар тарапынан басты назар бірінші кезеңге аударылады. Мұны саяси науқандар туралы соңғы жарияланған жұмыстардың мысалынан да оңай көруге болады, олардың біршамасы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңге, ал қалғандары соғысқа дейінгі жылдарға арналған. Ең танымал тарихшылардың еңбектерінің көпшілігі 1920-1930 жылдарға арналған.

Мақалада дәл осы кезең, «кейінгі сталинизм» тұсындағы билік және интеллигенция тарихнамасының классификациясы жайлы айтылады.

Бұл кезеңді қазақстандық ғалымдар мен Кеңестік дәуірдің ғалымдарынан бұрын шетел ғалымдары кеңінен зерттеуді Екінші дүниежүзілік соғысы аяқталмай жатып бастаған. Кеңес өкіметі кезінде де, КСРО ыдырағаннан кейін де шетел авторларының көптеген еңбектері кеңестік ұлт саясаты мен ұлт мәселесіне арналған.

Мақала «Кейінгі Сталинизм» мәселесі туралы еңбектер саны осы тарихнаманы зерттеудің үшінші ерте кезден бастап зерттеле бастаған ғылыми айналымға жеткілікті ене қоймаған қайнар көздер-кезекті баспалар мен үгіт насихат басылымдарына сүйене отырып жазылды.

Тірек сөздер: тарихнама, Сталин дәуірі, билік, интеллигенция, саяси науқан.

Камза А.Т.¹

*¹ докторант 2 курса КазНУ имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
E-mail: talgatqyzy@inbox.ru*

ИСТОРИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ ВЛАСТИ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ГОДЫ «ПОЗДНЕГО СТАЛИНИЗМА»

Аннотация

Историографию постсталинского периода можно разделить на семь периодов, которым отдают предпочтение ученые. Общий обзор научной литературы показывает, что отдельные работы часто посвящены одному из трех сталинских периодов. Это: 1920-1930-е годы, период Второй мировой войны или послевоенный период, до середины 1950-х годов, когда был осуществлен «выход» из сталинской эпохи. При этом историки акцентируют внимание на первом периоде. В этом легко убедиться на примере опубликованных в последнее время работ о политических кампаниях, одни из которых посвящены послевоенному периоду, а другие – предвоенным годам. Большинство работ самых известных историков посвящено 1920-м и 1930-м годам.

В статье говорится о классификации историографии власти и интеллигенции в этот период «позднего сталинизма».

Перед окончанием Второй мировой войны зарубежные ученые стали широко изучать этот период раньше казахстанских ученых и ученых советского времени. Как в советский период, так и после распада СССР многие работы зарубежных авторов были посвящены советской национальной политике и национальным вопросам.

Статья написана на основе недостаточно проникших в научный оборот источников - периодических изданий и пропагандистских изданий, которые начали изучаться с третьего раннего периода изучения данной историографии.

Ключевые слова: историография, сталинская эпоха, власть, интеллигенция, политическая кампания.

*A.T. Kamza*¹

¹*PhD student of the 2nd year of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

e-mail: talgatqyzy@inbox.ru

HISTORICAL CLASSIFICATION OF THE PROBLEM OF AUTHORITY AND INTELLIGENCE IN KAZAKHSTAN IN THE YEARS OF «LATE STALINISM»

Abstract

The historiography of the post-Stalin period can be divided into seven periods, which are preferred by scholars. A general review of the scientific literature shows that individual works are often devoted to one of the three Stalinist periods. These are: 1920-1930s, the period of the Second World War or the post-war period, until the mid-1950s, when the "exit" from the Stalin era was carried out. At the same time, historians focus on the first period. This can be easily seen from the recently published works on political campaigns, some of which are devoted to the post-war period, and others to the pre-war years. Most of the works of the most famous historians are devoted to the 1920s and 1930s.

The article deals with the classification of the historiography of power and the intelligentsia in this period of "late Stalinism".

Before the end of World War II, foreign scientists began to study this period widely before Kazakh scientists and scientists of the Soviet era. Both in the Soviet period and after the collapse of the USSR, many works by foreign authors were devoted to Soviet national policy and national issues.

The article is written on the basis of sources that have not penetrated into scientific circulation enough - periodicals and propaganda publications, which began to be studied from the third early period of the study of this historiography.

Keywords: historiography, Stalin era, government, intelligentsia, political campaign

Кіріспе. Қазақстан тарихында сталинизм кезеңі әртүрлі қоғамдық, саяси, әлеуметтік, мәдени құбылыстармен және оқиғалармен ерекшеленеді. Қазақстанның соңғы отыз жылдық тарихында, көптеген тарихи оқиғалар қайта зерттелініп жаңғыруда, соған орай ғалымдар объективті баға беруге тырысуда. Соның ішінде біздің қарастырып отырған Қазақстандағы «кейінгі сталинизм» кезеңіндегі билік және интеллигенция мәселелеріне қатысты тарихнамалық классификация жүргізу де ерекше орын алады.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған кезең 1945 жыл мен Сталин қайтыс болған 1953 жылдар арасындағы «кейінгі Сталинизм» деп аталатын кезең жайлы шетелдік тарихи ойлар сараланып, Отандық тарихтан осы кезең бойынша шетелдік ғалымдардың көзқарасын ашу мақсатында тарихнама кезеңдеріне зерттеу жүргізіліп келеді.

«Кейінгі Сталинизм» дәуірі бойынша негізгі ақпараттар дерегі шетелдік зерттеушілердің еңбегінен құралды және қазіргі қазақстандық зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде айқын көрініс табады.

Қазіргі заманда «интеллигенция мен билік» мәселесі әлемдік қоғамдық ой-пікірде белгілі мәселелердің бірі болып табылады. Тоталитаризм, атап айтқанда сталинизм бүгінгі күнге дейін қызу пікірталас нысаны, өйткені соңғы сталинизм деп аталатын соғыстан кейінгі кезең тарихшылар арасында ерекше пікірге ие. Соңғы сталинизм кезеңіндегі қазіргі Қазақстанның саяси және мәдени келбеті сталиндік режимнің кеңестік тоталитаризмнің «интеллектуалдық мұрасы» ретіндегі трансформациясы ретінде талданады.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құруды тапсыра отырып, «... XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін зобалаңы –

халқымыздың тарихындағы қасіретті кезең. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін осы нәубеттің құрбандарын мәңгі есте қалдыру үшін мемлекеттік деңгейдегі тиісті шараларды жүзеге асыра бастады.

Біз жазықсыз жазаланғандардың әрқайсысын есте сақтау арқылы ғана кемел келешекке жол ашамыз. Болашақтың берік негізі Тәуелсіздіктен бастау алады.

Өткен ғасырдағы ең қилы кезеңнің бірінде жазықсыз жапа шеккендердің рухына тағзым ету – баршамыздың перзенттік борышымыз» [1].

Қазақстандық көптеген зерттеушілері Сталин заманының Екінші дүниежүзілік соғысына дейінгі билік еткен кезеңдерін назарға алды. Екінші дүниежүзілік соғысынан кейін Сталинизм бойынша қазақстандық тарихшылар, әлеуметтанушылар мен басқа саланың өкілдерінен гөрі шетелдік ғалымдар бұл мәселеге өз көзқарастарын білдіріп жатты.

Өйткені, Екінші дүниежүзілік соғысының аяқталу мерзімі әлемдік ғылым қоғамдастықтың кеңестер одағы мен одақтас республикалардың қызығушылығының жаңа толқынын туғызды.

Жекелеген шетелдік ғалымдар «кейінгі Сталинизм» деген атауға ие болған (“Late Stalinism”) синонимі «соғыстан кейінгі Сталинизм» (Postwar Stalinism) дәуіріне көп көңіл бөлді [2, 252 б.].

1945 жылы Екінші дүниежүзілік соғысының бітуімен басталатын бұл дәстүрлі тарихнама кезеңі 1953 жылы И.В. Сталиннің өмірден озғанымен аяқталады. Алайда, бұл кезеңнің аяқталуының балама мерзімін Коммунистік Партиясының 1956 жылы өткен XX съезіндегі Н.С. Хрущевтың баяндамасында шекті шекарасымен бітеді деген көзқарастар да бар [2, 276 б.] .

Дегенмен, шетелдік зерттеушілер, талаптағыдай бұл кезеңді 1945-1953 жыл аралығында тарихнама негізінде қарайды.

Мақаланың өзектілігі. «Кейінгі сталинизм» тарихы болып саналатын 1940 жылдардың ортасы – 1950 жылдардың басы кеңестік тарихтың негізгі зерттеу бағыттарының бірі болып қала береді. «Кейінгі сталинизм» деп Ұлы Отан соғысынан кейінгі және 1953 жылы наурызда Сталин қайтыс болғанға дейінгі кезеңді түсіну әдетке айналған. Осы уақытта қираған, бірақ соғыстан жеңімпаз ретінде шыққан Кеңес Одағы халықаралық қатынастардың негізгі ойыншысы және тартымдылық полюстерінің біріне айналып, супердержаваға айналады. Көп ұзамай, көбінесе ішкі саяси даму векторын анықтайтын қырғи-қабақ соғыс басталды. Ел ішінде жеке билік режимі Сталин және оның культі шарықтау шегіне жетеді. Сонымен бірге, қартайған «көсем» ұлан-ғайыр елді басқарудың барлық иірімдерін өз қолына шоғырландырып, идеологиялық мәселелерге көбірек көңіл бөлді. Бұл мүмкіндіктер бұл уақытты арнайы кезеңге бөлуге мүмкіндік береді. «Кейінгі сталинизмге» тән сипат халықты Батыспен қарсы тұруға жұмылдыруға бағытталған идеологиялық науқандар болды.

Идеологиялық науқандар мен талқылаулар соғыстан кейінгі кеңестік қоғамның рухани өмірінің ең маңызды мазмұнына айналды. Бір қызығы, тарихнамада осы оқиғаларға арнайы арналған монография әлі де жоқ. Тарихшы ғалымдар «кейінгі сталинизм» дәуіріндегі кеңестік тарих ғылымының дамуын әр қырынан талдады, бірақ идеологиялық науқандар мен олардың тарихнамалық үдеріске әсері әртүрлі себептермен айналып өтті. Бір авторлар бұл ғылымға қатысты сыртқы фактор ғана деп есептейді, оны асыра бағалауға болмайды. Енді бірі бұрынғы кезеңдерде және басқа мәселелерде сыналған таңдалған әдіснамалық үлгіге сүйене отырып, құбылыстар мен оқиғалардың жиынтығын жоғалтып, процестің белгілі бір аспектілеріне назар аударады. Әрине, идеологиялық процестер тарих ғылымының дамуы үшін тек барлық жағдайдың алғышарты деп санауға болады, бірақ олай емес. Идеологиялық науқандардың назар аударуға лайық болуының тағы бір себебі, соңғы емес. Өйткені, тарихшылардың барлығы дерлік белгілі бір сатылардан өтті, олар кейін кеңестік, содан кейін тәуелсіз қазақ елінің тарих ғылымының мақтанышына, оның жетістіктері мен дәстүрлерінің символына айналды.

Кеңестік кезеңде Қазақстанның тарих ғылымы негізінен Мәскеуде белгіленген стандарттар мен канондарды басшылыққа алды. Жалпы алғанда, ол кезде Қазақстандағы ғылым тілі негізінен орыс тілі болды. Алайда, мұнымен қатар КСРО халықтарының достығы мен ұлттық ғылыми кадрларды даярлау жөніндегі кеңестік басшылықтың саяси бағыты маңызды рөл атқарды. Тәуелсіздігімізді алған отыз жылдан астам мерзімде еліміздің сол кезеңін, яғни, «кейінгі Сталинизм» деп аталатын кезеңін зерттеу қазақстандақ тарихшылар үшін үлкен еңбекті қажет етеді. Өйткені, осы жылдар аралығында зерттеу жүргізілген материалдар жоқтың қасы. Сондықтан қазақ тілінде зерттеліп отырылған мақаланың негізгі өзектілігі де осында.

Мақсаты. Екінші дүниежүзілік соғысынан кейінгі Қазақстандағы “кейінгі Сталинизм” дәуірінің тарихнамасын ашу және оның кезеңдерінің ерекшеліктерін жан-жақты қарастыру болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Қазіргі кезеңде бұл мәселе бойынша Коммунистік партия тарихшыларынан бастап, шетелдік ғалымдар зерттеушілерінен жан-жақты хабар беретін тарихнамалық зерттеулердің бар екендігі белгілі.

Кеңес өкіметі кезінде де, КСРО ыдырағаннан кейін де шетел авторларының көптеген еңбектері кеңестік ұлт саясаты мен ұлт мәселесін оның ішінде «кейінгі сталинизм» кезеңін зерттеуге арналған. Шетелдік тарихнамаға тән қасиет кеңестік ұлт саясаты мәселесінің жан-жақты қамтылуы, сонымен бірге оны зерттеудегі көзқарастардың идеологиялық алшақтығы болып табылады. Жақын шетелден келген зерттеушілердің еңбектерінің ішінде ресей авторларының еңбектеріне баса назар аударылады. Екінші Дүниежүзілік соғыс аяқталмай жатып, батыс баспаларында Кеңес Одағының соғыстан кейінгі жағдайы туралы жеке басылымдар бірінен кейін бірі шығып жатты [Childs, 1943; [3]. Dallin, 1943.[4]. Сондықтан, ол кезеңде Кеңестер Одағынан бұрын шетелдік тарихнамасының «кейінгі Сталинизм» дәуірін зерттеудің алғашқы баспалдағы 1945 жыл мен 1946 жылдарды қамтиды. Өйткені, сол кезеңде Кеңестер Одағының жүйелі зерттеуді қолға алған, сол кезеңде өз Одақтастарымен қарым-қатынасы бұзыла бастаған Америка Құрама Штаттары мен Ұлыбритания басшылығынан арнайы тапсырмасымен жүзеге асырыла бастады. Осы себептен ғалымдар Кеңестер Одағының сол кезеңдегі жағдайларға бас назар аударды. Бәрінен бұрын ғалымдардың назарында Кеңестер Одағының әскери күші мен сыртқы саясаты [Mansvetov, 1947; [5]. Chamberlin, 1947.[6].], елдің ішкі репрессиясы [Nikolaevsky, 1951. [7].] жайлы кеңінен зерттеулер жүргізді. Ол кезеңдерде тәуелсіздігін алмаған Қазақстан тарихшыларына бұл кезеңді зерттеуді қолға алу үшін Кеңестер Одағының арнайы рұқсаты керек еді.

Жоғарыда айтылғандарды растай отырып, «Қазақстан: этнос, тіл және билік» кітабында кеңестік кезеңнің орыс отаршылдығымен бірдей болмағаны туралы ой қозғайды. Кеңес өкіметі негізінен жергілікті элита өкілдеріне сүйенді, жергілікті халыққа белгілі бір артықшылықтар беретін жергілікті басқару институттары құрылды. Бұл ретте автор титулдық емес ұлт өкілдерінің қазаққа ұсынылған кандидаттарға қатысты өздерін кемтар сезінгенін алға тартады. Зерттеуші Қазақстандағы қазақтардың кеңестік кезеңде тек символдық күшке ие болғанын – барлығын «Мәскеу басқарғанын» атап көрсетеді (Дэйв, 2007). [8].

Талқылау және зерттеу нәтижелері. «Кейінгі сталинизм» тұсындағы билік пен интеллигенциясын зерттеу тарихнамалық бағытта болғандықтан әрі оның дамуын көрсету мақсатында негізгі мәселені осы мақалада көтерген абзал болар деп шештік.

Қазақстан КСРО-ның құрамына ең соңғы болып кірді және басқа одақтық республикалардан кейін сол жолмен кетті. Осы екі оқиғаның арасында көп нәрсе сәйкес келеді: миллиондаған адамдардың өлімі, оқу орындары мен өнеркәсіптік кәсіпорындардың құрылысы, соғысқа қатысу, халықтарды депортациялау және эвакуациялау және толқулар болды.

Олай болса, соғыс туралы кеңестік қазақстандық тарихнамасының дамуындағы сталиндік кезең оның алғашқы кезеңі ретінде күшті насихаттық құрамдас бөліктен басқа, білімнің жинақталуымен және түсінігімен сипатталады. Бірақ сонымен бірге жеңістің негізгі факторлары соғыстағы жеңісті қамтамасыз еткен Сталин мен Коммунистік партияның жетекші рөлі туралы дискурс аясында түсіндірілді. Осы уақытта Қазақстан тарихының соғыс кезеңіндегі негізгі тақырыптық бағыттары құрылды. Біріншіден, бұл соғыс жағдайындағы өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының тарихы, тыл еңбеккерлерінің тарихы. Екіншіден, қазақ жауынгерлерінің майдандардағы ерліктерін сипаттау. Үшіншіден, жалпы және облыстық партия ұйымдарындағы республика компартиясының тарихы, олардың соғыс жағдайындағы қызметі. Сонымен бірге айта кету керек, сталиндік тарихнама соғыс тарихымен байланысты жайсыз мәселелерге ешқашан назар аудармаған, мысалы, қуғын-сүргін, дезертирлік, сатқындық және басқа да бірқатар құбылыстарға сәйкес келмейтін құбылыстар туралы жазбаған.

Сонымен қатар, әскери және соңғы сталиндік кезеңдегі қазақ және орыс зерттеушілерінің еңбектеріне шолу жасау, мысалы, кейбір шетелдік және ресейлік тарихшылар сияқты, орысцентризм туралы біржақты тұжырым жасауға мүмкіндік бермейтінін атап өткен жөн. Соғыс кезіндегі және одан кейінгі сталиндік насихат және саяси мәдениет [9, 12–14 б.]. Әрине, Қазақстанда шыққан соғыс туралы тарихи еңбектердің басым көпшілігі орыс тілінде басылып, ғылыми канондарды Мәскеу бекіткенін жоққа шығаруға болмайды. Бірақ мазмұны жағынан тарихи басылымдарда өткен және Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақ батырлары, қазақ халқы туралы сөз болды. Жалпы алғанда, соғыс туралы сталиндік тарихнама тарихи шығармаларды жазу үшін көптеген канондар жасады, олар әлі де сақталып, кеңестік тарихнамада қолданыла береді, бірақ кейбір түзетулер енгізілді деп айтуға болады.

«Кейінгі сталинизм» кезеңіндегі жергілікті, бірінші кезекте партиялық, органдардың қызметіндегі өзгерістерді зерттеу, мәні бойынша сол кезде қол жетімді болған энергетикалық жүйені дамытудың баламаларын анықтау енді ғана басталады. Осы тақырыпты зерттеушілер үшін Қазақстан ерекше қызығу-

шылық тудырады. Соғыс жылдарында еліміздің жер көлеміне, ауылшаруашылығына және негізгі өнеркәсіптік базасының маңыздылығына ие болды, сондықтан оған жоғары партия басшылығы жіті көңіл бөлді. Соғыстан кейінгі жылдарда Қазақстандық партия ұйымдары орталықты және басқа аймақтарды кадрлармен қамтамасыз етті. Орталық Комитет алдында өз мүдделерін белсенді түрде қорғады, көптеген мәселелердің өз шешімдерін табуға тырысты. Олардың жұмыс тәжірибесін зерделеу бізге оның тарихындағы аса маңызды кезеңде еліміздегі биліктің жоғары және аймақтық деңгейлері арасындағы қарым-қатынасты байқауға мүмкіндік береді.

Тарихи партия ғылымының белгілері КОКП дамуындағы объективті және субъективті факторларға байланысты болды. Сондықтан, кеңестік тарихнамасында «кейінгі сталинизмнің» алғашқы кезеңі 1940 жылдардың екінші жартысы – 1950 жылдардың басында партияның ұйымдастырушылық жұмысын қайта құру мәселелері мен кадр жұмысы мәселелерін жалпылау Сталиннің және басқа да партия жетекшілерінің еңбектерінің әсерінен өтті. Кадрларды іріктеу, саяси және экономикалық жұмысты дұрыс үйлестіру туралы Сталин шығарған тұжырымдар партия органдарының қызметіне арналған барлық басылымдарда қолданылды. Негізінен бұл ғылыми-көпшілік брошюралар, саяси білім беру жүйесіне арналған лекциялардың стенограммалары, партия жетекшілерінің баяндамалары болды.

Қазақстан тарихнамасындағы партия органдарының функциялары мен құрамын өзгерту мәселесін қозғайтын тағы бір бағыт – биліктің жоғарғы эшелонындағы қарым-қатынастарды, оның басшылары мен топтарының 1945-1953 жылдардағы күресін зерттеу.

Бұл жайлы көптеген авторлар қырғи-қабақ соғыстың басталуы жағдайында КСРО жоғарғы басшылығының даму стратегиясын таңдау процесін қайта шығарды, билік жүйесіндегі әртүрлі құрылымдардың арақатынасындағы өзгерістерді атап өтті.

Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін биліктің алдында халық шаруашылығын қалпына келтіру және саяси режимді нығайту міндеті тұрды. Бұл мәселені шешу басқару жүйесін қалыпқа келтіруді талап етті. Бұл, ең алдымен, соғыс жылдарында шаруашылықты басқарған партия органдарының өкілеттіктерін кеңестік және шаруашылық құрылымдарының пайдасына қайта бөлуді білдірді. 1945 жылдың жазында партия органдарын қайта құру жарияланды, бірақ ол 1946 жылдың көктеміне дейін басталмады.

Соғыстан кейінгі кезеңдегі режимнің қатайтылуын көптеген зерттеушілер екі себеппен байланыстырады. И.Сталиннің маникальды күдігімен және қырғи-қабақ соғыстың басталуымен. Бұл соғыс Черчилльдің 1946 жылдың көктемінде Фултонда сөйлеген сөзінен басталды, онда коммунизммен күресу үшін англо-саксон елдерінің одағын құру идеясы ұсынылды. КСРО-да режим үшін жаңа қауіптерге қарсы күрес жарияланды. Негізгі сыртқы қауіп «Англо-американдық империализм», ал ішкі қауіп «Батысқа құлдық табыну» деп жарияланды. Бұл соғыстан кейінгі сталинизмнің идеологиясы мен ішкі саясатындағы бірінші бағыт [9].

1947 жылы 14 мамырда И.Сталин жазушылармен кездесуінде (К.Симонов жазып алған): «Біздің орташа интеллигенцияны, ғылыми интеллигенцияны, профессорларды, докторларды алатын болсақ, олар советтік патриотизм сезімімен жеткілікті түрде тәрбиеленбеген. Олар шетел мәдениетіне негізсіз таңданыспен қарайды. Әркім жүз пайыз емес, әлі кәмелеттік жасқа толмағанын сезінеді, өздерін мәңгілік шәкірттер қатарында санауға дағдыланған. Бұл дәстүр артта қалған, ол Петрден шыққан. Алдымен немістер, сосын француздар, шетелдіктерге тәнті болды... Бұл нүктені көп жылдар бойы соғу керек, он жыл бойы бұл тақырыпты соғу керек... Біз көптеген зиялы адамдарымыздың арасында өзін-өзі қорлау рухымен күресуіміз керек» [10].

Сталинизм мұрасы бір емес, бірнеше рет талқыланып, «кейінгі сталинизм» кезеңі қайта айналып соғып отырды. КСРО-дан кейінгі кеңестіктегі тіршілік назарды өткенге аударады деп айтуға болады. Өткенге деген деген құмарлық, жалпы алғанда, біздің заманымыздың жаһандық құбылысы болғанымен, бұрынғы КСРО-дан келген адам бұл ауруға екі есе бейім көрінеді, өйткені оның өткенге деген қызығушылығы оның шексіз өмір сүруімен күшейеді.

Бірінші кезекте, орыс тілді сөйлейтін Одақтас Республикалар оның ішінде: КазССР, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы да бар еді.

Жалпы айтқанда, «кейінгі Сталинизм» тарихнамасының дамуының бірінші кезеңінің ғылыми жұмыстар базасының қайнар көздеріне интервью, әңгімелер, кей жағдайларда Кеңестер Одағынан соғыс кезеңінде әкетілген ресми құжаттар болды. Сондықтан, дайындалған зерттеу мәселелері әртүрлі деңгейлерде сипатталады.

Дегенмен, дәл 1945-1953 жылдары аралығында «кейінгі Сталинизм» дәуірі туралы ақпараттардың көптеп жиналуы, оны одан ары қарай терең зерттеулердің басы болды деп айтуға болады.

Тарихнаманың екінші кезеңінің дамуы 1953 жылы И.В. Сталиннің қайтыс болуынан бастап, 1960 жылдардың соңына дейін жалғасады. Осы кезеңдерде алыс және жақын шетел ғалымдары 1917 жылғы ақпан және қазан революцияларынан басталған зерттеулеріне, өзекті тақырып ретінде Н.С. Хрущевтың реформаларын қосады. Кеңестер Одағының соғыстан кейінгі тарихына негізінен «кейінгі Сталинизмнің» қалыптасуына негіз болған тенденциялардан гөрі, оның алдындағы Сталин басқарған кезеңдер жайлы еңбектер көп болды. Дегенмен, бұл жолы Сталин кезеңінен соң елді басқарған «Хрущевтық он жылдықтар» зерттеушілерді қызықтыра бастады [11].

Соғыстан кейінгі дамудың нақты-тарихи мәселелерді зерттеумен қатар, оның теориялық аспектілері белсенді зерттеле басталды. Бәрінен бұрын ғалымдар сталиндік режимнің аясындағы танымалдығымен көзге түскен тоталитаризм теориясына басты назарларын аударды. Оның негізіне Германиядағы А.Гитлердің, Италиядағы Б.Муссолини және Кеңестер Одағындағы И.В. Сталиннің саяси режимдерін салыстыру жатты. Ондай салыстыруға алғашқы қадам жасаған К.Поппер болды. Ол өз еңбегінде либералдық демократия мен тоталитарлық жүйені тікелей қарсы қоя отырып өз зерттеулерін жүргізді [12].

Кеңестік қоғамның қызмет етуінің жан-жақты және негізделген теориясын Х.Арендт жасады. Ол Сталиндік режим өзінің барлық негізін әлеуметтік байланыстар мен қоғамның атомдалуының күйреуіне әкелді деп бекітті [13].

Зерттеушінің пікірінше, ол жоғары биліктің идеология арқылы азаматтарды елдің дамуы мен әлемдік аренада жеткен көзге көрінбейтін жетістіктері арқылы басқаратынын ашып айтты.

Келесіде К.Фридрих және З.Б. Бжезинский тоталитарлық мемлекеттік бірқатар белгілерін ажыратып берді. Оның біріншісі барлығына бірдей идеология мен бір ғана партиясының болуы деп тапса, екіншіден, сол партияның мемлекеттік және көну аппаратына астасып жататынын көрсетті.

Сондықтан кейінгі Сталинизм дәуірінің тарихнамасының дамуының екінші кезеңінің түйінді сәті Кеңестік құрылыстың маңызды жаңа теориялық моделінің құрылуы деп танылды. Ол Кеңестер Одағының кеңінен танымал деректері мен өмірінің тарихы 1920-1940 жылдар аралығында негізделді. Осындай салыстыру түрде келу «кейінгі Сталинизм» деп аталатын Сталиндік кезеңді де жаңаша ойлауға, жаңаша пікірге келуге әкелді [14].

«Кейінгі Сталинизм» тарихнамасының дамуының жаңа үшінші кезеңі соғыстан кейінгі Кеңестер Одағының біртіндеп қалпына келе бастауының 1960 жылдардың соңынан басталады. Бұл кезеңдегі «кейінгі Сталинизм» зерттеу проблемасына қайта оралған зерттеушілердің назары Хрущевтың аты шулы қайта құрулары мен Кеңестер Одағы мен батыс елдерінің арасындағы қарым-қатынастың біртіндеп орныға бастағанына ауды. Бұл кезеңнің негізгі зерттеуі Кеңестер Одағының сыртқы саясатының бір қатар аспектілері болды. Бәрінен бұрын зерттеушілерді қызықтырған суық соғыстың генезисі, сонымен бірге Израил мемлекетінің құрылуы мен Корей жарты аралындағы соғыс сияқты халықаралық маңызы бар жағдайларда кеңестер жағының рөлі қызықтырды. Батыс тарихнамасының осы кезеңіне Екінші дүниежүзілік соғыстың және бірінші соғыстан кейінгі жылдардағы күшпен депортациялау тақырыбы енді. Оны Кеңестер Одағынан келген эмигранттар А.Г. Авторханов және А.М. Некрич белсенді түрде көз көргендерін әңгімелері негізінде құрастыра бастады. Олардың зерттеулерінің көп бөлігі фактологиялық сипатта болды [15].

Сонымен қатар зерттеушілер сол кезеңдегі «кейінгі Сталинизм» дәуіріндегі жағдайлармен өндіріп жатқан процестерді тек сыртқы саясатпен емес, ішкі саясатпен де байланыстыра зерттеді. Бұл бәрінен бұрын шетелдік зерттеушілердің қол жетімді зерттеулерінен алынған ресми сипаттағы көсемдердің сөйлеген сөздерінен, бағдарламалық мақалаларынан және Орталық бұқаралық ақпарат құралдарымен телерадиолардан алынған болатын. Сондықтан ғалымдар идеологиялық кампанияларға шынайы көзқараспен назар аудара отырып, «кейінгі Сталинизм» кезеңіндегі үгіт насихат машинасының қалыптасуының теоретикалық моделін құруға күш салды. Әсіресе Орталық комитеттің секретары мен Орталық комитеттің Бүкілодақтық Коммунистік Партиясының үгіт насихат Басқармасының бастығы А.А. Ждановқа басты назар аударылды. Өйткені ол коммунистік партияның идеология бағытына жауапты болатын. Зерттеушілер А.А. Ждановтың басшылығында идеология саласының реакциялық саясатын сипаттады. Сондай-ақ, ленинградтық партиялық ұйым басқарған А.А. Жданов қызметін «Ленинградтық іспен» тікелей байланыстыра бастады.

Билік үшін сәтті өткен КСРО Жоғарғы Кеңесіне сайлаудан кейін жоғарғы басшылық партияның шаруашылық және қоғамдық өмірдегі ықпалын тарылту бағытын ұстанды. Осыған ұқсас әрекеттер бұрын 1939 жылы, 1944 жылы жасалған, бірақ бірқатар себептермен олар сәтті болмады. Қайта құру кадрларды жаңартудан және большевиктердің Бүкілодақтық коммунистік партиясы Орталық Комитетін қайта құрудан басталды. Салалық басқармалар таратылып, функционалдық басқармалар құрылды. Бүкілодақ-

тық коммунистік партияның большевиктер партиясы Орталық Комитетіндегі негізгі қызметтерді «Ленинград тобының» өкілдері, олардың облыстық комитеттерінің хатшылары арасынан шыққан жақтас-тары атқарды. Реформаны жүргізу жұмысы партия органдарын тексеру жөніндегі басқармаға жүктелді.

Осы кезеңде И.В. Сталиннің жақын ізбасарлары болып келетін Л.П. Берия мен Г.М. Маленьковтар ғалымдардың назарынан тыс қалды, өйткені олардың қызметі ашық басылымдарда тіптен айтылмайтын.

Батыс тарих ғылымында зерттеудің жаңа бағыты, тоталитаризмнің теориясын өзіне қарама-қарсы қою бағытының пайда болғанын өзінше атап өткен жөн. Ол тарихнамада «ревизионизм» деген атпен бекіді.

Осы ойларды дамыта отырып, ревизионистердің бірқатар саяси тарих аясындағы қызметтен толығымен бас тартты және олар әлеуметтік саланы зерттеуге біржола көшті. Өйткені, олар саяси режимдегі қоғамның өзі зерттеудің жеткілікті объектісі бола алады деп санады.

Дегенмен, тарихшы-ревизионистердің басым көпшілігі Кеңестер Одағының соғысқа дейінгі 1920-1930 жылдар аралығын зерттеді. Ал соғыстан кейінгі кезең «кейінгі Сталинизм» кезеңі олардың қызығушылығынан тыс қалды. Бірақ осы авторлардың еңбектері экономистердің соғыстан кейінгі Кеңестер Одағының макроэкономикалық көрсеткіштеріне саралау жүргізуіне негіз болды. Және Кеңестік командалық экономикалық ажырамас бөлігі ерте кездегі орталықтандырудың шегімен бақылау жайлы көзқарастарды қайта қарауға жол ашты. Оның орнына шетелдік тарих ғылымында «кейінгі Сталинизм» кезеңдегі Кеңестік Экономиканың ведомствалық қызығушылыққа біртіндеп тәуелді бола бастағаны туралы тезистер пайда болды.

Сондай-ақ, шетелдік тарихшылар кеңестік экономиканың дамуы мен қайта құру мүмкіндері туралы мәселені белсенді түрде көтерді.

Ғылыми еңбектерде кеңестік аппараттарды жоспарлау және кеңестік экономистер өзінің жұмысында кездескен негізгі мәселелер тізімі туралы сипаттамалар берілді. Негізгі назар Кеңестер Одағының нәтежелі жоспарлаудың бірнеше түрімен байланысты зерттеулерге аударылды. Бұл проблемалық мәселені шешу Кеңестік соғыстан кейінгі қайта құрулардың тиімділігі туралы мәселе қоюдан бастау керектігі айтылды.

1946 жылдың мамыр-шілде айларында Бүкілодақтық коммунистік партияның Орталық Комитеті партия органдарын қайта құрудың бағыттарын айқындады. Олардың негізгілері кадр жұмысын жетілдіру және кадрларды кәсібилендіру, бұқаралық үгіт-насихат жұмыстарын күшейту болды. Орал қалалық партия ұйымдарының белсенді қатысуымен тағы бір бағыттың – партияішілік жұмысты күшейтудің мазмұны әзірленді. Орталықты таңдау бұл өңірде партия органдарының экономиканы қалпына келтірумен соншалықты айналыспауы, өз жұмысындағы типтік кемшіліктерді жоюға көңіл бөлуі себеп болды. 1946 жылдың маусым-шілде айларында өткен облыстық комитеттерінің пленумдарында ішкі партиялық жұмысты күшейту кеңестер мен шаруашылық құрылымдардың функцияларын алмастыру және қамқоршылық орындаудан бас тарту деп түсінді.

1946 жылғы халықаралық жағдайдың шиеленісуі, конверсияның қиындығы және егіннің нашарлығы жоғары басшылықты сол кездегі басқарудың ең тиімді құралы болған партия органдарын реформалауды кейінге қалдыруға мәжбүр етті. Демобилизацияға байланысты партия қатарларының құрамын реттеу мәселесі ерекше маңызға ие болды. Бұл жағдай, сондай-ақ реформаларды жақтаушылар арасындағы келіспеушіліктер (А.А. Жданов пен А.А. Кузнецов) партияның Орталық Комитетінің қаулыларында бекітілген кадрлар мен қатардағы коммунистердің идеялық-саяси дайындығына баса мән берудің өзгеруіне әкелді. Нәтижесінде партия органдарының функцияларын қайта қарау идеясы жүзеге аспай қалды. 1947-1948 жж. бұл бағыттағы күш-жігер жедел науқандық сипатта болды, сондықтан олар партияішілік жұмысқа қайта бағдарлануды қамтамасыз етпеді. Соның салдарынан Қазақстан және республиканың басқа облыстары негізінен шаруашылық мәселелерімен айналысатын партия органдарының қызметінде іс жүзінде қайта құру болған жоқ. Бұған соғыс уақытындағы жұмыс стиліне үйренген немесе партия жұмысын білмейтін көптеген орта және төменгі буын партия қызметкерлерінің қайта құру қажеттігін түсінбеуі де әсер етті.

Зерттеушілердің үлкен қызығушылығын Сталиндік қуғын-сүргін тарихы; ұлттық элитаның шығармашылық, ғылыми, партиялық шаруашылық және т.б. орасан зор қабаты жойылған кезең. Ал қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт зиялылары өкілдерінің мыңдаған қайғылы оқиғаларының ішінде соғыс қысымына ұшыраған адамдардың тағдырлары бар. Сталиндік тоталитарлық машина, бірақ ол оларды жоя алмады.

1947 жылдан кейін КСР Ғылым академиясының президенті республиканың академиялық ғылымының позициясын қорғап, бірқатар меморандумдар, баяндамалар, хаттар жазды. Бұл жазбаларда Қ.И. Сәтбаев КСР ҒА қызметінің нәтижелері, оның қалыптасуы туралы былай дейді: егер 1941 жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалында 100 ғылыми қызметкер болса, оның 14-і кандидат, 3-і

ғылым докторы болса, онда 1947 жылға қарай КСР Ғылым академиясының персоналы 1580 адамды (филиалдармен қоса) құрады, оның ішінде 83 ғылым докторы және 220 ғылым кандидаты жұмыс істеді. Сонымен қатар, Қ.Сәтбаев ғылыми ұлттық кадрлардың өсуіне үлкен көңіл бөледі, 1950 жылға қарай академия қызметкерлерінің арасында ғылыми дәрежесі бар қазақтардың 24,9% құрады. Бірақ жетістіктері мен сіңірген еңбегі КСР Ғылым академиясының президентін де ауыр айыптаулардан қорғай алмады. БК(б)К Орталық Комитетінің бұл шешімдерінің барлығы «зиялы қауымға қарсы кең ауқымды науқанның басталуына» мүмкіндік берді. Зерттеулерде атап көрсетілгендей, соғыстан кейінгі реппер I академик Қ.И. Сәтбаев. 370-381 беттер. 91 Үкімнің I бөлімі «саяси айыптаулардың айқын көрінісі» [17].

«Кейінгі Сталинизм» мәселесі туралы еңбектер саны осы тарихнаманы зерттеудің үшінші ерте кезден бастап зерттеле бастаған ғылыми айналымға жеткілікті ене қоймаған қайнар көздер-кезекті баспалар мен үгіт насихат басылымдарына сүйенді.

Ресми Кеңестік статистиканың жұмыстарының жаңа әдістерін дайындау, жасау Кеңестер Одағының сипатамасының негізді болжамдарын жасауға негіз болды. Бұның барлығы «кейінгі Сталинизм» кезеңін зерттеуде басты акцентті сол кезеңдегі қоғамды басқарған саяси басшылардың қызметтерінен зерттеудің негізі етіп алуға.

Қорытынды. 1945-1991 жылдары арасындағы «кейінгі Сталинизм» тарихнамасының дамуының негізгі бағытын келесі сипатта анықтауға болады.

И.В. Сталиннің қайтыс болуына дейін 1953 жылдары Кеңестер Одағының соғыстан кейінгі кезеңі жайлы эмпирикалық білімдер жинау процесі өтті. 1960 жылдары соғыстан бұрынғы, соғыстан кейінгі Сталин кезеңін тоталитаризм теориясының аясында жалпылай концептуалды зерттеулерді қамтиды.

Бұл жаңа нақты тарихи жұмыстардың пайда болуына және тоталитаризм теориясын жаңадан келе жатқан ғалымдар буынына түсіндіру арқылы қайта жандануға негіз болды.

Қазақстанда бұл жадымен толыққанды жұмыс енді ғана басталып жатыр және оны пәнаралық түрде жүргізу керек. Онымен тарихшылар, заңгерлер, сонымен қатар өнер адамдары жұмыс істеуі керек. Өнер ұжымдық жадының делдалы және қазіргі қазақ өнерінде ішінара орын алып жатқан, кеңестік және кеңестік дәуірге дейінгі көшпелілердің өткен бейнелерін постмодерндік кодтар мен таңбалар қоспасында саналы және бейсаналық түрде қайта өңдейтін қарсы жады құру құралы ретінде әрекет ете алады. Соған қарамастан, сталиндік террордың қасіретті мұрасы айқын, бұл тарихи және жеке материалды нәзік өңдеуді қамтитын осы мұраны түсіндіру мен көрсетудің этикалық және эстетикалық қиындықтарын қабылдайтын интеллегенция тарапынан ерекше көзқарасты талап етеді.

Маңызды түрде атап өтуге болады, «кейінгі Сталинизм» дәуірінен Кеңестер Одағы құлағанға дейін Кеңестер Одағының іс қағаздарына, құжаттарымен тікелей алуға жол болмады. Бұл жағдай тек Ресей президенті болған Б.Н. Ельциннің жарлығымен архив құжаттары мен материалдарына қол жеткізу тәртібі өзгергеннен кейін өзгере бастады. Ол «архивтік революция» деп аталды [18, 34 б.].

Бұл шетелдік ғалымдарымен қатар отандық ғалымдарға дәстүрлі бағытта зерттеу жүргізуге, сонымен қатар «кейінгі Сталинизм» кезеңін жаңа тақырыптар аясында зерттеу жасауға мол мүмкіндік берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Құғын-сүргін құрбандарын ақтайтын мемлекеттік комиссия құрылады* // <https://www.abai.kz/post/120850>
2. Романковский Н.В. *Социология «позднего сталинизма» // Социологического исследования. 1997. №2. – С.69-79.*
3. Childs J.L. *Counts G.S. Amerika, Russia, and the Communist party in the postwar wolds. – New York, 1943. – 92 p.*
4. Dallin D.J. *Russia and rostwar Europe. – New Haven, 1943. – 230.*
5. Mansvetov F.S. *Tannu-Tuvathe Soviet 'Atom city?' The Russian Reviem. 1947. №2. – P. 9-19.*
6. Chamberlin W.N. *U.S.S.R. and U.N. the Russian Review, 1947. – P. 37-43.*
7. Nikolaevsky B.I. *The new Soviet campaign against the peasants. The Russian Review. 1951. №2. – P. 81-98.*
8. Бавна Дэви *“Казахстан: этничность, язык и власть” // издательстве Routledge, 2007. – 134 с.*
9. Урбан, П.К. *Смена тенденций в советской историографии / П.К. Урбан. – Мюнхен, 1959.*
10. Гринберг И.Э. *Идеологические кампании в послевоенном СССР и их последствия для Казахстана // Казахстан: послевоенное общество 1946–1953 гг. Материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы, 2012, 20 апреля. – С. 4.*

11. *Высказывание Сталина о преклонении перед иностранцами, 2012, 15 августа [Электронный ресурс] // <https://politikus.ru/articles/1930-vyskazyvanie-stalina-o-preklonenii-pered-inostrancami.html>*
12. Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V., and Levy, D., eds. *The Collective Memory Reader*. – New York: Oxford University Press, 2011, – P. 3.
13. Popper. *The open society and its enemies*. London, 1945. – 361 p
14. Arendt N. *The origins of totalitarianism*. – New York, 1951. – 701 p
15. Фридрих К., Бжезинский З.Б. «ТОТАЛИТАРНАЯ ДИКТАТУРА И АВТОКРАТИЯ» FRIEDRICH CARL. J., BRZEZINSKI ZB. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. – Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. – XIII, – 438 p.
16. Авторханов А.Г., Некрич А.М. *Народоубийства в СССР. Убийства чеченского народа*. – Мюнхен, 1952. – 72 с.
17. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах*. – Алматы: Атамұра, 2009. Т. 4. – С. 550.
18. Козлов В.А., Локтева О.К. *Архивная революция в России. (1991-1996) // Свободная мысль. 1997. № 1. – С.69-76.*

References

1. Kugyn-syrgin kыrbandaryn aktaityn memlekettik commission кырылады // <https://www.abai.kz/post/120850>
2. Romankovsky N.V. *Sociology of "Late Stalinism" // Social Research. 1997. No. 2. pp.69-79.*
3. Childs J.L. Counts G.S. *Amerika, Russia, and the Communist party in the postwar world*. New York, 1943. – 92 p.
4. Dallin D.J. *Russia and Rostwar Europe*. New Haven, 1943, -230.
5. Mansvetov F.S. *Tannu-Tuvathe Soviet 'Atom city?' The Russian Review. 1947. No. 2. P. 9-19.*
6. Chamberlin W.N. *U.S.S.R. and U.N. the Russian Review, 1947.- P. 37-43.*
7. Nikolaevsky B.I. *The new Soviet campaign against the peasants. The Russian Review. 1951. No. 2. – P.81-98.*
8. Bavna Devi *"Kazakhstan: ethnicity, language and power" // Routledge publishing house, 2007.-134 p.*
9. Wrban, P.K. *Keñestik tariхnamadađı bađittardıñ özgerwi / P.K. Wrban. – Myunxen, 1959 j.*
10. Grinberg I. E. *Ideological campaigns in the post-war USSR and their consequences for Kazakhstan // Kazakhstan: post-war society 1946–1953. Materials of the International scientific-practical conference. - Almaty, 2012, April 20. C. 4.*
11. *Stalin's statement about admiration for foreigners, 2012, August 15 [Electronic resource] // <https://politikus.ru/articles/1930-vyskazyvanie-stalina-o-preklonenii-pered-inostrankami.html>*
12. Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V., and Levy, D., eds. *The Collective Memory Reader*. – New York: Oxford University Press, 2011, p. 3.
13. Popper. *The open society and its enemies*. London, 1945-361p
14. Arendt N. *The origins of totalitarianism*. New York, 1951.-701p
15. Friedrich K., Brzezinski Z.B. *"Totalitarian Dictatorship and Autocracy" FRIEDRICH CARL. J., BRZEZINSKI ZB. Totalitarian dictatorship and autocracy*. – Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. – XIII, 438 p.
16. Avtorkhanov A.G., Nekrich A.M. *Population in the USSR. Murders of the Chechen people*. Munich, 1952.-72 p.
17. Kozlov V.A., Lokteva O.K. *Archival revolution in Russia. (1991-1996) // Free thought. 1997. №.1. – S.69-76.*

МРНТИ 03.20
ӘӨЖ911-09

Е.М. Базарбай *¹

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 2 курс докторанты, Қазақстан, г. Алматы.
E-mail: jbazarbay@gmail.com

ЖАСТАР – ҚОҒАМДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ БАСТЫ ФАКТОРЫ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ МАСС МЕДИАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада жастар - қоғамдағы өзгерістердің басты факторы екендігі және ондағы масс медианың алатын орны қарастырылған. Қазақстан қоғамның саяси кеңістігі ақпараттық-коммуникативтік үрдістердің көпдеңгейлі жүйесіне айналды. Биліктің мақсаттарын көздейтін БАҚ, оппозициялық партиялардың идеологиясы, бизнес элитаның дүниетанымы мен жалдамалы еңбекші әлеуметтік топтар мүдделерін көздейтін БАҚ, азаматтық қоғам идеологтары т.б. топтар мүдделерін көздейтін БАҚ бағытына қарай бкілініп отырған. Осының арасында, әрине, биліктің БАҚ-дары басымдылық көрсетіп Қазақстанның демократиялық мемлекетке бейбіт жолмен эволюциялануының идеологиясы мен саясатын жарнамалады және уағыздады. Сол арқылы билік тұрғындары өз саясаты соңынан ертіп демократиялық мемлекетті тез құрудың мәселелерін шешті. Масс-медиа және бұқаралық коммуникация саласының қолданыс аясы күн өткен сайын қанатын кеңге жайып келеді Масс-медиа және коммуникация қызметі – әлем халықтарының күнделікті бір-бірімен тілдесуі және өзара түсінісуіне негіз қалай отырып, қазақ елінің саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени және өзге де саладағы тамаша табыстары мен жетістіктерін миллиондаған аудиторияға паш етіп жатыр. Масс-медиа – көп ақпарат тарату құрылғысы, ұйымдастырылған техникалық кешен, кез келген мәліметті ғаламтор, теледидар, газет, журналдар арқылы оқып, көріп, естіп, біліп жатамыз.

БАҚ қоғамдағы қайшылықтарды, кемшіліктерді және шешімін таппаған мәселелерді батыл көтеруіне елдің жуналистер корпусының кәсіби мамандығының шындалуы және олардың сөз бостандығын, цензураның болмауын кең көлемде пайдалана алуы көмектесті. Әлеуметтік-саяси жүйенің демократизациялануы электрондық және баспа БАҚ материалдық және финанстық-экономикалық база жасауға көмектесті. Түрлі билік институттарының төңірегіне орналаса бастаған БАҚ өз имидждерін қалыптастырып, өздері жазатын тақырыптар бағыттарын таңдады. Ұлттық саяси-медиа жүйесі тікелей демократия органының миссиясын атқара бастады.

Кілт сөздер. БАҚ, қоғам, жастар саясаты, саяси – медиа, демократия,

Базарбай Е.М. *¹

¹докторант 2 курса КазНУ имени Аль-Фараби, Қазақстан, г. Алматы.

E-mail: jbazarbay@gmail.com

МОЛОДЕЖЬ-ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ПЕРЕМЕН В ОБЩЕСТВЕ И ЕГО МЕСТО В МАСС-МЕДИА

Аннотация

В статье рассматривается, что молодежь - главный фактор перемен в обществе, а также место и роль в нем средств массовой информации. Политическое пространство общества Казахстана стало многоуровневой системой информационно-коммуникативных процессов. СМИ, преследующие цели власти, идеология оппозиционных партий, мировоззрение бизнес-элиты, СМИ, преследующие интересы социальных групп наемных работников, идеологи гражданского общества делятся на СМИ, преследующие интересы других групп. В том числе, конечно же, средства массовой информации власти продвигали и проповедовали идеологию и политику мирного развития Казахстана в демократическое государство. Таким образом, люди власти решали задачи быстрого создания демократического государства, следуя их политике. Область средств массовой информации и массовых коммуникаций расширяется день ото дня. Масс-медиа и коммуникационная деятельность-как основа для повседневного общения и

взаимопонимания народов мира, представляет миллионам зрителей прекрасные успехи и достижения казахского народа в политико-экономической, социально-культурной и других сферах. СМИ – это средство массового распространения информации, организованный технический комплекс, мы читаем, смотрим, слышим и узнаём любую информацию через Интернет, телевидение, газеты, журналы.

Повышение профессионализма журналистского корпуса страны, широкое использование ими свободы слова и отсутствие цензуры помогло средствам массовой информации смело поднимать в обществе противоречия, недостатки и нерешенные вопросы. Демократизация общественно-политической системы способствовала созданию материальной и финансово-экономической базы для электронных и печатных СМИ. Средства массовой информации, которые стали обосновываться вокруг различных институтов власти, формировали собственные образы и выбирали направления тем, по которым пишут. Национальная политико-медийная система стала выполнять миссию органа непосредственной демократии.

Ключевые слова. СМИ, общество, молодежная политика, политические СМИ, демократия

Bazarbay E.M. ^{*1}

¹st year doctoral student of Al - Farabi KazNU, Казахстан, г. Алматы.

E-mail: jbazarbay@gmail.com

YOUTH IS THE MAIN FACTOR OF CHANGES IN SOCIETY AND THE PLACE OF MASS MEDIA IN IT

Abstract

The article discusses the fact that youth is the main factor of change in society and the role of mass media in it. The political space of Kazakhstan society has become a multi-level system of information and communication processes. The media pursuing the goals of power, the ideology of opposition parties, the worldview of the business elite, the media pursuing the interests of social groups of employees, the ideologists of civil society are divided into media pursuing the interests of other groups. Among this, of course, the mass media of the authorities promoted and preached the ideology and policy of the peaceful evolution of Kazakhstan into a democratic state. In that way, the people of power solved the problems of quickly creating a democratic state following their policy. The field of mass media and mass communication is expanding day by day. Mass media and communication activities - laying the foundation for the daily communication and mutual understanding of the peoples of the world, show the great successes and achievements of the Kazakh country in the political, economic, social, cultural and other fields to an audience of millions. Mass media is a mass information distribution device, an organized technical complex, we read, watch, hear and learn any information through the Internet, television, newspapers, magazines.

The strengthening of the professionalism of the country's journalistic corps and their wide use of freedom of speech and the absence of censorship helped The democratization of the social and political system helped to create a material and financial and economic basis for electronic and print media. The mass media, which began to settle around various institutions of power, formed their own images and chose the directions of the topics they write about. The national political-media system began to fulfill the mission of the body of direct democracy.

Keywords. Media, society, youth policy, political - media, democracy,

Кіріспе. Жастар мәдениеті және масс-медиа негізгі теориялық аспектілері, оның қалыптасу кезеңдері, Қазақстандағы жастар мәдениетінің тақырыптары мен мәселелері, оның ішінде масс-медианың қазіргі қоғамның жастар мәдениетіне әсерінің өзекті мәселелері туралы түсінік қалыптастыру қоғамның болашағы. Жастар мәдениетінің қалыптасуы мен дамуының негізгі үрдістерімен таныстыру, Жастар мәдениеті мен масс-медиа объективті және субъективті аспектілерін талдау; меңгеру: жастар мәдениеті мен масс-медиа негізгі ұғымдары; қазіргі заманғы қоғамдық процестер мен құбылыстарды талдау принциптері. "Жастар мәдениеті және масс-медиа" оқу пәнін оқу нәтижесінде маманның академиялық, әлеуметтік-жеке және кәсіби құзыреттері қалыптасады.

XXI ғасырдағы бұқаралық ақпарат құралдары баршамызға таныс. Әлеуметтану тұрғысынан бұқаралық ақпарат құралдары-бұқаралық ақпарат құралдарында ақпаратты жинау, өңдеу, талдау және таратумен айналысатын әлеуметтік институттар.

Саясаттану тұрғысынан алғанда, бұқаралық ақпарат құралдары-бұл саяси үгіт-насихат тәсілі. Алғашқы БАҚ ежелгі уақытта пайда болды, хабаршы жаңа патша жарлығы мен патшалықтың соңғы оқиғаларын жариялау үшін орталық алаңға шыққан кезде пайда болды. Заманауи технологиялардың дамуымен бұқаралық ақпарат құралдары да дамыды. Классикалық баспасөзде (газеттер, журналдар және басқа мерзімді басылымдар) бәсекелестер бар – радио, теледидар, содан кейін интернет. БАҚ түрлері. Бұқаралық ақпарат құралдарының түрлеріне мыналар жатады: баспасөз (газеттер, журналдар); кітап баспалары; баспасөз агенттіктері; радиохабар; теледидар; кино -, бейне -, дыбыс жазу; интернет.

Өзектілігі: Масс-медиа және коммуникация қызметі – әлем халықтарының күнделікті бір-бірімен тілдесуі және өзара түсінісуіне негіз қалай отырып, қазақ елінің саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени және өзге де саладағы тамаша табыстары мен жетістіктерін миллиондаған аудиторияға паш етіп жатыр.

Кейбір құрылғылардың техникалық мүмкіндіктері (бейнекамералар, камералар, диктофондар) Photoshop, бейне редакторлар және басқа орнату бағдарламаларының мүмкіндіктерімен бірге ақпаратты қолайлы жарықпен ұсынуға мүмкіндік береді. Мысал-бейнені түсіру кезінде бұрышты, жарық пен көлеңке әсерін, перспективаны пайдалану.

Қазақстанда да жаһанданудың қарқынды жүріп жатқанын көрсету, бірақ жай әншейін, уақытты өткізу үшін екендігін көрсету. Осы интернет пайдаланушылардың 65%-ы жастар екендігін есепке алсақ мұнда да көңіл көншітпейтін жайттардың болып жатқандығын болжасақ болады. «Ақпарат іздеу және онлайн қызмет көрсету» категориясында, қажет емес медиалар, және интернет пайдаланушылардың интернетті пайдалану статистикасы Коммуникация Ақпарат іздеу және онлайн қызмет көрсету Сабәк және білім, квалификациялық көтерілулер Тауар сату және сатып алу, Банкинг шетелдік сайттарды қолданатынын есепке алсақ, жаһандану жағдайындағы жастардың қалыптасу ерекшелігі, тікелей қабылдап жатқан ақпаратына байланысты [1].

Виртуалды қарым-қатынасын үйлестіріп отыратын жүйелік администратор қызметін атқарушы үлкен ұлттық парақша құру қажеттілігі туындайды. Осыған орай біздің жасайтын ғылыми ұсынысымыз: ҚР Ақпараттандыру және байланыс агенттігі ұйымдастырушы болып, қазақстандық Интернетте мемлекеттік бюджеттің қаржыландыруымен “Қазақстандықтар” деген арнайы парақша бет тіркеп, оның қалыпты жұмысын, жаңаланып отыруын қамтамасыз етуіміз қажет. Аталған сайт Жер шарының түпкір-түпкірінде жүрген қазақстандықтардың басын қосып, бір-бірімен дидарласатын “Виртуалды Отанына” айналуы тиіс. Бұл сайтқа Қазақстан Президентінің, Парламенті мен Үкіметінің, ведомстволары мен елшіліктерінің барлық электронды веб-парақшалары, жеке азаматтардың электронды пошталары мен чаттары қосылып, “Қазақстандықтар” интернет-сайты Қазақстан Республикасының электронды үкімет құру саясаты мен жалпы ақпараттық саясатының басым бағытына айналуы тиіс. Сонда ғана қазақстандық отаншылдықты қалыптастыру мен дамыту ісінде интернет-ресурстарды ұтымды пайдалануға қол жеткіземіз.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, кейбір әлеуметтік желілерді дамыту (ВКонтакте, Facebook, Одноклассники, Twitter) оларды басқа жеке медиа түрі ретінде қосуға мүмкіндік береді. Бұқаралық ақпарат құралдарының мәні-олардың ақпараты бір адамға емес, бүкіл қоғамға арналған. БАҚ функциялары. Бұқаралық ақпарат құралдарының кейбір функциялары олардың саяси құрамдас бөлігін айқын көрсетеді: Ақпараттық функция-қоғамдық өмірдің кез-келген саласына (экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани) қатысты кез-келген ақпаратты жинау және халыққа беру. Қоғамның кез-келген саласының әртүрлі құбылыстарына қоғамдық пікірді қалыптастыру функциясы (мұнда көзқарастың элементтері байқала бастайды). Білім беру функциясы-білім беру, адамның танымдық қабілеттерін кеңейту (мысалы, History Channel бағдарламалары. Кейбір идеологиялық компоненттерді де қамтуы мүмкін). Мемлекеттік органдардың, саясаткерлердің, саяси партиялардың және саяси саланың басқа да субъектілерінің мінез-құлық үлгілерін" тираждау". Басқару функциясы-нақты әлеуметтік, экономикалық, саяси мәселелерді шешу үшін көпшілікті жұмылдыру құралы. Мысал – "салық төлеп, тыныш өмір сүр", "орманда қоқыс тастамаңыз", "жолдарда жүрмеңіз" және т. б. тақырыбындағы бағдарламалар мен мақалалар. Саяси маркетингтің функциясы - саяси өнімді (саяси идеяларды, сайлау кандидаттарының саяси бағдарламаларын және т.б.).

XIX ғасырда Онор де Бальзак баспасөзді заң шығарушы, атқарушы және соттан кейінгі "төртінші билік" деп атады. Жарты ғасырдан астам уақыт бұрын, теледидар таңғажайып және саяси және мәдени қайраткерлерді, қоғамның пұттарын, сондай-ақ алыс елдерде не болып жатқанын көрудің жалғыз мүмкіндігі болған кезде. Сол күндері теледидардан айтылған сөздер бірінші инстанцияның ақиқаты ретінде қабылданды. Әрине, саясаткерлер мұны өздерінің үгіт-насихатында және саяси үгіт-насихатында, ал кәсіпкерлер өз өнімдерін жарнамалауда қолданды. Ғылыми технологиялардың (әсіресе интернеттің) даму

дәуірінде адамдар ақпаратты жан-жақты зерттеп, оны әртүрлі көздерден әр түрлі көзқарастармен ала алатын кезде, насихаттың, үгіт-насихаттың және жарнаманың мұндай әсері төмендеуі керек сияқты.

Әлемдік ауқымдағы ақпараттық кеңістіктің дамуы Қазақстан үшін өзінің ақпараттық ағымын кезкелген ақпараттық агрессиядан сенімді қорғау міндетін қояды. Ғ.Ж. Ибраева атап көрсеткендей: «...ақпараттық қауіпсіздік - бұл Қазақстан Республикасының Конституциясы, БАҚ туралы заң кепілдік беретін көзқарастар мен сенімдерді білдіру, ақпаратты алу мен тарату мүмкіндігі болып табылады. Біздің қоғамымызда ақпараттық қауіпсіздік екі маңызды факторлардың аралығында теңдестіріледі. Біріншіден, бұл ашық қоғам ережелерінің сақталуын талап ету. Екіншіден, мемлекет тарапынан ақпараттарға бақылау жасау». Осылайша, мемлекеттік құрылымдағы ақпараттар қауіпсіздігін қамтамасыз ету аса маңызды мәселелердің бірінен саналады.

Ақпараттық қауіпсіздік - мемлекеттік ақпараттық ресурстардың, сондай-ақ ақпарат саласында жеке адамның құқықтары мен қоғам мүдделері қорғалуының жай күйін білдіреді. Яғни, мемлекет қоғамдық санаға, ішкі саяси, этникааралық және діни хал-ахуалға көлеңке туғызып, іріткі салатын бұрмаланған, жалған ақпараттардан; сананы тұмандандырып, дұрыс жолдан тайдыратын хабарлардан қорғануды, керісінше, нақты да дәл қанықты ақпаратты еркін алып және таратуға қабілеттілігі мен мүмкіндігін білдіреді.

Ақпараттық қауіпсіздік шеңберінде түрлі әдіс-тәсілдер мен құралдардың көмегімен мемлекеттің ақпараттық ресурстарына, ақпараттық қауіпсіздік нысандарына қатер төндіруші ішкі және сыртқы қауіптерден қорғану жүзеге асады.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты жастардың рухани, мәдени, білім алуы, кәсіби қалыптасуы мен дене тәрбиесін дамытуы үшін әлеуметтік-экономикалық, құқықтық, ұйымдастырушылық жағдайлар мен кепілдіктер жасау, бүкіл қоғам мүддесі үшін олардың шығармашылық әлеуетін ашу мақсатында жүзеге асырылады. Жастардың даму деңгейі, олардың мүмкіндіктер мен құндылықтарға ұмтылысы, мемлекеттің экономикалық, саяси және қоғамдық, әлеуметтік, мәдени өмірге қатысуымен Қазақстанның болашағымен тығыз байланысты.

Материалдар мен әдістемесі: Бүгінгі таңда Қазақстанда жастар саясаты саласында қазақстандық ғалымдардың бірқатар зерттеулері бар (Г.Әбдікөрова, Г.Әбдірайымова, З.Айдарбеков, М.Әженов, К.Биекенов, Қ.Ғабдуллин, Ш.Жаманбалаева, М.Жүсіпова, Л.Зайниева, Л.Ізтелеуова, Н. Калашникова, Д.Қалетаев, Ж.К-Симтиков, М.Махмутова, У.Садықова, М.Садырова, А.Сәрсенбаева, Г.Телебаев, А.Тесленко, З.Шаукенова, Г.Шойкин, Б.Бюлегенова, И.Рыстина және т. б.).

Талқылау: Мемлекеттік жастар саясаты жас адамға қатысты Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуын қамтамасыз етуге, жас азаматтардың бойында патриотизм мен еліміздің тарихы мен мәдениетіне, басқа халықтарға деген құрметті қалыптастыруға, адам құқықтарын сақтауға бағытталған мемлекеттің стратегиялық бағытын білдіреді. Мемлекеттік жастар саясаты мемлекеттің жас адамның жеке басын өзін-өзі іске асыру және жастар бірлестіктерін, қозғалыстар мен бастамаларды дамыту үшін құқықтық экономикалық және ұйымдастырушылық жағдайлар мен кепілдіктер жасауға бағытталған қызметі болып табылады. Бұл саясаттың міндеттері: жастардың құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін қорғау; оған көмек көрсету және әлеуметтік қызметтер көрсету; ұлдар мен қыздардың әлеуметтік маңызы бар бастамаларын іске асыру болып табылады. Мемлекеттік жастар саясатын қалыптастыру және іске асыру жүйесі: мемлекеттік жастар саясаты жөніндегі арнайы заңнаманы; жастар саясатын мемлекеттік реттеуді; мемлекеттік жастар саясатын жоспарлы және қаржылық қамтамасыз етуді қамтиды.

Мемлекеттік жастар саясатын әзірлеу және іске асыру екі деңгейде жүзеге асырылады: жалпы республикалық және өңірлік. Бұл саясат, бірінші кезекте, жастардың еңбек әлеуетін іске асыруға, қалыпты тамақтануға, тұрғын үй-тұрмыстық құрылғыға, оқуға және т.б. қажетті қаражатты өзі табуға мүмкіндік беретін өндірістік қызмет үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған.

Демократиялық сәйкестікті дамыту, сонымен қатар мемлекетті басқаруда жастардың белсенді қатысуы және барлық қоғам үшін маңызды шешімдер қабылдауды ұйғару керек.

Дамыған мемлекеттерде жастардың саяси тәртібі және саяси ортаға қосылуын көрсете отырып, саяси қатысу плюрализмімен ерекшеленеді, тұлғаның дамуындағы өзіндік индикатор жастардың белсенді азаматтық позиция көрсеткіші болып табылады.

Қазақстан Республикасында жастардың саяси тәртібіне еліміздегі саяси үрдістерді республикадағы саяси жалпы ахуалдарға ауқымды әсер етіп жастардың саясатқа қатысуы еліміздегі болып жатқан үрдістер мүмкіндіктер мен өкілеттіктермен әсер етеді. Сондай-ақ потенциалды саясат жастардың алдында тұрған өзінің құқығы мен қызығушылықтарының таралуын қамтамасыз ететін құралы болып табылады.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жолдаған өз Жолдауында сындарлы диалог елдің тұрақтылығына, оның одан әрі дамуына септігін тигізеріне тоқталды. Әсіресе, ол Жолдауда тиімді экономика, заңнамаларды жетілдіру, ұлт бірлігі мен азаматтардың қауіпсіздігіне бас назар аударды. 2020 жыл «Еріктілер жылы» болып бекітілді. Басты мақсат – ерікті қызметке азаматтарды, әсіресе, жастарды тарта отырып, белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыру болып табылады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың VII шақырылымдағы Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзінде Мақсатымыз – озық дамыған елдердің қатарына қосылу, мемлекеттің басты міндеті – азаматтарымыздың толыққанды дамуына, әл-ауқатының артуына және жайлы тұрмысына жағдай жасау деп басып айтты.

Еліміздің ұзақ мерзімді дамуы - Сабақтастық, Әділдік және Өрлеу қағидаттарына негізделеді. Көздеген мақсатқа жету үшін барлық салаларда дәйекті өзгерістер жасаймыз. Ол үшін мынадай басымдықтарға мән беруіміз қажет - деді мемлекет басшысы [2].

Негізгі басымдықтардың бірі - азаматтық қоғам өкілдерінің белсенділігін арттыру, жастар саясатын жетілдіру және қайырымдылық қызметін қолдау. Себебі, бүгінгі жастар қазіргі қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік, мәдени құрылымын айқындайтын катализатор болып табылады. Осы орайда, Мемлекеттік жастар саясаты саласындағы заңнаманы жетілдіру – негізгі міндеттің бірі.

Қазіргі біздің заманымызда ой ұшқыр, мінезі салмақты, қоғамға лайықты тұлға қажет. Әрбір жағдайға өз көзқарасын білдіре алатын, өзінің ой-пікірі бар болуы қажет екені екені айдан анық. Жастар қоғамның, тұтас мемлекеттің дамуына ықпалын тигізетін - қоғамның негізгі күші болып табылады. Қазақстан қоғамында қазіргі кезде бұрынғы ұрпақтардан айтарлықтай өзгеше, мүлдем жаңа зияткерлік тап: жаңа бағдар ұстанған, құндылық ұстанымдары ұтымды экономикалық іс-қимылдар арқылы табысқа жетуге бағытталған жастар қалыптасты.

Қазақстан БАҚ дамуының тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңінің елеулі ерекшеліктері болды. Елдегі БАҚ нарықтық қатынастар мен либералдық идеологияның насихаттаушысы болуымен қатар қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сақтау тетіктерін табушы және жетілдіруші қыметін қатарласа атқаруы тиіс болатын. Бұл қызметті өкінішке орай тек қазақ тілді БАҚ ғана өз мойнына алды. Қазақстандағы орыс тілді БАҚ басым және көпсанды бола тұра қазақ ұлтының этникалық және тілдік мәселесіне белсенді қатысқан жоқ. Кейбір орыс тілді БАҚ керсінше қазақ ұлтының тағдырлық мәселесінің шешілуіне қарсы пікірлер айтумен болды. Соның бірі қазақ мәселесін үнемі бұрмалаумен, теріс түсіндірумен айналысқан елдегі ең көп санды «Караван» газеті болды. Бұл газетте қазақ этносының тілдік дамуын көтергендер үнемі ұлтшылдар ретінде бағаланып отырды. Қазақ мәдениеті мен өнерін дамыту жалпы қазақстандық, мемлекеттік ортақ мүдделерге қайшы құбылыстар ретінде сипатталып, осы мәселенің шын мәніндегі әлеуметтік маңыздылығына күдік келтірілді. Қазақ ұлтының біртұтас саясат субъектісі ретінде Қазақстанды жаңарту саясатына қатысып, елдің болашағын айқындауда шешуші факторға айналуына үнемі қарсылық көрсетілді. Шовинистік пиғылдағы баспасөз бен БАҚ қазақ ұлтын ассимиляцияланған, орыс тілін, бұқаралық мәдениеті және маригиналған сананы қабылдаған бейұлттық қауымдастыққа айналдыруды мақсат тұтты.

Осы мысалдардан Қазақстан БАҚ-да қарсылас мүдделердің, түрлі ұстанымдарының күресі жүріп жатқанын көреміз. Біздің пікірімізше Қазақстандағы БАҚ-та мүдделер жүйесінің негізгі бағыты айқын байқалады: Біріншісі, қазақ этносының ұлттық тілін, дәстүрлерін, мәдениеті мен өнерін жаңғыртуға және қазіргі заман талаптарына сәйкестендіруіне ұмтылған қазақ ұлттық құндылықтарының позициясындағы БАҚ;

Екіншісі, елдегі орыс тілінің ғылымдық, білімдік, ақпараттық кеңістігіндегі басымдылығын сақтауға, елдің рухани өмірін Ресей ақпараттық кеңістігіне интеграциялауға ұмтылған БАҚ;

Үшіншісі, Қазақстан өмірін жалпыазаматтық құндылықтар негізінде ұйымдастыруға және жаһандық мәселелердің басымдылығын уағыздауға, елдің саяси өмірін әлемдік демократия мен ашық қоғам стандарттарына негіздеуге ұмтылған БАҚ;

Төртіншісі, жоғарыда аталған позицияларды синтездеп мемлекеттік даму талаптарына бағындыруды көздеген, басқарушы биліктің көкейтесті стратегиялық мақсат-мұраттарын орындауға жұмылдырылған БАҚ.

БАҚ-тың осы төрт негізгі бағыттарынан басқа, оппозициялық, гендерлік теңдік, жастар саясаты, спорт, кино т.б. мәселелерді көтеретін салалары қалыптасты. БАҚ-тың қоғамдық қатынастардың негізгі салаларын қамтуы елдегі өзекті мәселелердің барлығының ашық талқылауын және қоғамдық пікірдің дұрыс қалыптасуын қамтамасыз етті. Тәуелсіздік жылдары экономикалық, мәдени және әлеуметтік-саяси үрдістерге жан-жақты және терең ықпал етуге қабілетті медиа-кеңістік қалыптасты деп батыл айтамыз.

Қазақстан мен Ресей БАҚ-тарына салыстырмалы зерттеу жүргізген В. Бруштунов «Осы кезеңде БАҚ азаматтық қоғам құрудың факторына айналды. Ресей мен Қазақстан жаһандық ақпараттық инфрақұрылымының әлемдік супермагистралының белсенді бөлшегіне айнала бастады. Оны екі елдегі Рунет пен Казнеттің пайда болуынан байқаймыз», - деп дұрыс көрсетті [3].

Қазақстан билігі сөз бен баспасөз бостандығын кеңейте беру арқылы демократиялық мемлекеттің рухани негіздерін күшейте беретіндігін жақсы түсінеді. «Еркін баспасөзде адамдардың өз пікірлерін ашық айта алуын – демократиялық қоғамның белгісі» [4], - деп қабылдаған Қазақстан өз Конституциясы мен заңдарында осы қағиданы бекітті.

Елдегі БАҚ қызметін реттейтін «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңнан басқа «Ретрансляция туралы», «Мемлекеттік құпиялар туралы», «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік туралы», «Авторлық құқық және аралас құқық туралы», «Лицензиялау туралы», «Тіл туралы», «Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті туралы» заңдарда елдегі мемлекеттік қауіпсіздік пен саяси тұрақтылықты сақтау принциптері тұрғысынан сөз бен баспасөз бостандықтарын қамтамасыз ету шаралары қарастырылды. Қазақстанның медиа кеңістігінің демократиялық мазмұнда қалыптасуына «Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігі концепциясы» және «Қазақстан Республикасының 2006-2009 жылдарда ақпараттық кеңістігінің бәсекеге қабілеттілігін дамыту концепциясы» сияқты маңызды стратегиялық құжаттар өз ықпалын тигізді. БАҚ мәселесін зерттеушілердің бірі З.Азизова көрсеткендей: «Қазақстан дамудың демократиялық вариантын таңдап өз мақсатына біртіндеп жылжыды. Осы жолдағы жаңалықтың бірі «төртінші биліктің» қалыптасуы мен дамуын орындау мақсаты болды» [5].

Ескере келетін жағдай елдегі мемлекеттің биліктің заңдар арқылы сөз бен баспасөз бостандығын реттеуі болды. Демократиялық құндылықтарды көзсіз, бейберекет пайдаланудың зиянды екендігін әлемдік саяси тарих пен саяси тәжірибе ұдайы дәлелдеп келеді. Сол себепті «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік туралы» 1998 жылғы 26 маусымда қабылданған заңда [6] мақсатты түрде Қазақстан халқының бірлігін бұзуға және ұлтаралық қатынастардың ұшығуына әкелетін; елдегі қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты бұзатын; діннің мемлекеттік істеріне заңсыз араласуы және мемлекеттің діни істере араласуына әкелетін; қылмыскерлік пен заң бұзушылықтың өсуін қоздыратын; саяси экстремизм түрлері әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тайпалық жауласу мен бөлінушілікке, әлеуметтік ахуалды шиеленістіруге әкелетін ұлтаралық қайшылықтардың күшейуінен және бұқаралық тәртіпсіздіктерден көрінетін қандай да болмасын шараларға және идеологиялық әрекеттерге тиым салынады.

Қазақстан билігі демократиялық мемлекеттің заңға бағынатын қоғам құру екендігін жақсы түсінді. БАҚ қызметін заңдық реттеу жүйесі өзінің белгілі дәрежесінде тиімді болғандығын көрсетті. Қазақстанда билік пен халық арасында қайшылықты теке-тірес күресі, немесе басқа да охлократиялық сипаттағы құбылыстар орын алған жоқ. Сарапшылар жүргізген әлеуметтік зерттеулер нәтижесі электораттық елдегі демократиялық құндылықтардың іске асуы деңгейін жаман бағаламайтындығын көрсетті. 5 балдық шкала бойынша ой, сөз, баспасөз, дін бостандығына – 3,7 балл; жеке меншін пен тұрғын үйінің қауіпсіздігі - 3,8 балл; азаматтардың заң алдындағы теңдігін – 3,3; жеке кәсіпкерлік бостандығын – 4 балл; еңбекке, денсаулығын сақтауға, әлеуметтік қамсыздандыруға құқын – 3,1 балл; билік органдарын сайлау және сайлау құқығын – 4,1 балл; жүріп-тұру мен тұрғылықты жерді таңдау құқығын – 4,4 балл; қоғамдық тәртіп пен саяси тұрақтылықты – 4 балл; ана тілін қолдау және ұлттық дәстүрлерді сақтау құқығын 4,2 балл; әр азаматтың жақсы өмір сүру деңгейіне жету құқығын- 3,6 балл деңгейінде бағалаған /245/. Жас тәуелсіз мемлекеттегі негізгі демократиялық құндылықтарды оның халқының осындай деңгейде бағалауы елдегі БАҚ демократиялық мемлекет негізін қалауға нақты үлес қосып отырғандығын дәлелдейді.

Қазақстан билігі мемлекеттік дамудың стратегиялық бағыттарын жүзеге асыру үшін ел халқымен тығыз ақпараттық байланыс орнатуды көздеді. Халықпен саяси диалог жасаудың негізгі жолы мақсатты түрде іске асырылатын мемлекеттік ақпараттық саясат екендігі белгілі. Оның мақсаты-билік пен халықтың арасында өзара тығыз байланыс орнату. Елдің конституциялық мақсаттарын түсіндіру және уағыздау арқылы оларды халықтың саяси санасына сіңіру. Халықты өркениетті қоғамдық қатынастар жүйесіне жұмылдыру, демократиялық мемлекет стандарттарын қалыптастыруды үйрету. Қазақстанды нарықтық қатынастарды, әлеуметтік келісімді, этникалық татулықты және саяси тұрақтылықты күшейту арқылы өркениетті және бәсекеге қабілетті қоғам құрудың мемлекеттік стратегиялық мақсатын орындауға ұйымдастыру болып табылады.

Қазақстанда ақпараттық саясатты орындауға Баспасөз және бұқаралық ақпарат агенттігінің мәліметтері бойынша 1990-1995 жылдар аралығында барлығы 1073 газет ат салысты. Оның ішінде 211 газет қазақ тілінде, 413 газет орыс тілінде, 412 газет қазақ, орыс тілдерінде, 37 газет ел халықтарының басқа тілдерінде шықты. Орыс тілді газеттер қуаты мен саны жағынан қазақ тілдегілерден 3 еседей көп болды.

183 журнал, оның ішінде 68 қазақ, 97 орыс тілдерінде, 7 журнал екі орыс, қазақ тілінде, 11 журнал басқа тілдерде шықты. 46 телерадиокомпаниялар болса соның ішінде таза қазақ тілінде болған жоқ, 26-сы қостілді, 19 басқа тілдерде. Телерадио эфирде орыс тілі 5 еседен астам басым болды. Телерадиокомпаниялар 165 болса, соның 5-уі қазақ, 18 орыс, қазақ-орыс 95, басқа тілдерде 47 телекомпаниялар болды. Телеэфирде орыс тілі қазақ тілінен 6 еседен артық басым болды. Радиокомпаниялар 56, соның 1 қазақша, 3 орысша, орыс-қазақ 33, басқа тілдерде 19. Радиоэфирде 5 еседен артық орыс тілінде радиохабарлар таратылды [7].

Тәуелсіздік мемлекет ретіндегі тілдік плюрализмді нақты қамтамасыз еткендігін көреміз. Алайда қазақ тілінің толыққанды қолданылуы қамтамасыз етілген жоқ. Елдегі тіл заңы мен ақпарат құралдарының дамуын реттейтін заңдар мемлекеттік тілдің орнықты және тиімді дамуын қамтамасыз ете алмады. Сонымен қатар тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінде елдегі азаматтардың барлығының ұлттық тілдерінің дамуына мүмкіндік туғызылды. Бұл саясат елдегі этносаралық татулық пен қоғамдық келісімнің күшеюіне негіз болды деп есептеуге болады.

Ал тәуелсіздікке 10 жыл толғанда газеттер саны 1996 жылғы 1073-тен 1202-ге дейін көбейді. Ал журналдар саны 183-тен 483-ке өсті. Елде барлығы 1824 БАҚ жұмыс жүргізді [8]. Олар ел халқының 11 тілінде хабарлар тартты. Орыс және қазақ тілдерінен басқа украин, поляк, неміс, кәріс, өзбек, түрік, дүнген тілдерінде БАҚ хабарлары болды. Этникалық азшылық халықтар БАҚ үкімет қоса қаржыландырды.

2000 жылдардың басынан бастап Республикада Интернет пен кабелдік теледидар да жылдам дамыды. Ұлттық теледидар мен радио спутниктік жүйе арқылы хабарлар бере бастады. 2002 жылы елдің тұңғыш спутниктік каналы Caspio Net ашылды. Кабелдік және спутниктік каналдар арқылы бүкіл ел аумағында BBC, CNN, Еркіндік сияқты әлемдік телехабар арналары көрсетілді.

Өкінішке орай ақпарат кеңістікте мемлекеттік тілді қолдаудың тиімді саясаты іске асырылмады. Шетелдің ақпарат құралдары өз хабарларын негізінен орыс тілінде тарата берді. Осы кезеңнің ерекшелігі елдің БАҚ ағылшын тілінде сөйлей бастауы өмірге келді. БАҚ пен баспасөз әлі де орыс тілінің басымдылығын еңсере алған жоқ.

2009 жылы 1996 жылғы 1685 газет, журналдың орнына 2787 газет, журналдар болды. Бес жылда 1100-ге жуық жаңадан газет, журналдар шыққан. 2009 жылғы шыққан 2787 басылымның 955-і (36%) орыс тілінде, 511-і (18%) қазақ тілінде, 959-ы (33%) орысша-қазақша аралас тілде. Орыс тіліндегі ақпараттың жалпы көлемі 90% дейін жетті. Орыс тіліндегі ақпараттың таралымы қазақ тілінен 4 есе артық болды. Мемлекеттік тапсырыс бойынша жұмыс істейтін 94 газет, журналдың 70-і (75%) орыс тілді. Республикалық телеарналар бойынша орыстілді бағдарламалар көлемі НТК, Қазақстан-35%, Хабар-45%, 31 канал-48%, Рахат ТВ-49%, Астана және КТК-50% мөлшерді қамтыды. 142 кабелдік оператордың 95% орыс тілінде хабарлар берді. Интернеттегі қазақ тіліндегі ақпарат 3-ақ пайызы қамтыды [9].

Тәуелсіз мемлекет ретінде дамудың 18 жылында елдегі газет, журнал саны 1256-дан 2787-ге дейін 2 еседен астам көбеюі Қазақстанда ұлттық медиа-кеңістіктің толық қалыптасып нығаю жолына түскендігін көрсетеді. БАҚ елдегі экономикалық қатынастардың жетілуіне, әлеуметтік-саяси және мәдени үрдістердің дамуына ықпал ете бастады. Халық БАҚ-тың ықпалы арқылы елде болып жатқан түрлі оқиғаларға баға беруді үйренді. Билік пен халық арасындағы байланысты да БАҚ нығайта түсті. Бұқаралық ақпарат биліктің, халықтың идеялық дүниетанымын тәрбиелей отыра әлеуметтік қатынастарды жетілдірудің катализаторына айналды. Қазақ тіліндегі БАҚ мемлекеттік тілдің мәселелерін көтеріп, дағдарысқа ұшыраған, ғасырлар бойы шеттетілген қазақ тілінің дамуына байланысты күрделі мәселелерді көтеріп, мемлекет назарына ұсынып отырды. Соның нәтижесінде мемлекеттік тілді қаржыландыру көбеюі түсті. Мәселен, 2005 жылы оны дамытуға 133 миллион теңге бөлінсе, 2008 жылы оның көлемі 5 миллиардқа жеткен. Тәуелсіздік жылдарында 883 қазақ мектебі ашылып, елдегі 7721 мектептің 3788-і қазақ мектептері болған [10].

БАҚ мемлекеттік тіл мәселесінің даму тынысын ашудың сан қырлы мәселелерін талқылап, сараптап қазақ ұлтының тарихы тағдырлық мәселесінің ойдағыдай шешілуіне үлкен көмек жасады. Осы істері арқылы қазақ тілді БАҚ елдегі саяси тұрақтылық пен қоғамдық келісім ахуалының нығая түсуіне үлес қосты. Қазақстан БАҚ елдің қоғамдық өмірін демократиялануының да қозғаушы күшіне айналды. Саяси партиялардың, азаматтық қоғам институттарының, діннің, мәдениет пен тілдің жаңа жағдайда дамуының мәселесін талдау және көтеру арқылы БАҚ әлеуметтік-саяси жүйенің демократизациялануына негіз жасады.

Мысалы, Қазақстандағы дін, діни сенімдер бостандығы мәселесі БАҚ-та үнемі талқыланған аса маңызды мәселелердің қатарында болды. Қазақстан билігі мен халқы елдегі діни татулық пен толеранттылық саяси тұрақтылықтың іргетасы болатындығын жақсы түсінді. Діни бостандықтар ел азаматтарының демократиялық бостандықтарының маңызды бөлшегі ретінде қабылдау орын ала бастады. Діни

өмірге мемлекеттің араласуы діни экстремизм мен терроризмді уағыздайтын діни ұйымдарды шектеумен сипатталады. Соның нәтижесінде тәуелсіздік алғаннан кейінгі 10 жылда республикада жаңадан 1,5 мың мешіт бой көтеріп, 170 православие шіркеуі, 30-дай католик храмдары салынды. 3 мыңдай түрлі бағыттағы діни бірлестіктер қызмет ете бастаған [11]. Осы деректерден елдегі БАҚ-тың Қазақстан халқына діни тәрбие беруде, адамгершілік рухына ұйытуға, бірлікпен ынтымаққа шақыруда үлкен пайдалы қызмет атқарғандығын анық байқаймыз. Діни конфессиялардың уағыздық қызметіне БАҚ зор қолғабыс тигізді. Ел өмірінде аса қажетті діни бостандықтар күшею үрдісі басталды.

Қазақстанда демократиялық мемлекеттің қалыптасуына кері әсерін тигізіп отырған құбылыстардың бірі паракорлық болды. БАҚ барлығында дерлік осы мәселе көтерілді. Оның себептері мен зиянды әлеуметтік және саяси салдары ашылды. Соңғы жылдарда паракорлықпен байыған ірі чиновниктер БАҚ арқылы әшкерелену фактілері жиі жарияланды. Мысалы, 2008 жылы 11 тамызда 30 мың АҚШ доллары көлемінде пара алған Алматы қаласы салық департаментінің бастығының орынбасары М.Нұрғалиев тұтқындалды. 1,5 млн. халқы бар үлкен мегаполистен салық жинаушы органның басшысына тінту жүргізілгенде оның үйінен 130 мың доллар, 20 мың евро, 850000 теңге табылса, банкідегі депозиттерінен 400 мың доллар, 380 мың евро шыққан. Мемлекеттен жалақы алып отырған үлкен лауазымды чиновниктің қоржынында 1 млн. доллардан астам байлығы болған /251/. БАҚ құралдарында министрлердің, вице-министрлердің, облыс, аудан әкімдерінің тарапынан болған осындай паракорлық пен ұйымдасқан қылмыстар фактілерінің әшкереленуі қоғамның маралдық сауығуына көмектескені анық. Мұндай белсенділікті биліктің құрамындағы БАҚ-та үнемі танытып отырады.

Қазақстан азаматтарына елдің ақпараттық кеңістігін өздеріне қажетті кәсіптік, саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани ақпаратты таңдауына және қабылдауына мүмкіндік жасалынды. Сонымен қатар, елдің ақпараттық кеңістігінде орны толмаған кеңістіктер әлі де жетерлік. Көптеген ғылым салаларында, бала, жастар тәрбиесі мәселелерінде, ауылшаруашылығы кешенін өркендету жолдары мен тетіктерін табу мәселесінде т.б. өзекті, дамуға қатысты мәселелерде елдің ақпараттық қуаты қанағаттанарлық болған жоқ. Ұлтшыл-патриоттық топтар қазақ халқының рухани мұрасының ақпараттық кеңістікте алатын орнын тым мардымсыз деп есептеді.

Қазақстандағы БАҚ елдегі этникалық татулық, діни келісім мен әлеуметтік түсіністік құралына айнала білді. Әсіресе газеттер беттерінде және теледидарда елдегі экономикалық және саяси модернизация саясатынан іске асырудың кепілі ретінде ұлтаралық татулықты нығайту мақсатын насихаттау қолға алынды. Осы мәселені зерттеушілердің бірі Баймұқанов Ербақыт айтқандай: «БАҚ өз дамуына мемлекеттік саясатпен бірге қоян-қолтық жүзеге асуы бұл кезек күттірмес мәселенің бірі, сондықтан ақпарат құралдары ұлттық нышанда және Қазақстанда тұратын ұлттар мен ұлыстардың басын қосатын ортақ құралға айналуы өз нәтижесін одан әрі ауқымды береді деген ойда. Олай дейтін себебіміз Қазақстандық БАҚ-тың еліміздің патриоттық мәселелерін кең көтеріп және еліне деген адалдық тәрбиесіне ат салысуы қажет» [12].

Қазақстандағы БАҚ қызметінің негізгі бағыттарына қысқаша шолу жасағанымызда оның елді демократияландыру үрдісінің негізгі тетігіне айналғандығын көреміз. БАҚ азаматтық қоғам институттарының өсіп-нығаюына идеологиялық жағдай жасады, қазақстандықтардың жаңа саяси мәдениетін тәрбилеп, әлеуметтік бағдарламаларын анықтауға және Қазақстан халқының бірлігінің рухани, мәдени және әлеуметтік құндылықтарын қалыптастыруға зор игілікті ықпал жасады. Қазақстан халқының капитализмнен алатын жалпы орнын түсіндірді. Заманауи алмасулар болған өтпелі кезеңнің қиыншылықтарын жеңудің тетіктерін көрсетіп, әдіс-тәсілдерін үйретті. Қоғамдық келісім, саяси тұрақтылық, толеранттылық пен гуманизм принциптерін насихаттап, түсіндіріп БАҚ демократиялық мемлекет құрудың күрделі үрдісін тездетті [13].

Сонымен қатар ақпараттық-технологиялық революциялар заманының басымдықтарынан Қазақстан тысқары тұра алмады. Әсіресе ашық қоғам жағдайында әлемдік державалардың ақпараттық агрессиясы анық сезіліп тұрды. Осыған дейін айтқанымыздай Қазақстан халқы Ресей БАҚ-ның толық диктатында қалды. Қазақ тілі БАҚ пен елге тарайтын Ресей БАҚ-ның жалпы қуатын салыстырғанда Ресейдікі 4 еседей басым болып қалды. Елдегі бұндай құбылыс жайында белгілі саясаткер, «Ұлт тағдыры» қозғалысының төрағасы Дос Көшім «Ресейдің ақпараттық-идеологиялық кеңістігінен шығудың жолдарын іздеу де кезек күттірмейтін мәселе. Қытайлар да сыналып еніп жатыр. Оның да алдын алуды бүгіннен бастап ойланғанымыз дұрыс. Қысқасы, саяси реформалардың басты бағыты-ұлттық негіздегі мемлекетті қалыптастыру болу керек», - деп ашық жазады [14]. Үшінші әлемдік басымдылық Батыстық АҚШ-тың ақпараттық ықпалдың да Қазақстанда нақты сезілуі. Әлемдік ақпараттың 75 пайызын, кинохрониканың 70 пайызын жасап отырған АҚШ-тың БАҚ жетістіктерін Қазақстан өз пайдасына игеруі тиіс болды. Әлемде пайдалы

зиянды ақпарат бар. Қазір әлемдік мегатрендтердің елдің экономикасына, ғылымына, медицинасына, білімі мен өнеріне пайдаланып сұрыптап, електен өткізіп барып елдің ақпараттық кеңістігінде насияттау мәселесі шешілмей тұр. Қажетті, пайдалы ақпаратты игеру елдің дамуына кепіл болмақ.

БАҚ елдегі қоғамдық қатынастар жүйесінің ішінде саяси коммуникация үрдістерінде шешуші рөлге ие болды. Шын мәніндегі «ақпараттық қоғам» болуы саяси коммуникация ықпалының өсе түсуінен көрінді. Әсіресе жаһандық компьютер жүйесінің елдің ішкі саяси өміріндегі ақпараттарды жылдам таратуға, тираждауға көмектесуі күшейді. Сайлаушылыр, саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстар қызметтері, мемлекеттік билік институттарының қызметтері виртуалдық сипат алып әлеуметтік-саяси процестердің халыққа жетуі бұрын-соңды болып көрмеген дәрежеде жылдамдады. БАҚ-ның саяси коммуникациядағы рөлін арнаулы зерттеген А.Иманбаева: «Бүгінгі таңда отандық БАҚ саяси коммуникацияның бірден-бір негізгі құрылымның бірі болып саналады. Демек, саяси ақпараттың жылдам таралып, жеткізілуі бұқаралық ақпарат құралдарына саяси сұранымды арттыратыны белгілі. Өйткені БАҚ еліміздегі ашық та, жариялы құрылым ретінде, қоғамдық пікірді қалыптастырып ерекше механизм болып есептеледі», - деп көрсетті [15].

Басқарушы элита және Үкімет Қазақстан болашағын жаңа коммуникациялық инфрақұрылым жасалуымен байланыстырды. Онсыз елдің бәсекеге қабілетті болуын, өркениетті мемлекет орнатудың стратегиялық міндеттері шешілмейтін еді. Жаңа ақпараттық-коммуникативтік жүйе елдің жаһандану үрдісіне кіруіне есік ашты. БАҚ-тың белсенді жұмысы арқасында жеке тұлғалардың санасының, мәдениетінің және өмір салтының жаһандануы процесі басталды. Сондықтан БАҚ біртіндеп мемлекеттің үстінде тұратын, адамдарды топтастырушы және араластырушы факторге айналды. Қазақстан халқына жаһандық мәдениет, киім үлгілері, технология, экология мәселелері т.б. жалпыазаматтық, планетарлық басымдылықтар қабаттасып кірікті. БАҚ елде бөтен мәдениеттерді, құндылықтарды, әлеуметтік басымдылықтарды, діни ағымдарды, өмір стилдерін кең тарата бастады. Осы ретте елдегі дәстүрлі ұлттық құндылықтарға, дінге, рухани-ұлттық тәрбие жүйесіне қауіп төнді. Ұлттық-мемлекеттік ірге тасты қатайту үшін ақпараттық қауіпсіздікті және ұлттық идеологияны нығайту мәселесі маңызды бола түсті. Елбасы Қазақстанда БАҚ-на әлемдік үрдістердің ықпал етуі елдегі медиа кеңістікке екі ұдай бағытты туғызды. Екі түрлі бағыт Қазақстан халқының топтасуына, мемлекетшілдік идеология төңірегінде ұйыуына қайшылықты ықпал жасады. Әлемдік БАҚ және Ресейлік БАҚ-да, мысалы, әлемдік терроризм құбылысына қарсы ортақ пікір қалыптаспаған. Әлемдегі №1 террорист атанған Усама Бен Ладен туралы жазылған, американдық «Нью Йоркер» журналында журналист Стив Коллдың «Бен Ладен: американдәуіріндегі араб отбасы» деген кітапта Бен Ладен асқан ұйымдастырушы, терроризмді бизнестің, табыстың көзіне айналдырған инноватор, топ-менеджер ретінде бағаланады. Оның ең күшті инновациясы спутниктік байланыс арқылы алыс жерде отырып-ақ террактілерді ұйымдастыруды өмірге әкеледі. «Аль-Кайеда» ұйымы қазіргі бизнесті ұйымдастырудың нағыз үлгісі ретінде бағаланады [16]. Ал, Ресейдің БАҚ болса Шешенстан террористерінің әрекеттері туралы ақпарат береміз деп, оларды әділет пен тәуелсіздік үшін күрескерлер, нағыз ержүректер ретінде насихаттанғандарын өздері де білмей қалды. Соның әсерінен Батыс демократтары әлі күнге дейін шешен содырларының барлық әрекеттерін бостандық үшін, тәуелсіз мемлекет құру үшін күрескелікке балап келеді.

Қазақстан демократиялық мемлекет құру барысында азаматтардың дүниетанмында түрлі қайшылықтар орын алды. Оның ең қиыны ұлттық құндылықтар мен заманауи жалпыадамзаттық құндылықтардың үндесуі, өзара жарыстық табуы мәселесі болды. Ақпараттық-коммуникативтік жүйелернің ғаламдануы халықтар мен мәдениеттер арасындағы идеологиялық және саяси барьерлерді әлсіретті. Қазақстан халқы басқа мәдени құндылықтарды, әлеуметтік басымдылықтарды, басқа өмір-салттарды көрді, қабылдай бастады. Осы ахуал елдің ұлттық қауіпсіздігіне және мемлекеттік тәуелсіздігіне қауіп төндіретіндей дәрежеге жетті. Транұлттық корпорациялардың Қазақстанға экономикалық-финанстық экспансиясына, әлемдік діндердің діни экспансиясына, Батыстық бұқаралық мәдениеттің мәдени экспансиясына, экстремистік радикалистік топтардың агрессиялық экспансиясына және ең ауыры әлемдік басым державалардың геосаяси экспансиясы қарсы тұруға қабілетті Қазақстан азаматтарының дүниетанмы мен өмірлік позициясын тәрбиелеу Қазақстанның БАҚ-ның стратегиялық міндетіне айналды.

Қазақстандық БАҚ әлемдік өркениеттің алдыңғы қатарлы, елге қажетті озық үлгілерін насихаттуды, түсіндіруді жолға қоюы керек болды. Дамыған мемлекеттердегі өндіріс пен әлеуметтік саладағы инновациялық шешімдер, ғылыми технологиялық, финанстық-экономикалық жетістіктер, әлемдік гуманистік дүниетаным, әлеуметтік-саяси дамудың демократиялық үлгілері, әлеуметтік-мәдени және рухани-адамгершілік мәселелерін шешудің өркениеттік үлгілері, құқықтық мемлекет стандарттары сияқты

дамудың өркениеттік белгілері мен принциптерін жасайтын бағыттар Қазақстанның ақпараттық кеңістігінің негізгі мәні мен мазмұнына айналуға тиіс болды.

Жоғарыда айтылған өзекті бағыттар, мысалы, Қазақстан Республикасының «Жарнама туралы» Заңында орын алды [17]. БАҚ жарнамаларға ұлттық мүдделер мен мемлекеттік қауіпсіздікке зиянды болмауы талабы қойылды. БАҚ-тағы жарнамада халықтың ұлттық мүдделеріне, денсаулығына, түрлі мәдениеттер мен халықтардың достастығына қарсы, оларға зиянын тигізетін жарнамаларға тиым салынды.

Ашық қоғам жағдайындағы ақпараттық және діни қауіптер БАҚ-ның қызметіне мемлекеттің араласуын талап етті. Тиімді ақпараттық саясат арқылы ғана қалалар мен ауылдардағы жарнамаларды, баспасөз материалдарын, радио, телехабарларды бақылауға алуға болатын еді. Сондықтан мемлекеттік мүдделі органдар гуманизмнің ортақ нормаларын, адами моралды, ұлттық және әлемдік құндылық болып есептелетін өнер, мәдениет, тарихи ескерткіштерін, мемлекеттік символдары, діни символдарды, елдің ақша белгілерін т.б. құндылықтарға нұқсан келтіретін қандай да болмасын жарнамалардың, баспасөз, радио және теле материалдардың жарияланбауын қадағалады.

Үнемі жаңару үрдістерін, реформаларды бастан өткеріп жатқан Қазақстан қоғамының алдында тұрған өзекжарды мәселелерді талқылау, сараптау, насихаттау БАҚ-нан өз қызметін үнемі жетілдіріп отыруды талап етті. Сол себепті Қазақстан Республикасының 1999 жылы қабылдаған «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңына өзгертулер мен толықтырулар жиі енгізілді. Қазақстан БАҚ-ның басшылары мен журналистер елдегі сөз бен баспасөз бостандығын мемлекеттік шектеуді неғұрлым азайтуды қалады. БАҚ жүйесінің демократиялануы Қазақстанда демократиялық мемлекет жасауда, оның Европадағы ынтымақтастық пен қауіпсіздік кеңісіне 2010 жылғы төрағалық етуі барысында зор қозғалыстар әкеледі деп есептеледі. Сондықтан саяси ақпараттық кеңістікті демократияландыруға көмектесетін «Саяси партиялар туралы», «Сайлау туралы», «Жергілікті өзін-өзі басқару туралы», «БАҚ туралы» маңызды төрт заңға өзгерістер енгізілу көзделді. Осыған орай белгілі журналист Камшәт Тасболат: «Қазақстанның 2010 жылы ЕҚЫҰ-на төрағалық қарсаңында «қоғамды әрі қарай демократияландыруға бағытталған» бірнеше заң көкпарға түсті. Мұндағы халықаралық сарапшылардың талабы күні ертең Европадағы ең беделді ұйымдардың бірін басқаратын Қазақстан заңдарының европалық стандарттарға сай болып, адам құқықтарының толықтай қамтамасыз етілуі», - деген пікірі орынды деп есептейміз /259/.

БАҚ елдегі әлеуметтік-экономикалық процестер туралы ел халқына объективті ақпараттар беруге ұмтылды. Осы қызметтері арқылы БАҚ ішкі саясаттың барлық дерлік бағыттарының жетілуіне көмектеседі. БАҚ елдегі қоғамдық пікірді қалыптастырып саясаткерлер ісіне ықпал етті. Оны елдің барлық аймақтарын қамтып 2500 адамға жүргізілген әлеуметнамалық зерттеулер қорытындылары нақты дәлелдейді. 5 балдық шкала бойынша: Әрбір азаматтың ойындағыдай өмір деңгейіне құқығын қазақстандықтар 4,4 баллмен бағалаған; ана тілін қолдау және дәстүрлерді сақтау құқығы - 4,2 балл; қоғамдық тәртіп пен тұрақтылық - 4,3 балл; еркін жүру және тұрғылықты жерді таңдау құқығы - 4 балл; саяси билік органдарына сайлау және сайлану құқығы - 3,7 балл; еңбекке, денсаулықты қорғауға, әлеуметтік қамтамасыз етуге құқық - 4,2 балл; шаруашылық-экономикалық еркіндіктер-3,9 балл; әлеуметтік әділеттілік, баршаның заң алдында теңдігі - 4,3 балл; жеке бас пен оның тұрғын үйінің қауіпсіздігі 4,3 балл; ой, сөз, баспасөз, дін бостандығы - 4 балл [18].

Әлеуметнамалық зерттеулерден қазақстандықтардың дәстүрлі демократиялық құндылықтары жоғары бағалайтындығын көреміз. Халық үшін демократиялық мемлекеттің мәні оның адамдардың дұрыс және игілікті өмір сүруіне мүмкіндіктер туғызуға қабілеттілігімен ашылады. Азаматтар өздерінің экономикалық бостандықтарына да ерекше маңыз беріп, оған мемлекеттің мөлшерден тыс араласуын қалаған жоқ. Халық үшін демократияға баратын жол ой, сөз, баспасөз бостандықтарының қажеттілігін де жоғары бағалады. Бұл туралы белгілі қоғам қайраткері, журналист Жұмабек Кежалін: «осынау тарихи миссияны атқару республикалық БАҚ-қа жүктелді. Оны жүзеге асыру үшін, оқырмандар аудиториясын еліктіру үшін саяси әдіс-тәсілдерді ұтқырлықпен қолдау қажеттігі сөзсіз. Қоғамдық ой-сана үрдісіне әділ айтылып жүргендей, БАҚ шын мәнінде «төртінші билік» тұтқасына айнала бастағаны жасырын емес. Себебі, бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдары адамның санасына және қоғамның саяси жүйесіне ықпал етудің аса күшті құралы екені мәлім», - деп әділ бағасын берді [19].

Мемлекеттің ақпараттық саясатын БАҚ жүргізді. Оның мақсаты-ақпараттық салада мемлекет пен қоғамның мүддесін қамтамасыз ету. Ал, мемлекеттің БАҚ-қа қатысты саясаты оның қызметінің заңдық нормаларының, технологияларының принциптерін анықтап, мемлекеттік ақпарат қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Ақпараттық саясаттың мазмұнын талдағанда оның тиімділігін арттыру аса күрделі мәселе екендігін көреміз.

Себебі, демократиялық даму жолы қоғамда міндетті түрде болуы тиісті күрделі құбылыстарға қалайды. Олар: биліктің бөлінуі, оппозицияның болуы, билікті және болып жатқан үрдістері сынау, талдау құқығы, қоғамның дамуының өзекті мәселелерін жалпыхалықтық талдау, жемқорларды, заң бұзушыларды аямай әшкерелеп отыру. Қоғам дамуының демократиялық векторын анықтайтын осы принциптердің барлығы БАҚ арқылы ғана іске асады. Демократияны мақсат тұтқан БАҚ басқарушы билігін адамдардың дүниетанымы мен санасына әсер ету арқылы жүзеге асыруға көмектеседі. Әрине БАҚ-да айтылған саяси ойлар мен пікірлер, талдаулар мен бағалаулар биліктің нақты саясаты мен істерінен өз көрнісін табуға тиісті. Басқаша болған жағдайда БАҚ-тың айтқандары бос сөз, қоғамдық пікірді алдау болып қалады. Сондықтан БАҚ-тың жемісті қызметі саясаттың табысты болуына тікелей тәуелді. БАҚ-та қаншама жақсы идеялар көтеріліп, демократиялық мемлекет принциптері насихатталғанымен нақты саясатта демократияға жол ашылмаса табыс болмайды. Медиа кеңістігіндегі БАҚ хабарларының демократиялық мазмұны демократиялық мемлекет жасау реформаларына идеологиялық-саяси база жасайды.

Сонымен қатар БАҚ қызметі ол әсер ететін азаматтардың біліміне, мәдениетіне және дүниені түсінуіне де тәуелді. Тұрғындар БАҚ әлеуметтік мәселелерді неқұрлым көп көтеріп, олардың шешілуіне ықпалы болса соғұрлым беделді болады. БАҚ әділеттілік, гуманизм мен демократия принциптерін ұстанса тұрғындардың оған сенімі өсе түседі. БАҚ арқылы билікке таласушылар өздерін жарнамаламайды, бағдарламаларын халыққа насихаттамайды. Ал, билік иелері өздерінің жүргізіп отырған саясатының дұрыстығын, негізділігін көрсетуге тырысады. Бұл құбылысты «саясаттың медиалануы» деген ұғыммен де көрсетіп жүр. «Саясаттың медиалануы» дегеніміз биліктің, саясаттың, экономиканың қызметтері баспасөз бен ақпараттың дендеп енуін көрсетеді. Қоғамдық – саяси кеңістікте саясат, экономика және ақпарат пен баспасөз өзара қатысты, өзара тәуелді бола түседі.

Ғылыми негізделген, әлеуметтік-саяси шындықты әділ көрсететін, ұлттық және мемлекеттің мүдделерін көздейтін БАҚ ел халқының саяси мәдениетін қалыптастырып, оның әлеуметтік оптимизмін көтерді. Осы тәуелділік туралы белгілі саясаттанушы Сайын Борбасов: «Сөздің түзелуінің Қазақстан үшін де тағдырлық маңызы бар. Қазіргі БАҚ, ресми саясат, оппозиция мен идеология Қазақстан халқын өз мәніндегі дұрыс және ақиқат сөзбен тәрбиелеп отырған жоқ. Мемлекет сөзінде марапат пен мадақ басым болса, оппозицияда шектеп тыс айыптау. Билік те, оппозиция да шындық сөзі бізде деп дәлелдегісі келеді. Сөз жоқ, әрқайсының сөздерінде белгілі бір шындықтың бары рас. Бірақ, нағыз ақиқат жоқ. Айта кету керек, қазіргі Қазақстанда билік сөзі, идеологиясы, биліктің дүниетанымы басым», - деп орынды баға береді [20].

Зерттеу нәтижесі:

Айтылған ойлар мен пікірлерді қортындылай келе Қазақстанда БАҚ ел халқының саяси санасы мен саяси мәдениетін қалыптастырудағы шешуші факторға айналды деп есептеуге болады. Ел азаматтары БАҚ арқылы саясат әлеміне енді. БАҚ-тың конституциялық міндеттерді шешуге мүдделі болуы оның демократиялық мемлекет орнатудағы маңызының арта түскендігін көрсетті. Қазақстандағы БАҚ демократия идеяларына ерекше ден қойып, оны белсенді насихаттады. Кесінше, тоталитаризм, авторитаризм, социализм мен фашизм идеологияларының Қазақстан үшін зияны мен қаупін барынша көрсетуге және әшкерелеуге тырысты. Ал, БАҚ назарынан тыс қалған мәселелер қоғамның да, биліктің де назарынан тыс қалып отырды. Баспасөз, радио, теледидар, интернет әлемдегі, елдегі түрлі оқиғалар, құбылыстар туралы хабар бере отыра олардың тыңдаушыларға еткен әсерлеріне де назар аудара бастады. Таңдаушылар мен көрермендер алған ақпараттарына берген бағаларын сол БАҚ-тың өзі арқылы бағалауға кірісті. Осындай өзара байланыстар БАҚ-ты нағыз коммуникация, яғни жақын байланыстар құралына айналдырды.

Қорытынды. Қазақстан қоғамның саяси кеңістігі ақпараттық-коммуникативтік үрдістердің көпдеңгейлі жүйесіне айналды. Биліктің мақсаттарын көздейтін БАҚ, оппозициялық партиялардың идеологиясы, бизнес элитаның дүниетанымы мен жалдамалы еңбекші әлеуметтік топтар мүдделерін көздейтін БАҚ, азаматтық қоғам идеологтары т.б. топтар мүдделерін көздейтін БАҚ. Осының арасында, әрине, биліктің БАҚ-дары басымдылық көрсетіп Қазақстанның демократиялық мемлекетке бейбіт жолмен эволюциялануының идеологиясы мен саясатын жарнамалады және уағыздады. Сол арқылы билік тұрғындары өз саясаты соңынан ертіп демократиялық мемлекетті тез құрудың мәселелерін шешті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бруштунов В.Н. *СМИ Казахстана и России в трансформационный период: политологический анализ. Автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. полит. наук. – Алматы, 2007. – 32 с. (5).*

2. Қасым-Жомарт Тоқаевтың VII шақырылымдағы Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзі, 15.01.2021
3. Раскрепощенная пресса // Бюллетень Информационного агентства США. 1992. №7. – С.7.
4. Азизова З.Т. Влияние средств массовой информации на этнополитические процессы в Республике Казахстан. Автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. полит. наук. – Алматы, 2008. – 24 с. (17).
5. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 26 маусымдағы «Ұлттық қауіпсіздік туралы» Заңы // medialaw.kz.
6. Нысанбаев А.Н., Дунаев В.Ю., Косиченко А.Г., Курганская В.Д. Роль СМИ в консолидации современного казахстанского общества. – Алматы, 2010, – 222 с. (42).
7. Казахстанские партии. НПО и СМИ. Политика Казахстана. В кн.: Информация о Казахстане. Совместный проект Очех С.А. – Алматы, 1997. – С. 47.
8. Тілеубай Т. Тіл аманат // Жас қазақ, 2009, 6 ақпан. – 3 б.
9. Кәпқызы Е. Мемлекеттік тілдің мәселесін митинг шеше ме? //Түркістан. 2008. 25 қыркүйек. – 1 б.
10. Мұхамеджанова А. Алматыдағы Орталық мешітке жиналғанда // Егемен Қазақстан. 2003. 12 ақпан. – 1 б.
11. Баймұханов Е.М. Қазіргі Қазақстан Республикасы жастарының саяси санасын қалыптастырудағы бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі. Саяси ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2010. – 24 б. (16).
12. Ерiмбетов Н. Дәл қазір оппозицияның үнсіз отыруы олардың толыққанды бағдарламасының жоқтығы ма, әлде ішкі қулығы ма? // Алаш айнасы. 2009. 30 қаңтар. – 2 б.
13. Көшім Д. Ресейдің идеологиялық кеңістігінен шығудың жолдарын іздеу – кезек күттірмейтін мәселе // Айқын. 2006. 11 ақпан. – 3 б.
14. Иманбаева А.А. Қазақстан Республикасындағы саяси коммуникация: ерекшеліктері мен проблемалары. Саяси ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. Алматы, 2010. – 26 б. (17).
15. Колл С. Как Бен Ладен раскручивал свой бренд // Время. 2008. 18 сентября. – С. 22.
16. Закон Республики Казахстан «О рекламе» // Казахстанская правда, 2003. 26 декабря. – С.1.
17. Тасболат К. Көкпарға түскен төрт заңның көлеңкелі тұстры // Айқын. 2009. 22 қаңтар. – 3 б.
18. Нысанбаев А.Н., Дунаев В.Ю., Косиченко А.Г., Курганская В.Д. Роль СМИ в консолидации современного казахстанского общества. – Алматы, 2010, – С. 145.
19. Кенжалин Ж. Бұқаралық ақпарат құралдарының қазақстандық патриотизмді қалыптастырудағы рөлі. Саяси ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2004. – 28 б. (4).
20. Борбасов С.М. Саясат сандыраққа айналмасын // Жас қазақ. 2009. 12 маусым. – 5 б.

References:

1. Brustunov V.N. SMĭ Kazahstana i Rosii v transformacionnyj period: politologičeski analiz. Avtoref. diss. na soiskanie učen. step. kand. polit. nauk. Almaty, 2007. 32 s. (5).
2. Qasym-Jomart Toqaevtyñ VII űaqyrylymdaǵy Parlamenttiñ birinűi sesiasynyñ aűyluynda sōilegen sōzi, 15.01.2021
3. Raskrepoűennaia presa // Būleten Īnfarmasionnogo agentstva SűA. 1992. №7.- s.7.
4. Azizova Z.T. Vlianie sredstv masovoi informasii na etnopoliticheskie prosesy v Respublike Kazahstan. Avtoref. diss. na soiskanie učen. step. kand. polit. nauk. Almaty, 2008.- 24 s. (17).
5. Qazaqstan Respublikasynyñ 1998 jylǵy 26 mausymdaǵy «Ūlttyq qauypsızdık turaly» Zañy // medialaw. kz.
6. Nysanbaev A.N., Dunaev V.Ī., Kosichenko A.G., Kurganskaia V.D. Rōl SMĭ v konsolidasii sovremennogo kazahstanskogo obűestva. Almaty, 2010, - 222 s. (42).
7. Kazahstanskije partii. NPO i SMĭ. Politika Kazahstana. V kn.: Īnformasia o Kazahstane. Sovmestyi projekt Ocheh SA Almaty, 1997. s. 47.
8. Tileubai T. Til amanat // Jas qazaq. 2009, 6 aqpan. – 3 b.
9. Kāpқыzy E. Memlekettik tilđiñ māselesin mitiñ űeűe me? // Tūrkistan. 2008. 25 qyrkūiek.- 1b.
10. Mūhamejanova A. Almatydaǵy Ortalyq meűitke jinalǵanda // Egemen Qazaqstan. 2003. 12 aqpan. – 1b.
11. Baimūhanov E.M. Qazirǵy Qazaqstan Respublikasy jastarynyñ saiasi sanasyn qalyptastyru daǵy būqaralyq aqparat qūraldarynyñ rōli. Saiasi ġylym. kand. ġylymi dārejesin alu űsin daiyndalǵan diss. avtoreferaty. Almaty, 2010. – 24 b. (16).

12. Erımbetov N. Däl qazır opozisianyñ ünsız otyruy olardyñ tolyqqandy bağdarlamasyñ joqtyğy ma, äldе işki qulyğy ma? // *Alaş ainasy*. 2009. 30 qañtar. – 2b.
13. Köşim D. Reseidiñ ideologialyq keñistiginen syğudyñ joldaryn izdeu – kezек küttırmeitin mäsele // *Aiqyn*. 2006. 11 aqpan. – 3b.
14. İmanbaeva A.A. *Qazaqstan Respublikasyndağy saiasi komunikasia: erekşelikteri men problemalary. Saiasi ğylym. kand. ğylymi дәrejesin alu үшін дайындалған diss. avtoreferaty*. Almaty, 2010. – 26 b. (17).
15. Koll S. *Kak Ben Laden raskruchival svoi brent* // *Vremä*. 2008. 18 sentäbrä. – s. 22.
16. *Zakon Respubliki Kazahstan «O reklame»* // *Kazahstanskaia pravda*, 2003. 26 dekabrä. – s.1.
17. Tasbolat K. *Kökparğa tüsken tört zañnyñ köleñkeli tüstry* // *Aiqyn*. 2009. 22 qañtar. – 3b.
18. Nysanbaev A.N., Dunaev V.İu., Kosichenko A.G., Kurganskaia V.D. *Röl SMİ v konsolidasii sovremennogo kazahstanskogo obşestva*. Almaty, 2010, -s. 145.
19. Kenjalın J. *Būqaralyq aqparat qūraldarynyñ qazaqstandyq patriotizmdi qalyptastyradağy rölі. Saiasi ğylym. kand. ğylymi дәrejesin alu үшін дайындалған diss. avtoreferaty*. Almaty, 2004. – 28 b. (4).
20. Borbasov S.m: *Saiasat sandyraqqa ainalmasyn* // *Jas qazaq*. 2009. 12 mausym. – 5b.

МРНТИ ????
УДК ????

Тұралин Е.М.*¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің,
аймақтану мамандығының докторанты
E-mail:esen.turalin@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҮРКИЯМЕН МӘДЕНИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢДЕГІ ТАБЫСТЫ ҚАДАМДАРЫ (1991-2000 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫ)

Аңдатпа

Мақалада 1991-2000 жылдар аралығындағы Қазақстанның Түркиямен мәдени қарым-қатынасының алғашқы кезеңдегі табысты қадамдары жан-жақты талданады. 1991 жылдан бастап Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін екі ел арасында дербес қоғамдық негізде достық және бірлік ұйымдары құрыла бастады. Ресми мәдени және ғылыми байланыстармен қатар қоғамдық ұйымдардың, оның ішінде діни қауымдастықтың да Түркия мен Қазақстанның байланыс орнату ниеттері мемлекетаралық қарым-қатынастарды нығайтуға септігін тигізді. Осы мақалада қарастырылып отырған Түркия мен Қазақстанның мәдениет және ғылым саласындағы байланыстардың терең және нақты мазмұнды сипат алуына осы келісімшарттың атқарған қызметі ерекше екендігіне назар аударған жөн. Келісімшартта халықаралық ынтымақтастықтың негізгі салалары қарастырылған, олар: университеттер арасындағы қарым-қатынастың дамуы, ғылыми жобалар мен бағдарламалар алмасу, ғылыми конференциялар, кездесулер өткізу және бірлескен ғылыми жұмыстар жүргізу, маман кадрлар даярлау және алмасу, оқу материалдарымен және ақпараттармен алмасу, театр, музыка, опера, балет және басқа да өнер салаларындағы өзара қарым-қатынастың дамуы, көрмелер ұйымдастыру, әртістермен және көркемөнер ұжымдарының Түркия мен Қазақстанның жақты қатынасы және бағдарламалар алмасу, әдеби шығармалармен танысу және оларды екі елде аудару, кинематография, теле-радио компаниялары, ақпараттық агенттіктер және баспасөз, жастар ұйымдары арасындағы қарым-қатынасқа ықпал ету. Нәтижесінде бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан мәдени, ғылыми, рухани, жалпы гуманитарлық саладағы қарым-қатынастар екі елдің бұлжымас саясатына айналды.

Кілт сөздер: Қазақстан-Түркия, мәдени байланыстар, халықаралық ынтымақтастық, қазақ-түрік қатынастары, мәдени ынтымақтастық.

Тұралин Есенгазы Мұхаметжанұлы*¹

¹Докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая по специальности
8D03105 – Регионоведение
E-mail:esen.turalin@mail.ru

УСПЕШНЫЕ ШАГИ НА ПЕРВОМ ЭТАПЕ КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАХСТАНА С ТУРЦИЕЙ (С 1991 ПО 2000 ГОДЫ).

Аннотация

В статье всесторонне проанализированы успешные шаги на первом этапе культурных отношений Казахстана с Турцией в период с 1991 по 2000 годы. С 1991 года, после обретения Республикой Казахстан независимости, между двумя странами на самостоятельной общественной основе стали создаваться организации дружбы и единства. Помимо официальных культурных и научных контактов, укреплению межгосударственных отношений способствовали намерения общественных организаций, в том числе религиозной общественности, наладить контакты между Турцией и Казахстаном. Стоит обратить внимание на особую роль этого соглашения в глубоком и специфическом характере отношений между Турцией и Казахстаном в области культуры и науки, что рассматривается в данной статье. Соглашение предусматривает основные направления международного сотрудничества, в том числе: развитие отношений между университетами, обмен исследовательскими проектами и программами, проведение научных конференций, совещаний и совместную научную работу, подготовку и обмен кадрами-специалистами, обмен учебными материалами и информацией, театр, музыка, опера, развитие взаимоотношений в области балета и других искусств, организация выставок, взаимоотношения и обмен программами с артистами и творческими коллективами Турции и Казахстана, знакомство с литературными произведениями и их перевод на оба языка стран, кинематографии, теле- и радиокompаний, информационных агентств и печати, развитие связей между молодежными организациями.

Ключевые слова: Казахстан–Турция, культурные связи, международное сотрудничество, казахстанско-турецкие отношения, культурное сотрудничество.

Turalin E.M.*¹

¹ PhD student of Kazakh Abai National Pedagogical University, specialty 8D03105 - Regional Studies
E-mail:esen.turalin@mail.ru

SUCCESSFUL STEPS IN THE EARLY STAGES OF CULTURAL RELATIONS OF KAZAKHSTAN WITH TURKEY (1991-2000)

Abstract

The article analyzes in detail the successful steps of Kazakhstan's cultural relations with Turkey in the early period from 1991 to 2000. Since 1991, after the independence of the Republic of Kazakhstan, organizations of friendship and unity began to be created between the two countries on an independent public basis. In addition to official cultural and scientific ties, the intentions of public organizations, including religious communities, to establish contacts between Turkey and Kazakhstan contributed to the strengthening of interstate relations. It is worth paying attention to the fact that the activities of this contract are unique in that the relations between Turkey and Kazakhstan in the field of culture and science, which are considered in this article, have a deep and specific substantive character. The agreement provides for the main areas of international cooperation, including: development of relations between universities, exchange of research projects and programs, holding of scientific conferences, meetings and joint scientific work, training and exchange of specialist personnel, exchange of educational materials and information, theater, music, opera, the development of mutual relations in the fields of ballet and other arts, organization of exhibitions, mutual relations and exchange of programs with artists and art collectives of Turkey and Kazakhstan, acquaintance with literary works and their translation in both countries, cinematography, television and radio companies, information agencies and the press, promoting relations between youth organizations. As a result, relations in the cultural, scientific, spiritual, and general humanitarian spheres, which continue to this day, have become an inescapable policy of the two countries.

Keywords: Kazakhstan - Turkey, cultural relations, international cooperation, Kazakh-Turkish relations, cultural cooperation.

Кіріспе. 1917 жылы төңкеріне дейін Ресей империясының саясаты Түркияны Қара теңіз бөн Жерорта теңізі аумағындағы бәсекелесі ретінде қарастырып, ресей патшалығы қол астындағы түркі тілдес отар халықтардың Түркиямен байланысын кеңейтуге кедергі жасап келгені мәлім. Ал кеңестік дәуірді бұл тек ресми мемлекетаралық қатынастар аясында ғана қарастырылып екі ел халықтарының мәдени, рухани, діни жақындықтарына тосқауыл қойылды. Ресми коммунистік (орыстық деп айтуға болады) идеологиялық ауытқып, түрік халықтарының тамырластығы туралы пікір білдіргендігін кеңестік дәуірде «пантюркизм» идеологиясына уағыздаушылар деп бағаланғаны, саяси қуғын-сүргінге ұшырағаны белгілі. Сондықтан, тәуелсіз Қазақстан мемлекеті жарияланып, демократиялық, егемендік негізде сыртқы қарым-қатынастарын айқындау, қалыптастыру барысында ежелгі діни-рухани байланыстарды да жаңғыртудың маңызы өте зор еді. Бұл тұрғыда Түркістан, ондағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі сияқты қасиетті ұғымдар мен ескерткіштердің де рөлі ерекше болғаны белгілі. Сондықтан, 90-жылдары екі елдің діни қайраткерлерінің арасында рухани және материалдық құндылықтарды сақтау және де исламды дін ретінде уағыздау саласында қарым-қатынастар жаңғыртылды.

Өзектілігі: Қазақстанның Түркиямен мәдени қарым-қатынастың алғашқы ресми байланысы 1990 жылдың желтоқсанында орнатылды. Онда Қазақ КСР-ның мәдениет жөніндегі мемлекеттік комитеті мен Түркия Республикасының мәдениет министрлігінің арасында қарым-қатынас туралы келісімге және де Қазақ КСР-ы мен Түркия Республикасының Үкіметтері арасындағы ресми протоколға қол қойылды. Бұл құжаттарда жастарға білім беру саласында көрсетілетін көмек, жоғары оқу орындарындағы қарым-қатынас, бірлескен ғылыми жобалар жасау, студенттермен, әр түрлі саладағы мамандар және ғалымдармен алмасу, халықаралық семинарлар, конференциялар, фестивальдер өткізу, көрмелер ұйымдастыру, мәдени орталықтар ашу, театрлық, музыкалық және де басқа да шығармашылық ұйымдардың арасындағы қарым-қатынастарды қолдау, марапаттау, қазақ жазушыларының шығармаларын түрік тіліне, ал түрік жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аудару және Қожа Ахмет Ясауимен Арыстанбаб кесенелерін жөндеуден өткізу, бірлескен археологиялық зерттеулер ұйымдастыру және тағы басқа да мәдени саладағы қатынастар туралы шаралар нақты көрініс тапты [1].

Мақсаты мен міндеттері: 1991-2000 жылдар аралығындағы Қазақстанның Түркиямен мәдени қарым-қатынасының алғашқы кезеңдегі табысты қадамдарына тарихи талдау жасау мақсатына сәйкес тақырыпты ғылыми тұрғыдан ашатын зерттеулер мен деректерді жүйелеп талдау негізге алынды. Тәуелсіз Қазақстан және Түркия Республикасы арасындағы мәдениет пен ғылым саласындағы байланыстардың орнауына және Қазақстан мен Түркияның гуманитарлық салалардағы байланыстарының тарихи негізін қарастыру алға міндеттер ретінде қойылды.

Материалдар мен әдістемесі: Мақаланы жазу барысында келесі еңбектер мен деректер, зерттеулер негізге алынды. Қазақстан Республикасы Президенті К.Тоқаевтың дипломатиялық қатынастар тарихына қатысты және бауырлас түрік мемлекетімен мәдени қарым-қатынастар барысындағы ғылыми еңбектері мақаламыздың материалдық базасына бастама болды. Сонымен қатар әр жылдары Қазақстанның Түркия мемлекетінде елшілік қызмет атқарған тұлғалардың басылым беттеріндегі еңбектері қарастырылды. Сонымен қатар «Казахстан-Турция: возрожденные отношения» атты еңбек дерек көзі ретінде қолданылды. Еңбекте автордың 10 жыл ішіндегі қазақ-түрік мәдени байланыстарының тарихы көрсетілген.

Ал қазақ-түрік елдері арасындағы ғылыми байланыстар туралы «Түркі әлем» атты ғылыми сонымен қатар Дипломатия жаршысы сериясымен жарық көретін басылым беттеріндегі тақырыпқа қатысты мәліметтер сараланды. Ғылыми зерттеулер мен дипломатиялық құжаттардағы ақпараттарды салыстырмалы түрде ала отырып тақырыпқа қатысты кешенді зерттеу жүргізілді. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, жүйелеу және қолданылып жүрген жаңа әдіс-тәсілдер қолданылады.

Талқылау: Жаһандану жағдайындағы Тәуелсіз Қазақстан мен Түркия республикасының өзара байланысы және оның болашағы Түркия мен Қазақстан арасындағы ресми байланыс 1990 жылдың желтоқсанында орнатылды. Мәдениет министрі Намық Кемал Зейбек пен Қазақ мемлекеттік мәдениет комитеті арасында екі ел арасында білім беру жүйесінде, ғылыми жобалар жасау, мамандар мен ғалымдармен тәжірибе алмасу, ортақ мәдени шаралар жүргізу ісі жөнінде келісімге қол қойылды. Бұл келісім ұзақ уақыт бойы үзіліп қалған мәдени байланысты қайта жандандырды.

1991 жылдың 31 қаңтарында Қазақ мемлекеттік мәдениет комитетінің басшысының Түркияға келуі және осы жылдың 14 ақпанында Денсаулық министрінің ынтымақтастық келісімге қол қоюы екі ел арасындағы мәдени қатынастарды нығайта түсті. Қазақстан тәуелсіздік алмастан бұрын Түркияның мемлекет басшысы Тұрғыт Өзалдың 15 наурызда Қазақстанға ресми сапары және "Қазақ Совет Социалистік Республикасы мен Түркия Республикасының қарым-қатынасы туралы" келісімшартқа отыруы қазақ-түрік қарым-қатынастарының достық бағытта одан әрі дамуына, нығая түсуіне алып келді. Бұл келісімшарт екі ел арасындағы мәдени байланыстардың кенеюіне және елшіліктер ашуына жол ашты. Тұрғыт Өзалдың бұл сапары түрік қоғамына Қазақстанды жаңа қырынан танытуға жол ашты. Түркияның мерзімді басылымдары Қазақстан мен Түркияның арасындағы болашақтағы байланыстар туралы ашық жазып, Қазақстан президенті Түркияға ресми түрде шақырылғандығы басылды. Негізінде бұл кездесуде Тұрғыт Өзал Нұрсұлтан Назарбаевпен Түркияның нарықтық экономикаға өтудегі тәжірибелері, тұрақты валюта курсы бекітудегі ұсыныстарымен бөлісіп, болашақтағы түрік кәсіпкерлері үшін Қазақстанның лайықты инвестиция шарттарын қамтамасыз ету мәселелері жөнінде сұхбаттасты. Тұрғыт Өзал журналистерге берген сұхбатында Түркия мен Қазақстан арасындағы байланыстар одан әрі нығая түсетіндігін айтты.

"Тержуман" газеті Тұрғыт Өзалдың Қазақстан мен Әзірбайжанға келесі сапарға барудағы ниеті осы екі мемлекет халықтары мен Түркия арасында тарихи қатынастардан туындаған тілек деп тұжырымдады. Газеттің былай тұжырымдауы Қазақстан Сыртқы істер министрі Ақмарал Арыстанбекованың "Өзалдың бұл сапарының Қазақстан мен Түркия халықтары арасындағы қатынастардың дамуы тұрғысынан тарихи мәні бар және екі жақты қатынастар барлық салада дамитын кезеңге аяқ бастық" деуі мен Қазақстан Мәдениет министрі "Тіліміз, дініміз, мәдениетіміз, тарихымыз бір. Біраз уақыт олардан ажырап қалдық, енді қайтадан қауышамыз" деген сөздеріне назар аударғандықтан болды. Президент сапарына қатысқан тілшілер де алған әсерлерін оқырмандармен бөлісті. Бұл турада Хасан Жемалдың "Қазақтар бізді ыстық құшақпен қарсы алды. Түркияның оларға көмек қолын созуы екі жақ үшін де пайдалы болады. Зайырлы, жаңашыл және демократиялық Түркия үлгісінің олар үшін Иранға, Ауғанстанға қарағанда тартымдырақ болатыны айқын" деп жазуын атап өткен жөн.

Хасан Же-мал «Жумхуриет» газетіне жариялаған келесі бір мақалаларында: "Қырғи қабақ соғыстың аяқталуы Түркияны Кеңес Одағына алыс көрші болудан сақтайды. Сонымен қатар, Орта Азия түрікшілдігі арқылы Әзербайжан мен Түркияны жақындастырады. Барлық жақ үшін де жаңа көкжиектер ашқан бұл шарттарды саналы түрде пайдалануымыз керек", - деп келтірілді (Назап СәтаI, "Вақ'сIәп Эозіик Тәііәгі", Ситһигіуәі, 17 Магі 1991). Түркия мен Қазақстан арасындағы байланыстың берік болуы үшін газеттерге түрлі пікірлер мен ұсыныстар да жариялана бастады. Мәселен, «Миллиет» газетіне Алтан Өйменнің екі елдің экономикалық және мәдени байланысын жақсарту жолдарын көрсеткен ұсыныстары жарияланды. Бұл ұсыныстар мынаған саяды: 1. Экономикалық және мәдени байланыстарымызды дамытуға лайықты шарттар жасасу керек; 2. Экономикалық қатынастарды жетілдіру үшін оларға несие беруіміз керек; 3. Қазақ-түрік байланысын дамытуда әсіресе сыртқы істер, сыртқы сауда ұйымдары үшін білікті мамандар қажет (Аііап Оутәп, "Үәпі Лііііаг", Мііііуәі, 16 Магі 1991). 1991 жылы 19 тамыздағы жасалған төңкерістен кейін Кеңес Одағы ыдырай бастады. Балтық республикаларынан бастап одақтас республикалар бірінен соң бірі тәуелсіздіктерін жариялап, егеменді мемлекеттермен жаңа одақ құрудың жолдарын қарастыра бастады. Орта Азия мемлекеттерінің ішінде 1991 жылдың 30 тамызында Әзербайжан, ал 31 тамызында Өзбекстан мен Қырғызстан республикалары өз тәуелсіздіктерін жариялады. Бұл мемлекеттердің егемендігін өз жариялауын Түркия үкіметі тағатсыздана күткен еді. 1991 жылы қыркүйек айында Түркия үкіметі Кеңес Одағындағы жағдайларды нақтылау үшін екі зерттеу кеңесін жіберуге шешім қабылдады. 8 қыркүйекте сыртқы істер министрі Сафа Гирайдың бұл мәселе жөнінде мерзімді басылымға "Кеңес Одағын жақыннан бақылау", "Кеңес Одағындағы өзгерістерді көреміз" деген екі бірдей мақаласын жариялады. Кеңестің мақсаты жөнінде сыртқы істер министрі Сафа Гирай 1991 жылы 11 қыркүйектегі баспасөз хабарламасында: "...Түркия Кеңес Одағындағы болып жатқан шұғыл өзгерістерді жақыннан және мұқият бақылап отыр. Осы мақсатта құрылған екі кеңес екі бөлек кеңестік республикаға баруы және болып жатқан өзгерістерді сол орында бақылауына шешім қабылданды", - деп келтірді. Бірінші кеңесті тәжірибелі дипломат Билал Шимшир басқарып, қызмет ету аймағы ретінде Әзірбайжаннан бастап Кавказға және Орта Азиядағы алты кеңестік республикаларды (бұның ішінде Қазақстан да бар) алса, ал елші Исмет Бирсел басқарған екінші кеңес Еуропадағы кеңестік республика-

ларды бақылайтын болды. Бірінші кеңес 12-27 қыркүйек аралығында Әзербайжаннан бастап Түрікменстан, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстанда табысты кездесулер өткізді. Негізінде Қазақстаннан басқа республикалар ол кезде тәуелсіздіктерін жариялаған болатын. Қазақстан тәуелсіздігін жарияламаса да тәуелсіздік идеясы жақтаған еді. Кеңес Алматыға жеткен кезде Қазақстан президенті Н.Назарбаевтың Түркияға ресми сапарына соңғы дайындықтар жасалып жатқан болатын. Түркия тәуелсіздік жолына түскен мемлекеттер жөнінде халық арасында қоғамдық пікірлер дұрыс қалыптасу үшін ғылыми жиналыстар мен конференциялар өткізуді қолға алды. 1991 жылы 16 қыркүйекте "Түркия үлгісі және Кеңес Одағының бұрынғы түркі халықтары" деген тақырыппен ғылыми симпозиум өткізіліп, онда егемендік жолына түскен және түсетін түрік республикаларымен саяси, әлеуметтік, экономикалық байланыс орнату және Түркияның осы республикалармен болашақта тәжірибе алмасу мәселелері қарастырылды. Түркия және Қазақстан басшыларының ресми кездесулері өте нәтижелі түрде өтіп, сауда, экономика, достық және тасы-мал саласында ынтымақтастық келісімдерге қол қойылды.

1991 жылы 25 қыркүйегінде Түркия президенті Тұрғыт Өзал Қазақстан президентін әуежайдан тікелей өзі қарсы алуы екі елдің арасындағы достықтың нышаны болды. Түркияда болған Қазақстан президентінің екі күндік сапарының нәтижелері мен тілшілермен болған сұхбатының барысы "Тержуман" газетіне жарияланды. Газетке жарияланған мына бір деректе: "Тарихи және мәдени байланыстарымыз бар елдердің тәжірибелері біздер үшін қызығушылық тудырады. Сондықтан да саяси және экономикалық салада қатынастарымызды нығайтуға ден қоямын. Тасымал және коммуникация мәселелері өте маңызды. Теледидар және радио байланыстарының құрылуы, әуе тасымалының қамтамасыз етілуі байланыстарымызды одан әрі нығайта түседі" деген ойын білдірді [2].

Аталған ресми қарым-қатынастар ең алдымен түбі бір туысқан түрік халқы мен қазақ халқы арасындағы бір кезде үзіліп қалған мәдени және рухани байланыстарды қалпына келтіріп, екі халық арасындағы тарихи сабақтастықты жалғастырудың алғашқы қадамы еді.

Түркия мемлекеті мен Қазақстанды байланыстырған осы шаралар республика жұртшылығы тарапынан қызу қолдау тапты. Мұнан кейінгі туысқандық байланыстар, әсіресе халыққа етене жақын мәдениеті, білім, ғылым саласындағы өзара қарым-қатынастар екі ел арасын одан да тығыз жақындатты. Бұған Түркия мен Қазақстанның экономикалық байланыстары да зор ықпал етті. Сондықтан, бүгінгі күні қазақ-түрік ынтымақтастығы кең әрі жан-жақты екендігін және де халықаралық аренада қарым-қатынастарының артқандығын айтуға болады, сонымен қатар екі елдің маңызды мәселелер бойынша ұстанған бағыттарының бірлігі мен ұқсастығын атап айту да қажет.

Қазақстанның тәуелсіздік алуы барысында сыртқы байланыста, бауырлас түбі бір түркі мемлекеті кеңістігіне кедергісіз жол ашылды. Оған Қазақстан тәуелсіздік алған 10 жыл ішінде Қазақстан мен Түркия арасында 90-нан астам келісім-шарттар және хаттамаларға қол қойылды [3]. Екі елдің Президенттерінің білім, ғылым және мәдениет министрлерінің бірнеше іс-сапарлары орын алды. Екі жақты делегациялар алмасу, мемлекетаралық ресми байланыстар кезінде келісілген қатынастар туралы шарттар негізінде тікелей мәдениет мекемелері мен шығармашылық ұйымдар мен ұжымдар, оқу орындары мен ғылыми институттар және орталық өкілдерінің тұрақты байланысы қалыптасты. Ғылым Академиясына және ведомстволарға қарасты ғылыми мекемелер, жоғары оқу орындары арасында мамандардың алмасуы, сондай-ақ университеттер арасында студенттер мен маман оқытушылардың алмасуы Қазақстан үшін ғылым, білім, мәдениет саласында шетелдік тәжірибе жинақтаудың алғашқы мектебі болды.

Себебі, алғашында АҚШ, Германия, Франция, Ұлыбритания мемлекеттерімен мұндай қарым-қатынастар 90-жылдары Түркия елімен сияқты кең көлемде жүргізілген жоқ болатын. Бұл мәселе қазір де сондай сипатта деуге болады. Екі ел арасындағы рухани байланыстар үшін Түркия мен Қазақстанда екі халықтың мәдениет күндерінің, өткізілуі аса маңызды оқиға болды. 90-жылдардың ішінде «Түркиядағы Қазақстан мәдениет күндері» және «Қазақстандағы Түркия мәдениет күндері» айдарымен ауқымды мәдени фестивальдері өткізілді. Бұл тұрақты сипат алды. Қазақстан және Түркия түрік әлемінде өткізілген ортақ құрылтайларға, көптеген жастар фестиваліне, жазушылар, музыканттар, мәдениет және ғылым қайраткерлерінің жиналыстарына, кинематография фестиваліне екі жақтан да жаппай бұқара өкілдері қатысты. Осы жылдары арнайы суретшілер көрмелері ұйымдастырылды, екі елдің теледидарында елді таныстыру мақсатында түрлі телехабарлар және сұхбаттар дайындалды. Осындай мақсатпен екі жақтың техникалық өзара көмек, кеңесулер, жетістіктер және тәжірибе алмасу процестері жүзеге асырылды [4].

Қазақ-түрік қарым-қатынастарында ежелден аса маңызды саланың бірі діни рухани байланыс екеніне бұрын назар аударылған жоқ.

Қазақ-түрік қарым-қатынастарының шынайы достық, туысқандық аясында дамуына бағыт берген, оны сипаттайтын негізгі құжаттардың бірі ретінде 1991 жылы 15 наурызда Алматыда Түркия Республикасы Президентінің Қазақстанға жасаған алғашқы ресми сапары кезінде Т.Өзал қол қойған «Қазақ Совет Социалистік Республикасы мен Түркия Республикасының қарым-қатынасы туралы» келісім-шартты ең алдымен атаған жөн. Онда екі ел арасындағы достық қарым-қатынасты нығайту және жан-жақты дамытуға ұмтылу негіздері дәйектелген. Бұл келісімшарт екі ел арасындағы басқа да мәселелермен қатар ғылым және техника саласындағы қазіргі заман жетістіктерін тиімді қолдану мақсатында ғылыми-техникалық белсенді қарым-қатынастар жобасының негізін жасады. Осыған сәйкес бұл келісімшартта екі ел арасындағы халықаралық мәдени қарым-қатынас саласын кеңейту және өзара байыту, ақпараттық, мәдени және гуманитарлық қарым-қатынасты дамыту, радиохабар және телекоммуникация жүйесінің дамуына ықпал ету, тарихи және мәдени ескерткіштерді қайта қалпына келтіру және қорғау, түрлі салалар бойынша мамандар даярлау және мамандандыру, елшілік өкілділігін ашу қарастырылды [5]. Осы келісім шарттан кейін 1991 жылы 26 қыркүйекте екі елдің Президенттері Т.Өзал «Қазақ Совет Социалистік Республикасы және Түркия Республикасы арасындағы қарым-қатынастың принциптері мен мақсаттары туралы» Декларацияға қол қойды. Онда екі жақты қарым-қатынастың жақсаруының қажетті потенциалы көрсетілген және мәдениет туризм саласындағы қарым-қатынасты дамытуға ұмтылыс, сондай-ақ, Алматы мен Стамбул, Түркістан мен Байбұрт, Қызылқұм мен Қираман қалаларының арасында туысқандық бауырлас қатынас орнату көзделген еді [6].

1990 жылдан бері мәдени байланыстар Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастың нығаюына жол ашты. Себебі, осы шаралармен екі елдің үкіметі өздерінің сауда, экономика, ғылым және техника салаларындағы кең әрі ұзақ мерзімді және тұрақты қарым-қатынасты дамытуға барлық күшін салуға дайын екендігін білдірді [7].

1992 жылы 1-мамырда Алматы қаласында мәдениет, ғылым, білім және спорт салалары бойынша екі ел үкіметтері қол қойған келісімшарттан кейін екі жақты байланыстың мағынасы және белсенділігі артты [8]. Қазақстан мен Түркия елдерінің қоғамдық ұйымдарының өкілдері түркі елдері арасында болған достық, бауырластық және ынтымақтастық құрылтайларына қатысты. Бүгінге дейін осы іспеттес біршама құрылтай өткізілді, оның жұмысына түркі тілдес елдердің мәдениет, ғылым және қоғамдық-саяси ұйымдары қозғалыстарының қайраткерлері және басшылары қатысты. Бұл құрылтайлардың мақсаты-түркі әлеміндегі қарым-қатынастың нығаюына, экономикалық дамуына, мәдени жақындасуына және жаңаша сипатта пікір қалыптастыруға ықпал ету болып табылады. Бұл Түркияның түркі тілдес халықтар өмір сүретін аймақтарға деген қызығушылығының бар екендігін көрсетеді.

Құрылтайлардың шешімдері түркі тілдес елдердің үкіметтеріне ұсыныс ретінде беріледі. Нақты мысалдар келтіретін болсақ, 1-ші құрылтай Антальяда 1993 жылы 21-23-наурызда өткізілді, 2-інісі Измирде 1994 жылы 20-23-қазанда етті. Құрылтай жұмыстарына 60 адам қатысты, оның қатарында Қазақстанның Елшісі 48 адамдық басшылардан құрылған делегация болды [9]. Осы құрылтайда қазақ зиялылары, оның ішінде әдебиетшілер қауымы атынан Р.Бердібаев баяндама жасады. 3-ші құрылтай 1995 жылы шілде айында Измирде өткізілді. Міне, осы екі ел арасын байланыстырудағы алғашқы халықаралық жиындар қазақ-түрік мәдени қарым-қатынастарының бағыттарын айқындауға зор әсер етті. Оларда жасалған баяндамалар ежелгі туысқан халықтар мәдениетінің қайта табысуына ақпарат беріп, дәнекерлік қызметін атқарды деуге болады. Мұндай халықаралық бас қосу тұрақты сипат алып, жалғасын тапты.

1997 жылы 11-13-сәуірде Стамбулда өткізілген 5-ші құрылтайға Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы, жазушы Ә.Кекілбаев, ғалым философ Ә.Нысанбаев және кене түркі тілін зерттеуші ғалым А.Аманжолов қатысты. Бұл форум да екі жақты байланыстардың жоғары мемлекеттік сипатқа ие болғанын көрсетті. Біртіндеп түрік халықтарының құрылтайлары әртүрлі саладағы ғалымдарды, қоғам қайраткерлерін қамтыды. Оған дәлел 1998 жылы 20-22 наурызда Бурсада өткізілген 6-шы құрылтайға Қазақстан Республикасының Білім министрі М.Жұрыновтың және қоғам қайраткері И.Сағындықовтың баруы еді. Бұл жолы екі жақты талқылауға білім саласындағы байланыстарды нығайту мәселесі арқау болды. 1999 жылы 2-4 шілдеде Памуккале-Денизлиде өткізілген 7-ші құрылтайға Қазақстанның бірнеше өкілі қатысты. Олар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының орынбасары, жазушы Қ.Найманбаев, академиктер Ә.Хайдар, М.Қозыбаев, С.Зиманов, Ұлттық Ғылым Академиясының

мүше-корреспонденті Ә.Нысанбаев, Д.Якуп, Б.Шойбеков еді. Мұндай атақты ғалымдардың қатынасуымен бұл жолы жалпы түркі әлемінің келелі мәселелері, оның ішінде мәдени байланыстарды тереңдету проблемасы талқыға салынып, тиісті қарар қабылданды.

2000 жылы 24-26-наурызда Самсунда өткізілген 8-ші құрылтайға тілдерді дамыту департаментінің директоры Е.Ш. Шәймерденов бастаған 14 адамнан тұратын делегация қатысты. Оның құрамында академик, заңгер С.Зиманов, Қазақ мемлекеттік басқару Академиясының ректоры, экономист, профессор Н.Мамыров, халық жазушысы Қадыр Мырза Әлі, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, профессор Ғ.Мұтанов, Л.Гуминев атындағы Еуразия университетінің Шығыстану факультетінің деканы, ҰҒА мүше-корреспонденті, әдебиеттанушы, профессор С.Қасқабасов, әншілер Б.Тілеуханов пен М.Омаров бар болатын. Осы құрылтайда түркі тілдес халықтардың тілін дамыту, жастарға білім беру мәселесі жан-жақты талқыланды. Нақты шаралар үшін осы құрылтайлардың маңызы зор болғаны аян.

1992 жылы Түркияда Қазақстан-Түркия достық қоғамы құрылды, оның мақсаты - екі елдің арасындағы қарым-қатынасты нығайту, екі жақты қарым-қатынастың қарқындылығын арттыру еді. Бұл қоғам Түркиядағы Қазақстандық студенттерге моральдық және материалдық көмек көрсетеді,

Қазақстан мен Түркияның ғылым және мәдениет қайраткерлерінің қатысуымен екі елді таныстыру кештерін, конференциялар өткізеді. Қазақстан мен Түркия Республикалары қазақ-түрік достығы туралы деректі фильмдер түсірді, түрік теледидары үшін қазақтар қазақ-түрік достығы туралы хабарлар даярлады, ал Түркия елі қазақ-түрік достығын нығайтуға өз үлесін қосқан мәдениет және ғылым қайраткерлерін мен саяси қайраткерлерді марапаттады.

Мысалы, осы қоғамның дайындауымен «Түрік дүниесінің жұлдыздары» атты таныстыру телехабарлары дайындалып, онда Абай Құнанбайұлы, Мұхтар Әуезов, Жамбыл Жабаев туралы мәліметтер түрік еліне кеңінен насихатталды.

1992 жылы Түркияда Премьер-министр аппараты жанынан түрік ынтымақтастығы және дамыту агенттігі (ТИКА) құрылды. Оның негізгі мақсаты түркі елдеріне көмек беру және экономикалық қарым-қатынасы орнату деп тұжырымдалды. Бұл мақсат түркі мемлекеттерінің дамуын стратегиялық жоспарларын жасау, бірлескен жобаларды ұйымдастыру, түркі елдерінің әлеуметтік және экономикалық жағдайын зерттеу стратегиялық жоспарлар мен бірлескен жобаларды жүзеге асыруға көмек көрсету шараларын көздейді. Бұл агенттіктің көмегімен және қатысуымен ғылыми және мәдени салаларға байланысты бірнеше жобалар жүзеге асырылды. Олар: симпозиумдар және ғылыми конференциялар өткізу, мәдени іс-шаралар ұйымдастыруға материалдық қолдау көрсету, баспасөз жағынан көмек көрсету, әр түрлі мамандықтар бойынша тәжірибе алмасуды ұйымдастыру, Түркістан қаласындағы Қ.А. Ясауи кесенесін жөндеуден өткізу, Қызылорда қаласындағы қолмен кілем тоқу жобасын іске асыру және т.б.

Мысалы, Қызылорда облысындағы қолмен кілем тоқуды дамыту жобасы қазақтың дәстүрлі қол-өнеріндегі ұлттық ерекшелігін қайта дамыта отырып, жергілікті жағдай мен еңбек ресурстарын (қорларын) кілем тоқитын шағын фабрикалар құруға пайдалануды іске асыруды көздеген еді [10]. Бұл жоба іске асырылды. Қызылордада қазақтың дәстүрлі кілем тоқу, ою-өрнек өнерін қалпына келтіру, бояулар әзірлеп, пайдалану сияқты ұмыт бола бастаған ұлттық кәсібін қайта жанғыртуда, жергілікті өнерпаздар мен қолөнер-шілерді ұйымдастыруда түрік ғалымы және этнографы Тахсин Парлак көп жұмыс атқарды. Ол осы жұмыстар негізінде қазақтың дәстүрлі кілем тоқу өнерін, оның тарихи тамырларын сипаттап, 2001 жылы Алматыда этнография ғылымы саласында кандидаттық диссертация қорғады. Екі жақты байланыстың нығаюына және мәдени ерекшеліктерімен танысу ісінде айтарлықтай үлес қосқан мәдени іс-шаралардың арасындағы ең маңыздыларының бірі «Өнер және достық күндерін» өткізу шарасы. Мұндай мерекелер көрермендерге ұлттық мәдениеттің сын қырларымен көрнекті әрі жеткілікті дәрежеде танысуға мүмкіндік береді.

1992 жылы Қазақстанда «Түркияның Қазақстандағы мәдениет және өнер күндері» өткізілді. Оған Түркияның мәдениет министрі Д.Фикри Сағлар бастаған 100-ден астам адам қатысты. Фольклорлық-этнографиялық, ән-би топтары, музыкалық шығармашылық шеберлері өнер көрсетті, сәнді-қолданбалы өнердің көрмесі болып өтті [11].

Өз кезегінде 1992 және 1996 жылдары «Түркияда Қазақстанның мәдениет күндері» өтті. Мысалы, 1992 жылы 24-сәуір-1-мамыр күндері өткен «Түркиядағы Қазақстанның мәдениет және өнер күндерінде» Қазақстан тарапынан мәдениет министрінің бастауымен 150-ге жуық адам қатысты. Музыкалық ұжымдар

өнер көрсетіп, этнографиялық материалдар, кітап көрмелері көпшілікке ұсынылды. Мереке Анкара, Стамбул және Кония қалаларында өтті. Мұндай мәдениет және өнер күндерін өткізу екі ел арасындағы тұрақты шараларға айналды. Мысалы 1993 жылы 16-21-желтоқсанда Түркияда Қазақстанның кезекті мәдениет және өнер күндері өтті. Мереке Анкара, Қожаели, Болу, Стамбул қалаларында ұйымдастырылды [12].

Мереке барысында қазақстандықтар Түркия Республикасының мәдениет министрімен, Вице-премьермен кездесіп, ТҮРКСОЙ-да концерт беріп, көрмелер ұйымдастырды.

1996 жылы 19-27-қыркүйекте «Қазақстанның Түркиядағы мәдениет және өнер күндерін» өткізуге 15 адамнан тұратын ресми делегация қатысты. Одан басқа, шығармашылық ұжымдармен қоса, баспасөз делегаттарын қосқанда делегация 60-қа жуық адамды құрады. Іс-шаралар Анкара, Стамбул, Болу қалаларында ұйымдастырылды [13].

2000 жылы 30-мамырда Түркия Республикасы мәдениет министрілігінің Түркиядағы Қазақстанның Елшілігінің және Билькент университетінің араласуымен қазақ-түрік достығының кешінде түрік және қазақ әртістерінің концерті болды. Түрік азаматтарының қазақ елінің көрнекті өкілдерімен және қазақ тарихының негізгі оқиғаларымен танысуына мынадай оқиғалар ықпал етті. 1993 жылы - Түркияда Ахмет Ясауи жылы өткізіліп, 1995 жыл - Абай жылы, 1996 жыл - Жамбыл жылы, 1998 жыл - Құрманғазы жылы деп аталып өтті.

1996 жылы Анкарада желтоқсан көтерілісінің онжылдығы аталып өтті. 1997 жылы М.Әуезовтің 100 жылдығы және Қазақстан мен Түркия арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың 5 жылдығы аталып өтті [14]. Осы секілді айрықша даталарға байланысты Түркияда халықаралық конференциялар, қазақ жазушылары мен ақындарының шығармаларын аудару және басып шығару, әр түрлі шығармашылық фестивальдер ұйымдастырылды.

Қазақстаннан шақырылған өнер адамдары көптеген концерттер берді. Мысалы, Абайдың 150 жылдығын тойлауға Қазақстан тарапының делегациясы қатысты, оның құрамында: Вице-премьердің орынбасары А.Есімов, мәдениет министрі Т.Мамашев, орынбасары В.Кутовой, білім министрінің орынбасары Ш.Қойшыбаев, әдебиеттану институтының директоры С.Қирабаев және де әр саладан ғалымдар, академиктер, журналистер, жазушылар, әртістер және шығармашылық ұжымдар болды. Бұған Түркия Республикасының жоғарғы басшылары Президенттің аппараты, мәдениет және білім министрілігімен қатар әр түрлі қорлар, өнеркәсіптер мен қоғамдық ұйымдар тартылды [15].

Алғаш рет Абай шығармалары түрік тіліне аударылып және басылып шығарылды (түрік тіліне Абайдың таңдамалы шығармалары аударылған кітап 1995 ж. Анкарада екі тілде 200 мың тиражбен шықты). Сонымен қатар, Абай туралы ғылыми мақалалар жинағы түрік тіліне аударылып, басылып шығарылды. Осыған орай түрлі университеттерінде ғылыми конференциялар өткізілді, Қазақстан туралы түрлі-түрлі фотоальбомдар дайындалды. Түркияда шығатын көптеген журналдардың жеке нөмірлері Абайдың шығармашылығына арналды.

Осындай шаралар Құрманғазының 175 жылдық мерейтойына 1998 жылы да кең ұйымдастырылды. Түркияға Қазақстаннан делегация жіберіліп, құрамына 8 ресми қызметкерлер, Құрманғазы оркестрінен 25 адам, ақпарат қызметкерлерінен 4 адам, 6 әнші және 4 адамнан тұратын бишілер тобы жіберілді. Сонымен қатар халық музыкалық аспаптары мен Қазақстан колөнерінің көрмесі ұйымдастырылды (А.Омарбеков жетекшілігімен).

1992 жылы 29-сәуір және 1-мамыр аралығында Қазақстанға ресми сапармен Түркия Премьер-министрі Сүлеймен Демирел келді. Ресми сапар кезінде қазақ-түрік байланыстарындағы тұрақты тенденцияны қолға алудың маңыздылығы аталып өтілді және екі жақты тиімді қарым-қатынастың кеңеюі үшін қажетті шаралардың қолданылатыны жөнінде келісімге қол жеткізілді. Жоғарыда айтылғандай, Байбұрт және Түркістан қаласы бауырлас қалалар деп жарияланды.

Екі жақты қатынасты нығайту мақсатында 1992 жылы 18-25-қазан аралығында Түркістан қаласының делегациясы Байбұрт қаласында болды. Өз тарапында 30-сәуір - 10-мамыр аралығында Байбұрт делегациясы Түркістанға келді. 1993 жылы жасөспірімдер арасында осындай екі жақты алмасу болды. Түркістан делегациясы қала әкімінің басшылығымен 2001 жылы 16-22-шілде аралығында Байбұрт қаласында өтетін «Деде Қорқыт» атты мәдениет және өнер фестиваліне шақырылды [16].

1992 жылы 20 маусымда Стамбул қаласында Түркия Республикасының мәдениет министрі Фикри Сағлардың шақыруымен түркі мемлекеттерінің мәдениет министрлері жиналды (Әзірбайжан, Қазақстан,

Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия). Бұл кездесулерде ұлттық ерекшеліктер мен құндылықтарды түркі және әлемдік мәдениет бөлігі ретінде дамыту және мұқият сақтауға ұмтылу қажеттілігі білдірілді. Ол принциптер мынаған саятын еді: өзара түсінісу және құрметтеу принципі негізінде бір-бірімен танысу әрі алмасу және де әлем халқына түркі мәдениеті және оның ерекшеліктерімен таныстыру. Сол кезде түркі халықтарының арасындағы мәдениет көпірі болып табылатын ТҮРКСОЙ Одағының іргетасы қаланған еді.

ТҮРКСОЙ (түркі елдерінің мәдениет және өнер саласындағы одағы) түркі тілдес елдердің халықаралық мәдени ынтымақтастығының органы ретінде ЮНЕСКО түрінде 1993 жылы 12 шілдеде Алматы қаласында түркі мемлекеттері Қазақстан, Түркия, Өзбекстан, Түрікменстан, Әзірбайжан, Қырғызстан өкілдері қол қойылған келісімшарт негізінде құрылды.

Оның мақсаттары: - түркі тектес және түркі тілінде сөйлейтін халықтар арасында өзара түсінушілікке ұмтылу; - Түркі халықтарының мәдениеті мен өнерінің дамуының және өркендеуінің қажеттілігі; - болашақ ұрпақ үшін ұлттық мәдениетін сақтау және достық қарым-қатынасты қамтамасыз ету; - әлем тарихы сипатында түрік мәдениетінің өркендетілуі және насихатталуы.

1993 жылы 9-13 шілдеде Алматы қаласында түркі тілдес елдерінің мәдениет министрлерінің 3-ші кезекті кездесуі және ТҮРКСОЙ-дың бірінші отырысы болды. Оның жұмысына Түркиядан 20 өкіл қатысты.

1994 жылы 17-19 ақпанда Мармарис қаласында (Түркия) түрік тілдес халықтардың мәдениет министрлерінің кезекті 4-ші кездесуі мен ТҮРКСОЙ отырысы болды. ҚР делегациясын мәдениет министрі басқарды, оның құрамында Ә.Қастеев атындағы өнер музейінің директоры Е.Жангельдин, Қазақстан халықтарының қолөнер музейінің директоры М.Әлімбаев болды. ТҮРКСОЙ қоғамының құрылуы түркі елдерінің мәдени қарым-қатынасын дамытуға зор ықпалы бар бірден-бір халықаралық ұйымға айналды.

Ол әсіресе Кеңес Одағы құрамында болған түркі тілдес халықтардың төл мәдениетін жаңғыртуға себепкер болды. Оның әр мәжілісінде осы сала бойынша келесі міндеттер қойылып, нақты шаралар қабылданды.

ТҮРКСОЙ-дың жұмыс қарқынын мына мысалдардан көруге болады: 1997 жылы 28-29 қыркүйекте Алматы қаласында ТҮРКСОЙ-дың кезекті жиналысы өтті. ТҮРКСОЙ-дың 13-ші жиналысы Анкарада 1999 жылы 30 қараша-1-желтоқсан аралығында өтті. ТҮРКСОЙ-дың әр мәжілісінде мемлекетаралық деңгейді-орындалатын шаралар белгіленіп, туысқан халықтардың жақындасуына ықпал жасалды. ТҮРКСОЙ түркі тілдес елдердің жазушылар одағының және ұйымдарының жиналысын өткізді, қолөнер және декоративтік өнердің көрмесін ұйымдастырды, фестивальдер және опера күндерін, театрлық, фольклорлық фестивальдер, жазушылардың кездесулерін, спорі турнирлерін, Наурыз мерекелерін өткізді.

1994 жылдан бастап жыл сайын Түркиядағы Наурыз мерекелеріне қазақстандықтар қатысатын болды. Бұл мерекелер шеңберінде Қазақстан мен Түркияның және түрлі елдерінің арасындағы қарым-қатынастардың әрі қарай дамуына ықпал ететін халықаралық симпозиумдар, кинофестивальдер, көркемөнер көрмелері, концерттер, атты жарыстар және басқа да мәдени іс-шаралар жасалды [17].

ТҮРКСОЙ Абай, Жамбыл, Мұхтар Әуезов, Құрманғазы Сағырбаев мерейтойларын өткізуге және ұйымдастыруға қатысты. ТҮРКСОЙ Абай шығармаларын, М.Әуезов әңгімелерін түрік тілінде басып шығаруға жағдай жасады. Әрине, қаржы тапшылығы мен ұйымдастыру мәселелеріндегі кейбір кемшіліктер салдарынан ТҮРКСОЙ шеңберінде жоспарланған жан-жақты мәдени ынтымақтастық күткен нәтиже берді деп толық айтуға болмайды. Бірақ оның жұмысының маңызы ерекше екенін ескерген жөн.

1993 жылы 9-10 сәуірде Қазақстанға Түркия Президенті Тургут Озал ресми сапармен келді. Бұл ресми сапар кезінде екі жақты қарым-қатынастың ілгері дамығандығы, сонымен қатар олардың қарқынды дамуындағы кемшіліктердің бар екендігі көрсетілді.

1993 жылы ҚР мәдениет министрлігінде Түркияның мәдениет министрлігінің екі делегациясы болды. Мұнда Ахмет Яссауи және Арыстанбаб кесенелерін жөндеуге байланысты мәсеелер, Ұлы Жібек жолындағы халықтардың қолөнерін қайта жаңғырту мәселелері қаралды. 1993 жылы маусымда ҚР Білім министрі Ш.Шаяхметов бастаған 7 адамнан тұратын ресми делегация Түркияда болды, ал қазанның соңында ҚР денсаулық сақтау министрі А.Мусиннің және ішкі істер министрі Горелкиннің осы елге ресми сапары өткізілді. Қазақ-түрік қарым-қатынасының нығаюына қоғамдық ұйымдар да өз үлесін қосуда.

1994 жылы 14-15 қаңтарда Анкарада «Азия елдері мәдениетінің өзара қатынасы» атты халықаралық семинар өтті. Семинарда: «Қазақ достық қоғамының» және шетелдермен құрылтайлық байланыс төрайымы Ж.Әмірханова «Қазақ үлгісінде Азия елдерінің-мәдениетінің өзара қатынасы» атты баяндама оқыды. 1994 жылы 7-12 маусым аралығында Ж.Әмірханова бастаған достық және Қазақстан Республикасының шетелдермен мәдени байланыс қоғамы Алматыға Қазақстан және Түркия әйелдері арасында іскер және мәдени байланыс орнату үшін Қазақстанға Биртен Шоқайды шақырды [17].

1994 жылы 17 қазанда Анкарада ҚР Президенті Түркияға ресми сапарында екі жақты қарым-қатынастың негізгі құжаттарының бірі – Қазақстан мен Түркия Республикасының арасындағы достық және ынтымақтастық туралы келісімшартқа қол қойылды. Онда достық қарым-қатынастың нығаюы тек аймақтағы емес, сонымен қатар барлық әлемдегі тұрақтылық пен бейбітшілікке өз ықпалын тигізетіні көрсетілді және саясат, дипломатия, экономика, сауда, білім, мәдениет, ғылым, транспорт, байланыс және коммуни-кация, ауыл шаруашылығы, энергетика, денсаулық сақтау, экология, туризм, спорт тағы басқа салаларындағы екі жақты қарым-қатынасты тереңдете түсуге ұмтылыс білдірілді [18].

1995 жылы 13 маусымда ТР Президенті С.Демирелдің Қазақстанға жасаған ресми сапарында Қазақстан мен Түркия Республикалары арасындағы қарым-қатынасты әрі қарай дамыту және нығайту, тереңдету жайлы Декларацияға қол қойылды. Президенттер екі жақты қарым-қатынастың тереңдетілгені және алдыңғы кезеңде де достық пен ынтымақтастықтың нығаюына барлық мүмкіндіктің бар екендігін айтты. 1996 жылдан бастап Түріксав деген түрік қоғамы түркі әлеміндегі қарым-қатынастың нығаюына өз үлесін қосқан адамдарға арналған наградалар тағайындады. Бұл награданы қазақстандық қайраткерлер: 1996 жылы-Олжас Сүлейменов, 1997 жылы – Мұхтар Мағауин, 1998 жылы Мұхтар Шаханов, 1999 жылы – Рахманқұл Бердібай, 2000 жылы – Мұрат Жұрынов иеленді. 1996 жылы қыркүйекте қазақ-түрік ынтымақтастығының дамуына өз үлесін қосқан профессор Садық Туралға Қазақстанның мемлекеттік наградасы тапсырылды [19]. Сол жерде Садық Турал «Қазіргі Түркия» тақырыбында сөз сөйледі. 1997 жылы 27-29 қыркүйекте профессор Садық Турал Түрік тіл қоғамы атынан келген профессор Г.Қараагачпен бірге Алматыда өткен Мұхтар Әуезовтің 100 жылдық мерейтойына қатысты. 1997 жылы 11-15 қарашада Қорқыт Атаға арналған халықаралық конгресстің жұмысына қатысу үшін Садық Тураша шақырылды. 1998 жылы 30 қазан - 3 қараша аралығында Алматыда Ататүрік атындағы мәдени орталықтың қызметкерлері Түркия Республикасының құрылғанына 75 жыл толуына арналған конференция өткізді. «Республика құндылықтардың қазынасы» атты баяндамамен Садық Турал, «Ататүрік және оның принциптері» атты баяндамамен профессор Сәлім Жохче» Ататүрік – адам ретінде» деген баяндамамен Режеп Биягинер конференцияда сөз сөйледі [20].

1999 жылы 17-19 мамырда түрік профессорлары Эсин Кахья және Айше Айата «Шығыс қоғамындағы өтпелі кезеңдегі мәдени және тарихи процесстер» атты тақырыпта конференция өткізді.

2000 жылдың шілдесінде алғашқы күндері Садық Турал Қазақстанға Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастықты әрі қарай нығайту үшін ресми сапармен келді. 1996 жылы желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті халықаралық ынтымақтастықтың даму ісіне өз үлесін қосқаны үшін Түркияның мемлекеттік министрі, қазақ-түрік достық қоғамының төрағасы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті Кеңес төрағасы Намык Кемал Зейбекке «Бейбітшілік және рухани келісім» халықаралық сыйлығын тапсырды. Екі жақты қарым-қатынасты нығайту барысында туындаған мәселелерді шешуге халықаралық кездесулер және конференциялар ықпал ететіні айқын.

Мысалы, 1997 жылы 10 қыркүйекте Алматыда «Қазақстан-Түркия: іскерлік ынтымақтастықтың болашағы» атты іскерлер ортасының өкілдерінің конференциясы өтті. Оның жұмысына Қазақстан Республикасының және Түркия Республикасының Премьер-министрі М.Йылмаз қатысты [21].

1997 жылы 3-7 қарашада Анкарада Ататүрік мәдени орталығы түрік мәдениетінің төртінші халықаралық конгресін ұйымдастырды, оның жұмысына Қазақстан тарапынан ғалымдар Б.Қарақұлов, Ә.Нысанбаев, Ш.Ыбыраев, К.Қадашева қатысты.

1998 жылы маусымда келіссөз барысында Қазақстан мен Түркия арасындағы екі жақты ынтымақтастықты нығайтудың негізгі жайдайлары талқыланды. 2000 жылы 7-14 сәуірде Сулейман Демирель университетінде (Спарта қаласы, Түркия) «Түрік әлемінің мәдениеті мен өнері» атты халықаралық симпозиум ұйымдастырылды, оның жұмысына Қазақстаннан 10-ға жуық адам қатысты. Мұнда мәдениет пен өнердің қазіргі даму нышандары мен келешегі туралы үлкен талқылау, пікір алысу орын алды.

Зерттеу нәтижесі: Қазіргі жағдайдағы Қазақстан мен Түркия Республикасының мәдени және ғылыми қарым-қатынастары мәселелері, сондай-ақ, оның алдағы даму мүмкіндіктері мен тенденциялары, оның деңгейі мен сапасын арттыру, мәдени және ғылыми ынтымақтастықты дамыту жөніндегі екі ел үкімет басшылары деңгейінде жаңа келісімдер жасау және қол қою, ортақ ғылыми-мәдени потенциал мен қор құру, бүгінгі күн талабына сай өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл тұжырым біздің егемендігімізді қалыптастыру және шынайы тәуелсіздігімізді нығайту кезеңінде тұрған жас мемлекетіміздің міндеттеріне сай келеді. Екі ел арасындағы байланыстардың көкейкестілігі, сонымен бірге, географиялық және мәдени-тарихи сабақтастықтан да туындайды.

Қорытынды Қазіргі кезде кең өріс алған қазақ-түрік мәдени байланыстарын одан әрі жетілдіру бүгінгі күннің және келешектің де міндеті. Бұл тәуелсіз еліміздің халықаралық және сонымен бірге түркі әлемі қауымдастығындағы орнын, рөлін нығайта түсер еді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т.1.* – Алматы: Атамұра, 1996. – 538 с. және т.б.
2. *Кемаль Мустафа. Путь новой Турции. 1919-1924.* – Москва: гос. изд-во ООЦ.-экон. литературы, 1932. – 416 с. – С.321.
3. *Мендикулова Г. Исторические судьбы казахской диаспоры: Происхождение и развитие.* – Алматы: Ғылым, 1998. - 264 с. – С.179.
4. *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы.* – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. – 428 с. - С.301-302.
5. *Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества.* – Анкара: Билиг 1996. – 446 с. – С. 21,296-300:
6. *Казахстан-Турция: возрожденные отношения // Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества.* – Анкара: Билиг, 1996. – 446 с
7. *Соглашение о сотрудничестве между Казахской Советской Социалистической Республикой и Турецкой Республикой //Казахстан-Турция: 5 лет сотрудничества.* – Анкара, 1996. – 446 с. – С. 33-36.
8. *Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества.* – Анкара, 1996. – 446 с. – С. 36-38.
9. *Токаев К. Турция - стратегический партнер Казахстана //Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества.* – Анкара: Билиг, 1996. – 446 с.
10. *Токаев К. О ходе реализации Соглашения между Казахстаном и Турцией в области культурного сотрудничества. Информация Посольства РК в Анкаре от 20.08.1993 г. N 585.*
11. *Токаев К. Турция - стратегический партнер Казахстана //Казахстан- Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества.* – Анкара: Билиг, 1996. – 446 с.
12. *ҚР Түркиядағы Елшілігінің N585 20,08:1993 ж. хаты // ҚР Түркиядағы Елшілігінің ағымдағы архиві.* – Анкара.
13. *Түрік әлемі. 2001, қаңтар-ақпан. N1.* – 9 б.
14. *Живы традиции великого Абая //Казахстанская правда. 1993, 17 қыркүйек. N 200.* – С.1;
15. *Турция готовится к юбилею Абая //Казахстанская правда. 1995, 31 наурыз. N 62.* – С.1;
16. *Ұлтына ұран болған ұлы ақын //Егемен Қазақстан. 2001, 11 қыркүйек. N 202.* – 9 б.
17. *Турция готовится к юбилею Абая //Казахстанская правда. 1995, 31 наурыз. N 62.* – С.1;
18. *Писатели и поэты со всего тюркского мира соберутся в Стамбуле //Түркі әлемі. 2001, қаңтар-ақпан. N1.* – 86.
19. *Будак Ф. Қазақстан: өткені, бүгіні мен ертеңі.* – Анкара: Билиг, 2000. – 358 б.
20. *Копрулу М.Ф. Қожа Ахмет Яссауи танымы мен тағлымы; Ахмет Яссауидің тарихи өмірі //Түрік әлемі. 2001, қаңтар-ақпан. N1.*-46.
21. *Мамраев Б. Культура - это вторая Вселенная //Казахстанская правда. 2000, 28 ноября.* – С.6.

References:

1. *Istoria Kazahstana s drevneishih vremen do nashih dnei. T.1.* – Almaty: Atamūra, 1996. - 538 s. және т.б.
2. *Kemäl Mustafa. Püt novoi Tursii. 1919-1924.* - Moskva: gos. izd-vo OOS.-ekon. literatury, 1932. - 416 s. - С.321.

3. Mendikulova G. *Īstoricheskie sūdby kazahskoi diaspory: Vroishojdenie i razvitie*. - Almaty: Ĝylym, 1998. - 264 s. - С.179.
4. *Deportirovannye v Kazahstan narody: vremä i sūdby*. - Almaty: Arys- Qazaqstan, 1998. - 428 s. - S.301-302.
5. *Kazahstan-Tursia: 5 let drujby i sotrudnichestva*. - Ankara: Bilig 1996. - 446 s.- S. 21,296-300:
6. *Kazahstan-Tursia: vozrojdennye otnošenja // Kazahstan-Tursia: 5 let drujby i sotrudnichestva*. - Ankara: Bilig, 1996. - 446 s
7. *Soglašenie o sotrudnichestve mejdu Kazahskoi Sovetskoj Sogdialisti-cheskoj Respublikoi i Tureskoj Respublikoi //Kazahstan-Tursia: 5 let sotrudnichestva*. - Ankara, 1996. - 446 s. - S. 33-36.
8. *Kazahstan-Tursia: 5 let drujby i sotrudnichestva*. - Ankara, 1996. -446 s. - S. 36-38.
9. Tokaev K. *Tursia - strategicheski partner Kazahstana //Kazahstan-Tursia: 5 let drujby i sotrudnichestva*. - Ankara: Bilig, 1996. - 446 s.
10. Tokaev K. *O hode realizasii Soglašenja mejdu Kazahstanom i Tursiei v oblasti külturnogo sotrudnichestva. Īnformasia Posōlstva RK v Ankare ot 20.08.1993 g. N 585*.
11. Tokaev K. *Tursia - strategicheski partner Kazahstana //Kazahstan- Tursia: 5 let drujby i sotrudnichestva*. - Ankara: Bilig, 1996. - 446 s.
12. *QR Türkiadağy Elşılıgınıñ N585 20,08:1993 j. haty // QR Türkiadağy Elşılıgınıñ ağymdağy arhivi*. - Ankara.
13. *Türk älemi. 2001, qañtar-aqpan. N1. - 9 b.*
14. *Jivy tradisii velikogo Abaia //Kazahstanskaia pravda. 1993, 17 qyrküiek. N 200. - C.1;*
15. *Tursia gotovitsä k iubileiu Abaia //Kazahstanskaia pravda. 1995, 31 nauryz. N 62. - C.1;*
16. *Ūltyna ūran bolğan ūly aqyn //Egemen Qazaqstan. 2001, 11 qyrküiek. N 202. - 9 b.*
17. *Tursia gotovitsä k iubileiu Abaia //Kazahstanskaia pravda. 1995, 31 nauryz. N 62. - C.1;*
18. *Pisateli i poety so vsego türkskogo mira soberutsä v Stambule //Türk älemi. 2001, qañtar-aqpan. N1.-86.*
19. *Budak F. Qazaqstan: ötenı, bügını men erteñı. - Ankara: Bilig, 2000. -358 b.*
20. *Koprulü M.F. Qoja Ahmet Īassauı tanymy men tağylymy; Ahmet Īassauıdıñ tarihi ömuri //Türk älemi. 2001, qañtar-aqpan. N1.-46.*
21. *Mamraev B. Kültura - eto vtoraiä Vselenaiä //Kazahstanskaia sravda. 2000, 28 noiabrä. S.6.*